

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Bülent YILMAZ

CELAYİRLİLER
KABİLE-DEVLET

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Enver KONUKÇU

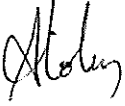
ERZURUM-2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma Tarih Anabilim Dalının Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından

Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Danışman / Jüri

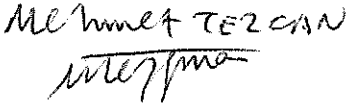

Jüri: Prof. Dr. Salim ÇOHÇE

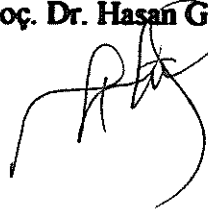

Jüri: Prof. Dr. Selçuk GÜNAY

Jüri: Y.Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ y,

Jüri: Y.Doç. Dr. Hasan GEYİKOĞLU

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 23/10/2002

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT.....	IX
ÖNSÖZ.....	X-XI
TRANSKRİPSİYON ve KISALTMALAR.....	XII
BİBLİYOGRAFYA VE KAYNAKLAR.....	XIII-XLII

BİRİNCİ BÖLÜM

1.CELAYİRLİLER

1.1. Celayir Kabilesi

1.1.1. Kaynak ve araştırmalarda Celayir adının yazılışı.....	1-2
1.1.2. Celayir adının menşei ve anlamı.....	2-5
1.1.3. Celayir kabilesinin soy kökeni ve oymakları.....	5-8
1.1.4. Celayir kabilesinin Batı Asya'ya göç etmeden önceki yurtları.....	8-10

1.2. Cengiz Han Hanedanının Emri Altındaki Celayir Kabilesinin Durumu Ve Bu Kabileden Yetişen Askeri-Siyasi Şahsiyetler

1.2.1. Cengiz Han Dönemi.....	10-12
1.2.1.1. Kaçi'un- Karakay-Karalday.....	12
1.2.1.2. Okay Kalaca- Karaçu.....	12
1.2.1.3. Mukah Kuyang (Mukuli).....	12-15
1.2.1.4. Cepke Noyan.....	15
1.2.1.5. Şuo-a.....	15
1.2.1.6. Nokay.....	15
1.2.1.7. Buka.....	15-16
1.2.1.8. Toylasun.....	16
1.2.1.9. Burğul Noyan.....	16
1.2.1.10. Kutukdur ve Kutuktu Noyan.....	16
1.2.1.11. Arğay (Arka)Kasar ve Bala Çerti Noyan.....	16-17
1.2.1.12. Cuci Tarmala.....	17-18
1.2.1.13. Cuci Tamaçi.....	18
1.2.1.14. Oladay (Oldur) Kurçi.....	19
1.2.1.15. Emir Kada'an.....	19
1.2.1.16. Celayirbay Bisnur.....	19
1.2.1.17. Ko ko çu.....	19
1.2.1.18. Sarukan.....	19
1.2.1.19. Emir Börke.....	19
1.2.2. Cengiz Han'm Halefleri Dönemi	
1.2.2.1. Buğul Kuyang.....	20
1.2.2.2. Ming-kassar (Meng-gussar) Noyan.....	20-21
1.2.2.3. Bo'orçu.....	21
1.2.2.4. Ulakay.....	21
1.2.2.5. Alakan.....	21

1.2.2.6.	Temurtay.....	21
1.2.2.7.	Ağrukçı.....	21-22
1.2.2.8.	Taycu.....	22
1.2.2.9.	Bayan Badur.....	22
1.2.2.10.	İlüge Noyan.....	22
1.2.2.11.	İlçiday Noyan.....	23
1.2.2.12.	Möke.....	23
1.2.2.13.	Kuşun Noyan.....	23
1.2.2.14.	Celayirtay.....	23
1.2.2.15.	Bahadır Noyan.....	24
1.2.2.16.	Hentun Noyan.....	24
1.2.3.	İlhanlılar Devleti Dönemi	
1.2.3.1.	Hülegü Han'ın Mengü Kağan tarafından Batı Asya'ya gönderilmesi	
1.2.3.2.	Celayir kabilesi ve beylerinin Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelişleri, İlhanlı Devleti'nin kuruluşundaki rolleri ve Anadolu'daki faaliyetleri.....	24-26
1.2.3.3.	Nabşi Noyan.....	27-29
1.2.3.4.	İlkan Noyan.....	29-34
1.2.3.5.	Urıktu Noyan.....	34-36
1.2.3.6.	Tuku Bitikçi Noyan.....	36-41
1.2.3.7.	Sertak Noyan.....	41-42
1.2.3.8.	Buka Çingsang.....	42-51
1.2.3.9.	Emir Aruk.....	51-53
1.2.3.10.	Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır.....	53-55
1.2.3.11.	Emir Ucan.....	55
1.2.3.12.	Tuğluk Karauna.....	55
1.2.3.13.	Emir Zengi.....	55-56
1.2.3.14.	Taycu.....	56
1.2.3.15.	Şiktur Noyan.....	56-58
1.2.3.16.	Hindukur Noyan.....	58-59
1.2.3.17.	Kurumişi Noyan.....	59-60
1.2.3.18.	Doladay Baverci.....	60
1.2.3.19.	Akbuka Noyan.....	60-65
1.2.3.20.	İyne (Eyne) Bey.....	65-66
1.2.3.21.	İltimur Noyan.....	66-67
1.2.3.22.	Baltu Noyan.....	67-71
1.2.3.23.	İkbâl Noyan.....	71-72
1.2.3.24.	Emir Hüseyin Küregen.....	72-77

İKİNCİ BÖLÜM

2. Celayiroğulları Devleti Tarihi

2.1. Emir Şeyh Hasan Bozorg

2.1.1.	Adı - Doğumu - Soy kütüğü.....	81-82
2.1.2.	Bağdat Hatun olayı.....	82-86
2.1.3.	Eyalet valisi ünvanı ile Anadolu'ya gönderilmesi.....	86-88

2.1.4.	Ebu Said Bahadır Han'ın ve Bağdat Hatun'un ölümü.....	88
2.1.5.	İlhani Devleti'nin Parçalanması.....	87-89
2.1.6.	Arpaganun'un (Arpa Han) ilhan ilan edilmesi ve Şeyh..... Hasan Celayir'in Saltanat mücadeleleri	89-91
2.1.7.	Musa Han'ın ilhan olması ve Ali Padisah-Şeyh Hasan Celayir mücadelesi.....	91-93
2.1.8.	Celayirli Şeyh Hasan'ın Muhammed Han'ı Resmen ilhan ilan etmesi.....	93-95
2.1.9.	Toğatimur Han- Celayirli Emir Şeyh Hasan saltanat	95-98
2.1.10.	Çupanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ortaya çıkışı ve Yalancı Tirmurtaş olayı.....	98-100
2.1.11.	Şehzade Sati Beg Hatun'un ilhanlığı.....	100-101
2.1.12.	Celayirli Emir Şeyh Hasan'ın Toğatimur Han'ı ilhan ilan etmesi.....	101-103
2.1.13.	Celayirli Emir Şeyh Hasan'ın Şah Cihan Timur'u ilhan ilan etmesi.....	103-107
2.1.14.	Celayiroğulları Devleti'nin kuruluşu.....	107-108
2.1.15.	Celayirli Şeh Hasan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden	108-112
2.1.16.	Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu Eyalet Naibi Emir..... Eretna'nın durumu.....	112-114
2.1.17.	Çupanlı (Küçük) Emir Şeyh Hasan'ın öldürülmesi.....	114-116
2.1.18.	Melik Eşref devrinde Çupanlı – Celayirli mücadeleleri.....	116-119
2.1.19.	Celayirli Emir Şeyh Hasan'ın ölümü.....	119-121
2.1.20.	Düşad Hatun.....	121-122
2.2.	Sultan Uveys Bahadır Han	
2.2.1.	Adı-Nesebi-Doğumu.....	123
2.2.2.	Celayirli Devleti'nin tahtına çıkışı.....	123-125
2.2.3.	Tebriiz'in fethi.....	125-129
2.2.4.	Ahlat'ın yeniden Celayirli Devleti'ne bağlanması.....	129-131
2.2.5.	Şiraz'ın fethi ve Muzafferoğulları Devleti'nin Celayirli'lere bağlanması.....	131-135
2.2.6.	Bağdad İsyanı.....	135-137
2.2.7.	Tikrit, Musul ve Muş'un Fethi- Kara Koyunlular'ın Celayir- li'lere bağlanması.....	137-138
2.2.8.	Şirvan'ın fethi.....	138-139
2.2.9.	Celayirli Muzafferi ilişkilerinin yeniden başlaması ve Şah Mahmud Muzafferi'nin Yeniden Celayirli Devleti'ne tabi oluşu.	139-143
2.2.10.	Rey'in fethi.....	143-144
2.2.11.	Sultan Uveys Bahadır Han'ın ölümü.....	145-155
2.3.	Sultan Hüseyin Bahadır Han	
2.3.1.	Sultan Hüseyin'in tahta çıkışı.....	156-157
2.3.2.	Tebriiz'in Şah Şüca tarafından işgali.....	157-161
2.3.3.	Kara Koyunlular'ın yeniden Celayirli Devleti'ne bağlanmaları.	161-162
2.3.4.	Rey'in işgali.....	163

2.3.5.	Azerbaycan Emirleri'nin Adil Ağa'ya karşı ayaklanmaları.....	163-166
2.3.6.	Şehzade Şeyh Ali'nin isyana.....	166-171
2.3.7.	Şah Şüca Muzafferî'nin Sultaniye'ye saldırması.....	171-173
2.3.3.	Rey'in Emir Veli tarafından işgali.....	173-175
2.3.9.	Sultan Hüseyin'in öldürülmesi.....	175-177
2.4.	Sultan Ahmed Celayir	
2.4.1.	Sultan Ahmed'in saltanat tahtına oturması.....	178-180
2.4.2.	Şehzade Şeyh Ali'nin isyana.....	180-181
2.4.3.	Adil Ağa-Sultan Ahmed Celayir hakimiyet mücadeleleri.....	181-187
2.4.4.	Sultan Ahmed Celayir'in Sultaniye'yi Fethi.....	187-188
2.4.5.	Sultaniye'nin Timurlular tarafından fethi.....	188-191
2.4.6.	Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı istilası.....	191-192
2.4.7.	Tebriz'in Adil Ağa tarafından işgali.....	192-194
2.4.8.	Timur'un Birinci İran Seferi ve Adil Ağa'nın katli.....	194-198
2.4.9.	Timur'un İkinci İran Seferi ve Bağdad'ın birinci kez fethi.....	198-205
2.4.10.	Alancuk Kalesi'nin Timurlular tarafından fethi.....	205-206
2.4.11.	Sultan Ahmed Celayir'in Mısır Memlukuları'na Sığınması.....	206-209
2.4.12.	Timur'un Yedi Yüzlük İran Yürüyüşü.....	209
2.4.13.	Sultan Ahmed Celayir'in Osmanlı Devleti'ne sığınması.....	210-214
2.4.14.	Bağdad'ın Timur tarafından ikinci kez fethi (Bağdad Katliamı).....	214-215
2.4.15.	Sultan Ahmed Celayir'in yeniden Bağdad'ı ele geçirmesi.....	215-216
2.4.16.	Yıldırım Bayezid-Timur ilişkileri ve Ankara Savaşı.....	216-218
2.4.17.	Sultan Ahmed Celayir'in Mısır Memluklu Sultanı Melik Ferec'e sığınması.....	218-220
2.4.18.	Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad'a dönerek tekrar..... saltanat tahtına oturması.....	220
2.4.19.	Tebriz'in Fethi.....	221
2.4.20.	Mirza Ebubekir'in Tebriz'i işgali.....	211-222
2.4.21.	Kara Koyunlu Kara Yusuf - Sultan Ahmed Celayir ilişkileri.....	222-227
2.4.22.	Sultan Ahmed Celayir'in Tebriz'i yeniden fethi.....	227-228
2.4.23.	Sultan Ahmed Celayir'in öldürülmesi ve Celayirî..... Devleti'nin yıkılışı.....	228-237
2.5.	Sultan Şah Veled- Sultan Tendü Hatun.....	238-243
2.6.	Sultan Şah Şahmud.....	243
2.7.	Sultan Uveys II.....	243-246
2.8.	Şah Muhammed b. Şah Veled.....	246
2.9.	Sultan Hüseyin II.....	247

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.Kültür-Medeniyet

3.1.Celayirîlerde Kültür Ve Medeniyet

3.1.1.	Toplum sınıfları ve sosyal hayat.....	248-252
3.1.2.	Tacikleşme.....	252-254
3.1.3.	Sanayi ve Ticaret.....	254-258

	<u>Sayfa No</u>
3.1.3.1. Ticari meslekler ve teşkilatlar.....	258
3.1.3.2. Melikü't-tüccar.....	258
3.1.3.3. Tatağavul.....	259
3.1.4.4. Kervan Komutanı (Karvansalar).....	259
3.1.5. Ticaret yolları.....	259-260
3.1.6. Din.....	260-262
3.1.6.1. Dini azınlıklar.....	262-263
3.1.6.2. Mezhepler.....	263-264
3.1.7. Dini meslekler.....	264
3.1.7.1. Tasavvuf ve tarikat şeyhleri- şeyhu'l-islamilar.....	264-268
3.1.7.2. İmam.....	268
3.1.7.3. Hatip.....	268
3.1.7.4. Müezzin.....	268
3.1.7.5. Hac Emiri.....	268-269
3.1.8. Eğitim ve bilim.....	269-270
3.1.8.1. Medreseler.....	270-273
3.1.8.2. Müderrisler.....	273
3.1.8.3. Mu'îd.....	273
3.1.8.4. Sağlık.....	273
3.1.8.5. Sa'îr.....	273-274
3.2. Saltanat Hanedanı.....	274
3.2.1. Hükümdar.....	274-279
3.2.2. Hatunlar.....	279-280
3.2.3. Şehzadeler.....	280-282
3.2.4. Yas ve taziye merasimleri.....	282
3.3. Ordu.....	283-284
3.3.1. Beylerbeyi.....	284-285
3.3.2. Ulus Emirliği (Emaret-i Ulus).....	285
3.3.3. Ülke Emirliği (Emaret-i Ulka).....	285-286
3.3.4. Tümen Emirliği (Emaret-i Tuman).....	286
3.3.5. Bin Emirliği (Emaret-i Hezare).....	286
3.3.6. Yüz Emirliği (Emaret-i Sedeh).....	286-287
3.3.7. On Emirliği (Emaret-i Dehe).....	287
3.3.8. Ordu Bukavulu (Bukavul-i Leşker).....	287
3.3.9. Ordugahlar ve Ordular Yasavulu.....	287-288
3.3.10. Yurt ve Yurtçı.....	288-289
3.3.11. Silahlar.....	289-290
3.4. İdari Teşkilat.....	290-291
3.4.1. Saltanat Divanı (Divan-ı Salanat- Divan-ı Âli).....	291
3.4.1.1. Saltanat Naibliği.....	292
3.4.1.2. Saltanat Divanı'nın gelir ve giderleri.....	292
3.4.1.3. Divan hazineleri.....	292-293
3.4.2. Büyük Divan (Divan-ı Bozorg- Divan-ı Kebir).....	293
3.4.2.1. Vezirlik.....	293-294
3.4.2.2. Vezir Naipliği (Niyâbet-i Vezâret).....	294

3.4.2.3. Ülke Genel Hakemi.....	294
3.4.2.4. Divan Mâilları Emîni.....	294-295
3.4.2.5. Vilayetler Kalemliği.....	295
3.4.2.6. Tamğa (Gümrük) İdaresi.....	295
3.4.2.7. Muhtesib.....	295
3.4.2.8. Defterler.....	295
3.4.2.9. Divan Askeri Teşkilatı.....	295
3.4.2.9.1. Şahnefik.....	295-296
3.4.2.9.2. Bekçiler Emiri.....	296
3.4.2.9.3. Bularğuçi.....	296
3.4.2.10. Büyük Divan'ın gelirleri.....	296
3.4.2.10.1. Eyalet vergi gelirleri.....	296-297
3.4.2.10.2. Tamğa Vergisi gelirleri.....	297
3.4.2.11. Maaslar.....	297
3.4.2.11.1. Edrar.....	297
3.4.2.11.2. Mukassa.....	297
3.4.2.11.3. Edrar ile Mukassa.....	297-305
3.4.2.11.4. Maişet.....	305
3.4.2.11.5. Mersumat.....	306
3.4.2.11.6. İktalar.....	306-308
3.4.2.11.7. Suyurğal.....	308-309
3.4.2.12. Hakimler ve eyaletlerin idaresi.....	309-310
3.4.2.12.1. Emanet.....	311
3.4.2.12.2. Zıman ve Mukatza.....	311
3.4.2.12.3. Tamğa Hakimliği.....	311
3.4.2.12.4. Zirai Eyalet Hakimliği.....	311-312
3.5. Mali Teşkilat	
3.5.1. Divan-ı İstifa.....	312
3.5.1.1. Mustevfi-yi Memalik.....	312-313
3.5.1.2. Vilayet Nazarı.....	313
3.5.1.3. Tâdil-i Kanun.....	313
3.5.1.4. Vergi Tahsildarları.....	313-314
3.5.2. Defterler (Defatir).....	314
3.5.2.1. Ruznameçe.....	314-315
3.5.2.2. Avareca.....	315
3.5.3. Haraçlar-Vergiler (Tevcihat-Avariz ve Malîyat).....	315-316
3.5.3.1. Bâc.....	316-317
3.5.3.2. Mevâşi Ve Kupçur.....	317
3.5.3.3. Vergi Tahsildarları Vergisi.....	317
3.5.3.4. Ölçü Ve Tahmin Vergisi (Malîyat-i Hezr Ve Tahmin)...	317
3.5.3.5. Ağnam Vergisi (Malîyat-i Ağnam).....	317-318
3.5.3.6. Dükkan ve Pazarlar Vergisi.....	318
3.5.3.7. Tamğa(Gümrük) Vergisi.....	318
3.5.3.8. Köle Ticaret Vergisi.....	318
3.5.3.9. Cizye Vergisi.....	318
3.5.3.10. Zekatlar.....	318-319

3.5.3.11. Tabfif.....	319
3.5.3.12. Muafiyet.....	319-329
3.5.4. Para.....	329
3.5.4.1. Darphaneler ve Ayarlar Hakimi.....	329-330
3.5.4.2. Ayarlar- Ölçüler ve sikkeler.....	330-334
3.5.4.2.1. Büyük Şeyh Hasan devri sikkeleri.....	334-339
3.5.4.2.2. Sultan Uveys Bahadır Han devri sikkeleri.....	340-352
3.5.4.2.3. Sultan Hüseyin Bahadır Han devri sikkeleri.....	352-358
3.5.4.2.4. Sultan Ahmed Bahadır Han devri sikkeleri.....	358-369
3.5.4.2.5. Sultan Veled devri sikkeleri.....	369-370
3.6. Adalet Teşkilatı.....	371
3.6.1. Yarğu.....	371-372
3.6.1.1. Yarğu Emirligi.....	372
3.6.1.2. Bahşi.....	372
3.6.1.3. Heythane Kadısı.....	373
3.6.2. Kaza Divanı.....	373
3.6.2.1. Başkadı.....	373
3.6.2.2. Vakıflar Hakimi.....	374
3.6.2.3. Başkadı Naibi ve Vakıflar Genel Hakimi.....	374
3.6.2.4. Kadı.....	374-375
3.6.2.5. Divan Katibi.....	375
3.6.2.6. Divan Emiri.....	375
3.6.2.7. Hacac ve Kabalat Müverrihi.....	375
3.6.2.8. Zekat Amiri.....	375
3.6.2.9. Beytülmal İdaresi.....	376
3.6.3. Vakıflar.....	376-381
3.7. Divan-ı İnşa.....	381-382
3.7.1. Münşiyu'l-memalik.....	382
3.8. Divan-ı Eşraf.....	383
3.9. Ulug Bitikçi-yi Memalik.....	383-384
3.10. Güzel Sanatlar.....	384-386
3.10.1. Resim ve minyatür.....	386
3.10.2. Celayirli Minyatür Ekolü ve eserleri.....	386-392
3.10.3. Celayirli Minyatür Ekolü'nün önde gelen şahsiyetleri.....	392-394
3.11. Hat.....	394
3.11.1. Celayirli devrinde geliştirilen yeni hat türleri.....	394-395
3.11.2. Celayirli devrinin ünlü hattatları ve eserleri.....	395-398
3.12. Musiki.....	398-400
3.13. Hatemcilik.....	400-401
3.14. Metal mücevher işlemeciliği.....	401-402
3.15. Altın ve gümüş işlemeciliği.....	402-403
3.16. Bayındırlık ve mimari.....	403-407
3.17. Celayirli Devri Mimari Eserleri.....	407-412
SONUÇ.....	413-414
EKLER.....	415
ÖZGEÇMİŞ.....	416

ÖZET

DOKTORA TEZİ

CELAYİRLİLER

Bilgin YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Yıl: 2002

Sayfa: 457

Jüri: Prof. Dr. Enver KONUKÇU

.....

Çalışma konumuz, miladi VI-VII. asırlarda çok sayıda şubeye bölünmüş bir halde Moğolistan'ın doğusunda, Onon ve Kerulen Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasında kalan bölgelerde dağınık ve göçebe bir halde yaşayan, 603/1206 tarihinden itibaren Çağiz Han'ın emri altına giren ve ilk önce onun büyük bir imparatorluk kurmasında, daha sonra da 1253 yılında Hülegü Han ile birlikte Batı Asya'ya göç ederek İlhanlılar Devleti'nin kurulmasından yıkılmasına kadarki süreçte önemli roller oynayan, İlhanlıların yıkılmasından sonra ise onların mirasçısı olarak toprakları üzerinde yeni bir devlet kurarak başta İram olmak üzere, Anadolu'nun bir kısmı, Azerbaycan ve Gürcistan ile bugünkü Irak ve Ermenistan coğrafyalarında yaklaşık bir asır hüküm süren Celayir Kabilesi ve Devleti'nin tarihidir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Celayir kabilesinin devlet oluncaya kadar geçirdiği süreç, bu kabileden yetişen önemli şahsiyetler ve bu şahsiyetlerin Moğol İmparatorluğu ile İlhanlılar Devleti içinde oynadıkları roller anlatılmıştır.

İkinci bölüm, Ebu Said Bahadır Han devrinden itibaren İlhanlılar Devleti içinde önemli rol oynayan ve daha sonra 740/1339-1340 yılında bağımsız Celayiroğulları Devleti'nin temelini atan Büyük Şeyh Hasan'dan başlayarak 836/1432-1433 yılında son Celayirli sultan Sultan Hüseyin. b. Alaüddevle'nin öldürülmesi ile resmen yıkılan Celayirli Devleti'nin yaklaşık bir asırlık siyasi tarihine ayrılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Celayirli Devleti'ndeki saray, devlet teşkilatı, ordu ve onların hüküm sürdüğü dönem ve coğrafyadaki kültür ve medeniyet konularına yer verilmiştir.

Günümüze kadar Türkiye'de ve Avrupa'da, İlhanlı ve Timurlu Devletleri arasında, sözü edilen coğrafyalarda hüküm süren Celayirli Devleti'nin tarihi hakkında kaydedeğer bir çalışma yapılmamış, İram'da yapılan tek bir çalışma ise çoğu yerde eksik kalmış ya da eserin yazarının İranlılık ve Şülik taassubunda kalması nedeniyle bilimsel araştırma metodlarından uzaklaşmıştır. İlim dünyasına sunulan bu eserle Türk tarihinin detaylarıyla açıklığa kavuşturulmamış olan bahsekonu bir asırlık diliminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

JALAYIRIDS

Bülent YILMAZ

Supervisor: Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Year: 2002

Page: 457

Jury: Prof. Dr. Enver KONUKÇU

.....

Our subject is the history of Jalayir tribe and state who had lived spreading into various branches scatteredly and nomadly among the areas of East Mongolia, the coast of the river Onon and Kerulen and Lake Baikal in VI-VII centuries. Jalayir tribe had been under Chinggis Khan's authority since 603/1206. The Jalayirids had great contributions in Chinggis Khan's establishing a great empire and they helped a great deal immigrating to West Asia with Hulegu Khan in 1253, in the period of the establishment of Ilkhans until the time they were collapsed. After the Ilkhan's collapse, they had set up a new state on the same area as the inheritors of the Ilkhanids. They had reigned approximately for a century in Iran, part of Anatolia, Azerbaijan, Georgia, and today's Iraq and Armenia.

Our study includes 3 main parts. In the first part the period which the Jalayir tribe had until they became a state, the important persons who had grown up in that tribe and the roles those important people played for the Mongolian Emperor and Ilkhanids State are given.

Second part starts with Sheikh Hasan the Great who had played an important part for the Ilkhans and who then established the roots of the independent Jalayirids State in 740/1339-1340

It ends with having a closer look to a nearly century-lasting political history of Jalayirids State which was officially collapsed with murder of the last of Jalayir's sultan Hussein b. Alaüddeve in 836/1432-1433.

As for the third part, the palace, the government, the army and the culture of Jalayirid's State and the period they had reigned are brought about.

Up to present no significant investigation has been done about the Jalayirids State which had reigned in the given areas between Ilkhanids and Timurids States neither Turkey nor Europe. There has been one in Iran; however it lacks in many parts or it's presented to the science world, it's aimed that a period as long as a century that hasn't been revealed enough with the details of Turkish history would be brought into light.

ÖNSÖZ

Miladi VI-VII. asırlarda çok sayıda şubeye bölünmüş bir halde Moğolistan'ın doğusunda, Onon ve Keraken (Keluren-Kerulan) Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasında kalan bölgelerde dağınık ve göçebe bir halde yaşayan ve o dönemde çoğunluğu Uygurlara tabi olan Celayir kabilesi, 603/1206 tarihinde çok sayıda Moğol kabilesi tarafından "*Ulu Hakan*" ilan edilmesinin ardından gerek siyasi gerekse coğrafi bakımlardan dünya tarihinin en büyük imparatorluklarından birini kuran Cengiz Han'ın emri altına girmiş ve onun başarılarında bu kabileden çıkan çok sayıda kimse önemli roller oynamışlardır.

Gerek Cengiz Han'ın sağlığında gerekse onun ölümünden sonra halefleri devrinde, Çin'den Türkistan'a bir çok sahaya yayılan Celayir kabilesi ve kabile reisleri gittikleri her yerde Cengiz Han'ın halefleri tarafından kurulan devletlerin kaderinde de etkili olmaya devam etmiş ve söz sahibi olmuşlardır.

Cengiz Han ailesinin emrine girmiş olan Celayirlilerden kalabalık bir grup ise Mengü Han zamanında 1253 m. tarihinde yine bir Moğol şehzadesi olan Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelmiş, bu kabile ileri gelenleri, onun buralardaki fetihlerinde ve devlet kurmasındaki rol oynamışlar ve tamamen Türk ve Moğol kabilelerine dayanan İlhanlılar Devleti'ni oluşturan en önemli unsurlardan biri, hatta en önde geleni olmuşlardır.

Bu süreç içinde İlhanlı sultanları ile akrabalık da kuran Celayir kabilesi mensupları, bütün İlhanlar devrinde gerek onların tahta çıkışları gerekse tahttan indirilişleri, ya da fetihlerinde önemli derecede etkili olmuşlar ve ender zamanlar hariç efendilerine her zaman sadık kalmışlardır.

Celayir kabilesinin ileri gelenleri VIII/XVI asır başlarından itibaren iyakatsiz İlhanların iş başına geçmesi ile yıkılmaya yüz tutan İlhanlılar Devleti'nin kargaşa içinde geçen son dönemlerinde de yine ön sırada olmuşlar, bu devletin yıkılmasından sonra ise onların mirasçısı olarak ortaya çıkmışlardır. Nihayetinde anne tarafından bir İlhanlı şehzadesi sayılan Celayirli Büyük Şeyh Hasan uzunca bir süre devam eden saltanat mücadelelerinin ardından 740/1339-1340 yılında, daha sonra İlhanlılar coğrafyasının merkezinde ve önemli bir bölümünde yaklaşık olarak bir asır hüküm sürecek olan Celayirli Devleti'ni kurmuştur.

İran başta olmak üzere Azerbaycan, Anadolu'nun bir bölümü, Irak, Gürcistan ve bugünkü Ermenistan'ın bir bölümünü (Ermeniyye) de içine alan geniş bir coğrafyada etkili olan Celayiroğulları Devleti, hakimiyet süresinin büyük bir bölümü savaşlar ve kargaşalar içinde geçmesine rağmen hicri sekizinci asrın sonlarında Timur'un İran'da görünmesine kadar geçen süreç içinde bu coğrafyada siyasi, askeri ve kültürel açılardan etkili olmuştur.

Celayirli sultanlarından Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir o sırada batı taraflarında büyümekte olan Osmanlı Devleti ile de iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Timur'un ortaya çıkmasından sonra onun önünden kaçarak önce Memluklulara sonra da Osmanlılara sığınan Sultan Ahmed Celayir, Timur'a karşı Osmanlılarla ve Memluklarla ittifak kurma siyaseti görmüş ancak burada pek başarılı olamamış, Yıldırım Bayazid'in 804/1402 tarihinde Timurla yaptığı ve büyük bir mağlubiyet alarak Anadolu coğrafyasının uzun süreler kargaşa yaşamasına neden olan Ankara Savaşı'nın patlak vermesinde Kara Koyunlu Kara Yusuf ile birlikte önemli bir rol oynamıştır.

Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlılarla birlikte bütün hakimiyet alanı Timurîluların eline geçen Celayirî Devleti, Timur'un ölümünden sonra yeniden toparlanmak için önemli gayretler sarfeden Sultan Ahmed Celayir'in 813/1410-1411 yılında Kara Koyunlu Kara Yasaf'a yenilerek öldürülmesinden sonra yıkılmış ve topraklarının Irak-ı Arab'da kalan çok az bir kısma hariç tamamı Kara Koyunluların eline geçmiştir.

Celayiroğulları Devleti ve sultanları siyasi ve askeri önemlerinden ziyade şiir, edebiyat ve güzel sanatlara olan ilgileri, şair, edip, ve diğer sanatçılara verdikleri destekle meşhur olmuş ve tarihe geçmişlerdir.

İran'a gelmelerinden itibaren uzunca bir süre Orta Asya'daki örf ve adetlerini devam ettiren Celayirî kabilesi üyeleri, yerleşik hayata geçtikten sonra, zamanla İlhanelerde ve daha önceki Türk topluluklarında olduğu gibi, bu coğrafyanın kültürünü benimseyerek önemli oranda Tacikleşmiş ya da bir başka deyimle İranlılaşmışlarsa da hakimiyet sürelerinin sonuna kadar Orta Asya kültürünü bu coğrafyada yaşatmayı başarmışlardır.

Çalışma konumuz olan bu eserle, İran'daki Türk-Moğol hakimiyeti döneminin yaklaşık bir asırlık tarihi ve bu dönemle ilgili olan karanlık noktalar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tez eserinin hazırlanmasında öncelikli olarak Celayirî Devleti hakkında bilgi veren divan ve seychatnameler de dahil olmak üzere 55 Farsça ve Arapça kaynak esas alınmış, daha sonra, başta İran olmak üzere dünyanın muhtelif ülkelerinde yayınlanan çeşitli dillerdeki araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Gerek kaynaklarda gerekse araştırma eserlerinde karşılaşılan farklı bilgiler dipnotlarda belirtilmiştir. Araştırma eserlerinden faydalanılırken Celayirîlerle ilgili bilgi buhunan ancak akademik ve bilimsel kriterlere göre hazırlanmamış olan eserler dikkate alınmamış, sadece bu eserlerde geçen ve yanlış olduğu değerlendirilen noktalara gerekli görüldükçe dipnotlarda yer verilmiştir.

Başta çalışmanın hazırlanması ve tamamlanmasında her türlü yardım, destek ve kolaylığı sağlayan danışmanım ve saygıdeğer hocam Sayın Prof. Dr. Enver KONUKÇU olmak üzere, gerek kaynakların temininde gerekse diğer konularda desteklerini esirgemeyen Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün tüm Öğretim Üyelerine teşekkürlerimi sunarım.

TRANSKRİPSİYON VE KISALTMALAR

ث	ṯ	ص	ṣ	ع	ḥ	ع	'
ق	k	ض	d z	ط	z	ع	ق
ز	z	ح	h	ط	t		

- 1- Transkripsiyonda DİA'nın kullandığı sistem uygulanmıştır.
- 2- Türkçede sık kullanılan ve bilinen Arapça-Farsça isimler, sözcük ve terimler (Ali, Mustafa, Ahmed, Hasan, Hüseyin, kadı, vb. gibi) transkripsiyona dahil edilmemiştir.
- 3- Transkripsiyon sadece eser ve müellif adları ile Türkçede az bilinen Arapça-Farsça terkip ve terimler için uygulanmıştır.

ACE.	: Azerbaycan Cobet Ansiklopediası
AÜ. DTCF.TAD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih : Araştırmaları Dergisi
bak.	: Bakınız
c.	: Cilt
CAJ.	: Central Asiatic Journal
çev.	: Türkçeye çeviren
çev-neşr.	: Çevirip neşreden
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DMBİ	: Dairetü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî
DMF	: Dâiretü'l-Ma'ârif-i Fârsî
Eİ	: Encyclopedia of Islam
h.	: Hicri-kameri
hş.	: Hicri-şemsi
haz.	: Hazırlayan
İÜ. Edb. Fak.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
KM	: Konya Mecmuası
m.	: Miladi
neşr.	: Neşreden
Red.	: Redaktör
s.	: Sayfa
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
vr.	: Varak
yay.	: Yayınlayan

BİBLİYOGRAFYA

- Abbasi, Muhammed, bak. Yazdi, Zafernâme
- Âbrâ, Lutfullah Hâfiz, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, neşr. Hâmbâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş.
- Âbrâ, Lutfullah Hâfiz, *Zubdetu't-tevârih*, I-II, neşr. Seyyid Kemâl Cevâdî, Tahran, 1372 hş.
- Abu'l-Farac, Gregory, Maktebhanuth Zabhe, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Abu'l-Farac Tarihi, I-II), Ankara, 1945
- Afşâr, İrec, *Yâd-dâstâ-yi Kazvînâ*, I-X, Tahran, 1363 hş.
- Ahmedoğlu, C. Hüseyin, Srednevekoviy Gorod Şemaha XI-XVII veka, Bakü, 1981
- Aka, İsmail, *Mirza Şahrub Ve Zamana*, Ankara, 1994
- Aka, İsmail, *Timur Ve Devleti*, Ankara, 1991
- Aka, İsmail, *Timurlular*, Ankara, 1993
- Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi Ve İctimai Tarihi*, I-II, Ankara, 1995-1999
- Aksarıyî, Mahmud b. Muhammed Kerimeddin, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahbâr*, neşr. Osman Turan, Ankara, 1944
- Âl Dâvûd, Seyyid Ali, "*Âl-i Muzaffer*", DMBİ, Tahran, 1368 hş., II/139-152
- Alizade, A.A., *Câmiu't-tevârih*, bak Reşideddin
- Amûzegâr, Habîbullah, *Ferheng-i Dâniş*, Tahran, 1375,
- Anonim, *Manghol-un Nuça Tobça'an* (Yuan-çao Pi-shi), *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara, 1986
- Artak, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeolojî Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katoloğu*, I-II, İstanbul, 1976
- Âskallânî, Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer, *ed-Dureru'l-kâmine fi 'Âyân el-miye es-sâmine*, I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966.
- Âsterâbâdî, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, neşr. Köprülüzade M. Fuad, İstanbul, 1928
- Âyetî, Abdulmuhammed, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahran, 1346 hş.
- Âzzâvî, Abbas, *Târîhu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn*, I-III, Bağdad, 1936-1939
- Bakıhanov, Abbaskuli, *Gulistân-i İrem*, neşr. Abdülkerim Alizade, Bakü, 1970
- Barthold, V.V. "*Ani Kitabesi*" (*İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet*), *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I/135-159, İstanbul, 1931, yeniden neşir Abdulkadir İnan, *Makaleler Ve İncelemeler*, Ankara, 1968
- Barthold, V.V., "*Ahmed Celayir*", İA, I/182
- Barthold, V.V., "*Ani*", İA, I/435-437
- Barthold, *Tezkire-i Coğrafya-yi Târîhi-yi İnan*, Taşkent, 1926, Farsçaya çev. Hamza Serdâdver, Tahran, 1308 hş.
- Barthold, V.V., *Turkestan Down To The Mongol Invasion*, London, 1928, çev. H. Dursun Yıldız, (Moğol İstilasına Kadar Türkistan) Ankara 1990
- Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Yaşar Koparman-İsmail Aka, Ankara, 1975
- Barthold, V.V., "*Şirvanşah*", İA, XI/573-575
- Başkurdistanlı, Abdulkadir, "*Türk Kabile İsimlerine Dair*", *Türkiyat Mecmuası* I/258-265, İstanbul, 1925
- Baysun, "*Bağdad*", İA, II/201
- Benâketî, Fâhrü'd-dîn Ebû Süleyman b. Tacu'd-dîn, *Ravzatu eviâu'l-elbâb fi marifeti't-tevârih ve'l-ensâb*, neşr. Câfer Şî'âr, Tahran, 1348 hş.
- Beyânî, Hâmbâbâ, bak. Hâfiz Âbrâ, *Zeyl-i Târîh-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*

- Beyani, Şirin, Dîn u Dovlet der İran-i Âhd-i Moğul, I-III, Tahran 1367-1375 hş.
- Beyani, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran , 1345 hş.
- Blochot, Edwin, Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale, I-IV, Paris, 1905- 1912
- Bosworth, C. E., The Islamic Dynasties, Edinburgh , 1967
- Boyle, J.A. "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", The Cambridge History Of Iran , VI/303-421, Cambridge, 1968
- Browne, Edward G. A., Literary History Of Persia , I-IV, Cambridge, 1969
- Browne, Târîh-i Guzide, bak. Mustevî, Hamdullah
- Cahen, Claude, Preottoman Turkey, Paris, 1968, çev. Yıldız Morgan, (Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler) İstanbul, 1979
- Cevâdî, Bak. Âbrû, Zubdetu't-tevârîh
- Ch'i T'ang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası İle Temasta Bulunan Şahsiyetler, İ.Ü. Edb. Fak. Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1970
- Clavijo, Ruy de Gonzalez, Embajada a Tamorian, neşr. Francisco Lopez, Madrid, 1943, Farsçaya çev. Mesud Recob Niyâ, (Sefernâme-i Clavijo, I-II) Tahran, 1376 hş.
- Cüveynî, Alaeddin Muhammed Atamelik, Târîh-i Cihân-guşây, I-III, neşr. Mirzâ Muhammed Kazvinî, Tahran, 1375 hş.
- Cuzcâni, Minhâc Sirâc, Tabakât-i Nâsiri, I-II, neşr. Âbdul-hayy Habîbî, Tahran, 1343 hş.
- Çağman, Filiz, "Ahmed Musa", DİA, II/108-109, İstanbul, 1989
- Çağman, Filiz, "Abdülhay Hâce", DİA, I/228-229, İstanbul, 1988
- Dâiretü'l-Mâârif-i Fârsî, I-II, Tahran, 1345 hş.
- Debîrsiyâkî, bak. Hândmîr, Târîh-i Habîbu's-siyer
- DeGuignes, Joseph, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923
- Deyânet, Ali Ekber, "Erzincan", DMBİ, Tahran, 1378 hş., VII/559-561
- Dihhudâ, Ali Ekber, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1417-1418
- Dihhudâ, Ali Ekber, "Hasan-i Bozorg", Luğatnâme, XIX/585
- Dimand, M.S., Muhammadan Art, New York, 1944, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, Tahran, 1957
- Doerfer, D.-Gottfried, H., "Ein Persisch- Mongolischer Erlass Des Galayeriden Şeyh Uveys", Central Asiatic Journal, XIX/1-2, s.1-54 , Wiesbaden, 1975
- Doğral, Abu'l-Farac Tarihi, bak. Abu'l- Farac
- D'Ohasson, C, Histoire des Mongols, I-IV, çev. Mustafa Rahmi, (Moğol Tarihi, c.I) İstanbul 1340-1342 h.
- Durâdî, İrân, " Cihvâdî ez Huner-i Minyatur-i İrân", Mecelle-i Sohen, IX/893-897, Tahran, 1346 hş.
- Eberhard, Wolfram, Çinin Şimal Komşuları, Ankara, 1942, çev. Nimet Uluoğ, Ankara, 1942
- Ebu'l-Ğazi Bahadır Han, Şecere-i Türk , Fransızcaya çev-neşr. Petr I. Desmaisons, Amsterdam , 1970
- Edbem, Halîl, Düvel-i İslâmiyye, bak Lane Poole
- Edbem, Halîl, Kayseriye Şehri, İstanbul, 1334 h.
- el- Bağdâdî, Murtaza Nazmizâde, Târîh-i Gulşen-i Hulefâ, el yazması
- el- Bağdâdî, el- Murtaza Nazmizâde, Târîh-i Timurleng, İstanbul, 1277 h.,
- el- Eherî, Ebubekr el-Kutbî, Târîh-i Şeyh Uveys, neşr. J. B. Van Loon, Lahay, 1954

- el- Karâî, bak. İbn-i Kerbelâî
- el-Mâzenderânî, Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ, Risâle-i Felekiyye der 'İlm-i Siyâkat, neşr. Walther Hinz, Wiesbaden , 1952
- Emin, Şemis Şerik, Ferheng-i İstîlâhât-i Divânî-yi Dovrân-i Moğûl, Tahran, 1357 hş.
- Fâikî, İbrahim, Azerbaycan der Mesir-i Târîh-i İnan, I-II, Tebriz, 1375 hş.
- Fasîh-i Havâfî, Ahmed b. Celaleddin Muhammed, Mucmel-i Fasîhâ, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meshed, 1341 hş.
- Feridun Ahmed Beg, Mecmûâ-i Münşeâtü's-selâtin, I-II, İstanbul, 1274 h.
- Ferîvmedî, Ğiyâşu'd-dîn b. Ali, Zeyl-i Mecmâu'l- ensâb-i Şabânkârei, bak. Şabânkârei
- Ferrâh, Mucmel-i Fasîhâ, bak. Fasîh el-Havâfî
- Fezâî, Habîbullah, Atlas-i Hat, İsfahan, 1391 h.
- Fransis, Beşir, Bağdâd Târîhîhâ ve Âşâruhâ, Bağdad, 1959
- Ğaffârî, Kadî Ahmed Kazvî, Târîh-i Cihân-ârâ, neşr. Muctebâ Minovî, Tahran, 1343, hş.
- Ğanî, Kasım , Târîh-i Âsr-i Hâfiz, I-II, Tahran , 1340 hş.
- Ğiyâşî, Abdullah b. Fetullah, el-Bağdâdî, Târîhu'l-Ğiyâşî, neşr. Marianne Schmid-Dumont, Freiburg, 1970
- Grossset, René, L'Empire des Steppes, Paris, 1939, çev. M.Reşat Uzmen, (Bozkır İmparatorluğu), İstanbul, 1996
- Günaltay, M. Şemseddin, İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih Ve Müverrihler, yay. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991
- Güngör, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul, 1997
- Hakikat, Abdurrefî, Târîh-i Conbeş-i Serbedârân u Diğer Conbeşhâ-yi İrânîyân der Karn-i Heştom-i Hicrî, Tahran , 1360 hş.
- Hambly, Mahin bak. Kâşânî, Târîh-i Olcaytu
- Hammer, Joseph Von, Geschichte Des Osmanischen Reiches, I-X, Viyana,1827-1832, çev. Abdulkadir Karahan, (Osmanlı Tarihi) İstanbul, 1991-1995
- Hândmîr, Ğiyâşu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Destûru'l-vuzerâ, neşr. Said Nefisi, Tahran, 1317 hş.
- Hândmîr, Ğiyâşu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer, I-IV, neşr. Muhammed Debirsiyâkî, Tahran, 1362, hş.
- Hasan Beg Rumala, Ahsemu't-tevârîh, I-III, neşr. Abdullhuseyn Nevâî, Tahran,1349 hş.
- Heyet, Azerbaycan Cobet Ensiklopediası, "Celairiler Devleti", Red. C.B. Kuliyev, Bakû, 1987, X/409-411
- Heyet, Derleme Sözlüğü, I-XII, T.D.K. Ankara, 1993
- Hinz, Walther, Die Resâla-ye Falakiyya, bak. el-Mâzenderânî
- Hinz, Walther, İslamda Ölçü Sistemleri, Gottingen, 1955, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990
- Hoca Saadeddin Efendî, Tacî't-tevârîh, I-V, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992
- Homâî, bak. Hândmîr, Târîh-i Habîbu's-siyer
- Howorth, Henry, H., History Of The Mongols, I-IV, New York, 1876-1892
- Huart, Clement, Histoire de Bağdat, Paris, 1901
- Hüseyni Hüsameddin, Âbdizâde, Amasya Tarihi, I-III, İstanbul, 1329-1332 h.
- Hüseynov, İ.A.-Sumbatzade , E.S., İstoria Azerbaycana, I-II, Bakû, 1958
- İbn-i Ârabşâh, Acâibu'l-makdûr fi Nevâib-i Teymûr, neşr. Ahmed Faiz el-Humsî, Beyrut, 1986

- İbn-i Battâta, Muhammed b. Abdullah Tancî, er-Rihle, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II), 1376 hş.
- İbn-i Bezzâz, Derviş b. İsmail b. Hacı Muhammed , Saffetu's-safâ, neşr. Çulâmreza Tabatabâi Mevd , 1376 hş.
- İbn-i Bîbî, El-Huseyn b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rügefî, el-Evâmiru'l - Âlâiyye fî Umûri'l-Âlâiyye, tıpkıbasım, Ankara, 1956
- İbn-i Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, el-İber, Farçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI) Tahran, 1375 hş.
- İbn-i Kerbelâi, Hâfiz Huseyn-i Tebrîzî, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultân el- Karâî , Tahran, 1344 hş.
- İbn-i Şeddâd, Baypars Tarihi (II.cilt), çev. M. Şerefüddin Yalçkaya, İstanbul, 1941
- İbn-i Tağrıberdî, Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, el-Menhelu's-sâfi ve'l-mustevfi bâd el-vâfi, I-III, neşr. Muhammed Emin Sa'id Abdulfettah Âsûr, Kahire, 1956-1984
- İbn-i Tağrıberdî, Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-zâhire fî Muülûki Mısır ve'l-Kâhire, I-XVI, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-dîn, Beyrut, 1992
- İbnü'l-Kesîr, İsmail el-Dimaşki, el-Bidâye ve'n-nihâye, çev. Mehmet Keskin, (Büyük İslam Tarihi I-XV) İstanbul, 1994-1995
- İkbâl, Âşiyânî Abbas, Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymâri, Tahran 1312 hş.
- Kâimmakâmî, Cihângîr, "Muhrah, Tuğrah, ve Tovk'ihâ-yi Pâdsâhân-i İrân ez İlhânân ta Pâyân-i Kâcârîyye", Mecelle-i Berresihây-i Târîhî, Tahran 1348 hş., XX-XXI/122-162
- Kâreng, Âbulâli, Âsâr-i Bâstânî-yi Azerbaycan, Tahran, 1374 hş.
- Kassâi, Noorollah, Medâris-i Nizâmîyyeh Ve Teşîrât-i 'İlmî ve İctimâî-yi Ân, Tahran, 1363 hş.,
- Kâşânî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali, Târîh-i Olcaytu, neşr. Mahin Hambly, Tahran , 1348
- Katib Ferdî, Mardin Mülûki Artukîyye Tarihi, neşr. Ali Emiri, İstanbul, 1939
- Kazvîni, Muhammed, " Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir", Mecelle-i Yâdgâr, yıl 1, sayı 1 Tahran, Ağustos 1944, s.7-12
- Kazvîni, Muhammed, "Fermân-i Sultan Ahmed-i Celayir", Mecelle-i Yâdgâr, yıl 1, sayı IV, Tahran, Ocak 1945, s.25-29
- Kazvîni, Muhammed, Târîh-i Cihân-guşây, bak Cuveynî
- Kazvîni, Yahya b. Abdullatif, Kitab-i Lubbu't-tevârih, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş.
- Kerîmî, Behmen, Câmîu't-tevârih, bak. Resîdeddîn
- Keyânî, Y. Muhammed, Tezyinât-i Vâbeste be Mimârî-yi İslâmî-yi İrân Dovre-i İslâmî, Tahran, 1376 hş.
- Kırzoğlu, M. Fahrettin, Am Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara, 1982
- Kırzoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, c.1, İstanbul, 1953
- Kirmânî, Nasîru'd-dîn Munşî Nesâimu'l-eshâr min Letâyifu'l-ahbâr der Târîh-i Vuzerâ, neşr. Mir Celalu'd-dîn Huseyn-i Ornevi, Tahran, 1338 hş.
- Kirmânî, Nasîru'd-dîn Munşî, Simtu'l-ülâ li'l-huzreti'l-ülyâ der Târîh-i Karahitâiyân-i Kirmân, neşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1328 hş.
- Konakçı, Enver, "Bağdat Hatun", DİA, IV/444
- Konakçı, Enver, Seçkülerden Cumhuriyete Erzurum, Erzurum, 1992
- Konakçı, Enver, "Şahrah-i Garbi", XII. TTK 1994, Kongre'ye Sunulan Bildiriler, I-II, Ankara, 1999, II/649-654
- Köprülü, M. Fuad, "Alıncak", İA, I/302-304
- Köprülü, M. Fuad, "Bâc", İA, II/186-190

- Köprülü, M.Fuad, "Bahşi", İA, II/233-238
- Köprülü, M. Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul, 1931, yeniden neşir, Orhan F.Köprülü, İstanbul, 1981
- Kaliyev, C.B., "Djalair", Azerbaycan Cobet Ensiklopediası, X/410, Bakü 1987
- Kâsî, Muhammed Ali, "Nadir Mirza ve Tarih-i Tebriz", Mecelle-i Yâdgâr, Yıl 1 sayı V, Tahran, Ocak 1946, s.15-26
- Katbî, Muhammed, Tarih-i Âl-i Muzaffer, neşr. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran. 1364 hş.
- Lamb, Harold, Çingis Han, Farçaya çev. Reşid Yâsemî, Tahran, 1377 hş.
- Lambton, Ann K.S., Landlord And Peasant In Persia, London, 1952, Farçaya çev. Menüçehr Emîrî, (Mâlik u Zâre der İran) Tahran, 1339 hş.
- Lane Poole, Stanly, Catalogue of Oriental Coins In The British Museum, I-X, London, 1880-1890
- Lane Poole, Stanly, The Mohammadian Dynasties, Westminster, 1893, çev. Halil Edhem, (Düvel-i İslamiyye) İstanbul, 1927
- Langrûdî, Rezâzâde, "Ergum Han", DMBİ, Tahran 1378 hş., VII/646-649
- Makrizî, Ahmed b. Aî, Kitâbus'-sulûk ii Mârifeti Duvelu'l-mulûk, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Said Âbdu'l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973
- Mansuroğlu, Meccud, "Bitikçi", İA, II/657
- Manz, Beatrice Forbes, The Rice And Rule Of Tamerlane, Cambridge, 1990, Farçaya çev. Mansur Sefatgul, (Ber Âmeden u Fermânrevâi-yi Teymûr) Tahran, 1377 hş.
- Maslenitsyna, S., Persian Art, Moskova, tarihsiz, Farsçaya çev. Naser Pür Pîrâr, (Huner-i İran) Tahran, 1374 hş.
- Memmedov, Nadir, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993
- Mercül, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993
- Meşkûr, M. Cevâd, Tarih-i İrân-zemin, Tahran, 1372 hş.
- Minorsky, V., "Üveys", İA, VIII/133-135
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, Tarih-i Ravzatu's-safâ I-XII, neşr. Abbas Perviz, Tahran, 1338 hş.
- Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, Tarih-i Ravzatu's-safâ I-II, neşr. Abbas Zeryâb, Tahran, 1375 hş.
- Mîrzâvâhid, Şehzade Nadir, Tarih u Coğrâfiyâ-yi Dâru's-saltana Tebriz, elyazması, Mişkûtî, Nusretullah, ez Selâçika ta Safeviyye, Tahran, 1343 hş.
- Morgan, David, The Mongols, Basil Blackwell, 1987, Farçaya çev. Abbas Muşbir, (Moğülhâ), Tahran, 1371 hş.
- Muhaddis, Mir Hâşim, bak. Şabânkâreî
- Muhammed Hasan Han, İtimadü's-saltana, Mirâtu'l-buldân, I-IV, neşr. Abdülhuseyn Nevâi- Mir Hâşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş.
- Muhammed Hasan, Zekî, et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs, Kahire 1936, Farsçaya çev. Ebu'l-Kâsim Sahâb, (Tarih-i Nakkâşî der İran) Tahran, 1328 hş.
- Muşfik, Mansûr, bak. Sâvecî
- Murtezevî, Menüçehr, Mesâil-i Âsr-i İlhanân, Tahran, 1370 hş.
- Mustevfî, Hamdullah b. Ebîbekr b. Ahmed, Tarih-i Guzide, tıpkıbasım, Edward Browne, London, 1910
- Mustevfî, Hamdullah b. Ebîbekr b. Ahmed, Tarih-i Guzide, neşr. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran, 1362 hş.

- Mustevfî, Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, neşr. İrec Afşâr, Tahran, 1372 hş.
- Mervehhed, Sefernâme-i İbn-i Battûta, bak. İbn-i Battûta
- Mübârek, Muhammed, Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu, Eçüncü kısım, Mülûk-i Cengiziyye Ve İlhamiyye Ve Celairiyye Ve Kırım Hanları, İstanbul, 1318
- Müneccimbâşî, Ahmed b. Lütfullah , Sahâyifu'l-ahbâr, I-III, çev. Şair Ahmed Nedim, İstanbul, 285 h.
- Nafiz, Ridvan- Uzunçarşılı İ. Hakkı, Sivas Şehri, İstanbul, 1928
- Nağcevanî, Hâc Huseyn, Çebel Mekâle, neşr. Yüsif Hâşimî-neseb, Tahran, 1343 hş.
- Nağcevanî, Hâc Huseyn, Mevâddu't-tevârîh, neşr. Edebiyye Kitabevi, Tahran, 1343 hş.
- Nağcevanî, Muhammed Hindüşâh, Destûru'l-kâtib fi Târimi'l-merâtib, I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976
- Nevâî, Ahseru't-tevârîh, bak. Hasan Beg Rumlu
- Nevâî, Âl-i Muzaffer, bak. Kutbi
- Nevâî, Abdülhuseyn, Esnâd u Mekâtibât-i Târîhi-yi İrân, Tahran, 1977
- Nevâî, Abdülhuseyn, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn, bak. Semerkandî, Âbdu'r-rezzâk
- Nevâî, Târîh-i Guzîde, bak. Mustevfî, Târîh-i Guzîde
- Niyâ, Mes'ûd Receb, bak. Clavijo
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, I-II, Ankara, 1995
- Özcan, Nuri, "Abdulkadir Meraği", DİA, I/242-244
- Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, I-V, Ankara, 1996
- Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyim Ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1993
- Penâhi-yi Simnâni, bak. Şâmi, Zafernâme
- Piriyev, B.Z. , Azerbaycan (Hülagular Devletinin Tenezzülü Devrinde), Bakû 1978
- Pope, Arthur Upham, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, London, 1938, Farçaya çev. Gulambuseyn Sadri Afşâr, (Mimarî-yi İrân) Tahran, 1373 hş.
- Prawdin, Michael, The Mongol Empire, New York, 1967
- Price, Christine, The Story Of Moslem Art, New York, 1968, Farsçaya çev. Mes'ûd Receb Niyâ, (Târîh-i Huner-i İslâmî) Tahran, 1977
- Râzî, Abdullah, Târîh-i Kâmil-i İrân, Tahran, 1334 hş.
- Reşideddîn, Fazlullah, İbn-i İmâdu'd-devle Hemedâni, Câmîu't-tevârîh, (I.cilt) neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1965
- Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmâdu'd-devle Hemedâni, Târîh-i Mubârek-i Gâzâni, neşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan Han's) London, 1940
- Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmâdu'd-devle Hemedâni, Câmîu't-tevârîh, I-II, neşr. Behmen Kerimi, Tahran, 1374 hş.
- Rieu, Charles, Catalogue of The Persian Manuscripts in The British Museum, I-III, London, 1979-1985
- Rüdgâr, Kanbarâfi, ez Beynu'n-nehreyn ta Maverâu'n-nehr, Tahran 1376 hş.
- Şâbitî, Seyyid Ali Mueyyed, Esnâd u Nâmechâ-yi Târîhi, Tahran, 1346 hş.
- Safâ, Zebîhullah, Târîh-i Edebiyyât der İrân, I-V, Tahran, 1372 hş.
- Safi, Fahrü'd-dîn Ali, Letâyifu't-tavârif, neşr. Ahmed G. Maâni, Tahran, 1346 hş.
- Sâmi, Şemseddin, Kâmûsu'l-âlâm, I-VI, tıpkibasım, İstanbul, 1891
- Sâvecî, Selmân, Divan, neşr. Mansûr Muşfik, Tahran, 1336 hş.
- Semerkandî, Devletşâh, Tezkirtu's-şuêrâ, neşr. Muhammed Abbâsi, Tahran, 1337 hş.

- Semerikandî, Kemâlü'd-dîn Abdurrezzâk, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmau'l-bahreyn, c.1, neşr. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.
- Smith, John M., The History of Serbedar Dynasty, Farsçaya çev. Yâkub Ajand, (Hurûc u Ürûc-i Serbedârân) Tahran, 1361 hş.
- Smith, John M., "Djalayir- Djalayirid", EI, II/ 401-402
- Spuler, Bertold, "Ilhanlılar", İA, VI/ 967-997
- Spuler, Bertold, Die Mongolen In Iran, Gottingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, (Iran Moğolları), Ankara, 1957
- Spuler, Bertold, Les Mongols dans L'Histoire, Paris 1961, İng. çev. Geoffrey Wheeler, (The Mongols in History) New York, 1971
- Sümer, Faruk, "Ahmed Celayir", DİA, II/53-54
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", SAD I/1969, s. 1-147, Ankara, 1970
- Sümer, Faruk, "Ilhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", BELLETEN, LIII/206, s.175-197, Ankara, 1989
- Sümer, Faruk, Kara Koyunlular, c.1, Ankara, 1984
- Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul, 1992
- Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990
- Sümer, Faruk, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I-II, İstanbul, 1999
- Sykes, Sir Percy M., A History of Persia, I-II, London, 1915, Farsçaya çev. Muhammed Takî Faşrdâî-yi Gilâni, (Târîh-i İrân, I-II) Tahran, 1362 hş.
- Şabânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Mecmau'l- ensâb, neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş.
- Şâmî, Nizameddîn, Zafernâme, neşr. Penâhi-yi Simnâni, Tahran, 1363 hş.
- Şavkânî, Muhammed b. Ali, el-Bedru't-tâli min Bâdi'l-karnî's-sâbi, Beyrut, 1834
- Şefî, Muhammed, Mekâtibât-i Reşîdî, Lahor, 1945
- Şî'âr, bak. Benâketi
- Şîrâzî, Şemsü'd-dîn Muhammed Hâfîz, Divan, neşr. Abdurrahim Halîhâli, Tahran, tarihsiz
- Şîrâzî, Mu'înu'd-dîn Ahmed Zerküb, Şîrâz-nâme, neşr. İsmâil Cevâdî, Tahran, 1350 hş.
- Tabatabâî, Seyyid Cemal Torâbi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, Tahran, 1350 hş.
- Tauer, Felix, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", çev. A.Ateş, BELLETEN, XXIX/ 113-116, s. 50-69, Ankara 1965
- Temir, bak. Anonim, Moğolların Gizli Tarihi
- Temir, Ahmet, "Anadolu İlhanlı Valilerinden Samagzar Noyan", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953
- Terbiyyet, Muhammed Ali, Dânişmendân-i Azerbaycan, Tahran, 1314 hş.
- Tihrâmi, Ebûbekr, Kitâb-i Diyarbakriyya, I-II, neşr. Necati Lugal- Faruk Sümer, Ankara, 1993
- Togan, A.Zeki Velidi, "Azerbaycan", İA, II/91-118
- Togan, A.Zeki Velidi, Bugünkü Türk İli Türkistan Ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981
- Togan, A. Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolunun İktisadi Vaziyeti I", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I/7-43, İstanbul, 1931
- Togan, A. Zeki Velidi, Tarihte Usûl, İstanbul, 1985
- Togan, A. Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981
- Turan, Osman, "Boğburt", İA, II/365-367
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993
- Turan, Osman, Müsâmeretü'l-ahbâr, bak. Aksarıyi
- Turan, Osman, Selçuklular Zamamında Türkiye, İstanbul, 1971

- Targal , Hasan Fehmi, " *Camia'd-âüvele Göre İlhaniler*", Konya Mecmuası, yıl 2, sayı, 14-15/864-885, Konya, 1937
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Anadolu Beylikleri, Ankara, 1988
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, " *Eretna*", İA, IV/ 309-310
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi, I-VI, Ankara 1972
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, " *Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti*", BELLETEN, XXXII/126, s.161-189, Ankara, 1968
- Üreldi, Muzaffer, " *Celayirliler*", DİA, VII/214-215
- Van Loon, bak. el-Eherî
- Vassaf, Şahâbu'd-din Abdullah b. Fazhullah Şirâzi, Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr, Muhammed Mehdi İsfahâni, tıpkıbasım, Tahran, 1338 h .ş.
- Vekâfi, Seyyid İsmail, Azerbaycan, I-II, Tebriz , 1362 hş.
- Veliyev, Mehemed Hesen (Bahari), Azerbaycan, Bakü, 1993
- Veziî, Ahmed Ali Han, Târîh-i Kirmân, I-II, neşr. Bâstâni-yi Pârizi, Tahran, 1375 hş.
- Vladimirtsov, B.Y., Oboçestvenny Sroy Mongolov, Leningrag, 1934, çev. Abdulkadir İnan, (Moğolların İctimai Teşkilatı) Ankara, 1995
- Wilber, Donald Newton, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, New Jersey 1955, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, (Mimari-yi İslami-yi İran der Dovre-i İlhanân), Tahran 1346 hş.,
- Wilson, J. Christy, Histoire de l'Art Persan, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, (Târîh-i Senayi-i İrân) Tahran, 1938
- Yakubovski, A.Yu, Zolotoya Orda, Leningrad, 1937, çev. Hasan Eren, (Altınordu Ve Çöküşü), Ankara, 1976
- Yezdi, Şerefu'd-din Ali, Zafernâme, I-II, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran, 1336 hş.
- Yezdi, Mu'înu'd-din b.Celâlu'd-din Muhammed, Mevâhib-i İlâhî der Târîh-i Âli Muzaffer, neşr. Sa'id Nefisi, Tahran, 1326 hş.
- Yıldız, Hakkı Dursun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV, İstanbul, 1986-1989
- Yınanç, M. Halil , " *Celayir*", İA, III/ 64-65
- Yınanç, M. Halil , " *Diyarbakir*", İA, III/ 601-602
- Yınanç, M. Halil , " *Erzurum*", İA, IV/345-357
- Yurtsever, Erk, Türkçe Adlar Derlemesi, İstanbul, 1997
- Yurvalı, Abdulkadir, " *Hasan-ı Büzürg*", DİA. XVII/311-312
- Yurvalı, Abdulkadir, İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri), Kayseri, 1997
- Yücel, Yaşar, *Timur'un Türkiye ve Yakınoğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler I*", BELLETEN, XL/158, s. 249-285, Ankara, 1976,
- Yücel, Yaşar, *Timur'un Türkiye ve Yakınoğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler II*", BELLETEN, XLII/ 166, s.239-299 Ankara, 1978
- Yücel, Yaşar, " *XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar I . Mutahharten Ve Erzincan Emirliği*", BELLETEN, XXXVI/ 665-719, Ankara, 1971
- Yücel, Yaşar, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri Ve Sonuçları, Ankara, 1989
- Zambaur, E. De, Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'Histoire de L'Islam, Hannover, 1927
- Zerrinkâb, Abdulfuseyn, Donbâle-i Rüzgârân-i İrân, Tahran, 1375 hş.
- Zeryâb, Abbas, bak. Mürhând
- Zeryâb, Abbas, Historical Atlas Of Iran, Tahran 1971
- Zeyneloğlu, Cihangir, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, İstanbul, 1924
- Ziya, Ahmed, Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi, İstanbul, 1910

KAYNAKLAR

Moğolların Gizli Tarihi (Mangholun Niüça Tobça'an): Moğolların en eski devirlerden başlayarak 637/1240 yılına kadarlı tarihini anlatan ve Moğol dilinde kaleme alınan önemli bir kaynaktır. Uygurca olan aslı günümüze ulaşmamıştır. Eserin müellifi bilinmemektedir. Anlatım tarzından anlaşıldığı kadarıyla müellif eserini telif ederken çoğunlukla gördüğü olaylara yer vermiştir. Eser, bir Bozkurt ve dişi bir geyikten türeyen Cengiz Han'ın en eski atası Bataçihan'ın dünyaya gelişinden itibaren, Moğolların mitolojik tarihinden başlayarak Cengiz Han'ın ölümü ve 637/1240 yılında Ögedey Kağan'ın tahta çıkışına kadar olan Moğol tarihini içermektedir.

Eserde Celayir kabilesinin Cengiz Han'a tabi olmaları ve bu kabileden yetişerek onun hizmetinde bulunan şahsiyetler hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Reşideddin Fazlullah, *Câmiü'l-tevârih*'i telif ederken büyük ölçüde bu eserden yararlanmıştı.

Kimi tarihçiler tarafından Çince *Yüan Ch'ao Pi-şi* (Yüan Sülalesi'nin Gizli Tarihi) olarak da anılan eser, önemine binaen dünyanın bir çok ülkesinde parçalar halinde ya da tam olarak mühtelif dillere çevrilerek yayınlanmıştır.

Moğolların Gizli Tarihi, ilk olarak 1847'de Çin'de Li Wien tarafından orijinal metin halinde, 1903 yılında ise metne şerh eklenerek neşredilmiştir.

Batı dünyasında ise ilk defa Rus Palladius tarafından Moğolca metnin transkripsiyonu yapılmış, 1882 yılında A.Pozdneyev, Palladius'un transkripsiyonunu taş baskı olarak neşretmeye başlamış, ancak tamamlayamamıştır.¹

Daha soursaları yine Çin'de 1908 yılında Ye Teh hui tarafından yayınlanmıştır. Çince hıllasası 1899 yılında, Naka tarafından Japonca tercümesi ile birlikte Japonya'da neşredilen eserin tamamını E.Haeinsch, 1935'te Leipzig'de yayınlamış ve daha sonra eserin transkripsiyonunu² 1937'de, eserde geçen bütün kelimelerin Moğolca, Çince ve Almanca sözlüğünü ayrı bir cilt halinde 1939'da³, Almancaya tercümesini⁴ ise 1941'de neşretmiştir. Yine 1941 yılında S. Kozin eseri metin, sözlük ve Rusça tercümesi ile tek cilt halinde neşretmiştir.⁵ 1949 yılında Paul Pelliot eserin bir bölümünü Fransızca'ya çevirerek⁶ Paris'te yayınlamıştır.⁷

Ahmet Temir'in, E.Haeinsch'in Almanca ve Kozin'in Rusça tercümesini, eserin Moğolca metni ile karşılaştırmak suretiyle yaptığı Türkçeye çevirisi 1948 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. Şirin Beyânî'nin, Paul Pelliot'un Fransızca çevirisinden yaptığı Farsça tercümesi⁸ ise 1971 yılında Tahran'da basılmıştır.

¹ Transkripsiya paleograficeskago teksta Yuan-çomışi

² Mangholun Niüça Tobça'an (Yüan-ch'ao pi-şi, die gehemie Geschichte der Mongolen

³ Wörterbuch zu Manghol un niüça tobça'an

⁴ Die geheime Geschichte der Mongolen

⁵ Sokrovennoye Skazanie Mongol'skaya kronika 1240 goda nazvaniem Mangol-un Niüça Tobçiyau

⁶ Histoire Secrète Des Mongols

⁷ Temir, Ahmed, Moğolların Gizli Tarihi, s. XIV-XXCI; Pelliot, Paul, Histoire Secrète Des Mongols Paris, 1949, Farsçaya çev. Şirin Beyânî, mukaddime, Köprülü, M.Fuad, "Cengiz Han", İA, III/98; Yuvalı, Abdulkadir, İhanlılar Tarihi, I. Kuruluş Devri, Kayseri, 1997, s.10

⁸ Tarih-i Sirri-yi Moğulân

Târîh-i Cihângüşâ-yi Caveynî (تاریخ جهانگشا): Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Harezmsâhlar ve İlhanlıların devlet mekanizmasında önemli bir rol üstlenen Caveynî ailesinin bir mensubu olan Âlâu'd-dîn Ata Melik Caveynî (öl.681/1282) tarafından 650-658/ 1252-1260 yılları arasında telif edilmiş önemli bir tarihi kaynaktır. Eser üç cülden oluşmaktadır. Birinci cildinde mukaddimeden sonra Moğolların eski adet ve gelenekleri ve Cengiz Han Yasası hakkında üç bölüm yer almaktadır. Ardından Cengiz Han'ın ortaya çıkışından Harezmsâhlar Devleti'nin yıkılmasına, ikinci cildi, Harezmsâhlar, Karahantaylar, Karahanlılar ve İlig Hanlar Devletleri'nin tarihi ile Ögedey Kağan'ın hükümdarlık döneminden Hülegü'nün Batı Asya'ya hareketine kadar, üçüncü cildi ise Mengü Kağan'ın cülusundan başlayarak İlhanlılar Devleti'nin kurucusu kabul edilen Hülegü Han'ın İnan'a gönderilmesi ve İsmailîler tarihini içermektedir. Müellifin İlhanlı devlet teşkilatında "*Şahîb-i Divân*" makamına kadar yükselmiş olması nedeni ile verdiği bilgilerin büyük bir kısmı kendi yaşadıkları, gözlemleri ve duyduklarına dayanmaktadır. Bu nedenle kendisinden sonra telif edilen tarih kaynaklarının çoğunun istifade ettiği bir eser olmuştur.⁹

Eser ilk olarak Mürzâ Muhammed Kazvîni tarafından üç cilt halinde 1912-1917 yılları arasında Leiden'de ve daha sonra Leiden baskısı esas alınarak 1373 hş. yılında Tahran'da neşredilmiştir. 1988 yılında Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Abu'l- Farac Tarihi (Makhtebhanath Zabbe): Bar Hebraeus olarak da tanınan Malatyalı Gregorius Abu'l-Farac tarafından 1296 yılında Süryani dili ile kaleme alınmış bir kronografyadır. Ancak eser bir kronografyada bulunması gereken bilgilerden daha fazlasını içermektedir. Birinci kısmı yaratılıştan başlayarak kendi zamanında gerçekleşen Moğol istilasına kadar siyasi tarihi, ikinci ve üçüncü kısım ise daha çok Süryani patrikleri ve kiliselerinin mukaddes tarihlerini içerir. 1286 yılında Abu'l-Farac'ın ölümü üzerine kardeşi Bar Sawma tarafından 1288, daha sonra da bilinmeyen bir kişi tarafından 1496 yılına kadar uzatılmıştır. Eserin özellikle 1286 yılına kadarki Anadolu'nun tarihini ilgilendiren kısmı Türk ve Moğol tarihi açısından önemlidir.

Eser, taşıdığı öneme binaen tam ve parçalar halinde dünyanın bir çok yerinde neşredilmiş ya da diğer dillere çevrilmiştir. Daha önce bir kaç kez parçalar halinde metni ve tercümesi neşredilen eser, ilk olarak 1789 yılında P.J. Bruns tarafından iki cilt halinde Leipzig'de neşredilmiştir. Neşrin birinci cildi Süryanice metin, ikinci cildi ise Latince çevirisinden ibarettir. İkinci olarak 1890 yılında Paul Bedjaa tam Süryanice metni Paris'te tek bir cilt halinde neşretmiştir. 1932 yılında Ernest Wallis Budge eserin 1286 yılına kadarki siyasi tarih kısmını Süryaniceden İngilizceye çevirerek Londra'da, 1945 yılında ise Ömer Rıza Doğrul, Ernest Wallis Budge'nin İngilizce tercümesini Türkçeye çevirerek Ankara'da yayınlamıştır.¹⁰

⁹ Browne, Edward G. A Literary History Of Persia, I-IV, Cambridge, 1969, III/65-66; Kazvîni, Muhammed, Târîh-i Cihân-güşây-i Caveynî, V/ 15-92; İkbâl, Abbas, Târîh-i Moğûl u Evâyl-i Eyyûn-i Teymûri, Tahran, 1312 hş., s.485-486; Günaltay, M. Şemsetdin, İslam Tarihinin Kaynakları, yay. Yüksel Kanar, İstanbul, 1991, s.230-232; Azzîvî, Abbas, Târîhu'l-İrak Beyne'l-İhtilâleya, I-III, Bağdad, 1936-1939, V/9-11; Râzî Abdullâh, Târîh-i Kamil-i İnan, Tahran, 1372 hş., s.3-15; Togaa, A. Zeki Velidi, Tarihne Usul, İstanbul, 1985, s.179; Murtezavi, Menâçehar, Mesâil-i Âsr-i İlhanân, Tahran, 1370, s.378

¹⁰ Doğrul, Abu'l-Farac Tarihi, V/ 33-43; Togaa, Tarihne Usul, s.179

Câmiu't-tevârih (جمع التواريخ): Ünlü İlhani veziri Reşideddîn Faziullah Hemedânî (645-713/1247-1313) tarafından 710-712/1310-1312 yılları arasında kaleme alınmıştır. Reşideddîn Faziullah, İlhaniiler döneminin, hatta ortaçağın önde gelen devlet adamı, tarihçi, bilgin ve tabiplerinden biridir. Ayrıca dil, edebiyat, ilahiyat, ziraat ve mimari konularında da kendi devrinin önde gelen şahsiyetlerinden birisidir. Bilgi, zeka ve yeteneği sayesinde İlhani Devleti sarayında kendisine yer edinen Reşideddîn Faziullah, kısa süre içinde Gazan Han'ın nezdinde itibar kazanmış, ardından da İlhani Devleti'nin vezirliğine kadar yükselmiştir. Hiç kuşkusuz Reşideddîn Faziullah'ı ölümsüz kılan ve bütün dünyada tanınmasını sağlayan etken ise onun bıraktığı eserleridir.

Faziullah'ın bıraktığı çok sayıda eser arasından *Câmiu't-tevârih* en başta gelmektedir. Gazan Han'ın emri üzerine yazmaya başladığı *Câmiu't-tevârih* objektif ve modern anlamda yazılan ilk dünya tarihi kitabı olarak kabul edilmektedir.

Faziullah, Çinli, Frenk, Yahudi, Hind, Arap ve diğer bir çok ulustan kimseyi toplayarak 20 ciltlik bir dünya tarihi kaleme almayı planlamıştır. Bu planını gerçekleştirip gerçekleştirilemediği tam olarak bilinmemektedir. Zira eserin günümüze kadar sadece iki büyük cildi ulaşmıştır.

Faziullah eserinde, diğer bir çok ulusun tarihine yer vermişse de asıl olarak Moğol ve Türk tarihini geniş bir şekilde ele almıştır. Eser iki büyük ciltten oluşmaktadır. Reşideddîn Faziullah üçüncü bir ciltten daha bahsetmiştir. Ancak bu cildin tamamlanıp tamamlanmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Câmiu't-tevârih'in birinci cildi Olcaytu Han zamanına kadar Türk ve Moğolların tarihine, ikinci cildi ise İslamiyet'ten önceki İbran, Hazreti Muhammed, Halifeler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, Salgurlar, İsmaililer, Oğuzlar, Çinliler, İsrailoğulları, Frenk ve Hind kavimlerine ayrılmıştır. Eserin baş kısmında detaylı olarak Türk-Tatar ve Moğol kabilelerini tasnif ederek bu kabileler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Ayrıca eserde ulusların tarihlerinin dışında onların gelenekleri ve kültürlerini de işlemiş, Moğolca ve Türkçe bir çok terimi kullanarak bunların hangi anlamlara geldiklerini izah etmiştir. Bu yönleri ile de eser kıymetli bir tarih kaynağı olmanın dışında sosyoloji, dil ve edebiyat sabaalarında da bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Câmiu't-tevârih'te Celayir kabilesinin Batı Asya'ya gelmeden önceki yurtları, yaşam biçimleri, hangi soydan geldikleri ve Celayir kabilesinden yetişerek Cengiz Han ve haleflerinin devlet mekanizmasında kendine yer edinmiş olan kimseler hakkında çok değerli ve başka yerlerde bulunmayan bilgiler vermiştir.¹¹

Câmiu't-tevârih taşıdığı öneme binaen dünyanın bir çok yerinde bir çok kez parçalar halinde ya da tam olarak basılmış veya diğer dünya dillerine çevrilmiştir.

İlk olarak birinci cildin Cengiz Han'ın ölümüne kadar olan ilk kısmı 1855-1883 yılları arasında İ. Berezin tarafından Farsça metin ve Rusça çevirileri ile birlikte Saint Petersburg'da¹² Cengiz'in ölümünden sonraki dört kağan ile Çin Kağanları'nın tarihine ait olan kısım, sadece Farsça metin olarak 1912 yılında Edwim Blochet tarafından Leiden'de,¹³ İlhaniilerin tarihini içeren bölümü ise 1936 yılında

¹¹ Browne, III/63-74; İkbâl, s.483-491; Âzzâvi, I/13-20; A.A.Alizade, *Câmiu't-tevârih*, I/3-6; Günaltay, s.279-284; Kerimi, Behmea, *Câmiu't-tevârih*, I/7-31; Râzi, s.346-347; Toggaa, *Tarihü Usül*, s.195

¹² Scornik *Letopisey Reşideddîna*

¹³ *Histoire des Mongols*.

Quatremere tarafından Farsça metin ve Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te ¹⁴ yayımlanmıştır.

Daha sonraki dönemlerde Seyyid Celâleddin Tehrâni, Quatremere'nin neşrini 1945'te Tahran'da, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan Geyhatu Han'a kadar olan kısım, Karl Jahn tarafından sadece Farsça metin halinde 1941'de Prag'da ¹⁵, yalnız Gazan Han'ın tarihini anlatan bölüm yine Kari Jahn tarafından Farsça metin olarak 1940 yılında Londra'da ¹⁶ yayımlanmıştır. Aynı şekilde İlhanlılar tarihi kısmının Rusçaya çevirisi A.K. Karen tarafından 1946'da Leningrad'da ¹⁷ neşredilmiştir.

Bunların dışında *Câmiu'l-tevârih* sekiz ayrı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle A.A. Alizade, A.A. Romoskeviça, A.A. Hetakarova tarafından 1965 yılında iki cilt halinde Moskova'da, Behmen Kerimi tarafından ilki 1338 hş.'de olmak üzere dört kez Tahran'da, Selçuklu ve Gazneliler'le ilgili bölümü 1960 yılında Ahmed Ateş tarafından Ankara'da, İsmâîli ve Fatimîler kısmı ise ayrı olarak 1338 hş. yılında Muhammed Taki Dânişpejûh ve Muhammed Mâderrişî tarafından yine Tahran'da neşredilmiştir. ¹⁸

Târîh-i Benâketî (تاريخ بنکتي): Müellif eserine *Ravzatu uli'l-elbâb fi Mârifeti'l-tevârih ve'l-ensâb* adını koymakta birlikte müellifinin adına nispetle daha çok *Târîh-i Benâketî* olarak meşhurdur. 717/1317 yılında Fahrü'd-dîn ebû Süleyman Dâvûd b. Tâca'd-dîn ebû'l-Fazl tarafından kaleme alınmıştır. Fahr Benâketî olarak tanınan müellif, İlhanlı sultanları Çazan Han ve Olcaytu zamanında İlhanlı sarayında kendisine yer edinmiştir. Bir edip ve şair olan Benâketî, kendi ifadesine göre Çazan Han zamanında İlhanlı sarayında "Meliku's-şuâra"lık makamına kadar yükselmiştir. ¹⁹

Târîh-i Benâketî, genel bir dünya tarihidir. Hz. Adem'in yaratılışından başlayarak İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın İlhanlı Devleti tahtına çıkış tarihi olan 717/1317 yılı olayları ile son bulmaktadır. Eser toplam dokuz bölüme ayrılmış olup, birinci bölüm peygamberler ve veliler, ikinci bölüm eski Fars Sultanları, üçüncü bölüm Hz. Muhammed ve Abbasîlerin yıkılışına kadar İslam tarihi, dördüncü bölüm İslamiyetten sonra İran'da hüküm süren hükümdarlar, beşinci bölüm Yahudîler, altıncı bölüm Hıristiyanlar, yedinci bölüm Hindistan ve Hind hükümdarları, sekizinci bölüm Çinliler, dokuzuncu bölüm ise Ebu Said Bahadır Han'a kadar olan Moğol sultanları tarihini içermektedir.

Benâketî eserini, Resîdeddîn Fazlullah'ın *Câmiu'l-tevârih*'inden istifade ederek kaleme almıştır ve adeta onun bir özeti gibidir. Ancak kendisi de İlhanlı saray teşkilatında yer edinmiş biri olması nedeni ile eserin telifinde kendi görüp duyduğu olayları da nakletmiştir. Ayrıca olayların tarihlerini son derece isabetli olarak vermiştir. Bu nedenle de muteber tarih kaynakları arasında kabul edilmektedir. ²⁰

¹⁴ Histoire des Mongols de la Perse

¹⁵ Geschichte der Ilhane Abaga bis Geyhata

¹⁶ History Of Ghazan

¹⁷ Resîdeddîn Sbornik Letopisey

¹⁸ İkbâl, s.488-491; Azzâvi, I/15-20; Alizade, Câmiu'l-tevârih, I/3-6; Günaltay, s.279-284; Kerimi, Câmiu'l-tevârih, I/7-31; Râzi, s.346-347; Togan, Tarihçe Usûl, s.195

¹⁹ Benâketî, Fahrü'd-dîn Ebû Süleyman b. Tâceddîn, Ravzatu evlân'l-elbâb fi Mârifeti'l-tevârih ve'l-ensâb, neşr. Câfır Şî'âr, Tahran, 1348 hş., s. 1-2; İkbâl, s.520

²⁰ Semerkandî, Devletşâh, Tezkirtu's-şuâra, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran, 1337 hş., s.251-254; Şî'âr, s.12-17; Browne, III/102; İkbâl, s.520; Râzi, s.349; Togan, Tarihçe Usûl, s.196; Murtezvi, s.381-382

Eser, Cafer Şîâr tarafından üç ayrı yazma nüshası karşılaştırılarak 1348 hş.(1969) yılında Tahran'da neşredilmiştir.

Târîh-i Olcaytu (تاریخ اولجایتو): Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Muhammed el-Kâşânî tarafından 718/1318 yılında telif edilmiştir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla müellif, Sultan Olcaytu zamanında İlhanlı sarayında bulunan münsifi veya vakamîvislerden birisidir. Adından da anlaşılacağı üzere eserini sadece Sultan Olcaytu dönemi İlhanlı tarihi ile sınırlandırmıştır. Eserinde, Gazan Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına oturan Olcaytu'nun doğumundan başlayarak onun bütün saltanat dönemi tarihi ve Olcaytu'nun ölümünden sonra onun yerine geçen Ebu Said Bahadır Han'ın saltanatının başlarına kadar ki olaylara yer vermiş ve 718/1317-1318 yılı olayları ile bitirmiştir.

Târîh-i Olcaytu, Reşideddîn Faziullah'ın *Câmiu'l-tevârîh*'inde bıraktığı tarihten başlayarak İlhanlı tarihini anlatması itibarı ile *Câmiu'l-tevârîh*'in tamamlayıcısı sayılır ve bu itibarla tarih kaynakları arasında önemli bir yer tutar. Ayrıca anlattığı olayları bizzat yaşayarak ya da duyarak aktarması nedeni ile İlhanlı devrinin belli bir dönemi için elde mevcut tek kaynak olma niteliği taşımaktadır ve diğer kaynaklarda bulunmayan önemli bilgiler vermektedir.

Daha çok bir günlük (ruzname) niteliğinde kaleme alınmış olan eser 1348 hş.(1969) yılında Mahim Hamabîy tarafından iki ayrı yazma nüshadan yararlanılmak sureti ile Tahran'da neşredilmiştir.²¹

Müsâmeretü'l-ahbâr ve *Müsâyeretü'l-ahyâr* (مغامرة الاخبار و مصابرة الايام): Kerime'd-din Mahmud b. Muhammed Aksarâyî tarafından 723/1323 yılında telif edilen *Müsâmeretü'l-ahbâr* ve *Müsâyeretü'l-ahyâr*, İbâ-i Bâbî'nin eserinden sonra Anadolu Selçuklularını tarihi hakkındaki en önemli kaynak niteliğindedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Anadolu, Arab ve Fars hükümdarları hakkında kronolojik bilgi, ikinci bölüm peygamberler ve halifeler tarihi, üçüncü bölüm, Irak-ı Acem ve Anadolu'da hükümet eden Selçuklu sultanları, dördüncü bölüm ise İlhanlı hükümdarları ve İlhanlılara tabi olarak hükümet eden Anadolu Selçuklu sultanlarının tarihini içermektedir. Koyu bir İlhanlı taraftarı olduğu anlaşılan Aksarâyî, eserini İlhanlıların Anadolu eyalet valisi Timurtaş'a ithaf etmiştir. Özellikle kendi yaşadığı dönem, yani İlhanlıların Anadolu'daki hakimiyetleri devri olaylarına ayırdığı dördüncü bölümde önemli bilgiler vermiştir.

Müsâmeretü'l-ahbâr'da Celayir kabilesinden yetişen ve Anadolu'da İlhanlı Devleti adına yüksek görevlerde bulunan emir ve devlet adamları hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

Eserin günümüze kadar ulaşan iki nüshası sadece İstanbul'da bulunmaktadır. İlk olarak bu iki nüshasının karşılaştırılması suretiyle 1944 yılında Osman Turan tarafından Ankara'da neşredilmiştir. Ardından 1362 hş.(1983) yılında Osman Turan'ın neşri üzerinde hiç bir değişiklik yapılmadan, Tahran'da yeniden basılmış, 1941 yılında da Fikret İşıltan tarafından yapılan Almanca özeti²² ise Leipzig'de yayınlanmıştır²³

²¹ Gihaitay, s.303-304; Hamabîy, *Târîh-i Olcaytu*, s.15-18; Togan, *Tarihçe Usûl*, s.195; Murtezvi, s.494-495

²² Die Seltschukenschiichte der Aksarayi, Leipzig, 1941

²³ Köprülü, M.Fuad, "*Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları*", Belleten, Ankara, Temmuz 1943, XXXVII/389-391; Turan, *Osman, Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.28-32; Togan, *Tarihçe Usûl*, s.190; Murtezvi, s.388

Tecziyetu'l-emsâr Ve Tecziyetu'l-âsâr (التجزئة الامصار و تجزئة الاعمار) : Moğol İlhanelileri tarihinin önde gelen kaynaklarından biri olan *Tecziyetu'l-emsâr Ve Tecziyetu'l-âsâr* daha çok *Târîh-i Vassâf* olarak tanınmaktadır. H. VII-VIII. asırlarda yaşamış olan Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî ya da daha çok tanınan adıyla Vassâf'ul-Huzra tarafından yazımına 699/1299-1300 yılında başlanmış ve 712/1312 yılında tamamlanmıştır.

Vassâf, Gazan Han zamanında İlhanlı sarayında bir vergi tahsildarı iken daha sonraları meşhur İlhanlı veziri Hâce Reşideddîn Fazlullah'ın himayeleri ile Gazan Han ve Olcaytu zamanlarında İlhanlı devlet teşkilatında önemli makamlara yükselmeyi başarmıştır.

Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr ya da diğer adıyla *Târîh-i Vassâf* daha çok Cuveynî'nin eseri *Târîh-i Cihân-guşay*'ın bir zeyli olarak kabul edilebilir. Cuveynî'nin uslubu ile ve onun bıraktığı tarihten itibaren yani 656/1258 yılından başlayarak İlhanlıların tarihini Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın saltanat döneminin ortalarına denk geçen 728 /1327 yılına kadar getirmiştir.

Vassâf, beş kısma taksim ettiği eserinin yazımına Reşideddîn Fazlullah'ın emri ile 699/1299-1300 yılında başlamış ve ilk cildini 13 Receb 702/1302 yılında tamamlayarak Şama seferi sırasında Reşideddîn Fazlullah'ın aracılığı ile Gazan Han'a takdim etmiştir. Bu şekilde Reşideddîn Fazlullah'ın lütfunu ve beğenisini kazanan Vassâf eserinin ikinci cildini de 712/1312 yılında yine Fazlullah aracılığı ile bu kez Gazan'ın ölümünden sonra onun yerine İlhanlı tahtına oturan Sultan Olcaytu'ya takdim etmiş ve bu İlhan tarafından da takdir edilerek ödüllendirilmiştir.²⁴

Eser ilk olarak 1853 yılında Hammer tarafından Bombay'da taşbaskı olarak neşredilmiştir. Ardından Tahran'da 1338 hş. yılında Hammer'in neşri, Muhammed Mehdi İsfahânî tarafından tıpkı basım olarak yayınlanmıştır. Daha sonraları Âbdu'l-Muhammed Âyeti eseri sadeleştirerek ve fihrist ekleyerek 1346 h.ş. yılında "*Tahrir-i Târîh-i Vassâf*" adı ile yeniden neşretmiştir.

Târîh-i Gazîde (تاریخ كزنده) : Hamdullah b. Ebi Bekr Mustevfi el-Kazvîni (öl. 750/1349) tarafından 730 /1329-1330 yılında tamamlanarak Ebu Said Bahadır Han'ın veziri, Reşideddîn Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed'e takdim edilmiştir. *Târîh-i Gazîde* daha çok muhtasar bir İslam ve İran tarihi mahiyetindedir. Hamdullah Mustevfi eserinin telifinde başta Reşideddîn Fazlullah'ın *Câmiu'l-tevârih*'i ve Cuveynî'nin *Târîh-i Cihân-guşay*'i olmak üzere diğer bir kaç tarih kaynağından istifade etmiştir. Olayların anlatımında İsmâîlîler dönemine kadar Reşideddîn ile paralel bilgiler vermiştir. Hatta bu nedenle *Târîh-i Gazîde* kimi tarihçiler tarafından *Câmiu'l-tevârih*'in bir özeti ve zeyli olarak kabul edilmektedir. Ancak Mustevfi, sadece Reşideddîn'in verdiği bilgiler ile yetinmemiş İslami dönem içinde İran'da hükümet etmiş olan diğer hanedanların tarihleri hakkında başka kaynaklarda fazlaca yer verilmeyen bazı bilgileri aktarmıştır. Özellikle kendi yaşadığı dönemde İran'da hüküm süren İlhanlılar Devleti tarihi hakkında verdiği kapsamlı ve doğru bilgiler nedeni ile eser Türk-Moğol tarihinin muteber eserleri arasında kabul edilmektedir.

²⁴ Browne, III/67; İkbâl, s.486-487; Cümaltay, s.301-302; Âzzîvî, I/12-15; Râzî, s.347; Âyeti, Âbdulmuhammed, *Tahrir-i Târîh-i Vassâf*, Tahran, 1346 hş., mukaddime; Nevâî, Âbdulhuseyn, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, s.16; Togan, *Tarihte Usul*, s.196; Murtezvî, s.378-380

Târîh-i Gazide, müellif tarafından altı bâba ayrılmıştır. Birinci bâbda İslamiyet'ten öncelî peygamberler, ikinci bâbda İslamiyet'ten sonraki ilk Müslüman İran hükümdarları, üçüncü bâbda Hazreti Muhammed'den Abbasi Halifeleri'ne kadar olan dönem, dördüncü bâbda Saffariler, Samaniler, Gazneliler, Gurlular, Selçuklular, Harezmşahlar, İsmaililer, Cengiz Han ve halefleri, İlhanlılar ve Muzafferoğulları'nın tarihleri, beşinci bâbda mezhep imamları, din ve ilim adamları, bazı şairler, altıncı bâbda ise Kazvin'in tarih ve coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir.

Târîh-i Gazide ilk olarak 1910 yılında Londra'da Edward Browne tarafından müstensihî belli olmayan ve 857 senesinde istinsah edilen bir yazma nüshasının tıpkı basımı yapılarak neşredilmiştir. Browne'in bu neşri daha sonra Tahran'da aynı yöntemle iki defa daha basılmıştır. Âbdülhuseyn Nevâî 1339 ve 1362 hş. yıllarında beş yazma nüshasından istifade ederek eseri yeniden yayınlamıştır.

Bunların dışında eserin bazı kısımları muhtelif dillere çevrilmiştir. İlk olarak Barbier de Meynard, *Târîh-i Gazide*'nin Kazvin ile ilgili bölümü olan altıncı bâbı Fransızcaya çevirerek 1857 yılında *Central Asiatic Journal*'da yayınlamıştır. 1901 yılında Edward Browne, şairler, din ve bilim adamları hakkında bilgilerin yer aldığı beşinci bâbı eserin sekiz nüshasını karşılaştırdıktan sonra İngilizceye tercüme ederek neşretmiştir. Bundan iki yıl sonra 1903 yılında bu kez bir diğer şarkşinas Jules Gantim, İran'da hüküm süren İslam devletlerin tarihinin anlatıldığı dördüncü bölümü Farça metin ve Fransızca çevirisi ile birlikte Paris'te yayınlamıştır.²⁵

Mecmâu'l-ensâb (مجمع الاساب): İlhanlıların son kudretli sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın saray şairi Muhammed b. Ali . Muhammed b. Hüseyn b. Ebi Bekr Şabânkâreî tarafından kaleme alınmış ve 733-741/1335-1340. yılları arasında tamamlanmıştır. Şabânkâreî eserini Ebu Said Bahadır Han'a sunmak üzere hazırlamışsa da oranın 736/1335 yılında ölümü üzerine veziri, Reşideddîn Fazlullah'ın torunu Hâce Şemsü'd-dîn Muhammed Zekeriyya'ya takdim etmiştir. Ancak aynı yıl içinde Tebriz'de meydana gelen kargaşalar sonucunda eserin asıl nüshası kaybolmuş bunun üzerine Şabânkâreî eseri yeniden kaleme almış ve daha sonraki olayları da kitabına eklemiştir. İlhanlılar döneminde telif edilen önemli ve muteber tarih kaynaklarından biridir. Eserde Hz Adem'den başlayarak İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han dönemine, 733/1332-1333 yılına kadar olan ve daha ziyade İran ve Horasan'da hakimiyet sürmüş olan devletlerin tarihi anlatılmıştır. Şabânkâreî eserini telif ederken Cuveynî'nin *Târîh-i Cihân-guşây*'ından, *Târîh-i Yemîn*'den ve *Kâbüs-nâme*'den istifade etmişse de kendi yaşadığı dönem ve coğrafya hakkında diğer eserlerde zikredilmeyen bilgiler vermiştir. Özellikle de Loristan, Şabânkâre ve Hürmüz gibi bölgelerin mahalli tarihleri hakkında verdiği bilgiler başka kaynaklarda yer almamaktadır.²⁶ Celayiroğulları Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan ve Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünün hemen ardından ortaya çıkan durum hakkında diğer kaynaklarda yer almayan orijinal bilgiler bulunmaktadır.

Mecmâu'l-ensâb'a Şabânkâreî'nin ölümünden çok sonraları 783/1381 yılı civarında Ğiyâşu'd-dîn b. Ali Nâib Feriymedî tarafından bir zeyl yazılmıştır.

²⁵ Browne, Edward G., *Târîh-i Gazide*, mukaddime; Âzzâvi, II/61-62; İktâil, s.523-525; Nevâî, Âbdülhuseyn, *Târîh-i Gazide*, Tahran, 1362 hş., mukaddime; Beyânî, Şiria, *Târîh-i Âl-i Celayir*, Tahran, 1345 hş., s.412-413; Togan, *Tarihle Usul*, s.196

²⁶ Muhaddis, s.3-9

Ferivmedî bu zeyilde, 736/1336 yılından sonra hükümet etmiş bazı mahalli melikler hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ancak bu zeylin üslubu Şabânkâreî'nin aksine oldukça kötü bir lisan ve ushup ile kaleme alınmıştır. Ayrıca verdiği bilgiler oldukça çelişkili ve tutarsızdır.²⁷

Mecmâu'l-ensâb'ın İslamiyetten sonraki İran'da hüküm süren Saffâriler Devleti tarihinden başlayan kısmı, ilk kez 1343 hş.(1964) ikinci kez de 1376 hş. (1998) yıllarında Mir Hâşim-i Muhaddis tarafından Tahran'da basılmıştır. Muhaddis, eserin İstanbul Yenicami'de bulunan bir nüshasını esas tutmak suretiyle İran'da bulunan diğer dört yazma nüshasını kullanmıştır. Ayrıca sadece Yenicami nüshasında bulunan "*Zeyl-i Mecmâu'l-ensâb*"ı da aynı kitap içinde neşretmiştir.

Safvetu's-safâ (صفوة الصفاء): *Esesu'l-mevâhibu's-seniyye fi Menâkibu's-Safeviyye* adıyla da tanınan eser, 759 /1357 yılında daha çok İbn-i Bezzâz olarak meşhur olan Derviş Tevekküfî b. İsmâil b. Hacı Muhammed Tevekküfî tarafından kaleme alınmıştır. Safevîler Devleti'nin kurucusu Şah İsmâil Safevî'nin beşinci dereceden atası ve XIII. asrın önde gelen tarikat şeyhlerinden biri olan Şeyh Safiyeddîn İshak Erdebîlî'nin hayatı, kerametleri, müritleri ve menkıbelerini konu almaktadır. Eserde Safiyeddîn Erdebîlî'nin hayatının yanı sıra devrin padişahları, emirleri ve önde gelen şahsiyetleri hakkında da diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle özellikle VII-VIII/XIII-XIV asır Azerbaycan ve İran'ındaki sosyal hayat, din ve diğer konular için önemlidir. *Safvetu's-safâ*, Şah Tahmasb Safevî devrinde Mîr Ebu'l-feth tarafından yeniden kaleme alınmıştır. Ancak Safevîler'in Şülik taassubu ve aslen sünni olan Safiyeddîn Erdebîlî'yi Şii gibi gösterme telaşı nedeniyle eserde ciddi bir tahriyat yapılmıştır. Eser ilk olarak 1329 hş. (1950) yılında Bombay'da taş baskı olarak, daha sonra ise Ğulâmreza Tabâtabâî Meccid tarafından yedi yazma nüshası ve Bombay basıcısının karşılaştırılması suretiyle Tahran'da neşredilmiştir.²⁸

Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib: (دستور الكاتب فی تعیین المراتب) M. XVI asır alim ve devlet adamlarından biri olan Muhammed b. Hindûşâh Nahçevânî tarafından telif edilmiştir. Gerek babası Fahreddin Hindûşâh Nahçevânî'nin İlhanlı devlet mekanizması içinde yer alması, gerekse kendisinin Ebu Said Bahadır Han'ın veziri Giyaseddin Muhammed Reşîdî ile yakın ilişki içinde olması ve bu itibarla bu vezir döneminde İlhanlı sarayında "*Divan-ı İnşa*"da görev yapması nedenleriyle devlet idaresi konusunda oldukça bilgi ve deneyim sahibi olmuştur.²⁹ Oun bu özelliğinin farkına varan Giyaseddin Reşîdî, Nahçevânî'yi, Ebu Said Bahadır Han'ın yarlığı ile bu eserin yazımıyla görevlendirdi. Ancak Nahçevânî eserini Ebu Said Bahadır Han ve Vezir Giyaseddin Muhammed'in 736/1336 yılındaki ölümünden sonra tamamlayarak, saltanatının son dönemlerinde Celayirli Devleti sultanı Sultan Uveys Bahadır Han'a takdim etti.³⁰

Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib, İlhanlı ve Celayirli Devleti teşkilatı, idari yapısı, idari ve askeri meslekler, münşilik ve diğer konularda çok değerli ve başka bir benzeri olmayan bir kaynak niteliğindedir. Hindûşâh Nahçevânî, görevi nedeni ile

²⁷ Browne, III/103; Âzzâvî, II/44; Râzî, s.349; Smith, John M., *Hürûc u'Urûc-i Serbedârân*, Farsçaya çev. Yâkub Ajand, Tahran, 1361 hş.; Togan, *Tarihî Usul*, s.196; Murtezevî, s.382; Muhaddis, s.37

²⁸ İkbâl, s.530; Bcyânî, s.414; Tabâtabâî, Ğulâmreza, *Safvetu's-safâ*, s.3-29

²⁹ Nahçevânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib*, I-II, neşr. Abdülkerim Alizade, Moskova, 1976, I-1/24; İkbâl, s.526

³⁰ Nahçevânî, *Destûru'l-kâtib*, I-1/13, II/361-367

elinin altında bulunan belgelerden istifade etmiş ve bu belgeleri eserine koymuştur. Bu itibarla eserin bu sahada yazılmış eserler arasında benzeri yoktur.

Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib bir mukaddime ve bir sonuç kısmı ile birlikte toplam dört büyük bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü tamamen o dönemlerdeki yazışmalara (inşâ) ayrılmıştır. Her bir makam sahibinin yazışma türünün nasıl olması gerektiği örnekleri ile birlikte izah edilmiş, münşilik ve münşilerin nelere dikkat etmeleri gerektiği konularına değinilmiştir. Sultanların, vezirlerin, hatunların, şehzadelerin büyük ve küçük makam sahiplerinin hatta aradan kimselerin birbirleri ile ya da kendilerinden alt seviyede olan kimselerle yazışmalarında dikkat etmeleri gereken hususlar anlatıldıktan sonra her bir yazışma türü için örnekler getirilmiştir.³¹

İkinci kısımda ise İlhanlı ve Celayirli devlet teşkilatı, bu teşkilatı oluşturan unsurlar, görev dağılımı, mesleklerin neler olduğu ve meslek sahiplerinin yetki ve sorumlulukları, görevlendirilme tarzları, örnekleri ile izah edilmektedir. Nahcevanî, bu dönemde kullanımda olan idari, askeri ve mali sistemle ilgili Moğolca, Türkçe, Arapça ve Farsça terimleri eserine koymuş ve anlamlarını izah etmiştir. Eser, ilmi, ictimai, iktisadi ve askeri terimlerle doludur. Öyle ki bu terimlerin çoğunluğuna Nizamülmülk, Reşideddin Fazlullah ve Hamdullah Müstevfî dahi kendi teliflerinde yer vermemişlerdir. Bu itibarla eser, dil araştırmacıları için de önemli bir kaynak mahiyetindedir. Kısacası *Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib*, bir anlamda İlhanlı ve Celayiroğulları Devletlerinin bir anayasası ve münşilik için öğretici bir el kitabı mahiyetindedir.³²

Orjinal nüshası günümüze ulaşmayan *Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib*'in dünyanın bir çok yerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser, Abdulkerim Alizade tarafından 1964-1976 yılları arasında Moskova'da, birinci cildi iki büyük kısım olmak üzere toplam üç cilt halinde ve altı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle neşredilmiştir.

Târîh-i Şeyh Uveys (تاریخ شیخ اویس): Ebubekr Kutbi el-Eherî tarafından 760/1358-1359 yılı civarında kaleme alınmıştır. Eserin müellifi hakkında kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere eser Celayirli Devleti hükümdarı Sultan Uveys Bahadır Han adına kaleme alınmıştır.

Özellikle h. XIV yüzyıl Azerbaycan ve İran tarihi için önemli bir başvuru kaynağı niteliğinde olan eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hz Adem'in yaratılışından itibaren İran ve civarında hüküm süren Pîşdadîler, Keyanîler, Eşkanîler ve Sasanîler'in tarihi anlatılmaktadır. Ayrıca Eherî bu bölümde Hz Adem'den başlayarak Kuran'da adları geçen meşhur kimseler ve Fırdevsî'nin *Şehname*'sinde bahsedilen eski İran kralları hakkında da biyografik bilgiler vermektedir. Eherî, kaynaklarından biri olan *Taberi Tarihi* ve *Şehname*'den aktarımlarda bulunmuş, İslamiyet'ten önceki İran krallarının tarihini kronolojik olarak anlatmıştır. Zaman zaman kendisinden önce yazılan diğer tarih kaynaklarından da istifade etmiştir.

İkinci bölümde ise İslamın erken tarihi ve ilk fetihler hakkında özet bir bilgiden sonra İslamiyet'in ortaya çıkışından itibaren İran ve Irak'ta hüküm süren

³¹ İkbâl, s.526-527; Beyânî, s.415-416

³² İkbâl, s.526-527; Alizade, Abdulkerim Alioğlu, *Destûru'l-kâtib fi Tâyini'l-merâtib*, cnsz, I-1/1-XXII

Halifeler, Umeyyidiler, Mervaniler, Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar ile diğer küçük devlet ve hanedanların tarihleri yer almaktadır.³³

Eser "*Şeyh Uveys'in Tarihi*" adını taşımakla beraber Sultan Uveys dönemi hakkında fazlaca bir bilgi içermemektedir. Zira müellif eserini Sultan Uveys'in 758/1356-1357 yılındaki Tebriz'i fethi ve ardından Sultan Uveys'in geçeresini çıkardıktan sonra bilinmeyen bir sebeple bitirmiştir.

Van Loon, *Tarih-i Şeyh Uveys'in* Abaka Han'dan başlayarak Sultan Uveys Bahadır Han'ın Tebriz'i fethi ile son bulan bölümünün yer aldığı 134-184. varakları ve bütün bölümlerinin İngilizce tercümesini 1954 yılında Lahay'de yayınlamıştır.

er-Rihle (الرحلة): Asıl adı *Tuhfetu'n-nezzâr fi Ğarâibi'l-emsâr ve Âcâibi'l-esfâr* olmakla birlikte daha çok "*er-Rihle*" olarak anılmaktadır.³⁴ İbn-i Battûta adıyla tanınan Muhammed b. Abdullâh et-Tawci tarafından 725/1325 ile 754/1354 yılları arasında yaptığı üç seyahat sonucunda kaleme alınmıştır. İbn-i Battûta 725/1325 yılında başladığı seyahatleri sırasında Mısır, Irak, Şam, Hicaz, İstanbul, Anadolu, İran, Yemen, Umman, Türkistan, Afganistan Hindistan'ın bir kısmı ile Çin, Endülüs ve diğer bir çok bölgeyi içine alan çok geniş bir coğrafyayı gezmiştir. Özellikle eserinde 725-750/1325-1349 yılları arasında Anadolu, İran, Irak ve Türkistan'ın da aralarında bulunduğu çok sayıdaki ülkeyi gezdiği ilk seyahatinde edindiği izlenimleri aktardığı bölümler Moğol ve İlhanlı tarihleri, adet ve gelenekleri bakımlarından ilgi çekici ve önemlidir. Müellifin gezdiği coğrafyalardaki sosyo-kültürel olaylara olan özel ilgisi onun sefernamesine ayrı bir özellik katmıştır. İbn-i Battûta'nın bu seyahatleri İlhanlıların son dönemleri ile Celayirîlilerin ilk dönemlerine denk gelmektedir ve Celayirîli hakimiyetinde kalan önemli merkezleri çoğunu görmüştür. Bu nedenle gerek Anadolu'da gerekse İran ve diğer bazı bölgelerde karşılaştığı ve aktardığı siyasi-sosyal ve kültürel olaylar, bölge halklarının adet ve gelenekleri ile bu dönem hakkındaki bir çok konuya ışık tutmaktadır.³⁵

Eser'in Arapça orijinali Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan dört yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle 1853-1883 yılları arasında C. Defremery ve B.R.Sanguinetti tarafından Fransızcaya çevirisi ile birlikte dört cilt halinde neşredilmiştir³⁶. Daha sonra H.A.R. Gibb, C. Defremery ve B.R. Sanguinetti'nin neşrini İngilizceye çevirerek 1958,1961 ve 1971 yıllarında üç cilt halinde yayınlamıştır.³⁷ Beş cilt olması planlanan eserin yayınlanması R.Gibb'in ölümü nedeni ile yarım kalmıştır. Bunların dışında eser, Arapça metin halinde Mahmud el-Şarkâvi tarafından Kahire'de, 1987 yılında ise Beyrut'ta neşredilmiştir. Mehmed Şerif Paşa tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1919-1925 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır. 1337 hş.(1958) yılında Muhammed Ali Muvehhed tarafından Farsçaya çevrilen eser üç cilt halinde ve "*Sefername-i İbn-i Battûta*" adı altında Tahran'da neşredilmiştir. M.A.Muvehhed 1376 hş. yılında kendi neşrini tashih ederek Tahran'da iki cilt halinde yeniden yayınlamıştır.

³³ Van Loon, s.1-5; Tamer, Felix, "*Timurlular Devrinde Tarihçilik*", çev. Ahmed Akş, BELLETEN, XXIX/113-116, Ankara 1965, s.35; Smith, Hürûc u Ürûc, s.36

³⁴ Rüdgar, Kanbarali, ez Beynu'n-nehreyn ta Mâverâ'n-nehr, s.30

³⁵ Âzzâvî, II/52; Muvehhed, Sefername-i İbn-i Battûta, I/5-24; Beyânî, s.413; Murtezevî, s.304; Togan, Tarihîc Usûl, s.248; Rüdgar, s.30-35

³⁶ Voyages d' Ibn Battoutah, I-IV

³⁷ The Travels of Ibn Battuta, I-III

Târîh-i Âl-i Muzaffer (تاریخ آل مظفر): Mahmud Kutbî tarafından 793/1390-1391 yılı civarında telif edilmiştir. İlhanlıların yıkılmasından sonra Celayiroğulları Devleti ile birlikte ortaya çıkan Muzafferoğulları Devleti'nin tarihidir. Müellif, Muzafferoğulları Devleti'nin devlet teşkilatında önemli görevler üstlenmiş olan bir ailenin çocuğudur ve kendisi de devlet mekanizmasında yer almıştır.

Eser tamamen bu devletin tarihinden ibarettir. Mahmud Kutbî eserine Muzafferoğulları Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Emir Mubârîzu'd-dîn Muhammed b. Muzaffer'in nesebi ve tarihinden başlayarak Timur'un 795/1392-1393 yılında Fars bölgesini ikinci kez istila ettiği döneme kadar, Şiraz, Kirman, İsfahan başta olmak üzere Orta ve Güney İran'ın önemli bir kısmında hükümet eden Muzafferoğulları Devleti hükümdarlarının siyasi tarihini anlatmıştır.³⁸

Târîh-i Âl-i Muzaffer, ilki 1335 hş. ikincisi de 1364 hş. olmak üzere Abdülhuseyn Nevâî tarafından iki kez Tahran'da yayınlanmıştır.

Zeyl-i Târîh-i Guzide (ذیل تاریخ گزیده): Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî tarafından 794-802/ 1391-1399 yılları arasında telif edilmiştir. Sultan Ahmed Celayir'in devlet mekanizmasında yüksek makamlara kadar çıkmış olan Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, eserini babası Hamdullah Mustevfî'nin **Târîh-i Guzide**'sini bıraktığı yerden yani, 744/1343 yılından itibaren başlatmıştır. Bu nedenle eser **Zeyl-i Târîh-i Guzide** adı ile tanınmıştır.

Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, 742-743/1342-1343 yılı olaylarını **Târîh-i Guzide**'den özetledikten sonra, 744-794/1344-1392 yılları arasındaki 50 senelik tarihi yıl esasına göre anlatmıştır. Celayirî devlet mekanizmasında yer almasından dolayı eser daha çok Celayirî Devleti tarihinin bir özeti olarak kabul edilebilir. Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, eserini kaleme alırken daha çok Azerbaycan ve Batı İran ile yetinmiş Horasan ve Irak-ı Acem'de geçen olaylara uzak kalmıştır. Bu nedenle eser, hakimiyetleri daha çok Azerbaycan ve Irak-ı Arab'da geçen Çapanlılar ve Celayirîlerin bu bölgelerdeki tarihinin bir özeti sayılabilir. Müellif sadece kendi yaşadığı dönem ve coğrafya ile ilgili bilgi verdiği için daha ziyade gördüğü ve işittiği tarih olaylarını kaydetmiştir. Bu da eserin değerini daha da artırmaktadır. Hâfız Abrâ, **Zubdetu'l-Tevarîh** adlı eserini yazarken geniş ölçüde **Zeyl-i Târîh-i Guzide**'den istifade etmiştir.³⁹

Zeyl-i Târîh-i Guzide ilk olarak 1986 yılında Bakâ'de, Z.M. Bunyadov'un gözetimi altında M.D. Kazımov ve V.Z. Piriyevev tarafından Azericeye çevrilmiştir.⁴⁰ Daha sonra İrec Afşar 1372 hş. yılında eseri Tahran'da neşretmiştir. Afşar, neşrine Câfer Sultan el-Karâî'nin **Risale-i Vakâ-i Tebriz** adlı risalesini de eklemiştir.

Zafernâme (ظفرنامه): **Zafernâme** adı ile yazılan eserlerden üçüncüsüdür. Hicri VIII - XI. yüzyıllarda yaşayan şair ve alimlerden biri olan Nizameddîn Şâmî tarafından 806/1403-1404 yılı civarında kaleme alınan ve Timur'un savaş ve fetihlerinin tarihini anlatan bir tarih kaynağıdır.

Sultan Ahmed Celayir döneminde Bağdad'da yaşayan Nizameddîn Şâmî, Timur'un 795/1392-1393 yılında Bağdad'ı fethetmesinin ardından onun hizmetine

³⁸ Nevâî, Abdülhuseyn, **Târîh-i Âl-i Muzaffer**, s.15-20; Togan, **Tarihçe Usûl**, s.198

³⁹ Bunyadov, s.1-12; Afşar, İrec **Zeyl-i Târîh-i Guzide**, s.8-9;

⁴⁰ Ancak bu tercümede eser, Hamdullah Mustevfî Kazvini'nin telifi olarak işlenmiştir.

girmiştir. 804/1401-1402 yılında Timur, Şâmi'yi huzuruna çağırarak ondan kendisinin ve fetihlerinin bir tarihini her kesin anlayabileceği bir şekilde yazmasını istemiş, ayrıca bu tarihi yazarken istifade edebileceği bütün belge ve bilgileri de onun emrine tahsis etmiştir. Bunun üzerine *Zafernâme*'nin telifine başlayan Şâmi, Timur'un ortaya çıkışından itibaren onun bütün tarihini ve fetihlerini anlatıldığı eserini kaleme almıştır. Şâmi eserini 806 /1403-1404 yılına kadar getirebilmiştir. Daha sonra 814/ 1411-1412 yılında Hâfiz Âbrû, Mirza Şahrâh'un emri ile *Zafernâme*'ye bir zeyl yazmış ve eseri 807/1404-1405 yılında Timur'un ölümüne kadarki olayları ekleyerek ikmal etmiştir. Şâmi'nin *Zafernâme*'si Timur tarihi hakkında yazılan en eski kaynaktır. Şâmi eserinde anlattığı olayların bir çoğuna kendi gözüyle şahit olduğu ve bizzat Timur'un kendisine tahsis ettiği belgelerden istifade ettiği için olaylar ve tarihler konusunda isabetli bilgiler vermiştir. Ancak hadiseleri anlatırken çoğunlukla Timur cepbesinden değerlendirmiştir.⁴¹

Günümüze ulaşan tek nüshası British Müzesi'nde bulunan eser 1937 yılında Felix Tauer tarafından neşredilmiştir. Tauer'in bu neşri daha sonra 1363 hş. yılında Penâhi-yi Simnâni tarafından Tahran'da yeniden neşredilmiştir. Necati Lugal tarafından yapılan Türkçe tecümesi ise 1949 yılında Ankara'da yayınlanmıştır.

Zafernâme (ظفر نامه): Sultan Şahrâh'un oğlu İbrahim Mirza'nın Fars ve Irak-ı Acem emirliği ile görevlendirilmesine kadar Şiraz'da inzivaya çekilmiş bir halde yaşayan Şerefu'd-din Ali Yezdi (öl. 850 /1446), İbrahim Mirza'nın gelmesinden sonra, onun tarafından 822/1419 yılında Timur'un bir tarihini yazmakla görevlendirildi. Bunun üzerine bu tarihte, Timur ve haleflerinin tarihini telifine başlayan Şerefu'd-din Yezdi, *Zafernâme* ve *Feth-nâme* olarak da anılan eserini 828/1424-1425 yılında Şiraz'da tamamlayarak İbrahim Mirza'ya takdim etmiştir.

Şerefu'd-din Yezdi eserine Çağatayların nesepleri hakkında bir giriş yaptıktan sonra Timur'un doğumundan başlayarak Şahrâh'un oğlu İbrahim Mirza'nın son dönemine kadarki Timur ve haleflerinin tarihini, Şâmi'nin *Zafernâme*'sinden daha geniş bir biçimde kaydetmiştir. Ancak Yezdi, kendi eserini yazarken büyük ölçüde Şâmi'nin *Zafernâme*'sinden yararlandığı için eseri, onun biraz daha genişletilmiş ve 828/1424-1425 yılına kadar getirilmiş halinden başka bir şey değildir. Bununla birlikte Yezdi, Şâmi'nin *Zafernâme*'sinden hiçbir şekilde bahsetmemiştir. Ancak üslup bakımından Şâmi'nin *Zafernâme*'sinden oldukça farklıdır. Zira Şâmi'nin *Zafernâme*'si oldukça sade ve akıcı bir dil ile yazılmış olmasına rağmen Yezdi son derece ağır ve sanatlı bir dil kullanmayı tercih etmiştir.

Eser özetle, sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda Hindistan, Afganistan, Maverâünnehir, Türkistan, İran, Gürcistan, Ermenistan, Kafkasya, Rusya, Anadolu ve diğer bazı bölgelerde etkili olan Timurhuların tarihi olarak kabul edilir. Ancak İbrahim Mirza'nın emri ile yazılmış olduğundan Şâmi'nin *Zafernâme*'sinde olduğu gibi olaylar çoğunlukla tek tarafı ve yanlı olarak anlatılmıştır.

Zafernâme ilk olarak 1887-1888 yılında Muhammed Allahdâd tarafından iki cilt halinde Kalkütta'da, 1336 hş./1957 yılında ise Muhammed Abbâsi

⁴¹ Hândmir, Gıyâsü'd-din b. Humâmü'd-din el-Hüseynî, Tarih-i Habûb's-siyer, I-IV, neşr. Muhammed Debirsizâki, Tahran, 13⁶² hş., III/547; Günaltay, s.375-376; Nağcevanî, Hâc Hüseyia, Çehel Meçâle, neşr. Yüsif Hâdim Hâşimineseb, Tahran, 1363, s.124-127; Mişkîni, Nusretullah, ez Selâçikâ ta Safeyiyye, Tahran, 1343 hş., s.394-395; Togaa, Tarihçe Usul, s.197-198; Penâhi-yi Simnâni, s.1-3; Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX/113-116, s.51-53

tarafından beş ayrı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle yine iki cilt halinde Tahran'da basılmıştır.

Eser 1722 yılında Petit de la Croix tarafından Fransızcaya⁴², bu Fransızca metin ise J. Darby tarafından 1723 yılında İngilizceye çevrilmiştir. Ayrıca Hâfız-ı Âcemi olarak da tanınan Hâfız Muhammed b. Ahmed tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴³

Zubdetu't-tevârih (زبدة التواريخ): Yazma, Timurîlular döneminin önde gelen tarihçi, coğrafyacı ve Timurîlular sarayının müşşirlerinden biri olan ve daha çok Hâfız Âbrâ lakabı ile tanınan Nuruallah Abdullâh b. Lâtfaullah b. Abdur-reşid el-Havâfi (öl.834/ 1430-1431) tarafından 830/1426-1427 yılında tamamlanmıştır. Hâfız Âbrû'nun külliyyatının bir bölümüdür. Ancak zaman zaman yanlışlıkla eserin tamamının adı olan *Mecmâu't-tevârih-i Baysunguri*, *Mecmâu't-tevârih-i Sultâni* ve *Mecmâu-i Hâfız Âbrû* gibi isimlerle de anılmaktadır. Hâfız Âbrû eserinde, insanlığın yaratılışından, tamamlayarak Şehzade Baysungur'a ithaf ettiği 830/1426-1427 yılına kadarki İslam ve İran tarihine yer vermiştir. Kitabın, Gazan Han'ın ölümüne kadar olan kısmı cümle cümle Reşideddin Fazlullah'ın *Câmiu't-tevârih*'inden alınmıştır. Ancak Olcaytu döneminden itibaren kaleme aldığı bölüm muteber bir başvuru kaynağıdır.

Mecmâu't-tevârih dört büyük rub'dan oluşmaktadır. Birinci rub' İnsan oğlunun yaratılışından Hazreti Muhammed'in ortaya çıkışına, ikinci rub' Hazreti Muhammed'in hayatından Abbasi Hilafeti'nin yıkılışına, üçüncü rub' Saffarîler Devleti'ne kuruluşundan Karahıtaylılara, dördüncü rub' ise Gazan Han'ın ölümünden 830/1426-1427 yılına kadarki İslam ve İran tarihi olaylarını içermektedir.

Eserin, Hâfız Âbrû'nun kendisinin adını *Zubdetu't-tevârih* olarak koyduğu *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşidi* olarak da anılan bölümü, Sultan Olcaytu'nun cülüsünden 830/1426-1427 yılına kadarki tarihi kapsamaktadır.⁴⁴

Zubdetu't-tevârih'in 807/1404-1405 yılında Timur'un ölümü ve Şahrûh Mirza'nın cülüsü ile başlayan ve 830/1326-1327 yılına kadarki Timur'un haleflerinin tarihini anlatıldığı bölümü 1372 hş. yılında Seyyid Kemal Cevâdi tarafından dört yazma nüshasının karşılaştırılması ile "*Zubdetu't-tevârih*" adıyla ve iki cilt halinde Tahran'da basılmıştır.

Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşidi (زجل جامع التواريخ رشدي): Hâfız Âbrû (öl.834/ 1430-1431) tarafından 830/1426-1427 yılında tamamlanan *Mecmâu't-tevârih-i Sultâni*'nin diğer bir bölümüdür. Reşideddin Fazlullah'ın *Câmiu't-tevârih*'inin bittiği yerden, yani Gazan Han'ın ölümünden sonraki olaylarla başladığı için "*Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşidi*" adı ile anılmaktadır. Gazan Han'ın ölümünden ve Olcaytu'nun cülüsünden başlayarak 830/1426-1427 yılına kadar getirilmiştir. Bu bölümde Olcaytu'dan başlayarak son İlhanlı sultanları, Timur'un ikinci İran seferine kadar olan Celayirli Devleti, Muzafferoğulları Devleti, Kert Melikleri, Toğtatımurlular ve Serbedarların tarihleri anlatılmaktadır.

⁴² Histoire de Timur Bec

⁴³ Browne, III/424-426; Günaltay, s.371-375; Abbasi, Muhammed, Zafername, mukaddime, I/24; Nahcevani, Çebel Mekele, s.127-128; Mişkâti, s.395-396; Tauer, "Timurîlular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX/ 113-116, s.59-61; Togan, Tarihte Usûl, s.198

⁴⁴ Günaltay, s.365-368; Hanbâbâ Beyânî, zeyl, s.6-17; Âzzâvi, I/20-21; Mişkâti, s.395; Smith, Hurûc u Ürûc, s.9-21; Kerimi Behmen, Câmiu't-tevârih, I/33-37; Beyânî, s.419-420; Togan, Tarihte Usûl, s.198-199; Murtezavi, s.480-486; Cevâdi, Zubdetu't-tevârih, mukaddime, I/1-40

Eserin Olcaytu'nun cülusundan Timur'un beş yıllık ikinci İran seferine kadarki olayların anlatıldığı bölümü Hânbaba Beyânî tarafından 1954 yılında Prag'da⁴⁵ ve daha sonra 1349 hş. (1940) yılında ise Tahran'da yayımlanmıştır.⁴⁶

Âcâibu'l-makdûr fî Nevâib-i Teymûr (معجزة المنصور في نواب تيمور) : İbn-i Ârabşah olarak bilinen Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh b. Ârabşah (ö. 845/ 1442) tarafından 840/1436-1437 yılında telif edilmiştir. Eser Timur dönemi İran-İrak tarihi ve olayları, Timur'un istila ettiği devletler ve onların sultanları ve değer kaynaklarında yer almayan bir çok bilgiyi içermektedir. Oldukça abartılı bir anlatım tarzını benimseyen müellif, özellikle Bağdad ve Irak ile ilgili bölümlerde Bağdad'daki mahalli ileri gelenlerden işittiklerini de nakletmiştir.

İbn-i Ârabşah, Timur'a karşı olan düşmanlığı nedeni ile onun ortaya çıkışını büyük bir felaket olarak kabul etmiş ve adından da anlaşılacağı üzere eserine bu adı vermiştir. Timur tarihi hakkında bilgi veren diğer kaynakların aksine İbn-i Arabşah eserini, Timur karşıtı ve onu eleştirir bir tarzda kaleme almıştır. Bu nedenle özellikle Yezdi ve Şâmî'nin *zafernâmeleri* ile mukayese edildiğinde, eserin önemi daha da artmaktadır.⁴⁷

Âcâibu'l-makdûr ilk olarak Golibous tarafından Latinceye çevrilmiş ve 1636 yılında orijinal metni ile birlikte Leiden'de yayımlanmıştır.⁴⁸ Bundan iki yıl sonra ise Pierre Vattier Fransızcaya çevirerek 1638 yılında Paris'te yayımlanmıştır.⁴⁹ Murtaza Nazmizade, tarafından Türkçeye tercüme edilen eser 1131/1738 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.⁵⁰ Nazmizade, Timur'un haleflerine dair bir bölümü de tercümesine ilave etmiştir.

Bunların dışında Âcâibu'l-makdûr 1979 yılında Ali Muhammed Ömer tarafından Kahire'de, Ahmed Fâyez el-Humâsî tarafından da 1986 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

Mucmel-i Faşihî (مجمل فصیحی) : 845/1441-1442 yılı civarında daha çok Faşih-i Havâfi olarak tanınan Faşih Ahmed b. Celaeddin Muhammed-i Havâfi tarafından telif edilmiş bir tarih kaynağıdır. 777/1375-1376 yılında Herat'ta doğan ve tahsilini burada tamamlayan Faşih, bir süre Mirza Şâhrûh ve Baysungur Mîrzâ'nın hizmetinde bulunduktan ve bilinmeyen bir nedenden dolayı 832/1428-1429 yılında görevinden azledildikten sonra eserini yazmaya başlamıştır. Faşih eserine Hazreti Adem'den başlayarak kendi ölüm tarihi olan 845/1441-1442 yılına kadar getirmiştir. Olayları tarih sırasına göre kısa bölümler halinde anlatmıştır. Eser bir mukaddime, iki makale ve bir hatimeden ibarettir. Mukaddime kısmında Hazreti Adem'den başlayarak Hazreti Muhammed'e kadar, birinci makalede Hazreti Muhammed'in doğumundan hicrete kadar, ikinci makalede ise hicretten 845/1441-1442 yılına kadar gelişen tarih olayları kronolojik olarak kaydedilmiştir. Hatime kısmında ise daha çok hicretten sonra Herat ve etrafında gelişen olaylardan bahsedilmektedir.

⁴⁵ Zail-i Gamî'u-ı Tavarîh-i Rasîdi de Hafîz-i Âbrû et son

⁴⁶ Günaltay, s.365-368; Hânbâbâ Beyânî, s.18-31; Azzâvî, I/20-21; Nevâî, Abdülhüseyn, Târîh-i Âl-i Muzaffer, s.17; Beyânî, s.419-420; Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX/113-116, s.54-56; Sümer, Faruk, Kara Koyunlular, Ankara, 1967, s.3-4

⁴⁷ Browne, III/355-356; Günaltay, s.362-364; Azzâvî, II/7-10; Mişkâtî, s.396; Beyânî, s.418; Ahmed Fâyez el-Humâsî, s.7-12

⁴⁸ Ahmede Arabisiadeo vice et rerum gestarum Timuriri sui Tamerians dicitur Historia

⁴⁹ Portraïd du Grand Tamerlan Avec la Suite de son Histoire Jusque a l'établissement de l'empire du Mongol

⁵⁰ Târîh-i Timurleng

Aynı zamanda bir şair olduğu anlaşılan Fasîh-i Havâfî'den, Mirhând, Hândmîr ve Devletşah Semerkandî kendi eserlerinde bahsetmekle birlikte *Mucmel-i Fasîhi* hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Bu nedenle eserin XX. yüzyıla kadar varlığı bilinmemekte idi. Fasîh-i Havâfî'den ve eserinden ilk olarak İranlı yazar ve tarihçi Muhammed Kazvîni, 1320 hş.(1941) yılında neşrettiği *Hâfız Divanı*'nın mukaddimesinde, ikinci olarak da Kâsum Çani, 1321 hş.(1942) yılında yayınladığı "*Tarih-i Âs-ı Hâfız*" da bahsetmiş ve istifade etmiştir. Daha sonraları 1928 yılında Edward Browne, *A Literary History of Persia* adlı eserinde hem Fasîh-i Havâfî'yi hem de *Mucmel-i Fasîhi*'yi kapsamlı bir şekilde tanıtmıştır.⁵¹

Mucmel-i Fasîhi, 1339-1341 hş. yıllarında Mahmûd Ferrûh tarafından dört ayrı yazma nüshasının karşılaştırılması suretiyle, üç cilt halinde Meşhed'de yayımlanmıştır.

Risâle-i Felekiyye der İlmi-i Siyâkat: (رساله فلکیه در علم سیاحت) Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınmıştır. Eserin içeriği kendi devrindeki vergi, maliye ve hesap bilimleri ile ilgilidir. El-Mâzenderânî eserine, Allah ve peygambere hamd u sena ile başlamış ardından siyak ilminin ve devlete ait hesap defterlerinin önemi ve nasıl olmaları gerektiği konusunda bilgiler vermiştir. Bütün konusu devlete ait hesap ve defter işlerinin nasıl yapılması gerektiği olan *Risâle-i Felekiyye*, toplam sekiz bölümden oluşur. Bunlar, hamdu sena kısmından sonra, para ve para ölçüleri, ağırlık ve mesafe ölçüleri, mühendislik kuralları, defterlerde kullanılan işaretlerin anlamları ve kuralları, haşiye ve notlar, genel hesap ve defter tutma kuralları ve teşrih-i defatir bölümleridir.

El-Mâzenderânî eserinde verdiği bütün bilgileri senet ve belgelere dayandırmış, verdiği örneklerin tamamını İlhanlı ve Celayirli Devleti'nin hakimiyet dönemi ve coğrafyasından seçmiştir. El-Mâzenderânî'nin getirdiği örneklerle bakarak eserin 840-865 h. yılları arasında kaleme alındığı düşünülebilir. Esere daha sonra Timurîlular dönemi ile ilgili bir bölüm eklenmiş ve 365/1460-1461 yılında tamamlanmıştır.⁵²

Eser Walthcr Hinz tarafından 1952 yılında oldukça tafsilatlı bir mukaddime eklenmek suretiyle Wiesbaden'de yayımlanmıştır.

Embajada a Tamorlan: Ruy Gonzalez de Clavijo tarafından İspanyolca olarak kaleme alınmıştır. Clavijo eserini, İspanya Kralı'nın elçisi olarak Semerkand'a, Timur'a elçi olarak gönderildiği 1403-1406 yılları arasındaki seyahati sırasında kaleme almıştır. İspanya'dan Semerkand'a kadar gidişi ve dönüşü sırasında yol boyunca edindiği izlenimleri içerir.

Clavijo, Kadis'ten başladığı seferi sırasında İstanbul'a uğradıktan sonra Karadeniz Kıyası boyunca bir çok kıyı kentine uğramış, ardından Trabzon, Erziacan, Erzurum, Hoy, Tebriz, Sultaniye, Rey ve Belh güzergahı ile Semerkand'a ulaşmıştır. Dönüşünde ise Belh'e uğramadan Buhara üzerinden Tebriz'e gelmiş buradan sonra güzergahında önemli bir değişiklik yapmamıştır.

Clavijo bu seferi sırasında gidiş ve dönüşünde geçtiği yerlerdeki sosyal, idari ve siyasal durum hakkında önemli ve tarafsız bilgiler vermiştir. Bu itibarla eser o dönemdeki Azerbaycan, İran ve Anadolu'nun sosyal ve kültürel yaşamı hakkında değerli bilgiler içermektedir.

⁵¹ Browne, III/426-428; Çani, Kâsum, *Tarih-i Âs-ı Hâfız*, I-II, Tahran, 1340 hş., mukaddime; Mişkâtî, s.396; Nevâî, Âbdülhuseyn, *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, s.11-12; Ferrûh, *Mucmel-i Fasîhi*, /mukaddime

⁵² Hinz Walthcr, *Die Resâla-ye Falakiyya*, s.1-5; Beyânî, s.415

Taşdığı öneme binaen bütün adamlarının dikkatinden kaçmayan eser, ilk olarak 1859 yılında Clements Markham tarafından İngilizceye çevrilmiş ve Londra'da yayımlanmıştır.⁵³ İspanyolca olan aslı ise 1881 yılında Madrid'de basılmıştır. Daha sonraları L. Sreznevski tarafından İspanyolca aslından yapılan Rusça çevirisi ise Saint Petersburg'da yayımlanmıştır. 1337 hş. yılında Mes'ûd Receb Niyâ tarafından Farsçaya çevrilerek Tahran'da neşredilmiştir.⁵⁴

En-nucûmu'z-zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire (النجوم الظاهرة في ملوك مصر والقاهرة): İbn-i Tağrıberdî olarak tanınan Cemâleddin Ebu'l-Mahâsin Yusuf (öl.874/1469) tarafından telif edilmiştir. Eser Amr b. El-Âs'ın Mısır'ı istilasından, miladi 1469 yılına, yani Mısır'daki Eşrefiyye Devleti dönemine kadarki İslam ve Mısır tarihine dair önemli bir kaynaktır. Toplam yedi büyük ciltten oluşan eser yıl esasına göre tanzim edilmiştir. İbn-i Tağrıberdî, eserine Halife Hazreti Ömer devrinde Mısır'ın, Amr b. El-Âs tarafından fethedilmesi olayı ile başlamış ve 374/1468 yılına kadar başta Mısır olmak üzere diğer mücavir bölgelerde geçen önemli olayları yıl yıl anlatmıştır. Her yıla ait olayları aktarırken o yıl içinde vefat eden önemli şahsiyetlerin biyografilerini de kaydetmiştir. Eserde, Mısır sultanlarının İlhânlılarıyla ve Celayirîlerle olan mücadele ve ilişkileri de geniş olarak anlatılmaktadır.

Osmanlı Devleti Padişahı Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethi sırasında Mısır Kütüphanelerinde gördüğü *En-nucûmu'z-zâhire* 'yi beğenerek, o sırada maiyetinde bulunan Kazasker İbn-i Kemal'i bu eseri çevirmekle görevlendirdi. Daha Mısır'da iken eserin çevirisine başlayan Kazasker İbn-i Kemal, birinci kısmın çevirisini yol esnasında tamamlayarak İstanbul'a dönüştü Yavuz Sultan Selim'e takdim etti ise de çevirisini tamamlayamadı.

En-nucûmu'z-zâhire'nin 1 ve 2. Ciltleri 1855 yılında Juyaboll tarafından Leiden'de, 3-7. ciltleri ise William Popper tarafından 1909-1920 yılları arasında California'da yayımlanmıştır.⁵⁵ Daha sonra 1929 yılında Kahire'de başlanan baskısı ise tamamlanamamış, ancak daha sonra eserin tamamı yeniden basılmıştır. 1413/1992 yılında ise Muhammed Hüseyin Şemseddin tarafından XVI büyük cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir.⁵⁶

Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâ'u'l-bahreyn (مطلع السعدین و مجمع البحرين) : Kemâlu'd-dîn Âbdu'r-rezzâk Semerkandî (810-887/1407-1482) tarafından 880/1475 yılında iki cilt olarak telif edilmiştir. Eserin birinci cildi, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın, ikinci cildi ise Timurî Ebu Said'in tarihine ayrılmıştır. Bu nedenle de *Matlâu's-sâdeyn* adı ile anılmaktadır. Semerkandî de kendi eserine *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâ'u'l-bahreyn* adını koymuştur.⁵⁷ Eserin birinci cildi, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın doğum tarihi olan 704/1304 yılı olaylarından, Timur'un 807/1404-1405 yılındaki ölümüne kadar geçen dönem içindeki İran ve Horasan'ın tarihini anlatmaktadır. Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1336 yılında ölümünden sonraki siyasi durum, İlhanlık mücadeleleri, Celayıroğulları, Muzafferoğulları, Serbedarlar ve bu dönemde teşkil edilen diğer siyasal teşekküllerin hükümdarları hakkında ve Timur'un ortaya çıkışından ölümüne kadarki olaylar tarih sırasına göre nakledilmiştir. İkinci cildi ise

⁵³ Embassy To Tamerlane

⁵⁴ Niyâ, Mes'ûd Receb, s.11-14; Beyânî, s.416-417

⁵⁵ Abu'l-Mahasin bn. Tağrıberdî Annals

⁵⁶ Günaltay, s.391; Murtezavi, s.92-93; Togan, Tarihî Usûl, s.205-206

⁵⁷ Semerkandî, Kemâlu'd-dîn Âbdu'r-rezzâk, *Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâ'u'l-bahreyn*, c.I, neşr. Abdullhusayn Nevâi, Tahran, 1372 hş., s.38

Mirza Şahrüh'un saltanat tahtına oturmasından (807/1304) Sultan Hüseyin Baykara'nın tahta çıkışına kadarki (875/ 1470-1471) olayları içermektedir.

Semerikandî, *Matlâu's-sâdeyn*'in telifinde, özellikle birinci ciltte başta Hâfız Âbrû'nun *Mecmâu't-tevârih*'i ve Mevlana Mu'îne'd-dîm Yezdî'nin *Mevâhib-i İlâhî*'si olmak üzere kendinden önceki güvenilir kaynaklardan yararlanmıştır. Bir çok yerde Hâfız Âbrû ile cümle cümle aynıdır. Ancak, Timurluların tarihini anlattığı ikinci cilt için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Bu cildi telif ederken bahsedilen kaynaklardan yararlanmasının dışında, kendi döneminde yaşadıkları, gözlemleri ve duyumlara, ayrıca Timurlu sarayının resmi belgelerine dayanmaktadır. Bu itibarla Timurhular devri için önde gelen muteber kaynaklar arasında kabul edilir.⁵⁸

Matlâu's-sâdeyn ve *Mecmâu'l-bahreyn* ilk olarak Muhammed Şefîr tarafından bir luğatçe eklenerek 1946 ve 1949 yıllarında üç cilt halinde Lahor'da taşbasık olarak neşredilmiştir. Daha sonra sadece birinci kısım Abdülhuseyn Nevâî tarafından, ilki 1353 hş. ve ikincisi 1372 hş. yıllarında olmak üzere Tahran'da iki kez neşredilmiştir.

Tezkiretu'ş-şuêrâ: XV. Asrın ve Timurhular devrinin önde gelen İran edebiyat tarihçilerinden biri olan Devletşah Semerikandî tarafından 892/1486-1487 yılında telif edilmiş bir tezkire kitabıdır. Semerikandî, Muhammed Avfî'nin *Lubâbu'l-elbâb*'ından esinlenerek, İran şair ve ediplerinin tamamını kapsayan bir tezkire kitabı ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu nedenle kendinden önce yazılmış olan *Menâkibu'ş-şuêrâ*, *Çahâr Meşkâle* ve *Lubâbu'l-elbâb* gibi diğer tezkireler ve tarih kaynaklarını incelemiş, kendi çağdaşları hakkında ise bilgiler toplayarak eserini vücuda getirmiştir.

Semerikandî eserini oluştururken, geçmiş dönemlerden kendi devrine kadar yaşamış olan 10 Arap ve 143 İranlı şair ve edip hakkında biyografik bilgiler vermiş, ayrıca onların şiirlerinden örnekler getirmiştir. Şairlerin yaşamları hakkında bilgi verirken de onların yaşadıkları dönemin tarihi ve kültürü hakkında değerli bilgiler aktarmış, sultanların, vezirlerin ve diğer devrin ileri gelenlerinin bilinmeyen bazı özelliklerini ortaya koymuştur. Bu itibarla eser edebiyat tarihi kadar tarih ve kültür alanlarında da başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Eser telif edildiği dönemden itibaren oldukça ilgi görmüş ve her dönemde özellikle edebiyat tarihçilerinin ve daha sonra gelen tezkire yazarlarının başvuru kaynağı olmuştur.⁵⁹

Tezkiretu'ş-şuêrâ ilk olarak 1818 yılında Von Hammer tarafından Almancaya tercüme edilerek Viyana'da yayınlanmıştır.⁶⁰ Bu tercümeden yaklaşık bir asır sonra Süleyman Fehmi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Sefînetu'ş-şuêrâ* adı ile 1259 h. yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Hindistan'da birkaç kez Farsça aslı neşredilmişse de bu neşirler eksik ya da hatalarla doludur. Eserin ilk ilmi baskısı 1900 yılında İngiliz şarkşinas E.G.Browne tarafından Leiden'de geniş bir mukaddime eklenmek suretiyle gerçekleştirilmiştir.⁶¹

⁵⁸ Browne, III/428-430; Günaltay, s.385-386; Âzzâvi, III/17; Barthold, V.V., "Abderrazzak", İA, I/109; Mişkîni, s.397; Nevâî, Abdülhuseyn, *Matlâu's-sâdeyn* ve *Mecmâu'l-bahreyn*, I/9-12; Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX-113/61-62; Togan, *Tarihçe Usûl*, s.200-201; Sümer, *Kara Koyunlular*, s.4-5

⁵⁹ Browne, III/436; Abbâsi, Muhammed, *Tezkiretu'ş-şuêrâ-yi Devletşah*, mukaddime s.9-10; Köprülü, M. Fuad, "Devletşah", İA, III/561

⁶⁰ *Geschichte der schoenen Redekunst Persins*

⁶¹ Abbâsi, *Tezkiretu'ş-şuêrâ-yi Devletşah*, mukaddime s.10-12

1337 h.ş yılında ise Muhammed Abbasi, Browne'm bu neşrini esas tutarak İran'da mevcut diğer yedi yazma nüshasını karşılaştırmak suretiyle Tahran'da yeniden yayınlamıştır.

Târîh-i Ravzatu's-şafâ (تاریخ روضه الصفی) : Daha çok Mîrhând olarak bilinen Muhammed b. Seyyid Burhane'd-dîn Hâvendşâh Belhî (öl.903/1498) tarafından telif edilmiş olan genel bir Asya ve İslam tarihidir. Timuriular döneminde kaleme alınan tarih kitapları arasında en kapsamlı olanıdır. Eser kainatın yaratılışından Sultan Hüseyin Baykara dönemine kadar geçen olayları içermektedir. Mîrhând, Ali Şîr Nevâî'ye ithaf ettiği eserini yedi cilt olarak kaleme almayı planlamıştır. Ancak 903/1498 yılında ölümü üzerine eser yarım kalmış, onun ölümünden sonra torunu Hândmîr tarafından 927/1522 yılına kadar getirilmiş ve yedi cilde tamamlanmıştır.. Mîrhând eserini kendisinden önceki Cuveyni, Reşideddîn, Vassâf ve Hâfiz Abrû ve diğer bütün tarih yazarlarının eserlerinden istifade ederek kaleme almıştır. Bu nedenle *Ravzatu's-şafâ* Türk ve İslami şark kaynaklarının bir özeti olarak kabul edilebilir.

Ravzatu's-şafâ'nın birinci cildi, yaratılıştan itibaren peygamberler ve İslamiyet öncesi İran tarihi, ikinci cildi Hazreti Muhammed'in hayatı ve Dört Halife dönemi, üçüncü cildi On İki İmaam, Emeviler, Abbasiler, dördüncü cildi Timur'un ortaya çıkışına kadar İran, beşinci cildi Moğol ve Tatar istilası dönemi İran tarihi, altıncı cildi Timur ve halefleri, yedinci cildi ise Sultan Hüseyin Baykara dönemi olaylarına ayrılmıştır. Eserde İlhanlılar sonrası ortaya çıkan durum, siyasi teşekküller ve onların siyasi tarihleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. *Ravzatu's-şafâ* daha sonraları torunu Öryâsu'd-dîn Hândmîr tarafından "*Hulâsâtu'l-añbâr*" adıyla özetlenmiştir.

Eser, günümüze kadar bir çok defa, parçalar halinde veya bütün olarak tercüme ve neşredilmiştir. İlk olarak Tâhîrîler ve Saffârîlerin tarihlerinin anlatıldığı kısmı 1792 yılında Jaaisch tarafından Latinceye çevrilerek Viyana'da basılmıştır.⁶² Daha sonra aynı bölüm De Saey tarafından Fransızcaya çevrilerek 1793 yılında Paris'te yayımlanmıştır. 1808 yılında ise Sâmanîler bölümü Tred Wilkelm tarafından Latinceye çevrilerek Gottingea'de neşredilmiştir. Wilkem, ardından eserin Gazneliler ile ilgili kısmını da Latinceye tercüme etmiştir. Wilkem'in bu tercümesi 1845 yılında Fresmery tarafından Fransızcaya, Cengiz Han'a ait kısmı Langies, İsmâîliler bölümü ise Jourdan tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.

Balatîzâde tarafından yapılan bir ve ikinci cildinin Türkçe çevirisi 1338'de İstanbul'da basılmıştır. Üçüncü ve dördüncü ciltleri ise Sadrazam Rüstem Paşa'nın emri ile Mustafa b. Hasam Şah tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁶³

Eser ilk olarak 1263-1271/1846-1854 yılları arasında, tam ve yedi cilt halinde Bombay'da basılmıştır. 1338 hş. yılında ise Abbâs Pervîz tarafından Tahran'da dizin çıkarılmak sureti ile 12 cilt halinde neşredilmiştir. Son olarak Abbas Zeryâb tarafından sadeleştirilerek özetlenen eser 1370 hş. ve 1375 hş. yıllarında iki cilt halinde Tahran'da basılmıştır.

⁶² L'Histoire des rois de Perse Sassanides

⁶³ Homâi, I/32-36; Browne, III/431-433; Günaltay, s.400-402; Âzzâvi, II/18-19; Mişkîni, s.398-399; Tauer, "Timuriular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX-113/s.62-63; Nevâi, Âbdulhuseya, Târîh-i Âl-i Muzaffer, s.17-18; Togan, Tarihçe Usul, s.201; Zeryâb, Abbâs, Ravzatu's-şafâ, Umukaddime

Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beyez (تاريخ حبیب الامور): Timurîular hanedanının son dönem tarihçilerinden olan ve daha çok Hândmîr adı ile tanınan Gîyâsu'd-dîn b. Hamânu'd-dîn el-Huseynî tarafından, 930/1524 yılında telif edilmiştir. *Habîbu's-siyer* bir mukaddime, her ciltte dört bölümün olduğu üç cilt ve bir hatimeden oluşmaktadır. Mukaddime kısmında yer ve gökyüzünün ve mahlukatın yaratılışı, birinci ciltte peygamberler, ilk Müslüman Arap ve İran hükümdarları, Hazreti Muhammed, halifeler, ikinci ciltte On İki İmam, Emevi ve Abbasi Devletleri ile onların dönemindeki diğer mücavir devletler, üçüncü ciltte Türkistan Hanları, Türk ve Moğol kabilelerinin tarihi, Cengiz Han ile halefleri, İlhanlılar ve onların yıkılmasından sonra ortaya çıkan Celayirîler, Muzafferoğulları, Çupanîlar, Serbedarlar ve diğer küçük hanedanlar, Memlûkdular, Timur ve halefleri, son olarak da Şah İsmail Safevî'nin tarihleri anlatılmıştır. Eser 1524 yılı olayları ile son bulmaktadır. Hatime kısmında ise cihandaki ilginç ve garip olaylardan bahsedilmektedir. Hândmîr ayrıca her devlet ya da hanedanın tarihini anlattıktan sonra, o dönemde yaşayan alimler, şeyhler, emir ve vezirler ve diğer meşhur kimseler hakkında bilgi vermiştir. Eserde 903/1498 yılına kadarki olaylar neredeyse cümle cümle *Ravzatu's-safâ* ile aynıdır. Hândmîr çok az yerde Mîrhând'dan ayrı bilgiler vermiştir.

Gerek batılı gerekse diğer tarih araştırmacıları tarafından sık sık başvurulan kaynaklar arasında olan *Habîbu's-siyer*'in orijinal metni ilk olarak Bombay'da 1847 yılında iki cilt halinde taşbaskı olarak neşredilmiştir. Bombay baskısının Çağatay Hanları'na ait olan bölümü M.C. Defrémery tarafından Fransızcaya çevrilerek 1852 yılında Paris'te yayınlanmıştır.⁶⁴ Ardından 1855 yılında Tahran'da basılmıştır. Daha sonra yine Tahran'da Celâlu'd-dîn Homâî'nin mukaddimesi ile Muhammed Debîrsiyâkî tarafından, ilki 1333 hş. yılında olmak üzere, 1353 hş. ve 1362 hş. yıllarında dört cilt halinde toplam üç kez basılmıştır.⁶⁵

Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân (روضة الجنان و جنة الجنان): Müellifi Hâfız Hüseyin Kerbelâî b. Derviş Hasan Babaferecî'dir. Kitap bir mukaddime, sekiz ravza ve bir hatimeden oluşmaktadır. Eser daha çok bir tezkire niteliğindedir. 975/1562 yılında telif edilmiştir. Kendi dönemine kadar İran, Horasan ve Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan halifeler, hükümdarlar, vezirler, devlet büyükleri, alimler, şeyhler, zehidler, kâri, şairler ve sanatkarlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bunun yanısıra bu alim ve şeyhlerin birbirleri ile yazışmaları, devrin dini ve ahlaki adabı, Tebriz'de bulunan bazı imaretlerin tavsifi anlatılmakta, eserde yer verilen kimselerin nerede defnedildikleri, kabristanların durumu ve bunun gibi kayıtlar yer almaktadır. Diğer kaynaklarda yer verilmeyen olaylar ve isimlere yer vermiş olması itibarı ile eser daha da önem kazanmaktadır. Müellifinin Şii olması itibarı ile eserde Şii şahsiyetler hakkında da tafsilatlı bilgiler anlatılmaktadır.⁶⁶

Eser, 1344-1349 h.ş. yıllarında iki yazma nüshası esas alınmak ve toplam beş yazma nüshasından yararlanılmak suretiyle Cafer Sultan el-Karâî tarafından Tahran'da neşredilmiştir.

⁶⁴ Histoire des Khan Mongols du Turkestan, extraite du Habîb essier

⁶⁵ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, I/9-10; Browne, III/434; Günaltay, s.408; Homâî, Mukaddime, I/1-43; Âzzâvî, II/20-22; Mişkînî, s.398; Tauer, "Timurîular Devrinde Tarihçilik", BELLETEN, XXIX-113/64-65; Togan, *Tarihîte Usûl*, s.201; Smith, *Hürûc u Ürûc*, s.3-4

⁶⁶ el-Karâî, I/1-27; Nahçevânî, *Çehel Meâlâle*, s.114-116

Mecmûâ-i Münşeâtü's-selâtin (مجموعه منشآت السلاطين): 960/1552-1553 yılında Osmanlı Sadrazamı **Sokullu Mehmet Paşa**'nın hizmetine giren ve daha sonra Osmanlı Devleti divan katipliğine yükselen **Feridun Ahmed Beg** tarafından tertip edilmiş bir eserdir. Feridun Ahmed Beg, Osmanlı Hükümdarlarının diğer ülke sultanları ile yaptıkları yazışmaları bir araya getirmek suretiyle hazırladığı iki ciltten oluşan eserini 982/1574 yılında Osmanlı Sultanı **III. Murad**'a takdim etmiştir.⁶⁷

Denildiği üzere *Mecmûâ-i Münşeâtü's-selâtin*, daha çok Osmanlı Devleti sultanlarının fetihnameleri ve diğer hakimlerle yazışmalarını içermekte ise de diğer ülke hükümdarları arasındaki yazışmalardan örneklere de rastlamak mümkündür. Örneğin birinci cildin 118-142. sayfaları Timur'a gelen ya da Timur tarafından yapılan yazışmaları kapsamaktadır. Ayrıca esere daha sonra eklenen bir zeyilde Sultan III. Murad devrinde Mısır'daki arazi tasarrufatının nasıl olduğu konusunda bilgiler yer almaktadır. İçerdiği bilgiler oldukça değerli olmasına rağmen kimi tarih araştırmacıları, içerdiği bazı mektupların orijinal olmadığı, Feridun Ahmed Beg tarafından uydurulduğu veya kendisinden önce yazılmış bazı tarih kaynaklarından istifade ederek hazırladığını, bu nedenle verdiği bilgilerin bir kısmını ihtiyatla kullanmak gerektiğini söylemektedirler.⁶⁸

Eser 1264-1265/1848-1849 ve 1274-1275/1858 yıllarında olmak üzere İstanbul'da iki kez basılmıştır.⁶⁹

Şecere-i Türk: Harezmi Özbek Hanlarından biri olan **Abulgâzi Bahadır Han** tarafından **Çağatayca** olarak yazılmış, ancak 1663 yılında ölümü üzerine yarım kalmış ve daha sonra oğlu **Enuşe** tarafından tamamlanmıştır. Eser Cengiz Han ve hanedanı ile **Harezmi Özbek Hanları**'nın müellifin ölüm tarihi olan 1663 yılına kadarki tarihini içermektedir. Abulgâzi Bahadır Han, Moğolların ve Türklerin tarihini anlatırken geniş ölçüde Resideddin ve kendisinden önceki kaynaklardan istifade etmekle beraber, eseri sadece Özbek Hanları için değil Türk ve Moğol tarihi için de önde gelen kaynaklardan birisi olarak kabul edilmektedir.

Şecere-i Türk taşıdığı önemine binaen gün ışığına çıkarıldığı dönemden itibaren tarih araştırmacıları tarafından ilgi görmüştür.

İlk olarak 1717 yılında **İsveçli Schenström** tarafından **Rusçaya**, 1720-1721 yıllarında da **Almancaya** tercüme ettirilmiştir. Daha sonra 1726 yılında **Gottingen**'de **Baren** tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve iki cilt halinde yayınlanmıştır.⁷⁰ Bu şekilde bilim dünyasının dikkatini çeken *Şecere-i Türk* kısa bir süre sonra Rusçaya, 1780 yılında da **İngilizceye** tercüme edilmiştir. Daha sonra Rusya'da diğer birkaç yazma daha bulunmuştur. 1871-1874 yıllarında **Baron Desmaisons** eseri, **Rusya**'daki nüshalarını karşılaştırmak suretiyle bir cildi Çağatayca metin, diğer cildi de Fransızca tercüme ve haşiyeler olmak üzere iki cilt halinde neşretmiştir.⁷¹ Desmaisons'un bu tercümesi, 1925 yılında bazı bölümleri çıkarılmak suretiyle **Rıza Nur** tarafından *Türk Şeceresi* adıyla Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. 1970 yılında ise Petr I. Desmaisons tarafından Çağatayca metin ve Fransızca çevirisi ile birlikte **Amsterdam**'da neşredilmiştir.⁷²

⁶⁷ Browne, III/203; Mordtmann, J.H., "Feridun Bey", İA, IV/569-570;

⁶⁸ Browne, III/203-204; Yinanç, M.Halil, "Bayezid", İA, II/369,380; Mordtmann, "Feridun Bey", İA, IV/570

⁶⁹ Browne, III/203; Mordtmann, "Feridun Bey", İA, IV/570;

⁷⁰ Histoire généalogique des Tartares traduit du manuscrit tartare d'Abulgazi Bagadur Chan

⁷¹ Histoire des Mongols et des Tatars par Abulghazi Bahadur Khan

⁷² Desmaisons, I. Petr, s.5-11; Togan, A.Zeki Velidi, "Ebülğâzi Bahadır Han", İA, IV/79-80

Târîh u Coğrafiya-yi Dâru's-saltana Tebrîz: (تاریخ و جغرافیای دار السلطنه تبریز)

Şehzade Nadir Mirza tarafından 1300/1882 yılında kaleme alınmış, iki yıl sonra yine müellifin kendisi tarafından yeni eklemeler ve tashihler yapılmıştır. Eserde Tebriz ve Azerbaycan bölgesinin coğrafyası ve bu bölgede hükümet eden devlet, hanedan ve hükümdarların tarihi anlatılmıştır. Bunların yanı sıra Tebriz bölgesinin kültürü hakkında da bilgiler mevcuttur. Eser Tebriz'in kuruluşu hakkındaki muhtelif rivayetlerin kaydı ile başlamakta, ardından meşhur Azeri kahramanı Babek'in 201/816-817 yılındaki mücadeleleri ve İkinci Şah Abbas'ın tarihi verilmektedir. Tebriz'in mamur yerleri ve coğrafyası hakkındaki bilgilerden sonra da şehirde hakimiyet süren hükümdarların tarihi ve bu hükümdarlar zamanında Tebriz'de meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Eser 1323 hş. yılında Aga Mirza Hidayet tarafından Tahran İkbâl Kütüphanesi adına istinsah edilmiştir. Eserin başına Müstensih tarafından bir mukaddime eklenmiştir.⁷³

Târîh-i Âl-i Celayir: Celayiroğulları Devleti hakkında günümüze kadar yapılmış olan en kapsamlı çalışmadır. Şîrîn Beyânî tarafından gerçekleştirilen bu çalışma, 1345 hş. (1966) tarihinde Tahran Üniversitesi tarafından basılmıştır.

Beyânî eserini, "Siyasi tarih" ve "Kültür-medeniyet" olmak üzere iki ana bölüm üzerine kurmuştur. Birinci bölümde Celayir kabilesi hakkında çok kısa bir bilgi verdikten sonra doğrudan Celayiroğulları Devleti'nin kurucusu olan Büyük Şeyh Hasan'dan başlayarak devletin siyasi tarihine geçmiş, Celayir kabilesi ve bu kabileden yetişerek Cengiz Han ve haleflerinin hizmetinde bulunan şahsiyetler hakkında kayda değer bir bilgi vermemiştir.

Târîh-i Âl-i Celayir'in ikinci ve daha geniş kısmı ise "Kültür ve Medeniyet" bölümüdür. Bu bölümde Beyânî, Celayirli devrindeki ticaret, sosyal yaşam, ekonomi, sanat ve edebiyat konularına yer vermiş, özellikle dini hayat, devlet teşkilatı, tarım ve ordu gibi konularda, Nağcevânî'nin *Destûru'l-kâtib* adlı eserinden geniş ölçüde istifade etmiş, bu eserden çok sayıda örneği kitabına koymuştur.

Beyânî, Celayiroğulları Devleti'nin siyasi tarihini anlatırken çoğunlukla Farsça kaynaklardan yararlanmış, ancak Arapça kaynaklar ve batılı araştırmacıların eserlerini dikkate almamıştır.

Denildiği gibi Beyânî'nin eseri günümüze değin yapılan en kapsamlı araştırma olmasına rağmen bir çok yönden eksik kalmış ya da hazırlanırken bilimsel araştırma metodlarından uzaklaşmıştır.

Değınileceği üzere Beyânî eserini teşkil ederken öncelikle Şiilik ve Farslık taassubundan kurtulamamış, ilmi araştırma kurallarına uymama ve zaman zaman da çelişkiye düşme pahasına da olsa olaylara Şiilik ve Farslık anlayışıyla yaklaşmıştır. Devletin siyasi tarihi anlatılırken, olaylar daha çok İran merkezli olarak işlenmiş, özellikle Anadolu'da geçen kısmına uzak kalınmış, kaynaklarda zikredilen olayların tarih, mekan ve kişilerle ilgili ihtilafı kayıtları hiçbir şekilde dikkate alınmamış ve belirtilmemiştir. Bunların yanı sıra, Beyânî bir çok yerde, kaynaklarda yer almayan ya da karanlıkta kalan noktaları kendine göre yazmış olmasına rağmen, kaynaklarda var gibi göstermiş ya da dipnotlarda yer alması gereken kendi mülahazalarını metin kısmında vererek kaynaklara dayandırmaya çalışmıştır.

⁷³ Mîrzavâhid, Şehzade Nadir, Târîh u Coğrafiya-yi Dâru's-saltana Tebriz, el yazması; Kûsî, Muhammed Ali, "Nadir Mirza ve Tarih-i Tebriz", Mecelle-i Yâdgâr, yıl 1 sayı V, Tahran, Ocak 1946, s.15-26

Bu itibarla çalışmamızda Beyânî'nin eserinden yararlanılırken, kaynakların geneli tarafından teyid edilen bilgilerden istifade edilmiş, eksik, ihtilafı ya da bilimsel araştırma metotlarına uymayan noktalara sırası geldikçe dipnotlarda yer verilmiştir.

IBÖLÜM

CELAYİR KABİLESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

1. CELAYİRLİLER

1-1. Celayir Kabilesi

1.1.1. Kaynak ve Araştırmalarda Celayir Adının Yazılışı.

“Celayir” adı, muhtelif dillerde kaleme alınan kaynak ve araştırma eserlerinde oldukça farklı şekillerde yazılıp telaffuz edilmiştir.

Celayir adının geçtiği en eski kaynakların Moğolca, Farsça ve Arapça olmasının yanında, her dilin kendine özgü bir alfabe ve dil yapısının da olması bu farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira daha sonraki dönemlerde telif edilen diğer dillerdeki eserlerin yazarları, bahsedilen dillerdeki eserlerinde geçen Celayir adını kendi dillerinin alfabe ve dil yapısına uygun olarak farklı biçimlerde kullanmışlardır.

Celayirli Devleti sultanları adına basılan gün ışığına çıkarılmış Uygur ve Fars alfabesi ile yazılı sikkelerde “ Celayir “ adına rastlamıyoruz¹.

Celayirli Devleti sultanlarının diğer hükümdarlarla yapmış oldukları Farsça ve Arapça yazışmalarda bu hanedanın adı, “ چالایر “ olarak yazılmıştır². Celayir adı, Moğolca eserlerde “Calayir”³, Çağatayca eserlerde “ چالایر “⁴ (Calayir), Çince eserlerde, “ 札 儿 儿 ” (Cha-la-i-erh), bazen de “ 札 儿 儿 ” (Che-la-erh) veya (Cha-la-i-erh) şekillerinde kullanılmıştır.⁵

Farça kaynak ve araştırmalarda çoğunlukla “ چالایر “ (Celâyir, Calâyir), nadiren de “ چالایر “⁷ (Çelâyir-Çalâyir) Arapça kaynak ve araştırmalarda ise Farsçada olduğu gibi “ چالایر “⁸ (Celâyir, Calâyir) biçimlerinde yazılmıştır.

Batı dillerinde yazılan eserlerde yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı her dilin kendi ses ve alfabe yapısına uygun olarak muhtelif şekillerde yazılmış ve telaffuz edilmiştir.

Buna binaen, Celayir adı İngilizce eserlerde “Djelayir”⁹, “Jela’ir-

¹ Bakınız sikkelerle ilgili bölüm s.327

² Feridun Ahmed Beg, Mecmua-i Munşetu's-selâtin, I-II, İstanbul 1274 h., I/125; Nevâi, Âdûlbuseyn, Esmâd u Mekâtib-i Târihi-yi Iran, Tahran, 1341 hş., s.31-33 ; Şâbiî, Seyyid Ali Mueyyed, Esmâd u Nâmehâ-yi Târihi, Tahran 1346 hş., s.32

³ Anonim, Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s.54

⁴ Ebulgâzi Bahadır Han, Şecere-i Türk, çev. neşr. Petr. LDesmaisons, Amsterdam, 1970, s.57

⁵ Eberhard Wolfram, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, çev. Nimet Ulusuğ, s.84; Çâ'i Tang, Moğol Sütalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler, İstanbul 1970, s.220

⁶ Resîdeddin Fazlullah, Câmîa'l-tevârih, I-II, neşr. Behmen Kerimi, Tahran 1374 hş., I/26; Kâşânî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali, Târih-i Olcaytu, neşr. Mahin Hambly, Tahran , 1348 hş. s.32; İbn-i Bezzâz Erdebîlî, Saffetu's-safa, neşr. Gulamreza Tabatabâi, Tahran 1376 hş., s.378

⁷ Resîdeddin, I/441; el-Eherî, Ebubekr Kutbi, Târih-i Şeyh Üveyy, neşr. J.B. Van Loo, Lahay, 1954, s.166

⁸ İbn-i Ârabşâh, Âcâibu'l-makdûr fi Nevâib-i Teymir, neşr. Ahmed Faez el-Hamâsi, Beyrut 1986, s.3; Âzzâvî, I/24

⁹ Bosworth, C.E., The Islamic Dynasties, Edinburgh, 1967, s.163; Smith, J.A., “Djalayir”, EI, II/401

Jala'ir¹⁰ ve "Jalayir"¹¹, Fransızca eserlerde "Djalair"¹² ve "Tchelair"¹³, Almanca eserlerde "Gelaye"¹⁴, Rusça eserlerde ise "джалаир"¹⁵ (Djelair)olarak yazılmıştır.

Osmanlıca eserlerde çoğunlukla, kelimenin Farsça-Arapçadaki şekline sadık kalınmış ve "جلایر" (Celayir) hali benimsenmiştir.¹⁶ İstisna olarak Başkurdistanlı, "جلایر" (Calayır) şeklinde yazarak ilk hecedeki "a" harfini uzatmıştır.¹⁷ Bunların dışında yine nadiren "جلایر" (Celair) şekline de rastlamak mümkündür.¹⁸

Türkçe araştırma eserlerinde ise kelimenin Arapça-Farsçadaki "جلایر" şeklinin Türkçeye farklı biçimlerde aktarılması sebebiyle "Celayir"¹⁹ çoğunlukta olmak üzere "Calayır"²⁰, "Calayir"²¹, ve bazen de "Çalayır"²² biçimlerinde kullanılmıştır.

1.1.2. Celayir Adınının Menşei ve Anlamı.

Celayir adının geçtiği veya Celayirîliler hakkında bilgi veren kaynak ve lügatlerde Celayir adının bir kabile adı olduğundan bahsetmekle birlikte, kelimenin menşei anlamı veya bu kabileye bu adın hangi suretle verildiği konusuna değinilmemiştir.²³

Beyânî eserinde, herhangi bir kaynak göstermeksizin Celayirîlilere bu adın büyük Moğol eyaletlerinden biri olan "Celayir ili"nden olmalarından dolayı verildiğini ifade etmiştir²⁴. Ancak bu bilginin menşei belli değildir. Zira, Celayir kabilesi ve devleti hakkında bilgi veren kaynakların veya diğer araştırma eserlerinin hiç birisinde o dönem Moğolistan'ında Celayir adını taşıyan herhangi bir bölgenin varlığından bahsedilmemiştir.²⁵

¹⁰ Lane Poole, Stanley, Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum, I-X, London, 1880-1890, VI/206; Browne, III/54

¹¹ Boyle, J.A., "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", The Cambridge History Of Iran, I-VIII, Cambridge, 1968, VI/408

¹² Hinart, Clement, Histoire de Bağdad, Paris, 1901, s.22; Zambaur, E. De, Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour Li Histoire de l' Islam, Hannover, 1927, s.38

¹³ Blochet, E., Catalogue des Manuscrits Persan de la Bibliotheque Nationale, I-V, Paris 1905-1912, III/219

¹⁴ Hermann, Gottfried, Doerfer, Gerhard, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass des Gelayeriden Seyh Oveys", CAJ, DIX/1-2, Wiesbaden 1975, s.1

¹⁵ Hüseyinov, İ. A.-Sumbatzade, E.S., İstoria Azerbaycana, I-II, Bakü, 1958, I/202

¹⁶ el-Bağrâdî, Murtaza Nazmizade, Tarih-i Timurkeng, İstanbul, 1277 h., s.81; Sami, Şemâeddin, Kamusu'l-Âlam, I-VI, tıpkıbasım, İstanbul, 1308 h., III/1828

¹⁷ İnan, Başkurdistanlı Abdülkadir, "Türk Kabile İsimlerine Dair", T.M. İstanbul, 1925, I/259

¹⁸ İbn-i Tağrıberdî, Cemâleddin ebî'l-Mahâsîn Yusuf, en-Nücumu'z-zâhire fi Mulûki Misr ve'l-Kâhire, I-XVI, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-dîn, Beyrut, 1992, X/253; Edhem, Halil, Dövel-i İslamiyye, s.391; Fransis, Beşir, Bağdad (Târihuha ve Âsârüha), Bağdad, 1959, s. 15

¹⁹ Sümer, Kara Koyunlular, s.15; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, I-VI, Ankara, 1972, I/301; Yunanç, M. Halil, "Celayir", İA, III/64

²⁰ Togan, A. Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s.240; Kurzoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul, 1953, s.451

²¹ Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s.116; Ögel, Bahâeddin, Türk Mitolojisi, I-II, Ankara, 1989, I/383

²² Kurzoğlu, M. Fahrettin, Amı Şehri Tarihi, Ankara, 1982, s. 116

²³ Sami, III/1828; Mu'în, Muhammed, Ferheng-i Fârnî-yi Âmid, I-VI, Tabriz, 1371 hş., VI/431; el-Karî, I/523

²⁴ Beyânî, s.2

²⁵ Ayrıca bu adı taşıyan bir bölgenin var olduğunu kabul edilse bile bu iddianın tam aksini, yani tarih boyunca ulusların yaşadıkları coğrafyanın adını almaktan ziyade o coğrafyaya kendi adlarını verdiklerini söylemek daha yerinde olacaktır.

Öte yandan Öztuna da eserinde kaynak belirtmeksizin, Cengiz Han'ın yedinci dereceden atası Kaydu'nun torunu Kutala Kağan'ın oğlu Cuci Kutula'nın üç oğlundan birinin adının Celayir olduğunu söylemiştir.²⁶ Ancak bu iddia diğer hiç bir kaynak tarafından doğrulanmamıştır. Öztuna, muhtemelen Celayir kabilesinin Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelen kolunun reisi ve Hülegü'nün meşhur komutanlarından biri olan İlkan Noyan'ın²⁷ babası Cuci Tarmala²⁸ ile Cuci (Cuci) Kutula'yı aynı kişiler olarak kabul etmiştir. Ayrıca, bir sonraki bölümde anlatılacağı üzere, Celayir kabilesi ya da bir başka deyişle "Celayir ili", bahsekonu Cuci Kutula ve Cuci Tarmala'dan çok önceleri de Celayir adı ile anılıyordu.

Semerikandi ise "*Moğol ulusu ve Çağatay kavimleri içinde Celayir fırkası ayrı bir kavim idiler. O grupları çoğunluğu cesaret, büyüklük ve yiğitlik ile meşhur ve mevsuf idiler*" demektedir.²⁹

Celayir adının anlamına gelince, *Türkçe Derleme Sözlüğü*'nde bu adın "cari, canlı, becerikli ve eli çabuk" anlamlarına geldiği belirtilmiştir.³⁰

M. XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Celayir kabilesi tarafından teşkil edilen devlet ve bu hanedanın mensupları, Celayirli adı dışında İlkanlı (İlkanî) olarak da adlandırılmışlardır.³¹ Farsça kaynaklarda daima "ایلکانی" ve "ایلکانان" olarak kaydedilen bu kelimelerin okunmasında ihtilaflar mevcuttur. İranlı lügatçi Muin bu adı "İl-kan-i-yan", şeklinde telaffuz etmiştir.³² Aynı şekilde *Dairetü'l-Maarif-i Farsi*'de de "İlkânâim" olarak okunmuştur.³³ Buna karşılık diğer dillerde yazılan eserlerde, zaman zaman "ایلکانی" ³⁴ (İlgani), ve İlekani ³⁵ gibi şekillerine de rastlanabilir. Ancak, muhtelif zamanlarda muhtelif dillerde yazılan eserlerde çoğunlukla "İlkanî"³⁶ şekli benimsenmiştir.

Türkçe eserlerde ise genellikle "Celayir" adı kullanılmakla beraber, "İlkanlı" ya da "İlkenli" haline de rastlamak mümkündür.³⁷

İlkanlı (İlkanî) adının Celayirli'lere neden ve ne zaman verildiği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki ve en yaygın olanı Celayir kabilesinin Batı Asya'ya ilk geldiklerinde bu kabile içindeki siyasi ve askeri faaliyetlere sahip olan ilk ve en meşhur şahıs ve Celayiroğulları Devleti

²⁶ Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, I-V, Ankara, 1996, I/739

²⁷ Noyan=noyon, noyin: Kaynaklarda çoğunlukla komutan, asilzade, efendi ve prens anlamlarında kullanılmıştır. Aile ve kabile beyleri anlamına da gelmektedir. Noyanların eşlerine de hatun denilirdi. Moğollarda ve İlhanlılarda askeri birlik komutanları da noyan unvanı ile anılırlardı. Örneğin, Mingshan Noyon (binbaşı), Caun o noyon (yüzbaşı) harban o noyan onbaşı anlamına gelirdi. (Moğolların Gizli Tarihi, s.4-5; 114)

²⁸ İlkan Noyan ve Cuci Tarmala için bak. s.777?

²⁹ Semerikandi, Tezkiretü's-şu'arâ, s.586

³⁰ Heyet, Derleme Sözlüğü, I-XII, TDK, Ankara, 1993, III/850,861

³¹ Semerikandi, Matlâu's-sâdeya, I/161; Mirhând, Tarih-i Ravzatü's-safâ, I-XII, neşr. Abbas Perviz, Tahran, 1338 hş., V/570; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/239; Zeyneloğlu, Cihangir, Muhtasar, Azerbaycan Tarihi, İstanbul, 1924, s.68; Kürzoğlu, Kars Tarihi, s.459; Smith, "Djelayir", EI, II/401

³² Mu'in, "İlkanîyan", V/216

³³ Dâiretü'l-Mâârif-i Farsi, "Al-i Celayir", Tahran, 1345 hş., I/225

³⁴ Âzzâvi, II/24

³⁵ Huart, s.21; Zambaur, s.38

³⁶ Browne, III/170; Boyle, VI/415; Van Loon, s.6; Smith, "Djelayir", EI, II/401

³⁷ Edhem, Dâire-i İslamiyye, s.391; Kürzoğlu, Kars tarihi, s.459; Yınanç, "Celayir", İA III/64

sultanlarının atası durumundaki İlkan Noyan'a nispetle verildiği" şeklindedir³⁸. Ancak bu görüşe İlkanlılar adının kendi hükümetleri döneminde kullanılıp kullanılmadığının bilinmediği, bu adı daha sonraki dönemlerde Mîrhând, Hândmîr ve diğer tarih yazarlarının, bu hanedan İlhanlılardan ayırmak için kullanmış olabilecekleri yönünde itirazlar da vardır³⁹.

Celayir kabilesi ve devleti hakkında bilgi veren temel kaynakların telif tarihleri göz önünde bulundurulduğunda bu görüşün ilk kısmının teyid edildiği görülmektedir. Zira, Celayirli Devleti'nin yıkıldığı 835 / 1431 tarihinden önce telif edilmiş olan *Câmîa'ı-tevârih*, *Târîh-i Şeyh Uveys* ve *Târîh-i Olcaytu* gibi eserlerde "İlkanlı" adı kesinlikle kullanılmamıştır. Halbuki daha sonraki dönemlerde telif edilen *Matlâu's-sâdeyn*, *Ravzatu's-safâ* ve *Habîbu's-siyer* gibi kaynaklarda bu adın sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, Celayiroğulları Devleti zamanında yapılan yazışmalarda da "İlkanlı" değil Celayirli adı kullanılmıştır.⁴⁰

"İlkanlı" adının İlhanlılar ile Celayirlileri birbirinden ayırmak için Celayirliye verildiği yönündeki görüş ise çok isabetli görülmemektedir. Zira, her şeyden önce Celayirli Devleti ile İlhanlılar Devleti, çağdaş devletler değil, halef seleflerdir. Bu nedenle böyle bir ayrıma ihtiyaç duyulduğu düşünülemez.

"İlkanlı" sıfatının ilk kez Celayirli Büyük Şeyh Hasan için kullanıldığı⁴¹ noktasından hareketle, tarih yazarlarının bu adı daha çok Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ı çağdaş, rakibi ve addaşı Çupanlı Küçük Şeyh Hasan'dan ayırmak için kullandıkları düşünülebilir. Zira, ileride bahsedileceği üzere, tarih yazarları bu iki Şeyh Hasan'ı birbirinden ayırmak için çok sayıda farklı lakaplar kullanmışlardır⁴².

Celayiroğullarının tesis etmiş oldukları devlet ve bu devletin hükümdarları Celayirli ve İlkanlı adı dışında kimi tarih yazarı ve araştırmacısı tarafından İlhanlı (İlhani) adı ile de anılmışlardır.⁴³ Bunun nedeni kimi tarihçilere göre İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devletin toprakları üzerinde kurulan en meşhur, güçlü ve uzun ömürlü devletin Celayirli Devleti olması, en azından başlangıçta kendilerini İlhanlıların varisi ve devamı saymaları, daha da önemlisi bu devletin kurucusu kabul edilen Celayirli Şeyh Hasan'ın annesinin İlhanlı sultanı Ergum Han'ın kızı, Olcay Hatun'un oğlu, yani anne tarafından İlhanlı şehzadesi sayılmasıdır.⁴⁴ Nitekim, Celayirli Devleti sarayının ve dönemin önde gelen şairi Selman-ı Savacı de (ölm.778 /1376-1377) Celayirli Şeyh Hasan için yazdığı bir şiirinde onun Cengiz Han neslinin devamı olduğunu ima etmiştir

³⁸ Âzzâvi, II/24-26; Kazvîni, Muhammed, "Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir", Meccile-i Yâdgâr, yıl 1 sayı 1, Tahran, Ağustos 1944, s.10; Kırzoğlu, Kars tarihi, s.459; DMF, I/225; Boyle, VI/415; Yunanç, "Celayir", İA, III/64; Rûdgar, s.53

³⁹ İkbâl, s.455; Kazvîni, "Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir", I-1/11; Van Loon, s.6; Beyâni, s.1-2

⁴⁰ Feridun Ahmed Beg, I/3-4; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s.50; Şâbiti, Esnâd u Nâmehâ, s.322

⁴¹ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/161; Mîrhând, VI/507; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/227

⁴² Bak s.82

⁴³ el-Bağdâdî, Murtaza Nazmizade, Târîh-i Guşen-i Hülefâ, el yazması, vr. 122; Hammer, Joseph Von, Geschichte des Osmanischen Reiches, I-X, Viyana, 1827-1832, çev. Mehmet Ata, İstanbul 1329-1337 (Devlet-i Osmaniye Tarihi), yeniden neşr. Abdulkadir Karahan, (Osmanlı Tarihi) İstanbul, 1991, I/66; Browne, III/170-171; Spuler, Berthold, Les Mongols dans L'Histoire, Paris 1961, İng. çev. Geoffrey Wheeler, New York, 1971, s.56

⁴⁴ Deguignes, Joseph, Hunlaria, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi, I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923, VI/77; Browne, III/171; Kazvîni, "Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir", I-1/11; Beyâni, s.2

قال حق چشم و چراغ نوده چنگیزخان شیخ حسن نوین امیر دین فزای کفرگاد⁴⁵

"Şeyh Hasan Noyan haikân gölgesi, Cengiz Han neslinin gözü ve ışığıdır. O, küfür diyarında dini yaygın emirdir."

Yine Celayirli Devleti ile çağdaş olan Hâfız-ı Şîrâzi de Sultan Ahmed Celayir için yazdığı bir kasidesinde aynı şekilde onu İlhanlı (İlhani) diye nitelendirmiştir

! حمد الله علي معدلة السلطاني ! حمد شيخ نوس حسن ا بلخاني⁴⁶

"İlhanlı Hasan oğlu Üveys oğlu Ahmed'in sultanlığa yaraşır adaletinden dolayı Allah'a hamdediyorum"

Ancak, yine de bunlar Celayirli Devleti ile İlhanlı Devleti'ni aynı soydan gelen kimselerin kurduğu ve yönettiğini söylemek için yeterli değildir. Zira, ilgili bölümde anlatılacağı üzere, İlhanlı Devleti'nin parçalanmasının ardından, bu devletin mirasına konmak ve iktidarı ele geçirmek isteyen iddiacı gruplar kendilerinin İlhanlıların vârisi oldukları iddiası ile ortaya çıkmış ve amaçlarına ulaşmak için akla hayale gelmedik yollara başvurmuşlardır. Bu nedenle Sâvecî ve Şîrâzi'nin kendi memduhlarını asil ve yüksek göstermek için onları "İlhanlı" diye nitelendirmeleri doğaldır.

1.1.3. Celayir kabilesinin Soy Kökeni ve Oymakları.

Celayir kabilesinin ya da bir başka deyişle Celayir İli'nin hangi soydan olduğu konusunda ortaya bir çok farklı görüş konulmuş olmakla birlikte, temelde bu görüşler Türk ya da Moğol soyundan geldikleri noktalarında birleşmiştir.

Değişik zamanlarda muhtelif yer ve dillerde yazılan gerek kaynak gerekse araştırma eserlerinde, Türk, Moğol ve Tatar isimlerinin kimi zaman aynı, kimi zaman da ayrı ayrı kavimler olarak kabul edilmesi ise Celayirilerin hangi soydan geldikleri konusunda ihtilaflara neden olmuştur. Öte yandan, Reşideddin Fazlullah ve diğer bir iki tarih yazarı dışında el-Eherî, Şabânkâreî, Abdurrezzak Semerkandî, Mîrhând ve Hândmîr gibi gerek Moğol-İlhanlı, gerekse İlhanlı sonrası dönem hakkında bilgi veren müellifler, Celayir kabilesi hakkında bilgi verirken onların soy kökenleri hakkında bilgi vermemiş veya siyasi birlik çerçevesinde onları İlhanlı Devleti'ni oluşturan unsurlardan biri, dolayısıyla da Moğol kabul etmişlerdir.

Bu itibarla özellikle mezkur kaynaklara dayanan tarih yazarı ve araştırmacıları Celayir kabilesinin Moğol ırkından ve halis bir Moğol kabilesi olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁷

Celayir kabilesinin soy menşei konusundaki ikinci yaygın görüş ise Türk oldukları yönündedir. Bu konudaki en eski ve kesin bilgileri Reşideddin Fazlullah

⁴⁵ Sâvecî, Selâm. Divan, neşr. Mansur Muşfik, Tahran, 1336 hş., s.597; Kazvinî, "Hâfız u Sultan Ahmed-i Celayir", 1-1/11

⁴⁶ Şîrâzi, Şemsü'd-din Muhammed Hâfız, Divan, neşr. Abdurrahim Halhâlî, Tahran, tarihsiz, s.286; Kazvinî, "Hâfız u Sultan Ahmed-i Celayir", 1-1/9

⁴⁷ Askallâni, Şahâbe'd-din İbn-i Hâcer, ed-Durru'l-kâmine fi Ayân el-miyye es-sâmine, 1-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966, 1/443; Eberhard, s.180; Âzzâvî, II/25; Van Loon, s.6; Zeyneloğlu, s.68; Togan, Giriş, s.82; Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, haz. Y. Koparman-İsmail Aka, Ankara, 1975, s.297; Mu'ın, VI/431; Yınanç, "Celayir", İA, III/64; DMF, "Âl-i Celayir", 1/225; Güngör, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul, 1983, s.137; Meşkir, Cevâd, Tarih-i İran-zemîn, Tahran, 1372 hş., s.212; Sümer, Faruk, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I-II, İstanbul, 1999, II/767

vermiştir. Faziullah, Celayir kabilesinden bahsederken bu kabileyi, Moğol İmparatorluğu döneminde Moğol diye adlandırılan ancak, aslında Moğol olmayan kabileler arasında saymış ve şöyle demiştir. "Onlara şimdilerde Moğol dedikleri fakat eski zamanlarda her birinin ayrı dilleri, kendilerine mahsus isimleri, ayrı ayrı bey ve emirleri ve çok sayıda oymakları olan Celayir, Uyrat, Tatar ve diğerleri gibi yuruları ve karargahları belli, yüz yapıları ve kelimeleri Moğol yüz ve kelimelerine benzeyen Türk kavimleri vardır."⁴⁸

Reşideddin Faziullah bahsettiği bu kabilelere neden Moğol denildiğini de şöyle izah etmiştir. "...Nitekim, bu dönemde Cengiz Han ve hanedanının kudretli olması nedeni ile - onlar Moğol oldukları için- Celayir, Uyrat, Ung-kut, Kerayit, Nayman, Tang-kut, ve diğerleri gibi her birinin muayyen bir ismi ve özel lakapları olan bu Türk kavimleri kibirlenmek için kendilerine Moğol diyorlar. Halbuki bu doğru değildir. Eski zamanlarda, bu ismi kullanarak kibirlenenlerin çocukları, kendilerinin eskiden beri Moğol adı ile anıldıklarını ve Moğollara mensup olduklarını sanıyorlar."⁴⁹

Reşideddin Faziullah dışında Celayirlielerin Türk oldukları bir çok tarih yazarı ve araştırmacısı tarafından ifade edilmiştir.⁵⁰ Nitekim Vassâf da İlhanlı Ergun Han'ın ünlü beylerbeyi Celayirli Buka Çingsang'dan bahsederken onun Türk olduğunu şu ifade ile ortaya koymuştur.

⁵¹ "بوقا خود ترکی ترسناک و با هیبت و عادل و با سیاست بود"

"Buka korkutucu, heybetli, adil ve siyaset sahibi bir Türk idi"

Ayrıca, 1794-1925 m. yılları arasında İran'daki devlet yönetimini elinde bulunduran Kacar hanedanının Türk asıllı olduklarını ve Kacar hükümdarlarının geniş bir Türklük anlayışı ile davrandıkları bilinmektedir. Başta Reşideddin Faziullah olmak üzere kimi tarih yazarı ve araştırmacısı Kacar İli'nin Celayirlielerin bir kolu ve Celayir kabilesinde, Abaka Han zamanında, Şehzade Ergun'un atabeyi olarak Horasan'a gönderilen ve bu bölgede büyük bir şöhret ve kudrete kavuşan Sertak Noyan'ın oğlu Kacar Noyan'ın uruğu olduğunu ifade etmişlerdir⁵².

Bunların dışında, Başkurdistanlı, Celayirlielerin Türk ve Kazak Ulu Yüz kolundan geldiklerini, Van Loon, Moğol olmakla birlikte daha sonraki zamanlarda adlarının Kazak, Kırgız ve Özbek boyları arasında anıldığını, Ögel ise Han-name'den naklen, Özbek-Kırgız menşeli olduklarını ifade etmişlerdir⁵³.

⁴⁸ Reşideddin, I/47

⁴⁹ Reşideddin, I/57

⁵⁰ Makrizi, Ahmed b. Ali, Kitâbus-Sülûk li Ma'rifeti Duvel-i-mülûk, I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Said Abdü'l-Fetâh Âşûr, Kahire, 1956-1973, XI/877; Bakıhanov, Abbaskulî, Gulistân-i İrem, neşr. Abdülkerim Alizade, Bakü, 1970, s.82; Howorth, I/25; Lane Poole, Stanly, Dîvel-i İslamiyye, Westminster 1893, çev. Halil Edhem, İstanbul, 1927, s.391; Muhammed Hasan Han, Mirâtu'l-Bukdân, I-IV, neşr. Abdülhüseyn Nevâî, M. H. Muhaddis, Tahran, 1366 hş., I/62; el-Karâî, I/523; Veliyev, Mehmed Hesen, Azerbaycan, Bakü, 1993, s.391; Memmedov, Nadir, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993, s.164; Yurtsever, Erk, Türkçe Adlar Derlemesi, İstanbul, 1997

⁵¹ Vassâf, Şerafeddin Abdullah b. Faziullah Şirâzi, Tecziyetü'l-emşâr ve Tecziyetü'l-âsâr, tipikbasım, Tahran, 1338 hş., vr. 229; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/127

⁵² Reşideddin, I/53; Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.82; Muhammed Hasan Han, I/63; Veliyev, s.48-49; Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul, 1992, s.223

⁵³ İnan, "Türk Kabile İsimlerine Dair", I/259-260; Van Loon, s.6; Ögel, Türk Mitolojisi, I/383,392

Mustevfî, İbn-i Haldûn, Vassâf⁵⁴, ve Meşkûr, Tatar kavmini oluşturan kabileler arasında Celayir kabilesini de saymakta, Ch'i T'ang ise Ak Tatar kabilesinden olduklarını ifade etmektedir.⁵⁵

Bahsedilen bu yaygın görüşler dışında özellikle tarih araştırmacıları arasında Celayirîlerin Türkleşmiş Moğol oldukları yönünde diğer bir görüş de ileri sürülmüştür.⁵⁶

Buna binaen, Yınanç ve Güngör, Celayirîlerin halis Moğol olmakla birlikte Çin'de Çinleştikleri, kendi yurtlarında Moğol kaldıkları, Türkistan ve Kıpçak ülkelerinde ise Türkleştiklerini belirtmişlerdir.⁵⁷

Z.V.Togan, "Türkistan" adlı eserinde Celayirîleri Kazakların "Ulu Yüz" kolunu oluşturan kabilelerden biri olarak sayarken, *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde onları Moğol olarak kabul etmiş ve Maverâünnehir'e yerleşen Barulas, Celayir, Sülduz ve Arulat gibi önceleri Moğolca konuşan Moğol kabilelerinin sonraları tamamen Türkleştiklerini söylemiştir.⁵⁸

Sümer ise Celayirîler ile ilgili olarak üç ayrı eserinde üç farklı ifade kullanmıştır. Sümer, "Anadoluda Moğollar" adlı makalesinde Celayirîleri Hülegü'nün emrinde İran'a gelen ve Moğolca konuşan topluluklar arasında saymakta birlikte, onları Moğol topluluğu dışında başı başına bir kavim olarak nitelendirmiş, "Oğuzlar" adlı eserinde İran'da Türkçe konuşan topluluklar arasında saymış ve Horasan'da Türkçe konuşan Horasan oymakları içinde "Turk-i Celayir" adlı bir oymağın bulunduğunu söylemiş ve nihayet "Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları" isimli eserinde Celayir kabilesinin bir Moğol kabilesi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Celayir kabilesinin oymaklarına gelince, bu konuda muhtelif kaynak ve araştırmalarda farklı sayı ve isimlerde oymağın bulunduğu zikredilmiştir. Resîdeddîn Fazlullah *Câmiu't-tevârih*'te Celayir kabilesini 11 büyük oymağa ayırmış ve bu 11 oymağın da kendi aralarında kollara ayrılarak ayrı ayrı yeni oymaklar oluşturduğunu belirtmiştir. Mustevfî, Celayir kabilesinin oymaklarının sayısını 13 olarak kaydetmiştir. Beyânî ise Resîdeddîn'i kaynak göstermekle beraber, aşağıda belirtildiği gibi Resîdeddîn'deki oymaklardan *Nil-kan* ve *Kum-sa-ut*'a yer vermezken, *Bil-ka-san* "بيلقان" ve *Çin-kut* "چينكوت" isimlerini zikretmiş, *U-yat* oymağının adını da *Du-yat* "دويات" olarak yazmıştır.⁶⁰ Bu değişiklikler muhtemelen nüsha farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Buna binaen belli başlı kaynak ve araştırmalardaki oymak sayısı ve isimleri şunlardır.

⁵⁴ Yukarıda Vassâf'ın (vr. 229) Celayirli Buka için Türk dediginden bahsedilmişti. Burada ise Vassâf, Celayir kabilesini Tatarların bir kolu olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu itibarla Vassâf'ın Tatar, Türk ve Moğol isimlerini birbiri ile aynı kabul ettiği ve birbirlerinin yerine kullandığı düşünülebilir.

⁵⁵ Vassâf, vr. 558; Mustevfî, Hamdullah, *Târîh-i Guzide*, nçs. Edward Brown, İmparbasun, London, 1910, vr. 560; İbn-i Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, I-VI, Farsçaya çev. Abdulmuhammed Ayetî, Tahran, 1375 hş., IV/736; Ch'i T'ang, s.220

⁵⁶ Yakubovski, A. Yu. Altınordu ve Çöküşü, Leningrad, 1937, çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s.191; Grousset, René, *L'Empire des Steppes*, Paris, 1939, çev. M.Reşat Uzma, İstanbul, 1996, s.191; Barthold, Dersler, s.306; Güngör, s.137

⁵⁷ Yınanç, "Celayir", İA, III/64; Güngör, s. 137

⁵⁸ Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, s.39; Giriş, s.32

⁵⁹ Sümer, "Anadoluda Moğollar", SAD I (1969), Ankara, 1970, s.11; Oğuzlar, s.354,360; *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II/767

⁶⁰ Beyânî, s.3

<u>Resideddîn⁶¹</u>	<u>Mustevî⁶²</u>		<u>Ch'i Ta'ng⁶³</u>	<u>Howorth⁶⁴</u>
جايت	جايت	Câit (Câit)	Cha-te (Cha-i-te)	Jait
کنگتوتون	کنگتوتون	Kong-ka-ut	Kun-ka-sau-weh	Kengeksaut
توقورائوت	توقورائوت	Tu-ku-ra-ut	Tu-ko-la-vu-weh	Tukraut
اويات	اويات	U-yat	Wu-ya-te	Uyat
کورکين	کورکين	Kur-kin	Ku-pei-erh	Kugir
توري	توري	Tu-ri - Ku-ri	Tu-li	Buri
نيلکان	نيلکان	Nil-kan	Di(m)-erh-ko-tun	Seikan
طولانگيت	طولانگيت	Tulang-ki	Tu-lan-ch'i-te	Tulangkit
سنگتوت	سنگتوت	Seng-ki	Shen-k'u-te	Shengkiut
کومسانوت	کومسانوت	Ku-m-sa-ut	Kumu-sa-wa-t'e	Kumsaut
-	کرموجين	Ker-mu-çin	-	-
-	تلنگوت	Te-len-ki	-	-
-	بولفاجين	Bul-ğa-çin	-	-
اونگتوت		Ung-ki	-	-

3.1.4. Celayir Kabilesinin Batı Asya'ya Göç Etmeden Önceki Yurtları

Celayir kabilesi hakkında bilgi veren en eski kaynaklara göre "*Celayir il'*" VI-VII miladi asırlarda çok sayıda şubeye bölünmüş bir halde Moğolistan'ın doğusunda, Onom ve Keraleu (Kehuren-Kerulan) Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasında kalan bölgelerde yerleştiler.⁶⁵ Diğer bir kısım ise Moğolistan'ın merkezinde Karakorum civarında göçebe hayatı geçiriyorlardı.⁶⁶ Yine Celayirilerden bir grup da VIII-IX. m. asırlarda Uygurlar'a tâbi olarak Karakorum'da Uygur Hakamı Korhan'm (کورخان) buğralarını (erkek deve) güdüyor ve yaşıyorlardı. Bu nedenle de bunu bir övünç vesilesi olarak görüyorlar, kendilerini diğer kabilelerden üstün tutuyorlardı.⁶⁷

⁶¹ Resideddîn, I/47-48

⁶² Mustevî, Târîh-i Gazide, vr. 560

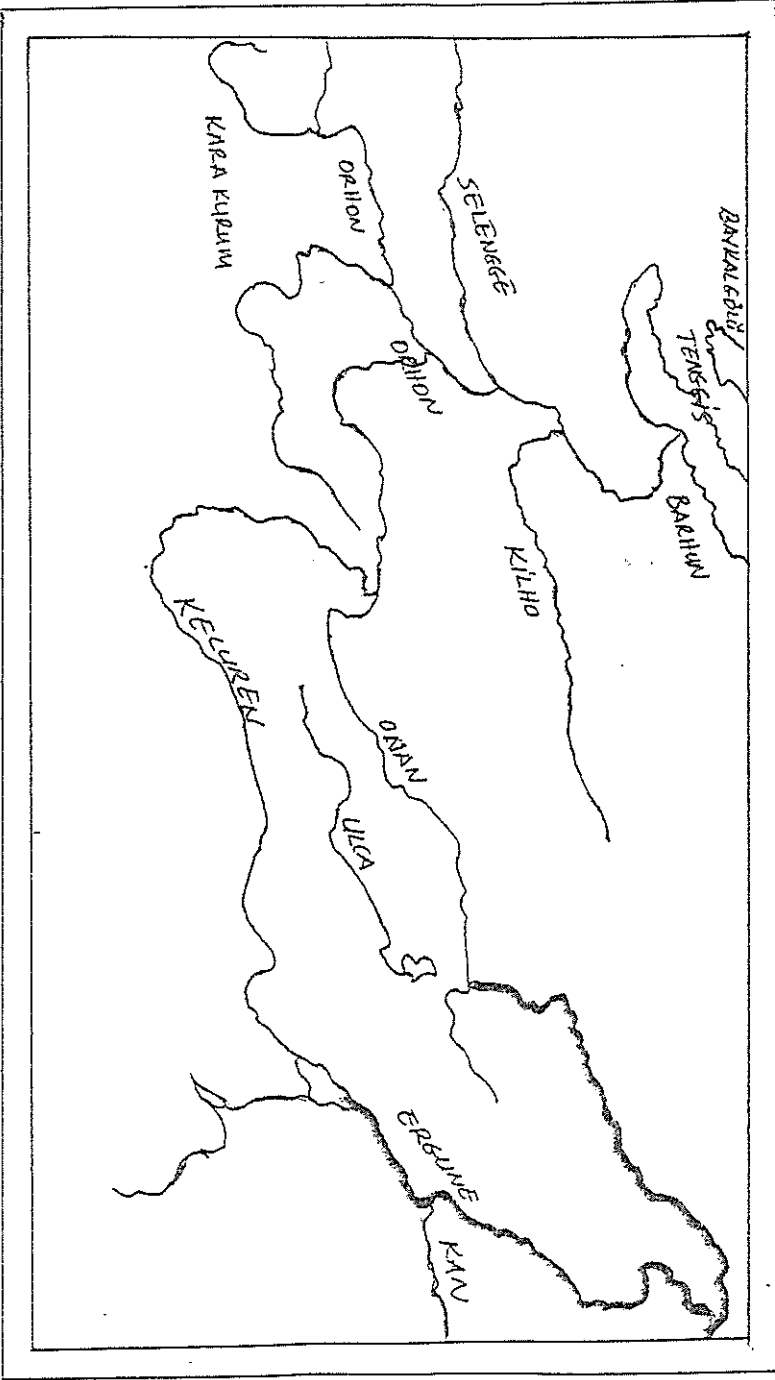
⁶³ Ch'i Ta'ng, s.220

⁶⁴ Howorth, I/25

⁶⁵ Resideddîn, I/47; Mirhând, V/24; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/13; Ebugâzî Bahadır Han, s.57; Howorth, I/25; Âzzâvî; II/25; İkbâl, s.7; Beyânî s.7

⁶⁶ Yinanç, "Celayir", İA, III/64; Min'în, "Celayir", V/431; Memmedov, Azerbaycan Yer Adları, s.164; Meşkür, s.2/2

⁶⁷ Resideddîn Fazlullah, Câmiu'l-tevârih, neşr. A.Alizade, Moskova, 1965, I/132; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.11-12; Öğel, Türk Mitolojisi, I/132; Yuvalı, Abdulkadir, İlhanlılar Tarihi, I. Kuruluş Devri, Kayseri, 1997, s.162

Celayir kabilesinin yaşadığı coğrafya ve Cengiz Han'ın atalarının emrine nasıl girdikleri konusu *Câmiü'l-levârih* ve diğer kaynaklarda şöyle anlatılmıştır.

"...O tarihte isimleri Celayir olan bu kavim Kerulen Nehri sınırlarında yaşıyorlardı ve 70 küren⁶⁸ idiler. Bu Kerulen, Hitay vilayetine yakındır. Hitaylılar, Celayirliiler ile ve diğer Moğol kabileleriyle sürekli savaş halindeydiler. Hitaylılar büyük bir ordu teşkil ederek Celayirliilere saldırmak ve onların mallarını yağmalamak maksadıyla bu bölgeye geldiler. Celayir kavmi bu orduyu gördüğünde onlarla aralarında Kerulen Nehri vardı ve o bölgede hiç bir geçiş yeri yoktu. Hitaylıların o nehirden karşıya geçemeyeceğine güvenen Celayirliiler alay ederek şapka ve yenlerini sallayarak, onlara bağırtarak "Ne yazık ki gelip hayvanlarımızı yağmalayamaz, kadın ve çocuklarımızı esir alıp götüremezsiniz" dediler. Ancak Hitay ordusu çok kalabalık olduğu için odun ve çaluları bir araya getirdiler ve geceleri onlardan benti yaparak suya bıraktılar ve nehri geçerek Celayir kavmini çoluk, çocuk, genç, yaşlı, kadın demeden bütünüyle katlettiler. Mallarını ve eşyalarını yağmaladılar. Bu sırada Celayirliilerin ayrı bir tayfası Hitaylıların başını ve katliam yaptıkları yerden biraz ötede bulunuyordu. 70 hane perişan bir halde kaçarak kadın ve çocuklarıyla birlikte Dotomonin'in⁶⁹ Karısı Monolon Hatun'un yurduna (yurt) ulaştılar. Aç oldukları için "Su du sun"⁷⁰ (سودو سون) denilen ve o vilayette yenilen bitki köklerini topraktan çıkararak yiyorlardı. Monolon Hatun'un oğullarının ata bindikleri alanı bu şekilde delik deşik ettiler. Bunun üzerine Monolon Hatun onları bu hareketlerinden ötürü azarlayınca Celayirliiler, Monolon Hatun'u ve sekiz oğlunu yakalayarak öldürdüler. Bu katliamdan sadece amcası Maçin'in yanına gitmiş olan Monolon'un en küçük oğlu Kaydu kurtuldu. Celayirliilerin bu hareketi üzerine Maçin, Celayirli karargahlarına adam göndererek suçluların cezalandırılmasını istedi. Celayirliilerin ileri gelenleri bu işin sorumlusu olarak her aileden bir kişi olmak üzere toplam 70 kişiyi yargılayarak kısas olmak üzere öldürdüler. Geride kalanların hepsi Monolon Hatun'un hayatta kalan tek oğlu Kaydu'ya köle olarak onun huzuruna gönderildiler. Cengiz Han'ın yedinci ceddî olan Kaydu'ya köle olarak verilen bu Celayirliiler o tarihten itibaren "Unağan boğol"⁷¹ olarak miras yoluyla

⁶⁸ Küren: Reşideddin, (I/175) kürenin anlamına anlatırken "Küren halka demektir. Eski zamanlarda kabileler bozkırlarda[ç içe] halkalar şeklinde dâzilerek ordu (kamp) kararlar ve kabile büyüklüğü daima en ortada bir nokta gibi bulunurdu. İşte bu[üzümlü] Küren denilirdi" demektedir. (Geniş bilgi için ayrıca bakınız. Howorth, I/25; Vladimirtsov, s.61-63; Yakubovski, Altınordu ve Çaldığı, s.23; Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s. XLV)

⁶⁹ Dotomonin: Bozancar'ın oğlu, Cengiz Han'ın sekizinci kuşak atası

⁷⁰ Su du-sun: Mîrhând (VI/24), Hândmir (Habûbu's-siyer,III/13), ve Ebulgâzi Bahadır Han (s.58) bu bitkinin dağ soğanı olduğunu söylemişlerdir

⁷¹ Unağan boğol: Reşideddin, (I/172, 175-176) "Unağan-boğol"lık kavramını "Onu-boğol, unağan-boğol (kadim köle)'dür. Bunların [Celayirliilerin] karıları ve çocukları Monolon'u öldürdükleri için sorgulandıktan sonra onun (Monolon'un) oğlu Kaydu'nun kölesi yapıldılar. Bunların çocuklarından bir kaçını esir olarak muhafaza ettiler. Ve bunlara kabilenin köleleri oldular. O zamandan bu zaman kadar Calayir kabilesi demirbaş köle vaziyetindedir. Miras olarak bu kabile Cengiz Han ve soyuna geçti. Bunlardan büyük beyler zühur etti..." şeklinde izah etmiştir. Vladimirtsov (s.101) ise "Unağan-boğol" kelimesini köle ve demirbaş köle diye tercüme etmek doğru değildir. Şark hükümdarlarının hükümsüz tahakkümü ve keyfi idarelerine alışmış olan Reşideddin'in nazarında onların bütün tabileri hakikaten köleleri idi. Eski Moğol unağan-boğolu hakiki ve tam manasıyla köle değillerdi. Bunlar mülklerini muhafaza ederler, muayyen bir derecede şahsi hürriyetlerinden faydalanırlar, kazançlarının hepsi beylerine gitmezdi. Unağan boğollar bir şahsa değil bütün kabileye, yahut kabilenin bir şubesine tabi vaziyette idiler. Bundan başka unağan-boğollar kendi aralarında kabile bağlarını kaybetmez ve sahipleri gibi kabile hayatı yaşarlardı. Bunların başlıca vazifeleri tabi

Cengiz Han'a ve onun mensubu olduğu Kıyat Börcigin kabilesi'nin tabiiyetine geçerek onun hanedanının teşkil ettiği Moğol İmparatorluğu bünyesinde gerek askeri gerekse siyasi alanlarda önemli roller oynadılar."⁷²

Aynı şekilde Grousset, D'Ohsson'u kaynak göstererek Celayirlielerin yaşadıkları coğrafya hakkında "Moğol kabileleri arasında sayılan ve yaklaşık olarak Khilok ve Selenga ırmaklarının birleştiği kısmın güneyinde ya da Onon'a daha yakın bir yerde yaşadıkları ileri sürülen Celayirler belki Moğollar tarafından hakimiyete alınmış ve Moğol efsanevi kahramanı Kaydu zamanında Moğollaşmış bir Türk kabilesidir." demektedir.⁷³

Ancak daha önce de bahsedildiği gibi Celayir kabilesi çok sayıda kollara ayrılarak dağınık bir halde göçebe hayatı yaşadıkları için bütün Celayir oymak ve uruklarının Cengiz Han'ın atalarının tebası oldukları düşünülemez. Nitekim, anlatılacağı üzere Cengiz Han'ın ortaya çıkışından Moğol İmparatorluğu'nu teşkil edinceye kadar olan süreçte Moğolistan ve civar bölgelerde ayrı ayrı gruplar halinde yaşayan çok sayıda kabile ve oymak bu imparatorluğun bünyesine dahil edilmişlerdir. Bu itibarla Cengiz Han'ın atalarından miras olarak ona kadar ulaşan Celayirliiler dışında kalan ve dağınık göçebe obaları halinde yaşayan Celayirli kabilesi ve oymaklarının çoğunluğu daha sonraları Cengiz Han'ın tebası olmuşlardır.

Cengiz Han daha sonraları kendi idaresi altında topladığı bütün Moğol, Türk, Manç, Tibetli ve diğer kavimlerin il ve uluslarını, boy ve oymaklarını kendi asli kuvvetleri ile birleştirerek yeni birlikler teşkil etti. Bundan dolayı Celayirliiler de bu uygulamayla Moğolistan, Çin, Türkistan, Maveraünnehir ve Kıpçak bölgelerinde, Hülegü'nün Batı Asya'ya gelişyle ise İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya kadar yayıldılar.

L2. CENGİZ HAN HANEDANININ TABİİYETİNDEKİ CELAYİR KABİLESİNİN DURUMU VE BU KABİLEDEN YETİŞEN ASKERİ-SİYASİ ŞAHSİYETLER

L2.1. CENGİZ HAN DÖNEMİ.

Celayir kabilesi, Cengiz Han'ın mensubu olduğu Kıyat Börcigin kabilesinin tabiiyeti altına girmesi ya da başka bir deyişle "unagan bogol" olmasının ardından ender zamanlar dışında bu kabile ile daima dost ve müttefik kalmışlar, onların diğer kabilelerle olan mücadelelerinde ve Cengiz Han'ın "Ulu Hakan" ünvanını kazanarak Büyük Moğol İmparatorluğu'nu teşkil etmesi sırasında önemli hizmetlerde bulunmuş ve etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bu kabilenin sadık hizmetkârı olarak babadan oğula miras yoluyla Cengiz Han'a kadar ulaşan Celayir kabilesi mensupları başlangıçtan itibaren onunla birlikte hareket etmişlerdir.

Nitekim ilki 593/1196, ikincisi de 603/1206'da olmak üzere Cengiz Han'ı iki kez "Ulu Hakan" ilan eden kabileler ve kabile reisleri arasında Celayir kabilesi ve kabile reisleri de bulunuyordu.⁷⁴ Cengiz Han'ın bozkırdaki ordugahı (وردو) *Küren*

oldukları kabileyeye hizmet etmekte..." demektedir. (Ayrıca geniş bilgi için bak. Moğolların Gizli Tarihi, s.66; Vladimirtsov, s. 99-109; Beyâni, s.4)

⁷² Resîdeddün, I/175-176; Mirhând, V/13,24; Caffârî, Kadı Ahmed, Tarih-i Cihan-ârâ, neşr. Mu'tebâ Minovî, Tahran, 1343 hş., s.43; Ebulgâzi Bahadır Han, s.57-58; D'Ohsson, C.M., Moğol Tarihi, Amsterdam, 1834-1835, çev. Murtaza Nazmizade, İstanbul, 1340-1342 h., s.187; Howorth, I/39-40; Vladimirtsov, B.Y., Moğolların İctimai Teşkilatı, Leningrad, 1934, çev. Abdulkadir İnan, Ankara, 1934, s.100; Besworth, s.163; Âzzâvî, II/25; Beyâni, s.4

⁷³ Grousset, s.190-191

⁷⁴ Moğolların Gizli Tarihi, s.57,133-134; Resîdeddün, I/307; Vladimirtsov, s.99-103; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.31; Yunanç, "Celayir", I.A, III/64

(كوردن) denilen 13 halkadan oluşuyordu ve Celayir kabilesi bu Küren'in 6. halkasını teşkil ediyordu.⁷⁵

Cengiz Han Yesugey Bahadır'ın oğludur. 549/1154-1155 yılında doğmuştur.⁷⁶ Yesukay Bahadır öldüğünde dağınık bir halde yaşayan Moğol ve Tatar kabilelerinin bir çoğunu kendi itaati altında toplamış bulunuyordu. Onun ölümünden sonra o sıralar Temuçin adını taşıyan Cengiz Han henüz 13 yaşında idi. Bu nedenle Yesugey Bahadır'ın hakimiyeti altına aldığı kabileleri kendi hakimiyeti altında tutamadı. Bir süre geçtikten sonra aralarında Celayirliilerin de bulunduğu çok sayıda kabile isyan ederek ondan ayrıldılar. Bunun üzerine yalnız ve güçsüz bir duruma düşen Temuçin, babası Yesugey Bahadır'ın yakın dostu olan Kireyitlerin hükümdarı Tuğrul Han'a (Ong Han) giderek onun himayesine girdi ve onun tarafından iyi bir şekilde karşılandı.⁷⁷

Temuçin'in Tuğrul Han'a sığınmak üzere geldiği sırada bir kısım Celayirli oymak reisi de onunla birlikte hareket etmişler ve onu terketmeyen diğer kabile beyleri ile Cengiz Han'ı kendilerine lider olarak seçmişlerdi.⁷⁸ Ong-Han'ın da desteğini arkasına alan Temuçin kısa sürede etrafına dağınık bir halde yaşayan çok sayıda Moğol, Türk, ve Tatar kabilesini itaat altına aldı. 598/1201-1202 yılında Talcut, Salcut, Konkarat ve Celayirliilerinde bulunduğu bir kaç kabile birleşerek Temuçin ve Ong-Han'a isyan ettiler. Ancak Temuçin büyük bir başarı ile bu kabilelerin isyanını bastırdı.⁷⁹ Bu şekilde Temuçin Ong-Han'ın hizmetindeki sekiz yılın sonunda oldukça güçlenmişti. Ancak daha sonra Ong-Han ile de araları bozuldu ve yapılan savaşta Temuçin Ong-Han'ı mağlup etti. Bu galibiyetle ümî daha da arttı ve aralarında Kireyitler'in de bulunduğu çok sayıda kabile Temuçin'e itaat etmeye mecbur kaldılar (599/1202-1203).⁸⁰

Bu itibarla Temuçin Babası Yesugey Bahadır'ın ölümünden sonra isyan ederek onu terkeden kabileler dışında, dağınık halde yaşayan bir çok kabile ve oymağı da kendi hakimiyet çatısı altında toplamayı başardı ve aralarında Celayirliilerin de bulunduğu bu kabilelerin ileri gelenleri tarafından 603/1206 tarihinde⁸¹ "Cengiz Han" ünvanı ile "Ulu Hakan" ilan edildi.⁸²

Gerek Cengiz Han'ın bu döneme kadar olan mücadelesinde gerekse sonrasında, Celayir kabilesinden bir çok askeri-siyasi şahsiyet onun emrinde yer

⁷⁵ Reşideddin, I/244; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/119

⁷⁶ Reşideddin, I/231; Mîrhând, V/32; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/16; Howorth, I/50; Bosworth, s.141; Barthold, V.V., "Cengiz Han", IA, III/91

⁷⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.37; Mustevfi, Tarih-i Cuzide, vr. 531; Mîrhând, V/23-25; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/13-19; Muhammed Hasan Han, V/629-622; Degnignes, V/24-30; Grousset, s.195-197; Sykes, Percy M., A History of Persia, I-II, London, 1915, Farsçaya çev. Muhammed Taâi Fahrâi-yi Gilâni, Tahran 1362 hş., II/109-110; İkbâl, s.15; Spuler, The Mongols in History, s.4-6; Barthold, "Cengiz Han", IA, III/91-92; Meşkir, s.212-213

⁷⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.55-59; Degnignes, V/30-32; Howorth, I/50-54; Grousset, s.198

⁷⁹ Mîrhând, V/35; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/19

⁸⁰ Reşideddin, I/264-292; Mîrhând, V/36-42; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/19-20; Degnignes, V/32-41; Howorth, I/58-61; Kurzioğlu, Kars Tarihi, s.432; Spuler, The Mongols in History, s.6; Grousset, s.198; Meşkir, s.212-213

⁸¹ Hândmîr, (Habîbu's-siyer, III/19-20) ve Bosworth, (s.139) Cengiz Han'ın Ulu Hakan sıfatı ile tahta oturuş tarihini Ong-Han'ı mağlup ettiği yıl olan 599/1202-1203 olarak kaydetmişlerdir

⁸² Moğolların Gizli Tarihi, s.134; Reşideddin, I/307; Mîrhând, V/43; Degnignes, V/43-44; Howorth, I/55-64; Spuler, The Mongols in History, s.6-8; Grousset, s.198-199; Meşkir, s.213

olarak önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunlardan kaynaklarda hakkında bilgi verilenler şunlardır.

1.2.1.1. Kaçi'un-Karakay-Karalday: Celayir kabilesinin Tu-ka-ra-ut oymağından olan bu üç kardeş, Cengiz Han'ın Camuka'dan ayrılmasının ardından bir süre sonra Camuka'yı terkederek Cengiz Han'a katılmışlardır. Onun ilk kez "Ulu Hakan" ilan edildiği 592/1196 yılı kurultayına bu emirler de katılmış, bu kurultayda Cengiz Han, yaptıkları hizmetler ve gösterdikleri sadakatten dolayı Kaçi'un'a okluk taşıma hakkı, Karakay'a cellatlık, Karaltay'a ise beygürlere bakma ve seyislik görevlerini vermiştir.³³

1.2.1.2. Okay Kalaca-Karacâ (لوتای قلاجه- قراجو): Monolom Hatun'u öldürerek Kıyat Börcigin kabilesine "umagan bogol" olan Celayirîlerin arasında yer alıyorlardı. Her iki kardeş Yesugey Bahadır'ın hizmetinde koyun çobanı idiler. Cengiz Han 602/1206 yılında "Ulu Hakan" olduğunda sadakat ve hizmetlerine karşılık onları büyük emir yapmak istedi. Ancak, onlar Yesugey Bahadır'ın kendilerine çobanlık yapmalarını tavsiye ettiğini söyleyerek kabul etmediler. Buna rağmen Cengiz Han tarafından orduda binbaşı tayin edildiler.³⁴

1.2.1.3. Mukalı Kuyang (موتلی): Celayir kabilesinin Cengiz Han dönemindeki en meşhur ve en büyük şahsiyetlerinden biri olan Mukalı, bu kabilenin Cait oymağındandır.³⁵ Kuyang³⁶ ünvanını taşıyordu ve bu ünvan kendisinden sonra çocuklarına da verilmiştir.³⁷

Cengiz Han 597/1200 yılında Carıkın kabilesini yenerek onları esir aldığında bu esirlerin arasında Celayirîlerin Cait oymağından Telegetu Bayan'ın³⁸ Ku'un-u'a , Çila'un Kayıçı ve Cepke adındaki üç oğlu da bulunuyordu. Ku'un-u'a Cengiz Han'ın huzuruna gelerek kendisini takdim etti ve oğulları Mukalı ve Baka'yı ona bağışladı. Bu şekilde Cengiz Han'ın hizmetine giren ve onun himayesi altında yetişerek büyük başarılar kazanan Mukalı, Cengiz Han'ın dört seçkin bahadırından biri ve onun ulu hakan seçilmesinde son derece etkili oldu.³⁹

Mukalı, Cengiz Han'ın hizmetinde gösterdiği başarıların ardından ilk önce bütün Celayir kabilesinin reisliğine ve toplam 3000 kişiden oluşan üç bezarenin⁴⁰ komutanlığına getirildi. Bunun ardından da 601/1204 senesinde Cengiz Han tarafından Hıtay'ın (Kuzey Çin) fethedilmesiyle görevlendirildi.⁴¹

Bahsedildiği üzere Cengiz Han 603/1206 senesinde yapılan kurultayda aralarında Celayirîlerin de bulunduğu, itaat altına aldığı kabile reisleri tarafından

³³ Moğolların Gizli Tarihi, s.55-59

³⁴ Reşideddin, I/53,406

³⁵ Reşideddin, I/48; Howorth, I/25; Prawdın, Michael, The Mongol Empire, İng. çev. Eden- Cedar Paul, New York, 1967, s.42; Ch'i Tang, s.220; Yımaç, "Celayir" İA, III/64

³⁶ Kuyang : Çince'de prens, bir bölgenin hükümdarı ve Büyük Hakan anlamlarına gelmektedir. (Reşideddin, I/48,331,333; Benâkerî, s.375; Muhammed Hasan Han, I/63). Çince'deki "gouiang" kelimesinden dönüşmüştür.

³⁷ Reşideddin, I/48,403; Muhammed Hasan Han, I/63; Howorth, I/25; Beyâni, s.4

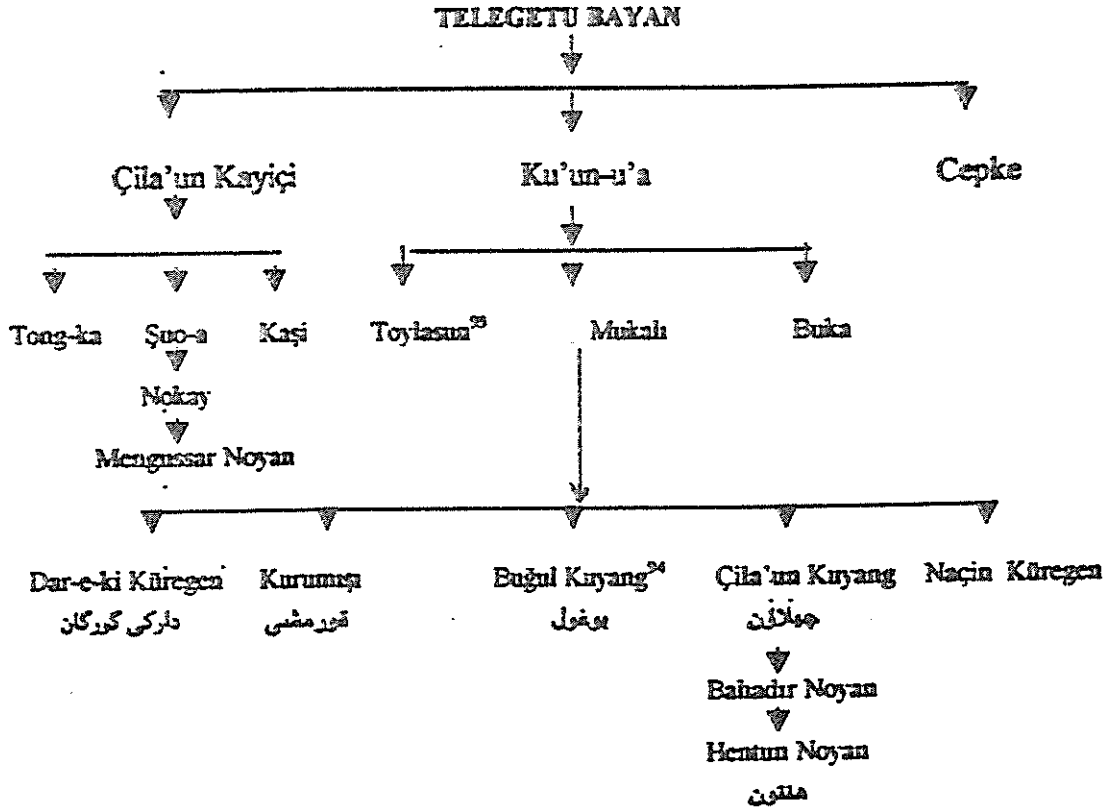
³⁸ Vladimirtsov, (s.135) Tergetu Bayan,

³⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.66, 86-87; Reşideddin, I/271; Deguignes, V/32; Howorth, I/5861; Vladimirtsov, s.135; Grousset, s.199-200; Lamb, Harold, Çing-gis Han, Farsçaya çev. Reşid Yasemi, Tahran, 1377 hş., s.34

⁴⁰ Hzare: 1000 kişiden oluşan askeri birlik.

⁴¹ Reşideddin, I/403; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/24; D'Ohsson, I/185; Howorth, I/25; Prawdın, s.118

Cengiz Han ünvanı ile “*Ulu Hakan*” ilan edildi. Bu kurultayda Cengiz Han kendisine hizmet etmiş olan kişileri önemli makamlara getirerek taltif etti.⁹²

Tablo 1

601/1204 m. yılında Kuzey Çin'in fethi ile görevlendirilmiş olan Mukalı Noyan da bu bölgede önemli başarılar kazanarak geri dönmüştü. Hitaylılar bu fetihler sırasında ona Çincede prens ve bir bölgenin hükümdarı anlamlarına gelen “Kuyang” (gouiang) lakabını vermişlerdi. Cengiz Han bu kurultayda Mukalı'ya bu ünvanı resmen verdi.⁹⁵ Bu olay “Gizli Tarih” te şöyle anlatılmıştır.

“... Pars yılında (603/1206)⁹⁶ Onon Nehri'nin kaynağında toplandılar. Dokuz parçalı tuğralarını dikerek Temuçin'i “Çing-gis Kağan” ünvanı ile büyük han ilan ettiler. Ardından Cengiz Han Bo'orçu ile Mukalı'ya ve diğer noyanları çağırıp onları gösterdikleri hizmetlerden dolayı taltif edeceğim diye buyurdu ve şöyle dedi. “Bo'orçu ile Mukalı hakkı olduğum yerde teşvik etmek, haksız olduğumda durdurmak suretiyle beni bu yüksek mevkiye yükselttiler. Şimâi onların oturacağı yer her

⁹² Moğolların Gizli Tarihi s.134; Reşideddin, I/307; Mirhând, V/34-50; Dequignes, VI/44-45; Howorth, I/62-63; Grousset, Bosworth, s.141; Yunanç, “Celayir”, IA, III/64; Morgan, David, Moğulha, Basil Blackwell, 1987, Farsçaya çev. Abbâs Muhibir, Tahran, 1371 hş., s.75-78; Lamb, s.58-59

⁹³ Dequignes, (VI/120) Tai su ne

⁹⁴ Dequignes, (VI/116) Polcu

⁹⁵ Reşideddin, I/332-333; Benâketi, s.375; Dequignes, VI/44; Howorth, I/25; Vladimirtsov, s.143; Beyânî, Şirin, Din u Devlet der Iran-i Ahd-i Moğul, I-III, Tahran, 1370 hş., I/23-24

⁹⁶ Reşideddin, (I/333) Mukalı'ya Kuyang ünvanının tarihini 614 h. yılı olarak vermiştir.

kesinkinden yüksek olsun. Dokuz defa cezadan kurtulma hakkına sahip olsunlar.⁹⁷ Mukalı Kuyang bütün halkın prensi olsun. Bu prenslik onun bütün nesline intikal etsin."⁹⁸

Yine bu kurultayda Cengiz Han kendi ordusunun sol kanadını teşkil eden ve Altay Dağları önündeki çoğunluğunu Celayiri kuvvetlerin oluşturduğu tümeni Mukalı Kuyang'ın emrine vererek onu tümen komutanı ilan etti. Ardından da 1209 /605-606 yılında bu ordu ile, daha önce hakimiyet altına alınan ancak daha sonra isyanla elden çıkmış olan Hai şehrini itaat altına alması için görevlendirdi.⁹⁹ Bu görevi başarı ile yerine getiren Mukalı bu kez 614/1217 yılında yine 62 000 kişiden oluşan bütün sol kanat ordusu ve hakimiyet altına alınmış olan bir miktar Hitay askeri ile Hitay vilayetine gönderildi. Mukalı'nın burada fethettiği bütün yerleri ve buraların yönetimini Cengiz Han ona bağışladı.¹⁰⁰

Mukalı Kuyang'ın Kazey Çin'deki Kin İmparatorluğu'na yönelik akınları ve fetihlerinin yanı sıra, Cengiz Han'ın bizzat kendisi de bu imparatorluk üzerine yaptığı dört yıl süren seferi sonucunda 1215 (615-616) yılında başkent Pekin'i (Yen-King) ele geçirerek Kin imparatorunu kendisine tabi kıldı. Bu bölgedeki fetihlerin bir çoğunda Mukalı Kuyang, Cengiz Han'ın yanında yer aldı. Kin İmparatorluğu'nu kendine bağlamasının ardından Celaleddin Harezmaşah ile aralarında çıkan ihtilaflar neticesinde Cengiz Han'ın kendisi Çin'den ayrılarak Karakorum'a döndü. Çin'den ayrılırken Moğol geleneğine göre buranın yönetimini bir Moğol şehzadesine bırakması gerekirken, bu geleneğin dışına çıkarak büyük komutan Mukalı Kuyang'ı buranın yönetimine tayin etti ve ordusunun sol kanadını oluşturan yaklaşık 62.000 kişilik kuvveti de onun emrine verdi. Ayrıca, Mukalı'ya ele geçirilen yerlerin korunması dışında fetihleri devam ettirmesi emrini verdi.¹⁰¹

Bu tarihten sonra Çindeki fetihlerine devam eden Mukalı 1218/614-615 yılında Çin'de Kin İmparatorluğu sahasındaki fetihlerini sona erdirdi. Zira, Kin imparatoru Utubu bir taraftan Mukalı'nın emrindeki Moğol güçlerinin diğer taraftan ise Sunglular'ın saldırıları arasında kalmıştı. Bu nedenle Mukalı'ya elçi göndererek barış istedi. Mukalı'nın tek şartı Utubu'nun Moğol İmparatorluğu'nun hakimiyetini kabul etmesi idi. Ancak Utubu bunu kabul etmedi ve Mukalı'nın saldırıları yeniden başladı. 1221/618 yılına gelindiğinde Mukalı neredeyse Sarı Nehir'in kuzeyinde yer alan bütün şehirleri ele geçirmiş Kin Krallığı Ho-nan'a hapsedilmişti.¹⁰² Onun bu sıradaki ordusu, bir tümen Umgut, bir bezare Menkut, üç bezare Kunkurat, iki bezare Celayir, bir bezare Kuşikul, dört bezare Uyrat, iki bezare Angiras ve kendi komutanları Oyar ve Tughan'ın idaresindeki iki tümen Kitam ve Niutçi'den oluşuyordu.¹⁰³

⁹⁷ Bu hak sadece hükümdar soyundan gelenlere verilir.

⁹⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.133-138

⁹⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.138; Reşideddin, I/403; Benâketi, s.375; Muhammed Hasan Han, I/63; Grousset, s.219; Barthold, V.V., Mogol İstilasına Kadar Türkistan, Petrograd, 1900, çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul, 1990, s.410

¹⁰⁰ Reşideddin, I/429-430; Mîrhând, V/60; Howorth, I/71-72; Prawdin, s.118; Lamb, s.88-89;

¹⁰¹ Reşideddin, I/325-334; D'Ohsson, I/160-161; Degnignes, V/53-67; Howorth I/69-71; Spuler, The Mongols in History, s.8-10; Grousset, s.222-228; Barthold, Türkistan, s.429; Prawdin, s.139; Lamb, s.90-91; Morgan, s.81

¹⁰² Deguignes, V/68-73; Howorth, I/72,98; Grousset, s.227-226

¹⁰³ Reşideddin, I/333; Howorth, I/72

Bu şekilde Güyük Han'ın ölümüne kadar Çin'de kalan ve Çin'de Kinler'den sonra Sungular zerine yürüyen Mukal Kuyang, Güyük Han'ın 1250/648'de ölümü zerine Karakurum'a geldi ve bir süre burada kaldı. Meg (Möngke) Kaan Moğol İmparatorluğu'nun başına geçince 1251/649 yılında yaptı kurultayda Çin'in idaresini ve ve fetihlerin devam ettirilmesi görevini Kublay Kaan'a verdi. O sıralar Karakurum'da bulunan Mukal Kuyang' da onun emrinde yeniden Pekin'e gönderdi. Ancak Kublay Kaan da babasının yaptı gibi Mukal'y Çin'in yönetimine bırakarak kendisi başkent Karakurum'a Meg Kaan'ın yanına döndü.¹⁰⁴

Böylece Kublay'ın naibi olarak Çin'de kalan Mukal emrindeki önemli mktardaki kuvvetlerle sekiz yıl boyunca buradaki hakimiyeti devam ettirdiği gibi, Çin'deki Moğol hakimiyet sahasını zirveye tadı ve 1259/657-658 senesinde¹⁰⁵ de yine Kuzey Çin'de yaptı bir savaş esnasında öldü.¹⁰⁶

Mukal Kuyang'ın ölümünden sonra da onun oğul ve torunları, Moğollar'ın Çin'deki hakimiyetleri sona erinceye kadar bu bölgenin yönetiminde söz sahibi olarak konumlarını devam ettirdiler. Bunların bu bölgedeki faaliyetlerine sırası geldikçe değinilecektir.

1.2.1.4. Cepke Noyan : Telegetu Bayan'ın Cengiz Han'a baıladı  oğlundan biri de Cepke'dir.¹⁰⁷ Cengiz Han, Cepke'yi kardeşi Cci Kassar'a baılamıtır. Cengiz Han'ın ulu hakan ilan edildiği 1206/603 kurultayına kadar Cci Kassar'ın hizmetinde bulunan Cepke bu kurultayda Cengiz Han tarafından binbaılıa yükseltilmiştir.¹⁰⁸

1.2.1.5. uo-a: Telegetu Bayan'ın oğlu la'nın Kayıı'nın oğludur.¹⁰⁹ Cengiz Han'ın ulu hakan olmasından önce ve sonra ona sadakatle hizmet etmiş bütün mücadelelerinde onun yanında yer almıştır. Cengiz Han'ın kardeşi Cci Kassar, onun izni olmaksızın uo-a'y kovmu, ancak o Cengiz Han'ın hizmetinden ayrılmayı reddetmiştir. İy ata binmek ve ok atmakla meturdur. İy ok atması nedeniyle Cengiz Han ona Moolcada ok ustası anlamına gelen "Mergen" lakabını vermiştir. Cengiz Han'ın Naymanlar'a karşı yaptı sefere katılmış ve başarılı hizmetler vermiştir.¹¹⁰

1.2.1.6. Nokay (): uo-a'nın oğludur. Cengiz Han'ın seçkin bahadrlarındandır. Onun emrinde tehlikeli bir çok görev üstlenmiş, akınlar düzenlemiştir. Sadakat ve başarılarından dolayı Cengiz Han ona 175 aile baılamıtır.¹¹¹

1.2.1.7. Buka: Mukal Kayang'ın kardeidir. Cengiz Han'ın ordusundaki seçme birliklerden oluşan dört gündüz muhafız ktasına komuta ediyordu. 603/1206 yılı kurultayında Cengiz Han tarafından binbaılık nvam verilmiştir. Buka'nın emrindeki muhafızlar savaş dönemlerinde öncü kuvvet, barış zamanlarında ise Cengiz Han'ın korunması görevini yerine getiriyorlard ve Cengiz Han'ın sarayının sa tarafının korunmasına stlenmilerdi. 604/1207 yılında Cengiz Han, kardeşi

¹⁰⁴ Resdeddin, I/600-603; Morgan, s.142

¹⁰⁵ Deguignes, (V/119-120) ve Howorth, (I/98) Mukal'ın ölüm tarihini 1223 m. olarak vermişlerdir.

¹⁰⁶ Prawdin, s.157; Yınanç, "Celayir", İA, III/64; Yuvalı, İhanlılar Tarihi, I/26

¹⁰⁷ Bak. tablo I

¹⁰⁸ Gizli tarih, s.134,162

¹⁰⁹ Bak. tablo I

¹¹⁰ Ch'i T'ang, s.221; Howorth, I/54

¹¹¹ Ch'i T'ang s.221

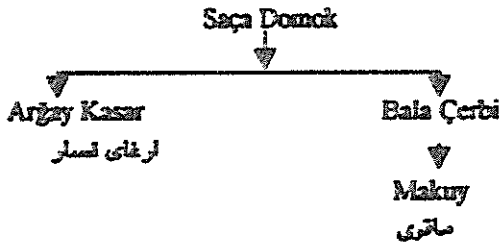
Cuci'yi orman kabilelerini itaat altına alması için sefere gönderdiğinde Buka'nın birliği kılavuz kuvvet olarak bu ordunun önünde yer alıyordu.¹¹²

1.2.1.3. Toylasun (طويلاسون) : Mukalı Kuyang'ın kardeşidir. Cengiz Han'ın ordusunda, sol kanattaki bir binliğin (bezare) komutanıdır. Cengiz Han'ın, Mukalı'nın emrine vererek Kuzey Çin'e gönderdiği sol kanat ordusunda, Toylasun iki bezareden oluşan Celayirli kuvvetlerin komutanı olarak Mukalı Kuyang ile birlikte Çin'e gitmiş ve ölümüne kadar orada kalmıştır.¹¹³

1.2.1.9. Barğul Noyan: Cengiz Han'ın mülazımı olmuştur. Daha sonraları, 1206 m. senesinden itibaren Küçüklük Han, Karahıtaylar ve Kirayitler ile yapılan savaşlarda görev almış ve önemli hizmetlerde bulunmuştur. 612 /1215 senesinde Cengiz Han tarafından Tomatlar'ı itaat altına almakla görevlendirilen Barğul Noyan bu görevi yerine getirmesinin ardından bu kez 614/1217 senesinde Cengiz Han tarafından Buriat kabilesini itaat altına almakla görevlendirilmiştir. Barğul Noyan, onların komşuları olan Kurguz süvarilerinin de yardımı ile Buriatlar'ı itaat altına almıştır. Oğlu Taçar (Тоғачар), Ögedey Kağan zamanında, Çin'de Sung İmparatorluğu ile yapılan savaşlarda komutan olarak görev yapmıştır.¹¹⁴

1.2.1.10. Kutukdur ve Kutuktu¹¹⁵ (قوتوقدر- قوتوقتو):Başlangıçta Cengiz Han'ın emrinde bulunuyorlardı. 612/1215 yılında Kuzey Çin'deki Kin İmparatorluğu'nu itaat altına aldığı anda Kutuktu Noyan, Cengiz Han tarafından Altan Han'ın oldukça fazla miktardaki hazinesi ve malının tespiti, kayda geçirilmesi ve Cengiz Han'ın hazinesine aktarılması için Arğay Kasar ve Onku'ur Noyan ile birlikte bu bölgeye gönderildi. Hazinenin idarecisi onlara rüşvet olarak altın ve ipekten oluşan hediyeler verdi. Kutuktu bu hediyeleri reddetti. Ancak Arğay Kasar ve Onku'ur kabul ettiler. Bunu haber alan Cengiz Han tarafından cezalandırıldılar. Cengiz Han, Kutuktu'nun bu davranışını takdir ederek onu türlü hediyelerle ödüllendirdi. Kutuktu Noyan daha sonraları kardeşi Kutukdur Noyan ile birlikte Çağatay Han'ın hizmetine geçerek onun hanedanının hizmetinde bulundu. Onun oğlu Otgun (ولگون) binbaşı idi. Kutukdur'un oğullarından Bolad Darıay, Burak Han tarafından Abaka Han'a elçi olarak gönderildi. Ancak casuslukla suçlandığı için yakalanarak Tebriz hapisanesine konuldu. Orada da öldü.¹¹⁶

1.2.1.11. Arğay Kasar ve Bala Çerbi Noyan (Bala Noyan)

Tablo 2

¹¹² Moğolların Gizli Tarihi, s. 66,151-152, 160, 234

¹¹³ Resîdeddîn, I/53,333,407

¹¹⁴ Resîdeddîn, I/130, 332; Ebulgâzi Bahadır Han, s.92; Dequignes, V/74; Howorth, I/72-73,124,683

¹¹⁵ Bak. tablo 3

¹¹⁶ Mîrhând, V/58-59; Resîdeddîn, I/49; Ebulgâzi Bahadır Han, s.91; Dequignes, V/68-69; Ch'i T'ang, s.284-285

Celayir kabilesine mensup olan Saça Domok ve oymağı, Cengiz Han'ın Cacirat kabilesinin reisi Camuka'dan ayrılmasının ardından Arğay Kasar ve Bala Çerbi ile birlikte Camuka'yı terk ederek Cengiz Han'a katıldılar.¹¹⁷

Arğay Kasar önceleri Cengiz Han'ın elçisi idi. Camuka ve Ong-Han'a defalarca Cengiz Han tarafından elçi olarak gönderilmiştir. 1206/602-603 yılında Cengiz Han ulu hakan ilan edildiği sırada Celayirli kuvvetlerden oluşan devriye süvari kuvvetlerinden bir binliğin komutanlığına (minghan=binbaşı) getirildi.¹¹⁸

Daha sonra Cengiz Han, Arğay Kasar'ı seçme kuvvetlerden oluşan çekirdek bir binliğin başına getirdi. Bu birlik savaş sırasında öncü birliği oluşturuyor ve Cengiz Han'ın önünde savaşıyordu. Barış zamanlarında ise gündüz muhafızlığı ve bahadurlar kıtasını teşkil ediyordu. Gündüz nöbetlerinde Arğay'ın muhafızları sarayın önünde yer alıyorlardı. Bu muhafızların hepsi cesur ve usta savaşçılardan seçiliyordu.¹¹⁹

1215/611-612 yılında Çin'in başkenti Pekin fethedildiğinde Cengiz Han, Arğay Kasar'ı Kutuktu Noyan ve Onku'ur ile birlikte bu imparatorluğun hazinelerinin tespiti ve kayda geçirilmesiyle görevlendirdi. Hazinesinin idarecisi tarafından kendilerine rüşvet olarak verilen ve altın ve ipekten oluşan hediyeleri kabul edince bunu haber alan Cengiz Han tarafından Onku'ur Noyan ile birlikte cezalandırıldılar. Hediyeleri almayı reddeden Kutuktu Noyan ise kurtuldu.¹²⁰

1206/602-602 kurultayında Arğay Kasar'ın kardeşi Bala Çerbi¹²¹ de binbaşılığa yükseltilmişti. 1222/619-620 yılında Cengiz Han'ın batı bölgesine Harezmsahlılar üzerine yaptığı sefere katıldı. Cengiz Han, Bala Çerbi Noyan'ı Durbas Noyan ile birlikte Sind Nehri'ni geçerek Hindistan'a kaçan Celaleddin Harezmsah'ı takip etmekle görevlendirdi. 20 000 Hintli askerden oluşan bir orduya kumanda eden Bala Noyan ve Durbay Noyan Hindistan'a kadar ilerlediler. Fakat orada Celaleddin Harezmsah'ın izini kaybettiler. Piye (Nandona) kalesini ele geçirip Lahor'a ulaştılar. Ardından Multan çehrine saldırdılarsa da bir sonuç alamadan geri döndüler. Dönüş yolunda bir çok yağma ve talanda bulunarak çok sayıda deve ve koyunla birlikte Gazne'de Cengiz Han'a katıldılar.¹²²

2.1.12. Cuci Tarmala: Celayir kabilesinin Tulangkit oymağındandır. Cengiz Han'ın ulu hakan ilan edilmesinden önce kabileler onun etrafında toplanmaya başladığında Tulang-kit oymağının lideri konumunda bulunan ağabeyi Cuci Cavurkay ile birlikte Cengiz Han'a itaatlerini bildirerek onun hizmetine girmişlerdir. Celayir kabilesinden çıkan büyük emirlerden biridir. Kardeşi ile birlikte Cengiz Han'ın Tayciyut kabilesi ile olan mücadelelerinde önemli rol oynamışlardır. Celayirli Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan Cuci Tarmala'nın soyundandır.¹²³

¹¹⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.55

¹¹⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s. 61,134; Reşideddin, I/402; Ch'i T'ang, s.286

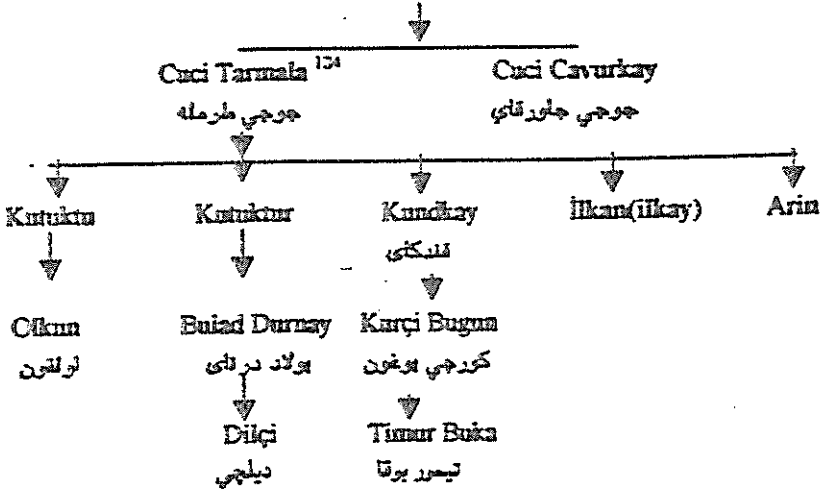
¹¹⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.115-116,158,226

¹²⁰ Mirhând, V/58-59; Ch'i T'ang, s.284-285

¹²¹ Çerbi: Moğolcada emir subayı, emir eri anlamına gelmektedir. (Moğolların Gizli Tarihi, s.114; Sümer, Şahıs Adları, I/306)

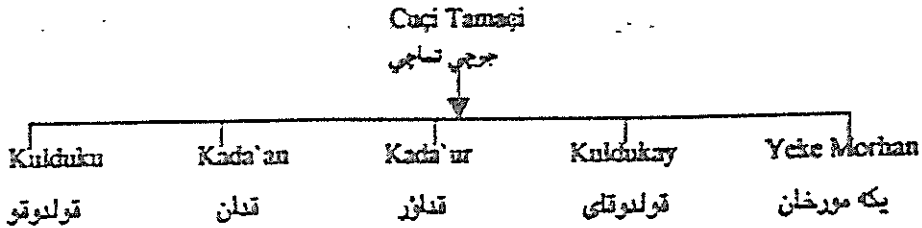
¹²² Moğolların Gizli Tarihi, s.134; Reşideddin, I/377; Ebulgâzi Bahadır Han, s.117; Howorth, I/91,100; Grousset, s.236-237; Ch'i T'ang, s.286

¹²³ Reşideddin, I/49,248; Howorth, I/51; Zeyneloğlu, s.68; Beyâni, s.5

Tablo 3

1.2.1.13. Cuci Tamaçi: 1206/602-603 kurultayında Cengiz Han tarafından Moğol ordusunun sağ kanadındaki binliklerden birinin komutanlığına getirildi. Cengiz Han ile birlikte batı (İran) seferine çıktı. 1222/618-619 yılında İran'ı ele geçirme görevini üstlenen Cebe ve Subutay Noyanlar tam bir başarı elde edemediklerinden Cengiz Han Curmagun Noyan komutasında Horasan'da daimi bir karargah kurmak üzere bu bölgeye bir ordu göndermişti. Cuci Tamaçi de kendi emrindeki hezare ile bu ordunun bünyesinde bulunuyordu. Curmagun Noyan, Tamaçi ve Taynal Noyanlara 3000 asker vererek onları İran'a gelen ve sonra Hindistan'a geri dönen Celaleddin Harezmsah'ı takip etmeyle görevlendirdi. Sultan Celaleddin Harezmsah'ı takibe koyulan Tamaçi ve Taynal onu kaybedince Hindistan'daki Firuzkulu Kalesi'ne saldırdılar, altı aylık bir kuşatmadan sonra burayı ele geçirdiler ve Harezmsah'ın burada bulunan oğlu Rükneddin'i katlederek geri döndüler. Tamaçi'nin beş oğlunun tamamı Hülegü Han'ın hizmetinde bulunmuşlardır.¹²⁵

Tablo 4

Yukarıda sayılan bu şahıslar dışında Celayir kabilesinden yetişen ve Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan, ancak kaynaklarda faaliyetleri hakkında oldukça az bilgi verilen diğer önemli şahsiyetler ise şunlardır.

¹²⁴ Howorth, (1/51) Cuci Termeli

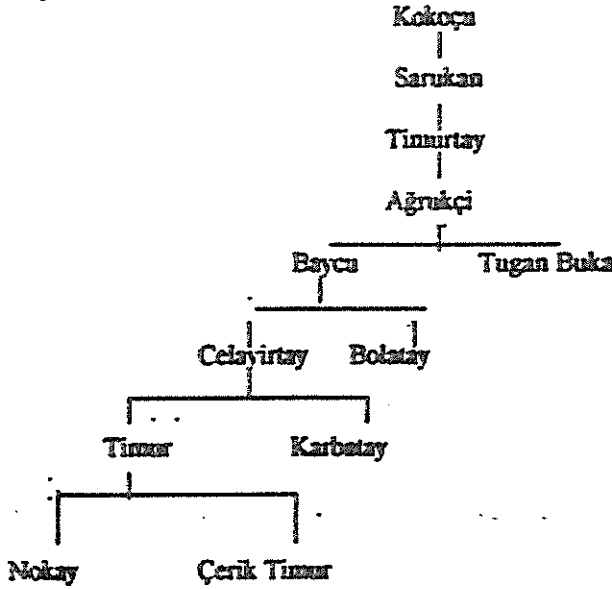
¹²⁵ Moğolların Gizli Tarihi, s.13-4; Ch'i T'ang, s.291; Ch'i T'ang (s.291) Celayiroğulları devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan'ın, Tamaçi'nin soyundan geldiğini yazmıştır ancak bu doğru değildir, bu konu için bak. İlkan Noyan, s.31-32

1.2.1.14. Oladay (Oldur) Karçı (الادای=اودور): Cengiz Han'ın ordusunda yüzbaşı (Cauno noyan) idi. Aynı zamanda şahne olarak görev yapıyordu¹²⁶

1.2.1.15. Emir Kadaân: Celayir kabilesinden yetişen ünlü komutanlardan biridir. Cengiz Han'ın mülazımı olmuş onun hizmetinde bulunmuştur. İki oğlu Eytake ve İlçiday Noyan, Ögedey Kağan'ın hizmetinde bulunmuşlardır.¹²⁷

1.2.1.16. Celayirbay Bisu'ar¹²⁸ (جلایری بيسو): Cengiz Han'ın ordusunda sol kanatta binbaşı rütbesinde görev yapmış ve kendi binliği başında Valeş ve Talikan'a sefere gönderilmiştir.¹²⁹

1.2.1.17. Kök öçü:

Tablo 5

Cengiz Han'ın ordusunda okçu birliğinin komutanı olarak görev yapmıştır. Cengiz Han'ın seferlerinde sürekli olarak seçme askerlere kumanda ederek öncü birlik komutanlığı görevini üstlenmiştir.¹³⁰

1.2.1.18. Sarukan (ساروگان): Cengiz Han'ın mülazımı olmuştur. daha sonraları okçu birliğinde görev almıştır. 1216/613'te Cengiz Han'la birlikte Çingililer ile yapılan bir savaşa katılmış ve bu savaşta ölmüştür.¹³¹

1.2.1.19. Emir Börke: Cengiz Han'ın önde gelen emirlerinden biridir. Cebe Noyan ve Subutay Noyan ile birlikte İran seferine katılmış ancak yolda ölmüştür. Oğlu Nadurçı, Kubilay Kağan'ın bitikçisi¹³² olmuştur.¹³³

¹²⁶ Reşideddin, I/400

¹²⁷ Reşideddin, I/51; Beyânî, s.4; Afşâr, İrec, Yâd-ülfâhâ-yi Kazvîni, I/X, Tahraa, 1363hş., I-II/157

¹²⁸ Barthold, Türkistan, (s.444) Yasavur

¹²⁹ Reşideddin, I/405; Barthold, Türkistan, s.444

¹³⁰ Ch'i T'ang, s.226

¹³¹ Ch'i T'ang, s.226

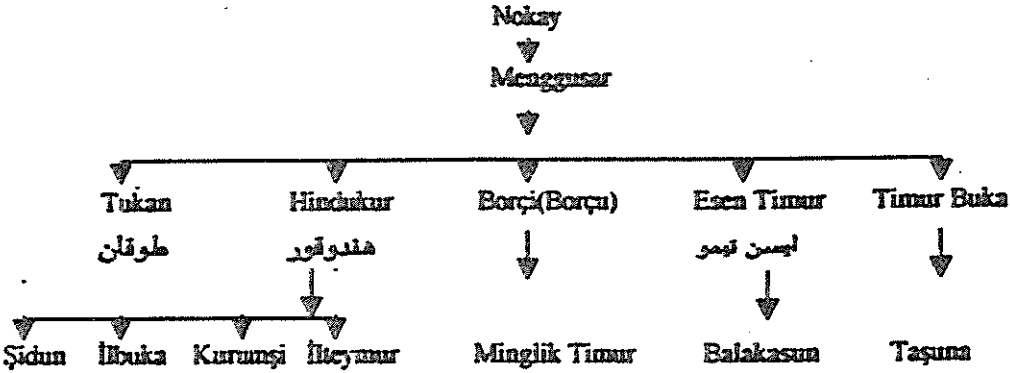
¹³² Bitikçi: Bak s. ????

¹³³ Reşideddin, I/52, 158

1.2.2. CENGİZ HAN'IN HALEFLERİ DÖNEMİ: Cengiz Han döneminde önemli hizmetler veren Celayir kabilesi ve kabile ileri gelenleri gerek askeri, gerekse siyasi önemli şahsiyetler olarak Cengiz Han ve haleflerinin emrinde geniş coğrafyalara yayılmışlardır. Cengiz Han imparatorluğunun Batı Asya-İran kolumu oluşturan İlhanlılar Devleti'nin hizmetinde bulunanlar hariç Celayir kabilesinden önemli şahsiyetler şunlardır:

1.2.2.1. Bağul Kuryang (بوغول): Cengiz Han'ın Kuzey Çin'de eyalet valisi ve komutanı olarak görevlendirilen ve orada fetihlere devam eden Mukalı Kuryang'ın oğludur.¹³⁴ Babası Mukalı ile birlikte bir çok sefere katılmış ve çoğunlukla onun yanında bulunmuştur. Mukalı'nın 1259/657-658 yılında Kuzey Çin'de bir savaş sırasında ölümünden sonra Ögedey Kağan tarafından oğlu Buğul Kuryang onun yerine atanmıştır. Daha önce zikredildiği üzere Cengiz Han'ın fermanı gereği *Kuryang* ünvanı da babadan oğula geçmiş, bu itibarla o da "*kuryang*" ünvanını kullanmıştır.¹³⁵

1.2.2.2. Menggussar (Minggassar Noyan) (منگسار-منگگسار):

Tablo 6

Celayir kabilesinin Cait oymağındandır.¹³⁶ Cengiz Han'ın meşhur komutanı Mukalı Noyan'ın neslindedir.¹³⁷ İlk önce Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey Kağan'ın yerine geçmesine kadar olan dönemde (m.1227-1228) hükümdarlık tahtına naiplik eden Talay Han'ın hizmetinde idi. Moğol ordusunun Şangay'a yaptığı seferde büyük yararlıklar gösterdi. Ögedey Kağan'ın tahta geçmesinden sonra Mengü Kağan'ın Rus, As ve Kıpçaklar üzerine yaptığı sefere katıldı. Yapılan savaşta önemli başarılar kazandı. Mengü Han şehzadeligi döneminden itibaren onu tanıdığı için ona oldukça güven duyuyor ve dürüstlüğü ile tanınıyordu. Bu nedenle onu önce şehzadeye ait olan halkın idare edilmesi ile görevlendirdi. Ardından hanlık tahtına oturunca "*Yeke Yarguç*" (baş yargıç) ünvanı ile ülkedeki bütün yargıçların başına geçirdi ve ona emirü'l-umera ünvanı verdi. Mengü Kağan'ın çölusunun başlarında ona isyan eden şehzadelerin isyanının bastırılmasında etkin bir rol oynayan Mengussar Noyan, bu olayın araştırılması ve suçluların cezalandırılması vazifesini

¹³⁴ Bak tablo 1

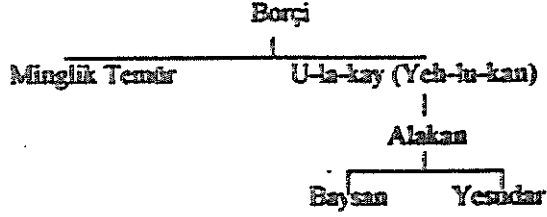
¹³⁵ Reşideddin, I/50, 410; Deguignes, V/116-117,120; Beyâni, s.4; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/26

¹³⁶ Reşideddin I/51; Cü'î T'ang, s.221

¹³⁷ Bak tablo 1

yerine getirdi. Aşırı derecede içki içmesi nedeni ile hastalanarak 1253/ 651 yılında öldü.¹³⁸

1.2.2.3. Bo'orçu (Bugarçi):

Tablo 7

Mengğussar Noyan'ın oğludur. Cengiz Han'ın hizmetinde okçu ve savaş zamanlarında okçu birliklerinden birinin komutanı idi. Ögedey Kağan tahta çıktığında onun hizmetinde kalmış ve birlikte Kan-sa eyaletine sefere çıkmış, bu sefer esnasında ölmüştür.¹³⁹

1.2.2.4. Ulakay: Borçi'nin oğludur. Genç yaşta Ögedey Kağan'ın oğlu Yüryang'ın muhafızlarının komutanı oldu. 1254/652'de Şehzade Kuça ile beraber Güney Çin'e sefere çıktı. Savaşlarda daima başarı kazandığından tümen komutanlığından terfi ederek bütün piyade ve atlı muhafızlarının genel komutanı oldu. Ardından da kol kuvvetlerinin (kolordu) büyük komutanlığına getirildi. 1258/656'da Yang-ça muharebesinde öldü.¹⁴⁰

1.2.2.5. Alakan: Ulakay'ın oğludur. Babasının ölümü üzerine onun yerine geçerek Moğol kolordu kuvvetinin komutanı oldu. 1259/657-658'de Kubılay Kağan ile birlikte çıktığı seferde Gök İrmak'ı geçti ve geri döndü. Kubılay Kağan tahta çıkınca onun hizmetine girdi. Arık Buka'nın Kubılay'a isyan etmesi üzerine emrindeki kuvvetlerle bu isyan bastırdı. Güney Çin itaat altına alınca Chiang-tung eyalet valiliğine getirildi. 1281/679-680 yılında 40.000 Moğol askerine komuta ederek Japonya'ya sefere çıktı. Ancak yolda öldü.¹⁴¹

1.2.2.6. Temurtay: Cengiz Han dönemi emirlerinden Sarakan'ın oğludur.¹⁴² Ögedey Kağan ile birlikte Kangıslar üzerine sefere çıktı. Onların kabile reisini esir alıp Ögedey Kağan'ın huzuruna gönderdi. Ardından Tangut kabilesi üzerine yürüdü. Burada başarılar elde ettiğinden dolayı Ögedey tarafından büyük emir tayin edildi ve Uru'ut, Kangut, Kerait, Onggirat ve Celayirlilerden oluşan bir tümenin başına geçirilerek Hunan'ın zaptı ile görevlendirildi. Bu görevde kazandığı başarılarından dolayı Ögedey Kağan tarafından kendisine 2000 aile bağışlandı. Çin'deki Tai-yuan ve Ping-yang'da karargah kurdu. Hunan yerlileri tarafından ona duyulan saygıdan dolayı ölümünden sonra onun adına bu bölgede bir mabed inşa edilmiştir.¹⁴³

1.2.2.7. Ağrukçi: Temurtay'ın oğludur. Önce Mengü Kağan'ın hizmetinde idi. Ardından Kubılay Kağan'ın emrine verildi. 1286/685 yılında tümen komutanı olarak Kuzey Vietnam seferine memur edildi. Ancak tam bir başarı elde edemedi.

¹³⁸ Cuvçyni, *Äläu'd-din Muhammed Atamelik, Tarih-i Cihan-guşay*, I-III, neşr. Muhammed Kazvini, Tahran, 1375 hş., I/31, III/36; Reşideddin, I/51-52, 588; Şabankârei, s.258; Mirhând, V/180-181; Ebulgâzi Bahadır Han, s.146; Muhammed Hasan Han, IV/63; Ch'i T'ang, s.221-223

¹³⁹ Howorth, I/54; Ch'i T'ang, s.224

¹⁴⁰ Ch'i T'ang, s.224

¹⁴¹ Ch'i T'ang, s.224

¹⁴² Bak. tablo 5

¹⁴³ Howorth, I/123, 136; Ch'i T'ang, s.227

Sonradan Chi'ang-hsi eyaletinin valiliğine tayin edildi. 1287/686 yılında 66 yaşında iken öldü. Oğlu Tokan Baka da Kubilay Kağan tarafından tümen komutanı olarak onunla birlikte Vietnam seferine gönderilmiştir.¹⁴⁴

1.2.2.8. Taycu: Kubilay Kağan dönemi emridir. 1254/652 de Kore'ye sefere çıkarak önemli fetihlerde bulunmasının ardından 1255/653 yılı başlarında Kore teslim olmuştur. Moğol ordusunda tümen komutanlığına kadar yükselmiştir. 1293/692-693 yılında ölümünün ardından yerine oğlu Taïlam (Taylan) Timur geçmiştir.¹⁴⁵

1.2.2.9. Bayan Badur:

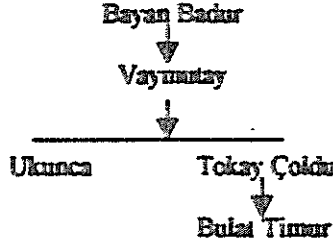

Table 8

Çocukluğunda Cengiz Han'ın hizmetinde idi. Cengiz Han ona Badur(Bahadır) ünvanını verdi. Daha sonra Ögedey Kağan'ın hizmetinde bulunmuştur. 1235/633'te Ögedey Kağan'ın emri ile 1200 kişilik Celayır kuvvetinden oluşan bir birliğin komutanı olarak Kan-su eyaletinin kuzeyine sefere çıktı ve başarılı olarak geri döndü. 1257/655'te Cheng-tu şehrine saldırarak burayı ele geçirdi. Mengü Kağan'ın kendisi Sunglular'ın üzerine yürüdüğünde Bayan Badur Cheng-tu'da karargah kurarak civardaki şehirleri ele geçirdi ve halkını itaat altına aldı. Bunun üzerine Mengü Kağan tarafından altın ve hilat ile ödüllendirildi.

1261/660 yılında tümen komutanı oldu. 1269/668'de bir hayli yaşlanmış olduğundan dolayı kendi isteği ile yerini torunu Ukança'ya bıraktı.¹⁴⁶

1.2.2.10. İlüge(Eyluke) Noyan (ایلوکه):

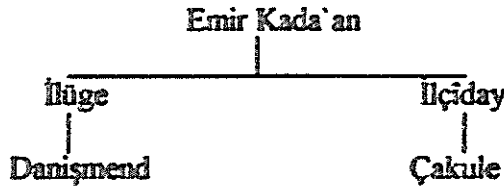

Table 9

İlüge, Cengiz Han'ın emirlerinden olan Emir Kada'an'ın oğludur. Binbaşı rütbesinde idi. Cengiz Han İlüge'yi bütün tebaası ile birlikte Ögedey Kağan'a bağışlamıştır. Zira, İlüge, Ögedey Kağan'ın çocukluğu döneminde de onun eğitmeni (Atabey) idi. Ögedey Kağan'ın hizmetinde muteber ve büyük bir emir olarak hizmetine devam etmiştir. Çocuklarından Danışmend, Kaydu Han'ın mülazımı olup Abaka Han'a elçi olarak gönderilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ch'i T'ang, s.227

¹⁴⁵ Ch'i T'ang, s.228

¹⁴⁶ Ch'i T'ang, s.225

¹⁴⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.162; Resîdeddîn, I/50, 410; Barthold, s.513; Afşar, Yâd-dâstâhâ-yi Kazvini, I-II/157

1.2.2.11. İlçiday Noyan (ایلچيداي): İlüge Noyan'ın kardeşidir. Önceleri Cengiz Han'ın hizmetinde bulunuyordu ve 3000 kişilik bir birliğin komutanı idi. Cengiz Han 1206/602-603 yılında ulu hakan ilan edilmesinden sonra yaptığı görev dağılımında onu binbaşı Urvanıyla ikinci gündüz muhafız birliğinin komutanlığına atadı ve hanlık sarayının sağ tarafının korunması görevini verdi.¹⁴⁸ Daha sonra ağabeyi İlüge ve emrindeki 2000 kişi ile birlikte Cengiz Han tarafından Ögedey Kağan'ın emrine verildi. Ağabeyi, İlüge'nin kendisini öldürmek istemesi üzerine kaçarak Ögedey Kağan'a sığındı ve onun özel mülazımı oldu. Zamanla onun yanında muteber bir emir oldu. Ögedey Kağan tarafından Cengiz Han döneminde olduğu gibi gündüz muhafız bölüğü komutanlığına getirildi.¹⁴⁹

1.2.2.12. Mōke (موکه): Cengiz Han, oğulları arasında ordu ve yurt taksimatı yaparken Altay Dağları bölgesindeki yurtları Çağatay Han'a vermişti. Bu sırada Celayir kabilesinden Mōke binbaşı olarak Cengiz Han'ın hizmetinde bulunuyordu. Cengiz Han, Mōke'yi Baralas kabilesinden Karacar ve İdukatay ile birlikte 4000 kişilik bir orduyla Çağatay Han'a vermiş, bu dönemden sonra Çağatay Han'ın hizmetinde bulunmuştur. Oğullarından Bisar, Burak Han'ın ordusunda emirdi. Mōke'nin oğlu olması nedeni ile Mōke Bisar olarak tanınıyordu. (1207/606)¹⁵⁰

1.2.2.13. Kaşun Noyan¹⁵¹ (قوشون): Çağatay Han'ın sarayında mülazım idi. Yaşlı ve tecrübeli bir emir olduğu için sürekli olarak Çağatay Han'ın maiyetinde bulunur, ona yol gösterirdi.¹⁵²

1.2.2.14. Celayirtay¹⁵³ (جلايرتاي): Burak Han'ın emrinde idi. Çağatay ulusu içindeki diğer emirlerden daha fazla imtiyaz sahibi idi. 1264/663 senesinde Burak Han tarafından "emiru'l-umera" (beylerbeyi) makamına yükseltilmiştir. Burak Han ile Abaka Han arasında 1269/667-668 yılında yapılan savaşta Burak Han adına önemli hizmetler vermiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.93, 151-152, 158; Howorth, I/115

¹⁴⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.162, 197, 201; Resîdeddin, I/51; Barthold, Türkistan, s.513; Afşar, Yâd-dâştâ-yi Kazvîni, I-II/157; Barthold, (Türkistan, s.513) mezkur İlçiday ile Güyük Han tarafından geniş yetkilerle Batı Asya'ya Baycu'nun yerine gönderilen Elçigiday Noyan'ı aynı kişi olarak kabul etmiştir. Ancak bu, şu sebeple mümkün görülmemektedir. Öncelikle Resîdeddin'in İlçiday'dan bahsederken bu konuya değinmemesi ilgi çekicidir. Ayrıca Güyük Han tarafından gönderilen İlçigitay'ı (ایلچيگتاي) olarak farklı bir isimle vermiştir. Öte yandan Resîdeddin, İlçiday Noyan'ın Celayir kabilesinden olduğunu belirtmesine karşın İlçigitay'ın hangi kabileden olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Caveyni ise İlçiday Noyan'dan hiç bahsetmemiş, İlçigiday Noyan'ın adından sık sık bahsetmekle birlikte (I/211-214, II/248-249, III/58, 61-62) onun kabilesi konusuna değinmemiştir. Moğolların Gizli Tarihi'nde de durum aynıdır. İlçiday Noyan'dan söz edilirken yukarıda verilen bilgilerden başka böyle bir görevlendirmeden bahsedilmemiş, ayrıca İlçigiday Noyan ile İlçiday Noyan farklı kişiler olarak verilmiştir. Yuvalı (İlhanlılar Tarihi, I/142). ise İlçigiday Noyan'ın Nayman kabilesinden olduğunu belirtmiştir

¹⁵⁰ Moğolların Gizli Tarihi, s.162; Resîdeddin, I/54, 541; Barthold, s.498

¹⁵¹ Barthold, (s.498) Hoşuk Noyan. Barthold bunun Moğol- Çin destanındaki "Kokosos" olabileceğini söylemektedir.

¹⁵² Resîdeddin, I/540-549; Barthold, s.498

¹⁵³ Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/83) ve Benâketî, (s.432) "Celayirbay" olarak kaydetmiştir.

¹⁵⁴ Resîdeddin, I/5-7; Benâketî, s.431-432; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/83; Howorth, III/232-233; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/360; Beyânî, Din u Devlet, III/8-14

1.2.2.15. Bahadır Noyan¹⁵⁵: Mengü Kağan'ın saltanatı döneminde Kubılay Kağan'ın emrinde muhtelif seferlere katılmıştır. Mengü Kağan'ın ölümünün ardından Kubılay Kağan'ın tahta çıkmasından sonra onun komutanı ve yakın mülazımlarından biri olmuştur.¹⁵⁶

1.2.2.16. Hentun Noyan¹⁵⁷: Mukah Kayang'ın torunudur.¹⁵⁸ Babası Bahadır Noyan gibi ilk önce Mengü Kağan'ın hükümdarlığı döneminde onun büyük emirlerinden biri idi. Ardından Mengü Kağan tahta çıktıktan sonra yaptığı görevlendirmede Kubılay Kağan'ın Çin'in idaresine tayin edilmesiyle onun emrine verildi. Onun büyük ve önde gelen emirlerinden biri oldu.¹⁵⁹

Mengü Kağan'ın ölümü sonrasında Kubılay Kağan kalabalık bir ordu ile Ninkiyas seferine çıkmıştı. Mengü Kağan'ın ölüm haberi üzerine bu önemli seferden vazgeçerek geri dönüp dönmeme konusunda Hentun Noyan ile istişarede bulunarak geri dönme kararı aldı.¹⁶⁰

Mengü Kağan'dan sonra hanlık tahtına oturduğunda da Hentun Noyan Kubılay'ın yanındaydı ve *emira'l umerā* (beylerbeyi) makamına yükseldi. Kubılay Kağan, kendisine itaat etmeyerek muhalefete kalkışan Ögedey Kağan'ın neslinden Kaydu üzerine kendi oğlu Numugan ve Hentun Noyan komutasında kalabalık bir ordu gönderdi. Ancak ordu içindeki bazı şehzadeler ihanet ederek Hentun Noyan ve Kubılay'ın oğlu Numugan'ı yakalayarak Kaydu'ya teslim ettiler. Hentun Noyan ve Numugan ancak isyanın bitmesinden sonra serbest bırakıldılar.¹⁶¹

Daha sonra Kubılay tarafından Çin'e görevlendirildiği anlaşılan Hentun Noyan burada kazandığı başarılarından sonra naib ve vezir anlamına gelen *Çing-sang*¹⁶² (چینگ سانگ) makamına yükseldi. Bu sırada Çin'deki Moğol Devleti divanında bulunan 4 Çing-sang'dan biri Hentun Noyan idi. Kubılay Kağan'dan bir yıl önce 657/1258'de öldü.¹⁶³

1.2.3. İLHANLILAR DEVLETİ DÖNEMİ

1.2.3.1. Hülegü Han'ın Mengü Kağan Tarafından Batı Asya'ya Gönderilmesi: Cengiz Han 1217-1223/615-621 yılları arasındaki altı yıl süren batı bölgesi seferi sırasında Türkistan'ın batısı, Kafkasya ve İran'ı ele geçirmiş ardından Karakorum'a geri dönmüştü.¹⁶⁴

Cengiz Han'ın ayrılması ile bu bölgedeki Moğol hakimiyeti bozuldu ve Sultan Celaleddin Harezmsah bu bölgedeki otoritesini yeniden tesis etti. Cengiz Han'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ögedey Kağan (1227-1241/624-639) tahta çıktığında İran'da henüz kargaşa ve Celaleddin Harezmsah'ın hakimiyeti devam ediyordu. Ögedey Kağan işleri düzene koyduktan sonra bu bölgede tekrar

¹⁵⁵ Bak. tablo 1

¹⁵⁶ Reşideddin, I/48, 617-619

¹⁵⁷ Howorth, (I/176) Amtung Noyan

¹⁵⁸ Bak. tablo 1

¹⁵⁹ Reşideddin, I/48, 629; Beyâni, s.4

¹⁶⁰ Reşideddin, I/616-617

¹⁶¹ Reşideddin I/632-633, 673; Benâketi, s.383; Howorth, I/176-177; Grousset, s.282-283

¹⁶² "Çing-sang" hakkında geniş bilgi için bak. Buha Çingsang, s.48

¹⁶³ Reşideddin, I/642-643

¹⁶⁴ Cüzcâni, Minhâc Sirâc, Tabakât-i Nâsiri, I-II, neşr. Âbdulhayy Habîbi, Tahran, 1343 hş., II/144-148; Reşideddin, I/353; Muhammed Hasan Han, IV/621-622; Sykes, II/111-128; Râzi, s.318; Spuler, The Mongols in History, s.11-14

Moğol hakimiyetini sağlamak amacıyla Curmagun Noyan komutasında 30.000 süvariden oluşan büyük bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Curmagun Noyan, Celaleddin Harezmsah'ın bu bölgedeki varlığını ortadan kaldırarak buralardaki Moğol tahakkümünü yeniden tesis etti Celaleddin Harezmsah'ın ülkesi dışında ona bağlı diğer devletleri de Moğol Devleti'ne bağladı.¹⁶⁵ Ayrıca bu bölgede kalmak üzere gönderildiği için Muğan ovasına daimi bir karargah kurarak Kafkasya, Anadolu, Irak ve Kazey Sariye'ye yaptığı akınlar sonucunda Anadolu Selçuklularını, Gürcistan, Ermenistan ve Musul Atabeyliği gibi bölgeleri de Moğol hakimiyet sahasına dahil etti.¹⁶⁶

Curmagun Noyan'ın 1243/ 641 yılında ölümünden sonra yerine atanan Baycu Noyan döneminde de mezkur bölgelerde devam eden Moğol hakimiyeti, 1247/645 yılında Baycu'nun yerine atanan İlçigiday Noyan zamanında yeniden zayıflamaya başladı.

1251/649 yılında Mengü Kağan, Moğol İmparatorluğu'nun başına geçtiğinde de Batı Asya kesin olarak itaat altına alınmamıştı. Zira, İsmaililer zaman zaman Karakurum'a elçiler göndermekle beraber tam anlamıyla Moğol hakimiyetine girmemişlerdi. Irak ve Huzistan bölgelerinde ise Bağdad'daki Abbâsi Halifeliği'nin mutlak otoritesi devam ediyordu. Öte yandan Mısır ve Suriye'de hakim olan Memlûklular Devleti, Batı Asya'daki Moğol varlığı için ciddi bir tehlike oluşturuyor, ayrıca Moğol ilerleyişinin önünde bir engel olarak duruyordu.¹⁶⁷

Bütün bu nedenler merkezi hükümeti güçlendirme siyaseti güden Mengü Kağan'ı bu bölgede kesin bir hakimiyet kurmak için yeni önlemler almaya itti ve 1252/650¹⁶⁸ de yapılan kurultayda Kabilay Kağan'ın Doğu bölgesine yani Çin'e, Hülegü'nün ise Batı Asya'ya yani İran, Şam Han, Mısır, Anadolu ve Ermenistan'ı içine alan bölgeye gönderilmesi kararı alındı. Yine bu kurultayda alınan karara göre önceden Curmagun Noyan ile bu bölgeye gönderilen Baycu Noyan'ın emrindeki kuvvetler orada kalacaklar ve her şehzade emrindeki kuvvetlerin onda ikisini Hülegü Han'ın emrine verilecek olan orduya bağışlayacak.¹⁶⁹

Hülegü'nün yola çıkmasından önce Kita Baka 15 000 kişilik bir kuvvetle aynı yıl içinde Batıya hareket etti. Hülegü ise bütün ordunun ve hazırlıkların tamamlanmasının ardından 1253¹⁷⁰ /651 senesinde bütün ailesi ve mairyeti ile birlikte, büyük bir orduyla Batı Asya'ya doğru yola çıktı.¹⁷¹

Hülegü bu sefere çıkarken, başlıca vazifesi yukarıda da bahsedildiği gibi İsmaililer'i ortadan kaldırmak, Abbâsi Hilafeti'ni savaşa ya da barışla itaat altına

¹⁶⁵ Cüzcâni, II/158-161; Reşideddin, I/455; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.1-3

¹⁶⁶ Reşideddin, I/686-688; Howorth, I/126-135; Grousset, s.253-257; Sykes, II/ 127-141; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.11; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/52

¹⁶⁷ Reşideddin, I/585; İbn-i Haldûn, IV/778; Howorth, I/192; Spuler, The Mongols in History, s.21-23; Bosworth, s.149; Boyle, V/340; Sümer, "Anadolu'da Moğollar" s.11; Meşkir, s.225; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/51-52

¹⁶⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.11, bu kurultayın tarihini 1256 m. olarak kaydetmiştir.

¹⁶⁹ Cüzcâni, II/189; Cuveynî, III/90; Reşideddin, I/589-600, 685-686; Mustevfi, Tarih-i Guzide, vr. 576; İbn-i Haldûn, IV/778; Howorth, I/193; Muhammed Hasan Han, IV/623; Kurzioğlu, Kars Tarihi, s.41; Grousset, s.274; Sykes, II/142-143

¹⁷⁰ Howorth, (I/193) şubat 1254 m.

¹⁷¹ Reşideddin, II/687; İbn-i Haldûn, IV/778; Kazvini, Yahya b. Abdullatif, Lübbu't-Tevârih, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş., s.231; Howorth, I/193-194; Sykes, II/143; Yakubovski, A.Yu, Altınordu ve Çöküşü, Leningrad, 1937, çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s.31; Kurzioğlu, Kars Tarihi, s.41; Spuler, Bertold, "İlhanlılar", İA, V/967

almak ve öteden beri ticaret yolları üzerinde eşkiyalık yapan Lor ve Kürt aşiretlerini etkisiz hale getirmektir.¹⁷²

12.3.2. Celayir Kabilesi ve Beylerinin Hülegü Han ile Batı Asya'ya Gelişleri-İlhanlı Devleti'nin Kuruluşundaki Roller ve Anadolu'daki Faaliyetleri

Celayir kabilesinin Batı Asya bölgesine ilk gelişleri Hülegü'nün yukarıda bahsedilen seferi ile olmuştur. Hülegü'den önce Batı Asya'ya gönderilen Cürmagun ve Baycu Noyanlar'ın emrinde bu bölgeye gelenler arasında Celayir kabilesinden emir veya emirlerin olup olmadığı konusunda bir bilgi yoktur.

Mengü Kağan'ın Batı Asya bölgesinin idaresi için görevlendirdiği Hülegü'nün ordusunda, Moğol hanedanı şehzadelerinden başka, gerek Moğol Devleti'nin kuruluşunda gerekse gelişmesinde önemli rol oynayan kabile ve kabile üleri gelenleri veya onların çocukları da bulunuyordu. Bunlar arasında Hülegü ile İran'a gelen Celayir kabilesinin en meşhur emiri İlkan Noyan¹⁷³ da bulunuyordu. İlkan Noyan da Hülegü Han gibi bu bölgede kalıcı olacağı için bütün kabilesi ve aile fertleri ile birlikte gelmişti.¹⁷⁴

Daha önce bahsedildiği üzere, Cengiz Han devrinde, ona önemli hizmetler veren Celayir kabilesi ve mensupları bu kez de Hülegü'nün tesis ettiği İlhanlı Devleti'nin oluşumu ve gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

Hülegü ile birlikte yaklaşık 200.000 aileden oluşan Celayir kabilesi mensubu Türkistan'dan Batı Asya'ya gelmiştir.¹⁷⁵ Batı Asya'ya gelen kabile reisleri arasında, öncelikle iki kabile yani, Celayir ve Suldüz kabilelerine mensup olanlar en saygın devlet adamı ve komutanlar arasında yer alıyorlardı. Bunlar arasında da Celayirli ilk Suldüzler ise ikinci sırada geliyorlardı. Ayrıca Hülegü'nün tesis ettiği İlhanlılar Devleti de daha ziyade Celayir ve Suldüz kabilelerine dayanıyordu. Bu devletin en büyük yönetici ve komutanları çoğunlukla bu kabilelerden çıkıyor ve diğerlerinden daha fazla itibar görüyorlardı.¹⁷⁶

Yine Hülegü ile Batı Asya'ya gelen ve Hülegü ile oğlu Abaka Hanlar tarafından Ceyhun Nehri ile Rey arasındaki bölgede yerleştirilen Celayirli diğer bir kolu da bu bölgede önemli bir çoğunluk oluşturmuştur. İleride bahsedileceği üzere Celayir kabilesinden Saba Noyan'ın oğlu Sertak Noyan'ın yönetimindeki bu Celayir boyu, İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra da 20. yüzyılın başlarına kadar önemli bir unsur olarak varlığını devam ettirmiştir. İran'da 1193-1344 / 1779-1925 yılları arasında hüküm sürmüş olan Kacarlılar Devleti'nin dayandığı en önemli unsur olan Kacar ili bahse konu bu Celayir oymağının bir kolunu oluşturuyordu.¹⁷⁷

Hülegü ile Batı Asya'ya gelen Celayir kabilesinden Anadolu'ya gelerek yerleşen oymaklar da mevcuttur. Bu oymakların durumu ve bunlardan çıkan emir ve komutanlara da sırası geldikçe yer verilecektir.

¹⁷² Cüzcüni, II/189; Reşidüddin, II/687-690; Kirmâni, Nasireddin Münşi, Simtu'l-ülâ li'l-Şazreti'l-ühiya, neşr. Abbâs İkbâl, Tahran, 1328 hş., s.35; Howorth, III/90-91; Grousset, s.274; Sykes, II/143; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.11; Yıvalı, İlhanlılar Tarihi, I/56

¹⁷³ İlkan Noyan hakkında geniş bilgi için bak. s.30

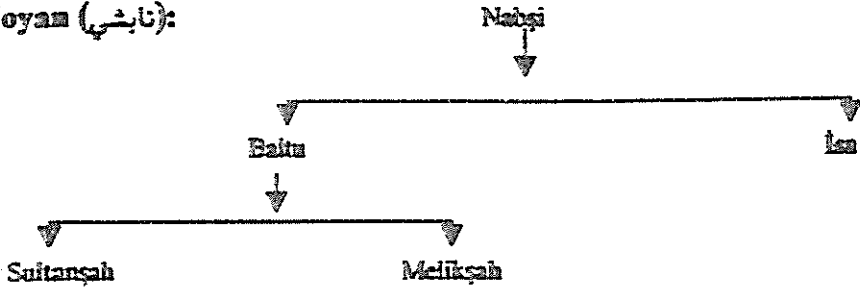
¹⁷⁴ Reşidüddin, I/49, II/685-686; Howorth, III/654; Browne, III/171; Kazvîni, "Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir", I-1/11; DMF, "Al-i Celayir", I/225; Boyle, VI/415; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.12; Beyânî, s.5

¹⁷⁵ Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.32; Memmedov, Azerbaycan Yer Adları, s.164-165

¹⁷⁶ Sümer, "Anadoluda Moğollar", s.12-13; Yıvalı, "Celayir", İA, III/64; Yıvalı, İlhanlılar Tarihi, I/163

¹⁷⁷ Muhammed Hasan Han, I/62-63; Ayrıca daha geniş bilgi için bak. Sertak Noyan, s.42-43

12.3.3. Nabşî Noyan (نابشي):

Tablo 10

Adı kaynak ve araştırma eserlerinde Nâbşî-Nâbîşî¹⁷⁸ (نابشي), Nebci¹⁷⁹, Nafci¹⁸⁰, Tayci- Tayşî¹⁸¹ (تایجی) ve Tanci¹⁸² gibi muhtelif şekillerde yazılmıştır.¹⁸³

Celayir kabilesinin Takarant¹⁸⁴ oymağından olup Hülegü ile birlikte Anadolu'ya gelen Celayirli beylerden biridir.¹⁸⁵ Anadolu'ya hangi tarihte geldiği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, onun Anadolu'daki ilk faaliyetlerine 655/1257 yılından sonra rastlıyoruz.

Nabşî Noyan 655/1257 yılından itibaren, Anadolu'da bulunan Moğol kuvvetlerinden bir tümenin komutanı olarak o sıralarda İlhanelilerin tahakkümü altında bulunan Anadolu Selçuklu Devleti padişahı Rükneddin Kılıçarslan'ın veziri ve İlhanelilerin Anadolu'daki sadık adamı Muineddin Pervane ile birlikte hareket ediyordu.

Muineddin Pervane, İzzeddin Keykavus ile Rükneddin Kılıçarslan arasındaki saltanat mücadelelerinde Moğol desteğini de arkasına alarak İzzeddin Keykavus'u Bizans'a sığınmaya mecbur etmişti. Ardından, Trabzon Rum Devletinin eline geçmiş olan Sinop'u Hülegü Han'ın izni, Moğol ve Selçuklu askerlerinin yardımı ile uzunca bir kuşatmadan sonra geri aldı. Kılıçarslan'a şehir ve yöresini kendi adına temlik ettirerek o sırada Dânişmend vilayetinde tümen komutanı olduğu anlaşılan Nabşî Noyan'ın Kurşehir bölgesindeki yaylağına gitmek üzere yola çıktı. Nabşî Noyan'a haber göndererek onu Aksaray'a davet etti. Konya'ya da haberci göndererek Nabşî Noyan'ı karşılaması için Selçuklu padişahı Kılıçarslan'ı Aksaray'a çağırdı. Kılıçarslan, Nabşî Noyan'ı karşılamak üzere

¹⁷⁸ Aksarıyi, Kerimeddin Muhammed, Musâmeretu'l-ahbâr ve Musâyeretu'l-ahyâr, neşr. Osman Turan, Ankara 1944, s.85; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s.527; Yuvalı, İlhaneliler Tarihi, V/149

¹⁷⁹ İbn-i Şeddâd, Baybars Tarihi, çev. M. Şerefüddin Yahtkaya, İstanbul 1941, II/75

¹⁸⁰ Gregory, Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, I-II, çev. Ö.Rıza Doğrul, Ankara 1945, II/586; Howorth, III/225

¹⁸¹ Reşideddin, I/52; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.38; Togan, Giriş, s.239

¹⁸² Reşideddin Fazlullah, Tarih-i Mubârek-i Câzânî, neşr. Karl Jahn, London, 1940, s.101; Spuler, Bertold, İnan Moğolları, Göttingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1957, s.564

¹⁸³ Spuler, (İnan Moğolları, s. 564) bu adın doğrusunun Tayşî olması gerektiğini ve Tayşî adının Çince'de bir rütbe adı olan Tai-şî kelimesinden geldiğini söylemiştir.

¹⁸⁴ Sümer, (Anadolu'da Moğollar, s.38) ilk önce Celayir kabilesinin Takarant oymağından olduğunu söylemekle birlikte, aynı eserinin bir başka yerinde (s.118) Kirayit kabilesinden olduğunu yazmıştır. Ancak, başka hiçbir kaynakta Nabşî Noyan'ın Kirayit kabilesinden olduğu yönünde bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁸⁵ Reşideddin, I/52; Spuler, İnan Moğolları, s. 564; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.38; Togan, Giriş, s.466; Yuvalı, İlhaneliler Tarihi, V/149

Aksaray'a gitti. Nabşi, Eyüce Hisar'a gidince Kılıçarslan da Aksaray'dan Kirşehir tarafına gitti. Muineddin Pervane, Nabşi Noyan'dan önce oraya ulaştı. Burada Pervane ile Kılıçarslan arasında şiddetli bir tartışma yaşandı. Konumu İhan nezdinde güçlenmiş olan Pervane aslında Sultan Rükneddin Kılıçarslan'ı ortadan kaldırarak hakimiyetini artırmak istiyordu. Burada Kılıçarslan, Nabşi Noyan ile görüştüğünden sonra Vezir Fahreddin Ali ile birlikte Aksaray'a döndü. Nabşi ve Pervane de oradan ayrıldılar.

Bir süre sonra Muineddin Pervane, Hülegü Han'dan Sultan Kılıçarslan'ı ortadan kaldırma iznini aldı. Bunu yaparken de Kılıçarslan'ın Memlûkdular ile işbirliği halinde olduğunu ve Moğolları Anadolu'dan atmak istediğini İhan'a iletmişti. Pervane, Hülegü Han'dan bu izni aldıktan sonra aralarında tümen komutanı Nabşi Noyan'ın da bulunduğu Moğol emirlerine bu emri icra ettirdi.¹⁸⁶

Kaynaklarda anlatılan bu olaydan anlaşılacağı üzere Selçuklu Sultanı Rükneddin Kılıçarslan o sıralarda Konya ve Kirşehir havalisinde tümen komutanı olan Nabşi Noyan'a bağlı bulunuyordu. Kılıçarslan'ın öldürülmesinin ardından 664/1265-1266 senesinde Muineddin Pervane ve Nabşi Noyan kalabalık bir orduyla Konya'ya geldiler. O sıralar henüz altı yaşında bir çocuk olan Gıyaseddin Keyhüsrev'i Konya'da Selçuklu Devletinin tahtına oturtular. Böylece Anadolu Selçuklu Devletinin yönetimi tam anlamıyla Pervane ve onun görevlendirdiği kimselerin eline geçmiş oldu.¹⁸⁷

665/1265-1266 yılında Mısır hükümdarı Baybars, o tarihlerde İhanlı Devletine tabi bulunan Kilikya Kralı Haitum'a haber göndererek kendisine itaat etmesini ve İhanlılara ödediği vergiyi kendisine vermesini istedi. Ancak Haitum Moğollardan korktuğu için bunu reddetti. Bunun üzerine Baybars derhal Kilikya'ya sefer hazırlıklarına girişti. Haitum ise o sıralar Konya civarında bulunan Nabşi Noyan'dan yardım istedi. Nabşi Noyan ise Hülegü Han'dan onay almadan yardıma gelemeyeceğini bildirdi.¹⁸⁸

Bu olaydan sonra uzunca bir süre kaynaklarda faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmayan Nabşi Noyan 674/1275-1276 yılında Muineddin Pervane ve diğer bir Celayirî beyi Tuku Bitikçi Noyan ile birlikte Bire (Birecik) Kalesi'nin fethine görevlendirildi. Ancak buradan kesin bir sonuç alamadan geri döndüler.¹⁸⁹

Bunun ardından 675/1276 yılında Mısır'daki Memluk hükümdarı Baybars'ın Anadolu'ya yönelmesi üzerine Tuku Bitikçi Noyan bahsinde tafsilatıyla anlatılacağı üzere¹⁹⁰ yine Muineddin Pervane, Tuku Bitikçi Noyan ve Anadolu'da bulunan Moğol güçlerinin bir kısmı Baybars'a karşı koymakla görevlendirildiler. Anadolu ve Moğol askerlerinden derhal oluşturulan orduda Nabşi Noyan'ın tümeni de bulunuyordu. Aynı yılın zilkade ayının 10'unda Elbistan Ovası'nda yapılan savaşta Moğol ordusu çok ağır bir yenilgiye uğradı ve çok az bir kısmı ancak dağılarak kaçarak kurtulabildi.

¹⁸⁶ İbn-i Bîbî, el-Evâmirü'l-Âlâiyye fi Umurü'l-Âlâiyye, tıpkıbasım, Ankara, 1956, vr. 646-649; Reşideddin I/52; İbn-i Haldûn, IV/282-284; Aksarayî, s.82-87; Hüseyin Hüsameddin, Amasyalı Abdizade, Amasya Tarihi, I-III, İstanbul, 1332 h., II/389-400; Spuler, İran Moğolları, s.564; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.37-38; Togan, Giriş, s.239; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.527-531

¹⁸⁷ Aksarayî, s.87-88; İbn-i Bîbî, vr. 650; Abu'l-Farac, II/587; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.37

¹⁸⁸ Abu'l-Farac, II/586; Howorth, III/225; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.527; Yuvalı, İhanlılar Tarihi, I/149

¹⁸⁹ İbn-i Şeddâd, II/58; Spuler, İran Moğolları, s.564

¹⁹⁰ Tuku Bitikçi Noyan için bak.s.37

Bu savaştan sonra kurtulanlar arasında bulunduğu anlaşılan Nabşî Noyan bu kez Abaka Han'ın bu yenilginin intikamını almak için kardeşi Mengü Timur'un komutasında bu bölgeye gönderdiği orduya Anadolu'daki Moğol kumandanlarından Samağar Noyan ile birlikte katıldı. 680/1281-1282 yılında Hama civarında yapılan savaşta Mengü Timur'un henüz genç ve tecrübesiz olmasından dolayı Moğol ordusu bir kez daha yenilgiye uğradı. Bu yenilgiden sonra oldukça üzülen Abaka Han kendisini içkiye ve eğlenceye verdi. Kısa bir süre sonra da 681/1281 yılında da öldü.¹⁹¹

Bu mağlubiyetten sonra yine eski konumunu koruyan Nabşî Noyan'ın 685/1285 yılına kadar ki faaliyetleri konusunda mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Bu tarihte Geyhata Han, Konya bölgesinde çıkan isyan hareketlerini bastırmak üzere bu bölgeye geldi. Geyhata'nın gelişiyle bölge nispeten sakinleşti. Ancak bu sırada Germiyan Türkleri kuvvetlenmişlerdi ve zaman zaman İlhani bölgelerine girerek yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Geyhata Han Germiyanlıları durdurmak ve cezalandırmak için Sultan Mesud ve Moğol askerlerini görevlendirdi. Sultan Mesud'un ordusunun öncü kuvvetlerinin başında Nabşî Noyan bulunuyordu. Germiyanlılar, Sultan Mesud'un üzerlerine geldiği haberleri üzerine 685/1286 yılı ramazan ayının yedisinde Sultan Mesud'un ordusuna bir baskın yaptılar ise de Selçuklu askerleri toparlanınca arkalarında bir çok ganimet bırakarak kaçtılar. Ardından Sultan Mesud'un askerleri Germiyan ili ve uç bölgesini istila ettikten sonra Konya'ya oradan da Kayseri'ye döndüler.¹⁹²

Nabşî Noyan'ın bu tarihten sonraki konumu ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak 696/1297 yılında oğlu Balı Noyan'ın¹⁹³ onun yerine geçtiği ve o sıralar Samağar Noyan'ın oğlu Arab ile meşhur bir noyan olarak anıldığı göz önünde bulundurulursa Nabşî Noyan'ın bu tarihten önce öldüğü düşünülebilir.

1.2.3.4. İlkan Noyan : İlkan Noyan'ın adı da daha önce bahsedilen nedenlerden dolayı muhtelif dillerde yazılan kaynak ve araştırma eserlerinde farklı şekillerde yazılıp telaffuz edilmiştir. İlkan Noyan'ın adına ilk olarak Farsça ve Arapça eserlerde "یلکان" (İlkan)¹⁹⁴, "یلکای" (İlkay)¹⁹⁵, "یلکا" (ilka)¹⁹⁶, "یلگا" (Ilga)¹⁹⁷, "یلکو" (Eyleku, İleku)¹⁹⁸ gibi şekillerde rastlamak mümkündür.

¹⁹¹ İbn-i Şeddâd II/35-36; Aksarayî, s.113-114; İbn-i Bîbî, vr. 670-672; Reşîdeddîn II/768; el-Eberî, s.136; İbn-i Haldûn IV/282-283; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.42-56

¹⁹² Muhammed Hasan Han, IV/626; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.590

¹⁹³ Balı Noyan için bak. s.68

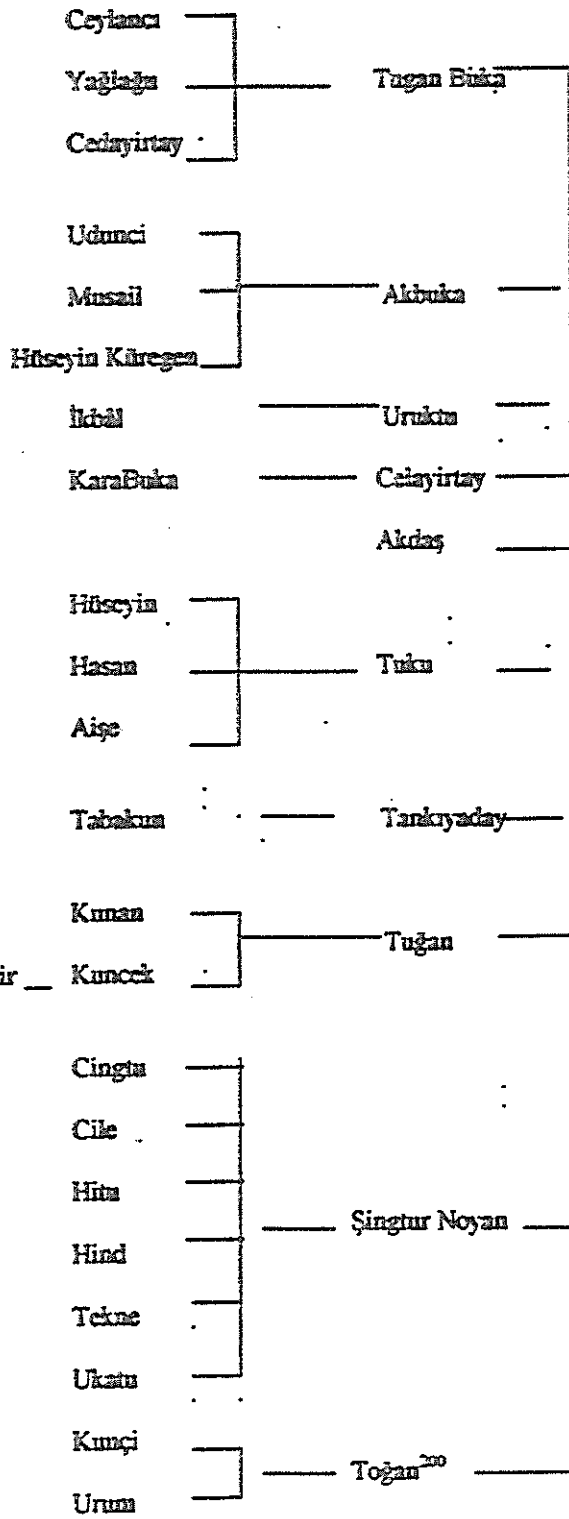
¹⁹⁴ el-Eberî, s.134; Şebânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Mecmâu'l-ensâb, neşr. Mîr Hâşim-i Muñaddis, Tahran 1376 hş., s.295; İbn-i Tağrîberdî, Cemaleddin ebi'l-Mehâsin Yusuf, el-Menâbelü's-sâfi, I-IV, neşr. M. Emin- S. Âbdu'l-Fettah Âsûr, Kahire, 1956-1984, I/248; Âskallânî, ed-Dururu'l-kâmine, II/95; Mustevfî, Zeyne'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, neşr. İrc Afşâr, Tahran, 1372 hş., s.67; İbn-i Kerbelâi, Hâfiz Hüseyin Tebrizi, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultan el-Karâi, Tahran, 1344 hş., I/335; Mirzavahid, vr. 313

¹⁹⁵ Reşîdeddîn, I/49; Benâketî, s.417; Mustevfî, Târîh-i Guzide, vr. 581; Âbrû, Abdullah b. Lutfullah Hâfiz, Zeyl-i Câmîu'l-levârih-i Reşîdî, neşr. Hanbâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş., s.233

¹⁹⁶ Civeynî, II/283; Reşîdeddîn, II/707; Benâketî, s.421; Fasîh-i Havâfi, Ahmed b. Celaleddin Muhammed, Mucme'l-i Fasîhî, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş., I/328; Hândmir, Hâbübu's-siyer, III/108; Âzzâvî, I/242

¹⁹⁷ Âzzâvî, I/242; DMF, "Âl-i Celâyir", I/225

¹⁹⁸ Âzzâvî, III/24

ILKAN NOYAN¹⁹⁹

tablo 10

¹⁹⁹ Bak. tablo 3

²⁰⁰ Bu ismi Sümer, (Şahıs adları, I/302) Câmîü't-tevârih'in Moskova baskısını kaynak göstererek "Toşan" olarak vermiştir.

Buna binaca, çoğunlukla Farsça ve Arapça kaynak eserlerden yararlanan Türk ve Batılı tarih araştırmacıları daha önce de değinilen nedenlerden dolayı bu kelimenin telaffuzunda "İlkan"²⁰¹, "İlkay"²⁰², "İlka"²⁰³, "İlgay"²⁰⁴, "Elkey"²⁰⁵, "İylegey-Eykgey",²⁰⁶ "İlge-İlga"²⁰⁷, "İlkan"²⁰⁸ ve "İlkan"²⁰⁹ farklı şekilleri kabul etmişlerdir. Ancak son dönem İranlı tarihçi ve lügatçileri kendi eserlerinde bu adın telaffuzunu çoğunlukla "İlkan"²¹⁰ şeklini benimsemişlerdir.

"İlkan" adının anlamını Tübarsmi eserinde "Han ve memleketdar" olarak açıklamış ve Akkoyunlular'ın 23. dereceden atasınının bu adı taşıdığını belirtmiştir.²¹¹

İlkan Noyan Celayir kabilesinin Tulaşgöt oymağından olan Cengiz Han dönemi emirlerinden Cuci Tarmala'nın oğludur.²¹²

İlkan Noyan, Mengü Kağan'ın Batı Asya bölgesinin idaresi için görevlendirdiği Hülegü Han ile bu bölgeye gelen Celayir kabilesinin ve aynı zamanda Hülegü Han'ın²¹³ en meşhur ve saygın komutanı ve devlet adamlarından birisi idi. Başlangıçtan itibaren Hülegü'nün askeri-siyasi toplantılarında yani kurultaylarda en baş mevkiide oturuyordu.

İlkan Noyan, Hülegü'nün devlet yönetiminde başarılı bir devlet adamı olduğu kadar başarılı bir komutan olarak da onun Batı Asya'ya görevlendirilmesinden itibaren önemli hizmetlerde bulundu ve bütün önemli fetihlerinde onun yanında yer aldı.²¹⁴

Hülegü'nün Alamut Kalesi'ni muhasarası ve fethi sırasında İlkan Noyan'ın adı kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak onun adı Bağdad'ın fethinden itibaren başlayarak sık sık zikredilmeye başlanmıştır.²¹⁵

²⁰¹ Riçu, Charles. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, I-III, London, 1979-1985, III/626; Sâmî, III/1828; Spuler, İran Moğolları, s.386;

²⁰² Togan, Giriş, s.236; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144

²⁰³ Boyle, V/415; Van Loon, s.6

²⁰⁴ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.12; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144

²⁰⁵ Temir, Ahmet, "Anadolu İlhanlı Valilerinden Savaşar Noyan", Fuzat Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 497

²⁰⁶ Sümer Faruk, Şahıs Adları, I/302,321

²⁰⁷ Howorth, I/202; Van Loon, s.6; Boyle, V/352

²⁰⁸ Yınanç, "Celayir", İA, III/64

²⁰⁹ Huart, s.12; Zambaur, s.253

²¹⁰ Mu'in, "İlkanlıyan", V/216; Dihiludâ, Ali Ekber, "Hasan-ı Bozorg", Luğatnâme, XIX/585; İkbâl, s.624; Meşkur, s.243; Râzi, s.334; Safa, Zebûnillah, Târîh-i Edebiyyat der İran, I-V, Tahran, 1372 hş., III/29; Afsâr, Yâd-dâşhâ-yi Kazvîni, I-II/226

²¹¹ Tübarsmi, Abû Bakr, Kitâb-i Diyarbakriyya, I-II, neşr. N. Lugal- F. Sümer, Ankara, 1993, I/19,24; İbn-i Kerbelâi, I/523

²¹² Kâreng, (Âsâr-i Bâstâni-yi Azerbaycan, Tahran, 1374 hş., s.122) İlkan Noyan'ın babasının adını Celayir olarak vermiştir. İbn-i Arabşâh ise (s.122) İlkan Noyan'ın İlhanlı Sultanı Ergun Han'ın torunu olduğunu kaydetmiştir. Ancak bu ifadeler doğru değildir. Zira anlatılacağı üzere İlkan Noyan'ın, Hülegü Han'ın emiri ve Celayir kabilesinden Cuci Tarmala'nın oğlu olduğu konusu diğer kaynaklarda açıkça ve şüpheye yer vermeyecek bir şekilde izah edilmiştir.

²¹³ Sami, (III/1828) İlkan Noyan'ın Geyhatu Han'ın emiri olduğunu kaydetmiştir. Ancak bu doğru değildir.

²¹⁴ Resîdeddîn, I/49; Howorth, III/654; İkbâl, s.455; Van Loon, s.6; Uzuncarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988, s.223; Kazvîni, "Hâfız u Sultan Ahmed-i Celayir", I-1/10-11; DMF, "Âl-i Celayir", I/225; Boyle, V/352; Beyânî, s.5-6; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.12; Zerrinküb, Abdülhuseyu, Dombâle-i Rûzgârân-i İran, Tahran, 1375 hş., s.258; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144

²¹⁵ Hülegü'nün Alamut Kalesi'sine ve diğer İsmailî kalelerinin fethi sırasında önemli hizmetler veren Ki-tu Buka'nın emrindeki Ka-ka İlkay'ın Celayirli İlkan Noyan olup olmadığı konusunda kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak bahsedildiği üzere saygın ve güçlü bir makama sahip olan İlkan Noyan'ın kendisinden daha düşük bir makama sahip olan Ki-tu Buka'nın emrine verilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Hülegü'nün 655/1257 senesinde Abbâsî Hilafeti'nin merkezi durumundaki Bağdad'ı fethinde İlkan Noyan ordunun sol cenahında yer alıyordu ve kalenin Kulûvâze Kapısı'nın karşısında üslenmişti.²¹⁶

Hülegü Han, Bağdad'ın fethedilmesinin ardından adeta harabeye dönen Bağdad'daki durumu düzene sokmak için bir takım görevlendirmeler yaptı. Bu bağlamda sivil idareciler dışında şehrin korunması ve asayişinin sağlanması için kale komutanı olarak İlkan Noyan'ı görevlendirdi. Bu görevliler şehrin yeniden imarını ve normal yaşamın yeniden tesisini sağlayacaklardı. Bu karar çerçevesinde İlkan Noyan 3000 kişilik bir karvvetle Bağdad'da kaldı. Sokakların insan ve hayvan ölümlerinden temizlenmesini, pazar yerlerinin mamur hale gelmesini ve şehirdeki sosyal yaşamın normal seyrine dönmesini sağladı. Ayrıca bu süre zarfında Vasut ve Huzistan'ı itaat altına aldı.²¹⁷

Hülegü, 22 ramazan 657 (22 temmuz 1258) senesinde Şam'ı İlhanlılar Devletine bağlamak amacıyla Tebriz'den hareket ederken daha önce kendisine itaat etmeyi reddeden ve gönderdiği elçileri öldürten Meyafarikin hakimi Melik Kamil'in üzerine de küçük oğlu Şehzade Yeşmut emrinde bir ordu gönderdi. Bu tarihe kadar Bağdad'da bulunan ve oradaki işleri düzene sokan İlkan Noyan da Hülegü'nün emriyle Şehzade Yeşmut'a katılmak üzere 658 /1259'da Bağdad'dan Meyafarikin'e gitti.²¹⁸

Şehzade Yeşmut, İlkan Noyan ve Santay Noyan Meyafarikin'e ulaştıklarında ilk önce Melik Kamil'e elçi göndererek onu İlhanlılar'a tabi olmaya (م) davet ettiler. Ancak Melik Kamil, Bağdad'ın fethi sırasında Halife Mütasım'ın safında yer aldığı için Hülegü'nün kendisine kızgın olduğunu bildiğinden dolayı onların sözüne güvenemeyerek bunu reddetti ve kaleyi savunmaya karar verdi. Bunun üzerine kaleyi uzun süre kuşatan ve mancınıklarla şehri tahrip eden Yeşmut ve İlkan Noyan'ın emrindeki kuvvetler, halkın şehri çok iyi bir şekilde savunmasından dolayı bir sonuç elde edemediler. Bunun üzerine Hülegü Han, İlkan Noyan'ın oğlu Uruktu Noyan emrindeki bir orduyu daha onların yardımına göndererek şehirde yiyecek ve içecek kalmayınca kadar kuşatmaya devam etmelerini istedi. Yaz sıcağına rağmen devam eden muhasara neticesinde şehirde çıkan salgın hastalıklar ve kıtlıktan sonra Meyafarikin halkı şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Bu şekilde şehrin fethini gerçekleştiren Şehzade Yeşmut, İlkan ve Uruktu Noyan, Melik Kamil ve kardeşini yakalayıp şehirde yağmaladılar. Melik Kamil'i de Hülegü'nün huzuruna getirdiler. (658/1259)²¹⁹

Aynı Calut mağlubiyetinden sonra bu olaya ve Kita Buka gibi değerli bir komutanını yitirdiğine oldukça üzülen Hülegü Han daha önce yakalanan ve affedilmiş olan eski Şam meliki Melik Nasır'ı öldürterek bu bölgede zayıflamış olan Moğol hakimiyetini yeniden tesis etme görevini İlkan Noyan'a verdi. Büyük bir ordu ile Şam'a gelen İlkan Noyan'ın emrindeki askerler şehri yağmaladılar. Ancak Mısır'da Sultan Kutuz'un yerine geçen Sultan Baybars'ın (Bandakdar) bu olayı haber alarak büyük bir ordu ile Şam'a yönelmesi üzerine ona karşı koyamayacağını anlayan İlkan Noyan şehri terk ederek Anadolu'ya çekildi.²²⁰

²¹⁶ Reşideddîn, II/707; Benâketi, s.417-418; Howorth, I/202; Âzzâvi, II/26

²¹⁷ Reşideddîn, II/714-715; Vassâf, vr. 23; Spuler, İran Moğolları, s.66

²¹⁸ Reşideddîn, II/715; Benâketi, s.421; İbn-i Haldûn, IV/780; Howorth, III/157; İkbâl, s.192

²¹⁹ Reşideddîn, II/725-727; Benâketi, s. 421-422; Vassâf, vr. 24; İbn-i Haldûn, IV/779; Fasih-i Havâfi, I/328; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/98-99; Howorth, III/157-159

²²⁰ Benâketi, s.421; Mürşâd, V/267; Howorth, III/173; Boyie, V/352

660/1261 senesinde Hüleğü ile Altınordu Devleti sultanı Berke Han arasında çıkan ihtilaflar nedeniyle Berke Han kendi baş komutanı Bakay emrindeki 30 000 kişilik bir orduyu Hüleğü'nün üzerine gönderdi. Hüleğü ilk önce Şıraman Noyan'ı, ardından da Abatay Noyan'ı öncü kuvvet olarak ona karşı koymakla görevlendirdi. Kendisi de 661/1262 yılı muharrem ayının 21'inde bütün ordusu ile hücumu geçerek Berke Han'ın kuvvetlerini hezimete uğrattı. Mağlup olan Berke Han'ın kuvvetlerinin takip edilmesi ve ortadan kaldırılması görevini de İlkan Noyan'a verdi. Bunların peşine düşen İlkan Noyan her şeylerini bırakarak kaçan Berke Han'ın emir ve askerlerinin karargahını yağmaladı ve kadın ve çocuklarını esir alarak burada eğlenceyle meşgul oldu. Ancak daha sonra Berke'nin kuvvetlerinin toparlanarak geri gelmeleri üzerine çok sayıda kayıp vererek geri döndü.²²¹

İlkan Noyan bu olaydan sonra muhtemelen yaşlandığı için Hüleğü Han tarafından daha az hareketli olan bir makama getirilerek "ordular emiri"²²² (امیر لوردو) tayin edildi ve Hüleğü'nün ölümü sırasında da bu makamda bulunuyordu.²²³

29 ocak 1265 (19 rebiulahir 663) yılında Hüleğü Han öldüğünde veliahd tayin edilmiş olan Abaka Han, Mazenderan kışlağında bulunuyordu. Babasının ölüm haberi üzerine hemen yola çıkan Abaka yaklaşık bir ay sonra karargaha ulaştığında bütün şehzade ve emirler tarafından karşılandı. O sırada "ordular emiri" makamında bulunan İlkan Noyan, Abaka'yı kendi ikametgahında ağırladı ve Hüleğü Han'ın ölmeden önce kendisine vasiyet ettiği şeyleri yalnız kaldıkları sırada ona aktararak devletin genel durumu hakkında bilgi verdi. Bir haftalık yas süresinden sonra Abaka bütün İlhanlı şehzade, hatun, damat ve emirlerinin katıldığı 29 ocak 1265 tarihinde Çağata'da yapılan kurultayda İlhan ilan edildi. İlkan Noyan, Hüleğü döneminde olduğu gibi Abaka Han döneminde de itibar ve makam sahibi bir devlet erkani olarak kurultaylarda İlhan Abaka'dan sonra ikinci kişi olarak en baş köşede oturuyordu.²²⁴

İlkan Noyan'ın bu kurultaydan sonraki konumu ve faaliyetleri hakkında bir bilgiye rastlamadığımız gibi ölümü konusunda da herhangi bir kayıt da yoktur. Nitekim, Abaka Han cülus töreninden bir hafta sonra yaptığı kurultayda bütün şehzade ve emirleri arasında görev bölümü yaptığında İlkan Noyan'ın adı zikredilmekle beraber herhangi bir görevlendirmeden bahsedilmemiştir. 665/1266 yılında yapılan kurultayda yine en baş mevkiide oturduğu anlaşılan²²⁵ İlkan Noyan muhtemelen bu sıralarda iyice yaşlanmış olduğu için aynı makamda bırakılmıştı.²²⁶

²²¹ Reşideddin, II/731-733; Benâketi, s.424-425; Mustevfi, Târih-i Gazide, vr. 580-581

²²² "Ordular emiri": karargahlar komutanı anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bak. s.261

²²³ Reşideddin, II/742; Howorth, III/219

²²⁴ Reşideddin, II/743; Benâketi, s.426; Vassâf, vr. 30-31; Mustevfi, Târih-i Gazide, vr. 581; İbn-i Haldûn, IV/783; Handîmir, Habâbu's-siyer, III/108; Howorth, III/218; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.32; Meşkir, s.228

²²⁵ Reşideddin, II/745; Benâketi, s.428

²²⁶ Togan, (giriş, s.235) 1265 m.(664-665) senesinde İlkan Noyan'ın Hüleğü Han tarafından Alınak Noyan'ın yerine Anadolu Devlet Komiseri olarak görevlendirildiğini söylemektedir. Ancak bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira yukarıda bahsedildiği üzere kaynaklarda İlkan Noyan'ın, Hüleğü'nün ölüm tarihi olan 29 ocak 1265 m. tarihinde, Hüleğü'nün karargahında ordular emiri ünvanı ile bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Hüleğü ölümünden kısa bir süre önce ülkesini bütün İlhanlı şehzade ve emirleri arasında bölüştürken "Anadolu Beylerbeyliği" makamını Mu'ineddin Pervane'ye vermişti. Kaynaklarda gerek Hüleğü'nün gerekse onun ölümünden sonra Abaka Han'ın

Mevcut kaynaklarda İlkan Noyan hakkında bu kurultaydan sonra herhangi bir bilgi yoktur. Yukarıdaki bilgilerden ve bu noktadan hareketle onun 666/1267-1268 yılı civarında öldüğü söylenilebilir.

İlkan Noyan'ın on oğlu vardı.²²⁷ Bunlardan Toğan (طوغان) babası ile Batı Asya'ya gelmeyerek Moğolistan'da kaldı. Tokan (طوقان) Hülegü'nün oğlu Şehzade Camakur'un emrinde bulunuyordu. Tokan'ın oğullarından Künceek Noyan, Şehzade Olcaytu'nun ordusunda emirdi. Künceek Noyan'ın oğlu Ebubekir de İlhanlı ordusunda binbaşılığa kadar yükselmişti. Yine İlkan Noyan'ın oğullarından Tankıyaday ve onun oğlu Tabakana, Şehzade Linkuşu'nun emrinde bulunuyordu. İlkan Noyan'ın altıncı oğlu Akdaş ise henüz 11 yaşındayken Abaka Han'ın Berke Han ile 660/1261 yılında yaptığı savaşta ölmüştü.²²⁸

1.2.3.3. Uruktu Noyan²²⁹ (لوروقتی): Farsça ve Arapça kaynak ve araştırma eserlerinde adı "لوروقتی"²³⁰ (Urüktü), "لوروقتی"²³¹ (Urkiyu), "لوروقتی"²³² (Urkatu-Arkatu), şekillerinde yazılmıştır. Bu nedenle daha önce de bahsedilen okuma ve telaffuz ihtilaflarından dolayı daha sonraki dönemlerde gerek Türkçe gerekse batı dillerinde kaleme alınan araştırma eserlerinde bu ad "Uruktu"²³³, "Oroktu"²³⁴, "Arkatu"²³⁵ "Arktu"²³⁶ ve "Urkatu-Urgatu"²³⁷ gibi farklı şekillerde kullanılmıştır.

Uruktu, İlkan Noyan'ın 8. oğludur.²³⁸ Onun adına ilk olarak Hülegü Han'ın Bağdad'ı fethi sırasında rastlıyoruz.

Hülegü, Bağdad'ın fethi için 655/1257 yılı muharrem ayında Tebriz'den hareket ettiği diğer ünlü komutanlarıyla birlikte Uruktu Noyan da onun yanında bulunuyordu.²³⁹ Hülegü Han Bağdad'ın muhasarası devam ederken Uruktu Noyan'ı o sıralar Kürt grupların elinde bulunduğu anaşlan Erbil Kalesi'nin fethedilmesine menar etti. Uruktu, emrindeki kuvvetlerle Erbil Kalesi önlerine geldiğinde ilk önce şehrin hakimi Taceddin Erbüf'ye elçi göndererek onu kaleyi teslim etmeye ve

yaptığı görevlendirmeler tüm detayı ile anlatılmakla beraber İlkan Noyan'a böyle bir görevin verildiğinden bahsedilmemiştir.

²²⁷ Bak tablo 10

²²⁸ Reşideddin, I/49-50; Van Loon, s.6; Sümer, Şahıs Adları, I/312

²²⁹ Bak. Tablo 10

²³⁰ Reşideddin, I/50; Beyânî, s.6

²³¹ Reşideddin, II/716; Händmir, Habşu's-siyer, III/99; Äzzâvi, I/173; İkbâl, s.191

²³² Benâketi, s.422; Äzzâvi, I/168; el-Eberî, s.136

²³³ Van Loon, s.6; Sümer "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/42; Togan, Giriş, s.236; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144

²³⁴ Howorth, I/203

²³⁵ Howorth, III/119; Togan, Giriş, s. 239; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144; Yuvalı bu adı Uruktu ve Arkatu olarak okumakla birlikte bu ikisinin farklı kişiler olduğunu düşünmüştü ancak faaliyetleri hakkında bilgi verirken ikisi hakkında da aynı şeyleri yazmıştır. Oysa, muhtemelen nüsha farklılıklarından kaynaklanmakla birlikte bu ad Reşideddin'de dört değişik şekilde kullanılmıştır. Buna rağmen Reşideddin, Uruktu Noyan'ın faaliyetleri hakkında bilgi verirken farklı kişiler oldukları yönünde bir ifade kullanmamış bilakis şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde aynı kişiler oldukları yönünde bilgiler vermiştir.(I/50, II/707,716.). Ayrıca diğer kaynakların hiç birisinde de bu ikisinin farklı kişiler olduklarından bahsedilmemiştir. Howorth (IV/363) da Oroktu ile Arkatu'nun aynı kişiler olduğunu yazmıştır.

²³⁶ Togan, Giriş, s.239

²³⁷ Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/349

²³⁸ Reşideddin, I/50; Von Loon, s.6

²³⁹ Reşideddin, II/707; Howorth, III/119; Äzzâvi, I/168

Hülegü'ye itaate davet etti. Ancak Taceddin Erbilî'nin olumlu bir cevap vermemesi üzerine şehri kuşattı. Bunun üzerine Taceddin Erbilî kaleden çıkarak değerli hediyelerle Uructu Noyan'ın huzuruna geldi ve kuşatmanın kaldırılmasını istedi ancak kaleyi teslim etmeye yanaşmadı. Uructu Noyan "i" olmanın en iyi göstergesinin kaleyi teslim etmek olduğunu söyledi. Taceddin Erbilî geri dönerek kalenin kapısına geldi. Ancak, Kârti ileri gelenleri onu kaleye sokmadılar. Uzun süre uğraşmasına rağmen kaleye giremeyince çaresiz dönerek tekrar Uructu'nun huzuruna geldi. Uructu onu Hülegü'nün huzuruna gönderdi. O yargılamada suçlu bulunarak öldürüldü. Uructu ise kalenin muhasarasına devam etti. Ancak kalenin oldukça iyi istihkam edilmesi ve kalede bulunan kuvvetler tarafından iyi savunulması nedeni ile kaleyi fethetmek konusunda başarısız olan Uructu Noyan, o sıralar Moğollar'ın hakimiyetini tammuş olan ve onların müttefiki durumunda bulunan Bedreddin Lâlû'dan yardım istedi. Bedreddin Lâlû'nun tavsiyesi ile şehri yaz sığında kuşatmaya devamla Erbilî halkını açlık ve susuzluğa mahkum etti ve yaklaşık 8 aylık bir kuşatmanın sonunda Erbilî'yi teslim aldı ve bundan sonra şehrin surlarını yıktırdıktan sonra burasının idaresini Bedreddin Lâlû'ya bırakarak kendisi Şam'a gitti.²⁴⁰

Uructu bu görevi yerine getirmesinin ardından bu defa da Hülegü Han ile birlikte Halep'in fethine katıldı. Hülegü 657/1258-1259 senesi ramazan ayının 2'sinde Halep ve Şam'ın fethi için harekete geçti. İlk önce Halep'i kuşatma altına alan Hülegü şehir ahalisinin itaat etmeyi reddetmesi üzerine burayı zorla fethederek şehirde bir hafta boyunca yağma ve katliamda bulundu. Bu fetih sırasında Uructu Noyan Şehrin "Babu'l-Yahud" diye anılan kapısı önünde görev aldı. Hülegü şehrin yönetimini Fahreddin Sâki'ye bırakarak oradan ayrıldı.²⁴¹

Hülegü Han Bağdad'ın fethinin ardından Şehzade Yeşmut ve İlkan Noyan'ı Meyafarîkin'in (Silvan) fethine görevlendirmişti. Burada fetih gecikince Hülegü onlara yardımcı kuvvet olarak Uructu Noyan'ı gönderdi. İki yıl süren uzun bir muhasaranın sonucunda Meyafarîkin fethedildi. Burasının fethedilmesinin ardından Hülegü bu kez de Uructu Noyan'ı, Şehzade Yeşmut ile birlikte Mardin'in fethi ile görevlendirdi. Yeşmut ve Uructu Noyan Mardin Kalesi önüne geldiklerinde kalenin yüksekliği ve ihtişamı karşısında hayret düştüler. Uructu Noyan kale hakimi Melik Said'e elçi göndererek teslim olması ve Hülegü Han'a itaat etmesi durumunda onun kadın, çocuk ve mallarına dokunmayacaklarını bildirdi. Melik Said ise aslında öteden beri "i" olmayı düşündüğünü ancak onların kendilerine gelip itaat ettiğini bildirenleri öldürdüklerinden dolayı kendilerine güveninin kalmadığını bildirerek teslim olmayı reddetti.

Bunun üzerine Uructu Noyan mancınık kurulmasını emretti ve savaş başladı. 8 ay boyunca taraflar arasında sert geçen savaşlar oldu. Melik Said kalenin müstahkem olmasına güveniyordu. Moğollar kaleyi bu şekilde fethedemeyeceklerini anlayınca içeridekileri açlık ve susuzluğa mahkum etmek için Mardin şehrini ve yakınlarında buluna Erzea'yi yağmaladılar. Ekili tarlaları yaktılar. Sonunda şehirde kıtlık baş gösterdi. Öyle ki her gün çok sayıda insan açlıktan ölüyordu. Melik Said de hastalandı. Akıllı bir genç olan büyük oğlu Muzaffereddin babasına bu orduya mukavemet etmenin imkansız olduğunu ve kaleyi terk etmeleri gerektiğini söyledi. Melik Said bunu kabul etmedi. Ancak fazla zaman geçmeden öldü. Melik Said'in

²⁴⁰ Abu'l-Farac, II/570; Reşideddin, II/716; İbn-i Haldûn, IV/780; İkbâl, s. 191

²⁴¹ Abu'l-Farac, II/574; Reşideddin, II/718-720; İbn-i Haldûn, IV/780; Howorth, I/ 203; İkbâl, s. 192

ölümü üzerine Muzaffereddin, Uruktu'ya, kalede artık onlara karşı koyacak kimsenin kalmadığına ve kaleyi onlara teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine savaş durduran Uruktu kendi huzuruna gelen Muzaffereddin ve kardeşini bütün akrabalarıyla birlikte Hüleğü Han'ın huzuruna gönderdi. Hüleğü ise onu başışlayarak Mardin'in yönetimini ona başışladı²⁴²

Hüleğü Han döneminde önde gelen muteber bir bey ve komutan olarak önemli hizmetler veren Uruktu Noyan, Hüleğü Han'ın 8 Şubat 1265'teki ölümünden sonra, onun oğlu Abaka Han döneminde de itibar ve makamını korumaya devam etti. Abaka Han'ın tahta çıktığı sıralarda onun özel "Salkarçı"si²⁴³ (سولكارچي) olan Uruktu, onun cülusundan bir süre sonra yaptığı kurultayda kardeşi²⁴⁴ Tuka Bitikçi Noyan ve Salduz kabilesinden Tadaun Noyan ile birlikte Anadolu'nun idaresinde görevlendirildi. Burada Konya- Karaman bölgelerinde yerleşmiş olan ve Celayirli kuvvetlerden oluşan tümenin komutanlığına ve Konya bölgesinin yönetimine tayin edildi.(673 /1374-1375)²⁴⁵

Yaklaşık iki yıl boyunca Konya bölgesinde tümen komutanı olarak görev yapan Uruktu Noyan, 675/1276-1277 yılında Mısır Memluk Devleti sultanı Baypars'ın Anadolu'ya yönelmesi üzerine Anadolu'da bulunan diğer Moğol kuvvetleri ile beraber Baypars'a karşı koymakla görevlendirildi. Detayı ile anlatılacağı üzere mezkur yılın zilkade ayının 10'unda Elbistan (Abulistan) Ovasında yapılan savaşta Moğol ordusu Baypars'ın kuvvetleri tarafından çok ağır bir yenilgiye uğratıldı. Moğol ordusunun büyük bir kısmı bu savaşta öldü. Diğer bir çok Moğol komutanı ile birlikte Uruktu Noyan da bu savaşta öldürüldü.²⁴⁶

1.2.3.6. Tuka Bitikçi Noyan (توکو بینیکچی) : Adı kaynaklarda çoğunlukla Tuku (توک) olarak kaydedilmiştir.²⁴⁷ Ancak, Tuğu²⁴⁸ (طوغو), Toğudar²⁴⁹ (طوغودار), Toki²⁵⁰ (طکی), Buku²⁵¹ (بوکی), Tuğum²⁵² (طوغوم) veya daha çok telaffuz ve transkripsiyondan kaynaklanan farklılıklarla, Doğu²⁵³, "Tukuz"²⁵⁴, Toğu²⁵⁵, Toku²⁵⁶ ve Toko²⁵⁷ gibi şekillerine de rastlamak mümkündür.

²⁴² Resîdeddin, II/725-727; Benâketi, s.422-723; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/99-100; Howorth, III/157-159; İkbâl, s.194

²⁴³ Salkarçı, Şukurci, şükürçi, şükürçi: Hükümdarın çetresini taşıyan kimselere şukurçi denirdi. (Cevâid, II/1017; Emin, Ş. Şerik, Ferheng-i İstîlâhât-i Divânî-yi Dovrân-i Moğül, Tahran, 1357 hş., s.158-159)

²⁴⁴ Togan, (Giriş, s.239) Tuka Noyan'ın Uruktu'nun oğlu olduğunu söylemiştir. Ancak bu doğru değildir.

²⁴⁵ Resîdeddin, I/50; Benâketi, s.427; Fasîh-i Havâfi, II/333; Mîrhând, VI/276; Togan, Giriş, s.239; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/349; Beyânî, s.7; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/38; Togan, Giriş, s.239

²⁴⁶ Resîdeddin, II/768,775; Benâketi, s.434-435; Mustevîl, Târîh-i Guzide, vr. 583; Fasîh-i Havâfi, II/345; el-Eherî, s.136; İbu-i Haldûn, IV/783; Howorth, III/253; İkbâl, s.213; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/42

²⁴⁷ Resîdeddin, II/768; Benâketi, s.434; Akarâyî, s.106; İbu-i Bîbî, vr. 675; Spuler, İran Moğolları, s.365; Yuvai, İlhanlılar Tarihi, I/144

²⁴⁸ Fasîh-i Havâfi, II/345; İkbâl, s.213

²⁴⁹ Vassâf, vr. 89

²⁵⁰ Şefîl, Muhammed, Mekatibât-i Resîdîl, Lahor 1945, s.277

²⁵¹ Beyânî, Din u Devlet, III/923

²⁵² İbu-i Haldûn, IV/282

²⁵³ Abu'l-Farac, II/599

²⁵⁴ Howorth, III/253; Van Loon, s.6

İlhan Noyan'ın oğludur.²⁵³ İlk önceleri Hülegü'nün ordusunda tümen komutanı idi. 661/1262-1263 yılında Anadolu'da baş gösteren isyan hareketlerini bastırmak için ilk kez olarak Anadolu'ya gönderildi. O sıralarda Emir Şemseddin Muhammed Türkmani'nin önderliği altında toplanan kalabalık bir Türklümen topluluğu Gürcistan, Trabzon ve Sinop dağlarına yayılarak her tarafta büyük kargaşalar çıkarmışlardı. Erzincan ve Bayburt şehirlerine yerleşen bu gruplar diğer civar beldelere de akınlar düzenleyerek Sinop'tan Ayıntab'a kadar istila ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardı. Bu istila ve yağma hareketleri neticesinde Anadolu halkı perişan olmuştu. Bu kargaşanın önüne geçmek ve asi grupları ortadan kaldırmak için harekete geçen Hülegü Han, Tuku Noyan'ı kalabalık ve tam teçhizatlı bir ordu ile bu bölgeye gönderdi. Tuku Noyan idaresindeki bu büyük Moğol ordusu Erzincan'da yapılan savaşta Türkmenler'i bozguna uğratarak büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi ve bölge sükunete kavuştu.²⁵⁹

Hülegü'nün ölümü ve yerine Abaka Han'ın geçmesinden sonra Tuku Noyan onun hem özel bitikçisi²⁶⁰ hem de önde gelen komutanlarından biri oldu. ve 673 /1274-1275 senesinde Abaka Han tarafından Anadolu'nun idaresinde en etkili kişi ünvanı ile özel bir göreve tayin edildi. Yardımcılığına da Salduz kabilesinden, Emir Çupanoğulları'nın atası kabul edilen Tudana (Tudun) Noyan verildi²⁶¹.

Tuku Noyan'ın Anadolu'ya gönderilmesi şu sebepten kaynaklanıyordu. O sıralarda Anadolu'nun idaresinde bulunan Şehzade Acay (Kehurkay) ile Moğollar'ın Anadolu'daki sadık adamı ve Selçuklu veziri Muineddin Pervane arasında sürekli bir çekişme ve anlaşmazlık mevcuttu. Pervane, Acay'dan baskı görüyordu. O bu baskılardan ve Acay ile Samağar Noyan'ın tahakkümünden kurtulmak için Abaka Han'ın huzuruna giderek "*Padişahlıkta akrabalığa bakılmaz. Gerektiğinde oğul babaya, kardeş kardeşe kıyar. Kardeşin Acay beni öldürüp Anadolu'ya hakim olmak ve Mısır Sultanı ile anlaşmak niyetindedir.*" diyerek Acay ve Samağar'ın Anadolu'dan geri çekilmesini istedi. Abaka Han ise bu durumu başka kimseye anlatmamasını, Acay ve Samağar'ı uygun bir zamanda Anadolu'nun yönetiminden alarak buraya Tuku Bitikçi Noyan'ı göndereceğini söyledi.²⁶²

Bir süre sonra Abaka Han vaadettiği gibi Şehzade Acay'ı ve Samağar Noyan'ı Anadolu'dan çekerek kendi yanında alıyordu. Yerine ise kırk özel adamı ile Tuku Noyan'ı tayin ederek ondan Anadolu'daki İlhanlı hakimiyeti altındaki bütün mal varlığını tespit ederek kayda geçirmesini istedi. Ardından bir "*yarlığ*" çıkararak Muineddin Pervane dahil Anadolu'daki bütün Moğol emir ve beylerinin Tuku Bitikçi Noyan'ın izni olmaksızın hiç bir karar almamalarını ve hiçbir harekette bulunmamalarını emretti.

²⁵³ Howorth, III/219; Togan, Giriş, s.266

²⁵⁶ Turgal, Hasan Fehmi, "*Câmi'ü'd-Dâvel'e Göre İlhaniler*", Konya Mecmuası, 1937/14-15, s. 269; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/38; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.516

²⁵⁷ İbn-i Şeddâd, II/50

²⁵⁸ Bak. tablo 10

²⁵⁹ Şefii, s. 272-278; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.516

²⁶⁰ Bitikçi: katip, yazıcı. Bitikçiler hakkında geniş bilgi için bak. s.353

²⁶¹ Reşideddin, II/768; Kâşânî, Târih-i Olcaytu, s.69; el-Eberî, s.134; Howorth, III/219; Van Loca, s.6; Togan, Giriş, s.239; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/38; Beyânî, s.6; Spuler, İran Moğolları, s.565; Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I/144

²⁶² İbn-i Şeddâd, II/33; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.536; Beyânî, Din u Devlet, III/923

Tuku Biçikçi Noyan bu ferman üzerine 40 kişilik bir yardımcı grupla yola çıkarak aynı yıl içinde Anadolu'ya geldi. Anadolu'daki Moğol emir ve beylerinin tümü değerli hediyelerle (Pişkes) Tuku Noyan'ın huzuruna gelerek ona itaatlerini bildirdiler. Tuku verilen emir gereği Anadolu'da İlhanlı hakimiyetindeki bütün bölgeleri tek tek dolaşarak bir çok mal ve para topladı. Topladığı malları Abaka Han'ın hazinesine gönderdi. Muineddin Pervane de Tuku Noyan'ın kudreti karşısında çaresiz itaat ederek ona yaranmak için elinden gelen her şeyi yaptı.²⁶³

Tuku Noyan, Anadolu'da bir müddet kalıp işleri yoluna koydu. Ardından aynı yıl içinde Abaka Han, Tuku Noyan'ı o sıralar İlhanlı Devleti hakimiyetini kabul etmiş olan Anadolu Selçuklu Devleti padişahı, Saltan III. Gıyaseddin Keyhusrev ve Muineddin Pervane'yi kendi huzuruna çağırdı. Acay'ı da yeniden Anadolu'ya gönderdi. Tuku Noyan ve beraberindekiler Tebriz'e giderken Erzurum'da Anadolu'ya dönen Acay ile karşılaştılar.²⁶⁴

Tuku, Keyhusrev ve Pervane'den kısa bir süre önce, Abaka Han tarafından Selçuklu Devleti'nin eski padişahı İzzeddin Keykavus ile ilişkide bulunmak ve ona yardımcı olmakla suçlayarak azlettiği Vezir Fahreddin Ali bağışlanması ve eski haklarının tekrar kendisine verilmesini dilemek için, Abaka Han'ı ziyarete gelmişti. Tuku noyan burada aracılık ederek Fahreddin Ali'nin vezirliğini ve oğulları Taceddin ve Nasireddin'in İktidarının kendilerine iade edillmesini sağladı. Buna karşılık onlar her yıl İlhanlı Devleti'ne 2000 Baliş²⁶⁵ ayrıca Anadolu'dan gönderilecek malların nakli için 700 at vereceklerdi.²⁶⁶

Tuku Noyan ve Pervane Anadolu'ya döndükten kısa bir süre sonra Abaka Han tarafından Bire Kalesi'nin fethi ile görevlendirildiler. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 674/1275 yılı cemadievvel ayının 8'inde Moğol ve Selçuklu askerlerinden oluşan yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu ile Bire Kalesi'ne ulaştılar. mancınıklar kurup kaleyi kuşatmaya aldılar da kale halkının güvercin uçurarak Mısır sultanı Baypars'tan yardım istemeleri ve kaleyi son derece iyi savunmaları neticesinde bir sonuç alamadan geri döndüler.²⁶⁷

Tuku Noyan, Sultan Gıyaseddin Keyhusrev, Muineddin Pervane ve Vezir Fahreddin Ali, Anadolu'ya döndüklerinde Şehzade Acay'ın halka ve yerel idarecilere kötü davranmaya devam ettiğini ve onların mallarına haksız yere el koyduğunu görmüşlerdi. Ayrıca Acay, kendisinin Abaka tarafından Anadolu'dan geri çekilmesine Pervane'nin neden olduğunu anlayarak ona daha kötü davranmaya başlamıştı. Bunun üzerine Tuku Noyan ve Pervane Abaka'ya tekrar bir mektup yazarak durumu ona bildirdiler. Ancak Acay, onların Abaka Han'a mektup yazarak kaendisini şikayet ettiklerini öğrenince, o da Abaka Han'a bir mektup yazarak, Muineddin Pervane ve Tuku Noyan'ın işbirliği yaparak kendisi aleyhinde faaliyette

²⁶³ İbn-i Şeddâd, II/50; Benâkaf, s.427; Spuler, İran Moğolları, s.386; Temir, "Samağar Noyan" s. 497; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/40; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.536-537; Beyânî, Din u Devlet, III/913

²⁶⁴ İbn-i Şeddâd, II/56; Mercil Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985, s.156

²⁶⁵ Baliş, daha çok İlhanlıların ilk dönemlerinde kullanılan ve Çin'den alınan bir para birimidir. Altın ve gümüş olarak kullanılıyordu. Ağırlığı 500 miskal idi. Vassaf'ın kaydına (vr.506.666) göre 1 gümüş baliş 6 gümüş dinara denk gelmektedir. Yalıtıkaya (Baypars Tarihi, s.57) ise "baliş altundan olursa 2000 dinar, gümüşten olursa 200 dinardır." demektedir.

²⁶⁶ İbn-i Şeddâd, II/57; İbn-i Bîbî, vr. 657; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/40; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.534

²⁶⁷ İbn-i Şeddâd, II/58-59; Vassaf, vr. 87; Abu'l-Farac, II/596; İkbâl, s.211-212; Mercil, s.156

bulduklarını, gerçek amaçlarının Anadolu'yu ve İlhanlı Devleti'ni soymak olduğunu, budan dolayı Anadolu'da kendilerine engel olacak kimsenin kalmaması için onu şikayet ettiklerini bildirdi. Abaka Han ise kardeşine, Pervane'nin önemsiz bir kimse olduğunu, onun hayatının kendisinin elinde olduğunu ve Pervane'nin sözlerine itibar etmediğini söyleyerek onu teskin etti. Muineddin Pervane, Şehzade Acay'ın bu mukabil şikayetini ve Abaka Han'ın kendisi hakkında söylediği sözleri duyunca değerli hediyeler sunarak ve özür dileyerek Acay'ın gönlünü aldı ise de yine rahat durmadı ve Anadolu'nun önde gelen kadı, fakih ve diğer şahsiyetlerinden yazılar alarak Acay'ın, kendisi ve Tuku Noyan'ı ortadan kaldırarak Anadolu'yu Mısır'daki Mesaluk Hükümdarı Baypars'a teslim etmek istediğini Abaka'ya ilettiler. Bunun üzerine Abaka Han Anadolu'nun idaresindeki bu çekişme ve karışıklığın nedenlerini görüşmek ve ortaya çıkarmak için Şehzade Acay, Tuku Noyan, Muineddin Pervane, ve beylerbeyi Seyfeddin Toruntay'ı huzuruna çağırdı. Ayrıca Kılıçarslan'ın kızı Selçukî Hatun'u oğlu ile evlendirme kararı doğrultusunda gelinin de getirilmesini emretti.

Bu emre binaen Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Pervane, Tuku Noyan ve diğerleri Kayseri'ye gelerek burada çeyiz hazırlıklarını tamamladılar. Pervane, Seyfeddin Toruntay'ı Abaka Han'ın huzuruna götürmekten çekindiği için Erzincan'ı ona iktâ etti ve Gıyaseddin Keyhüsrev'i koruyup gözetme görevini de ona vererek gelin Selçukî Hatun'u da alıp Tebriz'e gittiler. Tebriz'de hep birlikte Abaka Han'ın huzuruna çıkarak şikayetlerini dile getirdiler. Tuku Noyan ve Muineddin Pervane kendilerini temize çıkarmak ve kurtulmak için Acay'ın zulmüne uğrayanların hepsini beraberlerinde Tebriz'e getirmişlerdi. Bunlar da Acay'ın davranışları konusundaki şikayetlerini dile getirince Abaka Han, Pervane'ye eski itimadı kalmamakla beraber Acay'ı tekrar kendi yanında alıkoydu ve onun 17 adamını da öldürttü. Pervane ve Tuku Noyan'ı ise yeniden Anadolu'nun yönetiminde görevlendirdi. Abaka Han Ayrıca Tuku Bitükçi Noyan'dan bütün vergileri yazarak Tebriz'e göndermesini istedi.²⁶³

Tuku Noyan ve Pervane Tebriz'den dönüşte Erzincan'da Marhasya olayını hallettiler. O dönemde Erzincan'da ikamet eden Ermeni Metropolit Marhasya, Abaka Han'dan yarlık alarak Moğollar'ın gözünde itibar kazanmıştı. Marhasya, Tuku Noyan'a Muineddin Pervane'yi şikayet ederek onun Erzincan'ı Seyfeddin Toruntay'a iktâ ettiğini, burasının kendisine verildiği takdirde İlhanlık ordusu için her yıl 500 atlı besleyerek hizmette bulunacağını söyledi. Tuku Noyan ise askeri iktâların "Burmus"²⁶⁹ giyenlere, yani din adamlarına değil "Serakuç" takanlara, yani askeri şahsiyetlere verilebileceğini, eğer iktâ sahibi olmak istiyorsa burmusunu çıkarması gerektiğini söyleyerek Marhasya'nın bu talebini geri çevirdi. Pervane ise bu papazın bir çok Ermeni çiftçiye burmus giydirecek onları din adamı olarak gösterdiğini, bu şekilde memleketin cizye ve haraç vergilerinden kesinti yapmak suretiyle vergi kaçırdığını belirtti. Bunun üzerine Tuku Noyan, Abaka Han'ın bu konuda çıkarmış olduğu yarığa rağmen din adamlarının vergiden muaf olmaları sebebiyle başvuru bu hileyi ortadan kaldırdı.²⁷⁰

²⁶³ İbn-i Şeddâd, II/57-58; Aksarıyî, s.100; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/40-41; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.536-538

²⁶⁹ Burmus, Günümüzde bormoz olarak kullanılan bu terim, o dönemde Hristiyan din adamlarının giydiği, uzun ve ayak bileklerine kadar uzanan cübbe benzeri bir kıyafet idi.

²⁷⁰ İbn-i Şeddâd, II/56, 58-59; Vassâf, vr. 37; İkbâl, s.211-212; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.538

Muineddin Pervane, Tuku Noyan ve diğer Moğol beyleri Abaka Han'ın yanındayken Anadolu'da Hatiroğlu isyanı baş göstermişti. Moğol beylerinin yokluğunu fırsat bilen Hatiroğlu Ziyeddin 675/1276-1277 yılı başlarında Moğollar'a karşı isyan etti ve Karamanoğlu Mehmed Bey'in de muvafakatı ile Memluk sultanı Baybars'a mektup yazarak onu Anadolu'ya çağırdı. Ardından o sıralar Kayseri'de bulunan Saltan Gıyaseddin Keyhüsrev, Seyfeddin Toruntay, Atabeg Necmeddin ve diğer bir grup Selçuklu beyini de yanına alarak kalabalık bir kuvvet oluşturdu. Hatiroğlu ayrıca giriştiği bu isyan hareketinin başarıya ulaştığı yönünde bir etki uyandırmak için de bütün vilayetlere birer fetihname gönderdi.

Tuku Noyan, Tudaun Noyan, Muineddin Pervane ve diğer Moğol beyleri aynı yıl sonbahar mevsiminde gelerek 30.000 kişilik bir Moğol askeri ile Niğde'de bulunan Hatiroğlu'nun üzerine yürüdüler. Hatiroğlu emrinde bulunan yaklaşık 4000 kişilik kuvvetle karşı koymak istedi ise de daha sonra bu fikrinden vazgeçerek Ulukışla (Lalve) Kalesi'ne sığınmak isterken yakalanarak Tuku Bitikçi Noyan'ın huzuruna getirildi ve Tuku Noyan'ın da bizzat hazır bulunduğu mahkemede Moğol beyleri tarafından yandaşları ile birlikte yargılandı. Bu mahkemede Gıyaseddin Keyhüsrev ve diğer Selçuklu Beyleri, Hatiroğlu'ndan korktukları için onunla birlikte hareket ettiklerini söyleyerek öldürülmekten kurtuldular. Hatiroğlu ise yapılan sorgusunda Pervane'yi Memluk sultanı Baybars ile mektuplaşarak gizli işler çevirmekle suçladı. Pervane ise bu ithamları reddetti. Ancak bu ifadeler bir tutanakla Tebriz'e, Abaka Han'a gönderildi. Hatiroğlu ise Abaka Han'dan gelen emirle öldürüldü.²⁷¹

Mısır Memluk Devleti sultanı Baybars (Bendakdar) Anadolu'dan sık sık gelen davetler üzerine sonunda harekete geçerek 675/1276-1277 yılı ramazan ayında²⁷² büyük ve tam teçhizatlı bir orduyla Anadolu'ya doğru yola çıktı. O, Suriye'ye ulaştığında Anadolu üzerine yürüyeceği söylentileri duyulunca Abaka Han ona karşı koymaları için Tuku Noyan, Tudaun Noyan ve Muineddin Pervane'yi Sis (Çukurova) bölgesine görevlendirdi. Savaş için gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra Tuku Noyan, Tudaun Noyan, Uraktu Noyan ve Muineddin Pervane emrindeki Moğol ve Selçuklu askerlerinden oluşan yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu ile bu bölgeye hareket ettiler. Niğde civarında bulunan Napşi Noyan (Tayci) komutasındaki diğer Moğol kuvvetleri de oradan hareketle Çukurova bölgesine yürüdüler. Bu orduyu teşkil eden Moğol askerlerine Tuku Noyan, Tudaun Noyan, Uraktu Noyan ve Napşi Noyan, Anadolu Selçuklu askerlerine ise Muineddin Pervane komuta ediyorlardı.²⁷³

Baybars aynı yılın zilkade ayında Elbistan Ovası'na ulaştı. O sırada Moğol ordusundan Tuku, Tudaun ve Uraktu Noyanlar'ın her biri kendi emrindeki birer tümen Moğol askeri ile bu bölgeye gelerek karargah kurmuşlardı. Ancak Moğol Beylerinin tamamı henüz ulaşamamışlardı. Her iki taraf hazırlıklarını tamamladıktan sonra zilkade ayının 10'u Cuma günü taraflar arasında oldukça şiddetli bir savaş başladı. Moğol ordusu sayı bakımından Memluk ordusuna oranla oldukça az idi. Ayrıca Anadolu Selçuklu Devleti askerleri de bu savaşa iştirak etmeyerek geri durmayı yeğledi. Moğol askerleri bütün gayretlerine rağmen Memluk ordusuna karşı

²⁷¹ Aksarıyi, s.100-110; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 539-542; Merçil, s.157

²⁷² Aksarıyi (s.113) bu tarihi 676 h. yılı bahar mevsimi olarak kaydetmiştir.

²⁷³ İbn-i Şeddâd, II/84; İbn-i Bîbî, vr. 670; Aksarıyi, s. 113; Reşideddin, II/768; İbn-i Haldûn, IV/783; Fasîh- Havâfi, II/345; İkbâl, s.213; Beyânî, s.7; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.545

çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Moğol ordusunun çok az bir kısmı ancak dağlara kaçarak kurtulabildi.²⁷⁴

Bu savaştan kurtulanlar arasında Muineddin Pervane de bulunuyordu. Pervane savaş meydanından Kayseri'ye gelerek Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, Vezir Fahreddin Ali ve diğer Selçuklu devlet erkânını da alarak Tokat'a çekildi.

Tuku Bitikçi Noyan, Tudaun Noyan ve Urukta Noyan ise savaş meydanında ölenler arasında bulunuyorlardı. Bu mağlubiyetin haberini alan Abaka Han ise intikam duygusu ile derhal bir ordu ile Elbistan bölgesine geldi. Savaş meydanında gördüğü manzara, özellikle de Tuku, Tudaun ve Urukta gibi değerli komutanlarının ölümü karşısında üzüntüsünden ağladı. Ancak savaş meydanı Moğol askerlerinin cesetleri ile dolu iken tek bir Anadolu Selçuklu askerinin cesedi bulunmuyordu. Bunu gören Abaka Han, Muineddin Pervane'nin ihanet ettiği kanaatine vardı. Pervane her ne kadar bunu kabul etmedi ise de idam ile cezalandırılmaktan kurtulamadı.²⁷⁵

Tuka Noyan, Celayir kabilesinden yetişen ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin İlhanlı hakimiyetinde olduğu dönemde Anadolu'da askeri ve mali sahalarda oldukça önemli faaliyetlere sahip olan üst düzey bir İlhanlı devlet adamıdır. Gerek Anadolu'daki askeri ve mali faaliyetleri, gerekse Anadolu'ya gönderiliş nedenlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, iyi bir komutan olduğu kadar iyi bir maliyeci olarak da İlhanlı Devleti'nde önemli görevler üstlenmiştir.

İki oğlu, Hasan ve Hüseyin ile Geyhatu Han ile evlenen kızı Aişe Hatun'un isimlerinden de anlaşılacağı üzere müslümanlığı seçmişti.²⁷⁶

1.2.3.7. Sertak Noyan: (سرتاق):

Table: 11

Monolon Hatun'u öldürerek Cengiz Han'ın mensubu olduğu Kıyat Börcigin kabilesine "*Unagan-bogol*" olan Celayir taifesindedir. Ungkut oymağındandır. Cengiz Han'ın ordusunda binbaşı olan Okay ve Karacı kardeşlerin neslinden olan Saba Noyan'ın oğludur. Saba Noyan Cengiz Han'ın hizmetinde bulunmuş, Cengiz Han tarafından Kirayit hükümdarı Ong-Han'a elçi olarak gönderilmiş ve Merkit kabilesi tarafından kaçırılarak onun yanına götürülmüş olan Cengiz Han'ın en büyük hatunu Börte Kaçım'i istemiş ve onu Ong-Han'dan alarak Cengiz Han'a getirmiştir.²⁷⁷

²⁷⁴ İbn-i Şeddâd, II/85-86; İbn-i Bîbî, vr. 670-672; Aksarıyî, s.114; Resîdeddîn, II/768; Benâketî, s. 434; Vassâf, vr. 89; el-Eherî, s.136; İbn-i Haldûn, IV/783; Fasih-i Havâfi, II/345; İkbâl, s.213; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.545

²⁷⁵ İbn-i Şeddâd, II/85-86; İbn-i Bîbî, vr. 681; Aksarıyî, s.113-114; Resîdeddîn, II/768; Benâketî, s.434; Mustevfî, Târîh-i Guzîde, vr. 583; el-Eherî, s.136; İbn-i Haldûn, IV/282-283; İkbâl, s.213; Grousset, s.352-352; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/41-42; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.550-552

²⁷⁶ Howorth, III/377; Toğan, Giriş, s.266

²⁷⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.39; Resîdeddîn, I/ 53, 223, 505

Saba Noyan'ın oğlu olan Sertak Noyan ise Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelen Celayir kabilelerinden birinin reisi idi. Hülegü Han zamanında Hülegü Han ile birlikte Bağdad'ın fethinde bulunmuştur. Bağdad'ın fethinden sonra Hülegü Han'ın emri ile Loristan Atabeyi Tekele'yi (455) yakalamak için Kitu Buka Noyan ile birlikte Loristan'a gönderildi. Tekele bunu haber alınca Mancest Kalesi'ne sığındı. Ancak Kita Buka ve Sertak Noyan onu ikna ederek kaleden çıkmasını sağladılar. kaleden çıkınca onu bağlayarak Hülegü Han'ın huzuruna götürdüler. Burada Hülegü'nün emriyle yargılandı ve suçu bulunarak öldürüldü. Abaka Han'ın İlhamlı Devleti'nin başına geçmesinden sonra onun tarafından Şehzade Ergun'un atabeyi olarak Horasan'a gönderildi. Ergun'un çocukluğundan itibaren Horasan ve Mazenderan'da ordu emirliğinde bulundu. O ve beraberindeki uruğu bu dönemden itibaren bu bölgede yerleştiler. Burada verdiği önemli hizmetlerden dolayı Abaka Han yarığ çıkararak Muğan'ın Kazdağaç bölgesinden Nişabur'a kadar olan bölgeyi Sertak Noyan'a iktâ etti. Horasan eyaletinde Ergun Han'ın atabeyi ve daha sonraları beylerbeyi (emiru'l-umera) ünvanı ile Ceyhun Nehri kıyılarından Rey sınırına kadar olan bölge onun hakimiyeti altında bulunuyordu.²⁷⁸

Abaka Han'ın ölümünden sonra Ergun Han ile Ahmed Tekudar arasında baş gösteren saltanat mücadelelerinde Sertak Noyan, Ergun Han'ın tarafında yer aldı.²⁷⁹ Onun bu olaydan sonraki faaliyetleri, komunu ve ölüm tarihi konusunda elde mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur.

Sertak Noyan'ın Kacar adındaki oğlu Gazan Han tarafından Horasan'a tümen komutanı olarak tayin edildi ve babası Sertak Noyan'a iktâ edilen topraklar da miras yolu ile onun mülkiyetine geçti. Gazan Han'ın, isyan ederek Kaydu Han tarafına geçen Emir Nevruz ile olan mücadelelerinde Gazan Han ile birlikte hareket etti. Kacar Noyan'ın idaresi altında bulunan Celayirli oymakları ve Celayirli askerlerden oluşan tümeni uzunca süreler bu topraklarda yaşadılar ve çoğalarak önemli bir unsur haline geldiler ve "Kacar III" olarak anılmaya başlandılar. İlhanlılar zamanında Anadolu ve Şam'da yerleşen Celayirliilerin bu kolundan yaklaşık 50.000 hane Timur tarafından zorla göç ettirilerek Erivan, Gence ve Karabağ bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bu bölgelerde de zaman içinde oldukça güçlendikleri için Safevî Devleti kurulduğunda Şah Abbâs Safevî bu kabilenin etkinliği ve kalabalıklığını kendi devleti için bir tehlike olarak gördüğünden dolayı onları zorunlu tenkile tabi tutarak küçük gruplar halinde İran'ın muhtelif bölgelerine dağıttı. Buna rağmen etkinliklerini devam ettirdiler. Nitekim daha önce de bahsedildiği üzere İran'da 1193-1344/1779- 1925 yılları arasında hakimiyet süren Kacarlılar Devleti'ni oluşturan uluslardan en önemlilerinin başında bu Celayir kabilesi geliyordu.²⁸⁰

1.2.3.8. Buka Çingsang: Buka, Celayir kabilesinin "Uyat" oymağındandır. Babası Hukulay Karçi, Hülegü Han ile birlikte Batı Asya'ya gelmiş olan Uyat oymağının reisidir. Bu bölgeye geldikten sonra kendi oymağı ile birlikte Hülegü Han'ın "Karavul"u²⁸¹ (كاراول) olmuştur.

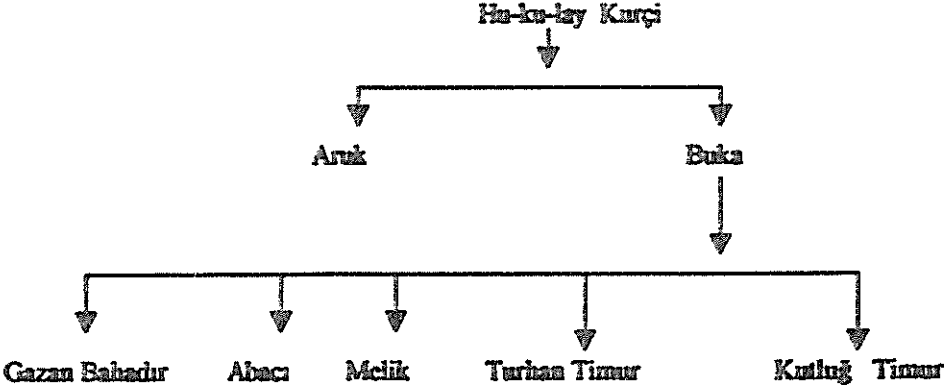
²⁷⁸ Respededfin, I/53,505; Benâketi, s.444; Mustevfi, Târih-iGozide, vr. 541-542; Bakıhanov, Gulistan-i İrem, s.82; Muhammed Hasan Han, I/63

²⁷⁹ Vassâf, vr. 128

²⁸⁰ Gulistan-i İrem, s.82; Muhammed Hasan Han, I/63

²⁸¹ Karavul=karaul: Moğolca bir kelimedir. Bugünkü karakol kelimesinin karşılığıdır. Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, s.78; Emin, Ferheng-i İstilâhât, s.184

Buka, babası öldüğünde henüz çocuk yaşta idi. Abaka Han onu kendi hizmetine alarak eğitti ve kendisine mülazım yaptı. Abaka Han'ın hizmetinde oldukça yükselen Buka onun "inak"larının²⁸² en büyüğü oldu. Abaka kendi özel hazinesinde bulunan en değerli hazineleri ve mücevherlerinin sorumluluğuna Buka'yı getirdi. Ayrıca Uyat oymağının reisliğini de Buka'ya verdi. Bu şekilde Buka, Abaka Han'ın büyük emirleri arasına girdi.²⁸³

Tablo 12

1269/667-668 yılında Çağatay hükümdarı Barak Han'ın Horasan'a saldırması sonucunda Abaka Han, Barak Han üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Kendisi ordu hazırlanıp yola çıkıncaya dek öncül kuvvet olarak Şıramun Noyan ve Abatay Noyan emrindeki öncül kuvvetleri bu bölgeye gönderdi. Abaka Han'ın gönderdiği bu öncül kuvvete komuta edenlerden biri de Buka idi.²⁸⁴

681/1282-1283 yılı zilhicce ayının 20'sinde Abaka Han öldüğünde Buka, Şehzade Ahmed Tekudar'ın mülazımı ve büyük emirlerinden biri olarak onun yanında, Kürdistan'da bulunuyordu.²⁸⁵ Abaka Han'ın ölümü üzerine Şehzade Ahmed Kürdistan'dan, Ergun ise Horasan'dan Merağa'ya geldiler. Yapılan kurultayda Abaka'nın yerine kimin ilhan olacağı tartışmalarında Buka, kardeşi Arak ve yine Celayir kabilesi'nden İlkan Noyan'ın oğlu Emir Ak Buka aslında Şehzade Ergun'un ilhan olmasını istiyorlardı. Ancak diğer şehzade ve emirlerin çoğunluğu Ahmed'den yana tavır alınca o sırada yanında ordusu bulunmayan Ergun ister istemez çekildi. Böylece önünde başka bir engel kalmayan Şehzade Ahmed 681/1282 yılı rebiulevvel ayının 13'ünde gerçekleştirilen törenle ilhanlık tahtına oturtuldu.²⁸⁶

Buka, Şehzade Ahmed'in ilhan ilan edilmesinden sonra kardeşi Arak ile birlikte Şehzade Ergun'a katıldı ve onunla birlikte Horasan'a gitti. Ancak Sultan Ahmed Tekudar, Buka'nın devlet işlerindeki bilgi ve deneyiminden haberdar olduğu için onu kendi hizmetine almak istiyordu. Bu nedenle bir kaç kez Ergun'a haber

²⁸² Inak= Moğolca bir kelime olan "inak" müşavir, hazinedar, yakın, nedim anlamlarına gelmektedir. Ayrıca emirlerin çocuklarına da "inak" denirdi. (Abu'l-Farac, II/621; Reşideddin, II/774; Uzunçarşılı, Medhal, s.187; Hânbâbâ Beyânî, Zeyl-i Târih-i Reşidî, s.308; Âyetî, s.376; Emin, Ferheng-i İstilâhât, s.50)

²⁸³ Reşideddin, I/52, II/773-774; Muhammed Hasan Han, IV/63; Howorth, III/289; Beyânî, s.4

²⁸⁴ Howorth, III/238-239

²⁸⁵ Reşideddin, II/784

²⁸⁶ Reşideddin, II/785; Mustevfi, Târih-i Guzide, vr.5 34; el-Eherî, s.137; İbn-i Haldûn, IV/784; Fazil-i Havâfi, II/350; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/118; Howorth, III/285; Âzzâvî, I/304; İkbâl, s.221; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/366; Langrûdî, Rezazâde, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

göndererek Buka'yı kendi yanına göndermesini istedi. Fakat Ergun her defasında değişik bir mazeret ileri sürerek Buka'yı göndermiyordu. Zira, Buka'nın kendisi de Sultan Ahmed Tekudar'ın yanına gitmek istemiyordu. Ancak sonunda Sultan Ahmed'in ısrarlı talepleri üzerine Ergun, Buka'yı onun yanına gönderdi. Buka ise istemeye istemeye Sultan Ahmed'in huzuruna geldi. Ahmed'in huzuruna gelince Abaka'nın eşi Kutî Hatun onu çok güzel bir şekilde karşıladı ve ona değerli kumaşlardan hilâat giydirdi.²⁸⁷

Sultan Ahmed Tekudar'ın sarayına yerleşen Buka, Abaka'nın eşi Kutî Hatun ile evlendi ve kısa bir süre içinde İlhanlı devlet mekanizmasında önemli bir konuma ve rolü olan bir devlet edanı ve emir durumuna geldi. Aslında kendisi başlangıçta Şehzade Ergun'un İlhan olmasını istemesine rağmen Ahmed ile Ergun arasındaki saltanat mücadelelerinde ilk önceleri iki varis arasında arabuluculuk rolü üstlendi ve Sultan Ahmed Tekudar'ın nezdinde "Ulus emiri"²⁸⁸ (امیر اولوس) ünvanı ile diğer bütün emirlerin üzerinde bir makama ulaştı.²⁸⁹

Öte yandan, Şehzade Ergun başlangıçta İlhanlık mücadelesinden çekilmiş olmasına rağmen ilk günden itibaren babasının tahtına oturma amacını taşıyordu. Babası Abaka Han tarafından kendisinin idaresine bırakılan ve Sultan Ahmed Tekudar tarafından da geri alınmayan Horasan'da adeta bağımsız bir şekilde hüküm sürüyordu. Bir süre sonra Sultan Ahmed Tekudar'a haber göndererek Horasan'a ilaveten Irak-ı Acem ve Şirâz'daki tümenlerin de kendisine verilmesini istedi. Bu talebinin yerine getirilmemesi halinde de kendisine itaat etmeyeceğini bildirdi. Ahmed bu davranışın bir isyan başlangıcı olduğunu anlamakla beraber Ergun'a bir elçi göndererek "Ergun'un hakimiyet sahası Horasan'dır. Biz ona olan şefkatimizden dolayı orayı kendisine verdik. Eğer başka bir yer daha istiyorsa huzura gelerek kurultayda bu isteğini ifade etmesi gerekir. Eğer isteği kurultayda kabul edilirse bunu ondan esirgemeyiz. Ancak o aptallık edip isyan yolunu seçerse o zaman bir ordu gönderip Ergun'u ve ordugahını zorla buraya getirtiriz." cevabını gönderdi.²⁹⁰

Ergun o sırada Bağdad'da bulunuyordu. Hemen bir ordu oluşturarak aniden gelebilecek bir saldırıya karşı önlem olarak şehrin Diyarbekir Kapısı'na yerleştirdi. Bu ordunun kumandasını da Şehzade Cüşkeb ve Buka'nın kardeşi Aruk ve yine bir Celayirli emir olan Karanış'ya verdi. Kış Bağdad'da geçirdikten sonra da vakit geçirmeden Horasan'a döndü.²⁹¹

Bu taraftan Ergun'dan herhangi bir cevap alamayan Sultan Ahmed, bu kez Buka ve Doladay Yarğuçi'yi Ergun'a elçi göndererek ona eğer itaat ediyorsa kendisinin huzura gelmesini ya da Şehzade Geyhatu'yu göndermesini istedi.²⁹²

Buka yola çıkarken Sultan Ahmed Tekudar'a kendilerinin barış için gittiklerini ve bir sonuç almaya kadar harekete geçmemesini söyledi. Ancak Ahmed, Buka'nın dönüşünü beklemeden 682/1283 yılı sonunda kalabalık bir

²⁸⁷ Resîdeddîn, II/783

²⁸⁸ Ulus Emiri hakkında geniş bilgi için bak s.284

²⁸⁹ Resîdeddîn, II/794; Kırmânî, Simtu'l-İttâ, s.59; Mirhând, III/331; Howorth, III/296-297

²⁹⁰ Resîdeddîn, II/788; Aksarıyî, s.141; Vassâf, vr. 121; Mihând, V/335-336; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/121-122

²⁹¹ Resîdeddîn, II/789

²⁹² Resîdeddîn, II/794; Abu'l-Farac, II/614; Howorth, III/302

orduyla Horasan'a yöneldi. Horasan'a ulaşmadan Ergun'a bağlı bir grup emiri yakalayarak öldürttü. Böylece iki aralarındaki ilk savaş başlamış oldu.²⁹³

Öte yandan Şehzade Ergun'un yanına elçi olarak gitmiş olan Buka, Şehzade Geyhata'yı da yanına alarak dönerken Sultan Ahmed'in sözünde durmadığını görünce bu duruma sessiz kalmadı. Sultanla aralarında geçen tartışmada Buka, Sultan Ahmed'i tehdit etti. Bunun üzerine Sultan Ahmed, Buka'yı görevinden azlederek yerine İlkan Noyan'ın oğlu Emir Akbuka'yı getirdi.²⁹⁴

Bu olay Buka'nın Sultan Ahmed Teküdar'dan tamamen yüz çevirmesi ve Ergun'un ilhanlığı için çaba sarfetmesi yönünde bir zemin hazırlamış oldu. Sultan Ahmed ise 683/1284 yılı içinde Ergun'un üzerine yürüyerek onu hezimete uğrattı. Ergun yakalanarak Sultan Ahmed Teküdar'ın huzuruna getirildi. Ahmed görünüşte Ergun'u bağışladı ise de kendisi Tudun Hatun ile evlenmek üzere Irak-ı Acem'e hareketinden önce Alnak Noyan'a geceleyin onu öldürmesi emrini verdi. Buka ve kardeşi Arak'a ise 4000 süvari ile dışarıdan Ergun Han taraftarlarından gelebilecek herhangi bir saldırı ihtimaline karşı Ergun'un çadırını kuşatma görevini verdi.

Ertesi gün Sultan Ahmed'in karargahtan ayrılmasından sonra Buka planını gerçekleştirmek için harekete geçti. Ergun yanlısı diğer emirlerle de görüşerek onları kendi etrafında topladı. Şehzade Cuşkeb ve Hülecü'yü de kendi yanlarına çektiler. Aldıkları karara göre bu planın gerçekleştirilmesinde Şehzade Hülecü ve emirlerin en müteberri durumunda olan Buka öncülük edeceklerdi ve hiç kimse Buka'nın emirlerinin dışına çıkmayacaktı. Ayrıca Ergun'u ortadan kaldırma görevi kendisine verilmiş olan Alnak Noyan zafer sarhoşluğu içinde zevk ve eğlence ile meşguldü. Yapılan plan gereğince Alnak Noyan içki sofrasında iyice sarhoş edilecek ve etkisiz hale getirilecekti.

Aynı gece plan uygulamaya konuldu. Buka yanında üç süvari olduğu halde Ergun'un çadırına girdi. Ergun ilk önce Buka'nın kendisini öldürmeye geldiğini sandı. Ancak Buka onun elini tutarak her şeyi anlattı ve kendi çadırına götürdü. Ardından da sarhoş edilmiş olan Alnak Noyan'ın çadırına baskın düzenlenerek öldürüldü. Sultan Ahmed'in tarafında olanlar da etkisiz hale getirildi. Bu haber Tudun Hatun ile evlenmek üzere yola çıkmış olan Sultan Ahmed'e ulaşana üzüldü ve telaşla annesinin ordugahının (ordu) bulunduğu Serab'a gitti. Buka ise her ihtimale karşı gelebilecek bir saldırının önüne geçmek için Sultan Ahmed'in gelmesi muhtemel yollar üzerine birlikler gönderdi.²⁹⁵

Ergun ve Buka taraftarları duruma hakim olduktan sonra bu kez kimin ilhan ilan edileceği konusunda emir ve şehzadeler arasında ihtilaf çıktı. Zira bir grup emir Şehzade Cuşkeb'in, Bir başka grup emir ise Şehzade Hülecü'nün ilhan olmasını istiyordu. Ancak başlangıçtan itibaren Ergun'un ilhan olmasını isteyen Buka kılıcını çekerek " *Bu kılıç benim elimde olduğu sürece Ergun'dan başkası ilhan olamaz* " diyerek ağırlığını koydu. Uzun tartışmalarda sonra nihayet diğer emir, şehzade ve hatunlar da Ergun'un ilhan olması konusunda birleştiler ve Ergun'u ilhan ilan ettiler.

²⁹³ Resîdeddîn, II/794-795; Vassâf, vr. 127; Mîrhând, V/336; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/122; Howarth, III/302-303

²⁹⁴ Resîdeddîn, II/795; Howarth, III/303; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/366

²⁹⁵ Abu'l-Farac, II/614-615; Resîdeddîn, II/796-798; Benâketî, s. 440; Vassâf, vr. 128-133; Mustevfî, Târîh-i Guzide, vr. 385; el-Eherî, s.138; İbn-i Haldûn, IV/785; Fasîh-i Havâfî, II/353-354; Mîrhând, V/336-340; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/122-123; Howarth, III/303-305; Azzâvî, I/320; İkbâl, s.230; Meşkûir, s.229

(cemadiellevvel 683 /eylül 1283) Ancak henüz Sultan Ahmed ortadan kaldırılmadığı için resmi cülus töreni yapmadılar.²⁹⁶

Bu ittifakın ardından Ergun ve Buka bir ordu oluşturarak aynı yılın cemadiellevvel ayının 25'inde Sultan Ahmed üzerine sefere çıktılar. Ancak savaşa gerek kalmaksızın Sultan Ahmed kendi yandaşı olan bazı emirler tarafından yakalanarak Ergun Han'ın huzuruna getirildi. Yapılan yargılama sonucunda suçu bulunarak 683 /1284 yılı cemadiellevvel ayının 26'sında katledildi.²⁹⁷

Ergun Han ilhanlığı henüz Karakorum tarafından tanınmadığı için resmen ilhanlık makamına oturmuş olmasa da ilhan ilan edildikten sonra ülke işlerini düzene sokmak maksadı ile bir kurultay yaptı. Ülkenin yönetimini emir ve şehzadeler arasında bölüştürdü. Her bir emire bir görev verdi. Bu taksimata göre, şehzadelerden Çaşkeb ve Baydu'yu, emirlerden Buka'nın kardeşi Arak ile birlikte Bağdad ve Diyarbekir'in hakim ve emirliğine, Şehzade Hülecâ ve Geyhatu'yu ise Anadolu eyaletinin yönetimine tayin etti. Gürcistan'ı kendi adına yönetmek üzere Acay'a, Horasan, Mazenderan, Humus ve Rey'i de kendi oğlu Gazan'a verdi. Buka'yu ise diğer bütün emirlerin üzerinde bir makama çıkararak bütün ülkenin yönetiminden sorumlu baş vezirliğe getirdi ve "Naib-i Kull"²⁹⁸ ilan etti. Bu ünvan ile Buka İlhanlı Devleti'nin yönetiminde İlhan Ergun Han'dan sonra ikinci kişi konumuna yükseldi. Bu kurultay merasiminde Ergun Han, Buka'nın başından o kadar altın ve mücevher serpmiştir ki Buka altınlar arasında görünmez olmuştur.²⁹⁹

Bütün bu olaylar olurken Sultan Ahmed Teküdar'ın devlet mekanizmasında önemli rol oynayan vezir Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cuveynî, İsfahân'da bulunuyordu. Ahmed'in katledilmesi ve ülke yönetiminin Ergun Han'a geçmesinin ardından ilk önce kaçarak Hindistan'a gitmek istedi. Ancak daha sonra bu kararından vazgeçerek beklemeye başladı. Bir süre sonra da Ergun Han'dan gelen davet üzerine Sultan Ahmed Teküdar döneminden de dostu olduğu Buka'nın aracılığı ve yardımı ile Ergun Han'ın huzuruna kabul edildi. Ergun Han, Şemseddin Cuveynî'yi ülke yönetiminde görevlendirerek onu Buka'nın yardımcılığına getirdi. Ancak onun çok kısa bir süre içinde kendisini Ergun Han'a kabul ettirmesi ve ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlaması üzerine, emri altında çalışan Fahreddin Mustevfî ve Hacı Hüsameddin Kazvîni kiskanarak onun aleyhinde çalışmaya başladılar. Buka'nın yanına giderek "Sahib-i Divan Cuveynî var oldukça senin İkbâl yıldızın parlamayacaktır. O yerini iyice sağlamlaştırdıktan sonra seni de diğer emirler gibi etkisiz hale getirecektir. Sakın ipin ucunu elinden kaçıрма. Aksi takdirde soursadan pişmanlık fayda etmez" diyerek onu Cuveynî aleyhine tahrik ettiler. Bu sözlerden etkilenerek makamını yitireceğinden korkmaya başlayan Buka, onu Ergun Han nezdinde kötölemek suretiyle gözden düşürdü ve nihayet 683/1284 yılı şaban

²⁹⁶ Abu'l-Farac, II/615; Resîdeddîn, II/799; Benâketî, s.440; Fasîh-i Havâfî, II/354; Mîrhând, V/341; Howorth, III/306; Huari, s.6; Âzzâvî, I/320; İkbâl, s.230; Sümer, Faruk, "İlhanlı Hakâmdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", BELLETEN, LIII/206, Ankara, 1989, s.185

²⁹⁷ Abu'l-Farac, II/615; Resîdeddîn, II/799-800; Vassâf, vr. 136; Mustevfî, Târîh-i Guzîde, vr. 585-586; İbn-i Hâkdüm, IV/785; Fasîh-i Havâfî, II/353-354; Mîrhând, V/342-343; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/124; Gaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, s.213; Âzzâvî, I/321-322; İkbâl, s.230

²⁹⁸ Naib-i Kull: Bütün işlere vekâlet etme hakkı olan naib, genç naib.

²⁹⁹ Resîdeddîn, II/808; Kirâmî, Nasîreddin Münşî, Nesâimü'l-eshâr, neşr. Celâleddin Ornevi, Tahran 1338 hş., s.105-106; Benâketî, s.442; Vassâf, vr. 229; Mustevfî, Târîh-i Guzîde, vr. 586; Şabânkârel, s.265-266; Mîrhând, V/344-345; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/125; Muhammed Hasan Han, IV/625; Howorth, III/312-313; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/368; İkbâl, s.230; Afşâr, Yâd-dâştâ-yi Kazvîni, III-IV/61; Langrûdî, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

ayının dördünde Ergun Han'ın emri ile öldürttü. Emir Ali Tamğaçi'yi Tebriz'e göndererek onun bütün mallarına el koydurttu.³⁰⁰

684 yılı zihicce ayının 27'sinde (27 Ocak 1286) Karakorum'dan Kabilay Kağan'ın elçileri geldi. Getirdikleri yarığda Ergun'un ilhanlığı resmen onaylanırken Buka'ya da yaptığı hizmetlerden dolayı kağan tarafından "Çink-sang"³⁰¹ ünvanı veriliyordu.³⁰²

Bu yarığın gelmesinin ardından Ergun Han bu kez resmi bir törenle ilhanlık makamına oturtuldu. Yapılan törende Ergun Han, Sahib-i Divan Şemseddin Carveyni'nin öldürülmesinden sonra zaten fiili olarak ülkeyi tek başına yönetmekte olan Buka'ya, kendisinin ilhan olmasının Buka'nın üstün gayret ve çabaları sonucunda gerçekleştiğini bildiği için ilhanlık ünvanı dışındaki bütün ünvanları verdi. Onun adına yarığ çıkardı. Bu yarığta Amıye Nehri'nden Mısır sınırına kadar olan geniş İlhanlı Devleti'nde ordugahın (*ordu*) ve haremın idaresi, idari ve askeri tayinler ile askeri işler dahil bütün kararlar Buka'ya bırakılıyordu. Yine bu yarığın hükümüne göre Buka büyük suç işlemediği sürece yargılanamayacak, padişahın dışında hiç kimse ondan hesap soramayacak, onun "Altamğa"³⁰³ olmaksızın hiç bir ferman geçerli sayılmayacak, ancak Ergun Han'ın mührü olmasa da Buka'nın çıkardığı fermanlara itaat edilecekti. Ülkenin idaresinde Buka'ya Celaleddin Simnani, Hüsameddin Kazvini, ve Fahreddin Mustevfi naib ve katip olarak yardım edeceklerdi. Buka dokuz büyük günahın birini işlemedikçe hiç kimse ona hesap soramayacaktı.³⁰⁴

Buka Çink-sang bu şekilde İlhanlı ülkesini beş yıl boyunca yönetti. Öyle ki devlet yönetiminde Ergun Han'ın adı dışında hiç bir varlığı yoktu. Buka, Karumışı Noyan, Emir Zengi, Binbaşı Tayca, Gazan Bahadır, Eşek Tuğlu, Tuğluk Noyan (توغلوک) ve diğerleri gibi Celayir kabilesine mensup emirleri etrafına toplayarak adeta bir hükümdar gibi hüküm sürdü. Ancak yine Celayir kabilesinden olmalarına rağmen İlkan Noyan'ın çocuklarına devlet yönetiminde yer vermedi.³⁰⁵

Beş yıl bu şekilde geçtikten sonra Buka Çink-sang'ın oldukça yüksek bir makama çıkması ve devlet yönetiminde tek başına söz sahibi olması diğer devlet erkani ve emirler arasında kıskançlığın ortaya çıkmasına neden oldu. Bu emirler fitne ve fesat çıkarmaya ve Buka aleyhinde faaliyet göstermeye başladılar. Öte

³⁰⁰ Abu'l-Farac, II/616-617; Reşideddin, II/309-311; Kirmâni, Nesaimu'l-eshâr, s.105-106; Benâketi, s.442-443; Vassâf, vr. 140-141; el-Eberî, s.138-139; Fasih-i Havâfi, II/357; Mirhând, V/345-348; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135-137; Howorth, III/316-317; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/368; İkbâl, s.232-233; Âzzâvi, I/325; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/185-186; Meşkür, s.229-230; Langrûdî, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

³⁰¹ Çingsang: "... vezirlik ve naiblik makamına yükselenlere çingsang derler. Adet şyledir ki büyük divanda dört tane çingsang bulunur. (Reşideddin, II/642; Vassaf, vr.229)

³⁰² Reşideddin, II/812; Benâketi, s.443; Vassâf, vr. 129; el-Eberî, s.139; Fasih-i Havâfi, II/358; Mirhând, V/353-354; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/127; Howorth, III/320; İkbâl, s.233; Âzzâvi, I/323; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/186; Meşkür, s.229-230; Langrûdî, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

³⁰³ Altamğa, bak s.277

³⁰⁴ Abu'l-Farac, II/622; Reşideddin, II/812; Münşi-yi Kirmâni, Simtu'l-U'la, s.56; Vassâf, vr. 229-230; Mustevfi, vr. 586; el-Eberî, s.139; Mirhând, V/353-354; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/127; Gâffârî, Târih-i Cihân-ârâ, s.213; Howorth, III/322-323; Spuler, Iran Moğolları, s.311; İkbâl, s.232; Langrûdî, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

³⁰⁵ Abu'l-Farac, II/7622; Reşideddin, II/816; Vassâf, vr. 233-234; Muhammed Hasan Han, IV/625; İkbâl, s.237; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

yandan Buka da bazı olumsuz davranışları ile onların bu hareketlerine adeta çanak tutuyordu. Zira ülke yönetimine geldiğinden sonra yönetimde baskıya başlamıştı. Diğer devlet erkânını hakir görüyordu. Ayrıca Ergun Han'ın ilhan olduktan sonra Bağdad emirliğine atanmış olduğu Buka'nın kardeşi Arak'un da orada padişah gibi hüküm sürmesi, keyfi idaresi ve toplanan vergileri merkeze göndermeyerek kendi hazinesine geçirmesi, Buka'nın da buna göz yumması onun aleyhine yürütülen faaliyetlerde etkili oluyordu. Ancak bütün bunlara rağmen Ergun Han'ın Buka'ya vermiş olduğu geniş yetkiler ve ona duyduğu güven nedeni ile muhalif emirler seslerini fazlaca yükseltmiyorlardı.³⁰⁶

Buka Çink-sang ile Ergun Han arasındaki ilk ihtilaf Fars İncusu'nun³⁰⁷ yönetimi konusunda ortaya çıktı. Ergun Han daha önceleri Abaka Han döneminde Şirâz'ın ileri gelenlerinden Atabek Ebubekir'in çocukları tarafından idare edilen bu incu'ya kendi mülazım Seyyid Fahreddin Hasam'ın tahrikleri somucunda el koymak istedi. Bu durum Şirâz'ın ileri gelenleri arasında bir hoşnutsuzluk ve kargaşaya neden oldu. Buka, Ergun Han'a karşı çıkarak "Şirâz zaten bütün tâbi bölgeleri ile birlikte Padişahın mülkiyeti altındadır. Böyle küçük bir toprak parçasını birinden alıp ötekine vererek huzursuzluk ve kargaşa çıkarmanın gereği yoktur." dedi. Ancak Ergun Han bu incuya el koymayı tam olarak kafasına koyduğundan dolayı Buka'nın sözlerine itibar etmedi ve ondan bu işe karışmamasını istedi. Ardından da bu incuya el koyarak ülkedeki diğer bütün incularla birlikte Emir Toğaçar'ın yönetimine verdi. Bu olay Buka'nın Ergun Han'dan incinmesine ve aralarında bir soğukluğun oluşmasına sebebiyet verdi.³⁰⁸

Buka bu olayın ardından Ergun Han'ın ordugahına(ordu) ve meclislerine daha az gelmeye başladı. Bu ise Buka'nın fırsat bekleyen düşmanlarının hemen onun aleyhinde harekete geçmelerine neden oldu. Buka'nın düşmanlarının başında Kuhistan Şahnesi Tuğan geliyordu. Tuğan oldukça zeki, kurnaz ve konuşmasım bilen bir emir idi. Ergun Han'ın huzuruna her gelişinde Buka'nın kusurlarından birini anlatıyor ve "Buka, İlhan'ın fermanlarını hiç sayıyor. Diğer emir ve hatunlarla işbirliği yapıyor. Bu nedenle ondan sakınmak gerekir. Zira Ahmed ona devletinde yer vererek saltanat sırlarını onunla paylaştı. Ama o nihayetinde ona ihanet etti. Oysa o zaman fazla gücü ve kudreti yoktu. Şimdi ise malî hazineleri ve ordusu vardır. Onun ordugaha her gelişi ve gidişi sırasında asker ve mülazımların onun etrafında nasıl pervane oldukları ve o tarafa bu tarafa nasıl koşuştuklarından anlaşılabilir." diye Ergun Han'ı Buka'ya karşı tahrik ediyordu. Ergun Han bütün bu sözlerden etkilenmiyor ve bunların çekememezlikten dolayı söylendiğini düşünerek Buka'ya karşı bir hareketle bulunmuyordu. Nihayet bir gün Sultan'ın huzurunda, içki meclisinde Buka ile diğer bir grup emir arasında tartışma çıktı ve Buka'ya karşı kaba sözler sarfedildi. İçki meclisinin bitiminde de bu emirler açıkça Buka'ya karşı geldiler. Ergun Han ise bütün bu olup bitenler karşısında sessiz kaldı. Bu olaydan sonra Buka kendisini diğer emirlerden üstün gördüğü ve onların seviyesine

³⁰⁶ Abu'l-Farac, II/622; Benâkati, s. 444; Vassâf, vr.232; Mirhând, V/355-357; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/7128; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/187

³⁰⁷ İncu, Moğolca bir kelimedir. İlhanlılar devrinde saltanat hanedanı üyelerine ait olan şahsi arazi ve bu arazilerin gelirlerine incu denirdi. Celayirliler devrine gelindiğinde İncu sistemi geçerliliğini yitirmiştir. (Aksarayî, s.131; Uzunçarşılı, Medhal, s.190; Togan, Giriş, s.286; Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.164; Hânbâbâ Beyânî, Zeyl-i Târîh-i Reşîdî, s.307; Emin, Ferheng-i Istilahat, s.51-52)

³⁰⁸ Reşideddin, II/815; Vassâf, vr. 230; Mirhând, V/355-356; Howorth, III/323-324; Spuler, İran Moğolları, s.94; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/187

düşmemek için hastalığına da bahane ederek bu tür eğlence meclislerine ve dolayısıyla da Ergun Han'ın huzuruna çok seyrek olarak gelmeye başladı.³⁰⁹

Sonunda Buka aleyhinde yapılan tahrikler Ergun Han'ın üzerinde etkisini gösterdi ve Buka'nın zimmetine para geçirdiği yönündeki iddialar üzerine hesap defterlerinin incelenmesi ve onun emri altında çalışan memurların görevlerinden azledilmeleri emrini verdi. Buka ise Ergun Han ile aralarında meydana gelen bu soğukluğun artık telafi edilemeyecek bir duruma geldiğini anladığı için kendi etrafındaki emirlere çok miktarda mal ve para dağıtarak onlarla işbirliği yaptı ve Ergun Han'ı tahttan indirmek için harekete geçti.³¹⁰

Kardeşi Bağdad Emiri Arak, ileri gelen emirlerden Karamaşa Noyan, Ucan, Kadaan İlçi, Emir Zengi, Taycu Noyan, Gazan Bahadır, Eşek Tağlı ve Tağluk Karamaşa³¹¹ ile şehzadelerden Hâlerü'yü de kendi yanına alarak ordugahı Fırat kıyılarında bulunan Şehzade Cuşkeb'a elçi gönderdi. Ona, "Ergun'un bir grup emirin tahrikleriyle kendisini ortadan kaldırmak istediğini kendisinin onun üzerindeki hukukunu unuttuğunu, oysa her kesin Ergun'un kendi sayesinde ilhan olduğunu bildiğini, eğer Cuşkeb ilhan olmak isterse onu tahta çıkarmak için mücadele etmeye ve elinden geleni yapmaya hazır olduğu" mesajını iletti. Şehzade Cuşkeb bu mesajı alınca hem oldukça şaşırды hem de korkuya kapılarak kendi kendine "Acaba Buka padişah olmak ve Ergun'u öldürerek bu amacına ulaşmak için beni de kendi emellerine alet mi etmek istiyor yoksa çıldırdı mı?" diye düşündü. Elçiye "Dön ve Buka'ya sizin sözlünüzde güvenimin olmadığını, inanabilmem için Buka ile birlikte olan emirlerin isimlerini yazarak bana göndermeleri gerektiğini söyle" dedi. Buka ve yandaşları Cuşkeb'ın dediklerini yerine getirerek hepsi tek tek isimlerini bir kağıda yazarak ona gönderdiler. Cuşkeb listedeki isimleri gördüğünde dehşete kapıldı. Ancak belli etmedi ve elçiye "Ben yola çıkmak için hazırlıklara başlıyorum. Siz de gerekli hazırlıkları yapıp Ergun'u ortadan kaldırın" diyerek geri gönderdi. Buka, Cuşkeb'ın geleceğini söylediği geceye kadar bütün hazırlıklarını yaptı. Kendi askerlerini ve beylerini silahlandırarak onu beklemeye başladı. Öte yandan Cuşkeb ise bu olayı bir an önce Ergun Han'a ulaştırmak istediği için aceleyle kendi ordugahından çıktı. Buka ile kararlaştırdıkları gece oraya gitmedi. Sabahleyin Ergun Han'ın huzuruna ulaşarak durumu ona anlattı. Ancak Ergun Han başlangıçta ona inanmadı ve "Benim Buka'ya olan inancım ve güvenim bu sözlerle sarsılmayacak kadar fazladır" cevabını verdi. Bunun üzerine Cuşkeb, Buka ve yandaşlarının isimlerini yazarak kendisine gönderdikleri belgeyi Ergun Han'a gösterdi. Ergun Han Bu kağıdı görüp Buka'nın planlarını anlayınca hiddetinden ne yapacağını şaşırarak "Ben Buka'ya diğer bütün emirlerimin üzerinde bir makama çıkardım. Ülkeyi onun eline teslim ettim. Halkımı ve ordusunu onun emrine verdim. O ise benim hakkımda kötülüğü ve ihaneti düşünerek bana tuzak kurdu." dedi.³¹²

³⁰⁹ Abu'l-Farac, II/623; Reşideddin, II/814-815; Vassâf, vr. 231-232; Mîrhând, V/356-357; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/128-129; Howorth, III/324; İkbâl, s.237

³¹⁰ Abu'l-Farac, II/623; Reşideddin, II/816; Mustevîl, Târih-i Gazide, vr. 587; Vassâf, vr. 232; el-Eherî, s.139; Mîrhând, V/358; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/130; İkbâl, s.238-239

³¹¹ Reşideddin (II/816) ve Benâketi (s.444) bu emirlerin tamamının Celayir kabilesinden olduğunu belirtmişlerdir.

³¹² Reşideddin, II/816-817; Benâketi, s.444; Mustevîl, Târih-i Gazide, vr. 587; el-Eherî, s.139; Mîrhând, V/358-359; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/129-130; Muhammed Hasan Han, IV/625-626; Langrûdi, "Ergun Han", DMBİ, VII/647

Ergun Han, gece olunca Sultan Eyudacı (نورداجي), Doladay, ve Tuğan isimli emirlerini bir ordu ile Buka'yı yakalayarak huzuruna getirmekle görevlendirdi. Bunun üzerine mezkur emirler Buka'nın Kär Nehri kıyısındaki karargahını (ordu) kuşattılar. Ancak sabah olunca Buka'nın orada olmadığını anladılar. Çünkü Buka olayları önceden öğrenerek kayıkla nehri karşıya geçmiş ve Olcay Hatun'un ikametgahına giderek ona sığınmak istemiş, ancak Olcay Hatun, Buka'yı kendi ikametgahına kabul etmemişti. Buka geri dönecekken Olcay Hatun'un ordu emiri (امير اوردو) Zengi, Buka'yı alarak kendi evinde saklamıştı. Olcay Hatun bunu öğrenince sabahleyin Buka'nın kendi ikametgahında olduğunu Ergun Han'a haber verdi. Bunun üzerine Ergun Han'ın emirleri derhal oraya yöneldiler. Emir Zengi de korkusundan gelerek Buka'nın hangi çadırda olduğunu söyledi. Buka'yı derhal yakalayarak sürükleye sürükleye çadırdan çıkarıp Ergun Han'ın huzuruna getirdiler. Huzurdaki emirlerden Celayirli Şiktur Noyan " *Bu yarattığın fitne ve fesadın sebebi nedir? Her gün yeni bir padişah çıkarmak istiyorsun!*" diye sorunca Buka " *Benim padişah ile bir meselem yoktur. Benim hasmım sadece Sultan Eyudacı ve Emir Tuğan'dır. Ben onları ortadan kaldırmak için isyan ettim*" cevabını verdi. Ancak Şehzade Cuşkeb onun ve yandaşlarının kendisine gönderdikleri mektubu çıkarıp gösterince artık Buka bir cevap veremedi. Ergun Han, Buka'nın öldürülmesini istedi. Cuşkeb onu öldürmek için Ergun Han'dan izin istedi. Emir Tuğan, " *Her zaman padişahlık ve taht hevesindeydin. Cezan budur*" diyerek Buka'nın göğsüne bir tekme attı. Şehzade Cuşkeb kılıcını çekerek Buka'nın başını gövdesinden ayırdı. Başını pazar yerindeki direğe astılar.(21 zilhicce 687 / aralık 1288)³¹³

Buka'nın öldürülmesinin ardından Ergun Han'ın emri ile onun bütün karargahı yağmalandı. Haremındaki kadınları ve kızları askerler arasında bölüştürüldü. Ertesi gün yargılama ve takibat başladı. Onunla işbirliği yapmış olan emirler, Tuğluk Karanna, Maca, Ejek Tuğlu, Gazan Bahadır, ve diğer emirler suçlu bulunarak öldürüldüler. Ergun Han cesetlerinin ortadan kaldırılmamasını köpekler ve kurtlara yem olmasını emretti.

Buka'nın oğullarından Abacı, Emir Tuğan'ın mülazımı idi. Tuğan onun başışlanmasını istedi. Ancak Ergun Han'ın kızgınlığı hâlâ geçmemişti. Buka'nın bütün sülalesinin ortadan kaldırılmasını istedi. Bunun üzerine Abacı ile birlikte diğer oğulları Melik, Turhan Teymur ve Kutluğ Teymur da öldürüldüler. Amcası Emir Aruk'un mülazımı olan ve onunla birlikte Diyarbekir tarafında bulunan diğer oğlu Gazan da Aruk ile birlikte ele geçirilerek katledildi.³¹⁴

Buka, İlkan Noyan'dan sonra Celayir kabilesinden çıkarak İlhanlı Devleti'nin yönetim kademelerinde zirveye çıkan ve sahip olduğu kudretle devlet yönetiminde oldukça önemli bir rol oynayan ikinci Celayirli beydir. O, İlhanlı Devleti tarihinde kendi meslektaşlarının üstünde bir konuma yükselerek bir gelenek başlatmıştır. Nitekim daha sonra gelen İlhanlar da mutlaka Buka gibi bir devlet adamını ön plana çıkararak devlet yönetimini ona teslim etmişlerdir. Buka askeri

³¹³ Abu'l-Farac, II/624; Reşideddin, II/317-318; Bezâkati, s.444; Vassâf, vr. 232-233; Mustevfi, Tarih-i Guziye, vr. 587; Şabânkarei, s.266; el-Eheri, s.139; Fasih-i Havâfi, II/359; Mirhând, V/359-360; Hândmir, Habûb'u's-siyer, III/130; Howorth, III/325; İkbâl, s.238-239

³¹⁴ Reşideddin, II/318; Vassâf, vr. 233-234; el-Eheri, s.139; Mirhând, V/360; Hândmir, Öryaseddin b. Humame'd-din, Destûrû'l-Vuzerâ, neşr. Said Nefisi, Tahran, 1317 hş., s.297; Howorth, III/325-326; Âzzavi, V/345; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/187

meziyetlerinden ziyade bir devlet adamı yani siyasetçi ve bürokrat özelliği ile öne çıkmış ve Ergun Han'ın yedi yıl süren saltanatının beş yılında ülkeyi padişah gibi yönetmiştir.³¹⁵

Daha önce de değinildiği gibi, onun hakkında bilgi veren kaynaklar da bu özelliklerinden bahsederken "*Buka etrafına korku salan, heybetli, adil, ve siyaset sahibi bir Türk idi.*" diye vasıflandırmışlardır.³¹⁶

1.2.3.9. Emir Aruk (اروق): Buka Çink-sang'ın kardeşidir.³¹⁷ Kardeşi Buka gibi babaları Hulakıy Karçı'nın ölümünden sonra Abaka Han'ın himayesi altında, İlhanlı sarayında büyüdü. İlk önceleri onun mülazımı idi. Abaka Han'ın elçisi tırvam ile Karakorum'a giderek oradan "*Gök Tamğa*" yı³¹⁸ Abaka Han'a getirdi. Daha sonraları yine Abaka Han tarafından emirlik makamına yükseltildi. 1276 /675 yılında Gürcistan Hakimî Sargis ve oğlu Bena'nın Moğollara isyan etmeleri üzerine Aruk 20 000 kişilik bir ordu ile bu isyanı bertaraf etmesi için Gürcistan'ın Samatzk bölgesine gönderildi. Bena kaçarak dağlık bölgeye sığındı. Aruk burada 20 gün kalarak yağmalamalarda bulunduktan sonra geri döndü.³¹⁹

Abaka Han'ın ölümünden sonraki ilhanlık tartışmalarında Aruk da kardeşi Buka Çink-sang gibi aslında Ergun'un ilhan olmasını istiyordu. Ancak çoğunluğun Şehzade Ahmed'den yana ittifak etmesi üzerine Ergun'un geri çekilmesi ile sonuçlanan süreçte Ahmed'in ilhan olmasına ses çıkarmadı ve onun huzurunda müteber bir emir oldu. Kardeşi Buka'ya da destek olarak onun Sultan Ahmed'in hükümet mekanizmasında yükselmesini sağladı.³²⁰

Bununla birlikte Emir Aruk, Sultan Ahmed Teküdar ile Ergun Han arasındaki saltanat mücadelesinde bazen Ahmed'in bazen de Ergun'un tarafında yer aldı. Nitekim Buka Çink-sang bahsinde anlatıldığı üzere, Ergun'un Sultan Ahmed'e baş kaldırdığı ilk dönemde ona bir mektup yazarak Horasan'a ilaveten Irak (Irak-ı Acem) ve Şirâz'daki bazı tümenlerin de kendisine verilmesini istemiş, Ahmed de ona bu isteğini kurultayda dile getirmesi ve huzuruna gelmesi gerektiği cevabını vermişti.

Bu cevap ulaştığında Ergun Bağdad'da bulunuyordu. Derhal bir ordu oluşturarak Sultan Ahmed'den gelebilecek ani bir baskına karşı güvende olabilmek için Bağdad'ın "*Diyarbelir Kapısı*" bölgesine yerleştirdi. Bu ordunun kumandasını da Şehzade Çuşkeb, Emir Aruk ve Karumşi Noyan'a verdi. Bu şekilde kış mevsimini geçirdikten sonra da baharın gelmesiyle birlikte kendi mülkiyetindeki Horasan'a döndü.³²¹

Ergun'un Horasan'a dönmesinin ardından bu kez kısa bir süreliğine de olsa Aruk'u Sultan Ahmed'in hizmetinde yer aldığını görüyoruz. Nitekim, Sultan Ahmed aynı yıl içinde Ergun'un üzerine yürüyerek onu mağlup ve esir etti. Görünüşte Ergun'u bağışlayan Sultan Ahmed, Buka ile Aruk'u 4000 kişilik bir süvari kuvvetinin başında Ergun taraftarlarından gelebilecek herhangi bir baskına karşı önlem olarak ordugahı korumakla görevlendirdi. Ancak Aruk, Buka'nın Sultan Ahmed'i tahttan indirmek için harekete geçmesi üzerine onunla işbirliği yaparak

³¹⁵ Ferruh, III/3-40; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/59

³¹⁶ Vassâf, vr. 230; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/127; Howorth, III/322

³¹⁷ Bak. tablo 12

³¹⁸ Gök Tamğa: geniş bilgi için bak s.277

³¹⁹ Resîdeddin, I/52; Muhammed Hasan Han, IV/63; Howorth, III/269-270; Afsâr, *Yâd-dâğıho-yi Kazvini*, I-II/65

³²⁰ Resîdeddin, II/785; Vassâf, vr. 132; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/123; Howorth, III/285

³²¹ Resîdeddin, II/789

diğer emirlerle birlikte Ergun'un tarafına geçti ve onlarla birlikte hareket etti.³²² Sultan Ahmed Tekudar'ın ortadan kaldırılmasından sonra Aruk bu kez kardeşi Buka'nın aksine Şehzade Cuskeb'in ilhan olmasından yana tavır aldı. Ancak, Buka'nın Ergun'dan yana ağırlığını koyması sebebiyle Ergun'un ilhan seçilmesine sesini çıkarmadı ve diğer emirlerle birlikte onun ilhan seçilmesinden yana rol oynadı.³²³

Ergun, ilhan ilan edilmesinin ardından yaptığı kurultayda İlhanlı Devleti'nin ve topraklarını idaresini emirler ve şehzadeler arasında bölüştürdü. Bu taksimat ve görev dağıtımında Buka'nın da talebi ile Bağdad ve Diyarbekir'in yönetimine Şehzade Cuskeb ve Baydu'yu getirirken Bağdad emirliğine ise Emir Aruk'u tayin etti.³²⁴

"Bağdad Emiri" ünvanıyla Bağdad'a giden Aruk burada bir emirden ziyade padişah gibi hüküm sürüyordu. Onun keyfi ve zalimane yönetimi sonucunda Bağdad'da halkın rahat ve huzuru kaçtı. Şehirdeki medreseler viraneye döndü. Aruk'un Küfe şehrinin yönetimine getirdiği vali bu şehrin en büyük camisini yıktırarak içindeki eşyaları kendisinin ve dostlarının ikametgahlarına taşıttı.³²⁵

Aruk kardeşi Buka'dan aldığı destekle Ergun Han'ın gönderdiği memurlara fazla itibar etmiyor, toplanan vergileri İlhanlık hazinesine göndermeyerek el koyuyor ve kendi hazinesine dahil ediyordu.³²⁶

Nihayet Bağdad'da bulunan ve Bağdad hükümeti devlet erkanından olan Mecideddin İbnü'l-Esir, Ergun Han'ın huzuruna çıkarak Aruk aleyhinde ithamlarda bulundu. Onun Bağdad'da tahribat yaptığını, çirkin hareketleri ile devlete zarar verdiğini ve halktan zorla para toplayarak büyük bir servet topladığını söyledi. Bunun üzerine Aruk, kardeşi Buka Çink-sang'ın da tavsiyesi ile Ergun'dan izin bile almadan Mecide'd-din İbn el-Esir'i ve onunla işbirliği halinde olduklarından şüphelendiği kendi divan naibi Hâce Harâm b. Şemseddin Cuveynî'yi, Hâce Saâdu'd-din Mustevfî'yi ve Ali Çink-sang'ı öldürttü.³²⁷

Bu dönemin meşhur tabiplerinden biri olan Saâdu'd-devle Yahud o sralar Bağdad'da yaşıyordu. İyi bir doktor olduğu kadar vergi konusunda da son derece bilgiliydi. Halkın arasında yaşadığı için de Bağdad'da olup biten bir çok şeyden haberdardı. Ergun Han'ın geçirdiği bir hastalık nedeni ile onun tarafından Tebriz'e çağrıldı ve İlhanlı sarayına dahil oldu. Ergun Han'ın hastalığının tedavisi sırasında da onunla yakınlaşmayı başardı. Bu yakınlaşmanın ardından Ergun Han'a Bağdad'daki mali durum ve Aruk'un oradaki kötü yönetimi hakkında bildiklerini anlattı. Buka ve kardeşi Aruk'un işbirliği ile divana ait bütün mallara el koyduklarını ve İlhan'ın hazinesine hiç bir şey göndermediklerini, Bağdad'da Emir Aruk'un baskı ve zulmünden dolayı halkın rahat ve huzurunun kaçtığını, medreselerin eğitim veremez bir hale geldiğini söyledi.

³²² Reşideddin, II/796-798; Benâketi, s.440; Vassâf, vr. 123,132; Mîrhând, V/340-341; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/123; Howorth, III/304

³²³ Reşideddin, II/798-799; Fasîh-i Havâfi, II/354; Mîrhând, V/341; Howorth, III/306; Âzzâvi, I/320

³²⁴ Abu'l-Farac, II/622; Reşideddin, II/808; Benâketi, s. 442; Mustevfî, Târih-i Guzide, vr. 587; Mîrhând, V/345; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/125; Howorth, III/312-313; Huart, s.6; Âzzâvi, I/223

³²⁵ Benâketi, s.444; Mîrhând, V/357; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.297; Âzzâvi, I/345

³²⁶ Abu'l-Farac, II/622; Reşideddin, II/815; Benâketi, s.444; Mîrhând, V/350; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.297; Howorth, III/323; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/187

³²⁷ Abu'l-Farac, II/622-623; Reşideddin, II/812; Benâketi, s.443-444; Mustevfî, Târih-i Guzide, vr. 587; Mîrhând, V/343; Howorth, III/321; Huart, s. 6; Âzzâvi, I/236; İkbâl, s.235

Bunun üzerine Ergun Han, Saâdu'd-devle Yahud'u Ordukiya ve Bayan Sulkarçi adlı emirlerle birlikte oradaki malî durumu incelemesi ve söylediklerini ispatlaması için Bağdad'a gönderdi. Saâdu'd-devle 686/1286 yılı sonlarında Bağdad'a geldi ve kısa bir süre içinde geçmiş yıllardan kalan veya o tarihteki vergilerden yaklaşık 500 tûmenlik bir meblağı toplayarak Ergun Han'ın huzuruna geldi. Ayrıca Emir Aruk hakkında söylediklerini de ispatlayacak belgeler getirdi. Onun bu becerisinden dolayı oldukça memnun olan Ergun Han derhal Aruk'u görevinden azlederek Saâdu'd-devle ve Emir Ordukiya'yı Bağdad'ın yönetiminde görevlendirdi.³²⁸

Emir Aruk'un Bağdad emirliğinden azledilmesinden sonra bu kez de Diyarbekir'in yönetiminde kendisine yer bulduğu anlaşılıyor. Zira fazla bir zaman geçmeden bu kez de Diyarbekir bölgesinden Aruk ile ilgili şikayetler Tebriz'e gelmeye başlamıştı. Bu şikayetler ise o sıralarda Ergun Han nezdindeki durumu gittikçe kötüleşen kardeşi Buka Çink-sang'ın itibarının iyice düşmesine neden oluyordu.³²⁹

Buka, artık Ergun Han nezdinde eski itibarını tekrar elde edemeyeceğini anlayıp Ergun Han'ı ilhanlıktan indirmek için harekete geçtiğinde, işbirliği yaptığı kimseler arasında Emir Aruk da bulunuyordu. Buka Çink-sang bahsinde anlatıldığı üzere bu isyan hareketi başarıya ulaşamayınca Buka ile işbirliği yapan emirlerin çoğu yargılanarak cezalandırıldılar. Buka yakalandığında kardeşi Aruk'un kaçarak Diyarbekir tarafına kaçtığı anlaşıldı. Bunun üzerine Ergun Han Emir Bayıtmiş kumandasındaki bir orduyu Aruk ve adamlarını ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Bu ordu Erbil'e ulaştığında Aruk'un mülazımı olan Buka'nın oğlu Gazan'ı burda yakalayarak öldürdüler. Aruk ise karısı ve çocuklarını alarak Keşşaf Kalesi'ne sığındı. Bayıtmiş, Aruk'a haber göndererek karşı koymanın kendisine yakışmayacağını söyledi ve teslim olmasını istedi. Aruk "Ben karşı koyacak bir asi değilim. Fakat kim ve ne olduklarını bilmediğim askerler peşime düştükleri için kaçarak buraya sığındım. Ne olduğunu açıklayın" diye haber göndererek olanlar hakkında bilgisi yokmuş gibi davrandı. Emir Bayıtmiş ise Buka'nın İlhan'a isyan ettiği için öldürüldüğünü kendisine ise onu yakalayarak huzura götürme görevinin verildiğini, Aruk'un suçunu olup olmadığını bilmediğini söyledi. Başka bir çaresi olmayan Aruk ailesi ile birlikte kaleden çıkarak teslim oldu. Onu zincire vurarak ordugaha getirdiler. Burada yargılanarak 688/1289 yılı muharrem ayının 29'unda Ergun Han'ın emri ile öldürülerek cezalandırıldı.³³⁰

1.2.3.10. Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır(غازان بهادر اشك طوغلي):Eşek Tuğlu'nun adı kaynaklarda çoğunlukla "اشك طوغلي"³³¹(Eşek Tuğli), bazen de "اوشك طوغلي"³³²(İşek Tukli) ve "اشك طوغلي"³³³(Aşâk Tuğli) olarak kaydedilmiştir.

³²⁸ Abu'l-Farac, II/7623; Reşideddîn, II/815; Kirmânî, Nesâimü'l-esbâr, s.107-108; Vassâf, vr. 236-237; Mîrhând, V/350,357; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.297-298; Muhammed Hasan Han, IV/626; Howorth, III/323; Huart, s.6-7; İkbâl, s.238-239; Âzzâvî, I/339-340; Spuler, İran Moğolları, s.381-382; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/186-187; Meşkûr, s.230

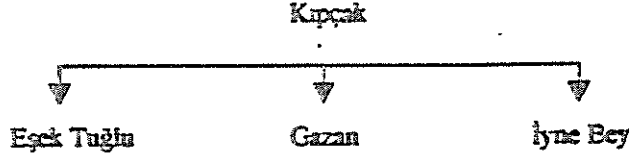
³²⁹ Abu'l-Farac, II/623; Reşideddîn, II/816; Howorth, III/324; İkbâl, s.239

³³⁰ Abu'l-Farac, II/624-625; Reşideddîn, II/816-818; Benâketî, s.444-445; Vassâf, vr. 232; el-Eberî, s.139; Fasîh-i Havâfî, II/359; Mîrhând, V/360; Howorth, III/326; Âzzâvî, I/345; Sümer, Şehas Adları, I/315

³³¹ Reşideddîn, II/791; Benâketî, s.444; Vassâf, vr. 233; Fasîh-i Havâfî, II/359; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/186

³³² Reşideddîn, I/52; Togan, Giriş, s.240

Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır, Celayir kabilesinin Uyat oymağından ve Buka Çink-sang'ın akrabasıdır.³³⁴ Babaları Kıpçak Noyan'ın (نوجاق) 682 /1283-1284'te Anadolu'da bulunan ve Ankara civarında yurt tutmuş olan Celayir kabilesinin Uyat oymağının beyi olduğu³³⁵ dışında faaliyetleri konusunda elimizde her hangi bir bilgi yoktur.

Tablo 13

Kıpçak'ın oğullarından Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır ise önce Sultan Ahmed Teküdar, ardından da Ergun Han zamanında İlhanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuş ve emirlik makamına yükselmişlerdir.

Abaka Han'dan sonra İlhanlı Devleti tahtına oturan Sultan Ahmed ile Şehzade Ergun arasındaki saltanat mücadelelerinde Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır ilk önceleri Sultan Ahmed'in tarafında bulunuyorlardı. Sultan Ahmed Teküdar, Ergun'u itaat altına almak için 683/1284 yılında harekete geçti ve Moğol, Müslüman, Ermeni ve Gürcülerden oluşan büyük bir ordu teşkil etti. Kendisi yola çıkmadan önce, öncül birlik olarak Kutub, Alınak ve Eşek Tuğlu komutasındaki yaklaşık 15 000 süvariye Horasan tarafına gönderdi. Şiddetli kar ve soğuk havadan dolayı bazı emirler geride kaldıysa da öncül birlikler Kâzvin'e kadar ilerleyerek Ergun'un hakimiyeti altındaki bölgeleri yağmalayarak geri döndüler. Bunu haber alan Ergun ise intikam almak üzere derhal bir ordu hazırlayarak harekete geçti. 683/1284 yılı sefer ayının 16'sında Kâzvin sınırındaki Ak Hâce dolayında iki ordu karşı karşıya geldi. Ergun'un ordusu sayıca daha az olmakla birlikte başlangıçta kahramanca savaşarak Emir Kutub ve Alınak Noyan'ın yönettiği birlikleri dağıttı. Kutub ve Alınak kaçmak zorunda kaldılar. Ancak Acı Sıkarçı, Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır'a ait birlikler Ergun'un ordusunun kalbine saldırarak onları bezimete uğrattılar. Ergun geri çekildi ve barış istemek zorunda kaldı.³³⁶

Eşek Tuğlu ve Gazan Bahadır daha sonraları Sultan Ahmed'i mağlup ederek ilhan olan Ergun Han'ın emrine girdiler. Ergun Han ilhan ilan edildikten sonra, Somit kabilesinin Bisunt oymağı güçlerinden oluşan Bisunt tümeninin beyi Adak Noyan'ın (Üvek Noyan) ölmesi üzerine bu tümenin 4000 askeri Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu'nun emrine verdi ve Eşek Tuğlu'yu dört bezaleden (binlik) oluşan bu birliğin komutanlığına getirdi.³³⁷

685/1286 yılı sefer ayında Ergun Han bu kez Gazan Bahadır'ı, Emir Mazluk Kuşça ve Nurin Ağa ile birlikte 15 000 atlıdan oluşan bir süvari birliği ile Hakkari

³³³ Resîdeddîn, II/816; Howorth, III/325

³³⁴ Resîdeddîn, I/52; Vassâf, vr. 233

³³⁵ Togan, giriş, s.240,327

³³⁶ Resîdeddîn, II/892-893; Benâkati, s.439; Vassâf, vr.128-131; el-Eherî, s.138; İbn-i Haldûn, IV/785; Fasîh-i Havâfi, II/353-354; Mirhând, V/336-340; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/122-123; Azzâvî, I/320; Sümer, Şahıs Adları, I/314

³³⁷ Resîdeddîn, I/52; Benâkati, s.444; Togan, giriş, s.240

ve civarında eşkıyalık yapan ve sürekli olarak kargaşa ve huzursuzluğa neden olan Kürtleri ortadan kaldırmaları ve bölgede yeniden asayiş sağlamaları için Hakkari(Hakkarı) dağlarına gönderdi.³³⁸

Ergun Han döneminde bütün İlhanlı Devleti'nin yönetimini elinde bulunduran Buka Çink-sang'ın etrafına topladığı Celayir kabilesi beyleri arasında Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu da bulunuyordu. Buka'nın himayesi ile yaklaşık beş yıl boyunca İlhanlı Devleti'nin yönetiminde söz sahibi olan Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu, Buka'nın 687/1288 yılında Ergun Han ile arasının bozulması ve onu tahttan indirmek için başlattığı isyanda Buka ile aynı safta yer aldılar.³³⁹

Şehzade Çaşkeb'in, Buka'nın planlarını bozması üzerine hedeflerine ulaşamayan bu emirler isyanın bastırılmasının ardından birer birer yakalanarak Ergun Han'ın emri ile öldürüldüler. Öldürülen emirler arasında Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu da bulunuyordu.(21 zilhicce 687/aralık 1288)³⁴⁰

1.2.3.11. Emir Ucan (توجان): Sultan Ahmed Tekudar ve Ergun Han dönemi Celayirli beylerindendir. Ergun Han'ın ordusunda silahlardan sorumlu emir (Emir-i Silah) idi. Buka Çink-sang'ın Ergun Han'ı ilhanlıktan indirmek için başlattığı isyanda Buka ile işbirliği yapanlar arasında bulunuyordu. İsyân'ın bastırılmasından sonra yargılanarak Ergun Han'ın emri ile öldürüldü.(687/1288)³⁴¹

1.2.3.12. Tuğluk Karanna (توغلق كارانا): Sultan Ahmed Tekudar ve Ergun Han dönemi Celayirli beylerindendir. Sultan Ahmed Tekudar'ın veziri Sahib-i Divan Hâce Şemseddin'in sorgulamasını Emir Kadaam ile birlikte yapmıştır. Ergun Han'ın ordusunda binbaşılığa kadar yükselmiştir. Buka Çink-sang'ın Ergun Han'a karşı giriştiği isyan hareketinde Buka ile işbirliği yaptığı için bu isyanın bastırılmasından sonra yargılanarak Ergun Han'ın emri ile öldürülmüştür.³⁴²

1.2.3.13. Emir Zengi (زنگي) : Celayir Kabilesinden Baba Noyan'ın oğludur. Ergun Han döneminde Olcay Hatun'un "Ordu Emirî" (امير اوردى) idi.³⁴³

Buka Çink-sang'ın Ergun Han'a olan isyanında Buka'nın yanında yer aldı. Buka, isyanın Ergun Han tarafından haber alınması üzerine kaçarak Olcay Hatun'un ordugahına sığınmak istemişti. Ancak Olcay Hatun, Buka'yı ordugahına(ordu) kabul etmedi. Buka çaresiz geri dönerken o sırada Olcay Hatun'un ordugah emiri olan ve Buka ile işbirliği yapan Emir Zengi onu alarak kendi çadırında sakladı.Ancak sabahleyin Buka'nın Olcay Hatun'un ordugahında olduğu anlaşılınca Ergun Han'ın askerleri buraya geldiler. Bunun üzerine Emir Zengi korkusundan Buka'nın bulunduğu çadırı gösterdi. Buka ele geçirilip öldürüldükten sonra Emir Zengi de yargılandı. Onun da Buka ile işbirliği yaptığı sonucuna varıldı. Ancak Olcay Hatun'un ordugah emiri olduğu için son karar Olcay Hatun'a bırakıldı ve onun

³³⁸ Reşideddin, II/816; Howorth, III/325; Sümer "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/186

³³⁹ Reşideddin, II/816; Vassâf, vr. 232; Fasîh-i Havâfi, II/359; Howorth, III/324-325; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

³⁴⁰ Reşideddin, I/52; Benâketi, s.444; Vassâf, vr. 233; Fasîh-i Havâfi, II/359; Howorth, III/325

³⁴¹ Reşideddin, II/816,318; Benâketi, s.444; el-Eheri, s.139; Fasîh-i Havâfi, II/359; Howorth, III/324-325

³⁴² Reşideddin, II/816; Benâketi, s.443; Vassâf, vr.233; el-Eheri, s.139; Fasîh-i Havâfi, II/359; Howorth, III/324-325; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

³⁴³ Reşideddin, II/816; el-Eheri, s.139; Howorth, III/325; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

huzuruna gönderildi. Sonunda Olcay Hatun'un emri ile başı kesilerek öldürüldü. (687/1288)³⁴⁴

1.2.3.14. Tayca : Sultan Ahmed Teküdar ve Ergun Han dönemi emirlerindedir. Ergun Han'ın ordusunda binbaşılık rütbesine kadar yükselmiştir. Buka Çink-sang'ın Ergun Han'a karşı giriştiği isyandan sonra Buka ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile 687/1288 yılında ölümle cezalandırılmıştır.³⁴⁵

1.2.3.15. Şiktur Noyan (شیکتور): Adı kaynaklarda "Şiktur"³⁴⁶, "شینگتور" (Şingtur)³⁴⁷, "شکتور" (Şiktur, Şektur)³⁴⁸, "Sinkur"³⁴⁹ ve "سنگپور" (Sengpur)³⁵⁰ gibi farklı şekillerde yazılmıştır.

Celayırlı İlkan Noyan'ın oğludur.³⁵¹ Babası İlkan Noyan'ın maiyetinde Hülegü Han ile birlikte Batı Asya'ya gelmiştir. Hülegü Han tarafından Bağdad'ın fethedilmesinin ardından Karakaram'a elçi olarak gönderilmiş, dönüştü ise Meağü Kağan'ın ölüm haberini getiren kabileye öncülük etmiştir.³⁵²

Hülegü Han'ın 657/1258 yılındaki Şama'ı fethi sırasında onun ordusunun sağ kanadını Baycu Noyan ile birlikte Şiktur Noyan idare ediyordu.³⁵³

Elde mevcut kaynaklarda Şiktur Noyan'ın Hülegü Han dönemindeki diğer faaliyetleri konusunda başka bir bilgi mevcut değildir. Hülegü Han'ın ölümünden sonra 663/1264-1265 yılı ramazan ayının 3'ünde ilhan ilan edildiğinde Şiktur Noyan muteber bir emir olarak Abaka'nın huzurunda bulunuyordu.³⁵⁴

Abaka Han'ın 667/1268 yılında Barak Han üzerine Horasan'a düzenlediği seferde Şiktur Noyan'ın kuvvetleri Abaka Han'ın ordusunun 10 000 kişiden oluşan sol cenahını teşkil ve idare ediyordu.³⁵⁵

Abaka Han'ın 680/1281 yılında ölümünden sonra Şehzade Ahmed Teküdar'ın İlhanlı Devleti'ni başına geçirilmesinde çaba gösteren emirler arasında Şiktur Noyan da bulunuyordu. Hatun, şehzade ve emirler o sırada Kürdistan'da bulunan Şehzade Ahmed'i çağırıldılar ve Şiktur Noyan'ı da onu karşılamak üzere bu bölgeye gönderdiler. Yapılan kurultay'dan sonra Şehzade Ahmed 681/1282 yılı rebülevvel ayının 13'ünde başta Şiktur Noyan olmak üzere bütün emir, Şehzade ve hatunların katıldığı törenle ilhan ilan edildi. Culus töreninde Şehzade Konkurtay, Ahmed'in sağ elini Şiktur Noyan ise sol elini tutarak onu tahta oturtular.³⁵⁶ Ancak Sultan Ahmed Teküdar daha çok Şiktur Noyan ve Suncak Noyan'ın çabalarıyla

³⁴⁴ Resîdeddîn, II/817-818; Benâketti, s.444; el-Eherî, s.139; Fasîh-i Havâfi, II/7359; Howorth, III/324-325; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

³⁴⁵ Resîdeddîn, II/816-818; Benâketti, s.444; Fasîh-i Havâfi, II/7359; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

³⁴⁶ Resîdeddîn, II/784; Kırmânî, Simtu'l-İla, s. 63; Vassâf, vr. 245; el-Eherî, s.137; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/7124; Boyle, "Dynastic And Political History", İraan, VI/350

³⁴⁷ Benâketti, s. 437; İkbâl, s. 246; Beyânî, s. 6

³⁴⁸ Resîdeddîn, Jaha, s.23; Benâketti, s.432; Şabînkâreî, s.266; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.576

³⁴⁹ Howorth, I/208

³⁵⁰ Mirhând, VI/365

³⁵¹ Bak. tablo 10

³⁵² Resîdeddîn, II/720; Benâketti, s.421; Howorth, III/218

³⁵³ Resîdeddîn, II/719; Howorth, I/208; Boyle, İraan, VI/350

³⁵⁴ Resîdeddîn, II/742; Vassâf, vr. 54; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/37; Temir, "Samağar Noyan", s.497

³⁵⁵ Vassâf, vr. 71-74; Benâketti, s.432

³⁵⁶ Resîdeddîn, II/784-785; Benâketti, s.437; Vassâf, vr. 106; el-Eherî, s.137; Howorth, III/285-286, 306-307; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.576

İlhan olmakla birlikte onlara fazla itibar etmiyordu. Buna rağmen Şiktur Noyan başlangıçtan itibaren Sultan Ahmed ve Şehzade Ergun arasındaki saltanat mücadelesinde Ahmed'in yanında yer almaya devam etti. Nihayet 683/1284 yılında Şehzade Ergun'un isyanı başarıya ulaşmış Ahmed'i ele geçirmek üzere bir orduyla harekete geçmesi üzerine ise Şiktur Noyan bu tutumundan vazgeçti. Nitekim Sultan Ahmed Teküdar'ı yakalayarak Ergun Han'a teslim edenler arasında bizzat Şiktur Noyan'ın kendisi de yer aldı.³⁵⁷

Bu olayın ardından Şehzade Ergun İlhanlı Devleti'nin başına geçince de Şiktur Noyan, Ergun Han'ın nezdinde itibarlı bir emir olarak yerini aldı. Ergun Han döneminde de devlet mekanizmasında kendine yer bulan Şiktur Noyan, Buka Çink-sang'ın Ergun Han'a isyanı başarıya ulaşmayıp ele geçirildiğinde onu sorgulayanlar arasında bulunuyordu.³⁵⁸

Buka'nın ortadan kaldırılmasından sonra İlhanlı Devleti'nin yönetiminde Samağar Noyan ile birlikte önemli bir konuma ve söz sahibi duruma gelen Şiktur Noyan, Ergun Han'ın veziri Saadu'd-devle Yahud'u kendilerinin önünde bir engel olarak gördüğü için, Samağar Noyan ile işbirliği yaparak ortadan kaldırdı. Vezir Saadu'd-devle Yahud'un ortadan kaldırılmasından sonra Samağar Noyan ile birlikte devlet yönetimini tamamen ele geçirdiler. Şiktur Noyan'ın bizzat kendisi İlhanlı Devleti ve topraklarının idaresi konusunda büyük değişiklikler yaptı. Yarılığlar çıkararak ülkenin her tarafını yeniden şehzadeler ve kendine yakın emirler arasında bölüştürdü.³⁵⁹

Ergun Han'ın ölümüne kadar bu şekilde İlhanlı Devleti'nin yönetimini elinde bulunduran Şiktur Noyan, onun 690/1291 yılında ölümünden sonra aynı yılın recep ayının 24'ünde şehzadelerden Geyhatu'yu Ahlat'ta İlhanlı Devleti'nin tahtına oturttu. Geyhatu ise İlhan olduktan sonra Şiktur Noyan'ı eskisinden daha fazla yetkilerle donattı. Emir Konçkabal'ın (کنچکابل) tümenini Şiktur Noyan'ın emrine verdi ve ardından 691³⁶⁰/1292 yılında Anadolu'da çıkan bazı isyan hareketlerini bastırmak için kendisi Anadolu'ya hareket ederken Şiktur Noyan'ı kendi yerine tam yetkili vekil, yani "*Naib-i Mülak*" tayin ederek ülkenin gerek idari gerekse askeri ve mali işlerindeki bütün yetkileri ona bıraktı.³⁶¹

Şiktur Noyan, hiç vakit kaybetmeden ülkenin her tarafına "*muhassıl*"³⁶² (محصّل) ve "*mutasarrıflar*"³⁶³ (مناصرّف) göndererek geçmiş yıllardan beri ödemeyen mal ve vergilerin tahsiline girişti. Devletin ekonomisini düzeltmek için düzenlemeler yaptı. Bir süre sonra Geyhatu'nun Anadolu'da olmasını fırsat bilen Toğaçar Noyan, Geyhatu'yu İlhanlıktan indirerek onun yerine Şehzade Aabarcı'yı getirmek için faaliyetlere başladı. Ancak Şiktur Noyan bunu önceden haber alarak Toğaçar Noyan'ı

³⁵⁷ Resîdeddîn, II/788-789; Vassâf, vr. 136; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/124

³⁵⁸ Resîdeddîn, II/817; Vassâf, vr. 136; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/124; Howorth, III/307,325

³⁵⁹ Resîdeddîn, II/820-821; Vassâf, vr. 245-249; Howorth, III/333; Sümer, "*İlhanlı Hükümdarları*", BELLETEN, LIII-206/188

³⁶⁰ Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/135) 690 h. yılı 4 Ramazan

³⁶¹ Resîdeddîn, II/830-832; Benâketî, s. 447-448; Kirmânî, Simtu'l-ülâ, s.63; Vassâf, vr. 260-261; Mustevî, Târih-i Gazide, vr. 589; el-Eherî, s.141; Şabânkâreî, s.266; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135; Howorth, III/357,360-361; Vezîrî, Ali Han, Târih-i Kirmân, neşr. Bâstâni-yi Pârizî, Tahran, 1375 hş., I/457; İkbâl, s.246

³⁶² Muhassıl: Vergi tahsil etmek amacıyla devlet tarafından tayin edilen memur. Vergi tahsildarı.

³⁶³ Mutasarrıf: Bir mülk ya da bölgeyi tasarrufu altında bulunduran kimse.

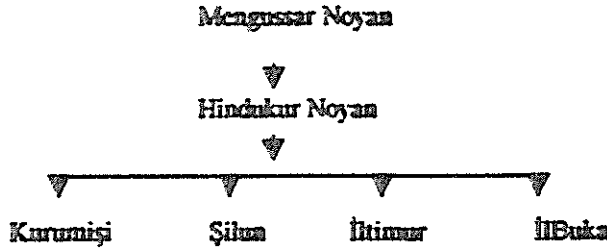
yakaladı ve Geyhatu Han'ın huzuruna gönderdi. Ancak Geyhatu, Toğaçar'ı bağışlayarak geri gönderdi.³⁶⁴

Ancak bu durum fazla sürmedi. Zira Geyhatu Han aradan bir süre geçtikten sonra, o sıralar oldukça yaşlanmış olan Şiktur Noyan'ı bu görevinden alarak yerine, yine bir Celayirli olan İlkan Noyan'ın oğlu ve aynı zamanda kendi kayınpederi olan Emir Akbuka Käreğen'i beylerbeyi(امير البهرا) tayin etti. Şiktur Noyan ve Toğaçar Noyan'ı da onun emrine verdi.³⁶⁵

Şiktur Noyan'ın bu tarihten sonraki konumu ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda başka bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak bahsedildiği üzere bu dönemde artık iyice yaşlanmış olan Şiktur Noyan devlet işlerinden elini eteğini çekmiş ve muhtemelen Geyhatu Han'ın saltanatının sonlarında da ölmüştür.³⁶⁶

Şiktur Noyan'ın çocuklarından Ukatu (وکاتو), Gazam Han zamanında 705/1306 yılında Anadolu'daki Aksaray İlacuları'nın idaresi için Anadolu'ya gönderilmişti. Ancak Anadolu'da bulunan İriacin Noyan (يري عين) kendisine fazla yüz vermediği için Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kalmıştı.³⁶⁷ Diğer çocuklarının durumu hakkında ise her hangi bir bilgi mevcut değildir.

1.2.3.16. Hindukur Noyan (هندوکور): Hindukur Noyan, Celayir kabilesinin Cait oymağından olup Mengü Kağan'ın başyargüçisi Menggussar Noyan'ın oğludur.³⁶⁸

Tablo 14

O, 651/1253 yılında Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelen Celayirliilerden değildir. Karakorum'da Mengü Kağan'ın mülazımı iken onun tarafından emirlik makamı verilerek Abaka Han zamanında Batı Asya'ya gönderilmiştir.³⁶⁹

Abaka Han tarafından 680/1281 yılında Anadolu'da Diyarbekir bölgesindeki yerleşim bölgelerine saldırarak yağma ve katliam hareketlerinde bulunan Şamlıları ortadan kaldırmak için Mengü Timur emrindeki bir ordu ile bu bölgeye gönderildi. Hindukur Noyan emrindeki kırvetler bu ordunun sağ kanadını oluşturuyordu. Aynı yıl içinde Humus bölgesinde yapılan savaşta Şehzade Mengü Timur'un henüz çocuk yaşta oluşu ve deneyimsizliği nedeni ile Moğol ordusu her hangi bir sonuç elde edemedi geri çekilmek zorunda kaldı.³⁷⁰

³⁶⁴ Resîdeddin, II/833; Vassâf, vr. 262; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135; Howorth, III/359-360

³⁶⁵ Vassâf, vr. 265; Hândmir, III/135; Howorth, III/368; Spuler, İran Moğolları, s.311; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/62

³⁶⁶ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/64;

³⁶⁷ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.636

³⁶⁸ Bak. tablo 5

³⁶⁹ Resîdeddin, I/51

³⁷⁰ Resîdeddin, II/778; Howorth, III/270-271

Abaka Han 681/1282'de öldüğünde Hindukur Noyan, Şehzade Ergun'un emrinde Horasan'da bulunuyordu ve iki tümenin komutanı olarak Amıye Nehri'nin (Ab-ı Amıye) kıyısında sınır muhafızlığı görevini yerine getiriyordu. Abak Han'ın ölümünden sonra ilhanlık tahtına oturmak arzusunda olan Şehzade Ergun, diğer şehzade, hatun, ve emirlerin çoğunluğunun Ahmed Tekudar'dan yana tavır koymaları nedeniyle zorunlu olarak ses çıkarmadı. Kış mevsimini Bağdad'da geçirdikten sonra Horasan'a döndü. Ancak ilhan olma hayalinden vazgeçmedi. Horasan'a dönünce Amıye Nehri kıyısında bulunan Hindukur Noyan'ı ve diğer emirlerini huzurunda toplayarak " *Babam ölmeyen önce beni yanına çağırmişti. Ferman gereği yanına ordu almadan yola çıktım. Oraya ulaştığımda babam ölmüştü ve işler karmakarışık olmuştu. Yanımda ordum olmadığı için çaresiz olanlara razı olmam gerekiyordu. Şimdi, eğer siz emirlerim bana yardım ederseniz babamın tahtını ve tacını kılıç zoruyla geri almak istiyorum* " dedi. Bunun üzerine Hindukur Noyan " *Her ne kadar hükümdarlık senin hakkındaysa da Ahmed -yaşca -büyüktür. Eğer o diyarda Ahmed padişah ise sen de bu diyarın hükümdarısın. Bu ihtiyarın sözünü dinle ve sultana muhalefete kalkışma. Ancak eğer o, senin canına kasdetmek isterse biz kölelerin canımızı feda eder, gerekeni yaparız...* " diyerek ona nasihatte bulundu. Fakat Ergun onun sözlerine kulak asmadı. Hindukur Noyan ise Amıye Nehri'ne geri döndü. Ergun, Sultan Ahmed'in bütün çağrılarına rağmen ona itaati reddedince, sonunda Sultan Ahmed onu itaat altına almak üzere harekete geçerek büyük bir ordu ile Ergun'un hakimiyet sahası olan Horasan'a yöneldi. Daha önce de anlatıldığı üzere 683/1284 yılı sefer ayının 16'sunda Ak Hâce(Ak Hoca) havalisinde yapılan savaşta Ergun yenilerek Sultan Ahmed Tekudar'a teslim oldu. Hindukur Noyan bu savaşta Ergun'un yanında savaşa katıldı.³⁷¹ Onun bu savaştan sonraki konumunun ne olduğu konusunda elde mevcut bir bilgi yoktur.

Onun çocuklarından Şilun ve İlbuka, Gazan Han'ın ilhanlığı döneminde onun ordusunda emir idiler. 696/1267-1268 senesinde Gazan Han'ın büyük emirlerinden Emir Nevruz'un Gazan Han'a isyanında, Emir Nevruz ile hareket ettikleri gerekçesi ile öldürüldüler.³⁷²

12.3.17. Kurumış Noyan (كورومشى): Hindukur Noyan'ın oğludur. Sultan Ahmed Tekudar, Abaka Han'ın yerine İlhanlı Devleti'nin başına geçtiğinde Şehzade Ergun ile birlikte Bağdad'a gitti. Ergun Bağdad'da iken Sultan Ahmed ile aralarında ihtilaf başlayınca Ergun, Sultan Ahmed 'den gelebilecek ani bir saldırıya karşı güvende olmak için bir ordu kurdu. Bu ordunun başına Şehzade Cuşkeb, Emir Aruk ve Kurumış'yı tayin ederek Bağdad'ın Diyarbekir Kapısı olarak anılan bölgesine gönderdi. Bahar gelince Ergun yanına diğer bir kaç emiri alarak Horasan'a gitti. Şehzade Cuşkeb, Emir Aruk ve Kurumış Noyan ise Bağdad'da kaldılar.³⁷³

Ergun'un Sultan Ahmed ile müceddesi sonucuda yakalanarak karargaha getirilmesi ve çadır hapsine konulmasının ardından Buka Çink-sang onu kurtarmak ve İlhanlı Devleti'nin başına geçirmek için harekete geçtiğinde bu planını ilk olarak kendi kardeşi Aruk, Emir Yisu Buka(يسو بوکا) ve Kurumış Noyan'a açarak onları ikna etti. Daha sonra da diğer emirlerle itibata geçti. Diğer emirleri kendi yanlarına çekebilmek için Buka, Aruk ve Kurumış, Sultan Ahmed'in kendi yandaşı olan

³⁷¹ Reşideddin, II/790-793; Benâketi, s.439; Howorth, III/297-299

³⁷² Reşideddin, Jahn, s.111

³⁷³ Reşideddin, II/789

emirler, Saka, Kutub, Almak ve Abakan ile Ergun'u ortadan kaldırdıktan sonra diğer bütün emirleri de öldürtmek için plan yaptığını anlatıyorlardı. Kurumış Noyan da bu sözleri bizzat kendisinin Balağan Hatun'un ağzından duyduğunu söylüyordu. Bütün bunların sonucunda emirlerin çoğunluğu Buka'nın etrafında toplandılar. Ergun'u kurtarmak için yapılan planda Almak Noyan ve adamlarını sarhoş ederek etkisiz hale getirme görevi Kurumış Noyan ve Emir Aruk'a verilmişti. Kurumış ve Aruk plan gereğince bir eğlence meclisi kurdular ve Almak Noyan'ın adamlarından Taytok ve Kara Buka'yı sonra da Almak Noyan'ı bu eğlence meclisine davet ettiler. Almak Noyan kendisinin nöbetçi olduğunu söyleyerek iştirak etmek istemedi ise de güvence vererek onu ikna ettiler. Eğlence meclisinde Almak Noyan ve adamlarına bol miktarda içki içirdiler ve sarhoş ederek etkisiz hale getirdiler.

Planın başarılı olması ve Ergun'un kurtarılmasının ardından kimin ilhan edileceği konusunda çıkan tartışmada Kurumış Noyan ve Aruk ilk önce Şehzade Cuşkeb'in ilhan olmasını istedilerse de Buka'nın ağırlığını koymasıyla Ergun'un ilhan ilan edilmesine razı oldular.³⁷⁴

Ergun'un ilhan ilan edilmesinden sonra İlhanlı Devleti'nin idaresinde tek söz sahibi durumuna gelen Buka'nın ülke idaresi için etrafına topladığı çoğunluğu Celayir kabilesinden olan emirler arasında Kurumış Noyan da bulunuyordu. Beş yıldan fazla bir süre İlhanlı Devleti'nin yönetiminde kendisine yer bulan Kurumış Noyan bu dönemde tümen komutanlığına kadar yükseldi. Ancak beş yılın sonunda gerek Buka'nın yönetiminde bazı hatalar yapması, gerekse onu çekemeyenlerin Ergun Han'ı tahtırleri sonucunda itibarının sarsılmaya başlamasıyla Ergun Han'a karşı isyan başlattı. Ergun Han'ı tahttan indirmek için harekete geçtiğinde etrafına ilk olarak daha önce yönetimde önemli makamlar verdiği Celayirli emirleri topladı. Bu Celayirli emirler arasında Kurumış Noyan da vardı. Daha önce de anlatıldığı üzere Şehzade Cuşkeb'in ihanet etmesi ile başarıya ulaşamayan bu isyan hareketinin ardından Kurumış Noyan da Buka ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile yargılanarak öldürüldü.(687/1288)³⁷⁵

1.2.3.18. Doladay Bavurçi (دولادی باورچی): İlkan Noyan'ın akarabalarından olup, ünvanından da anlaşılacağı üzere Abaka Han'ın sarayında "Bavurçi"³⁷⁶ idi. Daha sonraları Abaka Han tarafından ordugah emirliğine (*emir-i ordu*) yükseltilmiştir. 680/1281 yılında Mengü Timur'un emrinde Humas'ta Şamlılarla yapılan savaşa katılmıştır.³⁷⁷

1.2.3.19. Akbuka Käregen Noyan (اقبوقا گورگان): Hülegü ve Abaka Han dönemlerinin meşhur komutanı İlkan Noyan'ın oğludur.³⁷⁸ Hülegü ile Batı Asya'ya gelen Celayir kabilesinden yetişen en meşhur ve büyük devlet adamı ve

³⁷⁴ Resîdeddîn, II/796-799; Benâketi, s.440; Vassâf, vr. 131-133; Mustevîl, Târîh-i Gazide, vr. 585; Mirhând, V/340; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/123; Howorth, III/306; Âzzâvî, I/320; İkbâl, s.230

³⁷⁵ Resîdeddîn, II/816-818; Benâketi, s.440-444; Vassâf, vr. 231-233; Fasîh-i Havâfî, II/359; Howorth, III/324-325; Sâmer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/59

³⁷⁶ Bavurçi, Moğolcada aşçı ve sofracı anlamına gelmektedir. Bavurçiler toylarda ve ziyafetlerde sultanın ve emirlerin önüne getirilen eti kesmek ve küçük parçalara ayırmakla görevli kimselere denirdi. (Cuveyri, III/72; Uzunçarşılı, Medhal, s.189-190; Emin, Feriheng-i Istılahat, s.65-66); Uzunçarşılı bu kelimeyi "Bavurçi" diye okunmuştur.

³⁷⁷ Resîdeddîn, I/53, II/778

³⁷⁸ Bak. tablo 10

komutanlarından biri de Akbuka Noyan'dır. İlhanlı Devleti hükümdarı Ergun Han'ın kızı³⁷⁹ ile evlendiğinden dolayı "Küregen" (damat) olarak da tanınmıştır.³⁸⁰

Mevcut kaynaklarda Akbuka'nın Abaka Han döneminde Hülegü Han'ın oğlu Şehzade Tobşin ile birlikte, Herat'ta, onun ordusunda emir olduğu dışında başka bir bilgi yoktur.³⁸¹

Abaka Han'ın ölümünden sonra Sultan Ahmed Tekudar ile Şehzade Ergun arasındaki saltanat mücadelesinde, başlangıçta Ergun'un ilhan olmasından yana olmasına rağmen çoğunlukla birlikte hareket ederek Ahmed'in ilhanlığını destekledi. Onun ilhan olmasından sonra ise onun nezdinde kendisine özel bir yer edindi ve sultanın özel dostları arasına girerek onun aleyhindeki bütün faaliyetlerde Sultan Ahmed Tekudar ile birlikte hareket etti.³⁸²

Sultan Ahmed Tekudar'ın ilhan olmasından kısa bir süre sonra Anadolu'da, Konya bölgesinde başlayan isyan hareketleri üzerine Sultan Ahmed 681/1281 senesinde kendi kardeşi Konkurtay'ı bu isyanı bastırmak üzere Anadolu'ya gönderdiğinde Akbuka Noyan da Konkurtay'ın maiyetinde bulunuyordu. Konkurtay ve Akbuka, Konya bölgesine gelerek isyancıları dağıttılar ve burada etkileri uzun bir süre devam eden katliam, yağma ve tahribatta bulundular. Buradan o sıralarda Karamanoğulları'nın hakimiyetinde bulunan İçel'e geçerek Ermenek ve Mut yörelerinde aynı şekilde yağma ve katliamlar yaptılar.³⁸³

682/1283-1284 yılında Şehzade Ergun'un Sultan Ahmed Tekudar'a isyan etmesi ile başlayan süreçte, Buka Çink-sang bahsinde anlatıldığı üzere Buka, Sultan Ahmed'e karşı gelmesi ve onu tehdit etmesi neticesinde Ahmed tarafından beylerbeyilik (emiru'l-umera) görevinden azledildi ve yerine Akbuka Noyan getirildi.³⁸⁴

Ardından Buka Çink-sang ve yandaşlarının desteği ile başarıya ulaşarak 683/1284-1285 yılında İlhanlı Devleti'nin tahtına oturan Ergun, Sultan Ahmed Tekudar'ı öldürttü. Bu isyan hareketi sırasında Sultan Ahmed Tekudar ile birlikte İsfarayin'de bulunan³⁸⁵ Akbuka Noyan ise yakalanarak hapsedildi. Ancak bir süre sonra hapisten çıktı ve Ergun Han'ın kızı ile evlenerek onun yakın dostları arasındaki yerini aldı.³⁸⁶

Bununla birlikte, Ergun Han döneminde fazlaca bir faaliyetine rastlamadığımız Akbuka Noyan, muhtemelen Buka Çink-sang'ın gölgesi altında ve

³⁷⁹ Benâketi (s.417) ve Beyâni. (s.7) bu hatunun adını zikretmemişlerdir. Van Loon ise (s.7) bu hatunun adının "Olcatay" olduğunu ve onun ölümünden sonra Oğlu Hüseyin Küregen'in kendi babasının karısı ile evlendiğini söylemiştir. Ancak ileride bahsedileceği üzere emir Hüseyin bu dönemde İslam dinini seçmişti. Buna binaen üçey annesi ile evlenmiş olduğu iddiasını ihtiyatla karşılamak gerekir. Ayrıca, Akbuka Noyan'dan bahseden diğer kaynakların hiç birisinde böyle bir izdivaçtan bahsedilmemiştir. Bu nedenle eğer böyle bir izdivaç varsa, bu hatunun Ergun Han'ın diğer bir kızı olması gerekir

³⁸⁰ Benâketi, s.447; Van Loon, s.7; Beyâni, s.7; Safâ, III/1, 23

³⁸¹ Fasîh-i Havâfi, II/7359

³⁸² Reşîdeddîn, II/785; Howorth, III/285; Van Loon, s.6; Beyâni, s.7; Afşâr, Yâd-dâstâhâ-yi Kazvini, I-II/57

³⁸³ Aksarâyi, s.129-130; Mirhând, V/33-4; Van Loon, s.6; İkbâl, s.225; Beyâni, s.7; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/13; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.576

³⁸⁴ Reşîdeddîn, II/795; Galistân-i İrem, s.73; Howorth, III/303; Boyle, Iran, V/366

³⁸⁵ Reşîdeddîn, (II/785) Buka'nın işbirliği yaptığı emirler arasında Akbuka'nın da bulunduğunu kaydetmiştir. Ancak bu bilgi diğer hiç bir kaynak tarafından teyid edilmemiştir. Ayrıca, Akbuka bu isyanın başarıya ulaşmasından sonra hapsedildiğine göre Reşîdeddîn'in bu kaydını ihtiyatla karşılamak gerekir.

³⁸⁶ Howorth, III/305; Van Loon, s.7; Beyâni, s.7

etkisiz bir durumdaydı. Zira daha önce de bahsettiğimiz gibi Ergun Han'ın saltanatı döneminde Buka, İlhanlı Devleti'nin yönetiminde Ergun Han'dan sonra tek söz sahibi olan kimseydi. Ülkenin idaresini Celayir kabilesinden olan emirler arasında bölüştürmekle beraber, yine bir Celayirli olan İlkan Noyan'ın çocuklarını dışarıda bırakmıştı. Bu nedenle Buka'nın, hatta Ergun Han'ın ölümüne kadar olan süreçte kaynaklarda Akbuka'nın adı ile fazla karşılaşmıyoruz. Sadece Buka'nın ölümünden sonra 689/1290 yılında onun Anadolu'da bulunduğunu biliyoruz.³⁸⁷

Ergun Han'ın ölümünden sonra Geyhata, 690/1291 yılı recep ayının 24'ünde Ahalat'ta İlhanlı Devleti'nin tahtına oturtulduktan sonra Akbuka Küregen Noyan'ın devlet idaresindeki konumu yükseldi. Geyhata cülus töreninden sonra İlhanlı ülkesinin yönetiminde bir takım düzenlemeler yaptı. Akbuka Noyan'ın kızı Döndü (Dolanı) Hatun'u kendi izdivacına almış olduğu için hem kayınpederi hem İlhanlı hanedanının dardadı hem de nüfuzlu bir emiri olan Akbuka Noyan'ı beylerbeyilik (*emiru'l-umera*) makamına getirerek İlhanlı ordusunun başkomutanı tayin etti ve Akbuka Noyan'ın kardeşi Şiktur Noyan ile Emir Toğaçar'ı da onun emrine vererek Akbuka'nın izni ve bilgisi olmaksızın hiç bir faaliyette bulunmamalarını emretti.³⁸⁸

Geyhata daha sonra Ergun Han'ın hastalığı döneminde ve ölümünden kendisinin tahata çıkışına kadar olan süreçte isyan eden, kargaşa çıkaran ya da Şehzade Baydu b. Tarağay'ın ilhan olması yönünde çaba gösteren emirlerin yargılanmaları ve cezalandırılmaları görevini Akbuka Küregen Noyan ve Şiktur Noyan'a bıraktı. Akbuka ve Şiktur Noyan'ın başkanlığında yapılan yargılama sonucunda muhalif emirlerin başında gelen Tuğan-i Kahaistani ve suçlu bulunan diğer bir grup emir Akbuka'nın emri doğrultusunda ölümle cezalandırıldılar.³⁸⁹

Geyhata Han İlhanlı Devleti'nin başına geçtiği sıralarda, başta Karamanoğulları olmak üzere Anadolu'daki bazı Türkmen grupları bu bölgedeki Moğol kuvvetlerine karşı isyan hareketlerine girişmişlerdi. Geyhata bu isyanları bastırmak için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 690/1291-1292 yılı ramazan ayında Celayirli Şiktur Noyan'ı kendi yerine tam yetkili vekil (Naib-i Mutlak) bırakarak İlhanlı ordusunun başkomutanı olan Akbuka Noyan ile birlikte Anadolu'ya yöneldi.³⁹⁰ İlk önce Konya'ya geldiler. Burada halk tarafından memnuniyetle karşılandılar. Ardından vakit geçirmeden Karamanoğulları üzerine yürüyerek Ereğli, Larende ve İçel'de büyük bir talan, yağma ve katliam gerçekleştirdiler. Buradan Muğla bölgesine kadar ilerleyerek bu bölgelerde de yaptıkları büyük çaplı katliam ve yağmalardan sonra bol miktarda ganimetle 691/ 1292 yılı bahar mevsiminde İnan'a geri döndüler.³⁹¹

Geyhata Han zayıf mizaçlı, içkiye ve eğlenceye düşkün bir padişah idi. Ayrıca israflı harcamaları neticesinde saltanatının üzerinde fazla bir süre geçmeden İlhanlı Devleti'nin hazineleri boşaldı. Ülkede fakirlik ve ekonomik bozukluk baş

³⁸⁷ Reşideddin, II/323; Van Loon, s.7; Sümer, Şahıs Adları, I/312

³⁸⁸ Reşideddin, I/50, II/829-330; Benâkati, s.447; Vassâf, vr.160, 264-265; Mirhând, V/363; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.257; Howorth, III/363,377; Huart, s.12; Van Loon, s.7; İkbâl, s.247; Afşâr, Yâd-dâşihâ-yi Kazvini, I-II/57; Sümer, Şahıs Adları, I/312

³⁸⁹ Aksarâyi, s.163-169; Reşideddin, II/332; Benâkati, s.447; Mustevfî, Târîh-i Guzide, vr. 590; el-Eherî, s.140-141; Mirhând, V/363; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135; İkbâl, s.245-246

³⁹⁰ Reşideddin, II/332-333; Benâkati, s.447-543; Vassâf, vr. 261; Mustevfî, Târîh-i Guzide, vr. 590; el-Eherî, s.141; Şabânkâreci, s.266; Hândmir, III/135;

³⁹¹ Aksarâyi, s.170-179; Mirhând, V/363; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/135; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/62-63

gösterdi. Bu esnada Geyhatu'nun Çin ülkesini iyi tanıyan İzzeddin Muhammed b. Amid isimindeki bir mülazımı Çinlilerin kullandıkları kağıt para olan "Çav" ın taklit edilerek altın ve gümüş para yerine basılmasını önerdi. Geyhatu ve devlet erkani bu öneriyi kabul edince bu paradan bir miktar basılarak Tebriz'de denenmesi kararlaştırıldı. Yarığ çıkarılarak bu işin icrası da Akbuka Noyan ve onun emrindeki diğer bir kaç emire verildi. Bunun üzerine Akbuka Noyan ve beraberindekiler 693/1293-1294 yılı şaban ayında Tebriz'e geldiler. Ancak onların Tebriz'e geliş nedenleri kısa bir sürede Tebriz halkı arasında yayılınca daha ilk günden itibaren bu uygulamaya karşı çıktılar ve bu parayı hiç bir şekilde kullanmayacaklarını ve kabul etmeyeceklerini söylediler. Dükkan sahipleri dükkanlarını kapadılar ve şehirdeki ekonomik hayat bir anda felç oldu. "Çav"ın tedavüle konulması görevi ile Tebriz'e gönderilmiş olan Akbuka Noyan ve beraberindekiler bütün çabalarına rağmen bir sonuç elde edemeyince bu uygulamadan vazgeçerek geri döndüler.³⁹²

Geyhatu Han'ın zayıf kişiliği, ülke yönetimine hakim olamaması ve diğer bir takım nedenlerle tedricen onun etrafındaki emirler ve devlet yönetimindeki diğer söz sahibi şahsiyetler ona yüz çevirmeye başlayarak o sıralarda Irak-ı Arab'ın idaresini üstlenmiş olan Hülegü Han'ın torunu Tarağay'ın oğlu, Şehzade Baydu'yu İlhan Geyhatu Han'a karşı isyana teşvik ve davet ettiler. Ayrıca Aladağ'daki bir içki meclisi sırasında Geyhatu'nun Baydu'ya hakaret etmesi de Baydu'nun ona karşı harekete geçmesinde etkili oldu. Baydu, Geyhatu'nun yanından ayrılıp Bağdad'a dönerken bir grup emir de Geyhatu'yu ortadan kaldırmak için bir ittifak oluşturdular. Bunu haber alan Geyhatu, Baydu ile işbirliği yapan emirlerin bir çoğunu yakalatarak hapsetti. Geyhatu yanlısı emirler, Geyhatu'ya asi emirleri öldürtmesini tavsiye ettilerse de o bunu kabul etmedi. Bilakis, aslında bu emirlerle işbirliği halinde olan Toğaçar Noyan'ı da onları sorgulamak ve hapiste göz altında tutmakla görevlendirdi. Toğaçar Noyan gizlice Baydu'ya haber göndererek hemen bir ordu toplayarak harekete geçmesini, onun harekete geçmesinin ardından hapisteki emirleri serbest bırakarak onun tarafına geçeceğini bildirdi.³⁹³

Bunun üzerine Baydu harekete geçerek öncelikle kendi emrinde bulunan emirleri Geyhatu'ya karşı isyan konusunda ikna etti. Ardından 694/1295 yılı recep ayının 28'inde emrindeki kuvvetlerle Bağdad'dan hareket etti. Bu taraftan Geyhatu'nun emirlerinden bir kısmı da Baydu'nun tarafına geçtiler. Baydu'nun isyan ettiği sırada Arran'da bulunan Geyhatu bu haberi alır almaz derhal 5000 kişilik bir ordu oluşturarak Emir Taytak'ın emrinde öncü kuvvet olarak Baydu'nun karşısına gönderdi. Peşinde de Emir Akbuka Noyan'ı Toğaçar Noyan ile birlikte iki tümen askerle onun yardımına gönderdi. Kendisi de ordugahını (ordu) toplayarak onların ardından Arran'dan Tebriz'e hareket etti.³⁹⁴

Öncü kuvvet olarak giden Taytak emrindeki kuvvetler Baydu'nun kuvvetlerinden bir kısmını dağıtarak gelecek yardım beklemeye başladılar. Öte yandan Akbuka Noyan ile birlikte yola çıkan Toğaçar Noyan yol esnasında planını

³⁹² Abu'l-Farac, II/644-645; Reşidüddin, II/835-836; Vassâf, vr. 272-275; Mustevîl, Târih-i Guzide, vr. 590; Mirhând, V/368-371; Howorth, III/369-371; Van Loon, s.7; İkbâl, s.248-249; Boyle, Iran, V/374-375

³⁹³ Vassâf, vr. 276-277; el-Eheri, s.141; Mirhând, V/371-372; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/138; Howorth, III/375; İkbâl, s.251

³⁹⁴ Aksarıyi, s.183-184; Abu'l-Farac, II/644-646; Reşidüddin, II/837; Vassâf, vr. 277; Mustevîl, Târih-i Guzide, vr. 590; Şabânkarci, s.266-267; el-Eheri, s.141; Mirhând, V/372-373; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/139; Howorth, III/375-376; İkbâl, s.52

ve niyetini açıkça ortaya koyarak Akbuka'ya Baydu'nun tarafına geçtiğini açıkladı. Akbuka'nın emrindeki askerler de Toğaçar'ın tarafını tutunca Akbuka çaresiz mairyetinde kalan yaklaşık 300 kişiyle birlikte kaçarak Geyhatu'nun yanına geldi. Bu haber yayılınca da Geyhatu'nun ordusu dağıldı.³⁹⁵

Geyhatu, Akbuka Noyan geldiğinde henüz Ebher'e ulaşmıştı. Başka bir çaresinin kalmadığını görünce kaçarak Anadolu'ya gitmek istedi. Ancak etrafındaki emirler bunun doğru olmadığını söyleyerek onu vazgeçirdiler. O da yeniden toparlanmak ve tahtına geri almak için ordu toplamak amacıyla Arran tarafına yöneldi. Fakat oraya ulaşmadan Baydu taraftarlarınınca yolda yakalanarak Baydu'nun emri ile 694/1295 yılı cemadievvel ayının 6'ında öldürüldü. Akbuka Noyan ise yakalanarak hapse atıldı.³⁹⁶

Baydu'nun asıl niyeti Geyhatu'yu ilhanlıktan indirmektir. Bu nedenle Geyhatu'nun öldürülmesinin ardından hemen ilhanlık tahtına oturmadı. O sırada Horasan'ın idaresini sürdüren, Şehzade Gazan'a elçi göndererek kurultay yapmak ve ilhanlık seçimini gerçekleştirmek için onu başkent Tebriz'e davet etti. Gazan da bu daveti kabul ederek Tebriz'e doğru yola çıktı. Ancak o uzak bir mesafeden geliyordu. Bundan dolayı isyan ettikleri ve Geyhatu'yu öldürdükleri için Gazan'ın kendilerini cezalandıracağından korkan Toğaçar Noyan ve diğer asi emirler o gelmeden Baydu'yu kandırarak Hemedan'da ilhanlık tahtına oturtular. Bu olayı yolda iken öğrenen Şehzade Gazan ise Tebriz'e gelmekten vazgeçerek kendi hakimiyet sahası olan Horasan'a dönmek istedi. Ancak onun beylerbeyi olan Emir Nevruz ve diğer emirlerin de teşviki ile bu fikrinden vazgeçti. Baydu'nun ilhanlığını tammadığını ilan ederek beraberindeki kuvvetlerle başkent Tebriz'e yöneldi. Bu sırada Azerbaycan'ın Heşt-rûd bölgesinde bulunan Baydu ise Gazan'ın bu niyetini öğrenince karşı koymak için hazırlıklara başladı.³⁹⁷

Bu esnada Geyhatu'nun tahttan indirilerek öldürülmesinde rol oynayan emirler, Toğaçar Noyan, Konçlabal ve diğerleri Baydu'ya " *Emir Akbuka şu anda hapistedir. Eğer bu savaştan Gazan galip çıkarsa o, herşeyi açıkça anlatarak bizim öldürülmemiz için elinden gelen her şeyi yapar*" diyerek Baydu'yu Akbuka Noyan'ın öldürülmesi için teşvik ettiler.³⁹⁸ Nihayet bu teşvikler amacına ulaştı ve Akbuka, Baydu'nun emri ile 694/1295 yılı cemadievvel ayının sonlarında Cağatay Nehri kıyısında öldürüldü.³⁹⁹

Akbuka Noyan, Celayir kabilesinden yetişen ve İlhanlı Devletinin hizmetinde bulunan en önemli siyasi ve askeri şahsiyetlerden biridir. Özellikle

³⁹⁵ Abu'l-Farac, II/646-647; Reşideddin, II/838; Vassâf, vr. 278; Mustevfi, Tarih-i Guzide, vr. 590; Şabânkâreî, s.267; el-Eherî, s.141; Mirhând, V/374; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/139; Howorth, III/576

³⁹⁶ Aksarıyi, s.184; Abu'l-Farac, II/648; Reşideddin, II/838; Benâketi, s.449; Vassâf, vr. 278-279; Mustevfi, Tarih-i Guzide, vr. 590; Şabânkâreî, s.267; el-Eherî, s.142; Fasîh el-Hâvâfi, II/369; Mirhând, V/374; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/139; Kazvini, Lubbu'l-ievârih, s.238-239; Âzzâvî, I/362; Beyânî, s.8; Sümer, Şahıs Adları, I/312

³⁹⁷ Abu'l-Farac, II/648-649; Reşideddin, II/886; Benâketi, s.451; Vassâf, vr. 282; Mustevfi, Tarih-i Guzide, vr. 591; Şabânkâreî, s.267; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/139-140; İkbâl, s.252-254

³⁹⁸ H. Hüsameddin, (Amasya Tarihi, II/434) Baydu'nun ilhanlık tahtına oturduktan sonra Şehzade Cemadar'ı Anadolu valiliğine, Akbuka Noyan'ı ise Anadolu'daki bütün Moğol kuvvetlerinin komutanlığına getirdiğini belirtmiştir. Ancak diğer bütün kaynaklar Akbuka Noyan'ın ölüm tarihi ve şekli konusunda birleşmişlerdir. Dolayısıyla bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir.

³⁹⁹ Aksarıyi, s.184; Reşideddin, Jahn, s.63; Benâketi, s.451; Vassâf, vr. 282; Mustevfi, Tarih-i Guzide, vr. 591; el-Eherî, s.142; Mirhând, V/374; ; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/140; el-Bağdâdî, Guşen-i Hülcâ, vr. 122; Howorth, III/377; Huzarî, s.12; İkbâl, s.252; .

Geyhatsu Han zamanında ön plana çıkmıştır. Celayir kabilesi onun zamanında İlhanlı Devleti bünyesinde özel bir şöhret kazanmış ve önemli bir rol oynamıştır. Tebriz'de "Devlethane"ye yakın bir yerde kendi adı ile , yani "Akbulka Sarayı" olarak meşhur bir sarayı vardı. Hüseyin, Musail ve Oduncu (ودونجی) isimli üç oğlu ve Doluandı Saitan (Dolandı-Döndü) adında bir kızı vardır. Doluandı Hatun (ölm.1295 m.), İlhan Geyhatsu'nun zevcesi olmuştur. Oğlunun Hüseyin ismini taşımasından dolayı bazı tarih araştırmacıları tarafından onun İslamiyetle tanıştığı ifade edilmiştir.⁴⁰⁰

1.2.3.20. İyne⁴⁰¹ (Eyne-) Beg (كبيك - عينا): Celayir kabilesinin Uyat oymağındandır.

Hicri VII.(XIII) asrın sonlarında Anadolu'da Ankara civarında yurt tutmuş olan Uyat oymağı reisi Kıpçak'ın oğludur.⁴⁰²

Sultan Ahmed Tekudar ve Ergun Han'ın ilhanlığı döneminde, 682/1284 senesinde Anadolu'da kardeşleri Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu ile birlikte tümen komutanı idi.⁴⁰³ 687/1288 yılında Buka Çink-sang'ın Ergun Han'a karşı giriştiği isyan sırasında kardeşleri Gazan Bahadır ve Eşek Tuğlu, Buka ile işbirliği yaptıkları için öldürüldüler. İyne Beg ise bu isyan hareketi sırasında Anadolu'da bulunduğu ve herhangi bir rol oynamadığı için hayatta kalmayı başardı. Ancak yine de tümen komutanlığı makamından uzaklaştırıldı. Ergun Han'ın ölümünden sonra ilhanlık tahtına oturan Geyhatsu Han tarafından tekrar Anadolu'da bulunan ve Celayirli askerlerden oluşan tümenin komutanlığına getirildi.⁴⁰⁴

Geyhatsu Han'ın ilhanlığı süresince Anadolu'da tümen komutanlığında bulunduğu anlaşlan İyne Beg'in Baydu'nun 694/1294-1295 senesinde Geyhatsu'ya isyan ederek onu öldürtmesinin ardından, Baydu- Gazan Han arasında geçen ilhanlık mücadelesinde Gazan'ın yanında yer aldığını görüyoruz.

Baydu'nun yakalanarak öldürülmesinin ardından onunla birlikte hareket eden İldar Anadolu'ya kaçmıştı. Bunu haber alan Gazan Han o sıralar Anadolu'da tümen komutanı olarak bulunan İyne Beg ve Emir Şadi'yi İldar'ın yakalanması ve ortadan kaldırılması ile görevlendirdi. İldar'ın peşine düşen İyne Beg ve Emir Şadi, kaçarak Erzurum'un bir köyünde gizlenen İldar'ı yakaladılar. İldar, Gazan Han'dan gelen fermanla yine o sıralar Celayirli bir emir olan ve İyne Beg'in emrinde bulunduğu anlaşlan İkbâl Noyan tarafından öldürüldü. (695/1296)⁴⁰⁵

Bu tarihte Anadolu'da Diyarbekir bölgesinde bulunan Uyrat tümenine Turağay (Turgay) Küregen kumanda ediyordu. Turağay Küregen 695/1296 yılı içinde bütün Uyrat askerleri ve uruğu ile Memluk Devleti'nin tarafına geçti. Bunun üzerine İyne Beg bu kez de Gazan Han tarafından Uyratlılar'ın ve Turağay'ın takibi ve ortadan kaldırılmaları ile görevlendirildi. İyne Beg ve İkbâl Noyan Uyratlıları takip ederek bir kısmını imha ettilerse de Uyratlıların çoğunluğu Mısır'a ulaşmayı başardılar.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Muhammed Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, s.8,121; Şabânkârecî, s.270; Âbrû, zeyl, s.67; Mirhând, V/425; Howarth, III/654; Van Loon, s.7; Ferruh, III/340; DMF, "Âl-i Celayir", I/225; Beyânî, s.8; Sümer, Şahıs Adları, I/321, 327

⁴⁰¹ Sümer, Şahıs Adları, I/301, Ayna Big

⁴⁰² Resîdceddin, I/52; Togan, Giriş, s. 240; Sümer, Şahıs Adları, I/301,314

⁴⁰³ Togan, Giriş, s.240; Sümer, Şahıs Adları, I/314

⁴⁰⁴ Resîdceddin, I/55; Benâketî, s. 444; Vassâf, vr. 233; Fasîh-i Havâfi, II/359; Togan, Giriş, s.240

⁴⁰⁵ Resîdceddin, Jahn, s.93-98; Howarth, III/400; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/381; Togan, Giriş, s.240

⁴⁰⁶ Resîdceddin, Jahn, s.97; İbn-i Haldûn, IV/606

695/1296 yılı cemadievvel ayında Gazan Han'ın ve Emir Nevruz'un Müstümanlığa geçmesinden memnun olmayan Hülegü'nün torunu, Şehzade Yeşnar'ın oğlu Şehzade Sukay, Caci Kassar'ın soyundan Şehzade Arslan Oğul ve bir grup emir, Gazan Han'ı ve Emir Nevruz'u ortadan kaldırmak için gizlice bir ittifak oluşturdular. İyne Beg de bu oluşumda Gazan Han'ın karşısında yer aldı. Gazan Han tarafından Horasan'a gönderilen Emir Nevruz'un emrine verilen ve onun öncül kuvveti durumunda olan mezkur şehzadeler yoldayken Emir Nevruz'u katletmeyi düşünüyorlardı. Bu arada Şehzade Mengü Timur'un oğlu Taycu'ya haber göndererek onu da kendi taraflarına davet ettiler. Taycu görünüşte bunu kabul etti ise de vakit geçirmeden Emir Nevruz'u durumdan haberdar etti. Emir Nevruz ise hemen harekete geçerek asi gruba saldırdı. Şehzadeler Sukay ve Arslan Oğul ile İyne Beg'in de içlerinde bulunduğu emirler bir süre direndiler. Şehzade Sukay ise savaş sırasında öldürüldü. Sonuçta Emir Nevruz galip geldi. Beş isyancı şehzade ve İyne Beg de dahil olmak üzere 37 emir yakalanarak Gazan Han'ın huzuruna Tebriz'e getirildiler. Tebriz'de yapılan yargılama sonucunda bu emirlerin çoğunluğu suçlu bulunarak öldürüldüler. Bu çerçevede İyne Beg de suçlu bulunarak 695/1296 yılı cemadievvel ayının 23'ünde Tebriz'de şehir meydanında idam edilerek öldürüldü.⁴⁰⁷

1.2.3.21. İltimur Noyan (التمور): Celayir kabilesinin Cait oymağından, Hinduikur Noyan'ın oğludur.⁴⁰⁸ Geyhatu Han'ın ordusunda tümen komutanı idi. 690/1291 yılında o sralar Horasan'da hakimiyet süren Gazan Han'ın beylerbeyi olan Emir Nevruz, Gazan'a isyan ederek Türkistan'daki Çağatay Devleti padişahu Kaydu Han'a sığındı. Kaydu Han ise onun emrine ordular vererek onu Horasan'ın işgal etmesi için bu bölgeye gönderdi. Bu olayın haber alınması üzerine Geyhatu Han İltimur Noyan'ın emrindeki bir orduyu Gazan'a yardım etmesi için derhal Horasan'a gönderdi.⁴⁰⁹

Bu savaşta nasıl bir rol oynadığı konusunda elimizde bilgi bulunmayan İltimur Noyan'ın adına daha sonraları Şehzade Baydu'nun Geyhatu'ya isyan sırasında rastlıyoruz. Bu isyanda İltimur Noyan, Baydu'nun tarafında, Bağdad'da ve Baydu'yu Geyhatu'ya isyana teşvik edenler arasında bulunuyordu.⁴¹⁰

Daha önce Gazan'ın İhanlığı tanımayarak beraberindeki kuvvetlerle Azerbaycan'a yöneldiği, bunu haber alan Baydu'nun ise karşı koymak üzere hemen ordu toplayarak Gazan ile şavaşa hazırlandığından bahsedilmişti.

İki tarafın ordusu 694/1294-1295 yılı recep ayının 5'inde Merağa yakınlarında karşı karşıya geldiler. Ancak Baydu kendi ordusunda bir çözüme hissettiği için Gazan'a barış teklif etti. Bizzat Gazan ve Baydu'nun katıldığı görüşmelerin sonucunda İhanlı ülkesinin iki şehzade arasında bölüştürülmesi kararlaştırıldı. Fakat Bağdad bölgesindeki emirlerin tahrikleri neticesinde bu anlaşma fazla uzun sürmedi. Bunun neticesinde Gazan tekrar Azerbaycan'a yürümeye karar verdi ve güçlü bir ordu ile bu bölgeye hareket etti. Öte yandan Baydu'nun tarafındaki emirlerin bir kısmı Gazan Han tarafına meyletmişlerdi. Bu çerçevede başta Toğaçar

⁴⁰⁷ Reşideddin, Jaha, s.97-98; Benâkati, s.457; Vassaf, vr. 327-328; Mustevîl, Tarih-i Guzide, vr. 582-583; el-Enceri, s.144; Mirhând, V/389-391; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/146-147; İkbâl, s.262-263; Sâmer, Şahıs Adları, I/314

⁴⁰⁸ Bak. tablo 14

⁴⁰⁹ Reşideddin, Jaha, s.32; Howorth, III/366

⁴¹⁰ Reşideddin, II/836; Howorth, III/373

ve Bağdaday Noyanlar olmak üzere bir grup emir Baydu'dan ayrılarak Gazan'ın yanına geldiler. Baydu'dan ayrılarak Gazan'ın saflarına katılan emirler arasında İltimar Noyan da bulunuyordu.⁴¹¹

Bu durum üzerine Gazan'a karşı bir şey yapamayacağını anlayan Baydu ise Merağa üzerinden Gürcistan'a kaçmak istedi. Burası öğrenen Gazan Han ise İltimar Noyan ve Emir Nevruz'u onun takibi ve ele geçirilmesi ile görevlendirdi. Baydu Emri Nevruz ve İltimar Noyan'ın emrindeki kuvvetlerin takibi sonucunda Nabcıvan'da yakalanarak o sırada Ucan'da bulunan Gazan Han'ın huzuruna getirildi ve 694/1294-1295 yılı zilkade ayında burada öldürüldü.⁴¹²

Bu tarihten sonra ise İltimar Noyan'ın konumu ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz.

2.3.22. Baltu Noyan (بالتو): Celayir kabilesinin Tukuraut oymağından olup Abaka Han döneminde Anadolu'da yerleşik olan Tukuraut oymağının beyi ve Celayirli tümeninin komutanı Nabşi Noyan'ın oğludur.⁴¹³

Baltu, Abaka Han döneminden itibaren Anadolu'da bulunuyordu.⁴¹⁴ Ancak o, muhtemelen babası Nabşi Noyan'ın⁴¹⁵ maiyetinde bulunduğu için kaynaklarda onun adına ve faaliyetlerine Gazan Han dönemine kadar rastlamıyoruz.

Babası Nabşi Noyan'ın ölümünden sonra onun yerine Tukuraut oymağının ve Celayirli tümeninin başına geçen Baltu bu dönemden sonra Anadolu'daki Moğol kuvvetleri komutanı Samağar Noyan ve onun oğlu Arab'ın emrinde bulunuyordu. Gazan Han 694/1294-1295 yılında Baydu'yu ortadan kaldırıp İlhanlı Devleti'nin tahtına oturduktan sonra devlet yönetiminde bir takım değişiklikler yaparak muhtelif atamalar gerçekleştirdi. Yukarıda bahsedildiği gibi Toğaçar Noyan önce Baydu'yu Geyhatu Han aleyhine isyana teşvik etmiş onun öldürülmesinde önemli rol oynamış hemen ardından da Baydu'dan ayrılarak be kez Gazan Han'ın saflarına katılmıştı. Gazan Han onun bu müdahaleci ve değişken karakterini biliyor aynı zamanda da Şehzade Sukay ve Arslan Oğul'un isyanlarının arkasında da Toğaçar'ın olduğunu tahmin ediyordu. Bu nedenle kendi dedesinin ve babasının emrinde bulunarak önemli hizmetler veren ve oldukça güçlü ve nüfuzu olan Toğaçar Noyan'ı yine devlet işlerine müdahale ederek iç karışıklık çıkarmasından korkarak merkezden uzaklaştırmak ve uygun bir zamanda da etkisiz hale getirmek için Anadolu'nun yönetiminde görevlendirdi ve Samağar Noyan'ın ölümünden sonra geçici olarak onun oğlu Arab Noyan'a bırakılan Anadolu'daki Moğol kuvvetleri genel komutanlığını makamını ona verdi. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra da Harmancı (خرمانچی) adlı emirini Toğaçar Noyan'ın öldürülmesine dair bir yarıklıkla Anadolu'ya gönderdi. Gazan Han, Emir Harmancı'nın yanı sıra o sıralarda Anadolu'da bulunan diğer Moğol tümen komutanlarından Baltu Noyan ve Sülemiş'i de bu emrin icrası ile görevlendirdi.⁴¹⁶

⁴¹¹ Resîdceddîn, İbnü'l-Cevâbir, s.34; Mîrâ'âtü'l-Mevâzîr, V/380-381; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/144-145; İkbâl, s.252-258

⁴¹² Resîdceddîn, İbnü'l-Cevâbir, s.34-93

⁴¹³ Bak. tablo 10

⁴¹⁴ Resîdceddîn, II/925; Temir, "Samağar Noyan", s. 498

⁴¹⁵ Howorth, (III/405) Baltu'nun, Hülegü'nün oğlu Şehzade Töbsin'in oğlu olduğunu söylemiştir.

Ancak bu bilgi doğru değildir.

⁴¹⁶ Resîdceddîn, II/918-921; Benâketî, s.436-457; Mustevfî, Târih-i Gazide, vr. 592; Howorth, III/404-405; İkbâl, s.261; Spuler, İran Moğolları, s.568; Turğal, "İlhaniler" KM, s. 374; Sümer, Anadolu'da Moğollar", SAD, 1/65

Her şeyden habersiz olarak büyük bir istek ve hevesle yola çıkan Toğaçar Noyan 695/1295-1296 yılında Anadolu'ya geldi. Burada bir süre Samağar Noyan'ın oğlu Arab ve Baltu Noyan'ın ordugahında (*ordu*) kaldıktan sonra aleyhinde bazı oyunların döndüğünü hissederek kendi yaylağına gitti.⁴¹⁷

Öte yandan, Samağar Noyan'ın ölümünden sonra Anadolu'daki Moğol kuvvetleri genel komutanı komutanında bulunan Arab hemiz küçük yaşta ve deneyimsiz olduğu için Abaka Han zamanından itibaren bu bölgede bulunan Baltu Noyan Anadolu'daki bütün işlerin iplerini eline geçirerek nüfuzunu ve gücünü son derece artırmıştı. Bu nedenle Toğaçar Noyan'ın Anadolu'ya Moğol kuvvetleri komutanı olarak gelmesinden rahatsız olmuş ve imkanlarının kısıtlanacağı endişesi ile daha ilk günden itibaren ona karşı husumet beslemeye başlamıştı. Buna binaen öteden beri aralarında bir husumet bulunan ve Toğaçar Noyan'ın tarafını tuttuğu anlaşılın Beylerbeyi İzzeddin ile Baltu arasındaki düşmanlık ve rekabet iyice su yüzüne çıktı. Baltu onu ortadan kaldırmak için fırsat kolluyor, Beylerbeyi İzzeddin ise ona mukavemet edecek ve ortadan kaldırtacak güce sahip olmamasına rağmen Toğaçar Noyan'ın telkinleri ile sebat ediyordu. Nihayet Gazan Han'dan Toğaçar Noyan'ın ortadan kaldırılmasına dair yarığ ulaşınca, zaten böyle bir fırsat bekleyen Baltu Noyan derhal harekete geçerek Toğaçar Noyan'ın ordugahına saldırdı ve Beylerbeyi İzzeddin'i le geçirerek katletti. Toğaçar Noyan ise Baltu'nun gücüne karşı koyamayacağını anlayarak Delüce (دلوجه) Kalesi'ne kapandı.⁴¹⁸

Toğaçar Noyan'ın Delüce Kalesi'ne kapanmasından sonra Emirler, Harmanacı, Arab Noyan ve Baltu emirlerindeki kuvvetlerle Toğaçar'ı ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Kaleyi şiddetli bir şekilde muhasaraya aldılar. Öyle ki Toğaçar'ın etraftan yardım istemek için bulunduğu bütün girişimler sonuçsuz kalıyor, bütün haberciler Baltu'nun eline düşüyordu. Nihayetinde Toğaçar Noyan emrindeki güçlerin üstün gayretleriyle gizlice kaleden çıkarak kış mevsimi olmasına rağmen çok zor şartlar altında Sivas tarafına kaçtı. Bahar geldiğinde Toğaçar Noyan'ın kaleden kaçtığını anlayan Baltu ve diğer emirler tekrar onun peşine düştüler ve Sivas civarında onu yakalayarak Gazan Han'ın yarığı gereğince öldürdüler.⁴¹⁹ (695/ 1295-1296) Toğaçar Noyan'ın ortadan kaldırılmasından sonra yukarıda anlatıldığı üzere uzun süreden beri bu bölgede bulunan Baltu'nun nüfuzu ve tahakkümü zirveye ulaştı. Danişmend vilayetinde bulunan Tatar tümenleri de Arab'ın küçük yaşta olması nedeni ile Baltu Noyan'ın emrine verildi. Böylece Baltu Noyan resmen olmasa da fiilen Anadolu'da bulunan Moğol beyleri arasında en üst konuma ve güce ulaşarak tek adam haline geldi.⁴²⁰

Fakat bu durum ancak bir yıl kadar devam etti. 696/1296-1297 yılında bu kez Abuşka Noyan Anadolu'daki Moğol orduları genel komutanı olarak bu bölgeye gönderildi. Abuşka Noyan'ın gelişiyle elindeki gücü ve iktidarı kaybetmek

⁴¹⁷ Aksarâyi, s.189-191; Turgal, "İlhaniler", KM, I/871; Boyic, "Dynastic And Political History", Iran, V/381; Turan Selçuklular Zamanında Türkiye, s.616

⁴¹⁸ Aksarâyi, s.192-193; Resîdeddîn, II/925; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.617

⁴¹⁹ Cahen, (Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Paris, 1968, çev. Yıldız Morgan, İstanbul, 1979, s.293) "Daha önceleri Baydu taraftarı olan Toğaçar Anadolu'da Muineddin Pervane'nin akrabaları ile işbirliği yaparak bağımsızlığını ilan etmeye çalıştı." demektedir.

⁴²⁰ Aksarâyi, s.193-194; Resîdeddîn, II/921,925; Benâketi, s.457; Mustevfi, Târih-i Gazide, vr. 592; Turgal, "İlhaniler", KM, s.874; Cahen, s.293; Sumer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/63; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.617; Togan, Giriş, s.241-242; Merçil, s.163

istemeyen⁴²¹ Baltu aynı yıl içinde Gazan Han'a karşı isyan etti. Ancak Baltu'nun isyan etmesindeki tek neden bu değildi. Zira Baltu'nun Anadolu'da bu derecede güçlenmesinden rahatsız olan Gazan Han onu bir kaç kez huzuruna çağırmış, ancak Baltu muhtelif bahaneler ileri sürerek muhtemelen öldürülme korkusu ile bu davetlere icabet etmemişti. Hatta, kendisi gitmediği gibi Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un da gitmesine engel olmuştu.⁴²²

Baltu'nun isyan ettiği haberini alan Gazan Han derhal başkumandanı Emir Kutluğşah'ı Abuşka Noyan ile birlikte üç tımen askerle bu isyana bastırmak ve Baltu Noyan'ı bertaraf etmeleri için Anadolu'ya gönderdi. Arab Noyan ve Baycu Noyan'ın torunu Sülemiş de Kutluğşah'ın Anadolu'ya ulaşmasından sonra ona katıldılar.⁴²³

Nihayet, taraflar arasında ilk karşılaşma öncü durumundaki Arab Noyan'ın kuvvetleri ile Baltu arasında meydana geldi. İlk gün akşama kadar yapılan savaşta Arab bir netice alamadan ve çok sayıda kayıp vererek Kutluğşah'ın yanına dönmek zorunda kaldı. Kutluğşah ve beraberindekiler ikinci gün top yekün saldırıya geçtiler. Kırşehir yakınlarındaki Malya (M.L.) ovasında yapılan savaş sırasında Baltu Noyan'ın emrindeki kuvvetlerden bir kısmı onun tarafını bırakarak Kutluğşah'a katılma gerisi kalanları da bezimete uğratarak dağıldılar. Baltu ise çaresiz kaçarak Uc'a⁴²⁴ sığındı. Kutluğşah, Emir Sülemiş'i onun peşinden göndererek kendisi Arran kuşlağına, Gazan Han'ın yanına geri döndü.⁴²⁵

Baltu'nun yanında istemeden yer almış olan Sultan Gryaseddin Mesud ise Baltu'nun yenilerek üca çekilmesinin ardından bağışlanmasını dilemek için Kutluğşah'ın aracılığı ile Gazan Han'ın huzuruna çıkarıldı. Sultan Mesud, kendisinin bu isyana zorla dahil edildiğini ve padişahın huzuruna gelişinin Baltu tarafından engellendiğini söylediye de fazla inandırıcı olamadı. Ancak camı bağışlandı. Camı bağışlanmakla beraber Anadolu'ya dönmesine izin verilmeyerek Hemedan'da ikamete mecbur edildi. Padişahlıktan azledilerek yerine 698/1298 yılında III. Alâeddin Keykubat getirildi.⁴²⁶

⁴²¹ H.Hüsameddin, (Amasya Tarihi, II/440) Baltu'yu bir Türkmen Bey'i sanarak onu isyan nedeni hakkında şöyle demiştir. "Türk beylerinin cesur ve meşhurlarından olan Baltu Bey yapılan zulümlerin fazlalığından dolayı isyan ederek başına toplanan mağdurlarla birlikte 698'de Anadolu Nazırı Toğaçar'ı katletti ve Konya taraflarından Tatarlar'ı (Moğollar'ı) sürüp çıkardı.... Baltu Bey, Selçuklu saltanatının Tatarların nüfuzuna hizmetçi olduğunu takdir ederek, iki hükümeti birleştirmek suretiyle Tatarları Anadolu'dan sürmeye çalışıyor, Sultan Gryaseddin Mesud'un müstakilen Anadolu hükümdarı olması amacını güdüyor, Anadolu ümerasından bir kısmını elde ederek cemiyetini artırıp Amasya'dan Sultan Mesud'u alıyor, ay ay İlhanlı hazinesine verilen meblağı keserek mezkur sultanın istiklalini ilan ediyordu"

⁴²² Aksarıyi, s.197-199; Resideddin, Jahn, s.105; H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/440; Spuler, İran Moğolları, s.563; Cabca, s.293; Togan, giriş, s.242; Merçil, s.163

⁴²³ Aksarıyi, s.201; Resideddin, II/925; Mustevî, Tarih-i Guzide, vr. 592; Howorth, III/405; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/441; Turgal, "Ilhaniler", KM, s.374; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/66; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.618; Togan, giriş, s.241-242

⁴²⁴ İc, üçüt: Anadolu'da İlhanlıların hakimiyet alanı dışındaki bölgeler için kullanılan bir terimdir.

⁴²⁵ Aksarıyi, s.202-203; Resideddin, Jahn, s.105; Mustevî, Tarih-i Guzide, vr. 592; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/442; Temir, "Samoğar Noyan", s.498; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/66; Boyic, İran, V/381; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.618

⁴²⁶ Aksarıyi, s.206-207; Resideddin, Jahn, s.121; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/442; Cabca, s.293-294; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/67; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.622

Baltu, İlhanlı Devleti tarafından tayin edilmiş bir Moğol kumandanı olmasına rağmen Üc Türkleri arasında sevilen bir emir idi. Bu nedenle Üc bölgesinde gerek kendisine bağlı Celayirli askerleri gerekse Üc Türklerinden topladığı kuvvetlerle sık sık İlhanlı hakimiyet alanlarına giriyor, yağmalamalarda bulunuyor ve tekrar *acca* geri dönüyordu.⁴²⁷ Ancak bir süre sonra Sülemiş'in sıkıştırmaları sonucunda bu bölgeyi terkederek önce Eşrefoğulları ülkesine, daha sonra da Karamanoğulları ile anlaşarak onların hakimiyet sahalarından geçmek sureti ile o sızalarda Ermenilerin elinde bulunan Çukurova'ya, oradan da Memlükulara sığınmak istedi. Karamanoğulları ile yapılan anlaşmaya göre Baltu ve mairyetindekiler herhangi bir saldırıya maruz kalmadan Çukurova'ya geçeceklerdi. Ancak bir kaç bin çadırdan oluşan Baltu'nun önderliğindeki Celayirli Karamanoğulları tarafından saldırıya uğradılar. Celayir kabilesine mensup çok sayıda kadın ve kız Karamanlılar tarafından esir edildiler. Mallarına el konuldu. Baltu beraberindeki çok az kimseyle Çukurova'ya ulaşabildi. Fakat bu kez de Ermeni Kralı sözünde durmadı. Baltu'nun Çukurova'dan geçmesine izin vermediği gibi onu yakalayıp Gazaa Han'ın emirlerine teslim etti.

Baltu ve kaynaklarda adı zikredilmeyen bir oğlu Tebriz'e götürülerek burada yargılandılar ve suçlu bulunarak Gazan'ın emri ile 25 zühicce 696 (ekim 1297) senesinde şehir meydanında idam edilerek öldürüldüler. Baltu'nun Anadolu'da kalan yandaşları ve yakınları da aynı akıbete uğramaktan kurtulamadılar.⁴²⁸

Baltu'nun isyana Anadolu'da bulunan Moğol kumandanlarının kendi hükümdarına karşı giriştiği ilk ve en ciddi isyan hareketi olması bakımından önem arz etmektedir.⁴²⁹ Baltu'nun isyanının bastırılması için Anadolu'ya gönderilen kimselere ve ordunun sayısına bakarak, onun bu dönemde ne kadar güçlendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Baltu, bu kadar kuvvetin kendisi aleyhine toplandığına görmesine rağmen kaçmayarak onlarla bir meydan savaşına göze almakla da kendine ve emri altındaki kuvvetlere olan güvenini ortaya koymuştur.

Baltu'nun bu isyana ayrıca hedefleri bakımından da Anadolu Türkleri'nin Moğol tahakkümünden kurtulmak için harekete geçmeleri ve cesaret bulmalarını sağlaması bakımından önemlidir. Zira *Amasya Tarihi* 'nde de ifade edildiği gibi, Moğol kaynaklarında açıkça söylenmese de Baltu, büyük bir ihtimalle bu isyan hareketinin başarıya ulaşması durumunda Anadolu'da, İlhanlı hakimiyetinden kurtulmuş bağımsız bir Selçuklu Devleti'ni yeniden ihya etmeyi planlıyordu. Çünkü, Baltu çocukluğundan itibaren bütün hayatını Anadolu'da geçirmiş ve büyük bir olasılıkla Selçuklu Türkleri arasında Türkleşmişti. Ayrıca bu bölgede sevilen bir Moğol komutanı idi. Bu itibarla hem kendi konumunu güçlendirecek hem de uzun zamandır Moğol tahakkümü altında ezilen Anadolu Türkleri tek bir çatı altında toplayarak bu tahakkümü sona erdirecek bir isyan hareketi başlatmıştı. Bu isyanda Selçuklu Sultanı Sultan Mesud'u yanına alması da bunun bir delili olarak sayılabilir.

Baltu Noyan'ın Anadolu'da bugünkü Sivrihisar bölgesinde yurt tutmuş olan Sultanşah ve Melikşah isimli iki oğlu daha vardı. Bunların Baltu'nun isyanından nasıl etkilendikleri yönünde kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak ikisi de İlhanlı Sultan Ebu Said Bahadır Han dönemine kadar bu bölgede yaşamışlar

⁴²⁷ Aksarıyi, s.204; Togan, Giriş, s.243

⁴²⁸ Aksarıyi, s.204-205; Resideddin, II/929-933; Mustevfi, *Tarih-i Guzide*, vr. 594; Fasih-i Havâfi, II/376; Howorth, III/421; Spuler, *Iran Moğolları*, s.568; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I-II, İstanbul, 1995-1999, I/163; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/66-67; Boyle, "*Dynastic And Political History*", Iran, VI/368; Cahen, s.293; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.613

⁴²⁹ Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/66

ve 728/1328 yılı muharrem ayında Çapanlı Timurtaş tarafından katledilmişlerdir. Sivrihisar'da Sultansah ve Melikşah adına inşa edilmiş bir cami bulunmaktadır.⁴³⁰

Reşideddin Fazlullah, Balta'nın Emir İsa adlı bir kardeşinin varlığından bahsetmiş, ancak hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁴³¹

1.2.3.23. İkbâl⁴³² Noyan (إكبال): Celayirli İlkan Noyan'ın torunu, Urakta Noyan'ın oğludur.⁴³³ Geyhatu Han zamanında önceleri onun mülazımı idi. Ardından Geyhatu Han'ın emri ile yine bir Celayirli emiri olan İyne Beg ile birlikte Anadolu'da yerleşik olan ve Celayirli askerlerden oluşan tümenin komutasında İyne Beg'in emrine verildi.⁴³⁴

694/1295 yılında Baydu'nun isyan ederek Geyhatu Han'ı öldürmesi olayından sonra Gazan-Baydu mücadelesinde İkbâl Noyan, İyne Beg ile birlikte Gazan'ın yanında yer aldı. Gazan'ın ilhan olmasını ardından Anadolu'daki konumunu koruyan İkbâl Noyan, İyne Beg ve Emir Şadi ile birlikte, Baydu'nun tarafında yer alan ve Gazan Han'dan kaçarak Anadolu'ya sığınan İldar'ın yakalanarak ortadan kaldırılması olayında görev aldı. Gazan Han'ın emri ile Anadolu'da İldar'ın peşine düşen İyne Bey, İkbâl Noyan ve Emir Şadi, İldar'ın kuvvetleri ile savaşarak onları dağıttılar. Ancak İldar kaçmayı başardı. Bunun üzerine İldar'ı takibe devam ettiler ve onu Erzurum'un bir köyünde ele geçirdiler. İldar, Gazan'dan gelen ferman gereğince bizzat İkbâl Noyan tarafından öldürüldü.⁴³⁵

Bu olayın ardından o sıralarda Diyarbekir bölgesinde yerleşmiş olan ve Uyrath askerlerden oluşan Uyrat tümeni komutanı Tarağay (Turğay) Gargam'ın Mısır'daki Memluk Devleti tarafına geçmesi üzerine İkbâl Noyan ve İyne Beg bu kez de onun takibi ve ortadan kaldırılması ile görevlendirildiler. İkbâl Noyan ve İyne Beg, Mısır'a doğru kaçmaya çalışan Uyrathlıları takip ederek onları Memluk Devleti topraklarına girmeden yakaladılar ve bir kısmını katlettilerse de Uyrathlıların çoğunluğu kaçarak Mısır'a gitmeyi başardılar.⁴³⁶

695/1296 yılında İyne Beg'in Gazan Han'a karşı isyan eden Şehzade Sukay'ın tarafında yer alması sonucunda öldürülmesinin ardından İyne Beg'in yerine Celayirli askerlerden oluşan Celayirli tümenin kumandanlığına getirildiği anlaşılan İkbâl Noyan'ın 697/1297-1298 yılındaki Sülemiş'in isyanına kadarki faaliyetleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.⁴³⁷

696/1296-1297 senesinde Balta Noyan'ın isyanının bastırılmasından sonra Gazan Han, Bayıncar Noyan'ı Anadolu'daki Moğol orduları genel komutanlığına (Emir-i Leşker-i Rum), Buckar Noyan'ı da Anadolu eyalet valiliğine tayin etmişti. Balta Noyan'ın isyanının bastırılması esnasında ve sonrasında önemli hizmetler vermiş olan Sülemiş ise bu hizmetlerinin karşılığında Moğol Orduları Genel Komutanlığının kendisine verilmesi gerektiğini söyleyerek bu tayinleri tanımadı ve isyan etti. İkbâl Noyan da bu isyanda Sülemiş'in tarafında yer aldı.

⁴³⁰ Togan, Giriş, s.247; Akdağ, I/183

⁴³¹ Reşideddin, I/52

⁴³² Turan, (Selçuklular Zamanında Türkiye, s.624); Akbal Noyan

⁴³³ Bak. tablo 10

⁴³⁴ Reşideddin, I/50; Togan, Giriş, s.240

⁴³⁵ Reşideddin, Jahn, s.93-98; Howorth, III/400; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/381; Togan, Giriş, s.240

⁴³⁶ Reşideddin, II/919; İbn-i Haldun, IV/606; Howorth, III/401; Togan, Giriş, s.241

⁴³⁷ Togan, (Giriş, s.241) İkbâl Noyan'ın da Şehzade Sukay'ın isyanında İyne Bey ile birlikte hareket ettiğini söylemektedir. Ancak bu bilgi diğer kaynaklarca teyid edilmemiştir. Ayrıca bu isyandan sonra da konumunda bir değişiklik olmadığına göre onun bu isyanda yer almamış olması gerekir.

Sülemiş'in isyanı üzerine Bayuncar ve Bäckur Noyanlar emirlerindeki kuvvetlerle bu isyanı bastırmak için Sülemiş'in üzerine yürüdüler. Ancak Sülemiş Bayuncar ve Bäckur'u yenerek ikisini de yakaladı ve öldürdü.⁴³⁸

Mevsimin kış, kış şartlarının da çok ağır olması nedeni ile Gazan Han Sülemiş'in isyanını bertaraf edebilmek için baharı gelmesini beklemek zorunda kaldı. Bahar gelince İlhanlı ordusunu büyük emirleri, Emir Çapan, Emir Malay (مولای) ve Emir Satay'ın emrinde Anadolu'ya gönderdi. 698/1298-1299 yılı şaban ayının başlarında Erzincan'ın Akşehir Ovası'nda iki taraf arasında yapılan savaşta Sülemiş'e bağlı bazı emirlerin taraf değiştirmesi ile Sülemiş ağır bir yenilgiye uğrayarak Şam tarafına kaçmak zorunda kaldı. Ancak yolda ele geçirilerek Tebriz'e götürüldü. İkbâl Noyan ise Akşehir Ovası'nda yapılan savaş sırasında yakalanarak Tebriz'e götürülmüştü. İkbâl Noyan Tebriz'de yargılanarak suçu bulundu ve aynı yılın şaban ayının 28'inde⁴³⁹ Tebriz'de idam edilerek öldürüldü.⁴⁴⁰

1.2.3.24. Emir Hüseyin Küregen: İlkan Noyan'ın torunu, Geyhatu Han'ın beylerbeyi (*Emiru'l-umera*) Akbuka Küregen Noyan'ın oğludur.⁴⁴¹ Gazan Han'ın kızkardeşi, Ergun Han'ın kızı Olcaytu Hatun ile evlendiği için babası Akbuka Noyan gibi "*Küregen*" (küregen) lakabı ile meşhur olmuştur.⁴⁴²

Babası Akbuka Küregen Noyan'ın ölümüne kadar onunla birlikte ve maiyetinde olan Emir Hüseyin, babasının 694/1295 senesinde Baydu taraftarlarınınca öldürülmesinin ardından onun yerine geçerek Celayir kabilesinin ulus beyi (emir-i ulus) oldu. Gazan Han, Baydu ile olan mücadelesini kazanıp İlhanlı Devleti'nin tahtına oturduktan sonra, Akbuka Küregen Noyan'ın, daha çok Baydu yanlısı Emir Konckıbal'ın tahrik ve teşvikleri neticesinde katledildiğini öğrenince Konckıbal'ı yakalayarak Akbuka'nın çocukları Emir Hüseyin ve Musail'e teslim etti. Hüseyin ve Musail, Konckıbal'ı babalarının kanına karşılık öldürdüler.

Gazan Han ilhan olmasının ardından devlet ve İlhanlı topraklarının yönetiminde bazı değişiklikler ve tayinlerde bulunmuş, Horasan eyaletinin hükümetini de Şehzade Olcaytu'ya vermişti. Bu çerçevede Gazan Han kendi kız kardeşi Olcaytu Hatun'u Emir Hüseyin ile evlendirdi ve Şehzade Olcaytu'nun atabeyi olarak Horasan'a gönderdi. Hüseyin'in kardeşi Emir Musail'i de aynı şekilde Olcaytu'nun emrine verdi.⁴⁴³

Hüseyin Küregen'in Horasan'da kaldığı süre içindeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak onun Gazan Han'ın ölümüne kadar Horasan'da Şehzade Olcaytu ile birlikte kaldığı anlaşılıyor. Zira Gazan Han 703/1303-1304 yılında ölümü üzerine Olcaytu ile Horasan'dan Tebriz'e gelen ve

⁴³⁸ Aksarayî, s.235-240; Reşideddîn, Jahn, s.121; Mustevîl, Târih-i Guzide, vr. 594; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/67; Togan, Giriş, s.243; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.624

⁴³⁹ Fasih-i Havâfi, (II/378) İkbâl Noyan'ın ölüm tarihini aynı yılın Ramazan ayının 24'ü olarak kaydetmiştir.

⁴⁴⁰ Aksarayî, s.240-246; Reşideddîn, Jahn, s.122-123; Mustevîl, Târih-i Guzide, vr. 594; İbn-i Haldûn, IV/612; Fasih el-havâfi, II/378; Van Loon, s.7; Boyle, "*Dynastic And Political History*", Iran, V/386-387; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/68; Togan, Giriş, s.243; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.625

⁴⁴¹ Bak. tablo 10

⁴⁴² el-Eherî, s.146; el-Bağrâdî, Gulşen-i Hülefa, vr. 122; Gulistan-i İrem, s.73; Mirzavahid, vr. 316; Muhammed Hasan Han, IV/634; Howorth, III/634; İkbâl, s.331; Zambaur, s.253; Kazvini, "*Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celayir*", I-1/11; Van Loon, s.7; Beyâni, s.9; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/18

⁴⁴³ Reşideddîn, Jahn, s.86; Mustevîl, Târih-i Guzide, vr. 595; el-Eherî, s.146; Mirzavahid, vr. 313; Spuler İran Moğolları, s.570; Beyâni, s.9

Olçaytu'nun ilhan olması yönünde çaba gösteren emirler arasında Emir Hüseyin Küregen de bulunuyordu. Vassâf ve Mîrhând'ın bu konudaki kayıtları şöyledir. "Gazan Han'ın ölümü üzerine Şehzade Horasan'dan paytahta doğru yola çıktı. Hüseyin Beg Noyan, Sevinc (سوينج) Noyan, İsen Kutluğ (يسن قوتلغ), Emir Molayed (موليد), Emir Cavukar (جاوورك) ve Ali Kuşçu da 10 000 aserle onun maiyetinde yola çıktılar. Şehzade Olçaytu 703(1303-1304) yılı zilhicce'nin 15'inde tahta oturdu. Şehzadeler sol tarafında, hatunlar sağ tarafında, Kutluğşah, Çapan, Polad (پولاد), Hüseyin Beg, Sevinc ve İsen Kutluğ gibi büyük emirler ve Molayed, İldar, Sulay, Sultan ve Ramazan gibi diğer emirler ise tahtın önünde ayakta saf durdular."⁴⁴⁴

Sultan Olçaytu veya Müslüman olduktan sonraki adıyla Sultan Muhammed Hodabende⁴⁴⁵ ilhanlık tahtına oturduktan sonra Gazan Han'ın da beylerbeyi olan Emir Kutluğşah'ı kendi beylerbeyi olarak tayin etti. Polad, Hüseyin, Sevinc ve İsen Kutluğ Noyanları da onun emrine verdi. Emirler arasında da ayrıca görevlendirmelerde bulunarak her bir emiri ayrı ayrı görevlere atadı. Emir Hüseyin Küregen'e de ulus beyi sıfatı ile birlikte Bütün İlhanlı incularının yönetimini ve sorumluluğunu verdi.⁴⁴⁶

Emir Hüseyin Küregen Tebriz'de "Devlethane" yakınındaki babasının adı ile anılan ikametgahı "Akbuca Sarayı"nda ikamet ediyor ve devlet işlerini de buradan idare ediyordu. Sultan Olçaytu kışlakdan Tebriz'e geldiğinde kızkardeşi ile evli olan Emir Hüseyin Küregen'in ikametgahında ağırlandıktan sonra kendi sarayına gidiyordu. Bunun yanı sıra Sultan Olçaytu'nun Tebriz'de olmadığı zamanlarda Tebriz'e gelen elçileri de Emir Hüseyin Küregen kendi sarayında kabul ediyordu. Emir Hüseyin Küregen'in adı Sultan Olçaytu tarafından çıkarılan bütün yarığlarda emirler, Kutluğşah, Sevinc, Çapan, ve Polad ile birlikte yer alıyor ve onun da mührü bulunuyordu.⁴⁴⁷ Sultan'ın damadı olduğu için saygı görüyor ve sürekli olarak huzurda yapılan sohbetlerde yer alıyordu. Nitekim Sultan Olçaytu, Sultaniye şehrinin tesisi kararını içinde Emir Hüseyin Küregen'in de bulunduğu bu beş büyük emiri ile yaptığı toplantıda almıştı.⁴⁴⁸

706/1306-1307 yılında Sultan Olçaytu, Emir Hüseyin Küregen'i diğer emirleri ve bütün İlhanlı ordusu ile Gilan'ın fethine gönderdi. Gilan mahalli hakimier tarafından idare edilmekle beraber a zamana kadar bütün İran, İlhanlı Devleti'nin hakimiyeti altına alınmış olmasına rağmen, bu bölge coğrafi şartlarının olumsuz olması nedeni ile İlhanlı Devleti'ne bağlanamamıştı. İlhanlı ordusu Olçaytu'nun emri ile dört ayrı koldan Gilan'a yöneldi. Oldukça çetin geçen savaşlardan sonra bütün Gilan İlhanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak bu savaşlar sırasında Gazan Han ve Olçaytu'nun en güçlü devlet adamlarından biri ve başkomutanı olan Emir Kutluğşah öldü.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Vassâf, vr. 467; Mîrhând, VI/424-425

⁴⁴⁵ Sultan Olçaytu Müslüman olduktan sonra Muhammed Hodabende adını almış, ancak Şii mezhebini kabul ettiği için kimi sünni tarih yazarları tarafından "Epeğin kulu, epeğin kölesi" anlamalarına gelen "Harbende" lakabı ile anılmıştır.

⁴⁴⁶ Vassâf, vr. 470-471; Howorth, III/534-536; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/73

⁴⁴⁷ Kâşânî, Târih-i Olçaytu, s.83, 121, 175; Şabânkâreî, s.270; Âbrâ, zeyl, s.67; Mîrhând, VI/425; İkbâl, s.308; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/18

⁴⁴⁸ Âbrâ, zeyl, s.67; el-Eherî, s.149

⁴⁴⁹ Kâşânî, Târih-i Olçaytu, s.66; Âbrâ, zeyl, s.70-76; Mîrhând, VI/440-443; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/191-194; Kazvîni, Lubbu'l-ievârih, s. 241; Howorth, III/540-542; İkbâl, s.311-313; Âzzâvî, I/404; Beyânî, s.9

Emir Kutluğşah'ın ölümünden sonra Emir Çapan onun yerine beylerbeylik (*emirü'l-umera*) makamına getirildi. 712/1212-1213 senesinde Olcaytu Han bu kez bizzat kendisi Şam seferine çıktı. Emir Hüseyin Küregen bu seferde İlhanlı ordusunun sol kanadında yer alıyordu. Ancak savaşmaya gerek kalmadan Şam halkı Olcaytu'ya itaatlerini bildirdiler. Bu fetihten sonra 713/1213-1214 yılında Olcaytu, Saltaniye'ye döndü ve İlhanlı ülkesinin yönetimini kendi emirleri arasında taksim etti. Bu çerçevede Emir Sıta'yı Diyarbekir, Emir Sevinc'i Bağdad, İrincin Noyan'ı da Anadolu'nun (Rum) yönetimine tayin etti. Emir Hüseyin Küregen'i ise Arran ve Şirvan bölgelerinin hükümeti ve sınırlarının korunması ile görevlendirdi. Ayrıca Emir Hüseyin Küregen'in kızı Suyurgatmas Hatun'u (سویورگاتماس) kendi nikahına aldı.⁴⁵⁰

Olcaytu 716/1316-1317 yılının şevval ayında öldü ve yerine Olcaytu tarafından daha önce Horasan'ın hükümetine tayin edilmiş olan Şehzade Ebu Said İlhanlık tahtına oturtuldu.⁴⁵¹ Emir Hüseyin Küregen, Olcaytu'nun ölümü esnasında Bağdad'da bulunuyordu.⁴⁵²

Ebu Said Bahadır Han'ın İlhanlı tahtına oturmasından sonra da Emir Hüseyin Küregen, İlhanlı Devleti'nin önde gelen emirleri arasında bulunuyordu. Ebu Said'in saltanatının ilk yıllarında İlhanlı ülkesinin bir çok noktasında kargaşa ve isyanlar ortaya çıkmıştı. Bu isyanların en önemlilerinden biri, bir Moğol şehzadesi olan Yasavur'un isyanı idi. Yasavur, Olcaytu döneminde Moğolistan'dan ayrılarak beraberindeki bir grupla birlikte Ceyhun (Amuderya) Nehri'nden geçmiş ve Herat bölgesine kadar gelmişti. Olcaytu, Herat'ın bir kısmını ona vererek onun o bölgede yerleşmesine izin verdi. Olcaytu'nun saltanatı süresince bu bölgede hüküm süren Yasavur, onun ölümünden sonra 718/1318-1319 senesinde isyan ederek Horasan'a saldırdı. Ebu Said'in İlhanlı olmak üzere Tebriz'e gelmesinde sonra boşalan bu bölgede fazla bir İlhanlı kuvveti bulunmuyordu. Bu nedenle Horasan'da Yasavur'a karşı koyacak kuvvet olmadığı için Yasavur kısa bir süre içinde Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek Herat Kalesi'ni kuşattı. Ancak o sırada Herat hakimi olan Melik Gıyaseddin Kert kaleyi teslim etmeyerek savunmaya başladı. Bu durumu öğrenen Sultan Ebu Said derhal Emir Hüseyin Küregen kumandasındaki bir orduyu ona karşı koymasına için Mazenderan'a gönderdi. Emir Hüseyin Rey'e ulaştığında gönderdiği casuslar aracılığıyla Yasavur'un çok kalabalık ve teçhizatlı bir orduya sahip olduğunu öğrenince daha fazla ilerlemedi. Burada karargah kurarak Ebu Said'e bir mektup gönderdi ve Şehzade Yasavur'un Horasan'ı ele geçirerek Mazenderan'a kadar ilerlediğini, kalabalık bir orduya sahip olduğunu, bu nedenle kendisinin ihtiyaten onun üzerine gitmediğini, eğer yardım gönderirse Yasavur'u Horasan'dan çıkarabileceğini söyledi.⁴⁵³

Bunun üzerine Ebu Said Bahadır Han güçlü bir orduyu Emir Hüseyin'in yardımına gönderdi. Bu ordu Rey'de bekleyen Emir Hüseyin Küregen'in kuvvetleri

⁴⁵⁰ Benâkati, s.473; Vassâf, vr. 610; Âbrâ, zeyl, s.104-105; Mîrhând, V/468; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/195; İkbâl, s.320-321; Beyânî, s.9

⁴⁵¹ Benâkati, s.477; Vassâf, vr. 616-618; Şebânkârelî, s.273; Âbrâ, zeyl, s.119-123; Semerkandî, Matlû'u's-sâdeyn, I/ 56-61; Mîrhând, V/478-480; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/196-198; Âzzâvî, V/444-447

⁴⁵² Vassâf, vr. 623

⁴⁵³ Vassâf, vr. 613,637; Âbrâ, zeyl, s.131-133; Semerkandî, Matlû'u's-sâdeyn, I/ 64-65,68-71; Mîrhând, V/485; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/201-203; Howarth, III/590; Browne, III/52; İkbâl, s.330-331; Spuler, İran Moğolları, s.133; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/405-408

ile birleştirdi ve kuş ortası olmasına rağmen Emir Hüseyin'in öncü birlikleri Damagan'a kadar ilerlediler. Öte yandan Emir Hüseyin'in üzerine geldiğini öğrenen Şehzade Yasavur kendi emirleri ile istişarede bulunarak aceleyle geri çekilme kararı aldı. Çekilirken de çok sayıda malı Herat Kalesi önlerinde bıraktı.⁴⁵⁴

Emir Hüseyin onun ardından Herat'a ulaştı. Melik Gıyaseddin Kert Yasavur'un ordusundan elde ettiği ganimetleri Emir Hüseyin'e sundu. Emir Hüseyin Herat'tan çıkarak tekrar Yasavur'u takibe koyuldu. Yasavur ise bütün eşya ve mallarını yollarda bırakarak kaçmaya mecbur oldu. Bu takip esnasında Emir Hüseyin ve askerlerinin eline bol miktarda ganimet geçti. Şehzade Yasavur Nişabur'a ulaştığında ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak ve mali durumunu düzeltmek için 2000 askerini Nişabur halkından haraç almaları için görevlendirerek kendisi Meşhed'e çekildi. Nişabur'da bıraktığı adamları bu haraçları almak için halka baskı ve işkence uygulamaya başladılar. Nişabur halkı bir kaç gün süre istedi. Ancak aniden Emir Hüseyin Küregen'in ordusunun gelmek üzere olduğu haberi ulaşınca Yasavur'un adamları telaşla bir çok at, çadır ve bütün malzemelerini bırakarak kaçtılar. Emir Hüseyin ertesi gün Nişabur'a ulaştı. Bu taraftan Yasavur, Meşhed'e gelerek buraya iki fersah mesafede karargah kurdu. Meşhed hakimi Emir Bedreddin beraberindeki bir grup ile gelenle onun huzuruna çıktı. Yasavur ordusu için gerekli olan şeylerin kendisine verilmesi halinde derhal burayı terkedeceğini ve kimsenin malına ve canına dokunulmayacağını söyledi. Heyet onun isteklerini kabul etti ve Yasavur'un muhassıllarının ertesi gün şehre giderek 500 koyun, 300 harvar⁴⁵⁵ un, 500 harvar arpa ve diğer ihtiyaçları temin ederek Şehzade Yasavur'a ulaştırmaları kararlaştırıldı. Yasavur ise burada daha fazla beklemeden ayrılarak Câm tarafına gitti.⁴⁵⁶

Emir Bedreddin muhassıllarla birlikte şehire döndü. Ancak şehir ahalişi bu muhassılların hepsini tek tek yakalayarak öldürdü. Aradan fazla bir süre geçmeden de Emir Hüseyin Gurgan Meşhed'e ulaştı. Emir Bedreddin ile görüştüktan sonra tekrar Yasavur'u takibe koyuldu. Yasavur, Emir Hüseyin'in Tas'a kadar geldiğini öğrenince Câm'dan ayrılarak Karame'ye yöneldi. Yasavur ayrıca buradan ayrılarak 2000 kişilik bir kuvveti de yeniden Herat'ın ele geçirilmesi ve yağmalanmasıyla görevlendirdi. Melik Gıyaseddin Kert yeniden şehri savunmaya başladı. Yaklaşık bir ay süren savaşa rağmen bir sonuç elde edilemeyince Yasavur'un kuvvetleri kuşatmayı kaldırarak o sırada Gernsır bölgesine çekilmiş olan Yasavur'un yanına döndüler. Bu taraftan ise Herat'ın kuşatıldığı haberini alan Emir Hüseyin Küregen yeniden Herat'a döndü ve burada Melik Gıyaseddin Kert ile bir araya geldi.⁴⁵⁷

Bu şekilde Yasavur'un Horasan'dan çekilmek zorunda kalarak Gernsır'e gitmesi ile bütün Horasan'ın hakimiyeti Emir Hüseyin Küregen'e geçmiş oldu. Emir Hüseyin bu kaçma kovalamacaya bir son vermek amacı ile kendi emrindeki kuvvetlere ilaveten bütün Horasan'dan da çok miktarda asker toplayarak büyük bir ordu teşkil etti. Çağatay Devleti şehzadesi Köpek Ham da Yasavur'u ortadan

⁴⁵⁴ Âbrü, zeyl, s.133-134; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/65; Mîrhând, VI/485; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/203-204; Degnignes, VI/64-65; İkbâl, s.331; Spuler, İran Moğolları, s.134

⁴⁵⁵ Harvar= Harbar. Bir katır ya da merkebin taşıyacağı ağırlıktaki yül anlamındadır. Geniş bilgi için bak. s.313

⁴⁵⁶ Âbrü, zeyl, s.152-153; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/78-80; Mîrhând, VI/497-498; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/204; Spuler, İran Moğolları, s.133-134; Beyânî, s.9-10

⁴⁵⁷ Âbrü, zeyl, s.157-158; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/83-84; Mîrhând, VI/499-500; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/204; Beyânî, s.10

kaldırmak için diğer şehzadelerin emrinde 4000 kişilik bir kuvveti Germisir tarafına gönderdi. Nihayet bu kuvvetler Yasavur'u Kandahar'da yakaladılar. 720/1320-1321 yılı cemadievvel ayında Kandahar'da yapılan savaşta Yasavur'un ordusu dağıldı. Yasavur'un kendisi de öldürüldü. Böylece onun uzun süredir Horasan'da sebebiyet verdiği kargaşaya son verilerek bu bölgedeki İlhanlı hakimiyeti yeniden tesis edilmiş oldu.⁴⁵⁸

Emir Hüseyin Küregen'in bu isyama bastırdıktan sonra İlhan Ebu Said Bahadır Han nazarında ve İlhanlı Devleti'nde itibarı iyice yükseldi. Ebu Said Bahadır Han'ın çocukluğundan itibaren onunla birlikte Horasan'da bulunan ve değerli hizmetler veren, devlete sadakati konusunda hakkında şüphe bulunmayan Emir Hüseyin ayrıca uzun süreler bu bölgede bulunduğundan dolayı Horasan'ı oldukça iyi tanıyan ve deneyimi olan bir emir idi. Bu nedenle Ebu Said Bahadır Han, Emir Hüseyin Küregen'i o zamana kadarki İlhanlı devlet geleneğinin dışına çıkarak 718/1318 yılında Horasan hakimliğine getirdi ve burasının yönetimini kendisine bıraktı.⁴⁵⁹ Böylece İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Horasan'ın yönetimi geleneksel olarak şehzadelere, daha doğrusu tahtın varisi olacak olan şehzadelere verilirken ilk olarak bir kumandana verilmiş oluyordu.⁴⁶⁰

Emir Hüseyin Küregen'in Horasan hakimliği yaklaşık bir yıl devam etti. Bu makama atanmasından bir yıl sonra hastalanarak 721/1321 yılı⁴⁶¹ muharrem ayında öldü. Cenazası Tebriz'e getirilerek burada defnedildi.⁴⁶²

Emir Hüseyin Küregen, adından da anlaşılacağı üzere babası Akbuka Küregen gibi müslümanlığı seçmiştir. O, dönemin önde gelen tarikat şeyhlerinden biri olan Şeyh Safiyyü'd-dîn Erdebilî'nin müridi olmuştur.⁴⁶³ Bir sonraki bölümde anlatılacağı üzere oğlu Celayirli Şeyh Hasan, Celayiroğulları Devleti'nin kurucusudur.

Yukarıda adları ve faaliyetleri hakkında bilgi verilen bu emirler dışında Resîdeddîn Fazlullah'ın isimlerini zikrettiği ancak faaliyetleri hakkında detaylı bilgi vermediği diğer bir kaç Celayirli emir daha vardır. Bunlardan Carqun (چارقون) ve kardeşi Usank (اوسانك), Hülegü ve Abaka Hanlar döneminde İlhanlı ordusunda binbaşı olarak görev yapıyorlardı. Karçi Bağum (کورچی بوغون) Olcaytu Han döneminde

⁴⁵⁸ Âbrü, zeyl, s.158; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/84; Mîrhând, V/502-503; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/204; Spuler, İran Moğolları, s.135; Beyânî, s.11-12

⁴⁵⁹ Âbrü, zeyl, s.158-159; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/87; Mîrhând, V/502; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/207; Muhtammed Hasan Han, IV/634; Howorth, III/654; Spuler, İran Moğolları, s. 376

⁴⁶⁰ İlhanlı Devleti'nde Abaka Han'dan başlayarak Ebu Said Bahadır Han'a kadar Sultan Ahmed Tekîdar hariç bütün İlhanlı Devleti padişahları şehzadeliğlerinde Horasan'ın idaresini üstlenmiş ve ardından İlhan olmuşlardır. Buradan anlaşılacağına göre İlhanlı Devleti'nde ilhanlar kendilerinden sonra veliahd olarak seçtikleri şehzadeyi özel önem verdikleri Horasan'ın hakimliğine tayin ederek burada devlet yönetiminde deneyim kazanmasını istiyorlardı. Ebu Said Bahadır Han'ın erkek çocuğu yoktu ve diğer İlhanlı şehzadelerinin sadakatinden de emin değildi. Bunun yanı sıra bahsedildiği üzere Emir Hüseyin Küregen, Ebu Said'in şehzadeliğinden itibaren onun yanında bulunmuş, değerli hizmetler vermiş, devlete olan sadakati konusunda şüphe edilmeyeceği ayrıca "damad" konumunda bulunan bir emir idi. Bütün bu nedenlerle İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devam edegelen bir gelenek Ebu Said Bahadır Han'ın Horasan hakimliğine bir İlhanlı şehzadesini değil de Celayirli Emir Hüseyin Küregen'i tayin etmesi ile bozulmuş oldu.

⁴⁶¹ Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/ 207) 722 h. yılı

⁴⁶² Mustevîl, Târîh-i Guzide, vr. 606; el-Eberî, s.151; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/ 87; Fasîh-i Havâfî, III/34; Mîrhând, V/504; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/207; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr. 122; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/73

⁴⁶³ İbn-i Bezzâz, Saifet's-safâ, s.349

Gürcistan Şahnesi, onun oğlu Timur Baka ise Olcaytu Han'ın mülazımı idi. Gazan Han döneminde Kirman sınırlarında görev yapan ve binbaşı makamında bulunan Emir Ukan (نوران), Gazan Han'ın mülazımı olan Nurim Ahtaci (نورین اکتاجی), onun kardeşi ve İlhanlı ordusunun sol kanat emirlerinden olan Herekay Noyan (هرکای) da Celayir kabilesinden yetişen ve İlhanlı Devleti hizmetinde bulunan emirlere aittir.⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ Resideddin, I/43-52; Howarth, III/320

İKİNCİ BÖLÜM

CELAYİROĞULLARI DEVLETİ TARİHİ

şekilleri benimsemeleri, telaffuz farklılıkları ya da tercüme gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Bu itibarla, Şeyh Hasan'ın adı kaynak ve araştırmalarda, kabilesine nispetle Şeyh Hasan Celayiri⁵, büyük dedesi İlkan Noyan'a nispetle Şeyh Hasan İlkanî⁶, Ergun Han'ın kızı olan annesi Olcatay Hatun'a nispetle Şeyh Hasan Olcatayi⁷, makamına nispetle de Emir Şeyh Hasan Noyan'ın ünvanları ile anılmıştır. Ayrıca, çağdaş ve addaşı Çapanlı Şeyh Hasan'dan yaşça büyük olması nedeni ile Celayirî Şeyh Hasan, Farsça'da "büyük" anlamına gelen "بزرگ" (bozorg) sıfatı ile nitelendirilerek Şeyh Hasan-i Bozorg⁸ (Büyük Şeyh Hasan), Çapanlı Şeyh Hasan ise Şeyh Hasan-î Kâçek¹⁰ (Küçük Şeyh Hasan) olarak da anılmışlardır. Şeyh Hasan Celayir'den bahseden en eski kaynakların Farsça olması nedeni ile daha sonraki dönemlerde telif edilen kaynaklarda ve araştırma eserlerinde "Bozorg"(Büyük) kelimesinin Arapça karşılığı olan "kebir" sıfatının kullanıldığı Şeyh Hasan-î Kebir¹¹ biçimi ile de karşılaşmak mümkündür. Batı dillerinde ve Türkçe eserlerde ise daha çok "Bozorg" kelimesinin karşılığı kullanılarak Büyük Şeyh Hasan¹², bazen de aynen kullanılarak Şeyh Hasan Buzurg¹³ veya Şeyh Hasan Büzürg¹⁴ şekillerinde anılmıştır.

"Şeyh" ünvanı ise muhtemelen çocukluğunda dönemin büyük din alimlerinden biri olan Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin dergahında bulunup ondan dini eğitim ve terbiye almış olmasından¹⁵ dolayı verilmiş olmalıdır.¹⁶

2.1.2.Bağdad Hatun Olayı: Celayirî Şeyh Hasan'ın, babası Emir Hüseyin Küregen'in ölümüne kadarki faaliyetleri konusunda mevcut kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. O, babasının 722/1322 yılında ölmesinden sonra onun yerini alarak Ebu Said Bahadır Han'ın muteber emirlerinden biri oldu. Emir Hüseyin Küregen'in hakim olduğu bölgenin idaresi kendisine verildi. Şeyh Hasan ise bu bölgeyi naiblerine bırakarak kendisi merkezde, sultanın ordugahında(ordu) kalmaya devam etti.¹⁷ 723/1323 senesinde ise Ebu Said Bahadır Han'ın meşhur beylerbeyi Emir Çupan'ın kızı Bağdad Hatun ile evlendi.¹⁸

⁵ Caifârî, Tarih-i Cibân-ârâ, s. 215; Âzzâvî, I/24; Râzî, s.33; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.256

⁶ Semerkandî, Matlûb's-sâdeya, I/161; İbn-i Kerbelâî, Hâfiz Hüseyin Tebrizî, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultan el-Karâî, Tahran, 1344 hş., I/335; Çani, I/16

⁷ Âbrû, zeyl, s.232; Mustevfil, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.27; Fasîh-i Havâfl, III/48

⁸ Şabânkâreî, s.285; Semerkandî, Devletşâh, Tezkiretu's-şu'arâ, neşr. Muhammed Âbbâsî, Tahran, 1337 hş., s.286; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s. 66

⁹ Kutbi, Muhammed, Tarih-i Âl-i Muzaffer, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1346, hş., s.141; Mîrhând, V/507; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/209; Nahcevanî, Çehel Mezkâle, s.51; Meşkur, s.237

¹⁰ Âbrû, zeyl, s.213; Semerkandî, Matlûb's-sâdeya, I/ 209; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/209

¹¹ Makrizî, Kitâbu's-sulûk, V/404; Âskallânî, ed-Dureru'l-kâmine, II/95; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/483; Zeyneloğlu, s.69; Nafiz, Rûhvan Sivas Şehri, İstanbul, 1928, s.68; Âzzâvî, I/24

¹² Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/41; Togan, Giriş, s.231; Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s.59;

¹³ Howorth, III/654; Zambaur, s.155; Bosworth, s.167; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/408

¹⁴ Spuler, "Ilhanlılar", IA, V/970; Minorsky, V., "Çveys", IA, VIII/133; Ürekli, "Celayirler", DİA, VII/264; Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", DİA, XVI/311

¹⁵ İbn-i Bezzâz, Saffetu's-safa, s.348

¹⁶ Sümer, (Şahıs Adları, s.20) Moğollar'ın kendi çocuklarına daha uzun ömürlü ve mutlu olmaları için şeyh lakabını verdiklerini söylemektedir.

¹⁷ İbn-i Bezzâz, Saffetu's-safa, s.1040

¹⁸ İbn-i Battîta, I/280; Şabânkâreî, s.285; Âbrû, zeyl, s.163; Semerkandî, Matlûb's-sâdeya I/92; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, V/310,406; Âskallânî, ed-Dureru'l-kâmine, II/95; Mîrhând, V/507;

şekilleri benimsemeleri, telaffuz farklılıkları ya da tercüme gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Bu itibarla, Şeyh Hasan'ın adı kaynak ve araştırmalarda, kabilesine nispetle Şeyh Hasan Celayirî⁵, büyük dedesi İlkan Noyan'a nispetle Şeyh Hasan İlkanî⁶, Ergun Han'ın kızı olan annesi Olcatay Hatun'a nispetle Şeyh Hasan Olcatayî⁷, makamına nispetle de Emir Şeyh Hasan Noyan³ ünvanları ile anılmıştır. Ayrıca, çağdaşı ve addaşı Çapanlı Şeyh Hasan'dan yaşça büyük olması nedeni ile Celayirî Şeyh Hasan, Farsça'da "büyük" anlamına gelen "بزرگ" (bozorg) sıfatı ile nitelendirilerek Şeyh Hasan-i Bozorg⁹ (Büyük Şeyh Hasan), Çapanlı Şeyh Hasan ise Şeyh Hasan-î Küçük¹⁰ (Küçük Şeyh Hasan) olarak da anılmışlardır. Şeyh Hasan Celayirî'den bahseden en eski kaynakların Farsça olması nedeni ile daha sonraki dönemlerde telif edilen kaynaklarda ve araştırma eserlerinde "Bozorg"(Büyük) kelimesinin Arapça karşılığı olan "kebir" sıfatının kullanıldığı Şeyh Hasan-î Kebir¹¹ biçimi ile de karşılaşmak mümkündür. Batı dillerinde ve Türkçe eserlerde ise daha çok "Bozorg" kelimesinin karşılığı kullanılarak Büyük Şeyh Hasan¹², bazen de aynen kullanılarak Şeyh Hasan Buzurg¹³ veya Şeyh Hasan Büzürg¹⁴ şekillerinde anılmıştır.

"Şeyh" ünvanı ise muhtemelen çocukluğunda dönemin büyük din alimlerinden biri olan Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin dergahında bulunup ondan dini eğitim ve terbiye almış olmasından¹⁵ dolayı verilmiş olmalıdır.¹⁶

2.1.2.Bağdad Hatun Olayı: Celayirî Şeyh Hasan'ın, babası Emir Hüseyin Küregen'in ölümüne kadarki faaliyetleri konusunda mevcut kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. O, babasının 722/1322 yılında ölmesinden sonra onun yerini alarak Ebu Said Bahadır Han'ın muteber emirlerinden biri oldu. Emir Hüseyin Küregen'in hakim olduğu bölgenin idaresi kendisine verildi. Şeyh Hasan ise bu bölgeyi naiblerine bırakarak kendisi merkezde, sultanın ordugahında(ordu) kalmaya devam etti.¹⁷ 723/1323 senesinde ise Ebu Said Bahadır Han'ın meşhur beylerbeyi Emir Çupan'ın kızı Bağdad Hatun ile evlendi.¹⁸

⁵ Caflâri, Tarih-i Cibân-ı Arâ, s. 215; Âzzâvi, I/24; Râzi, s.33; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.256

⁶ Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/161; İbn-i Kerbelâi, Hâfiz Hüseyin Tebrizi, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân, I-II, neşr. Câfer Sultân el-Karâi, Tahran, 1344 hş., I/335; Gâni, I/16

⁷ Âbrû, zeyl. s.232; Mustevfî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.27; Fasîh-i Havâfi, III/48

⁸ Şabânkârcî, s.285; Semerkandî, Devletşâh, Tezkiretu's-sâde, neşr. Muhammed Âbbâsi, Tahran, 1337 hş., s.286; Kazvini, Lübbu'l-tevârih, s. 66

⁹ Kutbî, Muhammed, Tarih-i Âl-i Muzaffer, neşr. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran, 1346, hş., s.141; Mirhând, V/507; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/209; Nahcevanî, Çehel Meâlâ, s.51; Meşkir, s.237

¹⁰ Âbrû, zeyl. s.213; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/209; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/209

¹¹ Makrizî, Kitâbu's-sultük, V/404; Âskallâni, ed-Durru'l-kâmine, II/95; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/488; Zeyneloğlu, s.69; Nâfiz, Râdvan, Sivas Şehri, İstanbul, 1928, s.68; Âzzâvi, I/24

¹² Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/41; Togan, Giriş, s.231; Sümer, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s.59;

¹³ Howorth, III/654; Zambaur, s.155; Bosworth, s.167; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/408

¹⁴ Spuler, "İlhanlılar", IA, V/970; Minorsky, V., "Üveys", IA, VIII/133; Ürekli, "Celayirler", DİA, VII/264; Yuvalı, "Hasan-ı Buzurg", DİA, XVI/311

¹⁵ İbn-i Bezzâz, Saffetu's-safa, s.348

¹⁶ Sümer, (Şahıs Adları, s.20) Moğollar'ın kendi çocuklarına daha uzun ömürlü ve mutlu olmaları için şeyh lakabını verdiklerini söylemektedir.

¹⁷ İbn-i Bezzâz, Saffetu's-safa, s.1040

¹⁸ İbn-i Battûta, I/280; Şabânkârcî, s.285; Âbrû, zeyl. s.163; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya I/92; Makrizî, Kitâbu's-sultük, V/310,406; Âskallâni, ed-Durru'l-kâmine, II/95; Mirhând, V/507;

eteğini çekti. Emir Çupan ise bu olay hiç olmamış gibi davranarak Ebu Said'i, Bağdad Hatun'dan uzaklaştırmak ve Bağdad Hatun'a olan aşkını unutturmasını sağlamak için Bağdad'a götürmeye ikna etti. Emir Şeyh Hasan ve Bağdad Hatun'u da Karabağ'a gönderdi. Ancak işler Emir Çupan'ın düşündüğü gibi gelişmedi. Ebu Said Bağdad'a gidince Bağdad Hatun'a karşı duyduğu aşk daha da kuvvetlendi. Öyle ki odasından çıkmıyor ve kimse ile görüşmüyordu. Huzuruna girebilen ender kişilerden biri olan Emir Çupan bir gün baş başa iken Ebu Said'e "*Alem sizin fermanınınızın altındadır. Eğer sizi rahatsız eden bir şey varsa söyleyin ortadan kaldıralım*" dedi. Bunun üzerine Ebu Said "*Ben dünyanın bütün memlekelerini ve nimetlerini senin emrine verdim. Sen de öyle davran ki gönül derdi olmaksızın iki gün geçirebileyim*" dedi. Emir Çupan hiçbir şey söylemeden sultanın huzurundan ayrıldı.²³

Ancak bu olay hem Emir Çupan'ın hem de bütün Çupanlı ailesinin felaketine ve İlhanlı Devleti'nde büyük iç karışıklığa yol açtı. Zira Ebu Said, Bağdad Hatun konusundaki tutumundan dolayı baştan itibaren Emir Çupan'dan incinmişti. Ona karşı olan kını gün geçtikçe artıyordu. Nitekim Emir Çupan ve ailesinin bütün İlhanlı Devleti yönetimini elinde bulundurmasını hazmedemeyen diğer emir ve devlet erkânından bir grup fırsattan istifade Emir Çupan ve Emir Çupan'dan sonra İlhanlı Devleti'ndeki en yetkili kişi olan Emir Çupan'ın oğlu Dimaşk Hâce aleyhinde tahriklere başladılar. Emir Çupan'ın emrindeki kuvvetlerle birlikte Horasan'daki problemleri ortadan kaldırmak için bu bölgeye gittiği bir sırada Dimaşk Hâce'nin, Ebu Said Bahadır Han'ın haremindeki kadınlarla gayri meşru ilişki içinde olduğu iftirasını attılar. Bağdad Hatun olayından dolayı zaten Emir Çupan'a ve ailesine kin besleyen Ebu Said, Dimaşk Hâce'nin derhal öldürülmesini istedi. Bu olayı haber alan Dimaşk Hâce ise kaçmak istediye de yakalanarak 5 şevval 727/1327 tarihinde öldürüldü.²⁴

Oğlu Dimaşk Hâce'nin öldürüldüğünü Horasan'da iken öğrenen Emir Çupan buna rağmen soğuk kanınlığını korudu. Ancak Ebu Said ve etrafındakiler Emir Çupan'ın, oğlunun intikamını almak için harekete geçeceği korkusu ile onun da ortadan kaldırılmasına karar verdiler. Ebu Said Horasan'da, Emir Çupan ile birlikte bulunan diğer emirler, Emir Ukrane, Emir Mahmud, Emir İsen Kutluğ, Emir Nevruz ve diğerlerine gizlice mektup göndererek Emir Çupan'ı ortadan kaldırmalarını istedi. Ancak bu mektup mezkur emirlere ulaşınca hep birlikte Emir Çupan'ın yanına giderek onu oynanan oyundan haberdar ettiler ve kendisi ile birlikte olduklarını söylediler. Bunun üzerine Emir Çupan isyan ederek beraberindeki kuvvetlere ilaveten Horasan'dan da topladığı büyük ve kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a yöneldi. Yolda Ebu Said'e elçi göndererek bu fitneyi çıkaran emirleri kendisine teslim etmesi halinde eskisi gibi onun hizmetinde olmaya devam edeceğini bildirdi. Ancak Ebu Said bu teklifi geri çevirdi. Nihayet iki tarafın orduları arasında

²³ Âbrû, zeyl, s.164-165; Semerkandî, Matlûn's-sâdeya, I/92-94; Mîrhând, V/507-509; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/209-210; Deguignes, VI/67; Howorth, III/605; Huart, s.10; Nafiz, Sivas Şehri, s.63; Turgal, "*İlhanlılar*", KM, I/884; s.63; Spuler, İran Moğolları, s.138; İkbâl, s.335; Çani, I/19-20; Râzi, s.331; Beyâni, s.14; Boyle, İran, VI/410; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/59; Meşkûr, s.236
²⁴ İba-i Batûta, I/278-279; el-Eheri, s.153; Âbrû, zeyl, s.168-170; Fasîh-i Havâfi, III/37; Semerkandî, Matlûn's-sâdeya, I/97-98; Mîrhând, V/512-513; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/211; Deguignes, VI/67-68; Howorth, III/605-606; Muhammed Hasan Han, I/416; Huart, s.10; Browne, III/5-4; Spuler, İran Moğolları, s.139; İkbâl, s.336; Râzi, s.331; Çani, I/21; Beyâni, s.14-15; Boyle, İran, VI/410; Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", SAD, I/89-90; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.236

bir günlük mesafe kaldığında bir grup emir, Emir Çupan'ın tarafını terkederek Ebu Said'in tarafına geçtiler. Bu emirlerle birlikte 70 000 kişi olan Emir Çupan'ın ordusundan yaklaşık 30 000 kişi ayrıldı. Bunun üzerine Emir Çupan kalan emirlere de güvenemeyerek savaşmaktan vazgeçti ve Horasan tarafına gitti tarafına gitti. Yolda geri kalanların büyük bir kısmı da onu terkederek her biri bir tarafa dağıldılar. Emir Çupan maiyetinde kalan çok az bir kuvvetle Herat meliki Gıyaseddin Kert'in yanına sığındı. Emir Çupan'ın Herat'a gitmesinin ardından Ebu Said, Melik Gıyaseddin Kert'e bir mektup yazarak onu öldürmesini istedi. Gıyaseddin Kert bu emir üzerine istemeyerek de olsa Emir Çupan'ı öldürdü.(728 /1328)²⁵

Ebu Said, Emir Çupan engelini ortadan kaldırınca Bağdad Hatun'u elde etme yolundaki en büyük engel de ortadan kalkmış oldu. Kadı Mübarek Şah'ı huzuruna çağırarak *"Elinden ne geliyorsa ve kendin nasıl biliyorsan öyle yap ve Emir Şeyh Hasan'ı Bağdad Hatun'dan vazgeçir"* dedi. Kadı Mübarek Şah, Emir Şeyh Hasan'ın yanına gelerek, *"Padişah adına önemli bir iş için geldim. Bu tuhaf bir hikaye ve garip bir olaydır. Ancak her kesin padişahın emirlerine riayet etmesi gerekir"* diyerek şu beyiti okudu

خلاف رأی سلطان رأی چسپتن به خون خویش باشد دست شستن

"Padişahın uygun gördüğü görüşe aykırı görüş aramak kendi kanı ile elini yıkamak demektir."

Ardından da *"Sizin için en uygun olanı bu hatunu terketmenizdir"* dedi.²⁶

Emir Şeyh Hasan çaresiz olarak Bağdad Hatun'u boşamayı kabul etti ve *"Padişahın hükmü karşısında bizim canımızın bir önemi yoktur"* diyerek Bağdad Hatun'u boşadı. Kadı Mübarek Şah, Ebu Said'in huzuruna gelerek bu haberi ona ulaştırdı. Ebu Said sevincinden Kadı Mübarek Şah'a büyük paralar ve mallar bağışladı.²⁷

Sultan Ebu Said, Bağdad Hatun'a kavuşmak için acele ediyordu. Bunun üzerine Kadı Mübarek Şah *"Tarafların rızası gerçekleşmiştir. Engeller ortadan kalkmıştır. Ancak şeriate göre gerekli olan zamanın geçmesi lazımdır"* diyerek ona beklemesini tavsiye etti.²⁸

Şer'i hukuka göre bekleme süresi olan üç ay on gün geçtikten sonra Sultan Ebu Said büyük bir şenlik ve düğün töreni düzenleterek Bağdad Hatun ile evlendi.(728/1328) Bağdad Hatun'a *"Hüdavendigar"* ünvanını verdi.²⁹

²⁵ İbn-i Battûta, I/279; el-Eherî, s.153-155; İbn-i Haldûn, IV/791; Âbrû, zeyl. s.163-180; Fasîh-i Havâfi, III/38; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/98-109; Mîrhând, V/512-523; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/211-213; Deguignes, VI/68-70; Howorth, III/608-611; Muhammed Hasan Han, I/416-417; Huart, s.10; Browne, III/55; İkbâl, s.337-338; Râzi, s.331; Çani, I/22-26; Beyânî, s.15; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/411; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/90; Meşkir, s.236

²⁶ Âbrû, zeyl. s.184; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/116; Mîrhând, V/526-527; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.242; Muhammed Hasan Han, I/417; İkbâl, s.338; Çani, I/30

²⁷ Şabânkârci, s.285; İbn-i Battûta, I/280; Âbrû, zeyl. s.184; el-Âskallâni, ed-Durur'l-kâmine, II/95; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/116; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/406; Mîrhând, V/526-527; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.242; Münecçimbaşa, III/6; Deguignes, VI/70-71; Muhammed Hasan Han, I/417; İbn-i Kerbelâi, I/523; Gulistân-i İrem, s.73; Howorth, III/611; Nafiz, Sivas Şehri, s.63; İkbâl, s.338; Çani, I/30; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/411; Meşkir, s.236

²⁸ Âbrû, zeyl. s.184; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/116; Mîrhând, V/526-527; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.242; Muhammed Hasan Han, I/417; İkbâl, s.338; Çani, I/30;

²⁹ Şabânkârci, s.285; İbn-i Battûta, I/280; Âbrû, zeyl. s.184; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/116; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/406; Âskallâni, ed-Durur'l-kâmine, II/95; Mîrhând, V/526-527; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.242; Münecçimbaşa, III/6; Deguignes, VI/70-71;

2.1.3. Eyalet Valisi Ünvanı ile Anadolu'ya Gönderilmesi:

Ebu Said Bahadır Han'ın, Emir Çupan'ı öldürtmesinin ardından o sıralar İlhanlı Devleti'nin Anadolu eyalet valisi olan oğlu Emir Timurtaş Anadolu'da isyan etti ve Mısır Memluk Devleti tarafına geçerek Melik Nasır'a sığındı. Mısır'a giderken de Emir Eretna'yı naib olarak kendi yerine bıraktı. Onun isyan edebileceğini önceden tahmin eden Ebu Said ise kendi dayısı ve Uyrat kabilesi reisi olan Emir Ali Padişah'ı (Emir Ali Paşa) Anadolu Eyaleti Genel Valisi olarak bu bölgeye göndermişti. Emir Ali Padişah kalabalık bir kuvvetle Anadolu'ya gelerek Kemaş Kalesi'ne yerleşti. Timurtaş'ın naibi Emir Eretna ise Ali Padişah'ın huzuruna gelerek ona ve Ebu Said'e itaatini bildirdi. Sultan Ebu Said ile arasının bozulması ihtimalini göze alamayan Melik Nasır da aynı yıl içinde (728/1328-1329) Timurtaş'ı öldürttü. Bunun ardından Emir Ali Padişah bir yıl bile geçmeden Emir Eretna'yı Anadolu'da kendi naibi olarak bıraktıktan sonra Tebriz'e döndü.

Bağdad Hatun güzel olduğu kadar akıllı ve siyasetçi bir kadındı. Ebu Said ile evlendikten sonra ülke yönetiminde söz sahibi bir duruma gelerek ülke yönetiminin iplerini eline aldı. Ülkenin dört bir tarafına yarlıklar göndererek haddi hesabı olmayacak ölçüde nimetler dağıttı. Ebu Said'i de etkisi altına almış olduğu için bütün işler onun istediği şekilde yapılmaya başlandı. Emir Çupan'ın öldürülmesinden sonra darmadağın olan ve her biri bir tarafa kaçan Çupanlı hanedanının üyeleri Bağdad Hatun sayesinde yeniden İlhanlı Devleti yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar.³⁰

Öte yandan Ali Padişah'ın Tebriz'e dönmesinin ardından bu bölgede bir takım isyanlar baş gösterdi. Bu çerçevede Karamanoğlu Yahşi Bey yanına diğer bir grup Anadolu beyini de alarak isyan ve Amasya bölgesini istila etti. Bunu üzerine Ebu Said bu kez Emir Şeyh Hasan Celayir'i Anadolu eyaleti genel valisi ünvanı ile bu bölgeye gönderdi. Emir Şeyh Hasan Celayir 729/1328-1329 yılı başlarında kalabalık bir kuvvetle Anadolu'ya geldi ve İlhanlıların hakimiyet sahasında sükuneti sağlamak için faaliyetlerine başladı. Bu çerçevede ilk olarak Karamanoğlu Yahşi Bey'i itaate davet etti. Onun itaat etmeyi reddetmesi üzerine ilk olarak onun üzerine yürüdü ve istila ettiği yerleri geri aldı. Hemen ardından da diğer bazı isyancı emirlerin İlhanlı hakimiyetini tanımalarını sağladı. Kısa bir süre içinde bu Anadolu'da, İlhanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde sükuneti sağladıktan sonra o da Emir Eretna'yı kendi yerine naib olarak bıraktı. Amasya valisi Banuk Şah'ı da onun yardımcılarına getirerek kendisi Bağdad'a gitti ve Anadolu'nun idaresini buradan yürüttü.³¹

İbn-i Kerbelâi, I/523; Howorth, III/611; Naftiz, Sivas Şehri, s.63; Spuler, İran Moğolları, s.142; Râzi, s.331; Çani, I/30; VI/411; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/90-92; Meşkir, s.236

³⁰ Şebânkârci, s.285; İbn-i Battûta, I/280-281; Âbrâ, zeyl, s.185; Semerkandî, Matlû'u's-sâdeyn, I/117; Mürhând, V/527; Hândsîr, Habîbu's-siyer, III/215; Kazvîni, Lubbu't-terâih, s.243; Deguignes, VI/71; Muhammed Hasan Han, I/417; Browne, III/56; İkbâl, s.338; Âzzâvi, I/493

³¹ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/489; Uzunçarşılı, İ. Hakta, Anadolu Beylikleri, Ankara, 1983, s.155; Yücel, Yaşar, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I-II, Ankara, 1991, II/6; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/90-92; Uzunçarşılı, Yücel ve Sümer'in herhangi bir kaynak göstermemekle beraber bu bilgileri H. Hüsameddin'den naklettikleri anlaşılmaktadır. Zira Farsça kaynakların hiç birisinde Emir Şeyh Hasan Celayir'in 729 h. yılında Anadolu'ya eyalet valisi olarak gönderildiği yönünde herhangi bir kayıt yoktur. Bilakis anlatılacağı üzere 732 h. yılına kadar Şeyh Hasan Celayir Kuzey Azerbaycan, Arran ve Şirvan eyaletlerinin yönetimini elinde bulunduruyordu. Bu bakımdan H. Hüsameddin'in bu kaydıyla ihtiyatla karşılamak gerekir.

Emir Şeyh Hasan Celayir, Bağdad Hatun'dan boşanmasının ardından Ebu Said Bahadır Han tarafından yarığ çıkarılarak Arran, Kuzey Azerbaycan, Mağan ve Şirvan bölgeleri valisi ve "ulus beyi" tayin edilmiş ve İlhanlı Devleti yönetiminde muteber ve söz sahibi bir komuta yükselmişti.³² Gerek Bağdad Hatun'un gerekse Emir Şeyh Hasan Celayir'in bu derece söz sahibi olmasını hazmedemeyen diğer bir grup emir ve devlet erkani 731/1330-1331 yılında, Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad Hatun ile gizlice yazıştığını ve işbirliği yaparak Ebu Said Bahadır Han'ı ortadan kaldırmak istediği iftirasını ortaya attılar. Bu iftira Ebu Said'in kulağına gidince herhangi bir araştırma yapmadan oldukça kızarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in ortadan kaldırılmasını emretti. Fakat Ebu Said'in halası olan Şeyh Hasan'ın annesi Olcatay Hatun, sultanın huzuruna çıkarak oğlunun bağışlanması için aracı oldu. Sonunda Ebu Said onu öldürtmekten vazgeçti. Fakat onu gözlerden uzak olması için annesi Olcatay Hatun ile birlikte Kemah Kalesi'ne sürgüne gönderdi.³³

Bu olayın ardından Bağdad Hatun da Ebu Said'in gözünden düştü ve itibarı kalmadı. Ancak yaklaşık bir yıl sonra gerçek ortaya çıktı ve bunun bir iftiradan başka bir şey olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine iftiracılar Ebu Said'in emri ile öldürüldüler. Bağdad Hatun eski itibarını yeniden kazandı.³⁴

Şeyh Hasan Celayir de 732/1331-1332 yılında suçsuzluğunun anlaşılması üzerine sürgünde bulunduğu Kemah Kalesi'nden Tebriz'e dönerek tekrar Ebu Said'in hizmetine girdi. Eski hakları ve itibarına yeniden kavuştu. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra bu sıralarda İlhanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan ve sınırları Sivrihisar'a kadar ulaşan Anadolu eyaletinin genel valiliğine getirilerek bu bölgeye gönderildi. Emrindeki kalabalık bir ordu ve kendisine bağlı Celayir kabilesi ile Anadolu'ya gelen Emir Şeyh Hasan, Ebu Said Bahadır Han'ın ölüm tarihi olan 736 /1335-1336 yılına kadar Anadolu'nun yönetimi ile meşgul oldu.³⁵

Şeyh Hasan'ın Anadolu'da kaldığı bu süre zarfındaki faaliyetleri ve hangi şehirde ikamet ettiği konusunda kaynaklarda fazlaca bir bilgi yoktur. Emir Eretna ona vekaleten Anadolu eyaletini Sivas'tan idare ediyordu. Ayrıca Kayseri'de de sabit bir tümen ile resmi devlet görevlileri (مجلس) bulunuyordu.³⁶

Bu itibarla Şeyh Hasan Celayir'in, idareyi Emir Eretna'ya bırakarak Anadolu eyalet valisi ünvanı ile Sivas, Kayseri ya da kendi mülkiyetinde olan Kemah Kalesi'nde ikamet ettiği ve devlet işlerini buradan yürüttüğü ihtimali üzerinde durulabilir.³⁷

³² Nahşevâni, Destûru'l-kâtib, II/48-51

³³ Şabânkâreî, s.285; İbn-i Batîta, I/540; el-Eberî, s.153-156; İbn-i Haldûn, IV/792; Âbrû, zeyl, s. 185; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/126; Mirhând, V/532; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/214-215; Deguignes, VI/72; Howorth, III/623; Nafiz, Sivas Şehri, s.63; Spuler, İran Moğolları, s.143; İkbâl, s.344; Beyânî, s.15; Boyle, Iran, VI/412; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD I/92-93; Korkukçu, "Bağdad Hatun", DİA, IV/444; Yuvalı, "Hasan-ı Bizzar", DİA, XVI/311

³⁴ Âbrû, zeyl, s.186-187; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/126; Mirhând, V/532; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/215; Deguignes, VI/72; Turgal, "İlhaniler", KM, I/885; İkbâl, s.344; Muhammed Hasan Han, I/633; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/93

³⁵ Şabânkâreî, s.282; el-Eberî, s.157; Âbrû, zeyl, s.187; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/128; Mirhând, V/532; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/215; Caffârî, Cibân-ârâ s.215; Kazvîni, Lübtu't-tevârih, s.257; Sami, III/1828; Howorth, III/623; Huari, s.12; Nafiz, Sivas Şehri, s.63; Turgal, "İlhaniler", KM, I/885; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/93; Smith, "Djelayir", EI, II/401

³⁶ İbn-i Batîta, I/358-359; Nafiz, Sivas Şehri, s. 63

³⁷ Uzunçarşılı, (Osmanlı Tarihi, I/42) Büyük Şeyh Hasan'ın Anadolu'nun idaresini bizzat ele almadığını ve işlerin idaresini Emir Eretna'ya bırakmış yazmıştır.

Şeyh Hasan Celayir, Anadolu'nun bir kısmını içine alan bir bölgede hükümet ediyordu ise de o sralarda henüz beylik durumunda bulunan Osmanlılar üzerinde de tahakkümü vardı.³⁸

733/1332-1333 yılında daha önce bahsedildiği gibi Emir Şeyh Hasan tarafından Emir Eretna'nın yardımcılığına getirilen Amasya valisi Seyfeddin Banukşah vefat etti. Yerine yine Şeyh Hasan Celayir tarafından Şahabeddin Şadi Bey aynı yılın cemadievvel ayında vali olarak tayin edildi. Şadi Bey zamanında Amasya vilayeti Sinop, Samsun, Doğu Karahisar, Çorum, Tokat ve Amasya sancaklarını kapsıyordu.³⁹

2.1.4. Ebu Said Bahadır Han ve Bağdad Hatun'un Ölümü:

Ebu Said Bahadır Han, Bağdad Hatun ile evliliğinin üzerinden iki yıl kadar geçtikten sonra yavaş yavaş müptelası olduğu, uğrunda çok sayıda kişinin kan dökülen ve İlhanlı ülkesinde iç karışıklıkların çıkmasına neden olan Bağdad Hatun'u bir kenara itti ve Dimaşk Hâce'nin⁴⁰ kızı Dilşad Hatun ile evlenerek kendi mahbubesi yaptı. Devletin bütün idaresini Bağdad Hatun ve Vezir Hâce Gıyaseddin Muhammed'e bırakarak kendisi bütün zamanını Dilşad Hatun ile geçirmeye başladı.⁴¹ Ancak bu durum fazla sürmedi. Ebu Said Bahadır Han bu olaydan kısa bir süre sonra hastalanarak⁴² 736 (1335-1336) yılı rebiulahir ayının 13'ünde öldü.⁴³

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Arpa Han ilhan oldu. Ancak İlhanlı Devleti'nin yönetiminde tartışmasız söz sahibi durumunda olan Bağdad Hatun, Arpa Han ile anlaşmıyor, onun ilhanlığını tanımıyor ve Hülegü neslinden olmadığı için onu küçümsüyordu. Arpa Han ise Bağdad Hatun'un devlet idaresine müdahalesinden kurtulmak istiyordu. Bu nedenle Arpa Han taraftarı olan emirler ve devlet erkani Bağdad Hatun'u Sultan Ebu Said'i zehirleyerek öldürmek ve Özbek Han'ı ile gizlice mektuplaşarak Arpa Han'a karşı ittifak yapmakla suçladılar. Arpa Han da Bağdad Hatun'un öldürülmesi emrini verdi. Hâce Lâlâ isimli bir saray mülazımı Bağdad Hatun'u hamamda iken sopa ile döverek öldürdü.(rebiulevvel 736/1336) Üzerinde sadece mahrem yerlerini örten bir kumaş parçası olduğu halde cesedini bir kaç gün halka teşhir ettiler.⁴⁴

³⁸ Akdağ, I/71

³⁹ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/490, III/5

⁴⁰ Beyâni, (s.16) Dilşad Hatun'un Emir Çupan'ın büyük kızı olduğunu söylemiştir. Ancak diğer bütün kaynaklarda onun Dimaşk Hâce'nin kızı, Bağdad Hatun'un yeğeni olduğu belirtilmiştir.

⁴¹ Şabânkârcî, s.292-293; İbn-i Battûta, I/281; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/219; Kazvîni, Lubbu't-tevârih, s.242-243; Howorth, III/623; Râzi, s.331; Çani, I/13-14; Âzzâvî, I/493; Muhammed Hasan Han, I/418; Beyâni, s.16; Komukça, "Bağdad Hatun", DİA, IV/444; Meşkir, s.231

⁴² Ebu Said'in ölümü konusunda, onun Dilşad Hatun ile evliliğinden dolayı kıskançlığa kapılan ve babası ile kardeşlerinin intikamını almak isteyen Bağdad Hatun tarafından tedricen zehirlenmek sureti ile öldürüldüğü yönünde kayıtlar da mevcuttur. İbn-i Battûta, I/281; Howorth, III/624; Muhammed Hasan Han, I/418; Browne, III/57; Spuler, İran Moğolları, s.143; Râzi, s.332; İkbâl, s.345; Beyâni, s.16; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/312

⁴³ el-Eherî, s.158; Âbrû, zeyl, s.188; Semerkandî, Matlûu's-sâdeya, I/130-131; Fasîh-i Havâfî, III/42; İbn-i Tağrıberdî, en-Nucûm'z-zâhire, IX /226; Mirhând, V/534; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/219; Browne, III/171; Âzzâvî, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/412; Rûdgar, s.50; Meşkir, s.236

⁴⁴ Şabânkârcî, s.298-299; el-Eherî, s.158; Âbrû, zeyl, s.191; Semerkandî, Matlûu's-sâdeya, I/154; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/406; Mirhând, V/535; İbn-i Kerbelâi, I/519; Gulistân-i İrem, s.73; Dequignes, VI/72-73; Howorth, III/634; Huart, s.10-11; Browne, III/171; Piriyev, B. Z., Azerbaycan, Bakü 1978, s.35; Âzzâvî, I/516; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/413; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/93; Komukça, "Bağdad Hatun", DİA, IV/444

2.1.5. İlhanlı Devleti'nin Parçalanması:

Ebu Said Bahadır Han, İlhanlı Devleti'nin son güçlü hükümdarı idi. 736/1335-1336 yılında Ebu Said'in ölümünden sonra oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İlhanlı Devleti'nde uzun süre devam edecek olan bir kargaşa dönemi başladı. Ebu Said'in erkek çocuğu olmadığından ve diğer İlhanlı şehzadelerinin çoğunluğunun da Ebu Said tarafından ya öldürülmüş olması ya da etkisiz hale getirilmesi sebebi ile onun ölümünden sonra İlhanlık makamı çok sayıda liyakatsiz ve feodal emirlerin kuklası durumundaki Moğol şehzadeleri ile birbirine rakip kabile reisleri ile devlet adamlarının iktidar ve hesaplaşma aracı haline geldi. Bu şehzade ve emirlerin birbirlerine tam anlamıyla bir üstünlük kuramamaları sonucunda ise İlhanlı Devleti toprakları parçalanarak Horasan'dan Anadolu'ya, Azerbaycan'dan Irak ve Suriye'ye kadar bölgelerde çok sayıda küçük ve müstakil devlet, beylik veya atabeylik seviyesinde siyasi teşekküller ortaya çıktı.

Bu siyasi teşekküllerin kimileri çok kısa ömürlü olmalarına rağmen önemli coğrafyaları ellerinde bulundurmaları nedeni ile önem kazandı. Kimileri ise yıllar süren mücadeleler sonunda bağımsız olarak varlıklarını uzun müddet devam ettirdiler. Bu siyasi teşekküller arasında ön plana çıkabilen altısı; Celayiroğulları Devleti, Çupanlılar, Muzafferoğulları, Kertler, İncular ve Serbedarılardır.⁴⁵

Bunların dışında, İlhanlıların Anadolu'daki hakimiyet sahasında yani Anadolu Selçuklu Devleti coğrafyasında da çok sayıda beylik teşekkül etmişti ki bunlardan da komumuzla ilgili olanlarına sırası geldikçe değinilecektir. Celayiroğulları ile birlikte ayakta kalabilen ve İlhanlı Devleti'nin mirasına ele geçirmek isteyen diğer hanedanların ise hakimiyet süreleri ve çok sık değişmekle birlikte coğrafyaları genel hatları ile şöyledir.

a- Çapanlılar: Salduz kabilesindedirler. İlhanlı Devleti'ni oluşturan önemli unsurlardan biri iken Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin mirasına talip olmuşlardır. Ebu Said Bahadır Han'ın ünlü beylerbeyi Emir Çapan'ın çocuk ve torunlarıdır. Celayiroğulları ile saltanat mücadelesi sırasında onları en çok uğraştıran hanedandır. Ebu Said'in ölümünden sonra yaklaşık 21 yıl boyunca kesintisiz olarak Azerbaycan, Arran ve aralıkları Irak-ı Acem ve Anadolu'nun bir kısmında hakim olmuşlardır. Bütün iktidar Çapanlı hanedanı mensuplarında olmasına rağmen hakimiyetleri kukla İlhanlılara tabiiyet şeklinde olmuştur. 756 /1356 yılında Celayirli Sultan Uveys tarafından itaat altına alınarak toprakları Celayiroğulları Devleti topraklarına katılmıştır.

b- Muzafferoğulları Devleti: Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Yezd ve Kirman bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Celayiroğulları ile birlikte en güçlü ikinci devlet Muzafferoğulları Devleti olmuştur. Daha sonra Şiraz, Fars, İsfahan ve diğer bazı bölgeleri de hakimiyet sahalarına dahil etmişlerdir. 795 /1392-1393 yılına kadar bağımsız olarak hüküm sürmüşler ve Timur tarafından ortadan kaldırılmışlardır.

c- Serbedarlar: 738/1337-1338 yılında Sebzivar ve civarında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 738/1386 yılına kadar bu bölgede sınırlı bir hakimiyet sürmüşlerdir.

⁴⁵ İbn-i Battûta, I/281; İbn-i Haldûn, IV/792-793; Howorth, III/624-634; İkbâl, s.349,365; Râzi, s.334; Cânî, I/31-32; DMF, I/223; Mişkâtî, s.193-194; Beyânî, s.16; Boyle, "Dyastic And Political History", Iran, VI/413-414; Togan, Giriş, s.231; Hakikat, Abdurrefl, Târih-i Combeç-i Serbedârân, Tahran, 1360 hş., s.146-147; Meşkûr, s.243; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.257; Rûdgar, s.50-53;

d- İncular: Ebu Said'in ölümünden önce Fars ve bağlı bölgelerinin yönetimini üstlenmiş olan İncular 742/1341-1342 yılına kadar mücadele ettikten sonra bağımsız kalmışlar ve 758/1357 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu tarihten sonra topraklarının bir kısmı Muzafferoğulları, bir kısmının da Celayirîler tarafından işgal edilmesi ile hakinciyetleri sona erdirilmiştir.

e- Kertler: İlhanlı Devleti zamanında hicri yedinci asrın ilk yarısından itibaren Kirman bölgesinde İlhanlı Devleti'ne tabi olarak hüküm sürüyorlardı. Ebu Said'in ölümünden sonra bağımsız kalmışlardır. Başkentleri Herat'tır. 787/1385 yılında Timur tarafından ortadan kaldırılmışlardır.⁴⁶

Bunların dışında kalan diğer siyasi teşekküller ile Anadolu'daki Eretnahlar, Sutaşlılar ve diğer müstakil, yarı müstakil oluşumların konumuz Celayiroğulları Devleti ile ilgili olanlarına sırası geldikçe değinilecektir.

2.1.6. Arpagaun'un (Arpa Han) İlhan İlan edilmesi ve Şeyh Hasan Celayir'in Saltanat Mücadeleleri:

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti veziri Hâce Gıyaseddin Muhammed'in gayretleri⁴⁷ ile Hülegü Han'ın kardeşi Arık Buka'nın torunlarından olan Arpagaun (ارپاگان) isimli İlhanlı şehzadesi 736/1336 yılı rebiulahir ayının 13'ünde İlhanlı Devleti tahtına oturdu. Arpagaun veya diğer adı ile Arpa Han saltanatını güçlendirmek için Ebu Said'in kızkardeşi Satı Beg Hatun ile evlendi.⁴⁸ Öte yandan bu sıralarda olan biteni uzaktan ve metanetle takip eden Şeyh Hasan Celayir'in başkent Tebriz'den uzakta olmasına rağmen başkentteki ağırlığı, itibar ve nüfuzu devam ediyordu. Nitekim Arpa Han ilhan olduktan sonra Emir Süleyman Bahadır isimli bir mülaıımın bir çok hediye ile osrada Anadolu Eyalet Valiliği sıfatını uhdesinde bulunduran Emir Şeyh Hasan Celayir'e göndererek onu kendi yanına davet etti ve adına yarığ çıkararak onun "Ulus Emirliği" ünvanını yeniden onayladı. Ayrıca Şeyh Hasan'ın adını ilhanlık fermanlarında diğer bütün emirlerin üzerinde yazdırdı. Ona gönderdiği mesajda "Şeyh Hasan asildir ve diğer bütün emirlerden üstündür. Onun varlığı bizim yanımızda olmak bizim memleketi zabtetmemiz ve bir şey yapmamız mümkün değildir" diyerek kendi yanına almak istedi. Fakat Şeyh Hasan ihtiyatı elden bırakmayarak Arpa Han'ın davetine muhtelif mazeretler ileri sürerek icabet etmedi.⁴⁹

Arpagaun'un ilhan ilan edilmesi, onun Hülegü Han soyundan gelmemesi nedeni ile diğer İlhanlı şehzade, hatun ve büyük emirleri tarafından kabul görmedi.

⁴⁶ İbn-i Battûta, I/281-282; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/58-61; Spuler, İran Moğolları, s.143-154; İkbâl, s.363; Togan, Giriş, s.231-232; Mişkintî, s.260-263; Beyâni, s.16; Boyle, Iran, "Dynastic And Political History", VI/413-414; Şâbitî, Esnâd u Nâmehâ, s.306-307; Hakikat, s.146-147; Meşkür, s.243-247; Zerrinküb, Douâle-i Rûzgârân, s.237, 254-255; Rüdgar, s.50-56; Smith, Hüruc u Üruc, s.75-76; Nevâi, Âbdulhüseyn, Târîh-i Âl-i Muzaffer, s.56-57

⁴⁷ Togan, (Giriş, s.231) Arpagaun'u Çupanlı Emir Şeyh Hasan'ın ilhanlık tahtına oturttuğunu yazmıştır. Ancak bu doğru değildir. Zira kaynakların hiç birisinde böyle bir olaydan bahsedilmediği gibi, faaliyetlerine daha sonra genişçe yer vereceğimiz Çupanlı Emir Şeyh Hasan bu dönemde Anadolu'da kaçak olarak yaşıyordu.

⁴⁸ Şabânkârecî, s.299; el-Eberî, s.159; Âbrî, zeyl, s.190; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/153; İbn-i Haldûn, IV/792; Fasîh-i Havâfi, III/46; Mîrhând, V/534; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/222-223; Kazvîni, Lubbu'l-levârih, s.257; Müneccimbaşî, III/6-8; Deguignes, VI/73; Howorth, III/634-635; Huari, s.10-11; Browne, III/171

⁴⁹ Şabânkârecî, s.299; el-Eberî, s.159

Her bir emir ve hatun kendülerinin ilhan olmasına istedikleri şehzadenin yanına gitti.⁵⁰

Ebu Said Bahadır Han'ın ikinci hatunu olan Düşad Hatun o sırada hamile idi. Bu yüzden Arpa Han'a karşı olan devlet erkânı ile emirler doğacak olan bebeğin erkek olması halinde onu ilhan seçmeyi planlıyorlardı. Düşad Hatun ve Ebu Said'in annesi Hacı Hatun da Arpa Han'ın ilhanlığına tanınmayarak o sıralarda Bağdad hakimi ve aynı zamanda Ebu Said'in dayısı ve Uyrat kabilesinin reisi olan Ali Padişah'a sığındılar.⁵¹ Yine Arpa Han'ın ilhan olmasına karşı olan diğer bir grup emir de Ali Padişah'ın etrafında toplanarak onu Arpa Han'ın ilhanlığına karşı muhalefet ve mücadeleye çağırdılar. Sonunda o sırada Bağdad, Diyarbekir, Musul ve Kürdistan'ı kendi tasarrufunda bulunduran Ali Padişah, Düşad Hatun'u himayesine aldı ve Baydu Han'ın torunlarından Musa isimli bir şehzadeyi ilhan ilan etti. Ardından da kalabalık bir ordu ile Arpa Han ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yöneldi. İki tarafın ordusu 736/1336 yılı ramazan ayının 12'sinde Cağatu Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Arpa Han'ın ordusu hezimete uğradı. Arpa Han yakalanarak aynı yılın şevval ayının 4'ünde öldürüldü.⁵²

2.1.7. Musa Han'ın İlhan Olması ve Şeyh Hasan Celayir-Ali Padişah Mücadeleleri.

Arpa Han'ı öldürerek 736/1336 yılı ramazan ayında Musa Han'ı İlhanlı tahtına oturtan Ali Padişah (Ali Paşa) bütün yandaşlarını emir ve naib ünvanları ile ülkenin muhtelif vilayetlerine göndererek kendisi bütün devlet yönetiminde tek söz sahibi kimse durumuna geldi. Devletin hazinelerini de kendi kontrolü altına aldı.⁵³

Ancak, Ali padişah ele geçirdiği bütün güç ve kudrete rağmen o sıralar Anadolu Eyalet Valisi durumunda bulunan Şeyh Hasan Celayir'den yana endişeli idi. Bu nedenle Şeyh Hasan'a bir mektup yazarak bir elçiyi çok hediye ile ona gönderdi ve ondan Musa Han'ın ilhanlığına tanınmasını istedi. Ali Padişah ona gönderdiği mektupta şöyle diyordu. "*Büyük emir sensin. Ben senin uygun göreceğin her türlü çözümden seninle birlikteyim. Sen neye hükmedersen onu kabul ve itaat ediyorum*"⁵⁴

Şeyh Hasan Noyan ise bu çağrılara karşılık intiyatı elden bırakmadan zaman kazanmaya çalışıyor ve kargaşanın yatışmasını bekliyordu. Bu nedenle Ali Padişah'a bir elçi göndererek ona, "*Bu savaşların hepsi hatadır. Cengiz Han yasasında hanlık*

⁵⁰ Şabânkârcî, s.298-299; el-Eberî, s.158-159; Âbrû, zeyl. s.190; Semerkandî, Matlâ'u's-sâdeyn, I/153; İbn-i Haldûn, IV/792; Fasîh-i Havâfî, III/46; Mîrhând, V/53-4; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/222-223; Kazvîni, Lübbü'l-tevârîh, s.257; Muhammed Hasan Han, I/631; Browne, III/58; İkbâl, s.349-350; Âzzîvî, I/521; Çani, I/8,14; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/413; Süner, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/95; Kerîmî, Câmî'u'l-tevârîh, I/47; Meşkir, s.237

⁵¹ Muvehhed, (I/541) herhangi bir kaynak göstermeksizin Düşad Hatun'una Arpa Han ile evlendiğini yazmıştır. Ancak bu iddia hiçbir kaynak tarafından teyid edilmemiştir.

⁵² Şabânkârcî, s.299-302; el-Eberî, s.159; Şîrâzî, Ebu'l-Abbâs Mu'îna'd-öfî Ahmed Zerküb, Şîrâz-nâme, neşr İsmail Cevâdî, Tahran, 1350 hş., s.103; Âbrû, zeyl. s.193-196; Semerkandî, Matlâ'u's-sâdeyn, I/156; Fasîh-i Havâfî, III/47-48; Mîrhând, V/537-539; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/223-224; İbn-i Kerbelâî, I/519-520; Deguignes, VII/73; Howorth, III/635-636; Muhammed Hasan Han, I/631; Huart, s.10-11; Âzzîvî, I/523-526; Browne, III/59; Spuler, İran Moğolları, s.144-145; İkbâl, s.349-350; Çani, I/8,14; Beyânî, s.18; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/413-514; Süner, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/95-96; Piriyev, s.34-35

⁵³ Şabânkârcî, s.299-302; el-Eberî, s.159; Şîrâzî, Şîrâz-nâme, s.103; Âbrû, zeyl. s.193-196; Semerkandî, Matlâ'u's-sâdeyn, I/156; Fasîh-i Havâfî, III/47-48; Mîrhând, V/537-539; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/223-224; İbn-i Kerbelâî, I/519-520; Howorth, III/635-636; Huart, s.10-11; Browne, III/59; İkbâl, s.349-350; Âzzîvî, I/523-526; Çani, I/8,14; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/413-514; Piriyev, s.34-35

⁵⁴ Şabânkârcî, s.302-303; el-Eberî, s.159

için savaşa izin verilmemiştir. Neden padişahın orduya muhalefet bahanesi ile emirler arasında ayrılık yaratsın? Ali Padişah bizim ağabeyimizdir. Sabretsin. En kısa zamanda orada olacağım. Büyük emirler ve hatunların katılımı ile bir kurultay yapılsın. Hülegü'nün soyundan ası ve nesebi belli olan ve padişahlık kabiliyeti bulunan birini ilhan ilan ederek el birliği ile düşmanları ortadan kaldıralım.” mesajını ilettiler.

Emir Şeyh Hasan, Ali Padişah'a gönderdiği bu mesajda makul ifadelerle bir yandan Ali padişah'ı sakinleştiriyor, Musa Han'ın ilhanlığına sıcak bakmayan diğer emirleri kendi etrafına çekmeye ve zaman kazanmaya çalışıyor, öte yandan ise Musa Han'ın ilhanlığına tam olarak kabul etmediğini ima ediyordu. Ancak oldukça tecrübeli olan Ali Padişah da bunlara inanmıyor, her iki taraf da savaş için ordu topluyor ve hazırlık yapıyordu.⁵⁵

Nitekim çok geçmeden Şeyh Hasan Celayir'in planları meyvelerini vermeye başladı. Başta 732/1331-1332 yılından beri Diyarbekir eyaletinin idaresini üstlenmiş olan Hacı Togay b. Emir Sutay olmak üzere bir çok emir ve kabile reisi ile ileri gelenleri Emir Şeyh Hasan'ın etrafında toplanmaya başladı.

Öteden beri Emir Ali Padişah ile aralarında bir soğukluk ve husumet olan ve babası Emir Sutay'ın ölümünden sonra Diyarbekir'in yönetimini üstlenen Hacı Togay ve Şeyh Muhammed Molayed, Şeyh Hasan Celayir'i Ali Padişah ile savaşmaya teşvik ediyorlardı. Şeyh Hasan ise o an için Ali Padişah ile aralarında bir anlaşma olduğunu ve onu devam ettirmelerinin daha doğru olduğunu söyleyerek Ali Padişah ile kendilerini barıştırmayı teklif ediyordu. Sonuçta Hacı Togay ile Ali padişah'ın aralarını düzeltmek için kendi atabeki Taştumur Ağa'yı Ali Padişah'a gönderdi. Atabek Taştumur o sıralar Ucan'da bulunan Ali Padişah'ın yanına gittiğinde onun artık çok farklı düşünceler taşıdığını gördü. Güç ve iktidar Ali Padişah'ın başını döndürmüştü. Şeyh Hasan ile aralarındaki anlaşmayı da unutmuştu. Nitekim Ali Padişah, elçi Atabek Taştumur'a fazla ilgi göstermeden onu geri gönderdi. Ardından da Şeyh Hasan'a bir elçi göndererek artık durumun çok değiştiğini ve bu durumu böyle kabul ederek Musa Han'ın huzuruna gelerek itaatini bildirmesini istedi.⁵⁶

Ali Padişah'tan gelen bu cevap üzerine artık onunla bir neticeye varamayacağını anlayan Şeyh Hasan Celayir o sıralarda Tebriz'de bulunan Şehzade Anbarcı'nın torunlarından olan Muhammed isimli bir şehzadeyi getirterek ilhan ilan etti ve Musa Han'ın ilhanlığını tanımadığını bildirdi. Ardından savaş için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Anadolu eyaletinin yönetimine kendi naibi olarak Emir Eretna'yı bırakarak Azerbaycan'a yöneldi.⁵⁷

Yola çıkarken de o sıralar Gürcistan hakimi olan Suyurğan b. Emir Çapan'a haber göndererek onu da kendi tarafına çağırda. Suyurğan da yolda kendi kuvvetleri ile gelerek Şeyh Hasan'a katıldı. Şeyh Hasan Noyan Tebriz'e yaklaştıklarında tekrar Ali Padişah'a haber göndererek *“Hepimiz aynı ulusun içinde*

⁵⁵ Şabânkârecî, s.303

⁵⁶ el-Eberî, s.161-162; Âbrû, zeyl, s.197; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, V/161; Mirhând, V/540; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/225; Howorth, III/637; Âzzâvî, I/530; Spuler, İran Moğolları, s.145-146; İkbâl, s.353; Çani, I/15; Beyânî, s.18; Sümer, *“Anadolu'da Moğollar”*, SAD, I/96; Piriyev, s.35

⁵⁷ el-Eberî, s.161; Âbrû, zeyl, s.197; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, I/161-162; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, V/404; Mirhând, V/541; Çaffârî, Cibân-ârâ s.215; Ebulgizi Bahadır Han, s.166; Samî, III/1828; Howorth, III/637; Muhammed Hasan Han, I/634; Nafiz, Sivas Şehri, s.64; Âzzâvî, II/26-27; İkbâl, s.352; Beyânî s.19; Boyle, İran, VI/414; Piriyev, s.35-36; Meşkûr, s. 237; Sümer, Türk Beylikleri, s.58

bulunduk ve birbirimizi tanıyoruz. Ata ve ecdadımızın yasa ve töreleri bellidir. Bizim görevimiz kan dökmemesi ve ülkenin gelişmesi için ittifakla saltanata layık olan kişiyi seçmek sonra da her kesin kendi görevinin başına dönmesidir." dedi. Ali Padişah bu öneriyi kabul etme taraftarı olmasına rağmen etrafında toplanan diğer emirlerin karşı çıkmaları sonucunda Şeyh Hasan'ın teklifini reddetti.⁵⁸

Ali Padişah'tan gelen cevap üzerine Emir Şeyh Hasan savaş kararı aldı. Şeyh Hasan'ın ordusunu Celayirli askerlerin oluşturduğu Celayirli tümeninden başka, Anadolu'dan toplanan kuvvetler, Emir Suyurğan ile gelen Gürcü, Ermeni ve Çupanlılar, Hacı Togay'ın emrindeki Sutyaylılar ve Araplar teşkil ediyordu. Şeyh Hasan Celayir, oğlu İlkan ve Muhammed Han ordunun merkezinde Celayirli kuvvetlere, Hacı Togay sol kanatta Sutyaylı ve Arap askerlere, Emir Suyurğan ise sol kanatta Gürcü, Ermeni ve Çupanlılar'a kumanda ediyordu.⁵⁹

Her iki ordu 736/1336 yılı zilhicce ayının 14'ünde Aladağ civarındaki Karadere bölgesinde karşı karşıya gelerej savaş düzeni aldılar. Bu arada Emir Ali Padişah bir hile düşünerek Şeyh Hasan'a *"İkimiz de müslümanız. Kardeş kanı dökmeyelim. Her iki ilhan kendi kuvvetleri ile birbirleriyle savaşsınlar. Hangisi galip gelirse o ilhan olsun biz de ona itaat edelim"* diye haber gönderdi. Emir Şeyh Hasan bu teklifi kabul etti. Her iki şehzadeyi kendi kuvvetleri ile yalnız bıraktılar. Şeyh Hasan Celayir yanına 2000 süvari alarak yüksek bir tepeye, Emir Ali Padişah da başka bir yere çekildi. İki şehzadenin kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Musa Han'ın kuvvetleri Muhammed Han'ın güçlerini kısa sürede bezimete uğrattı ve dağılarak kaçmaya başladılar. Musa Han'ın askerleri kaçanların peşinden gitti. Ali Padişah ise ihtiyatı elden bırakınca askerlerinin ganimet toplama hevesi ile dağılmaları üzerine tepenin üzerinde olan biteni izleyen Emir Şeyh Hasan derhal harekete geçerek yanında çok az bir kuvvet kalan Ali Padişah'ın üzerine saldırdı. Onları tamamını kılıçtan geçirdi. Ali Padişah ise bizzat Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan tarafından yaralı olarak ele geçirilerek Şeyh Hasan'ın huzuruna getirildi ve onun emri ile öldürüldü. Bu olayı öğrenen Musa Han ise kaçarak beraberindeki Uyratlılar ile birlikte Bağdad tarafına gitti.⁶⁰

II.1.3. Şeyh Hasan Celayir'in Muhammed Han'ı Resmen İlhan İlan Etmesi

Bu zaferin ardından Emir Şeyh Hasan Celayir, Muhammed Han ve diğer emirler hep birlikte başkent Tebriz'e geldiler ve 736/1336 yılı zilhicce ayının 15'inde Muhammed Han'ı Ucan'da törenle ilhanlık tahtına oturtular. Vezirliğine de Hacı Şemseddin Zekeriyya'yı getirdiler.

Muhammed Han aslında kukla bir ilhan durumunda idi. Bu nedenle İlhanlı Devleti'nin bütün yönetimi Şeyh Hasan Celayir ve onun tayin ettiği kimselerin eline geçti. Şeyh Hasan Celayir ilk önce çoğu artık bozulmuş olan İlhanlı devlet teşkilatını

⁵⁸ el-Eheri, s.161; Âbrâ, zeyl, s.197; Semerkandî, Matlû'î's-sâdeya, I/161-162; Mirhând, V/541; Howorth, III/637; Âzzâvî, II/26-27; İkbâl, s.352; Beyâni s.19; Piriyev, s.35-36

⁵⁹ Şebânkâreî, s.304; el-Eheri, s.162; Muhammed Hasan Han, I/634; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/96

⁶⁰ Şebânkâreî, s.303-304; el-Eheri, s.162; Âbrâ, zeyl, s.197-198; Semerkandî, Matlû'î's-sâdeya, I/162-163; İbn-i Haldûn, IV/792; Fasîh-i Havâfî, III/48; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/421; Mirhând, V/542; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/225-226; Kazvîni, Lübbü'l-ıcvârîlî, s.247; Deguignes, VI/74; Mirzavahid, vr.313; Howorth, III/637-638; Muhammed Hasan Han, I/631; Huari, s.11; Âzzâvî, I/532; Spuler, İran Moğolları, s.146; İkbâl, s.353; Çani, I/15; Kırzoğlu, Kars Tarihi, s.459; Beyâni s.19-20; Piriyev, s.36; Meşkûr, s.237; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/96; Yuvalı, "Hasan-ı Bazarg", DİA, XVI/311-312; Rüdgar, s.50

yeniden düzene soktu. Komşu devlet sultanlarına ve ülkenin her tarafına yarığlar göndererek Muhammed Han'ın ilhanlığını ve Ebu Said Bahadır Han zamanında çıkarılan yarığların geçerli olduğunu bildirdi.⁶¹ Muhammed Han'ın çıkardığı yarığlarda Celayirî Şeyh Hasan'ın adı diğer bütün emirlerin başında yazılmaya başlandı.⁶²

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

العزّة الله تعالى الحكم الله تعالى

سلطان محمد پرنیپند

شیخ حسن حاجی طغای بن سونقای

زکریا سوسینی

الحمد لله على نعمه امراء تومان و هزاره و صند

و باسحاق

وقفتم على ذلك

و حکام و قضاة و نواب و متصرفان و بتکچی

و عموم اهالی...⁶³

Okunuşu: "Bismillahirrahmanirrahim- El-izzetullahu te'âlâ el-hüknullahu te'âlâ- Sultan Muhammed yarığından- Şeyh Hasan, Hacı Toğay b. Suntay-Zekeriyye Süseni- el-hamdulillah âlâ nimehu- umerâ-i toman ve هزاره ve sede ve baskak- vakıfet âlâ zalike- ve hüküm ve kaza ve nevvâb ve mutasarrıfan ve bitikçi ve umum- i ahali..."

Emir Şeyh Hasan Celayir, Tebriz'de devlet işlerini yoluna koyduktan ve bir nebze de olsa istikrarı sağladıktan sonra Ebu Said Bahadır Han'ın ikinci hatunu ve mahubesi olan Dilşad Hatun'u kendi nikahına aldı. Böylece Ebu Said Bahadır Han'ın yıllar önce kendisine yapmış olduğu haksızlığın intikamını bir derece almış oldu.⁶⁴

Bu olay kaynaklarda bir ibret öyküsü olarak şöyle anlatılmıştır: "Emir Şeyh Hasan Noyan, Ebu Said'in mahubesi olan Dilşad Hatun'u kendi nikahına aldı. Talih yıldızı vebal hanesinden seref burcuna ve celal evine geldi. O, (Şeyh Hasan)

⁶¹ Şabânkârecî, s.305; el-Eherî, s.162; Âbrû, zeyl, s.198-199; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/163; Fasîh-i Havâfî, III/48; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/421; Mirhând, V/542; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/226; Câffârî, Cihân-ârâ s.215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.247; Howorth, III/638; İkbâl, s.353; Râzî, s.334; Gani, I/15; Beyânî s.19-20; Piriyev, s.36; Rûdgar, s.50

⁶² Nahcevanî, Çehel Meâlâ, s.329-332

⁶³ Nahcevanî, Çehel Meâlâ, s.329-332

⁶⁴ Şabânkârecî, s.295; İbn-i Batûta, I/231; Kutbî, s.157; Âbrû, zeyl, s.199; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/163; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/406; Âskallâni, ed-Durru'l-kâmine, II/96; Mirhând, V/542; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/226; Câffârî, Cihân-ârâ s.215; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.247-248; el-Bağdâdî, Guşen-i Hükefâ, vr. 123; Mirzavahid, vr.313; Howorth, III/638; Muhammed Hasan Han, I/418; Hıvârî, s.12; Spuler, İran Moğolları, s.275; İkbâl, s.353; Râzî, s. 334; Âzzâvî, I/532; Muşfik, s.5; Boyle, İran, V/414; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/133; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.253

Kemah Kalesi'nden devlet sarayına yülseidi. Bağdad Hatun'un hayali Dilşad Hatun'a vuslat ile bedel oldu. Çünkü Ebu Said, Bağdad Hatun'u zorbalıkla ve dayatma ile Emir Şeyh Hasan'dan almıştı ve onun ordugahına kalmasına izin vermeyerek Kemah Kalesi'ne göndermişti. Allah'ın takdiri ve feleğin tesiri onu Ebu Said'in mülkümün saltanatına ve onun gönülünün hatununa ulaştırdı."⁶⁵

Aslında Emir Şeyh Hasan Celayir bu evlilikle bir taraftan Bağdad Hatun olayının intikamını almakla beraber öte taraftan Ebu Said'den hamile olan Dilşad Hatun'un bir erkek çocuk doğurması ihtimaline karşılık İlhanlı Devleti yönetimindeki konumunu sağlamlaştırıyor, aynı zamanda bir İlhanlı melikesi ile evlenerek diğer emirlere karşı prestijini artırmış oluyordu.⁶⁶

Dilşad Hatun ile evliliğinden sonra tekrar devlet işlerine dönen Emir Şeyh Hasan Celayir ilk iş olarak Uyrat kabilesinden Ali Padişah taraftarı olan ve Cağatu bölgesinde sürekli karagaşa çıkaran bir grubu etkisiz hale getirmek için bu bölgeye gitti. Cağatu Nehri kıyısında bu grubu ortadan kaldıran Şeyh Hasan tekrar Tebriz'e dönerek burada Bağdad Hatun'a iftira atarak onun öldürülmesinde rol oynayan kimseleri ortadan kaldırdı.

Ali Padişah'a karşı kendisi ile işbirliği yapan Çupanlı Emir Suyurğan ve onun annesi Satı Beg Hatun'a Muğan bölgesinin yönetimini verdi. Kara Koyunlu Emir Kara Hüseyin ve Emir Uygur'u Musa Han'ın peşine Bağdad tarafına gönderdi. Kendisi de Tebriz'de devlet işleri ile meşgul olmaya devam etti.⁶⁷

2.1.9. Toğatimur Han- Emir Şeyh Hasan Celayir Saltanat mücadeleleri:

Emir Şeyh Hasan Celayir'in İlhanlı Devleti iktidarını ele geçirmesi ve işlere çeki düzen vermesinden kısa bir süre sonra bu kez Şeyh Hasan'ın bu derece kuvvetlenmesini çekemeyen ya da kendi emellerine ulaşmak için onu önlerinde bir engel olarak gören Emir Çupan'ın büyük oğlu Emir Pir Hüseyin, Emir Argun Şah, Emir Ali Câfer ve diğer bir grup emir ile devlet erkânı Muhammed Han ve Şeyh Hasan'ın yanından ayrılarak Horasan'a gittiler. Bu sırada Horasan'da , Muhammed Han'ın ilhan ilan edilmesinden sonra yarlık çıkararak Horasan hakimliğinde bıraktığı İlhanlı Devleti'nin büyük emirlerinden biri olan Horasan beylerbeyi Emir Şeyh Ali Kuşçu hükümet ediyordu. Adı geçen emirler burada Emir Şeyh Ali Kuşçu'nun etrafında toplanarak onu Şeyh Hasan Celayir'e karşı tahrik etmeye başladılar. Ona, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab ve Azerbaycan'ı sahipsizmiş gibi göstererek buraları ve İlhanlı Devlet yönetimini kolayca ele geçirebileceğini söylediler. Bunun üzerine makam ve iktidar hevesine kapılan Emir Şeyh Ali Kuşçu ve diğer Horasan emirleri 737/1336-1337 yılı kış aylarında, Cengiz Han neslinden Toğatimur isimli bir Moğol şehzadesini Mazenderan'da ilhan ilan ederek Şeyh Hasan Celayir'e muhalif emirlerle birlikte Muhammed Han'ın ilhanlığını tanımadıklarını bildirdi ve kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a yöneldi.⁶⁸

⁶⁵ Şabânîkâreî, s.295; İbn-i Batûta, I/281; Kutbi, s.157; Âbrû, zeyl, s.199; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/163; Mirhând, V/542; Hândmir, Habûu's-siyer, III/226; Çaffârî, Cihân-ârâ s. 215

⁶⁶ İkbâl, s.353; Âzzâvî, II/27-28; Beyânî, s.20

⁶⁷ Âbrû, zeyl, s.199; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/163; Mirhând, V/542; Howorth, III/638; İkbâl, s.353; Beyânî, s.20; Piriyev, s.47

⁶⁸ Şabânîkâreî, s.306; el-Eherî, s.163; Âbrû, zeyl, s.199-200; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/165-166; Fasîh-i Havâfî, III/52; Mirhând, V/543; Hândmir, Habûu's-siyer, III/226; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.247; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.218; Ebulgâzi Bahadır Han, s.166; Howorth, III/638; Spuler, İran Moğolları, s.146; İkbâl, s.354; Âzzâvî, I/533; Çani, I/15-16; Beyânî s.21; Piriyev, s.47-48; Boyle, İran, V/414; Şâbiî, Esnâd u Nâmchâ, s.306; Smith, Hurûc u Ürûc, s. 70; Hakîkai, s. 147-148

Öte yandan Ali Padişah'ın Şeyh Hasan Celayir'e yenilerek öldürülmesinden sonra Uyrathılar'la birlikte Bağdad tarafına kaçan Musa Han da etrafına topladığı Uyrathı kuvvetler ve yine Şeyh Hasan'a muhalif bir kaç emir ile birlikte yeniden İlhaniik iddiası ile ortaya çıkarak Toğatimur ile ittifak yaptı. Aralarındaki anlaşmaya göre Şeyh Hasan Celayir ve Muhammed Han ortadan kaldırıldıktan sonra Irak-ı Acem ve Horasan Toğatimur Han'ın, Irak-ı Arab ve Azerbaycan ise Musa Han'ın hakimiyet sahası olacaktı.⁶⁹

Toğatimur ve Musa Han'ın kuvvetlerinden oluşan büyük ve kalbalık bir ordu 737/1337 yılı şaban ayında Sultaniye'ye ulaşarak burayı işgal etti. Şeyh Hasan Celayir bu haberi alır almaz emirindeki kuvvetlerle Tebriz'den Arran'a gitti. Burada Satı Beg Hanun ve Emir Suyurğan'ın kuvvetleri ile birleşerek bir ordu teşkil etti. Ardından Merağa'ya yöneldi.⁷⁰

Bu taraftan Musa Han ve Toğatimur taraftarları Sultaniye ve Irak-ı Acem'de büyük bir kargaşa çıkardılar ve bu bölgede geniş çaplı bir yağma ve talan hareketlerine giriştiler. Ancak bu arada kendi aralarında da bazı anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bazı emirler onlardan ayrılarak kendi bölgelerine, bazıları da Horasan'a döndüler. Şeyh Hasan Celayir'den ayrılarak Musa Han tarafına geçen Emir Mahmud İsen Kutluğ ise Toğatimur Han ve Horasan emirleri ile savaşa tutuştu. Ancak yenildi. Bu nedenle Horasanlılar İsen Kutluğ'un hakimiyet sahası olan Nov-Hemedan'da büyük bir yağmalama ve katliamda bulundular. Bunun üzerine Musa Han ve Uyrat emirleri tekrar Toğatimur Han ile barış yaparak Şeyh Hasan Celayir ile savaşmak üzere Azerbaycan'a yöneldiler. Nihayet aynı yılın zilkade ayının ortalarında iki ordu Merağa yakınlarında karşı karşıya geldi ve savaş düzeni aldı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in kuvvetleri Celayirli askerlerin dışında, Emir Suyurğan'ın emirindeki kuvvetler ve Diyarbekir vilayeti hakimi Hacı Toğay ile Kara Koyunlu Türkmenleri reisi Kara Hasan'ın kuvvetlerinden oluşuyordu.

Daha savaş başlamadan Toğatimur Han kendi uruğu ve emirleri ile savaş meydanını terk ederek Horasan tarafına gitti. Ancak Emir Şeyh Ali Kuşçu ve bir grup Horasan emiri Musa Han ile birlikte kaldılar. İki taraf arasında oldukça şiddetli bir savaş oldu. Sonuçta Musa Han'ın kuvvetleri ile Horasanlı askerlerin çok büyük bir kısmı yok edildiler. Kalanlar ise dağınık bir vaziyette kaçarak Horasan'a yöneldiler. Musa Han ise beraberindeki çok az bir kuvvetle "Hezare-i Müлк" adlı bir kaleye kapandı. Emir Şeyh Hasan Celayir, Emir Suyurğan, Kara Hasan ve Hacı Toğay'ı Musa Han'ı ele geçirmekle görevlendirerek kendisi Muhammed Han ile Tebriz'e döndü. Bir aylık bir mücadele ve kuşatmadan sonra Musa Han yakalanarak Muğan kışlağında Şeyh Hasan Celayir'in huzuruna getirildi ve zilhicce ayının 10'unda, Kurban Bayramı'nın birinci günü onun emri ile öldürüldü. Toğatimur Han ve yandaşları ise Bestam şehrinde toplandılar. Burada Şeyh Ali Kuşçu, aralarında çıkan tartışma sonucu Emir Argun Şah tarafından Musa Han'ın katledildiği aynı gün öldürüldü. Baş Şeyh Hasan'a gönderildi. Diğer Horasan emirleri de Toğatimur Han'ı İhan ederek Muhammed Han'ı İhan tanımadıklarını bildirdiler.⁷¹

⁶⁹ Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/166; Makrizî, Kitâbu's-sultük, V/424-425; Mirhând, V/543; Ebulgâzi Bahadır Han, s.166-167; Dequignes, VI/74; Howorth, III/639; Browne, III/59; İkbâl, s.354; Âzzâvî, I/533; Cânî, I/16; Beyânî s.21; Piriyev, s.36; Hakikat, s.147-148

⁷⁰ el-Eherî, s.163; Âbrû, zeyl, s.200; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/166; Mirhând, V/543; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/226; Browne, III/59; Âzzâvî, I/533; Cânî, I/16; Piriyev, s.47-48; Hakikat, s.147-148

⁷¹ Şebânkârecî, s.308-310; el-Eherî, s.163; Âbrû, zeyl, s.200-202; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/166-167; Fasîb-i Havâfi, III/48; Makrizî, Kitâbu's-sultük, V/425; Mirhând, V/543-544; Hândmir, Habûbu's-

Böylece Şeyh Hasan Celayir'in iki büyük can düşmanı aynı gün içinde ortadan kalkarken Azerbaycan, Irak-ı Arab, ve Arram'ın tamamında, Irak-ı Acem'in de çok büyük bir kısmında kesin bir hakimiyet sağlanmış oldu. Ancak Horasan'da Toğtımur'un ilhanlığın ilan etmesi ile Ebu Said'in ölümünden yaklaşık bir yıl sonra İlhanlı Devleti toprakları geçici de olsa iki ayrı parçaya bölünmüş oldu ve Horasan merkezin hakimiyetinden çıkmış oldu.

Bu zaferle konumunu ve iktidarını iyice kuvvetlendiren ve ününe ün katan Emir Şeyh Hasan Celayir, Tebriz'e dönünce kendisini destekleyen emirlerin her birini değerli hediyelerle ve *suyurğaller*⁷² ile ödüllendirdi. Yarluklar çıkararak her bir vilayetin idaresini bir emire vererek İlhanlı hakimiyet sahasını onların arasında bölüştürdü. Bu çerçevede, Sataylıların reisi Hacı Toğay b. Emir Satay, Diyarbekir eyaletine ilaveten Ahlat eyaletinin de yönetimine, Azerbaycan'a dönerken tam yetkili naib olarak Anadolu'da kendi yerine bıraktığı Emir Eretna'yı yine aynı ünvanla Anadolu eyaletinin yönetimine getirdi. Şerur ve Devia'i (سرد) Nahçıvan ile birlikte Çupanlı Emir Akçi b. Hacı Bey'e, bütün Karabağ ve Gürcistan'ı Satı Beg Hatun ile oğlu Emir Suyurğan'a Şirvan ve bağlı bölgelerini Emir Şeyh Çupan'a, Muğan ve Barana Hezareleri'ni Celayir kabilesinden kendi akrabası Yusuf Şah'a, Horasan'da hakimiyet altında olan bölgelerden Rey ve Kazvin'den başka itaat altına alması şartı ile Anaye Nehri'ne kadar olan bütün bölgeyi Şeyh Muhammed Molayed'e ve Şiraz ile Fars'ı Mesud Şah İnce'ya, Tümen-i Mübarek olarak anılan bölgeyi Çupanlı Emir Hacı Hamza'ya, Harbatan Tümeni ile Lor-i Kaçek bölgelerini, Emir Muhammed Molayed'in oğlu Şeyh Ali'ye ve Bağdad ile Uyratlar'ın yaşadığı bölgeleri de Kara Koyunlu kabilesi beyi Kara Hasan'ın idaresine bıraktı.

Bu beyler çoğunlukla Ebu Said Bahadır Han döneminden itibaren mezkur bölgelerde hüküm sürüyorlardı. Böylece Muhammed Han'ın ilhanlığını ve Şeyh Hasan'ın himayesini kabul ederek kendi konumlarını korumuş ve güçlendirmiş oluyorlardı. Emir Şeyh Hasan Celayir, Reşideddin Fazlullah'ın ailesine oldukça fazla önem verdiği için İlhanlı Devleti'nin vezirliğine de Reşideddin Fazlullah'ın torunu Hâce Şemseddin Muhammed Zekeriyya'yı getirdi. Yine bu hanedana mensup kişileri İlhanlı Devleti'nde önemli makamlara tayin etti. Kendisi de İlhanlı Devlet yönetiminde tek hakim durumuna geldi.⁷³ Bu arada da daha önce Şeyh Hasan'ın yanından ayrılarak Musa Han'ın tarafına geçen Emir Mahmud İsen Kutluğ ve Emir Ukranc dönemin önde gelen din adamlarından Şeyhülislam Şerefeddin Dergozin'in aracılığı ile af dileyerek onun yanına geldiler. Ancak Emir Şeyh Hasan Celayir bu tür şahısların hayatta kalmalarının devletin bütünlüğü ve selameti için sakıncalı olduğunu düşünerek her ikisini de 738/1337 yılı sonunda Muğan Kışlağı'nda öldürttü.⁷⁴

siyer, III/226-227; Kazvini, *Luḥtu't-tevârih*, s.247; Spuler, *Iran Moğolları*, s.146-147; İkbâl, s.354; Âzzâvî, I/533; Çani, I/15-16; Beyânî s.21-22; Piriyev, s.47-48; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, VI/114; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/96-97; Smith, *Hurûc u Ürûc*, s.70

⁷² Suyurğal hakkında geniş bilgi için bak. s.308

⁷³ el-Eherî, s.163-164; Âbrû, zeyl, s.202; Semerkandî, *Matlû'u's-sâdeya*, I/167; Fasîh-i Havâfî, III/54; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk*, VI/431; Mîrḥând, V/544; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/227; Çani, I/16; Beyânî s.22; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/97; Yunanç, "Diyarbakir", İA, III/620; Yuvalı, "Hasan-ı Bucurg", DİA, XVI/312

⁷⁴ el-Eherî, s.163-164; Âbrû, zeyl, s.202; Semerkandî, *Matlû'u's-sâdeya*, I/167; Fasîh-i Havâfî, III/54; Mîrḥând, V/544; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/227; Çani, I/16; Beyânî s.22

Horasan'da Emir Şeyh Ali Kuşçu'yu öldüren Emir Argun Şah aslında bu hareketi ile kendisinin Horasan'daki konumunu garantiye almak, ayrıca daha da kuvvetlendirmek maksadını taşıyordu. Bu nedenle de Emir Şeyh Hasan Celayir ile işbirliği yapmanın yollarını arıyordu. Ancak Şeyh Hasan Celayir onun beklentilerinin aksine Şeyh Muhammed Molayed'i Horasan hakimliğine tayin edince Argun Şah bu durumdan rahatsız oldu. Emir Muhammed Molayed, Şeyh Hasan Celayir'den aldığı yarlığ ile Horasan'daki istikrarı sağlayacak ve buranın yeniden İlhanlı Devleti başkenti Tebriz'e, dolayısıyla da Muhammed Han ve Şeyh Hasan'a bağlanması görevini yerine getirecekti. Bu yarlığ doğrultusunda Şeyh Muhammed Molayed 738/1337 yılı yaz mevsimi sonlarında Horasan'a saldırdı ve Horasan'da Emir Şeyh Hasan Celayir'in tartışmasız kudretini tesis etti. Bu olaydan sonra da Toğatımur Han bir yıl önceki mağlubiyetin ardından Şeyh Hasan Celayir'e barış teklif etmek zorunda kaldı.⁷⁵

2.1.10. Çapanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Ortaya Çıkışı ve Yalancı Timurtaş Olayı:

Emir Şeyh Hasan Celayir, Musa Han ve Emir Şeyh Ali Kuşçu gibi iki önemli rakibinden kurtulmuş, Toğatımur ise Horasan'da az sayıdaki destekçisi tarafından ilhan ilan edilmişse de en azından o an için etkisiz hale getirilmişti. Bu şekilde, Şeyh Hasan Celayir'in gölgesi altında bulunan ve bir kukladan başka bir şey olmayan Muhammed Han, Emir Şeyh Hasan Celayir'in kudreti sayesinde hem İlhanlı Devleti'nin başkentini elinde bulunduruyor hem de Horasan'da Toğatımur'u destekleyen az sayıdaki kabile beyi dışında diğer emir ve kabile beyleri tarafından metbu olarak tanınıyordu. Emir Şeyh Hasan Celayir ise İlhanlı Devleti'nin bütün idaresini elinde tutan kişi olarak kargaşa döneminde bozulan devlet işlerini yeniden yoluna koymak için çaba sarfediyordu.

Ancak bu sükunet dönemi çok fazla sürmedi. Zira Şeyh Hasan Celayir başka bir isyan ve rakiple karşı karşıya kaldı. Fakat bu isyan ötekilerin aksine hem onu çok zor durumlara soktu hem de İraan, Azerbaycan ve Anadolu'da nispeten sağlanmış olan sükunet ortamının uzunca bir süre bozulmasına sebep oldu.

Ebu Said Bahadır Han'ın meşhur beylerbeyi Emir Çapan'ın oğlu ve 713/1318-1319 yılında Anadolu eyalet valisi olarak bu bölgeye gönderilen Emir Timurtaş (Demirtaş) babası Emir Çapan'ın Bağdad Hatun meselesinden dolayı 727/1327 yılında öldürülmesinin ardından isyan ederek Emir Eretna'yı kendi naibi ünvanı ile Anadolu'da bırakarak Mısır Memluk Sultanı Melik Nasır'a sığınmıştı. Ancak Melik Nasır ilk önce kendi muhalifi Melik Sungur'a karşılık Emir Timurtaş'ı hapsedmiş, ardından da Ebu Said Bahadır Han ile aralarının bozulmasından çekinerek 728/1328 yılında idam ederek başını ona göndermişti.⁷⁶

Küçük Şeyh Hasan (Şeyh Hasan-ı Küçük) olarak da meşhur olan Emir Timurtaş'ın oğlu Emir Şeyh Hasan Çapani, babasının Melik Nasır tarafından öldürtülmesinin ardından Anadolu'ya gelerek Karahisar Kalesi'ne yerleşmişti. Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra bir süre geçince İlhanlı Devleti'nin mirasından kendisine bir pay çıkarabilmek amacıyla 738/1337 yılında harekete

⁷⁵ Smith, *Huric u Üric*, s.111

⁷⁶ Şabânkârcî, s.285; İbn-i Battûta, I/115; İbn-i Haldûn, IV/791; Âbrâ, zeyl, s.202; Semerkandî, *Matlûu's-sâdeyya*, I/167-168; Mirhând, V/527; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/227; Mûneccimbaşı, III/8; Çani, I/31-32; Howorth, III/640-641; Spuler, *İraan Moğolları*, s.141; Beyânî, s.22-23; Boyle, "*Dynastic And Political History*", İraan, VI/411; Cahen, s.295; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.155-156; Konukçu, *Enver Selçuklulardan Cumhuriyetçi Erzurum*, Ankara, 1992, s.86-87

Yücel, *Anadolu Beylikleri*, II/6

geçerek akla gelmeyecek bir planı yürürlüğe koydu. Emir Şeyh Hasan Celayir'in Tümezi-i Mübarek emiri olarak tayin ettiği Emir Hacı Hamza'nın Timurtaş'a çok benzeyen Karaçeri adında Türk bir gulamı vardı. Küçük Şeyh Hasan, Hacı Hamza'yı kandırarak bu gulamı ondan aldı. Ona güzel ve değerli elbiseler giydirdi ve babası Emir Timurtaş'ın ölmediği, Mısır'dan kaçarak bir süre dolaştığı ve hacca gittikten sonra Anadolu'ya döndüğü söylentilerini ortaya attı. İnandırıcı olması için de kendi annesi Devlet Hatun'u⁷⁷ Karaçeri ile evlendirdi. Ayrıca halkın arasında dolaşırken kendisi de inandırıcı olması için onun atının arkasından yaya olarak yürüyordu. Bu şekilde bir süre bu söylentinin yayılması için çaba gösteren Emir Şeyh Hasan Çupani yavaş yavaş sonuç almaya ve taraftar toplamaya başladı. Nitekim bir grup başı bozuk kimse ve kendisine Emir Şeyh Hasan Celayir'in yanında yer bulamayan bazı emirler onun etrafında toplanmaya başladılar. Küçük Şeyh Hasan bu arada Emir Şeyh Hasan Celayir'e Yalancı Timurtaş'ın ağzından bir mektup yazarak kendisine itaat etmesini istedi. Bunun üzerine Şeyh Hasan Celayir daha önceleri Timurtaş'ın yanında bulunmuş olan ve onu tanıyan bir mülazımını bu olayın doğruluğunu araştırması için Emir Hacı Hamza'nın yanına gönderdi. Şeyh Hasan Celayir'in mülazımını, Emir Hacı Hamza'nın yanına geldi. Ancak Hacı Hamza ve Küçük Şeyh Hasan tarafından kandırılarak geri gönderildi ve Şeyh Hasan Celayir'in yanına döndüğünde mezkur şahsın gerçekten Emir Timurtaş olduğunu ve daha önce hizmetinde bulunduğu bu kişiyi tanıdığını söyledi.

Bu olayın duyulmasının ardından o ânâ kadar Emir Şeyh Hasan Celayir'in kudreti karşısında sesini çıkaramayan ancak ona karşı kıskançlık ve düşmanlık besleyen ya da onun kendilerini öldürtmesinden endişe duyan çoğunluğu Çupanlı hanedanından olmak üzere Uyrat ve diğer kabile reislerinden bir grup emir, Şeyh Hasan Celayir'den ayrılarak Yalancı Timurtaş'ın etrafında toplandılar. Daha sonra olayın gerçek yüzünü öğrendiklerinde ise geri dönmeleri mümkün olmadığından çaresiz bu durumu kabullendiler. Bu katılımlarla kısa sürede büyük bir güç durumuna gelen Emir Şeyh Hasan Çupani ve Yalancı Timurtaş 738/1337-1338 yılı içinde⁷⁸ büyük bir ordu ile İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e yöneldiler. Bunu haber alan Şeyh Hasan Celayir ise vakit kaybetmeden onlara karşı koymak için ordu toplamakla meşgul oldu. Ancak bu kez Emir Suyurğan ve Satı Beg ona katılmayı reddettiler. Bu yüzden de Emir Şeyh Hasan Celayir ile araları açıldı. Nihayet iki tarafın ordusu 738 (10 Temmuz 1338) yılı zilhicce ayının 27'sinde Aladağ'daki Novşehir bölgesinde karşı karşıya gelerek savaş düzeni aldılar.⁷⁹ Çupanlı Şeyh Hasan bir hile düşünerek geceleyin büyükçe bir ateş yaktırdı. Bu durum Celayirli Şeyh Hasan'ın ordusunda bazı endişelere neden oldu. Bu ateşin Çupanlı Şeyh Hasan ile gizlice ittifak yapan emirlere bir işaret olduğu şüphesine kapıldılar. Bu esnada da Emir Pir Hüseyin Çupani ayrılarak kendi amcasının oğlu Emir Şeyh Hasan Çupani

⁷⁷ Browne, (III/59) bu hatunun Satı Beg Hatun olduğunu söylemiştir. Ancak diğer kaynaklarda bu hatunun Devlet Hatun olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bahsedildiği üzere bu dönemde Satı Beg Hatun kendi oğlu Suyurğan ile Şeyh Hasan Celayir tarafından Karabağ ve Gürcistan'ın idaresine tayin edilmişlerdi ve Şeyh Hasan Celayir'in müttefiki durumunda bulunuyorlardı.

⁷⁸ Fasîh-i Havâfi, (III/54) bu olayı 739 h. yılı olayları içinde vermiştir.

⁷⁹ Şabânkâreî, s.311-312; el-Eherî, s.164-165; İbn-i Haldûn, IV/792; Âbrû, zeyl, s.202-203; Fasîh-i Havâfi, III/54; Semerkandî, Matlû'ü's-sâdeyya, I/163; Mirhând, V/544-545; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/227; Ebulgâzi Bahâdır Han, s.167; Müneccimbaşî, III/8; Deguignes, VI/74; Howorth, III/641-642; Muhammed Hasan Han I/632; İkbâl, s.355-356; Azzâvî, I/533; Çani, I/31-33; Beyânî, s.22-24; Piriyev, s.38-39

'nin tarafına geçti. Bu da endişeleri iyice artırdı. Büyük Şeyh Hasan da ihanete uğrayacağı endişesi ile her hangi bir araştırma bile yaptırmaya gerek duymadan ordugahtan ayrılarak Tebriz'e gitti.³⁰ Sultan Muhammed ise beraberinde kalan kuvvetlerle savaşmaya devam etti ise de yenildi ve Yalancı Timurtaş taraftarlarının eline düşerek öldürüldü.³¹

Bu mağlubiyet Emir Şeyh Hasan Celayir'in uzunca bir süre zor bir dönem geçirmesine neden oldu. Zira Yalancı Timurtaş, Küçük Şeyh Hasan ve yandaşları bu galibiyetin ardından bütün Azerbaycan'ı istila ederek bu bölgede tam bir dehşet havası estirdiler. Her tarafı yağma ve talan ettiler. Uyrat emirleri ve Emir Ukrume'un çocukları Sultaniye'ye giderek yağmalanabilecek her şeyi yağmalayıp şehrin altını üstüne getirdiler. Şehir halkı ev, tarla ve bahçelerini terkederek canlarını kurtarabilmek için dağlık bölgelere çekilmek zorunda kaldılar.

Ancak bu durum fazla sürmedi. Bulunduğu komandan oldukça meymun olan Yalancı Timurtaş Karaçeri bu durumun uzun süre devam etmeyeceğini ve Emir Şeyh Hasan Çupani 'nin kendisini bulduğu ilk fırsatta ortadan kaldıracığını, bu nedenle onu ortadan kaldırmadığı sürece kendisinin rahat edemeyeceğini düşünerek Küçük Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak için fırsat kollamaya başladı. Nihayet bir gün yalnız kaldıkları bir sırada aniden hançerini çekerek Şeyh Hasan Çupani'ye vurmak istedi. Ancak başarılı olamadı. Şeyh Hasan Çupani ise kaçarak onun gerçek Timurtaş olmadığı sırrını ifşa etti ve Gürcistan tarafına giderek Emir Suyurğan ve Şehzade Satı Beg Hatun'a sığındı. Yalancı Timurtaş Karaçeri ise Tebriz'i ele geçirmek için bu bölgeye yöneldi. Emir Şeyh Hasan Celayir, Karaçeri'ye karşı koyunca, Karaçeri mukavemet edemeyerek kaçtı. Şeyh Hasan Celayir ise oradan Sultaniye'ye yöneldi. Burada buluna Uyrat emirleri onun geldiğini duyunca şehri bırakarak kaçtılar. Karaçeri de onlara katıldı ve birlikte Bağdad tarafına gittiler. Düşad Hatun ve Emir Şeyh Hasan Celayir'in bütün aile efradı ve karargahı (Ordu) Tebriz'de bulunuyordu. Şeyh Hasan Celayir bütün aile efradını ve karargahını daha güvenli olduğu için Sultaniye'ye taşıyarak buraya yerleşti.³²

2.1.11. Şehzade Satı Beg Hatun'un İlhanlığı:

Bütün bunlar olurken Yalancı Timurtaş hilesinden tam bir sonuç çıkaramayan ve bütün umutları boşa çıkan Küçük Şeyh Hasan yanlarına sığındığı kendi akrabaları Şehzade Satı Beg ve Emir Suyurğan'ın Emir Şeyh Hasan Celayir ile aralarındaki soğukluktan yararlanmak istedi. Bir İlhanlı melikesi olan Satı Beg Hatun'u ilhanlık için tahrik ve teşvik etti. Bu tahriklerinin sonucunda de Satı Beg Hatun'u³³ 739/1338-1339 yılında Gürcistan'da ilhan ilan ederek adına hutbe okutup sikke bastırdı.

³⁰ el-Eheri, (s.164-165) Emir Şeyh Hasan Celayir'in savaştığını ve yenildikten sonra Tebriz'e gittiğini yazmıştır.

³¹ Şebänkârci, s.311-312; el-Eheri, s.164-165; İbn-i Haldûn, IV/792; Âbrû, zeyl, s.202-203; Fasîh-i Havâfi, III/54; Semerkandî, Matlû'û's-sâdeyn, I/168; Mirhând, V/544-545; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/227; Ebulgâzi Bahadır Han, s.167; Müneccimbaşî, III/3; Deguignes, VI/74; Howorth, III/641-642; Muhammed Hasan Han, I/632; Spuler, İran Moğolları, s.147; İkbâl, s.355-356; Âzzâvî, I/533; Râzi, s.334-335; Çani, I/31-33; Beyânî s.22-24; Piriye, s.38-39; Boyle, "Dynastic And Political History", Iran, V/414-415; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.256

³² el-Eheri, s.165-166; İbn-i Haldûn, IV/792; Âbrû, zeyl, s.203-204; Semerkandî, Matlû'û's-sâdeyn, I/169; Mirhând, V/546; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/227-228; Kazvîni, Lübbü'l-tevârih, s.248; Howorth, III/642; Muhammed Hasan Han, I/632; Browne, III/59; Spuler, İran Moğolları, s.147-148; İkbâl, s.356; Çani, I/33; Beyânî s.24; Piriye, s.39

³³ Mirhând, (V/546) Satı Beg Hatun'u değil de Oran oğlu Suyurğan'ı ilhan ilan ettiğini kaydetmiştir. Ancak diğer kaynakların tamamı Satı Beg Hatun isminde birleşmişlerdir. Ayrıca elde mevcut sikkeler Satı Beg Hatun'un adına basılmıştır.

Reşideddîn Fazılullah'ın torunlarından Hâce Şeyhi ve Hâce Ali Şah'ın neslinden Ğiyaseddîn Muhammed'i onun vezirliğine getirdi. Bu şekilde Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan Satı Beg Hatun'un , dolayısıyla da Küçük Şeyh Hasan 'ın hakimiyeti altına girmiş oldu. Şeyh Hasan Celayir ise sadece Sultaniye ve Irak-ı Acem'in bir kısmını elinde bulunduruyordu. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Küçük Şeyh Hasan ve Satı Beg Hatun hakimiyetleri altındaki bölgelerden kalabalık bir ordu teşkil ederek Emir Şeyh Hasan Celayir'i ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Şeyh Hasan Celayir ise bunu haber alınca Sultaniye'yi bırakarak Kazvin'e çekildi. Satı Beg ve Küçük Şeyh Hasan 'ın ordusu Sultaniye'yi işgal ederek Kazvin'e yöneldiler. Şeyh Hasan Celayir emrindeki kuvvetlerle onlara karşı koymak üzere Kazvin dışına çıktı. Ancak kış mevsimi geldiğinden dolayı her iki taraf da savaşmayı göze alamadılar. Birbirlerine karşılıklı elçiler göndererek aralarında bir barış sağladılar. Bu anlaşmaya göre Büyük Şeyh Hasan , Satı Beg Hatun'un ilhanlığını kabul edecek , buna karşılık da Sultaniye ve Irak-ı Acem'in bir kısmı ona verilecekti. Yapılan anlaşma sonucunda Satı Beg Hatun ve Emir Şeyh Hasan Çupani Azerbaycan ve Arran tarafına gitti. Büyük Şeyh Hasan ise Sultaniye'ye döndü.

Bu kargaşa esnasında Büyük Şeyh Hasan 'dan ümidini kesen Diyarbekir hakimi Hacı Toğay ve desteksiz kalan Anadolu naibi Emir Eretna bağımsız kaldılar. Anadolu eyaletinin diğer bir kısmı ise Küçük Şeyh Hasan 'ın kardeşi Melik Eşref b. Timurtaş tarafından istila edildi. Emir Ukrunc'un çocukları Kürdistan ve Huzistan vilayetlerinde, Emir Mahmud Şah İncü'nün çocukları ise Fars vilayetinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ayrıca İlhanlı Devleti sınırları içinde kalan diğer bir çok vilayetin her birinde de küçük feodal beylik ve hanedanlar bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bu tarih itibarı ile İlhanlı topraklarında oluşan coğrafi ve siyasi dağılıma göre ; İçinde Niğde, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Gümüşhane ve Erzincan gibi şehirlerin bulunduğu Anadolu eyaletinde Emir Eretna, Diyarbekir, Ahlat, Erzurum ve civarında Hacı Toğay b. Emir Sutay, Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan bölgelerinde Satı Beg Hatun ve Emir Şeyh Hasan Çupani, Irak-ı Acem'in bir kısmı ile Sultaniye'de Emir Şeyh Hasan Celayir , Kürdistan ve Huzistan'da Emir Ukrunc'un çocukları, yine Anadolu'da Karahisar Kalesi ve civarında Melik Eşref b. Timurtaş, Fars bölgesinde İncü emirleri, Yezd 'de Emir Muhammed Muzaffer, Kirman'da Melik Kutbeddîn Ğari, Bam eyaleti ve Horasan'ın bir kısmında Melik Şucaeddin, Irak-ı Arab ve Bağdad'da Yalancı Timurtaş ve Uyratlılar, Herat ve civarında Melik Ğiyaseddîn Kert, Horasan'ın büyük bir kısmı ve Mazenderan bölgelerinde Toğatimur Han, Toğatimur'a tabi olmakla birlikte Tus ve Meşhed eyaletlerinde Emir Argun Şah, Kuhistan bölgesinde ise Emir Abdullâh Molay hakimiyet sürüyorlardı.²⁴

II.1.12. Emir Şeyh Hasan Celayir'in Toğatimur Han'ı İlhan İlan Etmesi.

Emir Şeyh Hasan Celayir, Satı Beg Hatun ve Emir Şeyh Hasan Çupani ile yaptığı anlaşmayı zorunlu olarak ve zaman kazanmak maksadı ile yapmıştı. Ayrıca Emir Şeyh Hasan Çupani'ye de güvenmiyordu. Bu nedenle anlaşmadan kısa bir süre sonra tek çare olarak gördüğü Horasan ve civarında ilhan ünvanı ile hakimiyet süren

²⁴ Şacânkâreî, s.310-312; el-Eberî, s.166-167; Âbrû, zeyl, s.204-205; Semerkandî, Matlân's-sâdeya, I/170-171; Mirhând, V/546-547; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/228; Kazvinî, Lubbu'l-tevârih, s.248; Muhammed Hasan Han, I/632; Browne, III/59; Spuler, İran Moğolları, s.148; İkbâl, s.355-357; Âzzâvî, I/537-538; Râzî, s.335; Ğani, I/34-39; Piriyev, s.39; Boyle, İran, VI/415; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/98; Smith, Huric u Üric, s.110; Taran, Osman, "Bayburt", İA, II/366; Zerrinküb, Donbâle-i Rüzgârân, s.256; Rüdgar, s.50-54

Toğatimur Han'a elçiler göndererek onu Satı Beg Hatun ve Küçük Şeyh Hasan 'a karşı yarduma çağırdı ve buna karşılık kendisini ilhan olarak tanıyacağını vaadetti. Şeyh Hasan Celayir'in elçileri Atabek Taştımur ile Emirzade Çupan Kutluğ b. Mübarek, Toğatimur Han'ın huzuruna giderek onu Sultaniye'ye davet ettiler. Toğatimur saltanat hırsı ile kış mevsimi ortası olmasına rağmen büyük bir ordu ile Mazenderan'dan Irak-ı Acem'e doğru yola çıktı ve 739/1339 yılı recep ayında Save şehrine ulaştı. Emir Şeyh Hasan Celayir ve emirleri onu burada karşılayarak değerli hediyeler sundular. Daha sonra da hep birlikte Sultaniye'ye gittiler.³⁵

Ancak kısa bir süre sonra Şeyh Hasan Celayir, Toğatimur'u çağırdığına pişman oldu. Zira Toğatimur Han ve Horasan emirlerinin tamamı Vezir Hâce Alaeddin Muhammed'in görüşleri doğrultusunda davranarak Şeyh Hasan Celayir'e fazla itibar etmiyorlardı. Ayrıca Hâce Alaeddin Muhammed gelir gelmez Emir Şeyh Hasan Celayir'in hakimiyeti altındaki bu bölgelerde henüz bir istikrar sağlanmamış olmasına rağmen bir takım düzenlemeler yaptı ve Şeyh Hasan Celayir'den de yükütlü miktarda bir vergi aldı. Halbuki bu mülkler Gazan Han zamanından itibaren babası Emir Hüseyin Küregen'e, onun ölümünden sonra da Emir Şeyh Hasan Celayir'e bırakılmıştı ve yarlıg ile vergiden muaf tutulmuştu. Bu nedenle Şeyh Hasan Celayir pişman olmakla birlikte başka bir çaresi olmadığı için bu olay karşısında sesini çıkarmadı.³⁶

Öte yandan Çupanlı Şeyh Hasan kendileri aleyhine yapılan bu ittifaktan haberdar olur olmaz hiç vakit kaybetmeden harekete geçti ve Satı Beg Hatun ile Suyurğan'ı da yanına alarak Azerbaycan'a geldi ve burada ordu toplamakla meşgul oldu. Azerbaycan'a geldiği sırada Uyratlılar Yalancı Timurtaş'ı yakalayıp bağlayarak onun huzuruna getirdiler. Yalancı Timurtaş burada Satı Beg Hatun'un emri ile öldürüldü.

Çupanlı Şeyh Hasan bu kez de Toğatimur Han ile Şeyh Hasan Celayir'in ittifakını bozmak ve onları etkisiz hale getirmek için yeni bir hileye başvurdu. Bir taraftan onlara elçiler göndererek barış yapma yolları ararken bir taraftan da Toğatimur Han'a gizlice adamlar göndererek onu Şeyh Hasan Celayir'in karısı Dilşad Hatun'a karşı heveslendiriyor ve ona ilhanlık vaadediyordu. Toğatimur Han ise Emir Şeyh Hasan Celayir'i ortadan kaldırarak Çupanlıları kendi tarafına çekme düşüncesine kapılmıştı. Çupanlı Şeyh Hasan onun bu niyetini sezince gizlice bir haber göndererek Çupanlıların önceden beri Toğatimur Han'ın ilhan olmasını istediklerini, Toğatimur Han'ın Çupanlı Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak için kendileri ile işbirliği yapması halinde Satı Beg Hatun'u onun nikahına geçirerek bütün Çupanlıların kendisinin hizmetine girmeye hazır olduklarını bildirdi. Toğatimur Han bu teklifi memnuniyetle karşılamakla birlikte onlara tam olarak güvenemediği için bir garanti istedi. Çupanlı Şeyh Hasan ise bu garantinin Toğatimur Han'un kendi elinde olduğunu, Satı Beg Hatun'un evliliğe ikna edilebilmesi için Toğatimur Han'un kendi el yazısı ile bir mektup yazarak kendilerine göndermesinin yeterli olacağını söyledi. Gözünü saltanat hırsı bürümüş olan Toğatimur Han yaptığı işin sonuçlarının ne olabileceğini düşünmeden bir

³⁵ Şabânkâreî, s.310; el-Eherî, s.166; Âbrû, zeyl, s.204; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/171; Mîrhând, V/547; Hândmir, Habû'u's-siyer, III/228; Kazvîni, Lu'bu'l-tevârih, s.243; Mîneccimbaşı, III/3; Howorth, III/643; Muhammed Hasan Han, I/632; Spuler, İran Moğolları, s.148; İkbâl, s.357; Çani, I/38; Piriyev, s.40; Boyle, İran, V/415; Smith, Hurûc u Ürûc, s.112

³⁶ Şabânkâreî, s.310; Âbrû, zeyl, s.205-205; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/171; Mîrhând, V/547-548; Hândmir, Habû'u's-siyer, III/228; Muhammed Hasan Han, I/632-633; İkbâl, s.357; Beyânî, s.25

mektup yazarak “Çupanlılar, Celayirliileri ortadan kaldırmak için harekete geçsinler. Ulus emirliği onların olsun. Böylece dünya sükunet bulsun ve ihtilaflar ortadan kalksın” diye mesaj gönderdi. Böylece amacına ulaşan Emir Şeyh Hasan Çupani mektubu alır almaz geceleyin gizlice Celayirli Şeyh Hasan’ın ordugahına geldi ve onun naiplerini çağırarak mektubu onlara verdi ve “Horasan’dan getirterek dost kabul ettiğin ve 1000 tûmen haraç ödediğin kişi senin hanedanını ortadan kaldırmak için bu düşünceleri taşımaktadır. Oysa düşman ve rakip olarak kabul ettiğin ben, senin kurtuluşun için bu ihaneti ortaya koymaktan kaçınıyorum, seni dostunu düşmanını iyi tanıyan konusunda uyartıyorum” diye haber gönderdi.

Celayirli Şeyh Hasan bu mektubu görünce ve bu sözleri duyunca hayret ve dehşet içinde kaldı. Derhal Toğatimur Han’ın beylerbeyi Emir Nevruz’u çağırarak Toğatimur Han’ın yazdığı mektubu ona gösterdi. Olanlardan hiçbir şekilde haberi olmayan Emir Nevruz ise utancından dolayı başını bile kaldırmadı ve bu hareketinden dolayı Toğatimur’u kınamadı. Derhal Toğatimur Han’ın yanına gelerek onu bu davranışından ötürü azarladı ve ağır hakaretlerde bulundu. Toğatimur Han ise utancından dolayı sabahı bile beklemeden karargahı terkederek Horasan’ın yolunu tuttu.³⁷ Ertesi sabah da emirleri toplanarak onun peşinden Horasan’a döndüler. (zilhicce 739/1339)³⁸

2.1.13. Celayirli Şeyh Hasan’ın Şah Cihan Timur’u İlhan İlan Etmesi:

Toğatimur Han’dan umduğunu bulamayan Şeyh Hasan Celayir Horasanlılar’ın ve Toğatimur Han’ın Horasan’a dönmesinin ardından savaşmayı göze alamayarak Telembar civarındaki Akdağ bölgesine çekildi. Burada bir süre kaldıktan sonra Irak-ı Arab ve Bağdad tarafına gitti. Ancak Şeyh Hasan Çupani’ye karşı her defasında mağlup olmasına rağmen Çupanlılar’ın hakimiyetini kabullenemediği için sultanat mücadelesine devam etme kararı aldı.³⁹

Emir Şeyh Hasan Celayir bu kararı doğrultusunda 739 (Haziran1339) yılı zilhicce ayında Bağdad’da Geyhatu Han’ın oğlu Alafrang’ın neslinden Şah Cihan Timur adındaki bir İlhanlı şehzadesini ilhan ilan ederek Satı Beg Hatun’u

³⁷ Bu olayı el-Eherî,(s.166-167) daha farklı bir şekilde anlatarak şöyle demiştir. “Horasan’dan Toğatimur Han ve Argun Şah haber göndererek eğer Emir Şeyh isterse yardım için gelelim dediler. Bunun üzerine Emir Yusuf Şah’ı gönderdi ve onları çağırdu. Onlarla Çupanlılar’ı defetmek için anlaşma yaptı. Bahar gelince iki ordu savaşmaya hazırlanırken Şeyh Hasan b. Timurtay, Emir’ef(Celayirli Şeyh Hasan) mektup yazarak biz hepimiz senin bendeleriniz. Satı Beg senin akrabadır. Toğatimur Han ise bir yabancıdır ve onu bu memleketete getirmek uygun değildir. Biz seninle daha önce yaptığımız anlaşmaya sadıktır deddi. Emir’in Horasanlılar’la yaptığı anlaşmanın temelli sözleşme olmadığı için geceleyin kendi ordugahını toplayarak gitti ve sabahleyin Çupanlılarla birleşti. Toğatimur Han ve Argun Şah ise geri döndüler. Onlar bir kaç gün birlikte kaldılar. Ancak emir onların kıvılcımlanması zulüm ateşini ve her birini bir tarafa çektiğini müşahade ettiği için onlardan ayrılarak Bağdad tarafına gitti ve etrafındakilere bu taifenin müslümanlara şerikati yoktur. Bunlardan uzak durmak daha uygundur deddi”

³⁸ Şabankâreî, s.311; Âbrî, zeyl, s.205-206; Fasîh-i Havâfi, III/56; Semerkandî, Matlân’s-sâdeya, I/172-173; Mîrhând, V/548-549; Hândmir, Habûb’s-siyer, III/229-230; Kazvîni, Lubbu’l-levârîh, s.248-249; Howorth, III/613-644; Muhammed Hasan Han, I/632; İkbâl, s.358; Çani, I/38-39; Beyânî, s.26; Firiye, s.40; Smith, Hürûc u Ürûc, s.112-114

³⁹ Howorth, (III/645) ve Smith, (Hürûc u Ürûc s.115) el-Eherî’yi kaynak göstererek Şeyh Hasan Celayir’in bu süre zarfında bir süre için Satı Beg Hatun’ın ilhanlığını tanıdığını ve onun adına butbe okutup sikke bastırıldığını, ancak Çupanlı Şeyh Hasan’ın bu dönemde oldukça güçlendiği için Satı Beg Hatun’u ilhanlıktan azlederek Sülcüman Han’ı ilhanlığa getirdiğini, bunun üzerine Celayirli Şeyh Hasan’ın kaçarak Bağdad’a gitmek zorunda kaldığını yazmışlardır. Ancak Eherî’de böyle bir kayıt yoktur.

tanımadığını bildirdi. Buradan Diyarbekir ve Huzistan bölgelerine yönelerek buraların bazı kısımlarını kendi hakimiyet sahasına kattı ve fethettiği yerlerin idaresini kendi oğlu ŞeHzade İlkan'a bıraktı. Böylece kısa bir süre içinde Irak-ı Arab, Huzistan ve o sırada Hacı Toğay'ın kardeşinin oğlu ve Çupanlılar'ın müttelifi olan İbrahim Şah'ın elinde bulunan Diyarbekir eyaletinin bazı bölgelerinde hakim duruma geçti. Ardından da Şeyh Hasan Çupani ile savaşmak üzere bu bölgelerden ordu toplamakla meşgul oldu.⁹⁰

Bu taraftan hiç savaşmadan zekası ve kurnazlığı ile güçlü rakipleri Celayirli Şeyh Hasan ve Toğatimar Han'ın ordularının dağılmasını sağlayan Çupanlı Şeyh Hasan, Satı Beg Hatun ile birlikte Ucan'a döndü. Fakat bir süre sonra kadından ilhan olmayacağını ve Satı Beg Hatun ile amaçlarına ulaşamayacağını düşünerek Ucan'da aniden Satı Beg Hatun'un ordugahını basarak yağmaladı ve onu ilhanlıktan azlederek Hülegü'nün oğlu Yeşmur'un soyundan İlyas isimli bir şehzadeyi Sultaniye'de Süleyman Han adı ile ilhan ilan etti. Satı Beg Hatun'u da zorla onun nikahına geçirerek Süleyman Han adına hutbe okutup sikke bastırıldı. Bu şekilde kendisi de Azerbaycan, Karabağ (Arran), Gürcistan, Muğan ve Irak-ı Acem'de tek söz sahibi kimse oldu. Kış mevsimini Sultaniye'de geçirdikten sonra Emir Şeyh Hasan Celayir ile savaşmak üzere hazırlık yapmak maksadı ile Ucan'a gitti. Süleyman Han Tebriz'den, Emir Suyurğan Karabağ'dan, Emir Hüseyin Çupani de Şiraz'dan Ucan'a gelerek burada büyük ve kalabalık bir ordu oluşturdular.⁹¹

Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur Han Bağdad, Irak-ı Arab, Diyarbekir ve Huzistan bölgelerinden toplanan kuvvetlerle Azerbaycan'a yönelirken Şeyh Hasan Çupani ve Süleyman Han da büyük bir ordu ile Ucan'dan hareket ettiler. İki ordu Merağa'da Cağatu Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. 740 (mayıs 1339) yılı zilhicce ayının sonunda iki taraf arasında çok şiddetli bir çarpışma yaşandı ve sonuçta Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur yenilerek dağılmış bir halde yeniden Bağdad'a çekilmek zorunda kaldılar. Bu savaşta yine Şeyh Hasan Celayir'in tarafında yer alan Diyarbekir hakimi Hacı Toğay da Diyarbekir'e döndü.⁹² Çupanlı Şeyh Hasan⁹³ ise etraftaki ülkelere birer fetihname göndererek galibiyetini ve Süleyman Han'ın ilhanlığını duyurdu

⁹⁰ el-Eheri, s.166; Âbrü, zeyl, s.208; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/183-184; Mirhând, V/549-550; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/229; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.249-250; Deguignes, VI/74-75; Howorth, III/645; Muhammed Hasan Han, I/632; Huart, s.12; Zeyneloğlu, s.69; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.149; İkbâl, s.358; Râzi, s.335; Çani, I/39; Beyânî, s.27; Piriyev, s.40; Boyle, İran, V/415; Safa, III-1/29; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/54; Yuvalı, "Hasan-ı Bazarı", DİA, XVI/312

⁹¹ Şabânkârei, s.308; el-Eheri, s.167; Âbrü, zeyl, s.208; Fasîh-i Havâfi, III/56-57; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/184; Mirhând, V/550; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/229; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.250; Ebulgâzi Bahadır Han, s.167; Browne, III/60; İkbâl, s.358; Âzzâvî, I/534; Râzi, s.336; Çani, I/39; Beyânî, s.27; Piriyev, s.42; Boyle, İran, V/415; Smith, Hurûc u Ürûc, s.128-129

⁹² el-Eheri, s.168; Âbrü, zeyl, s.208; Fasîh-i Havâfi, III/58; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/185; Mirhând, V/550; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/229-230; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.250; Ebulgâzi Bahadır Han, s.167-168; Deguignes, VI/75; Howorth, III/645; Muhammed Hasan Han, I/633; Huart, s.12; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.149-150; İkbâl, s.358; Âzzâvî, I/534; Çani, I/43; Beyânî, s.27; Smith, Hurûc u Ürûc, s.128-129; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.256

⁹³ Feridun Ahmed Beg, (I/73) mektubu yazanın Celayirli Şeyh Hasan olduğunu belirtmiştir. Ancak mektubun içeriğinden bu fetihnameyi Çupanlı Şeyh Hasan'ın yazdığı anlaşılmaktadır.

چون هر که را سعادت جاودانی در تمهید قواعد کاسرانی مساعدت نمود. و تا یقین
آسمانی درنا کبد مبانی جهانبنانی موافق و موفق بود و مملکت پایدار بدستکاری
شمسیر آبدار دولت او را دست داد و گردون سرکش سبایش حکم او را بواجبی کردن
نهاد و صفحات آفاق بنفحات صبت سائر او معطر گشت و وجنات ایام بحسنات عدل
شامل او مورد شد و لطف صنع باری مثال طاعتنداری و فرمانبرداری او را بتوقع
واولی الامر منکم موشح فرمود و تعظیم و توبه ذکر او بنیان ﴿ ورفضالك ذکرك ﴾
شرح کرد اینست و در نفع دوستان و دفع دشمنان قدرت و نصرت را پراشی و رایت او
همگان گردد و در ایمان ابرار و اهانت اشراک صلاح و نجات را بارویت و نیت او
همرکاب ساخت باید که در نصاریف احوال و نضعیف اعمال تقبل بقول بزدی که
﴿ من یعمل مثقال ذره خیرا یره و من یعمل مثقال ذره شریرا یره ﴾ واجب دارد هر که اجراء
خدمت او بست و پای در حریم اخلاص او نهاد و دست در فترک طاعت او زد و بمجمل
متین دولت او تمسک جست و نواصبی هوارا در نحر می رضای او تمسک کرد و اقبال
در بافت خدمت او را بافاضه شکر نعمت استقبال نمود و شرائط اخلاص و طاعتنداری
در اقامت وظایف خدمتکاری او بچسبای آورد و داعی همت ملکانه و مساعی کرم بی کرانه
بر طبق ﴿ من جاء بالحسنه ﴾ در تقرب و ترحیب و انعام و احسان او متوفرشد و آثار
ثمره اخلاص و فرسعادت اختصاص بر چهره احوال او ظاهر کرد و باز هر کس ربنه
طاعت بر مقتضای فرمان او سر بسا بد خذلان و عصیان روزگار او را در باید و سوابق
حقوق را بکفران و عقوف مقابله روا دارد و بخت بد و ساوس کیج خدمتی بر دل و خاطر
او بکازد عزم درست ما که بزمید اصابت مخصوص باشد بر موجب حکم ربانی که
﴿ ذلک بما قدمت ایدیکم ﴾ بواعث سیاست و حجت را در تهریک او بواجبی تحریک دهد
چنانکه صورت آتش هبت باد غفلت از سر آن خاکسار بواسطه شمسیر آبدار بر شکلی
بیرون برد که هیچ آفریده دیگر جز جاده مطاوعت و تسبیح متابعت نبرد و هر کاه که
این دو قاعده استمرار است و این دو قانون استغفار گرفت و هر کس جزای فعل خویش دید

و کاشته عمل خود بدین ویتوای کلام یزدانی در تحقیق این معانی که
 مژگان احستم احستم لافسکم وان سائتم فیها ^{بک} باد ضار سید و دوست موافق از دست
 مسافقی مقیم باشد هر آینه کسوت جبهه نبانی بضر از کامرانی معنی کردد و مقاصد و آمانی
 بیکوثر و جبهی حاصل و مسلم شود و دنی و قاصی و طبع و عاصی را در امثال فرمان
 تدانی کفد پدید آید و رعیت و بندگان در طاعت هر ساعت یقیناً بحدکم دلالت این مفاسد
 و مقتضای این حالت که چون بزرگت نعمت و تمت گفته زقم سلطنت ^{بک} وان الارض لله
 یورثها من شاء من عباده ^{بک} برانصیبه روزگار ما کشیده است و خزائن رحمت را در پرتو
 کشفاده و در قایق نعمت را بر سرمان تار کرده و جبروت مملکت مایه رجح که لایعین رأیت
 و لا اذن سمعت و لا خطر بیان بشر رسانیده و بار قدرت کامله و قوت شامه و الحمد لله
 عنی ذلک کرامت فرموده تاهر که شی از خط فرمان بیرون نیساید و سر از جاده اطاعت
 فرا کشید دست بد و سرزای او بر اجبی بدیم و چون کسی بسوا بق مرضی در خدمت
 مستظفر باشد بنازه در جبه و حسب استحقاقی که دارد بر قضای حقوق او توفیر بیم
 تدر و فضایل شکر نعمت بموجب الشاکر استحقاقی نیز بد انواع اصطناع او زبده فرماییم
 لهذا شیخ حسن چوبانی که از امراء ایلخان پاینده سپهسالاری عراق عرب فائز گشته
 بود و قبل از فترت سلطان ابوسعید رحمد لله در قلعه کاخ حبس برد ناگاه یک جزایه
 خود را از آن جا بیرون نداخته و بعضی از تارک و او باش بخود جمع کرده و وطنی سلیمان
 زم را از اولاد ایلخان بشهر باری نصب کرده و بچنانب عراق عرب رفته و رایات مخالفت
 برافراشته و بتخریب بلاد و تعذیب عباد آغاز نموده و رعایا و برابا از ظم و تسلط او بچنان
 آمده از روی داد خواهی فریاد و نغان خود را بگوش هوش همایون مادر رسانیدند
 رحال آتش غضب شاهمی بالا گرفته قسم برکاب باد پای همت نهاده بالشکری چون
 سبیل روان و در باری خروشان روی برفع و دفع آن کاشتم و خالك بخت را فر فرقی
 آن بغی بی وقار با شکر و در جوانی مرغه تلافی صفین و قد گشته بعد از کوشش
 بسبب و کشتن بیشمار ^{بک} وان حزن بالهم نقابون ^{بک} نصیب بخت بیدار ما کشت و انگسار
 رخسار بسپهر دست افتاده در طرفه تعیین متفرق و پریشان گشته و سر نخدود
 بن روز یکی ز مخصوصان همین زم از من خبیثس جدا کرده بر رسم ستمند ستمند
 سرنگون برافکند و سپین آده سلیمان با یکی این مخلص راضی گشته در خدمت قیاد
 بود بدیم که بشق سیر الله او بر داعی اجن را اجابت گفت و خلافت عاصه را جبه و رعیت
 و آنه بجماع امت بدت همایون ما و بعد نمودند و در ساعت سعادت و وقت مبارک باورنگ
 درات جموس نموده ساکد و خطبه ماسمت شاعت پذیرفت و حکومت بغداد را در پادش
 خدمت بفارس میدان جلالت همین بها در زم بود که در بزم و غا الا این الحصار بود
 و در دست مقرر فرمودیم بیت ^{بک} در صد هزار قرن سپهر پیاده رو ^{بک} نارد چو او سوار پیاده
 روزگار ^{بک} و خاص و عام در ساید سعادت انجام ما آسوده حال و صرفه البال گشته و زنگ دقت
 ز چیره روزگار زنده شده سیاس و محبت کویان جریده اخلاص بر سبیل اخبار
 و عدلان باخرف و اکاف عالم و عالمیان مرقوم گشته و دارند طو رمش بک را بخصیص
 محبت کرامی ممتاز و معین نموده فرستاده شد در وقت وصول در بشت و خیر خواهی
 نزوده باقی حکایات بتقریر او حواله رفته و هر خدمتی که بوده باشد باشار الیه اعلام
 گشتند که شدم رسانیده آید ان شاء الله تعالی و نوعی فرمائید که کلزار مودت پڑم ده

نکشته کلهاى امید دوستان همواره ازان شکفته وچیده آید ودر محل غزا که مغان
اجابت دعاست مارا نیز یاد کرده اکر تعاونت احتیاج اقتدر ارسال قشون توقف نخواهد
کرد ظلال رأفت ممدود یادکتب فی اوائل شهر شعبان المعظم سنه اربعین و سبعه
بدارالطننه تبریز

Çupanlı Şeyh Hasan'ın Osmanlı Devleti Sultanı Orhan Gazi'ye gönderdiği 740 h. tarihli fetihname.⁹⁴

II.1.14.Celayiroğulları Devleti'nin Kuruluşu: Celayirli Emir Şeyh Hasan Bağdad'a döndükten sonra Şah Cihan Timur'dan da kendisine bir yarar gelmeyeceğini anladığı için onu ilhanlıktan indirerek bağımsız olduğunu ilan etti.⁹⁵ Bu şekilde Celayiroğulları veya diğer adı ile İlkanlılar Devleti'nin temeli atılmış oldu.(740/1339-1340)⁹⁶

Öte yandan amansız rakibi Emir Şeyh Hasan Celayir ve Şah Cihan Timur'u bir kez daha mağlup eden Çupanlı Şeyh Hasan, adından başka hiç bir varlığı olmayan Süleyman Han'ı da yanına alarak 741/1340 yılı sefer ayında Tebriz'e geldi. O, bahse konu bu son galibiyeti ile Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arran, Gürcistan ve Muğan bölgelerinde hakimiyetini pekiştirmiş, bu bölgelerde rakipsiz duruma gelmiş, hepsinden önemlisi İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e hakim olmuştu. Çupanlı Şeyh Hasan Tebriz'de bir süre devlet yönetimine çeki düzen vermekle meşgul olarak kendi yakınlarını ve adamlarını muhtelif bölgelerin hükümetlerin tayin etti. Kendisi de Tebriz'de kalarak bir taraftan devlet idaresi ile bir taraftan da ordunun tanzimi ve takviyesi ile meşgul oldu. Satı Beg Hatun'un oğlu Emir Suyurğan'ı kendi kardeşi Melik Eşref ile birlikte Irak-ı Acem ve Sultaniye'nin, amcasının oğlu Emir Pir Hüseyin'i de Fars bölgesinin yönetimine tayin etti. Çupanlı emirler ve yandaşları bu bölgelerde bir süre halka baskı, zulüm ve zorla haraç toplamakla meşgul oldular. Onların baskı ve zulümlerinden dolayı bu bölgelerde yaşayan halk topraklarını terketmek zorunda kaldı. Tarım ve hayvancılık yapılamadığı için Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de kıtlık ortaya çıktı.⁹⁷

⁹⁴ Feridun Ahmed Beg, I/73-75

⁹⁵ Smith, (Hürûc u Ürûc, s.129) her hangi bir kaynak belirtmeksizin Emir Şeyh Hasan Celayir'in Şah Cihan Timur'u azlettikten sonra eski politikasına dönerek tekrar Toğatimur Han'ın ilhanlığını tanıdığını ve o sıralarda Şeyh Hasan Çupanı'den ayrılmaya karar veren Satı Beg Hatun, Emir Suyurğan ve Horasanlılar ile ittifak yaparak Çupanlılar üzerine yürümek üzere harekete geçtiğini ancak Çupanlı Şeyh Hasan'ın daha çabuk davranarak onların ordularının bir araya gelmesinden önce Celayirli Şeyh Hasan'a saldırarak onu bozguna uğrattığını, böylece bu ittifakın bir sonuç almasının önüne geçtiğini belirtmiştir. Smith, ayrıca Eherî ve Âbrû'nun bu konuya değinmediklerini, bunun da Celayirli'lere meyilli olmalarından kaynaklandığını ifade ederek yine kaynak belirtmeden bu ittifakın delilinin 741-744 h. yılları arasında Bağdad'da Toğatimur Han adına basılan sikkelerin olduğunu söylemiştir. Ancak bu bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira sadece Eherî ve Âbrû değil Mîrhând, Hândmîr, Semerkandî gibi daha sonraki dönemlerde kaleme alınan kaynakların hiç birisi de bu olaydan bahsetmemiştir.

⁹⁶ Âbrû, zeyl, s.210; Fasîh-i Havâfî, III/58; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/185; Mîrhând, V/551; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/230; Kazvînî, Lubbu't-tevârih, s.250; Ebulgâzî Bahadır Han, s.168; Deguignes, VI/75;Howorth, III/645; Muhammed Hasan Han, I/633; Zeyneloğlu, s.69; Browne, III/60; İkbâl, s.359; Âzzâvî, I/534; Ğanî, I/43; DMF, I/223; Beyânî, s.27; Boyle, Iran, V/415; Piriyeve, s.43; Safâ, III-I/29; Zerrinkûb, Donbâle-i Rûzgârân, s.256

⁹⁷ el-Eherî, s.168; Âbrû, zeyl, s.210; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/185; Mîrhând, V/551; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/230; Muhammed Hasan Han, I/633; Spuler, İran Moğolları, s.150; Ğanî, I/40; Beyânî, s.27; Rûdgar, s.39

Bu itibarla Celayiroğulları Devleti'nin temellerinin atıldığı 740/1339-1340 yılında İlhanlı Devleti'nin toprakları muhtelif kabile ve hanedanlar tarafından şu şekilde taksim olunmuştur:

Irak-ı Arab'ın büyük bir kısmı, Bağdad ve Musul ile Cezire'nin bazı kısımlarında Emir Şeyh Hasan Celayir bağımsız olarak hakimiyet sürüyordu. Irak-ı Acem, Sultaniye, Azerbaycan, Karabağ (Arran) Gürcistan, Muğan ve Fars eyaletleri küçükü büyüğü bütün bağlı bölgeleri ile Çupanlı Şeyh Hasan'ın ve onun kuklası durumundaki Süleyman Han ve Çupanlı hanedanının ileri gelenlerinin elinde idi. Herat ve Horasan'ın bir kısmı Emir Hüseyin b. Emir Gıyaseddin Kert tarafından yönetiliyordu. Şiraz, İsfahan ve sık sık el değiştirmekte birlikte Fars'ın bir kısmı İncu emiri Ebn İshak İncu'nun, Yazd, Kirman, Varaka ve bağlı bölgeleri ise Ebu Said Bahadır Han zamanından beri bu bölgelerin idaresini üstlenmiş olan Muzafferoğulları beyi Emir Muhammed b. Muzaffer'in tasarrufu altında idi. Sebzar bölgesi, Beyhak ve Nişabur dolaylarında ise Serbedarlar sınırlı bir hakimiyet sürdürüyorlardı. Cartan, Kazvin ve Horasan'ın diğer kısımları ise Toğatimur Han ile ona tabi emirler tarafından idare ediliyordu.

Anadolu'ya gelince, İlhanlılar zamanında Anadolu eyaleti olarak adlandırılan bölgenin neredeyse tamamı bazen Emir Şeyh Hasan Celayir'i bazen de Mısır Memlûkuları'nı metbu ilan eden Emir Eretna'nın, Diyarbekir, Erzurum ve Ahlat dolayları Şeyh Hasan Celayir'in müttefiki, Sutaylılar'ın reisi Hacı Toğay'ın, Musul'un bir kısmı ve havalisi Hacı Toğay'ın yeğeni, aynı zamanda Çupanlı Şeyh Hasan'ın müttefiki İbrahim Şah'ın, Karahisar Kalesi ve havalisi ise yine Çupanlılar'dan Melik Eşref'in hakimiyet alanını teşkil ediyordu.⁹⁸

2.1.15. Celayirli Şeyh Hasan'ın Bağımsızlığını İlan Etmesinden Sonraki Durum

Şeyh Hasan Celayir addaşı ve en önemli rakibi Çupanlı Şeyh Hasan'a karşı uğradığı son mağlubiyetin ardından artık kukla ilhanlardan bir yarar gelmeyeceğini ve amaçlarına onlarla ulaşamayacağını anlatarak Şah Cihan Timur'u ilhanlıktan azletmiş mevcut ilhanları da tanımamıştı. Ayrıca saltanat mücadelesinde Çupanlılar'ın hakimiyetini de kabullenemediği için bağımsızlığını ilan etmişti. Daha önce anlatıldığı üzere anne tarafından bir İlhanlı şehzadesi durumunda olduğundan dolayı kendisini daha asil kabul etmesi ve Celayir kabilesinin Cengiz Han'ın ataları zamanından itibaren Cengiz Han hanedanının hizmetinde bulunmuş olması itibarı ile kendisini diğer kabile beylerinden daha fazla bu makama layık olduğunu düşünüyordu. Fakat Emir Şeyh Hasan Celayir bağımsızlığını ilan etmekle birlikte İlhanlı hanedanına olan bağlılığını sürdürüyor İlhanlı Devleti'nin yeniden inşa edilmesi yönünde gayret gösteriyordu. Uzunca bir süre devam eden mücadeleleri sonunda bunu en azından o an için başaramayacağını anlayarak uygun ortamın oluşmasına değin bir süre beklemenin daha iyi olacağını anlayarak Bağdad'da kendi köşesine çekilmişti.⁹⁹

Ancak Şeyh Hasan Celayir, Çupanlı Şeyh Hasan'a karşı uğradığı bütün yenilgilere rağmen mücadelesinden vazgeçmemekle birlikte hem yalnız kalmış hem de kuvvetlerinin büyük bir kısmını yitirmişti. Bu nedenle Bağdad'da bulunduğu süre

⁹⁸ Howorth, III/6-16; Muhammed Hasan Han, I/633; İkbâl, s.365-366; Çani, I/37; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/97-99; Piriye, s.40-41; Nevâi, Târîh-i Âl-i Muzaffer, s.15; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/54; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.254-256

⁹⁹ Muhammed Hasan Han, I/633-634; İkbâl, s.366-367; Çani, I/37-38; Piriye, s.40-41; Smith, Hurûc u Urûc, s.113; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.258

içinde özellikle Çupanlılar'la çatışmaya girmekten kaçınarak Musul havalisinde bulunan Türkmen grupları ile Cezire beidelerine yöneldi ve bu bölgelere doğru genişleyerek nüfuzunu artırmak ve kuvvetlenmek siyasetini devam ettirdi. Nitekim Bağdad'a çekildiği dönemde Musul havalisinde dağınık bir halde yaşayan Türkmen aşiretlerini ve Cezire bölgesindeki Arapları hakimiyeti altına aldıktan sonra mücadelesine kaldığı yerden devam etmek için 740/1339-1340 yılı içinde yeniden harekete geçti. Bu çerçevede öncelikle Türkmen, Arab ve Celayirîilerden oluşan bir ordu oluşturdu. Ayrıca o sıralar Uyrat kabilesinin reisi durumunda olan Ali Padişah'ın kardeşi Emir Seyfeddin Hafız'ı da kendi tarafına aldı. Bunlara ilaveten galibiyetini garantiye almak için Çupanlılar'a karşı Mısır'da hakimiyetini sürdüren Memlük sultanı Melik Nasır'a elçi göndererek ondan yardım istedi. Ayrıca Çupanlı Şeyh Hasan'a karşı uğradığı son mağlubiyetin ardından aralarının bozulduğu Diyarbekir hakimi Hacı Toğay ile barışmaları için aracılık etmesini rica etti. Melik Nasır aracılık ederek Hacı Toğay ile Şeyh Hasan Celayir'in barışmasını sağladı ancak yardım göndermek için kendisini metbu olarak tanıma şartını ileri sürdü.¹⁰⁰

Bu esnada kendisi aleyhine şekillenmekte olan bu ittifaktan haberdar olan Çupanlı Şeyh Hasan hiç vakit kaybetmeden harekete geçerek 741/1340-1341 yılında Süleyman Han ile birlikte güçlü bir orduyla Diyarbekir'e yöneldi. Bu bölgede önce Sutaylılar'ın yaylak bölgesi olan Muş ve havalisinde eşi görülmemiş bir tahribatta bulundu. Halkın evlerini, çiftçilerin harmanlarını yakarak Mardin sınırına kadar ilerledi. Mardin hakimi itaatini bülendirerek şehri yağma ve tahribattan kurtardı. Hacı Toğay ise kuvvetleri ile kaçarak Bağdad'da Emir Şeyh Hasan Celayir'e sığındı. Çupanlı Şeyh Hasan Diyarbekir eyaletinin ve Sutay ulusunun beyliğini kendi müttefiki olan Hacı Toğay'ın yeğeni İbrahim Şah 'a verdi. Ardından Emir Hacı Bey b.Emir Hüseyin Çupani emrindeki büyük bir orduyu Celayirî Şeyh Hasan'm üzerine gönderdi. Kendisi de bu bölgede karargah kurdu.¹⁰¹

Öte tarafları Emir Şeyh Hasan Celayir kendisine sığınmış olan Hacı Toğay ile birlikte Bağdad'da hutbe okutup sikke basturarak adet olduğu üzere bir elçi ile bu sikkelerden bir kısmını Melik Nasır'a göndererek ordu göndermesi durumunda Irak-ı Arab, Bağdad, Musul ve havalisini kendisine bırakacaklarını ve onu metbu olarak tanıyacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine Melik Nasır bir ordu ile Irak-ı Arab'a yöneldi. Ancak zaten öteden beri hasta olduğundan dolayı¹⁰² yolda hastalığı şiddetlenerek öldü.(11 zilhicce 741/mayıs 1341)¹⁰³

Celayirî Şeyh Hasan ve Hacı Toğay, Melik Nasır'dan gelecek yardımdan da umidi kesince çaresiz Çupanlı Şeyh Hasan'mın gönderdiği Hacı Beg b. Emir Hüseyin Çupani'ye karşı koymak üzere o sıralar emrinde bulunan Kara Koyunlu

¹⁰⁰ İbn-i Haldün, IV/649, 792; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, V/489; Howorth, III/646; Spuler, İran Moğolları, s.383; İkbâl, s.359; Âzzâvî, II/30-31; Beyânî, s.27; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/99-100; Yınanç, "Diyarbekir", IA, III/620; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/7

¹⁰¹ el-Eberî, s.168; Âbrâ, zeyî, s.211-212; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyya, I/204; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, V/452; Mirhând, V/552-553; Hândmir, Habâbu's-siyer, III/230-231; Spuler, İran Moğolları, s.151; İkbâl, s.359; Beyânî, s.27-28; Sümer, Türk Beylikleri, s.58-59; Yınanç, "Diyarbekir", IA, III/620

¹⁰² Makrizi, (Kitâbu's-sulûk, V/523) Melik Nasır'ın yola çıkacağı sırada Şeyh Hasan Celayir ve Hacı Toğay'ın Çupanlılar ile barış yaptığı haberinin geldiğini, bu nedenle zaten hasta olan Melik Nasır'ın bu haber üzerine üzülmesinden öldüğünü ifade etmiştir. Ancak Farsça kaynakların hiç birisinde böyle bir barışın yapıldığından bahsedilmemiştir.

¹⁰³ İbn-i Haldün, IV/792; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, V/489-491; Howorth, III/646-647; İkbâl, s.359-360; Âzzâvî, II/31; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/100-101; Yuvalı, "Hasan-ı Bucuzg", DİA, XVI/312; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/7

oymağı beyi Kara Hasan'ı seçkin askerlerden oluşan kuvvetli bir ordu ile Bağdad dışına gönderdiler. İki ordu arasındaki oldukça şiddetli geçen çarpışma sonucunda Kara Hasan'ın üstün gayretleri sonucunda Çupanlılar büyük bir bezimete uğradılar ve arkalarında çok sayıda ganimet bırakarak Diyarbekir'e, Çupanlı Şeyh Hasan'ın yanına geri döndüler.(741/1340)¹⁰⁴

Celayirli Şeyh Hasan böylece ilk kez Şeyh Hasan Çupani ve Süleyman Han'a karşı galibiyet kazanmış oluyordu. Şeyh Hasan Çupani ise bu mağlubiyetin verdiği hırs ve intikam duyguları ile Süleyman Han'ı na yanına alarak Anadolu'ya yöneldi. Yolları üzerinde bulunan Celayirli Şeyh Hasan'a bağlı bölgelerde büyük bir tahribatta bulundular. Her tarafı yakıp yağmaladılar. Süleyman Han yolda yanına bir miktar kuvvet alarak Tebriz'e döndü.¹⁰⁵ Çupanlı Şeyh Hasan ise Erzurum'a gelerek burada bir ay kaldı. Şehrin varlıklı kimselerinde yüklü bir miktarda haraç alarak Hacı Toğay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından inşa ettirilmiş olan Hasankale'ye gitti. Burada Hacı Toğay'ın inşa ettirdiği caminin mihrap ve minberini yakırdı. Halkın evlerini, ekim tarhalarını ve harmanlarını ateşe verdi. Hacı Toğay'ın oğlu Şeyh Hasan'm cesedini mezarından çıkartarak başını kestirip yerlerde süründürdü ve elinden gelen her türlü rezilliği yaptırdı. Onun bu şiddet ve zulmünden kaçan Sutaylılar, Avnik Kalesi'ne sığındılar. Avnik Kalesi savunmaya elverişli bir kale olduğu için Çupanlı Şeyh Hasan bir sonuç alamadı. Nihayet aynı yılın cemadielevvel ayında Tebriz'e döndü.¹⁰⁶ Kış Süleyman Han ile Tebriz'de geçirdi. Bu süre içinde Vezir Gıyaseddin Muhammed Ali'yi Sultaniye'ye göndererek daha önce kardeşi Melek Eşref ile Sultaniye'nin yönetimine gönderdiği Emir Suyurğan'ı Horasan padişahi Toğatimur Han ile kendisine karşı işbirliği yaptığı gerekçesi ile yakalatarak Tebriz'e getirtti. Onu bir süre Tebriz'de tutuktan sonra Anadolu'da kendi mülkiyetinde bulunan Karahisar Kalesi'ne kale hapsine gönderdi.¹⁰⁷

Çupanlı Şeyh Hasan'ın Diyarbekir'den ayrılmasından sonra daha önce de bahsedildiği üzere araları açık olan Hacı Toğay ve yeğeni İbrahim Şah barışarak Çupanlılar'a karşı ittifak yaptılar. Bunu haber alan Çupanlı Şeyh Hasan ise 742 1341-1342 senesi bahar mevsiminde tekrar bu bölgeye yöneldi. Burada Hacı Toğay ve İbrahim Şah'ın karargahlarının bulunduğu Aladağ bölgesi ve Bulanık'ı yağmaladı. Buralarda büyük tahribatta bulundu. Hacı Toğay tekrar kaçarak Şeyh Hasan Celayir'e sığınırken İbrahim Şah da yeniden Çupanlılar'ın tarafına geçti. Bu olaydan sonra da Diyarbekir eyaleti ikiye bölündü. Hacı Toğay, Celayirliiler'le ittifakla Musul ve Diyar-i Rabia bölgesine, İbrahim Şah da Diyarbekir'in merkezi ve bağlı bölgeleri ile Ahlat havalisine hakim oldu. Ancak aralarındaki ihtilaf devam etti ve uzun mücadeleler sonunda İbrahim Şah 743/1342 senesinde Hacı Toğay'ı mağlup ederek öldürdü ve Musul bölgesine de hakim oldu.¹⁰⁸

¹⁰⁴ İbn-i Haldün, IV/649; Âbrü, zeyl. s.212; Semerkandî, Matlân's-sâdeyn, I/204; Mirhând, V/555; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/231; Howorth, III/647; Spuler, İran Moğolları, s.151; İkbâl, s.359; Azzâvi, II/34; Beyânî, s.28; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.256

¹⁰⁵ Beyânî (s.28) ve İkbâl (s.360) Süleyman Han'ın da Çupanlı Şeyh Hasan ile Anadolu seferine katıldığını ve Tebriz'e birlikte döndüklerini söylemişlerdir.

¹⁰⁶ el-Eherî, s.169; Âbrü, zeyl. s.212-213; Semerkandî, Matlân's-sâdeyn, I/205; Mirhând, V/553; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/231; Howorth, III/647; İkbâl, s.360; Beyânî, s.28; Yunanç, "Diyarbekir", İA, III/620; Yunanç, "Erzurum", İA, IV/350; Komukçı, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.35

¹⁰⁷ el-Eherî, s.169; Âbrü, zeyl. s.212-213; Semerkandî, Matlân's-sâdeyn, I/205; Mirhând, V/553; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/231; Howorth, III/647; İkbâl, s.360; Beyânî, s.28

¹⁰⁸ el-Eherî, s.171; Âbrü, zeyl. s.213; Semerkandî, Matlân's-sâdeyn, I/205; Sâmer, Kara Koyunlular, s.4; Yunanç, "Diyarbekir", İA, III/620

740/1339-1340 senesinde Şiraz'da hakimiyet süren Emir Mesud Şah b. Emir Mahmud Şah İncu, Emir Muhammed Şah Muzafferi'den yardım alarak Şiraz'a yönelen Çupanlı Emir Pir Hüseyin'e karşı koyamayacağını anlayarak kaçmış ve Celayirli Şeyh Hasan'a sığınmıştı. Şeyh Hasan Celayir ve ona devlet işlerinde önemli katkıları olan eşi Dilsad Hatun, Mesud Şah İncu'yu gayet güzel ve dosça karşılamışlar ve Dilsad Hatun'un kız kardeşi Sultan Baht Hatun ile evlendirmişlerdi. 742/1341-1342 senesinde Emir Çupan'ın sekizinci oğlu olan Emir Yağıbastı kendi amcasının oğlu olan Şeyh Hasan Çupanı'nın kendisini öldürteceği korkusu kendine tabi az bir kuvvetle ile ilk önce Suitaniye'ye kaçtı ancak Suitaniye'de de kendisini güvende hissetmedi ve oradan Bağdad'a gelerek Emir Şeyh Hasan Celayir'e sığındı.¹⁰⁹

Celayirli Şeyh Hasan, Emir Yağıbastı'yı Şiraz emirliğine, Mesud Şah İncu'yu da Şiraz hakimliğine tayin ederek bir miktar kuvvetle Şiraz'a gönderdi. Yağıbastı ve Mesud Şah İncu Şiraz'a ulaşınca Emir Pir Hüseyin Çupanı onlara karşı koyamayacağını anlayınca Şiraz'ı terkederek İsfahan tarafına çekildi. Şiraz'da bulunan Mesud Şah İncu'nun kardeşi Emir Şeyh Ebu İshak İncu ise karşı koymaksızın şehrin bütün yönetimini ağabeyi Mesud Şah İncu'ya bıraktı. Bu şekilde Şiraz da 742/1341-1342 senesinde gettikçe güçlenen Emir Şeyh Hasan Celayir'in hakimiyet sahasına dahil edilmiş oldu. Ancak bu durum yaklaşık bir yıl kadar sürdü. Şiraz halkının kendisine çok fazla itibar etmemesinden rahatsız olan Emir Yağıbastı yanlarında hiç kimsenin bulunmadığı bir sırada Mesud Şah İncu'yu öldürerek Şiraz'da kendi hakimiyetini sağlamak istedi ise de Mesud Şah İncu'nun kardeşi Ebu İshak İncu Şiraz halkının da desteği ile 743/1342 yılında Yağıbastı'yı şehirden çıkardı ve bağımsız olarak Şiraz'ın idaresini üstlendi.¹¹⁰

Emir Yağıbastı Şiraz'dan çıktıktan sonra o sıralar Suitaniye'de bulunan Melik Eşref b. Timurtaş'ın yanına gitti. Ancak her ikisi de Çupanlı Şeyh Hasan'ın kendilerini ortadan kaldırmak için fırsat kolladığı endişesini taşıyorlardı. Bu nedenle Celayirli Şeyh Hasan'ın tarafına geçme kararı aldılar ve Irak-ı Arab'a geldiler. O sıralarda karargahı Kürdistan tarafında bulunan Şeyh Hasan Celayir'in ordugahına gelerek ona itaatlerini bildirdiler. Yine bu esnada bu civarda bulunan çok sayıda Uyrathı emir Çupanlı Şeyh Hasan'ın tarafını bırakarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in tarafına geçtiler. Böylece Şeyh Hasan Celayir yeniden etrafında toplanılan merkezi bir güç durumuna geldi.

Çupanlı Şeyh Hasan bütün bu olanları öğrenince çare olarak hemen yeniden bir hileye daha başvurdu ve Celayirli Şeyh Hasan'ın karargahına bir adam göndererek Yağıbastı ve Melik Eşref'e hitaben "*Sizi oraya düşmanımı ortadan kaldırmamız için göndermişim. Şu anda dek sizden bir haber çıkmadı. Eğer sizin için şartlar uygun değilse ben başka bir çare düşüneyim*" şeklinde bir mektup yazdı. Bu mektup plana uygun olarak Emir Şeyh Hasan Celayir'in eline geçince o, daha önce de bir çok kez Çupanlı Şeyh Hasan'ın oyunları karşısında zor durumda kaldığı için bu haberin doğru olduğuna inanarak hemen Yağıbastı ve Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için harekete geçti. Ancak Yağıbastı ve Melik Eşref bunu haber alarak Celayirli Şeyh Hasan gelmeden her şeylerini bırakarak kaçmak zorunda kaldılar.

¹⁰⁹ Âbrû, zeyl, s.214; Fasîh-i Havâfî, II/57 Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/209; Mîr'hând, V/531,553; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/223,230; Howorth, III/688-689; İkbâl, s.360-361; Ğani, I/44

¹¹⁰ Şabânkârcî, s.312-313; Şirâzi, Şirâz-nâme, s.111-113; Âbrû, zeyl, s.215-216; Fasîh-i Havâfî, II/64; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/209; İkbâl, s.361-362; Ğani, I/48-49; Beyânî, s. 29

Celayirli Şeyh Hasan'ın adamları onları bir süre takip ederek bir çok kişiyi öldürdülerse de Yağıbaşı ve Melik Eşref kaçarak canlarını kurtarmayı başardılar. Celayirli Şeyh Hasan ise Bağdad'a döndü ve bu olaydan sonra uzunca bir süre istirahat çekildi. Burada devlet işlerinin tanzimi, şehrin imarı ve ordunun takviyesi ile meşgul oldu. Bu sırada kendi Anadolu naibi Emir Eretna ise görünüşte de olsa metbu olarak Emir Şeyh Hasan Celayir'i tanıyordu. 746/1345 yılına kadar Bağdad'da kaldı ve Çupanlılarla hiçbir şekilde çatışmaya ve mücadeleye girmedi. Sadece 744/1343 senesinde oğlu Şehzade İlkan'ın Diyarbekir'in bir kısmının hakimisi olmasından anlaşıldığı kadarı ile o bu süre zarfında Çupanlılar'ın çekilmesinin ardından bu bölgedeki bazı yerleri Sutaylı İbrahim Şah'ın elinden almış bulunuyordu.¹¹¹

2.1.16.Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu Eyaleti Naibi Emir Eretna'nın Durumu
Emir Şeyh Hasan Celayir'in 736/1336 Ebu Said Bahadır Han öldüğünde Anadolu'da bulunduğu ve Arpa Han'ın(Arpağaun) ilan edilmesine olumlu ya da olumsuz bir tepki göstermeyerek onun kendisini Tebriz'e davetlerini de muhteif mazeretler ileri sürerek reddettiğini, bununla birlikte İlhanlı Devleti yönetiminde saygın bir emir olarak konumunu koruduğunu, aynı yıl içinde Arpa Han'ın Uyratlı Ali Padişah tarafından mağlup edilerek öldürülmesi ve yerine Musa Han'ın ilhan ilan edilmesinin ardından Ali Padişah aleyhtarı diğer emirlerin de tahriki ile Musa Han'ın ilhanlığına Ali Padişah'ın da hakimiyetini tammadığını, İlhanlı Devleti'nin idaresini ele geçirmek ve bu devletin mirasından pay alabilmek amacı ile yandaşı bir grup emirle birlikte Muhammed Han'ı ilhan ilan ederek Azerbaycan'a hareket ederken kendi yönetimi altında bulunan Anadolu eyaletinin idaresine de tam yetkili naib ünvanı ile bir Uygur Türkü olan Emir Eretna'yı¹¹² bıraktığı hususlarına değinilmisti.¹¹³

Ebu Said'in ilhanlığı sırasında ve Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu eyaleti genel valisi olduğu dönemde Anadolu eyaleti Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Ankara, Bayburt, Erzincan, Gümüşhane, Amasya eyaleti ile ona bağlı olan Sinop, Samsun, Doğu Karahisar, Çorum ve Tokat sancaklarından oluşuyordu.¹¹⁴ Emir Eretna, Emir Şeyh Hasan Celayir'in Azerbaycan'a dönmesinin ardından merkezi Sivas'a taşıyarak eyaleti buradan yönetmeye başladı. O bu dönemde şeklen Şeyh Hasan Celayir'in ilhan ilan ettiği Muhammed Han'a bağlı olmakla birlikte bütün emirleri Celayirli Şeyh Hasan'dan alıyor ve ülkeyi onun adına yönetiyordu. Şeyh Hasan Celayir'in Azerbaycan'a döndükten sonra Ali Padişah ve Musa Han'ı bertaraf ederek İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'i ele geçirmesi ve yönetimi kendi eline almasının ardından Emir Eretna'nın da konumu Anadolu'daki diğer bey ve emirlere

¹¹¹ el-Eberî, s.169; Âbrü, zeyl, s.215-216; Fasîh-i Havâfî, II/64; Semerkandî, Matlû'ü's-sâdeyya, I/211, 233; Mirhând, V/553-554; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/233; Kazvîni, Lubbu'l-levârih, s.272; Ğami, I/57

¹¹² Edhem, (Kayseriyye Şehri, s.15) Emir Eretna'nın Ebu Said'in ölümünden sonra bir süre Küçük Şeyh Hasan'a daha sonra da Mısır Memlük sultanı Melik Nasır'a tabi olduğunu kaydetmiştir. Ancak bu ifade doğru değildir. Zira yukarıda da anlatıldığı üzere Ebu Said Bahadır Han'ın öldüğü 736 h. yılında Küçük Şeyh Hasan Karahisar Kalesi'nde bulunuyordu ve henüz saltanat mücadelelerine başlamamıştı.

¹¹³ Şebânkârecî, s.299; el-Eberî, s.159-161; Âbrü, zeyl, s.197; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/489; Nafiz, Sivas Şehri, s.64; Zambaur, s.155; İkbâl, s.352; Akdağ, I/71; Beyânî, s.19; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/101; Uzunçarşılı, "Eretna Devleti", s.165; Merçil, s.295

¹¹⁴ İba-i Batîta, I/338-362; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, II/489; Howorth, III/639; Nafiz, Sivas Şehri, s.61-65; Zambaur, s.155; Uzunçarşılı, "Eretna", İA, IV/309; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/6; Değâncî, Ali Ekber, "Erzincan", DMBİ, VII/560

karşı daha da yükseldi.¹¹⁵ 738/1337 yılına kadar olan kargaşa dönemine rağmen Emir Eretna, Emir Şeyh Hasan Celayir'e bağlı olarak Anadolu'daki yönetimini iyi bir şekilde sürdürerek hakimiyeti altındaki toprakları korumayı başardı.¹¹⁶ Ancak bu yıl içinde Çupanlı Şeyh Hasan ve Yalancı Timurtaş'ın Celayirli Şeyh Hasan'ı ağır bir yenilgiye uğratmaları sonucunda Celayirli Şeyh Hasan'ın makam ve itibarını kaybetmesiyle Emir Eretna bir anda bağımsız, ancak himayesiz kaldı. Bunun üzerine Emir Şeyh Hasan Celayir'den ümidini kesen Emir Eretna bir hamisi olmaksızın varlığını ve konumunu devam ettiremeyeceğini bildiği için Celayirli Şeyh Hasan ile ilişkisini bozmamakla birlikte Mısır'daki Memluk Devleti padişahı Melik Nasır ile irtibat kurmak için girişimlere başladı.¹¹⁷ Nitelcim çok fazla bir süre geçmeden Eretna'nın tahmin ettiği gibi Çupanlı Şey Hasan, babası Emir Timurtaş'ın eski hakimiyet sahasını yeniden Çupanlı hakimiyetine almak için harekete geçerek Emir Eretna'yı kendisine itaat etmeye çağırdı. Eretna ise ona itaat etmeyi reddetti.¹¹⁸

Emir Eretna'nın kendisine itaat etmeyi reddetmesi üzerine Çupanlı Şeyh Hasan, onun idaresi altındaki bazı yerlere saldırarak buraları yağmaladı. Bunun üzerine varlığını ve konumunu tehlikede gören Eretna kendi hamisi Celayirli Şeyh Hasan'dan da ümitsiz olduğu için Memluk sultanı Melik Nasır'a bir elçi gönderdi. Melik Nasır'ın Çupanlı Şeyh Hasan'a karşı kendisine yardım etmesi durumunda onu metbu olarak tanıyacağını ve Anadolu'yu kendisinin adına yöneteceğini bildirdi. Melik Nasır onun bu teklifini kabul ederek Eretna'ya hil' at ve hediyeler gönderdi. Onu kendisinin Anadolu naibi tayin etti. Eretna ise Melik Nasır adına sikke bastırarak Anadolu'nun kendi hakimiyetinde olan bölgelerinde onun adına hutbe okuttu.(738/1337)¹¹⁹

Ancak Emir Eretna'nın bunu sadece kendisini ve topraklarını güvenlik altına almak için yaptığı anlaşılıyor. Zira o, bir taraftan Melik Nasır'ı metbu olarak kabul ederken bir taraftan da önceki metbu Şeyh Hasan Celayir'e olan bağlılığını sürdürüyor ve onun ilhan adayları Toğatimur Han ve Cihan Şah Timur adına da sikke

¹¹⁵ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/17-18; Nafiz, Sivas Şehri, s.64; Zambaur, s. 55; Akdağ, I/192-193; Cahen, s.52; Turan, "Boşbuurt", İA, II/366; Uzunçarşılı, "Eretna", İA, IV/309

¹¹⁶ Akdağ, (I/71) Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu'da bulunduğu süre içinde Osmanlılar'a da tahakküm ettiği halde Emir Eretna'nın böyle bir hak iddia etmediğini yazmıştır.

¹¹⁷ Kaynaklarda bu yönde bir bilgi olmamakla beraber Celayirli Şeyh Hasan'ın bahsettiği mağlubiyetten sonra Anadolu'yu koruyamayacağı endişesi ile Emir Eretna'ya geçici bir süre de olsa Melik Nasır'ın himayesine geçmesi, bu şekilde Anadolu'yu Çupanlı Şeyh Hasan'ın ve diğerlerinin saldırılarından koruyabileceği yönünde bir teklifte bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Zira Emir Eretna'nın Melik Nasır'ın hakimiyetini kabul etmesine rağmen Celayirli Şeyh Hasan ile aralarının bozulmaması, ayrıca Celayirli Şeyh Hasan'ın tekrar güçlenmesinin ardından Emir Eretna'nın yeniden ona bağlılığını bildirmesi ve Celayirli Şeyh Hasan'ın da Eretna'ya karşı her hangi bir olumsuz tavır takınmaması bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹¹⁸ Eretna'nın bu teklifi kabul edip etmediği konusunda muhtelif bilgiler mevcuttur. İbn-i Haldün,(IV/204) Eretna'nın önce itaati kabul ettiği ancak ardından Melik Nasır'ın tabiiyeti altına girdiğini belirtmiştir. Uzunçarşılı ("Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", BELLETEN, XXXII-126/165) ve Togan, (Giriş, s.231) Çupanlı Şeyh Hasan'ın Eretna'yı 738 h. yılında Anadolu eyaleti genel valisi olarak atadığını ve Eretna'nın da bu bölgeyi Süleyman Han adına idare ettiğini, Spuler ise (İran Moğolları, s.140) Eretna'nın 1336 yılından itibaren Mısır sultanının himayesi altında olduğunu ve 1341 yılında tamamen bağımsız kaldığını yazmışlardır.

¹¹⁹ İbn-i Tagrıberdü, el-Menbeius'-Sâfi, II/294; Makrizi, Kitâbu's-sultık, V/445; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/21; Howorth, III/639-640; Nafiz, Sivas Şehri, s.64-65; Spuler, İran Moğolları, s.151; Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", BELLETEN, XXXII-126/164-166; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, V/101; Mercil, s.295; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/8-9

bastırarak hutbe okutuyordu. Ayrıca ona bağlılığında samimi olduğunu ispat için de kendi oğlu Şeyh Hasan'ı eski metbuunun hizmetine göndermekten de geri kalmıyordu. Emir Eretna 740/1339 yılına kadar görünüşte Melik Nasır'a gerçekte ise Celayirli Şeyh Hasan'a bağlılığını sürdürdü. Ancak bu durum Melik Nasır'ın dikkatinden kaçmadı ve Eretna'ya gözdağı verilmesi amacı ile onun hakimiyetinde ulan uç bölgelerinin yağmalanmasını emretti. Bu nedenle de 740/1339 yılında Darende Memlûkular tarafından işgal edilerek yağmalandı. Bunun üzerine Eretna yeniden Melik Nasır'ı tanımak ve onun adına hutbe okutup sikke bastırmak zorunda kaldı.¹²⁰

Bu şekilde Çupanlı Şeyh Hasan, Emir Eretna'yı dolayısıyla da Anadolu'yu kendi hakimiyetine almak için yaptığı ilk girişimde başarısız olmuş bilakis, Eretna akli ve zekası sayesinde Melik Nasır kozunu oynayarak daha da güçlenmiş, kendi hakimiyet sahasını korumakla kalmayıp hem Anadolu'daki nüfuzunu artırmış hem de Çupanlılar'a ait bazı bölgeleri de ele geçirmişti. Bu nedenle Çupanlı Şeyh Hasan hem Anadolu'yu ele geçirmek hem de Eretna'yı cezalandırmak için tekrar harekete geçerek 743/1343 yılında Süleyman Han ve Emir Yakub Şah kumandasındaki büyük bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Süleyman Han'ın üzerine geldiğini öğrenen Eretna, Çupanlılar'dan her an böyle bir saldırı beklediği için hazırlıklı olmakla birlikte derhal harekete geçerek kendi kuvvetlerinden başka Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden Moğol ve yerli ahalden de asker toplayarak ordusunu takviye etti. Süleyman Han'ın hedefi Eretna'nın başkenti durumunda bulunan Sivas'ı ele geçirerek Emir Eretna'nın hakimiyetine kesin bir darbe vurmaktı. Bunu bilen Eretna Sivas'tan çıkarak Çupanlı ordusunu Sivas-Erzincan arasında kalan Karanbük Ovası'nda karşıladı. İki tarafın orduları arasında geçen şiddetli çarpışmada başlangıçta Çupanlı ordusu Eretna'nın ordusunu hezimete uğrattı. Ancak Süleyman Han'ın emrindeki askerler ganimet elde etmek için kaçanların arkasından gidince asli kuvvetleri ile bir tepenin arkasında bekleyen Eretna, Süleyman Han'ın dağınık bir haldeki kuvvetlerine saldırarak onları darmadağın ettiler. Süleyman Han ve emirleri ise kaçarak canlarını zor kurtardılar ve perişan bir durumda Tebriz'e döndüler.(Cemadievvel 743/ eylül-ekim 1343)¹²¹

2.1.17. Çupanlı Şeyh Hasan'ın Öldürülmesi.

Çupanlı Şeyh Hasan, Emir Eretna'ya karşı uğranılan bu mağlubiyete oldukça kızmıştı. Bu yenilgini faturasını emirlerinden Emir Yakub Şah ve Emir Koç Hüseyin'e çıkararak her ikisini de tutuklayıp hapse attırdı. Şeyh Hasan Çupanı'nın eşi İzzet Hatun'un öteden beri Emir Yakub Şah ile gayri meşru bir ilişkisi vardı. İzzet Hatun, Emir Yakub Şah'ın hapse atılması üzerine kocasının bu ilişkiyi öğrendiği endişesine kapılarak onu Çupanlı Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmaya karar verdi ve haremden bulunan diğer bir kaç kadınla birlikte geceleyin onu utanç verici bir şekilde öldürdü.(20 recep 744/19 kasım 1343)¹²²

¹²⁰ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VI/446,491; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/25-26; Howorth, III/639-640; Nafiz, Sivas Şehri, s.64-65; Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", BELLETEN, XXXII-126/163-167; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/102-104

¹²¹ el-Eheri, s.169; İbn-i Tağrıberdi, el-Mevâhibü's-sâfi, III/117; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/217; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VI/652; Mirhând, V/555; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/231; H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/34-36; Howorth, III/6-18; Nafiz, Sivas Şehri, s.65; Akdağ, I/71; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/104-105; Merçil, s.295; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/11-12

¹²² el-Eheri, s.169; İbn-i Haldûn, IV/793; Âbrü, zeyl, s.217; Fasîh-i Havâfi, III/67; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/218; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VI/660; Mirhând, V/555-556; Hândmir, Habîbu's-

Emir Şeyh Hasan Çupani'nin ölümü ve ölüm şekli şair Selman-i Saveci tarafından şöyle anlatılmıştır.¹²³

زهجرت نهری رفته هفتصد و چهل و چهل در آخر رجب افتاد اتفاق حسن
 زنی چگونه زنی خیر خیرات حسن از در بازوی خود هضموتن شیخ حسن
 گرفت و محکم داشت تا بمرد و برفت زنی خجسته زن خایه دار و مرد افکن

"Hasan'ın olayı Hicret-i Nebevi'nin 744. yılı recep ayının sonunda vuku buldu. Kadın! Hem de ne kadın! Aferin! Bravo! Kendi bileğinin gücü ile Şeyh Hasan'ın hayalarını ... kavradı ve iyice sıktı. Ta sonunda geberip gitti. Övülecek kadın! Adamı kaldırıp yere çalan kadını!"

Çupanlı Şeyh Hasan'ın öldürülmesinin ardından Şeyh Hasan Celayir'in yanından kaçarak İsfahan ve Şiraz taraflarına giden ve buralarda hakimiyet kurmaya çalışan Melik Eşref ve Yağıbastı hiç vakit kaybetmeden Tebriz'e geldiler. Emir Şeyh Hasan Çupani'nin ölümü ile desteksiz kalan Süleyman Han da onun hazinelerini de alarak kendi yandaşları ile birlikte Ucan'a gitmişti. Bu esnada Şeyh Hasan Çupani'nin Karahisar Kalesi'ne kapatmış olduğu Suyurğan da bir fırsatını bularak kalenin komutanını öldürdü ve bu kalede bulunan Çupanlı Şeyh Hasan'ın hazinelerini de ele geçirdi. Ele geçirdiği hazinelerle çok sayıda asker toplayarak kaleden ayrıldı. Ardından da Melik Eşref ve Yağıbastı'ya haber göndererek ittifak önerdi. Onlar bu teklifini kabul ederek onu karşılamak üzere yola çıktılar ve Nahçıvan'ın Mamuriye (Şerur) bölgesinde bir araya geldiler. Diğer katılımlarla birlikte burada çok büyük bir kalabalık toplandı. Bu kalabalık grup Şerur'dan Emir Çupan'ın yaylak bölgesi olan Kemerli Köşk (Kasr-ı Tak) ve Gökçedeniz'e giderek yaklaşık iki ay orada kaldılar. Daha sonra da Çupanlı Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra sahipsiz kalan Tebriz'e giderek orada büyük bir kargaşa ve buzursuzluk çıkardılar. Şehri yağmaladılar. Öte yandan Ucan'da bulunan Süleyman Han, Çupanlılar'ın oluşturduğu bu ittifaktan rahatsız ve buzursuz oldu. Nitekim çok geçmeden onun taraftarları arasında da kopmalar meydana geldi. Bunun üzerine Süleyman Han bu bölgede daha fazla kalmayı uygun bulmayarak Diyarbekir tarafına, İbrahim Şah'ın yanına gitti.¹²⁴ Ondan ayrılanlar ise Melik Eşref, Yağıbastı ve Suyurğan'a katılınca bir anda büyük bir güç durumuna geldiler. Tebriz'de tam bir hafta boyunca tam bir dehşet havası estiren Çupanlı hanedanı üyeleri buradaki bütün hakimiyeti ele geçirerek ülkeyi kendi aralarında bölüştüler. Bu taksimata göre Tebriz'den Sultaniye'ye kadar olan bölge Suyurğan'a, Merend, Nahçıvan ve Anadolu'da hakimiyet altında bulunan bütün bölgeler Melik Eşref ve kardeşlerine, Arran, Şirvan ve Gürcistan bölgeleri ise Yağıbastı'ya verildi. Ancak bu ittifak fazla uzun ömürlü olmadı. Suyurğan kendisine verilen bölgeye çekilerek zevkî safaya

siyer, III/231; Ebulgâzi Bahadır Han, s.168; Münecçimbaşı, III/8-9; Deguignes, VI/75; Howorth, III/648; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.151

İkbâl, s.362; Âzzâvî, II/45; Çami, I/58-60; Râzi, s.335; Beyâni, s.29

¹²³ İbn-i Haldûn, IV/793; Âbrû, zeyl, s.217-218; Fasîh-i Havâfi, III/67; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, I/217-218; Mirhând, V/555-556; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/231; Muhammed Hasan Han, I/632-634; Browne, III/60; Çami, I/58-60; Beyâni, s.29

¹²⁴ el-Eherî, (s.171-172) Süleyman Han'ın Diyarbekir'e gitmeden önce Celayirli Şeyh Hasan'dan yardım istediğini, Celayirli Şeyh Hasan'ın da bunu kabul ederek Süleyman Han ve Satı Beg Hatun ile birlikte Tebriz'e gittiklerini, buradan dönüştü Süleyman Han ve Satı Beg Hatun'un Diyarbekir'e, İbrahim Şah'ın yanına, Celayirli Şeyh Hasan'ın ise Bağdad'a gittiğini kaydetmiştir. Ancak bu bilgiler diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemiştir.

dalmıştı. Bunu fırsat bilen Melik Eşref kendi emrindeki emirler ve kardeşlerini de yanına alarak Tebriz'e yöneldi. Suyurğan Onlara karşı koyamayacağı korkusu ile Suyurğan'a katıldı. Birlikte Anadolu'ya gelerek burada Emir Eretna'ya sığındılar. Bir süre sonra da onu Melik Eşref'e karşı kızdırmaya başladılar. Ancak Eretna bu tahriklere kapılmadı. Melik Eşref ise Suyurğan ve Yağıbastı'ya haber göndererek onlara teminat verdi ve kendi yanına davet etti. Yağıbastı bu teklifi kabul ederek İran'a döndü. Suyurğan ise yolda ondan ayrılarak Diyarbekir tarafına gitti. O sıralarda bu bölgenin bir bölümünün idaresini üstlenmiş olan Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan'a sığındı. İlkan başlangıçta Suyurğan'ı sıcak karşılayarak ona karşı hürmetle davrandı. Ancak daha sonra babası Şeyh Hasan Celayir'in isteği ile uygun bir fırsatta onu yakalayarak öldürttü. Yağıbastı ise Melik Eşref'le birleşerek Tebriz'e gitti. Ancak aradan bir süre geçtikten sonra 744/1343 senesinde Melik Eşref onu ortadan kaldırarak Enuşirvan isimli bir Moğol şehzadesini ilhan ilan etti. Kendisi de bütün işlerin kontrolünü eline geçirerek bölgenin tek hakimi durumuna geldi.¹²⁵

2.1.13. Melik Eşref Devrinde Çupanlı- Celayirli Mücadeleleri:

Melik Eşref, Yağıbastı'yı ortadan kaldırdıktan sonra iktidar mücadelelerinde rakipsiz kalmıştı. İlhan ilan ettiği Enuşirvan Han ise tıpkı diğerleri gibi bir kukladan ibaretti. Melik Eşref Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Arran'da tam bir tahakküm, zulüm ve baskı ile hakimiyet sürüyordu. En önemli rakibi Celayirli Büyük Şeyh Hasan ise daha çok Irak-ı Arab bölgesinde Çupanlılarla fazla bir sürtüşmeye girmeden idaresini devam ettiriyordu. Çupanlı Küçük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra 747/ 1346 kadar Çupanlılar'la Celayirliiler arasında herhangi bir çatışma meydana gelmedi.

Bu yıl içinde ise İran'ın Kürdistan bölgesinde Melik Eşref'in kuvvetleri ile Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan arasında bir çarpışma oldu. Ancak İlkan yenilerek geri çekildi. Melik Eşref işlere bir çeldi düzen verip ordusunu takviye etikten sonra 748/1347 yılında¹²⁶ bölgede kalan tek güçlü rakibi Celayirli Şeyh Hasan'ı ortadan kaldırmak ve Irak-ı Arab ile Bağdad'ı da ele geçirmek için harekete geçti ve büyük bir ordu ile Bağdad'a yöneldi. Emir Şeyh Hasan Celayir bunu haber alınca ona karşı koyamayacağı endişesi ile Bağdad'ı terkederek o sıralar hâlâ kendi mülkiyetinde bulunan Kemah Kalesi'ne gitmek istedi. Ancak başta Dilşad Hatun ve Mertan Hoca olmak üzere bütün devlet erkani onu Melik Eşref'e karşı koymaya ikna ettiler. Bunun üzerine vakit geçirmeden savaş hazırlıklarına başlandı. Bağdad'ın surlarını tahkim ederek Bağdad Kalesi'ne kapandılar. Melik Eşref'in ordusu gelerek şehri kuşattılsa da bir sonuç alamadılar. Yaz mevsimi olması nedeni ile sıcak ve susuzluktan dolayı Melik Eşref'in askerleri perişan bir hale geldiler. Ayrıca Celayirli askerlerinin kaleden çıkarak ani baskınlar yapmaları neticesinde Çupanlılar büyük kayıplar verdiler. Neticede Melik Eşref bir sonuç alamadan dağınık ve perişan bir halde Azerbaycan'a geri dönmeye mecbur kaldı. Melik Eşref bu bozgunundan sonra Celayirliilere karşı her hangi bir saldırıda bulunmadı.¹²⁷

¹²⁵ el-Eheri, s.170-172; İbn-i Haldûn, IV/793; Kutbi, s.141; Âbrû, zeyl, s.219-225; Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Güzide, s.28-35; Fasîh-i Havâfî, III/69; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/219-222; Mirhând, V/557-560; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/234-235; Kazvini, Lübbü'l-tevârih, s.253; Ebulgâzi Bahadır Han, s.168; Howorth, III/617, 649-650; Browne, III/60; Spuler, İran Moğolları, s.152; İkbâl, s.362-363; Çani, I/60; Kerimi, Câmî'u'l-tevârih, I/47; Be'ânî, s.29-30

¹²⁶ Fasîh-i Havâfî, (III/74) bu olayı 749 h. yılı olayları içinde zikretmiştir.

¹²⁷ el-Eheri, s.172-174; Âbrû, zeyl, s.226-227; Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Güzide, s.42-43; Fasîh-i Havâfî, III/74; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/250-251; Mirhând, V/561-564; Hândmir, Habîbu's-

Bu taraftan Emir Şeyh Hasan Celayir son ilhan adayı Şah Cihan Timur'u ilhanlıktan indirip bağımsızlığını ilan ettikten sonra Bağdad'da bir nevi dinlenmeye çekilmiş, Çupanlılar'la giriştiği amansız mücadeleye ara vermişti. Onun bu dönemde özellikle Çupanlılar'a karşı ihtiyatlı olduğu ve onlarla mücadeleden kaçındığı, Çupanlılar'ın hakimiyet sahasına saldırmaktansa güney ve batıya doğru genişlemeyi tercih ettiğini görüyoruz.

Emir Şeyh Hasan Celayir'in bazen müttefiki bazen de tabii olan Diyarbekir, Ahlat ve Erzurum bölgelerinin hakimi Sutaylı Hacı Toğay'ın 743/1342 yılında kendi yeğeni ve aynı zamanda Çupanlılar'ın müttefiki durumundaki İbrahim Şah tarafından öldürüldüğü ve bu bölgelerin büyük bir kısmının onun tasarrufu altına geçtiği ifade edilmişti. İbrahim Şah sözü edilen bu bölgelerde 749/1350 yılına kadar kimi zaman bağımsız kimi zaman da Çupanlılar'a bağlı olarak hakimiyetini devam ettirdi. 749/1350 yılında ölümünden sonra ise topraklarının tamamı Celayirli Şeyh Hasan'ın oğlu İlkan¹²³ tarafından fethedilerek Celayirilerin hakimiyet sahasına dahil edildi. İlkan aynı zamanda fethedilen bu bölgelerin idaresini de üstlenmişti.

Emir Şeyh Hasan Celayir ise bu dönemde daha çok Bağdad'da bulunarak şehrin imarı ve devlet işlerinin tanzimi ile uğraşıyordu. Celayirli ordusunun başkomutanlığını kendi oğlu İlkan'a vererek savunma ve fetih işleri ile onu görevlendirmişti. İlkan ve İlkan'ın oğlu Akbuka bu çerçevede bir taraftan ülkenin güvenliğini sağlarken diğer taraftan da Kürdistan ve Huzistan bölgelerinde peyder pey fetihlerde bulunuyorlardı. 749/1350 yılında Diyarbekir eyaleti hakimi Sutaylı İbrahim Şah'ın ölümünden sonra İlkan'ın bu bölgedeki fetihleri devam etti ve bu bölgenin önemli bir kısmı Celayirli hakimiyati altına alındı. Ayrıca Kürdistan ve Huzistan da tamamıyla itaat altına alındı.¹²⁹ Güneyde ise Mekke emiri Ahmed b. Rumeysse,¹³⁰ Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonraki kargaşa döneminde fırsattan istifade Hille'yi ele geçirerek kendi tasarrufuna almıştı. Celayirli Şeyh Hasan 740/1339 yılında Bağdad'a oldukça yakın bir mesafede bulunan bu şehri Ahmed b. Rumeysse'den geri aldı ve Rumeysse'yi de yakalayarak öldürttü. Onun bu bölgede topladığı bütün hazineye ve mülküne el koydu.¹³¹

Öte yandan Celayirli Şeyh Hasan, İlhanlı Devleti'ni yeniden ihya etme hedefi ve arzusundan da tam olarak vazgeçmiş de değildi ve uygun ortamın oluşmasını bekliyordu. İmkânları ölçüsünde etraftaki küçük siyasi teşekkülleri de nüfuzuna almak için gayret gösteriyordu. Bu nedenle bu siyasi teşekküllerde meydana gelen iç kargaşaları değerlendirerek onların hakimlerini de kendisine bağlama yoluna gidiyordu. Bu çerçevede 745/1344 yılına kadar Kirman Karahıtayları ile bir kısım İlhanlı incularını da kendisine bağlı bir hale getirmişti. 748/1347 yılı başlarında ise Loristan'ı hakimiyet alanına kattı. 754/1353 yılında Muzafferoğulları hanedanından Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer, İlhanlılar zamanından itibaren Şiraz incusunu idare eden Şeyh Ebu İshak'a saldırınca Şeyh Ebu

siyer, III/235; Howorth, III/650-651; Zeyneloğlu, s.70; İkbâl, s.363; Âzzâvî, II/53-54; Beyânî, s.30-31; Zerrinküh, Donbâle-i Rûzgârân, s.257; Rûdgar, s.55

¹²³ Âbrû, (zeyl, s.224) İlkan'ın adını Olcatay olarak kaydetmiştir. Ancak bu ad diğer kaynakların tamamında İlkan olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Olcatay ile İlkan aynı kişiler olmalıdır.

¹²⁹ Şebânkârecî, s.311; el-Eherî, s.172; Âbrû, zeyl, s.224-227; Semerkandî, Matlû'î's-südeyn, I/222-233; Âskallânî, ed-Dürrü'l-kâmine, II/96; Mirhând, V/559; Hândmir, Habû'u's-siyer, III/235; Âzzâvî, II/45-46; Yımarç, "Diyarbakir", IA, III/620; Yücel, Ansâdetü Beylikleri, II/54

¹³⁰ Çaffârî, (Cihân-ârâ, s.66) bu adı Seyyid Ebu Arrade olarak zikretmiştir.

¹³¹ İbn-i Batûta, I/568; Çaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, s.66; Âzzâvî, II/35-36

İshak Şiraz'ı bırakarak Akkale'ye (Kale-i Sefid) gelerek buraya kapandı ve Celayirli Şeyh Hasan'a elçi göndererek ondan yardım istedi. Emir Şeyh Hasan Celayir onun bu isteğini kabul ederek İlkan'ın oğlu Akbuka'nın emrindeki 2000 seçkin atlıdan oluşan bir orduyu onun yardımına gönderdi. Ebu İshak Akkale'ye geldi ve burada Emir Şeyh Ebu İshak'ın kuvvetleri ile birleşerek Şiraz'a yöneldi. Emir Muhammed Muzaffer ise bunu haber alır almaz kendi oğlu Şah Şüca'yı onların karşısına gönderdi. Ebu İshak ve Akbuka Şah Şüca'nın emirindeki ordunun büyüklüğünü öğrendince ona karşı koyamayacaklarını anlayarak ayrıldılar. Ebu İshak İsfahan tarafına giderken Akbuka da Bağdad'a döndü.¹³²

Anadolu eyaletine gelince, Celayirli Şeyh Hasan'ın Anadolu eyaleti naibi Emir Eretna, Süleyman Han ve Çupanlı ordusuna karşı kazandığı beklenmedik galibiyeti ile hem rahat bir nefes almış hem de Anadolu'da bulunan diğer beyliklerin emirlerine karşı itibarını artırmıştı. Onun 744/1343 yılında kazandığı Karanbük savaşından sonraki konumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki onun Karanbük galibiyetinden sonra sultanlığını ilan ederek bağımsızlığı, sultan ünvanını kullanmaya başladığı ve kendi adına hutbe okutup sikke bastırıldığı, ancak bu zaferden sonra Anadolu'da büyük bir prestij kazanmakla beraber ihtiyatı eiden bırakmadığı ve Çupanlılar'ın topraklarına tecavüz etmediği gibi Çupanlılar'ın daha önce kendisinden aldığı bazı bölgeleri dahi geri almak için her hangi bir girişimde bulunmadığı şeklindedir.¹³³ Fakat bu görüşü ortaya koyanlar, Eretna'nın bu dönemdeki konumunun kesin olarak belli olmadığını, Celayirli Emir Şeyh Hasan ile olan irtibatının mahiyeti konusunda elde net bilgilerin bulunmadığını, Eretna'nın bağımsızlığını kazanmakla beraber öteden beri yaptığı gibi her hangi bir tehlike ile karşı karşıya kaldığında hemen bir hami bulduğunu, hatta bu çerçevede Melik Eşref'in baskıları neticesinde Celayirli Şeyh Hasan ile irtibatını devam ettiren 751/1350-1351 yılında tekrar Mısır'a elçi göndererek Memluk sultanı Melik Salih'e onun Anadolu naibi olmak istediğini ve bu konuda bir ferman göndermesini istediğini de ifade etmişlerdir.¹³⁴

Bu görüşlere karşılık Farsça kaynaklarda ise bu dönemde Emir Eretna'nın Anadolu naibi ünvanı ile Celayirli Şeyh Hasan'a bağlı olduğu kesin bir dille belirtilmiştir.

در این سال امیر شیخ حسن بزرگ در بغداد بود و مملکت دیاربکر و نواحی تمام بتصرف

گرفته و ممالیک روم امیر ارتنا بفرمان او متصرف بود...¹³⁵

"Bu yıl (749 h.) Emir Şeyh Hasan Bazorg Bağdad'da idi. Diyarbekir memleketi ile o bölgeyi tamamen kendi tasarrufuna almıştı. Rum memleketlerinde ise onun fermanı ile Emir Eretna tasarruf sahibi idi."

Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi Melik Eşref'in 748/1347-1348 yılında Bağdad'ı ele geçirmek için harekete geçmesi üzerine Celayirli Şeyh Hasan'ın

¹³² Yezdi, Mu'ine'd-din Muhammed, Mevâhib-i İlahi, neşr. Said Nefisi, Tahran, 1326 hş., s.260-262; Şabânkâreî, s.317; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyya, I/291; Âzzâvî, II/52; Çani, I/105

¹³³ Nafiz, Sivas Şehri, s.65-66; Akdağ, I/71; Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", BELLETEN, XXXII-126/169; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/110; Merçil, s.295

¹³⁴ Nafiz, Sivas Şehri, s.66-67; Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri Ve Dolaylarında Eretna Devleti", BELLETEN, XXXII-126/170; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/110-111

¹³⁵ Âbrü, zeyl, s.227; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyya, I/233

endişeye kapılıp Bağdad'ı terkederek o sıralarda Anadolu'da kendi mülkiyetinde bulunan Kemah'a gitmek istemesi de¹³⁶ onun bu tarihlerde henüz Anadolu'da hakimiyetini devam ettirdiğini ve Emir Eretna'nın da ona tabi olduğu konusunu desteklemektedir.

Ancak her haliükarda kaynaklarda Emir Eretna'nın bu tarihlerden sonraki konumu ve Emir Şeyh Hasan Celayir ile ilişkilerinin seviyesi ve mahiyeti ya da Celayirîler ile ilişkilerini ne zaman bitirdiği konusunda her hangi bir bilgi verilmemiştir. Bu itibarla onun Eretna'nın ölüm tarihi olan 753/1352 yılına kadar Celayirî Şeyh Hasan'a tam olarak bağı olmasa da en azından onunla iyi ilişkiler içinde olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Hepsinden önemlisi 762/1360-1361 yılında Celayirî Devleti için bir mali rapor düzenleyen el-Mâzenderânî bu sırada Eretnalılar'ın hakimiyetinde bulunan toprakları Celayirîlere vergi verecek olan eyaletler arasında saymıştır.¹³⁷ Bu ise Şeyh Hasan Celayir'in ölümünden sonra da Celayirîlerin Osmanlı sınırlarına kadar olan geniş bir bölgede fiilen olmasa da nüfuzlarının olabileceğini göstermektedir.

2.1.19. Celayirî Emir Şeyh Hasan'ın Ölümü: Emir Şeyh Hasan Celayir, Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden önce 14 yıl, ölümünden sonra ise 21 yıl olmak üzere toplam 35 yıllık siyasi ve askeri mücadelelerden sonra Bağdad başkent olmak üzere Irak-ı Arab, Kürdistan, Huzistan, Diyarbekir ve Anadolu'nun doğusunda önemli bir kısmı içine alan bağımsız Celayiroğulları Devleti'ni kurmayı başarmış olarak 757/1356 yılı¹³⁸ recep ayında Bağdad'da öldü. Büyük bir cenaze töreni ile Necef-i Eşref'te toprağa verildi.¹³⁹

Celayiroğulları Devleti'nin saray şairi olan Selman-i Saveci Emir Şeyh Hasan Celayir'in ölümü üzerine şu mersiyeyi söylemiştir.¹⁴⁰

امن از جهان مخواه که امیر اجل در لو هرگز نداده است کسی را بجان امان
دادی اگر چنانکه بدادی امان کسی لول امان بادشه آخر الزمان
دارای عهد شیخ حسن آفتاب ملك كو بود خسروان جهان را خدایگان

Cihandan aman dileme! Zira cihandaki ecel emiri hiçbir zaman kimsenin canını bağışlamamıştır. Eğer birine acayıp canını bağışlasaydı bu kimse ahir zaman padişahı, mülkün güneşi, cihan padişahlarının efendisi olan Şeyh Hasan olurdu.

Celayirî Şeyh Hasan'ın gerek bağımsızlığını ilen etmeden önceki, gerekse sonraki toplam 35 yıllık komutanlık ve devlet adamlığı süresince verdiği mücadelelerden, onun cesur ve mücadeleci bir komutan olduğu kadar ileri görüşlü, olgun, siyaset sahibi ve birleştirici bir idareci olduğu anlaşılabilir. Kendisinden bahseden bütün tarih yazar ve araştırmacıları Celayiroğulları veya diğer adıyla İlkanlılar Devleti'nin kurucusu olarak Emir Şeyh Hasan Celayir'i kabul etmişlerdir.

¹³⁶ el-Eberî, s.172-174; Âbrü, zeyl. s.226-227; Müstevfî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.42-43; Fasîh-i Havâfi, III/74; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/250-251; Mirhând, V/561-564; Hândmir, Habîcu's-siyer, III/235; İkbâl, s.363; Âzzâvî, II/53; Beyânî, s.30-31

¹³⁷ Cahen, s.353-354

¹³⁸ Zerrinküb, Dombâle-i Rüzgârân, (s.258) bu Şeyh Hasan Celayir'in ölüm tarihini 754 h. olarak vermiştir. Ancak bu doğru değildir.

¹³⁹ el-Eberî, s.175; İbn-i Haldûn, IV/793; Âbrü, zeyl. s.232; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn', I/310-311; Mirhând, V/570; Hândmir, Habîcu's-siyer, III/238; Kazvîni, Lubbu'l-tevârîh, s.258; İbn-i Kerbelâi, I/335; Howorth, III/654; Huart, s.12; İkbâl, s.356; Âzzâvî, II/76; Râzi, s.335

¹⁴⁰ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/311

Saltanat süresi boyunca başkent olarak Bağdad'ı seçmiş ve faaliyetlerini buradan yönlendirmiştir.¹⁴¹

Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1335 yılında ölümünden sonra, başlangıçta İlhanlı Devleti'nin dağılmasını engellemek için büyük çabalar sarfetmiş ve bu mücadeleleri boyunca üç İlhanlı şehzadesini ilhan ilan etmiş, ancak bu adaylarla bir sonuca ulaşamayınca nihayet 740/1339-1340 yılında Bağdad'da bağımsızlığını ilan ederek İlhanlı Devleti'nin yeniden inşası için uygun zaman ve zeminin oluşmasını beklemiştir. Anne tarafından bir İlhanlı şehzadesi olması nedeni ile kendisini ilhanlık makamına layık görmekte birlikte siyasi birliğin yeniden kurulabilmesi yönünde elinden gelen her türlü çabayı göstermiştir.

Smith, *Kalkaşanâvî*'nin *Subhu'l-âşâ*'sından naklen; onun amacına olumsuz etki yapacağı endişesi ile bağımsız kaldıktan sonra dahi ilhan, sultan, padişah ve bunun gibi saltanat ünvanlarını kullanmadığına, ömrü boyunca noyan, ulus beyi, emir gibi ünvanlarla yetindiğini iddia etmiştir.¹⁴² Ancak bu iddia tam anlamıyla doğru değildir. Zira Celayirli Şeyh Hasan hakkında bilgi veren kaynakların hiç birisinde ondan ilhan, sultan, padişah gibi saltanat payeleri ile bahsedilmemekle birlikte onun kendi adına bastırıldığı sikkelerde "*sultan*" unvanı kullanılmıştır.¹⁴³

Ayrıca Celayirli Şeyh Hasan'a gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra bazı şair, tezkire yazarı veya tarihçiler tarafından "*sultan*", "*padişah*" ve "*ilhan*" payeleri¹⁴⁴ atfedilmiştir. Nitekim Celayirli Devleti sarayında kendisine yer edinen ve gerek Celayirli Şeyh Hasan gerekse eşi Düşad Hatun tarafından kabul gören Celayirli hanedanının meddâtı durumundaki Selman-i Saveci bir çok kasidesinde ondan şah, şehinşah, sultan ve bunun gibi vasıflarla bahsetmiştir.

خدوئند خدوئندان شهنشاه شیخ حسن نویان

که هست احسان و اخلاقش فزون از حیث پیش از کم

Efendilerin efendisi, Şehinşeh Şeyh Hasan Noyan'ın ihvan ve ahlakının bolluğu hoddinden fazladır."

سایه لطف خدا شیخ حسن آنکه بحق

¹⁴⁵ پادشاهان جهان را سر و سرور شده است

"Allahın lütfu sayesinde Şeyh Hasan cihan padişahlarının başı ve lideri olmuştur."

Yine inşasına onun zamanında başlanan, ancak oğlu Sultan Uveys döneminde tamamlanan Bağdad'daki Mercaniye Camisi'nin kitabesinde de ondan "*Ulu Noyan Sultan Hasan*" diye bahsedilmiştir.¹⁴⁶

Celayirli Şeyh Hasan'dan bahseden kaynaklarda daima onun cömertlik ve adaletinden övgü ile söz edilmiş, "*İkinci Emiştirvan*" ve "*Adil Büyük Noyan*" diye nitelendirilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴¹ Âskalâni, ed-Durur'l-kâmine, II/96; Sami, III/1328; Lane Pool, Düvel-i İslamiyye, s.391; İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/76-77; Beyânî, s.31; Dihhodâ, "*Hasan-i Bozorg*", Luğatnâme, XIX/585; Meşkur, s.243; Zerrinküb, Donbâle-i Ruzgârân, s.258; Rüdgar, s.53

¹⁴² Smith, Hurûc u Ürûc, s.113

¹⁴³ Bak. sikkelerle ilgili bölüm, s.316

¹⁴⁴ İbn-i Barûta, I/361; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.122; Âzzâvî, II/76

¹⁴⁵ Sâvecî, Divan, s.437, 568

¹⁴⁶ Âzzâvî, II/73; Beyânî, s.282

Emir Şeyh Hasan Celayir boş zamanlarında şair ve edipleri sarayında toplar onların arasına katılarak birlikte vakit geçirirdi. Onun şiir ve sanata karşı duyduğu bu sevgi nedeni ile bu zamanda Bağdad ve Celayirli sarayı şair, edip ve sanatlıların yoğun ilgi gösterdikleri bir yer haline gelmiştir. Kendisi zamanın önde gelen hattatlarından Mevlana Bedreddin Hezradî'den hat dersleri almıştır. Bağdad onun zamanında yeniden imar edilmiş, eğitim ve sanat konusunda yeniden eski önemini kazanmaya başlamıştır.¹⁴⁸

2.1.20. Düşad Hatun: Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Şeyh Hasan ile evlendi.¹⁴⁹ Onun büyük hatunu durumunda bulunan Düşad Hatun çok akıllı ve zeki bir kadındı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in saltanat mücadeleleri döneminde çok önemli ve etkin bir rol oynamıştır. Şeyh Hasan savaşlarla meşgul olduğu zamanlarda devletin idaresini üstlenmiş ve önemli konularda ona vekalet etmiştir. Celayirli Devleti'nin emirleri ve devlet erkânı üzerinde olağan üstü bir nüfuzu vardı. Barış dönemlerinde Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad'da bulunduğu dönemlerde ise daha çok hayır işleri ile uğraşır. Bağdad'ın imar edilmesinde büyük çabalar sarfetmiş çok sayıda bina ve eser yaptırmıştır. Celayirli Şeyh Hasan gibi şair ve sanata düşkünlüğü nedeni ile o da boş vakitlerini şair ve sanatkarların sohbetlerine katılarak geçirirdi.¹⁵⁰

Selman-i Sâvecî bir çok kasidesinde Düşad Hatun'dan övgü ile bahsetmiş, onu sultan, padişah ve şah ünvanları ile yüceltmıştır

بادشاهيست مطرب تو كه همنگد امروز بادشاهان جهانى همه محنون نوال
شاه دلشاد جوانبخت كه در روى زمين با همه ديدند نديش قلك پير مثال
شيفخ حسن يك اسمان مملكت من كل باب شاه دلشاد كفتاب سلطنت بي هيچ شك¹⁵¹

*Bugün sana itaat edenler padişahlardır.
Padişahların hepsi aldıkları hisseden memnundur.
Cevanbaht Düşad Şah! Şu yaşlı felek var olan bütün gözleriyle...
Yeryüzünde onun bir emsalini daha görmedi
Şeyh Hasan bütün yönlerden ülkenin bir gökyüzüdür.
Şah Düşad ise hiç şüphesiz saltanatın güneşidir.*

Düşad Hatun, Celayirli Şeyh Hasan'dan iki yıl önce 755/1354 yılında¹⁵² ölmüştür.¹⁵³

Emir Şeyh Hasan Celayir'in Düşad Hatun'dan dört ve adı kaynaklarda zikredilmeyen diğer bir hatunundan bir olmak üzere toplam beş çocuğu vardı.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Şabânkâri, s.285; el-Eberî, s.175; el-Âskallânî, ed-Dürrü'l-kâmine, II/96; Semerkandî, Tezkiretü'ş-şerâ, s.586; Sâfi, Fahreddin Ali, Letâiyü'l-tevâiyif, neşr. Ahmed Gulçin Maâmî, Tahran, 1346 hş., s.250; İkbâl, s.456; Âzzâvî, II/76; Râzî, s.335

¹⁴⁸ İbn-i Bezzâz, Saifet's-sâfâ, s.992; İbn-i Tağriberdî, en-Nucûm'z-zâhire, X/253; Sâfi, Letâiyü'l-tevâiyif, s.250; İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/77-78; Beyânî, s.31; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.258; Rûdgar, s.54

¹⁴⁹ Minorsky, "Üveys", İA, VIII/133, Düşad Hatun'un 762 h. de Hândmir'i kaynak göstererek Süleyman adlı bir emirle evlendiğini yazmıştır. Ancak Hândmir'de böyle bir bilgi yoktur.

¹⁵⁰ Semerkandî, Tezkiretü'ş-şerâ, s.286-294; İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/68-69; Muşfik, s.4-5; Beyânî, s.31-32; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/133; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.258; Rûdgar, s.54

¹⁵¹ Sâvecî, Divan, s.546,551

¹⁵² Âzzâvî, (II/68) Düşad Hatun'un ölüm tarihini 752 h. olarak vermiştir.

¹⁵³ Semerkandî, Tezkiretü'ş-şerâ, s.294; İkbâl, s.455; Beyânî, s.32; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.258; Rûdgar, s.54

Bunlardan Şeyh Uveys (Olcatay), Şeyh Zahid, Şeyh Kasım, ve Tandu (تندو) Düşad Hatun'dan¹⁵⁵, İlkan ise diğer eşindedir. Düşad Hatun'dan olan çocuklarının en büyüğü durumunda olan Uveys babasının ölümünden sonra onun yerine Celayirli Devleti'nin başına geçti. 748/1347 yılında doğan Şehzade Kasım 769/1368 yılında henüz 21 yaşında iken hastalanarak öldü ve Necef-i Eşref Kabristanı'nda babası Celayirli Şeyh Hasan'ın yanına defnedildi. 750/1349 yılında doğan Şehzade Zahid de çok genç bir yaşta 773/1372 yılında sarhoş bir halde iken Ucan'da Ucan Köşkü'nün damından düşerek öldü. Emir Şeyh Hasan Celayir'in kızı Tandu ise kendisi için özel olarak yaptırdığı malikhanesinde annesi Düşad Hatun gibi şair ve sanatkarları etrafında toplayarak günlerini onların arasında, şiiir ve eğlence meclislerinde ya da vakıf işleri ile meşgul olarak fakirlerin yararlanabileceği müesseseleri yaptırmakla geçiriyordu.¹⁵⁶ Diğer eşinden olan Şehzade İlkan ise daha önce de bahsedildiği gibi babası Celayirli Şeyh Hasan tarafından Celayirli ordusunun başkomutanı tayin edilmişti. 751/1350 yılına kadar İran'ın Kürdistan ve Huzistan bölgeleri ile Sutaylılar'ın elindeki Diyarbekir bölgesini Celayirli'lerin hakimiyet sahasına dahil etmiştir. Düşad Hatun'un kızkardeşi Sultanbaht Hatun ile evli idi. Düşad Hatun'dan kısa bir süre önce öldü. İlkan'ın Akbuka ve Ebu İshak adında iki oğlu vardı. Akbuka ve Ebu İshak da babaları gibi Celayirli ordusunun sevk ve idaresinde görevli idi.¹⁵⁷ Bunlara yeri geldikçe değinilecektir.

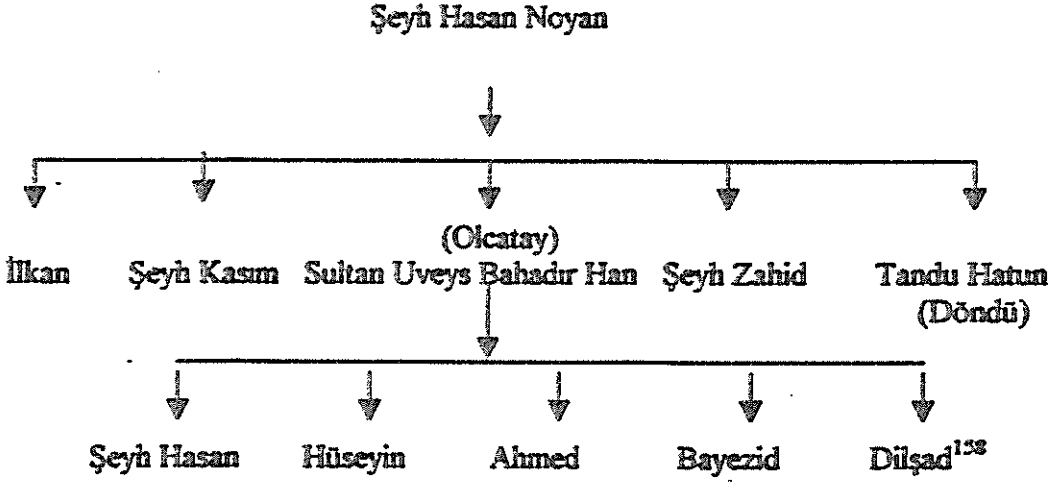
¹⁵⁴ Bak. Tablo 15

¹⁵⁵ Howorth, (III/608) Şeyh Hasan Celayir'in Düşad Hatun'dan Kemaleddin Togan adında bir oğlu daha olduğunu ifade etmiştir. Ancak diğer kaynakların hiç birinde bu yönde bir kayıt bulunmamaktadır.

¹⁵⁶ el-Eberî, s.183; Âbrû, zeyl. s.242,244; Mustevfil, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.33,39; Fasih-i Havâfi, III/101-105; Semerkandî, Matlûn's-sâdeya, I/416; Mirhând, V/575-576; Âzzâvi, III/117-118; Van Leon, s.13; Çani, I/257,289; Beyânî, s.31-32

¹⁵⁷ Âbrû, zeyl. s.183; Howorth, III/608; Âzzâvi, II/80; Münşfik, s.5-6; Çani, I/30; Beyânî, s.32

2.2- SULTAN UVEYS BAHADIR HAN(757-776/1356-1374)

Tablo 16

2.2.1. Adı-Nesebi-Doğumu: Sultan Muizzed-din Uveys b. Şeyh Hasan Noyan b. Emir Hüseyin Küregen Noyan b. Akbuka Noyan b. Ilkan Noyan. Celayiroğulları Devleti'nin ikinci hükümdarı olan Uveys, Şeyh Uveys olarak da meşhurdur.¹⁵⁹ Adı sikkelerde "es-sultani'l-Âlim el-Âdil Sultan Uveys Bahadır Han" ve es-sultani'l-Âzam Şeyh Uveys Bahadır Han" olarak yazılmıştır.¹⁶⁰ Emir Şeyh Hasan Celayir'in Dilşad Hatun'dan olan en büyük oğludur.¹⁶¹ 739/1338'de doğmuştur.¹⁶²

2.2.2. Celayirli Devleti'nin Tahtına Çıkışı: Sultan Uveys'in 757/1356 yılında tahta çıkıncaya kadar olan dönemde devlet idaresindeki faaliyetleri hakkında elde mevcut kaynaklarda her hangi bir bilgi mevcut değildir.¹⁶³

Uveys, babası¹⁶⁴ Şeyh Hasan Celayir'in 757/1356 yılında vefatından ve gerekli yas döneminin geçirilmesinin ardından diğer şehzadeler ve devlet erkânı arasında her hangi bir ihtilaf olmaksızın aynı yılın recep ayında bütün hatun,

¹⁵⁸ Beyâni, (s.33) Dilşad'ın yerine Tandu adında bir kızının olduğunu yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

¹⁵⁹ el-Ehri, s.182; Sıveci, Divan, s.544; Semerkandî, Matlân's-sâdeya', I/372; Hâhidmir, Habîbu's-siyer, III/239; Çalfârî, Cibân-ârâ, s.216; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.258; İbn-i Kerbelâî, I/335; Muhammed Hasan Han, I/635; Blochet, III/219; Bakıhanov, Gulistân-i İrcm, s.74; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/107

¹⁶⁰ Bakınız sikkelerle ilgili bölüm, s.319-321

¹⁶¹ Semerkandî, Tezkiretü's-şerâ, s.287; Hâhidmir, Habîbu's-siyer, III/239; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr. 49; Howorth, III/654; Huart, s.12; Terbiyet, Muhammed Ali, Danişmend-i Azerbaycan, Tahran, 1314 hş., s.56; Browne, III/172; Râzi, s.335; Âzzâvi, II/81; Çani, I/30; Beyâni, s.33

¹⁶² Terbiyet, s.56; İkbâl, s.456; Muşfik, s.6; Beyâni, s.33; Vekîlî, s.250

¹⁶³ el-Bağdâdî, (Gulşen-i Hulefâ, vr.123) 739 h. yılında Uveys'in Bağdad valisi olduğunu kaydetmiştir. Ancak Uveys'in aynı yıl içinde doğduğu göz önünde bulundurulursa bu kaydın doğru olması ihtimali yoktur. el-Bağdâdî'nin sözünü ettiği bu şehzade muhtemelen Celayirli Şeyh Hasan'ın Dilşad Hatun'dan önceki hatunundan olan Ilkan olmalıdır.

¹⁶⁴ Askallâni, (ed-Durur'l-kâmine, I/443) Uveys'in şeceresini "Uveys b. Hüseyin b. Hasan b. Akbuğa el-Moğolî", tahta çıkışını ise 760 h. olarak vermiştir. Ancak her iki ifade de tamamen yanlıştır.

şehzade, emir ve devlet erkanının ittifakı¹⁶⁵ ile 19 yaşında iken Celayirli Devleti'nin tahtına oturtuldu.¹⁶⁶

Celayirli Devleti saray şairi Selmân-i Sâvecî, Sultan Uveys'in cülusu ile ilgili olarak söylediği kasidesinde cülus törenini ve tarihini şu beyitlerle kaydetmiştir.

مبشران سعادت برین بلند رواق	همی گفتند ندا در ممالک آفاق
که سال هفتصد و پنجاه و هفت ماه رجب	باتفاق خلاق بباری خلاق
نصبت خسرو روی زمین با مستحقان	فرز تخت سلاطین بدر ملک عراق
پناه و پشت ملوک جهان علی الاطلاق ¹⁶⁷	خدا یگان سلاطون خسرو شویخ لویس

"Bu yüksek kubbenin sadet habercileri ufuklardaki memleketlerde, yer yüzünün Hüsravi 757 yılı Receb ayında, yaratılanların ittifakı, yaratanın yardımı ile hakkederek Irak mülkünün medarı olan sultanların tahtına oturdu" diye nida ediyorlar. Zamane sultanlarının efendisi Şeyh Uveys hiç şüphesiz cihan padişahlarının sığınacağı ve destekçisidir".

Sultan Uveys'in tahta çıktığı 757/1356 yılında Bağdad'da büyük bir sel felaketi yaşandı. Oysa ki Şeyh Hasan Celayir'in uzun yıllar verdiği çaba ve emekler neticesinde Bağdad bu dönemde Hülegü'nün bu şehri tahrip etmesinden sonraki en parlak, en ihtişamlı ve en renkli günlerini yaşıyordu. Şeyh Hasan ve Dilşad Hatun'un gayretleri ile Bağdad'da yeni ve yüksek binalar, medreseler, hastaneler ve camiler yapılmış, şehir yeni bir çehre kazanmıştı. Bu yıl içinde Dicle Nehri'nin taşması ve bentleri yıkması sonucunda Bağdad şehri eşi görülmedik bir felaketle karşı karşıya kaldı. evler, hatta yüksek yapılar bile büyük bir hasar gördü. Çok sayıda insan ve hayvan sel sularına kapılarak telef oldu.¹⁶⁸

Sâvecî, Bağdad'da yaşanan bu felaketi şöyle tavsif etmiştir.

بسال هفتصد و پنجاه و هفت گشت خراب	باب شهر معظم که خاک بر سر آب
درین روضه بغداد آن بهشت آباد	که کره است خرابش میچهر خانه خراب ¹⁶⁹

777 yılında o muazzam şehir su ile harap oldu. Toprak o saryun başına olsun.

Çok yazık! o cennet mekanı Bağdad bahçesini, felek harap etti.

¹⁶⁵ Âskallâni, (ed-Dürerü'l-kâmine, II/448) ve Minorsky, "Uveys", IA, VIII/133, Sultan Uveys'in Sultan Hüseyin adında 760 h. yılında ölen bir kardeşinin bulunduğu ve Şeyh Hasan'a onun halefi olduğunu, ancak onun ölümü ile bütün iktâ'ların Sultan Uveys'te birleştiğini söylemiştir. Ancak bu bilgi yanlıştır. Zira Sultan Uveys'in Hüseyin adında bir kardeşinin olduğunu dair diğer hiç bir kaynakta bir bilgi verilmemiştir. Minorsky, Sultan Hüseyin bahsinde anlatılacağı üzere onun cülusu sırasında yaşananlarla Uveys'in cülusunu karıştırmış olmalıdır.

¹⁶⁶ el-Eberî, s.175; İbn-i Haldûn, IV/793; İbn-i Tagrîberdî, el-Mevâciz's-Sâfi, III/117; Âbrâ, zeyl, s.232; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/310; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/27; Mirhând, V/570; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/238; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.258; İbn-i Kerbelâi, I/335; Bakıbanov, s.74; Howorth, III/654; Muhammed Hasan Han, I/635; Huart, s.13; Çani, I/120; İkbâl, s.456; Âzzâvi, II/81; Beyânî, s.33; Fâikî, İbrahim, Azerbaycan Der Mesir-i Târih-i İnan, I-II, Tebriz, 1375 hş, I/490; Zerrinkâib, Donbâle-i Rûzgârân, s.258

¹⁶⁷ Sâvecî, Divan, s.54; Âbrâ, zeyl, s.232; Semerkandî, Matlû's-sâdeyn, I/311; Mirhând, V/570; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/239; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.258; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hülefâ, vr. 49; Nahçıvânî, Hâc Hüseyin, Mevâddü'l-tevârih, neşr. Edebiyye Kitabevi, Tahran, 1343 hş, s.32

¹⁶⁸ el-Bağdâdî, Gulşen-i Hülefâ, vr. 123; Huart, s.13; Âzzâvi, II/83

¹⁶⁹ el-Bağdâdî, Gulşen-i Hülefâ, vr. 123; Muhammed Hasan Han, I/636; Huart, s.13; Âzzâvi, II/83

Sultan Uveys Bağdad'da daha saltanatının üzerinden çok bir süre geçmeden meydana gelen bu felaketten dolayı bir müddet bu felaketin izlerini silmekle meşgul olmak zorunda kaldı.

2.2.3. Tebriz'in Fethi : Sultan Uveys'in tahta oturduğu sıralarda Çupanlı Melik Eşref Azerbaycan'da hüküm sürüyor ve halkı tam anlamıyla bir basıcı ve zulüm ile yönetiyordu. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Azerbaycan'ın din alimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buluyorlardı. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz kadısı Muhiye'd-din Berdâi de o sıralar Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altınordu Devleti hükümdarı Camı Beg Han'ın başkenti Saray'a gitmişti ve Saray'daki camilerde vaaz vermekle meşgul idi. Muhiye'd-din Berdâi, Camı Beg Han ve devlet erkânının da katıldığı bir vaaz meclisinde Melik Eşref'in Azerbaycan'da halka yaptığı zulüm ve baskıları öylesine etkili bir şekilde anlattı ki mecliste bulunan her kes duydukları karşısında ağladı. Berdâi ayrıca meclistekilere, bu zulmün önüne geçmelerini, bunu yapmadıkları takdirde ahirette bunun hesabını vereceklerini söyledi. Bu sözler Camı Beg ve Altınordu devlet erkânı üzerinde hemen etkisini gösterdi ve Camı Beg Han savaş için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra 758/1356-1357 yılında Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek Bakü Derbendi üzerinden Tebriz'e yöneldi.¹⁷⁰

Melik Eşref, Camı Beg Han'ın Tebriz'e yöneldiği haberine ilk önceleri inanmadı. Ancak gerçek olduğunu anlayınca ona karşı koymak istedi ise de bozguna uğradı ve bütün aile efradı ile o döneme kadar zorla topladığı çok büyük miktardaki hazinelerini de yanına alarak kaçtı. Fakat çok geçmeden Camı Beg Han'ın askerleri tarafından yakalandı ve Tebriz'e getirilerek Camı Beg Han'ın emri ile öldürüldü.(758/1356-1357)¹⁷¹

Camı Beg Tebriz'i fethedip Melik Eşref'i ortadan kaldırdıktan sonra kendi oğlu Berdi Beg'i naibi olarak 50 000 kişilik bir ordu ile Azerbaycan'ın yönetimine bıraktı ve Deşt-i Kıpçak'a geri döndü. Geri dönerken de her hangi bir kargaşaya meydan vermemeleri için Melik Eşref'in oğlu Timurtaş'ı ve kızı Sultan Baht Hatun'u da yanına alarak Saray'a götürdü. Ancak Berdi Beg çok geçmeden babası Camı Beg'in hastalandığı haberi üzerine saltanat arzusuna kapılarak Saray'a gitti. Giderken de Çupanlı hanedanından Abi Cuk'u (الحی جوق) kendi naibi olarak Tebriz ve Azerbaycan'ın yönetimine getirdi.¹⁷²

¹⁷⁰ Fasîh-i Havâfi, III/88; Mustevfî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.57-59; Âbrâ, zeyl, s.232-233; Semerkandî, Matlûu's-sâdeya, I/312; Mîrhând, V/566-567; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/75; Ebulgâzi Bahadır Han, s.168; Bakıhanov, s.74; Zeyneloğlu, s.68; Çanı, I/152; Âzzâvi, II/95-96; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.159-160; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.460; Sümer, Kara Koyunlular, s.40-41; Vekîlî, s.249

¹⁷¹ İbn-i Haldûn, IV/793; Fasîh-i Havâfi, III/88; Mustevfî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.59-63; Âbrâ, zeyl, s.233-235; Semerkandî, Matlûu's-sâdeya, I/312-315; Mîrhând, V/567-568; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/236-239; Ebulgâzi Bahadır Han, s.168; Bakıhanov, s.74; Spuler, İran Moğolları, s.153-154; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.160; Çanı, I/152; Âzzâvi, II/96-97; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Vekîlî, s.250; Smith, "Djalayir", El, II/401; Yıldız, Hakkı Dursun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV, İstanbul, 1986-1989, VIII/443; Sümer, Şahıs Adları, I/311

¹⁷² İbn-i Haldûn, IV/793; İbn-i Tağrıberdî, el-Menâcî'u's-sâfi, III/117; Fasîh-i Havâfi, III/88; Mustevfî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.64; Âbrâ, zeyl, s.236; Semerkandî, Matlûu's-sâdeya, I/315; Mîrhând, V/569-570; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/75-76; Bakıhanov, s.74; Howorth, III/654; Van Loon, s.12; Çanı, I/152-153; Âzzâvi, II/96; Beyânî, s.34; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Sümer, Kara Koyunlular, s.41; Smith, "Djalayir", El, II/401; Vekîlî, s.250; Fâiki, Azerbaycan, I/490

Bu taraftan Sultan Uveys Bahadır Han bir yandan sel felaketi ile harabeye dönen Bağdad'ın yeniden imarı ile, bir yandan da Celayirli ordusunun takviyesi ile meşgul idi. Berdi Beg'in Dest-i Kıpçak'a geri döndüğünü haber alınca derhal sefer hazırlıklarına başlayarak 759/1357-1358 yılı bahar mevsimi başlarında eski İlhanlı Devletinin başkenti olması nedeniyle bütün iddiacı grupların ilgi merkezini oluşturan Tebriz'i ele geçirmek için büyük ve teçizatlı bir ordu ile Azerbaycan'a yöneldi. Ahi Cuk ise Sultan Uveys'in kendi üzerine geldiğini öğrenince ona karşı koymak için bir ordu ile Tebriz'den çıkarak Suntay Dağı civarına geldi. Aynı yılın şaban ayının sonlarında (Haziran, 1358) bu bölgede iki taraf arasında şiddetli bir savaş yaşandı. Ahi Cuk'un kuvvetleri Sultan Uveys'in ordusunun sol kanadını oluşturan ve aralarında bir uyum olmayan Uyrath askerleri dağıttılar. Sultan Uveys'in kuvvetleri ise Ahi Cuk'un ordusundaki Çupanlı kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Bu şekilde ilk gün savaşın kesin galibi belli olmadı. İki tarafın ordusu da geceyi geçirmek için kendi karargahlarına çekildiler. İkinci gün iki taraf da savaşa devam için hazırlık yaparken henüz savaş başlamadan Ahi Cuk'un kuvvetleri dağıldı. Ahi Cuk ve askerleri savaş meydanını terkederek Tebriz'e doğru kaçmaya başladılar. Celayirli ordusu onları takip ederek yolda bir çoğunu katlettilerse de Ahi Cuk kurtularak Tebriz'e ulaşmayı başardı. Sultan Uveys onun toparlanmasına fırsat vermemek için ordusu ile onu takibe devam ederek ansızın Tebriz'e girdi. Henüz toparlanmaya fırsat bulamadan Celayirli ordusunu karşısında gören Ahi Cuk ise karşı koyamadan Tebriz'i terkederek Nahçıvan tarafına kaçtı. Sultan Uveys her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan büyük bir azamete Tebriz'e girerek şehre hakim oldu. Burada İmaret-i Reşidi ya da diğer adı ile Rub-i Reşidi'de karargah kurdu. (Ramazan 759/ Temmuz 1358)¹⁷³

Selmân-i Sâvecî, Sultan Uveys'in Tebriz'e girişini kutlamak için söylediği kasidesinin bir beytinde bu olayı şöyle tasvir etmiştir.

شهر تبریز از قنوم موکب سلطان اویس چون مقام مکه از پوزمهر آمد با صفا¹⁷⁴

"Tebriz şehri Sultan Uveys'in mübarek adımını basmasından dolayı Peygamber'in gelişi ile Mekke'nin çıktığı makama çıktı ve sefa ile doldu."

Sultan Uveys'in Tebriz'e girmesinden sonra şehirde bulunan Melik Eşref'in çok sayıdaki emiri ve devlet erkânı huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Sultan Uveys ise onları değerli hediyeler ve hilâatlerle ödüllendirdi. Ancak çok geçmeden bu emirlerden bir grup ihanet ederek Sultan Uveys'i öldürmek için harekete geçtiler. Sultan Uveys ise bu durumu önceden haber alarak onları amaçlarına ulaşmadan yakaladı ve ramazan ayı olmasına rağmen bu emirlerden kırk yedisini öldürttü.¹⁷⁵

¹⁷³ İbn-i Haldûn, IV/793; el-Eberî, s.181-182; Fasîh-i Havâfî, III/90; Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzîde, s. 66-67; Âbrû, zeyl, s. 236-237; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/316; Mirhând, V/570-571; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/239; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s. 258-259; Bakıbanov, s. 74-75; Howorth, III/654-655; Lane Poole, Dörtü'l-İslamiyye, s.391; Muhammed Hasan Han, I/635; Huart, s.14; İkbâl, s.456; Van Loon, s.12; Çani, I/111; Âzzâvi, II/97-98; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/134; Kuliyyev, C.B., "Djalair", ACE, Bakü 1987, X/410; Mu'in, "Uveys", V/201; Vekîlî, s.251; Yıldız, VIII/443; Meşkir, s.243; Fâikî, Azerbaycan, I/490; Sâmîr, Şahıs Adları, I/311

¹⁷⁴ Sâvecî, Divan, s.369

¹⁷⁵ el-Eberî, s.182; Fasîh-i Havâfî, III/91; Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzîde, s.67; Âbrû, zeyl, s. 237; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/316; Mirhând, V/571; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/239; Kazvini,

Bu olay üzerine Melik Eşref'in diğer bir grup emiri kendilerinin de aynı akübeğe uğrayabilecekleri endişesine kapılarak Ahi Cuk'a katılmak üzere Nahçıvan tarafına gittiler. Orada yeniden Ahi Cuk'un etrafında toplandılar. Ardından onunla birlikte Karabağ'a gittiler. Ahi Cuk Karabağ'da karargah kurarak iki ay süreyle hem kuvvetlerini düzene sokmak hem de kendilerine yeni katılmaların olmasını sağlamak için bekledi. Ancak bu süre zarfında her hangi bir katılım olmadı.

Sultan Uveys kendisine karşı teşkil edilmek istenen bu oluşumdan haberdar olunca Emir Ali Pilten adlı komutanını bir grup diğer emir ve güçlü bir ordu ile Karabağ'a gönderdi. Ancak Emir Ali Pilten içten içe Sultan Uveys'e karşı beslediği ihanet ve art niyetten dolayı oldukça yavaş hareket ederek üç günlük mesafeyi bir ayda katetti ve Karabağ'a ulaştığında Verd Deresi (ورد ورد) havalisinde karargah kurdu. Oysa o sırada Karabağ'da bulunan Türkmen beyleri ve askerleri ona katılmak için Ali Pilten'in gelmesini bekliyorlardı. Ancak ondaki bu isteksizlik ve art niyeti farkedince Ahi Cuk'un kuvvetlerine katıldılar. Bu katılmaları oldukça güçlenen Ahi Cuk, Ali Pilten'in emrindeki Celayirli ordusuna saldırdı ve onları büyük bir bezimete uğrattı. Ali Pilten ve çok sayıda kayıp veren Celayirli ordusu dağınık bir halde Tebriz'e geri döndü.¹⁷⁶

Bu mağlubiyet üzerine Sultan Uveys bizzat kendisi bu asi grubun üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Ancak mevsimin kış olması nedeni ile Celayirli ordusunun büyük bir kısmını dağıtmıştı. Bundan dolayı bu kararından vazgeçerek, Ahi Cuk tarafından gelebilecek ani bir saldırı ihtimalini de göz önünde bulundurarak Tebriz'de kalmayı uygun görmedi. Şiddetli kar ve soğuk kış şartlarına rağmen oldukça zor koşullar altında Suntay Dağı'nı aşarak Bağdad'a döndü.¹⁷⁷

Sultan Uveys'in Bağdad'a dönmesinden sonra Ahi Cuk ve yandaşları yeniden Tebriz'e girdiler. Ahi Cuk Kutluğ Şah Yaralı adlı emirini Sultan Uveys'in ardından gönderdi. Kutluğ Şah Merağa'ya kadar gitti ise de kimseyi bulamadan geri döndü. Bu kez Ahi Cuk kendi ordusunu toplayarak Celayirli Devleti'nin hakimiyet sahasında bulunan Kürdistan'ı yağmalamak üzere harekete geçti. Ancak bu bölgedeki Kürt aşiretleri ona karşı birleşerek onun bu amacına ulaşmasına engel oldular.¹⁷⁸

Öte yandan Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgelerinde İncü hanedanını mağlup ettikten sonra iyice güçlenmiş olan Muzafferi Devleti hükümdarı Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer¹⁷⁹, Azerbaycan ve Tebriz'i ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Sultan Uveys Bahadır Han'ın Tebriz'i terkettiğini ve Ahi Cuk'un yeniden Tebriz'i ele geçirdiğini öğrenince 760/1359 yılı baharında kalabalık bir ordu

Luḥbū'l-levārīh, s.259; Deguignes, VI/78; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; İkbāl, s.456; Van Loon, s.12; Āzzāvī, II/98; Minorsky, "Üveys", IA, VIII/134; Fâiki, Azerbaycan, I/490

¹⁷⁶ Beyâni, (s.34) Ali Pilten'in Ahi Cuk'a katıldığını söylemiştir. Ancak anlatılacağı üzere Ali Pilten bu mağlubiyetin ardından bir süre daha Sultan Uveys'in emrinde bulunmuştur.

¹⁷⁷ İbn-i Haldūn, IV/793; el-Eheri, s.182-183; İbn-i Tağrîberdî, el-Menbehul's-sâfi, III/117; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.67-68; Ābrû, zeyl, s.237; Fasîh-i Havâfi, III/90-91; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/316; Mîrhând, V/571; Hândmir, Habûb's-siyer, III/239; Kazvîni, Luḥbū'l-levārīh, s.259; Deguignes, VI/78; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; Zeyneloğlu, s.70; İkbâl, s.456; Āzzāvī, II/98; Van Loon, s.12; Beyâni, s.34; Vekîlî, s.251; Minorsky, "Üveys", IA, VIII/134

¹⁷⁸ el-Eheri, s.183; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.68; Ābrû, zeyl, s.238; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/317

¹⁷⁹ İbn-i Tağrîberdî, (el-Menbehul's-sâfi, III/117) Şah Şac'a olduğunu söylemiştir. Ancak bu doğru değildir.

ile Suitaniye'den Tebriz'e yöneldi. Aynı yılın şevval ayında Ahi Cuk ve Muhammed Muzaffer arasında Verzigan bölgesinde yapılan savaşta Ahi Cuk yenilerek kaçtı. Muhammed Muzaffer ise kazandığı bu galibiyetle Tebriz'i ele geçirerek Azerbaycan'a hakim oldu. Etrafa fetünnameler göndererek Cuma namazında kendi adına hutbe okuttu. Cuma namazını bizzat kendisi kıldırdı.¹²⁰

Ancak Emir Muhammed Muzaffer Tebriz'de sadece bir hafta kalabilirdi.¹²¹ Zira Sultan Uveys, Muhammed Muzaffer'in Tebriz'i ele geçirdiğini öğrenince hiç vakit kaybetmeden ikinci kez Azerbaycan'a yönelmişti. Tebriz'de ansızın Celayirli ordusunun yaklaştığı haberi yayılınca Muhammed Muzaffer derhal Tebriz'i terketti ve İsfahan'a kadar hiçbir yerde durmadı. İsfahan'a ulaşınca burada oğulları Şah Şücâ ve Şah Mahmud kendi babalarına isyan ederek önce onun gözlerine mül çektiler. Ardından da öldürdüler.¹²²

Muhammed Muzaffer'in Sultan Uveys'e karşı koymadan telaşla Tebriz'i terketmesinin sebebi ona müneccimlerin o yıl içinde kendisine güzel yüzlü (ترکچهره) ve uzun boylu bir gençten büyük bir bela geleceğini söylemeleriydi.

محمد مظفر را منجمان گفته بودند که اسمال ترا از جوانی [ترکچهره]¹²³ و دراز بالا ملاتی عظیم برسد

"Muhammed Muzaffer'e müneccimler bu yıl içinde sana güzel yüzlü uzun boylu bir gençten büyük bir bela gelecek demişlerdi."

Bunun üzerine Muhammed Muzaffer de bu sıfatların Sultan Uveys'te toplandığı ve bu belanın kendisine ondan geleceği endişesi ile hareket ederek derhal Tebriz'i terketmiş ve Şiraz'a dönmüştü.¹²⁴

Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer'in Tebriz'i terketmesinden sonra Sultan Uveys buraya gelerek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan 760/1359 yılı içinde şehri ikinci kez ve kesin olarak fethetti. Tebriz'de şehrin ileri gelenlerinden Hâce Şeyh Kececi'nin evine indi ve burada misafir edildi.¹²⁵

¹²⁰ el-Eheri, s.183; İbn-i Haldûn, IV/793; Şabânkârî, s.318; Mustevî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.69; Kuşî, s.76-78; Âbrû, zeyl, s.238; Fasîh-i Havâfi, III/92; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/320-321; Mîrhând, IV/504-505; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/292; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.222; Müneccimbaşı, III/14; Vezîrî, Târih-i Kirmân, I/514; Howorth, III/695-696; İkbâl, s.456; Âzzâvî, II/98; Van Loon, s.12; Çani, I/154; Beyânî, s.35; Vekîlî, s.250; Fâikî, Azerbaycan, I/491

¹²¹ Mîrhând, (IV/505). Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/292), Howorth, (III/696), iki ay; Beyânî, (s.35), dört ay

¹²² Şabânkârî, s.319; Mustevî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.69-70; Kuşî, s.78-80; Âbrû, zeyl, s.238-239; Fasîh-i Havâfi, III/92; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/322-325; Mîrhând, IV/505-510; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/292-294; Vezîrî, Târih-i Kirmân, I/514; Howorth, III/696; Zeyneloğlu, s.70; İkbâl, s.457; Âzzâvî, II/98-99; Van Loon, s.13; Çani, I/154; Bosworth, s.162; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Vekîlî, s.250-251; Fâikî, Azerbaycan, I/491

¹²³ ترکچهره = Türk-çehre; Farsça'da Türk kelimesi hem "güzel" anlamında hem de Türkler için kullanılmaktadır. Bu itibarla Türk-çehre kelimesi hem "güzel yüzlü hem de "Türk yüzlü" anlamlarına gelmektedir. Sultan Uveys de hem Türk soyu hem de güzelliği ile meşhur bir hükümdardı. Bu nedenle Türk kelimesinin her iki anlamla da kullanılması mümkündür. Çani de (I/155) Uveys'in Türk soyu olduğu üzerinde durmuştur.

¹²⁴ Mustevî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.69-70; Âbrû, zeyl, s.238; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/322; Mîrhând, IV/505; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/292-294; Çani, I/155; Fâikî, Azerbaycan, I/492

¹²⁵ İbn-i Haldûn, IV/793; Mustevî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.70; Âbrû, zeyl, s.238-239; Mîrhând, V/571; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/240; Zeyneloğlu, s.70; İkbâl, s.457; Âzzâvî, II/99; Van Loon, s.12; Beyânî, s.35; Kulîyev, "Djalair", ACE, X/410; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Vekîlî, s.250-251; Fâikî, Azerbaycan, I/491

Bu arada Ahi Cuk ve diğer bir grup yandaşı emir, Muhammed Muzaffer'in önünden kaçtıktan sonra Kaban'a giderek devrin önde gelen şeyhlerinden ve aynı zamanda Ahi Cuk'un üvey babası olan Sadreddin Kabani'ye sığınmışlardı. Sultan Uveys Tebriz'i ikinci kez ele geçirdikten sonra Ahi Cuk'a haber göndererek onu kendisi ile işbirliğine ve kendi yanına davet etti. Aralarında bir kaç kez elçi gidip geldikten sonra Ahi Cuk işbirliğine razı oldu. Bunun üzerine Sultan Uveys, Emir Ali Pilten ve Hacı Celaledin Kazvini'yi Kaban'a göndererek Ahi Cuk'u kendi yanına getirtti ve onu çok güzel bir şekilde ve samimi olarak karşılayarak ona bir çok değerli hediyeler (ساعات) ve hilatler verdi. Ancak Ahi Cuk çok geçmeden Emir Ali Pilten, Hacı Celaledin Kazvini ve diğer bir kaç emirle ittifak yaparak Sultan Uveys'i ortadan kaldırmayı planladı. Hacı Şeyh Kececi ise bunu öğrenerek Sultan Uveys'i uyardı. Bunun üzerine Sultan Uveys derhal bu emirlerin yakalanması emrini verdi. Ali Pilten, Ahi Cuk, Celaledin Kazvini ve diğer asi emirler hep birlikte yakalanarak öldürüldüler.(760/1359)¹²⁶

Tebriz'in bu defa kesin olarak fethedilmesiyle ve Ahi Cuk'un öldürülmesinden sonra Azerbaycan, Arran ve Muğan, Kars ve İğdir gibi şehirler de bütünüyle Celayirîlerin eline geçti. Uveys bu bölgedeki kötü idareye son verdi. Celayirî Devleti'nin hakimiyet sahası kuzey ve kuzey-doğuda da Hazar denizi kıyıları ve İlhanlıların eski başkenti Sultaniye'ye kadar genişledi. Uveys başkenti Bağdad'dan Tebriz'e taşıdı. Böylece İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz uzun mücadelelerin ardından Celayirî Devleti'nin başkenti oldu. Bu vesileyle de Celayirîler diğer rakiplerine karşı büyük bir prestij kazandılar.¹²⁷

Tebriz'in fethedilmesinin ardından doğuya doğru genişleme hareketine devam eden Sultan Uveys 761/1359-1360) yılı başlarında o sıralar Emir Veli'nin elinde bulunan Rey'i fethetmek üzere harekete geçti ve bu çerçevede kendi kardeşi İlkan'ın oğlu Ebu İshak'ı Rey'in fethi ile görevlendirdi. Ancak Ebu İshak amcası Uveys'in kendisini oradan kaldırmak istediği yönünde bir şüphe taşıyordu. Bu nedenle kaçarak Basra'ya gitti ve Basra hakimi Arab Affan'a sığındı. Bunun üzerine Sultan Uveys, Hacı Nasır Hadım isimli bir saray mülazımını Basra hakimi Affan'a göndererek Ebu İshak'ın ortadan kaldırılmasını istedi. Affan ise Sultan Uveys'in bu isteğini yerine getirerek Ebu İshak'ı zehirlemek suretiyle öldürdü¹²⁸

Bu olaydan sonra Uveys bir süre için istirahate çekilerek devlet işlerine ve Celayirî ordusuna çeki düzen vermek ve kış geçirmek için Rob'-i Reşîdî'ye taşındı. Ancak o sırada Tebriz civarında veba ve kolera salgını baş göstermesi üzerine Karabağ'a gitti ve kış orada geçirdi. 762/1360-1361 yılı baharında yaylak mevsimini geçirmek üzere Ucan'a geldi.

1.2.4. Ahlat'ın Yeniden Celayirî Devleti'ne Bağlanması

Şeyh Hasan Celayir'in ölümünden sonra Ahlat Celayirîlerin hakimiyet sahasından çıkmıştı ve burada Hzır Şah hükümet ediyordu.761/1360 senesinde

¹²⁶ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.70; Âbrü, zeyl, s.233; Fasih-i Havâfi, III/92-93; Mirhând, V/571; Hândmir, Habibu's-siyer, III/240; Kazvini, Lübbu't-tevârih, s.259; Bakıhanov, s.75; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; Âzzâvi, II/99; Râzi, s.333; Van Loon, s.12; Beyâni, s.35-36; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Sümer, Şahıs Adları, I/311

¹²⁷ İbâal, s.456-457; Âzzâvi, II/99; Kirzçoğlu, Kars Tarihi, s.441; Beyâni, s.35; Sümer, Kara Koyunlular, s.41; Kâreng, Âsâr-i Bâstâni-yi Azerbaycan, s.624; Vekîlî, s.251; Fâikî, Azerbaycan, I/492; Zerrinküb, Donbâl-i Rûzgârân, s.259

¹²⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.72; Âbrü, zeyl, s.239; Semerkandî, Matlû'u's-sâdeya, I/333; Mirhând, V/572; Âzzâvi, II/80; Van Loon, s.12; Beyâni, s.36

Altınordu Devleti hükümdarı Camı Beg Han'ın Tebriz'i fethinden sonra beraberinde götürdüğü Çupanlı Melik Eşref'in oğlu Timurtaş Deşt-i Kıpçak'taki iç kargaşalardan istifade ederek serbest kalmıştı. Timurtaş Bir süre başı boş bir vaziyette dolaştıktan sonra Ahlat'a gelerek Ahlat hakimi Hızır Şah'a sığındı. Bir süre burada kaldıktan sonra Sultan Uveys aleyhinde faaliyet göstermeye başladı. Ucan'da iken bu haberi alan Sultan Uveys hem babası Büyük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra Celayirli hakimiyet sahasından çıkan Ahlat'ı tekrar kendisine bağlamak hem de Timurtaş'ı etkisiz hale getirmek için büyük bir ordu ile Aladağ tarafına yöneldi. Sultan Uveys'in üzerine geldiğini öğrenen Hızır Şah, Timurtaş'ı yakalayarak öldürttü. Başını da Sultan Uveys'e gönderdi. Uveys, Hızır Şah'ı bu hizmetinden ötürü çok değerli hediyeler ve nimetlerle ödüllendirerek kutladı. Ona "Hızır Şah Koç" ünvanını verdi. Timurtaş'ın başını da Çupanlı saltanatını yeniden canlandırma hevesini taşıyanların artık ümitlerinin kalmaması için Tebriz'e göndererek teşhir ettirdi. (762/1360-1361)¹²⁹

Böylece Sultan Uveys, Çupanlıların son hanedan mirasçısından, dolayısıyla da Çupanlılar'ın her fırsatta ortaya çıkan muhalefetinden tamamen kurtulmuş oldu. Çupanlı, yani Suldus kabilesi bu tarihten sonra büyük ölçüde Celayirli Devletinin hakimiyetine girerek bu devleti oluşturan unsurlardan biri haline geldi.

Sultan Uveys Tebriz'e döndükten sonra bu yıl içinde onun süt annesi Mahdum Şah Yemançe Hatun, Uveys'in saray mülazımlarından olan Süleyman Şah ile evlendi. Mahdum Şah Yemançe Hatun'un devlet mekanizması içinde önemli bir yeri vardı. O, savaş zamanlarında ganimet ve mühimmatın emir ve beyler arasında bölüştürülmesinden sorumlu idi. Ayrıca Sultan Uveys'in üzerinde de önemli derecede etkisi vardı. Bu nedenle emirler ve saray efradı tarafından büyük saygı görüyordu. Süleyman Şah bu evliliğe binaen "Atabeg" ünvanı ile anılmaya başlandı ve Sultan Uveys tarafından *emiru'l-ümeralık* (beylerbeyi) makamına atandı. Aynı zamanda Emir Zekeriyya'nın kardeşi Hacı Necibeddin de Celayirli Devletinin vezirliğine getirildi.

Yemançe Mahdum Şah bu yılın sonunda Hac hazırlıkları için Bağdad'a gitti. Bağdad'da bir yıl kalarak burada hayır işleri ile uğraştı. Kaldığı süre içinde Bağdad'da büyük bir medrese inşa ettirdi. Ardından da Mekke'ye gitti.

Yemançe'nin etkisi ile Sultan Uveys'in emiru'ul-ümera ve vezir tayin ettiği Süleyman Şah ve Hacı Necibeddin oldukça yetersiz ve kabiliyetsiz kimselerdi. Sultan Uveys'in devlet mekanizmasında ise bütün işlerin idaresi Divan-ı İstifa emiri Hacı Alaeddin Zerdüz'un elinde idi. Yemançe'nin yokluğunda Sultan Uveys, Hacı Alaeddin'in isteği ile Süleyman Atabeg'i emiru'l-ümeralıktan, Hacı Necibeddin'i de vezirlikten azlederek Hacı Alaeddin Zerdüz'u Celayirli Devletinin vezirliğine getirdi. Ancak Hacı Alaeddin çok geçmeden hastalanarak öldü.¹³⁰

Sultan Uveys, Mahdum Şah Yemançe ile Mekke emiri Acalan'a¹³¹ değerli hediyeler ve Kabe'ye konulmak üzere altın kandiller göndermişti. Acalan, Sultan Uveys'in bu davranışından dolayı oldukça memnun oldu ve Mekke başkadısı

¹²⁹ Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzide*, s.71-72; Âbrû, zeyl, s.238-239; Fasîh-i Havâfî, III/93; Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/332-333; Mîrhând, V/572; İkbâl, s.425; Çanı, I/60; Beyânî, s.36; Mu'in, "Uveys", V/201; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.125; Sümer, *Türk Beylikleri*, s.99

¹³⁰ Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzide*, s.73; Âbrû, zeyl, s.239; Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/333-334; Mîrhând, V/572; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/240; Howorth, III/636; Âzzâvî, II/104

¹³¹ Beni Kutade hanedanından olan Acalan, babası Ebu Rumçge'den sonra 767-777 h./1365-1375 yılları arasında Mekke hakimliğini elinde bulunduruyordu.

(Kâziyu'l-kuzât) Ebu'l-Fazl Nevîrî'ye Sultan Uveys'in adının hutbelerde okunması emrini verdi.¹⁹²

Sultan Uveys'in adının ne kadar süreyle Mekke'deki hutbelerde okunmasına devam edildiği konusu ise bilinmemektedir.

2.2.5 Şiraz'ın Fethi ve Muzafferoğulları Devleti'nin Celayirli Devleti'ne Bağlanması.

Sultan Uveys ve Celayiroğulları Devleti'nin Tebriz ve Bağdat merkez olmak üzere Azerbaycan ve Irak-ı Arab'daki hakimiyet derecesinin gittikçe yükseldiği bu dönemde Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonraki dönemde Şiraz merkez olmak üzere İsfahan, Kirman, Eberkuh ve civar bölgelerde tesis edilen Muzafferoğulları Devleti'nde ise saltanat mücadeleleri ve iç kargaşa devam ediyordu.

760/1358-1359 yılında Şah Şüca ve kardeşi Şah Mahmud, babaları Emir Mübarizeddin Muhammed Muzaffer'i Tebriz seferi döneminde önce gözlerine mil çekerek kör etmiş ardından da öldürmüşlerdi. Muhammed Muzaffer'i öldürdükten sonra Şah Şüca Muzafferoğulları Devleti'nin başına geçti. Kardeşi Şah Mahmud'a ise İsfahan ve Eberkuh'un, diğer kardeşi Sultan Ahmed Muzafferî'ye ise Kirman'ın idaresini verdi. Ancak çok geçmeden Şah Şüca'nın vergi memurları Eberkuh'un mal ve vergilerine el uzatmak isteyince Şah Mahmud, Şah Şüca'ya isyan ederek onun adını sikkelerden ve kendi hakimiyet bölgesinde okunan hutbelerden çıkardı ve bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca Muzafferoğulları Devleti'nin başına geçmek için çare aramaya başladı. Bunun üzerine Şah Şüca 764/1362-1363 yılında büyük bir orduyla İsfahan'a yöneldi. Şah Mahmud ile yaptığı savaşta kesin bir sonuç alamamakla birlikte Şah Mahmud tekrar Şah Şüca adına sikke bastırmayı ve adını hutbelerde okutmayı kabul edince aralarında bir barış sağlandı.¹⁹³

Ancak çok geçmeden Şah Mahmud hem kardeşine duyduğu öfke hem de saltanat hırsı ile yeniden isyan ederek ağabeyi Şah Şüca ile mücadele edebilmek ve Muzafferoğulları Devleti'nin tahtına oturabilmek için o sıralarda bölgedeki en önemli güç durumuna gelmiş olan Sultan Uveys'ten yardım istemeye karar verdi. Bu kararının ardında Uveys'e elçi¹⁹⁴ göndererek kardeşi Şah Şüca'nın Tebriz'de gözü olduğunu, onun İsfahan'ı ele geçirmesi durumunda Tebriz'i de almak için fırsat kollayacağını, Sultan Uveys'in kendisine yardım göndermesi halinde Muzafferî Devleti'nin başkenti Şiraz'ı Sultan Uveys adına fethedeceğini bildirdi.¹⁹⁵

Şah Mahmud bu yardım talebi ile açıkça Muzafferî Devleti'nin başına geçtikten sonra Celayirli Devleti'ni ve Sultan Uveys'i metbu olarak tanımayı taahhüt ediyordu. Akıllı ve tedbirli ve son derece siyasetçi bir yapıya sahip olan Sultan Uveys, Şah Mahmud'dan gelen bu talebi o sıralar bölgedeki en güçlü rakibi olan Şah Şüca'yı ortadan kaldırmak ve Muzafferî Devleti'ni kendisine bağlayarak Celayirli

¹⁹² Âzzâvî, II/139; Van Loon, s.13; Beyânî, s.50

¹⁹³ Şabânkâreî, s.319; Kutbî, s.81-86; Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/355-356; Mîrîhând, V/510-512; Hândmîr, Habâbu's-siyer, III/295-296; Vezîrî, Târîh-i Kirman, I/515-517; Howorth, III/697; İkbâl, s.426-427; Âzzâvî, II/188; Çani, I/192-206; Bosworth, s.162; Şâbîrî, Esmâd u Nâmehá, s.338-339

¹⁹⁴ Kutbî, (s.97) ve Âbrû, (zeyl, s.243) Şah Mahmud'un Hâce Şemseddin Kermezi'yi göndererek Uveys'ten akrabalık kurmak istediği ve yardım talep ettiğini kaydetmişlerdir. Ancak akrabalık kurma isteği konusuna diğer kaynaklarda yer verilmemiştir. Beyânî (s.36) ise elçi olarak kendi veziri Hâce Tâcceddin Muşîrî'yi gönderdiğini yazmıştır. Ancak bu doğru değildir. Zira bahsedileceği üzere Muşîrî, Şah Mahmud'un 770 h. yılında Sultan Uveys'e gönderdiği elçidir.

¹⁹⁵ Şabânkâreî, s.319; Kutbî, s.86-87; Âbrû, zeyl, s.243; Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/356; Mîrîhând, V/512-513; Hândmîr, Habâbu's-siyer, III/296-297; İkbâl, s.427; Âzzâvî, II/111; Çani, I/206; Beyânî, s.37; Âl Dâvûd, Seyyid Ali, "Âl-i Muzaffer", DMBİ, II/144-145

Devletin hakimiyet sahasına dahil etmek için çok güzel bir fırsat olarak gördü ve devlet erkamı ile değerlendirdikten sonra Şah Mahmud'a yardım etmeyi kabul etti. Bu karara binaen de 765/1363-1364 yılında o sıralar başkumandamı olan ve Irak-ı Acem ve Şiraz bölgelerini oldukça iyi tanıyan Emir Ali İnaak idaresindeki büyük bir orduyu Şah Mahmud'a yardım için İsfahan'a gönderdi. Sultan Uveys'in gönderdiği orduda Akçabası, Satı Bahadır, Mübarek Şah Develi gibi Celayirli emirlerinin yanısıra daha önce Muzafferilerden kaçarak Celayirli Devletine sığınmış olan İncü emirleri, Emir Gıyaseddin Mansur ve Salğar Şah Türkmen de bulunuyordu.¹⁹⁶

Öte yandan Şah Şüca kardeşinin Sultan Uveys'ten yardım istediğini duyunca o sıralar kendi hizmetinde bulunan Mevlana Muimeddin Yezdi'yi Şah Mahmud'a arabulucu olarak gönderdi ve onu yabancıları Muzafferiler'in iç işlerine karıştırmaması yönünde uyardı. Ancak Yezdi'nin arabuluculuk girişimi bir sonuç getirmedii. Zira o, İsfahan'a girdiği sırada Sultan Uveys'in ordusu Kaşan'a ulaşmış bulunuyordu.¹⁹⁷

Celayirli ordusu İsfahan'a ulaşınca Şah Mahmud onları şehrin dışına çıkararak yolda karşıladı ve büyük bir teşrifatla ağırladı. Her bir emire işlemeli kılıçlar, soyu ve güzel atlar hedıye ederek sarayının en güzel mekanlarını konaklamaları için tahsis etti. Ayrıca Sultan Uveys'in hazinesine aktarılmak üzere yüklüce bir miktar para verdi. Sultan Uveys ve Şah Mahmud'un kuvvetlerinden müteşekkil ordu Şiraz'a hareket etmeden önce İsfahan'da bir ay kaldı ve bu süre zarfında eksikleri tamamlandı. Ayrıca burada kaldıkları bir ay içinde Şah Mahmud'un kazanma ihtimalini daha yüksek gören civardaki Loristan, Rey, Kaşan, Ave ve Save'deki küçük mahalli emirler de İsfahan'a gelerek onlara katıldılar.¹⁹⁸

Nihayet bir ayın sonunda bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra kalabalık ve tam teçizatlı bir ordu İsfahan'dan Şiraz'a doğru yola çıktı. Kasr-ı Zerd bölgesinde Şah Yahya Muzafferi de gelerek Şah Mahmud'a katıldı. Kendisini Celayirli ordusunun desteklediği Şah Mahmud ile savaşa hazır görmeyen Şah Şüca ise devlet erkânını toplayarak ne yapılması gerektiği konusunda onlarla istişarelerde bulundu. Ardından Şah Mahmud'a bir mektup yazarak onu Celayirliyle ittifaktan tehlikeleri ve bundan vazgeçmesi konusunda uyararak " *Her halükarda ben bu işten bir zarar görsem bile senin hiçbir menfaatin olmayacaktır. Bu kargaşa ortamından tek karlı çıkacak kimse Sultan Uveys olacaktır*" dedi.

Fakat olayların gelişimi, Celayirli kuvvetlerin ve diğer emirlerin de toplanmaları artık Şah Mahmud'a kardeşi Şah Şüca'nın nasihatlerini dinleme ve kendi iradesini kullanma imkanını vermiyordu. Bu nedenle Şah Şüca'ya " *Bu ihtilafların ortaya çıkmasına sen neden oldun. İsfahan'a saldıranak benim mülkümü mahvettin, senin davranışların beni öyle bir noktaya getirdi ki çaresiz kalarak Sultan Uveys'ten yardım istedim. Sonucun ne olacağını hep birlikte göreceğiz*" cevabını gönderdi.¹⁹⁹

¹⁹⁶ İbn-i Haldün, IV/798; Kutbi, s.87; Âbrü, zeyl, s.243; Fasih-i Havâfi, III/97; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/356; Mirhând, IV/516-517; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/297; Howarib, III/697; İkbâl, s.427; Ğani, I/206.240; Beyâni, s.37

¹⁹⁷ Kutbi, s.87; Mirhând, IV/517; Ğani, I/207; Beyâni, s.37

¹⁹⁸ Kutbi, s.87; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/360; Mirhând, IV/517; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/297-299; Ğani, I/207; Beyâni, s.37

¹⁹⁹ Kutbi, s.87; Fasih-i Havâfi, III/97; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/360-361; Mirhând, V/517; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/295-296; Veziri, Târih-i Kirmân, I/517; İkbâl, s.427; Ğani, I/208-209; Beyâni, s.37

Artık Şah Mahmud ve Celayirli ordusu ile savaşmaktan başka bir çaresi kalmayan Şah Şüca acele ile ordusunu takviye ederek Şiraz'dan çıktı. Sultan Ahmed Muzafferi de Kirman'dan gelerek ona katıldı. Ancak daha sonra yolda ondan ayrılarak Şah Mahmud'un tarafına geçti. Onun da ayrılması ile Şah Şüca'nın ordusu oldukça zayıfladı. Fakat Şah Şüca buna rağmen savaşmaktan vazgeçmedi. Nihayet iki tarafın ordusu 765²⁰⁰ /1364 yılı içinde Şiraz'ın kuzey-doğusundaki Ser-i Çahan bölgesinde karşı karşıya geldi.

İki taraf arasındaki savaş bir gün boyunca devam etti. İlk gün iki taraf da kesin bir sonuç elde edemedi. Geceleyin Şah Mahmud'un etrafında toplanan kuvvetler dağılarak geri çekildi. Şah Şüca onların Şiraz'ı ele geçirmek için savaş meydanından çekildiklerini düşünerek aceleyle Şiraz'a döndü. Aslında Şah Mahmud'un ordusu gerçekten dağılmış ve her bir grup bir tarafa gitmişti. Ancak Şah Şüca'nın savaş meydanını terkederek Şiraz'a döndüğü haberi üzerine yeniden toplanarak Şiraz'ı almak üzere harekete geçtiler. Kısa bir süre sonra da Şiraz'a ulaşarak şehri kuşattılar. Bu kuşatma uzun bir süre devam etti. Nihayet Şah Şüca daha fazla mukavemet edemeyerek barış yapmak için Şah Mahmud'a elçi gönderdi. Şah Mahmud ise Celayirli emirlerin yanında oimaları nedeni ile işlerin kendi iradesinde olmadığını, Şah Şüca'nın Şiraz'ı terkederek Eberkuh'a gitmesini ve orada bir süre kalmasını, kendisinin ancak Celayirli emirlerin geri dönmesinden sonra onunla bir araya gelebileceği cevabını gönderdi.²⁰¹

Şah Şüca'nın kabul etmekten başka çaresi olmadığı için gizlice Şiraz'ı terkederek Eberkuh'a gitti. Ancak bir süre sonra Celayirli emirlerin Şah Mahmud'u Eberkuh'a saldırmaya zorladıkları haberi ulaştı. Ayrıca kış şartlarının ağır geçmesi nedeni ile Eberkuh'ta yeterince yiyecek kalmamıştı. Şah Şüca hem bu nedenden hem de Celayirli askerlerin ve Şah Mahmud'un saldırı tehlikesinden uzakta olmak için Kirman'a gitti.²⁰²

Böylece 765/1363-1364 yılı sonunda Şiraz ve Eberkuh da Celayirli Devleti güdümündeki Şah Mahmud'un eline geçti. Şah Mahmud Şiraz'ın fethinin ardından bir fetihname ile birlikte Sultan Uveys'e bir çok hediye gönderdi. Bu sırada Şah Mahmud tamamen Celayirli emirlerin etkisi altında bulunuyordu. Şah Mahmud aracılığıyla Şah Şüca'yı etkisiz hale getirmek ve Muzafferoğulları topraklarını Celayirli Devleti hakimiyet sahasına dahil etmek isteyen Sultan Uveys Bahadır Han bu şekilde amacına ulaşmıştı. Zira bu fetihle gerçekte Irak-ı Acem, Fars, İsfahan, Eberkuh ve diğer bölgeler Celayirli Devleti'nin nüfuz sahasına dahil edildi. Sultan Uveys'in bölgedeki gücü, şöhreti ve etkinlik alanı Kirman ve Fars Körfezi'ne kadar ulaştı.²⁰³

Selman-i Sävecî, Şiraz'ın fethi ile ilgili olarak söylediği kasidesinde bu durumu şöyle aktarmıştır.

²⁰⁰ Fasîh-i Havâfî, (III/98) bu olayları 766 h. yılı olayları içinde zikretmiştir.

²⁰¹ Kütüb, s.87-90; Fasîh-i Havâfî, III/97-98; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/361-363; Mirhând, V/517-521; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/297-299; Browne, III/168; İkbâl, s.428; Çanî, I/211-216; Beyânî, s.38-39; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBİ, II/145

²⁰² İbn-i Haldûn, IV/798; Kütüb, s.90-91; Fasîh-i Havâfî, III/98-99; Semerkandî, Matlû's-sâdeya, I/372-374; Mirhând, V/521-522; Hândîmir, Habîbu's-siyer, III/299; Howorth, III/698; İkbâl, s.428-429; Âzzâvî, II/183; Çanî, I/218-222; Beyânî, s.39; Zerrinküb, Douâle-i Rûzgârân, s.259

²⁰³ Kazvîni, Lübbu't-tevârih, s.275; İkbâl, s.457; Âzzâvî, II/111-112; Yakubovskî, Altınordu ve Çöküşü, s.222; Çanî, I/218; Beyânî, s.39; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Kuliyeç, "Djalair", ACE, X/110; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBİ, II/145

دولت سلطان لويس عرصه دوران گرفت ماه صر صلجش سر حد كيوان گرفت
 ماهچه رايتش سر بلك پرافراشت شاه بهامی ز روم تا در کرمان گرفت
 لزارح فتح فارس مطرب عشاق نوش این غزل تر نواخت راه صفاحان گرفت
 همای چتر همايون پادشاه لويس بسیت روی زمین را بزار سایه گرفت
 حدود مملکت فارس تا در هرموز بسال خمسسه و ستون سببما به گرفت²⁰⁴

*Sultan Uveys'in devleti devranın arcaasını kapladı.
 Sarcağının başındaki ay Keyvan'ın²⁰⁵ sınırlarını kapladı
 Bayrağının üzerindeki ayça feleğin üzerinden başını gösterdi
 Fars'ın fethinin mutluluğundan dolayı aşıklar dün gece
 Bu yeni gazeli söyleyerek Isfahan'ın yolunu tuttular.
 Şah(Uveys) bir ayda Rum'dan Kirman kapısına kadar her yeri aldı
 Padişah Uveys'in "Çetr-i Hümayun" undaki²⁰⁶ Hüma kuşu
 Yer yüzünün sergisini kendi gölgesinin altına aldı.
 O (Sultan Uveys) 765 senesinde Fars memleketini Hürmüz hududuna kadar fethetti.*

Bu tarihten sonra Muzafferi Devleti topraklarının çok az bir kısmı hariç Celayirli Devletinin bir parçası ve eyaleti durumuna geldi. Öyle ki Celayirli Devletinin vergi memurları bu bölgelere giderek vergi topluyorlardı. Şah Mahmud ise adeta Sultan Uveys'in atadığı bir eyalet valisi konumunda idi. Nitekim Selman-i Sâvecî kendisini sevmeyen bir grup devlet adamı ve vezirin onu Fars'a vergi toplamak için göndermek istemelerini Sultan Uveys'e şu beyitlerle şikayet etmiştir.

خدیگان چون شد اشارت که رهی بملک فارس بتحصیل وجه زر برود

گمان بنده بُد آنک بعد چندین سال ز درگهت بچنین کار محتصر برود²⁰⁷

"Efendiler sana işaret ediyorlar ki (Selman) Fars mülküne altın vergi toplamaya gitsin.

Bendeniz bu kadar yıldan sonra senin dergahından böyle basit bir iş için gideceğini hiç aklından geçirmiyordum."

Bu durum yaklaşık iki yıl devam etti. Şah Şüca ise Şiraz'ı terkettikten sonra Kirman'a yerleşmiş burada para mal ve kuvvet tedariki ile meşgul idi. Bu esnada kardeşi Şah Mahmud'a gücenen ve Celayirli emirlerin tahakkümü altında kalmaktan rahatsız olan Şah Yahya Muzafferi gizlice Şah Şüca'ya bir mektup yazarak kendisini bağışlaması halinde onun tarafına geçeceğini bildirdi. Şah Şüca onu bağışayınca da Şiraz'dan kaçarak Kirman'da Şah Şüca'ya sığındı. Sultan Ahmed Muzafferi de Şah Mahmud'dan bu durumdan memnun değildi. Ayrıca Celayirli emirleri de Şiraz'm fethinden sonra Azerbaycan'a geri dönmeyerek burada kalmışlardı. Şiraz halkı bu emirlerin davranışları nedeni ile Şah Mahmud'dan desteğini çekmiş, Şah Şüca'ya beyetler göndererek onu Şiraz'a davet etmişlerdi.

²⁰⁴ Sâvecî, divan, s.432-434; Kazvini, Lubbu't-tevârih, s.275

²⁰⁵ Keyvan: Satırn gezegeni

²⁰⁶ Çetr-i Hümayun: Geniş bilgi için bak s.273

²⁰⁷ Çani, 1/221

Bütün bunların sonucunda zaten uygun bir fırsat bekleyen Şah Şüca kalabalık bir ordu ile Şiraz'a yöneldi. 767 yılı zilkade ayının 16'sında (temmuz, 1366) iki taraf arasında Şiraz yakınlarında yapılan savaşta Şah Mahmud'un güçleri ve Celayirli ordusu hezimete uğradı. Şah Mahmud kendi kuvvetleri ile Şiraz'a kapandı. Celayirli ise Tebriz'e geri döndüler. Şah Mahmud Şiraz halkının Şah Şüca'ya istediklerini bildiği için Şiraz'da kalmayarak İsfahan'a çekildi. Bu mağlubiyetten sonra Şah Mahmud ve İsfahan bir yıl daha Celayirli Devletinin hakimiyeti altında kaldı. Şah Şüca Şiraz'ı fethedip işlerini bir düzene koyduktan bir yıl sonra bu kez de Mahmud'un elinde bulunan İsfahan'ı ele geçirmek için bu bölgeye yöneldi. Şah Mahmud elçiler göndererek İsfahan'ı kendisine bırakması halinde onun sultanlığını tanıyacağını bildirdi. Şah Şüca'nın bu teklifi kabul etmesi ile de İsfahan'da onun adına sikke bastırıp hutbe okuttu. 768²⁰⁸/1366-1367²⁰⁹

Bu şekilde Celayirli hakimiyetine girdikten iki yıl sonra sonra Şiraz, üç yıl sonra ise İsfahan bölgeleri tekrar Muzafferi Devletinin hakimiyet sahasına geçmiş oldu. Ancak bu bölgelerin elden çıkmasının nedeni Şah Şüca'nın güçlenmesi değil Sultan Uveys'in 766/1364-1365 yılından itibaren kendi devleti içinde karşı karşıya kaldığı tehlikelerdi. Bu tehlikeler nedeni ile Sultan Uveys, Şah Mahmud'un ve dolayısıyla Celayirlilerin Şiraz'daki hakimiyetini pekiştirecek yardımları gönderememişti.

2.2.6. Bağdad İsyanı.

Sultan Uveys bir taraftan Muzafferoğulları Devleti'ndeki iç kargaşalardan istifade ederek onları kendisine bağlamak için uğraşırken diğer taraftan da kendi iç meseleleri ile meşgul idi.

O sıralarda Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra kendi bölgesinde oldukça güçlenen ve bağımsız olarak hüküm süren Şirvan Hakimî Kavvas b. Keykavus Şirvanşah 765/1363-1364 yılı sonu ile 766/1364-1365 yılı başlarında Karabağ'a saldırarak bu bölgede yağma ve tahribatta bulunmuştu. Onun bu hareketlerini cezalandırmak ve Şirvanşahlar'ı itaat altına almak amacıyla Sultan Uveys aynı yıl içinde büyük bir ordu ile kış mevsimi olmasına rağmen Karabağ'a hareket etti. Fakat Karabağ'a henüz ulaşmıştı ki Bağdad valisi olarak atadığı Mercan Hoca'nın kendisini yokluğundan istifade ederek isyan ettiği haberi geldi. Sultan Uveys önce bir kaç güvenilir adamını göndererek haberin doğruluğunu tahkik ettirdi. Haberin doğru olduğu anlaşılınca da çaresiz Şirvan seferini ertelemek ve Şirvanşah'ı takip etmekten vazgeçerek Tebriz'e dönmek zorunda kaldı.

Sultan Uveys Tebriz'de gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra devlet işlerinin idaresini kendi kardeşi Şehzade Zahid ve Kadı Şeyh Ali'ye bıraktı ve kış ortasında oldukça zor şartlar altında Suntay Dağı'nı aşarak bahar mevsimi başında Bağdad havalisine ulaştı. Bu kadar kısa bir süre içinde Sultan Uveys'in geleceğini tahmin etmeyen Mercan Hoca ise Sultan Uveys'in geldiği haberini alınca onun şehre girmesini engellemek için Dicle Nehri üzerindeki Kureyş Bendi'nin (بند تریش)

²⁰⁸ Mustevî, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.85) ve Âbrü, (zeyl, s.243) bu olayları 770 h. yılı içinde anlatmışlardır.

²⁰⁹ Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.85; Kutbi, s.92-96; Âbrü, zeyl, s.243 Fasîh-i Havâfi, III/99; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, I/380-384; Mîrhând, IV/517-531; Hândmîr, Habûbu's-siyer, III/301-303; Howorth, III/698; İkbâl, s.429-430; Âzzâvî, II/188; Ğani, I/227-248; Beyânî, s.41-42

kapaklarını açtırdı.²¹⁰ Bahar mevsiminin başı ve suların bol olduğu bir zaman olması nedeni ile Bağdad'ın 40 fersahlık kısmı tamamen suların altında kalarak geçilemez hale geldi. Bundan dolayı Sultan Uveys 40 gün boyunca yerinden hareket edemeden suların çekilmesini beklemesine rağmen suları aşamadı. Beklemeyle bir sonuca varamayacağını anlayan Sultan Uveys ordusunda bulunan emirlerinden bir kaçını Dicle Nehri'ni geçmek için tekne bulmakla görevlendirdi. Bu emirler Numanîye ve Kaşan taraflarından bir kaç tekne ve gemi bularak getirdiler. Bu tekne ve gemilerle yaklaşık 7000 asker Dicle'yi geçebildilerse de ordunun büyük bir kısmı ve Sultan Uveys nehrin bu tarafında kaldılar. Bu esnada Sultan Uveys'in tabilerinden olan Vasıt Hakimi Kara Koyunlu oymağı beyi Kara Muhammed Türkmen, Dicle kıyısı boyunca bulunduğu 500 civarındaki küçükü büyüktü tekne ve gemi ile Sultan Uveys'in yardımına yetişti. Celayirü ordusu karşıdan karşıya geçmeye çalışırken Mercan Hoca'nın kendi kuvvetleri ile savaşmak üzere Bağdad'dan çıktığını, ordunun yetişmesi durumunda galip geleceği, aksi takdirde mağlubiyetin kaçınılmaz olacağı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Uveys, oğlu Şehzade Hüseyin'i vezir Zekeriyya ve Süleyman Şah Hazin ile birlikte ağırükarla (ağruk) Dicle'nin bu kıyısında bırakarak haber gelinceye kadar beklemeleri, fetih haberi gelirse Bağdad'a gelmeleri aksi takdirde Tebriz'e dönmeleri emrini verdi. Kendisi de aynı gece kalan bütün ordusu ile Dicle'yi geçerek karşıdaki kuvvetleri ile birleşti. İsyancılar sabahleyin Sultan Uveys'in padişahlık çetresini (چتره‌سایین) ve ordusunun büyüklüğünü görünce korkuya kapılarak dağıldılar. Mercan Hoca ile işbirliği halinde olan emirler Ali Hoca ve Muhammed Pilten gibi asi emirler yakalanarak öldürüldüler. Mercan Hoca aradaki köprüyü yıktırarak Bağdad Kalesi'ne kapandı.²¹¹ Sultan Uveys ise kaleyi kuşattı. Bir süre sonra Sultan Uveys'e karşı koyamayacağını anlayan Mercan Hoca Bağdad'ın ileri gelenlerinden bir grup din adamı ve Bağdad kadısını Sultan Uveys'e göndererek bağışlanmasını diledi. Uveys onu bağışlamayı kabul etti. Şehrin kapıları açıldı. Sultan Uveys büyük ve görülmeye değer bir törenle Bağdad'a girdi.²¹²

Sâvecî'nin Bağdad'ın fethi ile ilgili olarak söylediği kasidesinden ilki beyit şöyledir.

بلز گوشادند بر گویتی در دار السلام در طواف آید غلمان را بکس من مدام

²¹⁰ Mustevî, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.73) Bend-i Üzeh; Semerkandî, (Matlâu's-sâdeyn, I/385) Bend-i Hürec; Mirhând, (V/572) Bend-i Furec

²¹¹ Makrizî, Kitâbu's-sulûk, (VII/112-114) Mercan Hoca'nın bu sırada Mısır Sultanı Eşref'e haber göndererek ondan yardım istediğini, yardım ettiği takdirde onun Bağdad'daki naibi olacağını ve adına sükke basurup hube olacağını söyleyerek kendisine hilat ve serman göndermesini talep ettiğini, Sultan Uveys'in ise Melik Eşref'e bir elçi göndererek ondan Mercan Hoca'ya yardım etmemesini istediğini ancak Uveys'in elçisinin Mısır'da soğuk karşılandığını, Eşref'in Mercan Hoca'ya yardım etmeyi kabul ederek ona hilat ve sancak gönderdiğini yazmıştır. Howorth, (III/655-656) ve Azzâvi, (II/128-129) de ed-Dureru'l-kâmine'den naklen aynı bilgiyi aktarıp, yardım ulaşıncaya kadar Uveys'in isyanı bastırması nedeni ile Eşref'in amacına ulaşmadığını, ancak bu bilgilerin sadece Mısır kaynaklarında bulunduğunu ve diğer çağdaş kaynaklar tarafından teyid edilmediğini belirtmişlerdir.

²¹² İbnü'l-Kesir, İsmail el-Dımaşkı, el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XV, çev. Mehmet Keskin, Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1994-1995, XIV/474; Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.73-77; Âbrû, zeyl, s.240-241; Fasîh-i Havâfi, III/97; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/384-385; Mirhând, V/572-573; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/240; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.123; Deguignes, VI/78-79; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; Huart, s.14; İkbâl, s.457; Azzâvi, II/109-111; Van Loon, s.12; Beyânî, s.41-42; Sümer, Kara Koyunlular, s.41; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Fâikî, Azerbaycan I/493; Zerrinküb, Donbâlc-i Rızgârân, s.259

بود سال زال و صون و زی که سلمان نظم کرد این دعا و ذکر این فتح همایون اسلام²¹³

"*Daru's-Selam Bağdad'ın kapularını dünyaya açtılar. Gulamlar!kadehimi hiç durmadan döndürün. Selman bu duayı ve bu feth-i hümayunun hikayesini 767'de nazmetti. Vesselam!*"

Sultan Uveys Bağdad'a girdikten sonra Mercan Hoca huzuruna galerek af diledi. Sultan Uveys onu bağışlayarak ikramlarda bulundu.²¹⁴ Bu isyanın kaynağının Bağdad vezirinin kardeşi Emir Ahmed²¹⁵ olduğu anlaşılınca Uveys onu huzuruna getirterek bizzat kendisi cezalandırdı.²¹⁶

2.2.7. Tikrit, Musul ve Mus'ın Fethi- Kara Koyunlular'ın Celayirli Devleti'ne Bağlanması.

Sultan Uveys Bağdad isyanını başarı ile bertaraf ettikten sonra bir süre Bağdad'da kalarak devlet işleri ile ilgili düzenlemeler yaptı ve ordusunu takviye etti. Mercan Hoca'yı bağışlamakla birlikte onu Bağdad valiliğinden azlederek yerine Süleyman Şah Hazin'i²¹⁷ tayin etti. Uveys Bağdad'da iken Mardin'i Sultan Uveys adına idare eden Mardin hakimi Melik Mansur elçi göndererek Kara Koyunlu Bayram Hoca'nın kendi topraklarına tecavüz ettiğini bildirdi. Sultan Uveys ise ona ona bahar mevsiminde sefere çıkacağını bildirdi ve bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra 767/1366 yılı baharında babasının ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilan eden bazı bölge hakimlerini itaat altına almak için Diyarbekir tarafına yöneldi.²¹⁸

Bu bölgede önce Hasan Yoltimar'un ekinde bulunan Tikrit Kalesi'ni savaşmadan kendisine bağladı. Oradan Musul'a geldi. Burası Kara Koyunlu Bayram Hoca Türkmen'in 764/1362-1363 yılında Celayirli Devleti'nden bağımsızlığını ilan eden kardeşi Murad Hoca'nın²¹⁹ hakimiyeti altında idi. Sultan Uveys Musul'da Murad Hoca'yı yakalayıp Musul ile Erbil'i yeniden Celayirli Devleti'nin hakimiyet sahasına dahil etti. Musul'un fethinden sonra Mardin'e yöneldi. Melik Mansur, Bayram Hoca'nın Mardin'i kuşatması üzerine Sultan Uveys'ten yardım istemiş, Bayram Hoca ise Sultan Uveys'in geldiğini duyunca geri çekilmişti. Sultan Uveys aynı yılın ramazan ayında Mardin'e ulaşarak ramazan ayını burada geçirdi.

²¹³ Sıveci, Divan, s.575-578; Nahcervani, Mevâddü'l-tevârih, s.126-127

²¹⁴ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, (VII/121), Zeyneloğlu, (s.71) ve Minorsky, ("Uveys", IA, VIII/134) Sultan Uveys'in Mercan Hoca'nın gözlerine mil çektirdiğini ve hapsedtiğini yazmışlardır. Ancak bu bilgi doğru değildir. Zira anlatılacağı üzere Sultan Uveys 769 h. yılında Mercan Hoca'yı yeniden Bağdad valiliğine tayin etmiş ve Mercan Hoca ömrünün sonuna kadar burada sadakatle hizmet etmiştir.

²¹⁵ Âzzâvî, (II/110) ed-Dururu'l-Kamine'de Mercan Hoca'nın isyan nedeninin Sultan Uveys'in kardeşi Hüseyin'in oğlu Ahmed olduğunu ve Sultan'ın Ahmed'i öldürdüğüne kaydettiğini ancak bu bilginin diğer kaynaklarda zikredilmediğini belirtmiştir. Ed-Dururu'l-Kamine'nin bu kaydı tamamen yanlıştır. Zira Hüseyin Sultan Uveys'in kardeşi değil oğludur. Aynı zamanda Ahmed de Hüseyin'in oğlu değil kardeşidir. Ayrıca bahsedileceği üzere hem Hüseyin hem de Ahmed daha sonraları Celayirli Devleti'nin başına geçmişlerdir.

²¹⁶ İbnü'l-Kesir, XIV/473

²¹⁷ Mîrhând, (V/573); Hândmir, Habîbu's-siyer, (III/240); Huart, s.14; İkbâl, s.457; Âzzâvî, (II/114), Sultan Şah Hazin

²¹⁸ Şabânkâreî, s.313; Mustevfî, Zey-i Târîh-i Gazide, s.78-80; Âbrâ, zeyi, s.241-242; Fasîh-i Havâfî, III/100; Semerkandî, Malû'u's-sâdeya, I/386-387; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VII/122; Mîrhând, V/573; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/240; Howorth, III/655-656; Huart, s.14; İkbâl, s.457; Âzzâvî, (II/110); Beyâmî, s.42; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/134; Sümer, Kara Koyunlular, s.41; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 180; Yıldız, VIII/443

²¹⁹ Sümer, (Kara Koyunlular, s.41) bu şahsan Berdi Hoca olabileceğini ifade etmiştir.

Bayram Hoca Türkmen oldukça dar ve aşılması zor bir geçit olan Muş Geçidi'ni kapatmıştı. Bu nedenle Sultan Uveys Çapakcur (چپاکچور) ve Ashab-ı Keşf Mağarası tarafına yönelerek iki kez Fırat²²⁰ Nehri'nden geçmek suretiyle Muş Ovası'na ulaştı ve burada Bayram Hoca Türkmen'in kuvvetleri ile karşılaştı. Bu savaşta Mardin Hakimî Melik Mansur da Sultan Uveys'in yanında yer alıyordu. İki taraf arasında Muş Ovası'nda meydana gelen savaşta Sultan Uveys, Bayram Hoca Türkmen'i ağır bir yenilgiye uğratarak onun bütün ev, yurt ve karargahlarını (il ve ulus)yağmaladı. Muş'u da kendi hakimiyet sahasına dahil etti. Bayram Hoca Türkmen her yıl Celayirli Devleti sarayının mutfağına 20 000 koyun haraç vermeyi ve Celayirli metbu olarak tanımaya kabul ederek canını ve oymağını kurtardı. Sultan Uveys Muş'ta bir hafta konakladıktan sonra Kara Kilise üzerinden Tebriz'e geldi. Yaz mevsimini Tebriz'de geçirdikten sonra aynı yılın sonbahar mevsiminde kışı geçirmek üzere yeniden Bağdad'a döndü.²²¹

2.2.3.Şirvan'ın Fethi.

Sultan Uveys kış mevsimini Bağdad'da geçirdikten sonra Şirvanşah Kavus meselesini halletmek üzere 768/1366-1367 yılı baharında Tebriz'e geldi. Daha önce de bahsedildiği üzere Kavus bir kez Celayirli hakimiyet sahası dahilindeki Karabağ'a saldırmış, yağmalama ve talan hareketlerinde bulunmuş, Sultan Uveys onu cezalandırmak için harekete geçtiği sırada Mercan Hoca'nın isyan ettiği haberi üzerine Bağdad'a geri dönmek zorunda kalmıştı.

Kavus, Sultan Uveys'in Bağdad isyanı meselesi ile uğraştığı sırada da bir iki defa daha Karabağ'a saldırarak halkı zorla Şirvan'a göç ettirmiş, bölgede yağma ve tahribatta bulunmuştu. Sultan Uveys Tebriz'e dönünce 768/1366-1367 yılı başında Bayram Beg kumandasındaki büyük bir orduyu Şirvan'a gönderdi. Bayram Beg emrindeki kuvvetlerle Kür Nehri'nden geçerek Şirvan'a ulaştı. Şirvanşah mukavemet edemeyeceğini anlayınca şehri bırakarak Şirvan Kalesi'ne kapandı. Bunun üzerine Bayram Beg kaleyi üç ay süreyle kuşatmaya alarak etrafta büyük bir yağma ve tahribata girişti. Şirvanşah kuşatmanın bu şekilde devam etmesi halinde ülkesinin tamamen tahrip olacağını anlayınca şehrin ileri gelenlerinden bir kaç kişiyi ara bulucu olarak Bayram Beg'in huzuruna göndererek barış istedi. Bayram Beg onun bu teklifini kabul edince Kavus kaleden çıkarak teslim oldu. Bayram beg Şirvanşah Kavus'u demir bir kafesin içine koyarak Sultan Uveys'in huzuruna gönderdi. Şirvanşah Kavus Tebriz'de üç ay hapiste kaldıktan sonra Sultan Uveys Celayirli Devletine haraç vermesi, savaş zamanlarında Celayirli Devletine iki tümen asker yardımı göndermesi ve kendisini metbu tanıması şartı ile bağışlayarak Şirvan'ın yönetimini tekrar Şirvanşah Kavus'a bağışladı. Ancak oğlu Hüşeng'i kendi sarayında alıkoydu. Bu şekilde 768/1367-1368 yılında Şirvan eyaleti de Celayirli Devletinin hakimiyet sahasına dahil edilmiş oldu. Şirvanşahlar Sultan Uveys'in saltanatı boyunca, hatta daha sonraki Celayirli sultanları dönemlerinde de

²²⁰ Sümer, (Kara Koyunlular, s.42) Murad Suyu

²²¹ Şebänkârcî, s.313; Mustevîlî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.78-80; Âbrâ, zeyl, s.241-242; Fasîh-i Havâfî, III/100; Semerkandî, Matlû'û's-sâdeyya, I/386-387; Mîrşând, V/573-574; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/240-241; 14; Katîb Ferdî, Mardin Mülûki Artukîyye Tarihî, neşr. Ali Emiri, İstanbul, 1939, s.22-23; Howorth, III/655; Lane Poole, Dîvel-i İslamiyye, s.391; Zeyneloğlu, s.71; İkbâl, s.457; Âzzâvî, II/114; Van Loon, s.12-13; Beyânî, s.42; Yunanç, "Celayir", İA,III/64; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Sümer, Kara Koyunlular, s.41-42; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Mu'in, "Uveys", V/201; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.196; Yıldız, VIII/443-444; Meşkir, s.243; Fâikî, Azerbaycan, I/493; Üreklî, "Celayirliiler", DİA,VII/214

sadakatle Celayirli Devletine bağılıklarını sürdürdüler ve kendilerine yüklenen vergileri aksatmadan ödediler.

Sultan Uveys'in Şivan Şah'a karşı gösterdiği bu alicenaplık karşısında Şirvan ve Bakü Derbesadi'nin mahalli hakimleri de onun huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Uvey ise onların her birini değerli bediyeler ve hilatlarla ödüllendirdi.²²²

Bu şekilde 768/1366-1367 yılında Celayiroğulları Devletinin sınırları Şirvan'ın da fethi ile kuzeyde bütün Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Muğan ve Şirvan da dahil olmak üzere Bakü'ye ve Hazar Denizi'ne kadar genişlemiş oldu.

Sultan Uveys saltanatının bu döneminden sonra Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Diyarbekir bölgeleri başta olmak üzere Celayirli Devleti hakimiyet sahasında bulunan bütün coğrafyalarda yaşayan halk bolluk, refah, can ve mal güvenliği bakımlarından huzur içinde yaşamaya başladı. Ülkedeki refah seviyesi ve bayındırlık o döneme kadar hiç ulaşmadığı bir seviyeye yükseldi.²²³

769/1367-1368 yılında Sultan Uveys'in kardeşi Şehzade Kasım hastalanarak Tebriz'de öldü. Büyük bir yas töreni ile cenazesi Bağdad'a götürülerek Neccef-i Eşref'te babası Büyük Şeyh Hasan'ın kabrinin yanına gömüldü. Yine aynı yıl içinde Sultan Uveys tarafından iki yıl önce Bağdad valiliğine tayin edilen Şüleyman Şah Hazin vefat etti. Sultan Uveys eski Bağdad valisi Mercan Hoca'yı tekrar Bağdad valiliğine tayin etti. Ona sancak, kös ve bir miktar da asker vererek Bağdad gönderdi. Mercan Hoca, Sultan Uveys'in bu lütfundan sonra yaklaşık 6 yıl boyunca bu görevi sadaka ve layık ile yerine getirdi. Bağdad'ı baştan sona imar etti. Daha önce yaptırdığı çok sayıdaki büyük yapıya ilaveten yenilerini inşa ettirdi. Medrese ve hastaneler yaptırdı. Sultan Uveys'in gözdesi Emir Bayram Beg de bu yıl içinde aşırı içkiden dolayı hastalanarak öldü.²²⁴

2.2.9. Celayirli Muzafferi İlişkilerinin Yeniden Başlaması ve Şah Mahmud Muzafferi'nin Yeniden Celayirli Devletine Tabi Oluşu.

770/1368-1369 yılında Celayirli-Muzafferi ilişkileri yeniden hareketlendi. Sultan Uveys ve Celayirli Devletinin bölgedeki güç ve nüfuzunun zirveye ulaştığı bu dönemde Muzafferoğulları Devleti'ndeki iki kardeşin, yani Şah Mahmud ile Şah Süca'nın arasındaki saltanat mücadelesi hâlâ devam ediyordu.

Bu defa hakimiyet mücadelesini kazanmak isteyen her iki kardeş de saltanatının en ihtişamlı dönemini yaşayan Sultan Uveys'in dostluğunu kazanmak ve ondan alacakları destekle konumlarını güçlendirmek ve iktidara sahip olabilmek için Sultan Uveys'in kız kardeşine²²⁵ talip oldular.

²²² Şabânkârcî, s.341; Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.81-82; Âbrü, zeyl, s.242; Fasîh-i Havâfi, III/100; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/401-402; Mirhând, V/574; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; Mirzavahid, vr. 314; Muhammed Hasan Han, I/635; Zeyneloğlu, s.72; İkbâl, s.458; Âzzâvi, II/116-117; Van Loon, s.13; Beyânî, s.43; Ahmedoğlu, C. Hüseyin, Srednevetkovy Gorod Şemaha XI-XVII veka, Bakü, 1981, s.81; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134

²²³ Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.82; Âbrü, zeyl, s.242; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/402; Mirhând, V/574; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; Mirzavahid, vr. 314; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/107

²²⁴ Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.83-84; Âbrü, zeyl, s.242-243; Fasîh-i Havâfi, III/101; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/416-417; Mirhând, V/575; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.253; Âzzâvi, II/117-118; Çani, I/257; Beyânî, s.44

²²⁵ Kaynak ve araştırmalarda bu hatunun Sultan Uveys'in kızı ya da kız kardeşi olduğu konusunda ihtilaflar mevcuttur. Semerkandî, (Matlâu's-sâdeya, I/418), Mirhând, (IV/535), Hândmir, (Destûru'l-vuzerâ, s.253) ve diğer kaynakların hiç birisi bu hatunun adını zikretmeden sadece Sultan Uveys'in kızı olduğunu ifade etmişlerdir. Fasîh-i Havâfi (III/102) ise önce 770 h. yılı olaylarını anlatırken her

770/1368-1369 yılında kardeşi Şah Mahmud'un yeniden Sultan Uveys'ten yardım isteyeceği ve onunla akrabalık kurma niyetinde olduğu haberini alan Şah Şüca hem kardeşi Şah Mahmud'un önümü keserek onu desteksiz bırakmak hem de mezkur amacına ulaşmak için hiç vakit kaybetmeden kendi sarayının en saygın ve en önemli şahsiyetlerinden biri olan Emir İhtiyareddin Hasan Kurçı'yi altın sikkeler, güzel ve soylu atlar ve diğer bir çok değerli mücevherat ve hediyeyle Tebriz'e gönderdi. Ayrıca Sultan Uveys'e hitaben bir mektup yazdı. Sultan Uveys, Şah Şüca'nın elçisini karşılamak üzere kendi sarayının önemli şahsiyetlerini ve beylerini göndererek Emir İhtiyareddin Hasan Kurçı'yi saygı ve ihtimamla kabul etti.²²⁶

Şah Şüca, Sultan Uveys'e gönderdiği mektupta özete şöyle diyordu. *"Sultan günlerini zevk ve eğlence ile geçirmektedir. Bu kardeşi Sultanıye havalisine yerleşerek orada ikamet etsin. Ta ki o kardeşi(Sultan Uveys) muhaliflerden kendisine gelebilecek tehlikelere karşı huzur içinde olsun. Allah korusun eğer onun memleketlerinde ortaya bir düşman çıkarsa bu kardeşi o düşmanın bertaraf edilmesi ile uğraşsın ve saygıdeğer sultanın eğlence şarabı daima sefali olsun. Sultan vaktini zevk, sefa, eğlence ve mutlulukla geçirsin."*²²⁷

Öte yandan kardeşi Şah Şüca'nın bu girişiminden haberdar olan Şah Mahmud da Sultan Uveys ile akrabalık kurmak için harekete geçerek akli zekası ve bilgisi ile meşhur olan kendi veziri Hacı Taceddin Muşiri'yi bu işin halledilmesi ile görevlendirdi. Hacı Taceddin Muşiri, Şah Mahmud'a *"Şah Şüca ile aranızda muhalefet kılıcı vardır. Ondan artık bir hayır beklememek gerekir. Fakat eğer tamamen Sultan Uveys'e sığınır ve tevazu göstererek hizmetkerlik makamına inerse bu evlilikle saltanatınız güçlenir. Eğer bu konuda bana tam yetki verirseniz ben kızı alıp İsfahan'a getirmeyi size garanti ediyorum"* dedi. Şah Mahmud ise Hacı Taceddin Muşiri'ye tam yetki vererek onun bu evliliğin gerçekleşmesi için uygun göreceği her türlü tedbiri kabul edeceğini ve onun yazacağı her şeyin altına mührünü

hangi bir isim vermeden Şah Mahmud'un Sultan Uveys'in kızına talip olduğunu kaydetmiş 771 h. yılı olaylarının zikrinde ise(III/103) Şah Mahmud'un bu hatunu nikahına geçirdiğini söylemiştir. Ancak 775 h. yılı olaylarını anlatırken bu kez "Şah Mahmud'un talip olduğu ancak ulaşamadığı Sultan Uveys'in kızı Dilşad Hatun ile Şah Şüca'nın oğlu Zeynel Abidin'in evlendiği" ifadesini kullanmıştır. Çani (I/256) ise bu hatunun Sultan Uveys'in kızı değil, kız kardeşi Döndü olduğunu söylemiştir. Beyâni (s.44) de mezkur kaynaklara dayanarak Sultan Uveys'in kızı olduğunu söylemekle birlikte her hangi bir kaynak göstermeksizin bu hatunun adının Tandu (Döndü) olduğunu belirtmiştir. O halde bütün bu bilgiler ışığında bahse konu bu Celayirli melikesi ya Çani'nin söylediği gibi Sultan Uveys'in kızı değil kız kardeşi Döndü Hatun ya da küçük bir ihtimalle de olsa Sultan Uveys'in çok küçük yaşta olması gereken kızı Dilşad Hatun'dur ve Şah Mahmud'un ölümünden sonra Sultan Uveys'in sarayına geri dönmüştür ki hiçbir kaynakta böyle bir bilgi yer almamaktadır. Üçüncü bir ihtimal ise Sultan Uveys'in yine adı kaynaklarda adından hiç bahsedilmeyen diğer bir kızının olması ihtimalidir ki Sultan Uveys'in bu olayın vuku bulduğu tarih olan 770 h. yılında henüz 31 yaşında olduğu, 756 h. yılında evlendiği ve bu tarihte en büyük çocuğunun henüz en fazla 12-13 yaşlarında olması gerektiği noktası da göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca ileride anlatılacağı üzere kaynaklarda 802 h. yılında Sultan Uveys'in kızı Dilşad Hatun'un Sultan Ahmed Celayir'in maiyetinde iken Kayseri yakınlarında Timur tarafından esir alınarak Semerkand'a gönderildiği belirtilmiştir. Bu noktadan hareketle Şah Mahmud ve Şah Şüca'nın talip oldukları hatun büyük bir ihtimalle Sultan Uveys'in kızı değil, kız kardeşi Tandu (Döndü) Hatun olmalıdır. Nitekim İbn-i Haldün, (IV/799) Şah Şüca'nın kardeşi Şah Mahmud'un ölümünden sonra Döndü Hatun'u kendi oğlu Zeynel Abidin'in nikahına geçirdiğini kaydetmiştir.

²²⁶ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/417; Akifî, Seyfeddin Hâc-i Nizam, Asaru'l-vuzerâ, neşr. Celaleddin Huscyn-i Ormevî, Tahran, 1337 hş., s.325; Mirhând, IV/533; Hândmir, Destûru'l-Vuzera, s.253; Howorth, III/698; İkbâl, s.458; Çani, I/256-257; Beyâni, s.44

²²⁷ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/417-418; Çani, I/257; Beyâni, s.44

basacağını taahhüt etti. Ayrıca ona Sultan Uveys'in sarayında buluna şahıslardan herkese istediği hediyeyi götürmesi konusunda da tam yetki verdi.²²⁸

Bunun üzerine Hâce Taceddin Muşiri, Sultan Uveys'e Şah Mahmud'un ağzından şu mektubu yazdı.

"العبد و ما فی یده کانه لمولایه ما زن تویم هر چه داریم، بنده محمود مدتیاست که بخیمتکری این درگاه منسوب گشته و طوق محبت و وداد و حلقه عبودیت و اتحاد و چاکری باخلاص اعتقاد زیب و زور گوش و گردن ساخته و بشکر الطاف و اعطاف که متحمل از این حضرت مشاهده کرده رطب اللحنان مویانند عرصه عراق آنچه در تصرف است تملیک آن حضرت کرده تملیک نامه شرعی مختوم بسجک حکم شرع باسم حضرت سرآوردۀ عصمت مبد علیا برهن خدام وزراء کامگار فرستاد امید که شاکر نعمت بحکم "لئن شکرتم لازیدنکم" بخلعت مزید شرف اختصامس باید اما بعد الیوم بلتلمت نیکو بندگی قیام تماید و منتهی قمت آنکه از عمر مهلتی باید عرصه آفاق را بدولت آن حضرت مستخر گرداند"²²⁹

Şah Mahmud Uveys'e yazdığı mektubunda "*Kendisini Sultan Uveys'in bendesi ve tabii olarak addediyor, kendisini desteklemesi halinde onun adına bütün Irak-ı Acem, Fars ve Şiraz'ı fethedeceğini vadediyordu. Ayrıca o sırada kendi tasarrufunda bulunan bölgelerin temliknamesini de Sultan Uveys'e gönderdiğini*" bildiriyordu.

Nihayet Hâce Taceddin Muşiri gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Tebriz'e hareket etti ve Şah Şüca'nın elçisinden kısa bir süre sonra Sultan Uveys'in sarayına ulaşarak İsfahan ve Irak-ı Acem'in Sultan Uveys adına çıkarılmış olan temliknamesi ve Şah Mahmud'un mektubunu sundu. Zekası ve güzel hitabeti ile Sultan Uveys'in ilgisini uyandırdıktan sonra şunları söyledi. "*Şah Şüca Sultaniye'de 50 000 askerle yerleşmek ve teâricen bir o kadar askeri de Azerbaycan ve Irak-ı Acem'den toplamak niyetindedir. Öyle anlaşılıyor ki o hem kızmızta hem de memleketinize göz koymuştur. Bu, Sultan ve memleketi için bir tehlikedir. Oysa ömrü boyunca hazretlerine (Sultan Uveys) kulluk ve hizmetkarlık makamında bulunan Şah Mahmud'un amacı padişahın yardımcıları ile Fars, Yezd, Kirman ve Eberkuh'u da onun hakimiyet sahasına dahil etmektir. Zira Şah Mahmud bütün Irak memleketlerini Celayirli hatundan olacak şehzadeye bırakacak, böylece buralar Celayirli Devletinin bir parçası haline gelecektir. Ayrıca Şah Mahmud, Şehzade Hatun'un İsfahan'a ulaşmasından hemen sonra Şah Yahya ve Şah Mansur'un kız kardeşini Sultan için isteyerek onun nikahına geçirmeyi taahhüt etmektedir. Bu evliliğin gerçekleşmesi ile Şah Mansur ve Şah Yahya da Sultan'ın hizmetkarları zümresinde yer alacaklardır.*"

Hülasa Hâce Taceddin Muşiri, Şah Mahmud'un isteğini öyle bir şekilde aktardı ki Şah Mahmud bu evliliğin gerçekleşmesi durumunda ve kendi iktidarı karşılığında kayıtsız şartsız Sultan Uveys'in ve Celayirli Devletinin hakimiyetini kabul ediyordu.

²²⁸ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyya, I/418-419; Akifî, Âsârü'l-vuzerâ, s.325-326; Mirhând, IV/533-534; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.253; Howorth, III/698; Ğani, I/258

²²⁹ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyya, I/418-419; Akifî, Âsârü'l-vuzerâ, s.326; Hândmir, Destûru'l-vuzerâ, s.253-254; Ğani, I/258

Hace Taceddin, Sultan Uveys'in huzurundan çıktıktan sonra beraberinde getirdiği para mücevherat ve değerli hediyeleri Celayirli Devleti sarayının ileri gelenlerine dağıtarak onların da gönüllerini kazandı.²³⁰

Bu sözler ve vaatler Sultan Uveys'in üzerinde oldukça etkili oldu. Devlet erkânını toplayarak onlarla her iki tekiif konusunda görüş alışverişinde bulundu. Sonunda Şah Şüca'nın güç ve makam bakımlarından üstün olmakla birlikte, Şah Mahmud'un uzun süredir Celayirli Devleti'ne itaat ve hizmetkarlık konumunda bulunduğu, onun bu davranışı ile İsfahan'ın artık Celayirli Devleti'nin bir parçası haline geldiği, bu evlilikle Şah Mahmud'un desteklenmesi neticesinde bütün Irak-ı Acem ve Fars'ın da Celayirlilerin hakimiyet sahasına katılacağı görüşünde birleştiler. Bütün bunların dışında Şah Şüca'nın mektubu dönemim cari saygı ve edep kurallarının dışındaydı ve o, Sultan Uveys'e "kardeşim" diye hitap ediyordu. Bu nedenle Sultan Uveys kız kardeşini Şah Mahmud'a vermeye karar verdi. Şah Şüca'nın elçisi Emîr İhtiyareddin Hasan Karçı'yi çağırarak "Eğer Şah Şüca bize bağlılık konusunda samimi olsaydı seni buraya davul ve sancakla göndermezdi. Yoksa Azerbaycan'da hiç kimse davul ve sancak görmemiş midir? Ayrıca Şah Şüca mektup yazarken bile kibir ve gurur makamından inmeyip bana sevgili kardeşim diye hitap etmiştir. Zaten o kalem dili ile dahi olsa tevazu göstermiş olsaydı saltanatında böyle eksiklikler olmazdı. Ben kardeşe kız vermem köle ve hizmetkara veririm." dedi.²³¹

Böylece Emîr İhtiyareddin eli boş bir şekilde Şiraz'a, Hace Taceddin Muşiri ise istediğini almış olarak İsfahan'a döndü. Nihayet gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 771/1369-1370 yılında Sultan Uveys'in kız kardeşi büyük bir törenle ve kafilâ ile İsfahan'a gönderildi. Sultan Uveys bu kafilâ ile birlikte Şah Mahmud'u takviye için kalabalık bir Celayirli kuvvetini de İsfahan'a gönderdi. Şah Mahmud İsfahan'da büyük bir düğün töreni düzenleyerek bu Celayirli melikesi ile evlendi.²³²

Şah Mahmud evlilik meselesini bu şekilde hallettikten sonra hem kendi kuvvetleri hem de Sultan Uveys'in kendisine yardım için gönderdiği Celayirli kuvvetleriyle aynı yıl içinde yeniden Şiraz'a yöneldi.

Sultan Uveys'in kız kardeşini kendisine değil de kardeşi Şah Mahmud'a vermesinden dolayı oldukça rencide olan ve hem Sultan Uveys'e hem de Şah Mahmud'a karşı kin duyguları oldukça artan Şah Şüca kardeşinin kalabalık bir orduyla Şiraz'a yöneldiğini duyunca vakit kaybetmeden bir ordu teşkil ederek onu karşılamak üzere Şiraz'dan çıktı. İki tarafın ordusu Çaşt-i Har bozkırında karşı karşıya geldi. Aralarında geçen oldukça sert bir savaşa rağmen iki taraf da bir netice alamayınca Şah Şüca Şiraz'a, Şah Mahmud da İsfahan'a geri döndü.

Böylece Şah Mahmud bu evlilikle sadece İsfahan ve Irak-ı Acem'in bir bölümündeki hakimiyetini temin edebildi ve 776/1375-1376 yılındaki ölümüne kadar

²³⁰ Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/419; Mîrhând, IV/534; Hândmîr, Destûru'l-vuzerâ, s.253-254; Ğani, I/258-259; Beyânî, s.44-46

²³¹ Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/420-421; Akîlî, Âsârü'l-vuzerâ, s.326; Mîrhând, IV/534; Hândmîr, Destûru'l-vuzerâ, s.254-255; Ğani, I/259-260; Beyânî, s.46

²³² Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.85-86; Kutbi, s.97; Âbrû, zeyl, s.243; Fasih-i Havâfl, III/102-103; Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/423; Akîlî, Âsârü'l-vuzerâ, s.326; Mîrhând, IV/535; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/303-304; Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.275; Howorth, III/698; İkbâl, s.458; Ğani, I/262; Beyânî, s.46; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBİ, II/146

Celayirli Devletini ve Sultan Uveys'i metbu tanıyarak bu bölgede kargaşasız ve Şah Şüca'dan bağımsız bir şekilde hakimiyet sürdü.²³³

Şah Şüca ise ölünceye kadar Sultan Uveys'e karşı büyük bir kin besledi. Gerek 765/1363-1364 yılındaki ilk Celayirli-Muzafferi ilişkilerinin yaşandığı dönemde gerekse son olaylar sırasında ve sonrasında Sultan Uveys ve Şah Şüca arasında defalarca hicivî, hakaret ve hatta ağır küfürler içeren şiirler karşılıklı olarak gidip geldi.²³⁴

2.2.10. Rey'in fethi.

Bir taraftan Şah Mahmud vasıtası ile İsfahan ve Irak-ı Acem'i kendi hakimiyet havzasına alan Sultan Uveys bir taraftan da Emir Veli ile savaşmak üzere hazırlıklar yapıyordu.

Emir Veli, Toğatimur Han'ın 756/1355 yılında ölümünden sonra Horasan ve Mazenderan bölgelerinde güçlenmiş, Asterabad, Simnan, Damğan, Rey ve o civardaki diğer bölgeleri istila etmiş, Sultan Uveys'e karşı bir mücadele'ye girmişti. Sultan Uveys, Emir Veli'yi etkisiz hale getirmek ve ilerleyişinin önünü kesmek için hazırlıklarını tamamladıktan sonra 772/1370-1371 bahar mevsimi başlarında 50 000 kişilik²³⁵ büyük ve teçhizatlı bir ordu ile Rey'e yöneldi. İki tarafın ilk çarpışması Rey'in Aradan bölgesinde, Emir Veli ile Sultan Uveys'in ordusunun sol cenahını oluşturan Emir Ferruhzad, Satı Yalğur ve Camı Beg'in kuvvetleri arasında yaşandı. Celayirli ordusu konaklaya konaklaya ilerlediği için ordunun diğer bölümleri ilerlemiş sol cenahı oluşturan kuvvetler ise geride kalmıştı. Emir Veli'nin kuvvetleri ansızın geride kalan bu kuvvetlere saldırarak onları bezimete uğrattılar ve Emir Ferruhzad, Satı Yalğur ve Camı Beg'i öldürdüler. Emir Veli bütün Celayirli ordusunu bundan ibaret sanarak ihtiyatı elden bırakmıştı. Önden ilerleyen Sultan Uveys ise bunu haber alınca derhal geri döndü. Emir Veli'nin askerleri Sultan Uveys'in ordusunun büyüklüğünü ve gücünü görünce mukavemet edemeyeceklerini anlayarak savaşmadan dağınık bir halde kaçmaya başladılar. Celayirli askerleri ise onları takip ederek büyük bir kısmını imha ettiler. Bir grup emiri de esir aldılar. Emir Veli ise kaçmayı başardı. Sultan Uveys bu galibiyetle Simnan'a kadar ilerledi. Ancak emirleri ve devlet erkani hazırlık yapmadan daha ileriye gitmenin sakıncalı olacağını söyleyince Uveys Simnan'a geri döndü. Burada bir süre dinlendikten sonra Rey'in idaresini bütün bağlı bölgeleri ile birlikte Emir Satı Yalğur'un kardeşi Emir Kutluğ Şah Yalğur'a verdi ve onu bir miktar kuvvetle Şahriyar Kalesi'nde bırakarak kendisi Tebriz'e döndü.²³⁶

Bu şekilde 772/1370-1371 yılında Celayirli Devletinin sınırları Simnan'a kadar genişleyerek tarihinin en geniş dönemine ulaşmış oldu. Ancak Sultan Uveys bununla yetinmeyerek Tebriz'e döndükten sonra Emir Veli'yi Horasan'dan tamamen çıkarmak ve bertaraf etmek için yeniden hazırlıklara başladı. Ordusunu düzenleyerek

²³³ Mustevfi, *Zey-i Tarih-i Guzide*, s.36; Kutbi, s.97-98; Âbrû, zeyl, s.243; Mirhând, IV/536; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/304; Howorth, III/698; İkbâl, s.458; Çani, I/263-264; Beyâni, s.46

²³⁴ Bu şiirler için bak. Kutbi, s.156; Semerkandî, *Tezkiret'ş-şu'arâ*, s.334-340; Browne, III/168; Çani, I/208-210

²³⁵ Şebânkâreî, (s.331) 100 000 alı

²³⁶ Şebânkâreî, s.331; Mustevfi, *Zey-i Tarih-i Guzide*, s.37-38; Âbrû, zeyl, s.244; Fasîh-i Havâfî, III/104; Mirhând, V/576; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/241; Deguignes, VI/79; Howorth, III/636; Zeyneloğlu, s.72; İkbâl, s.453; Âzzâvî, II/121; Van Loon, s.13; Beyâni, s.47; Smith, *Hurûc u'Ûrûc*, s.185; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/134; Zerrinkûh, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.259; Mu'in, "Uveys", V/201; Fâikî, *Azerbaycan*, I/493

sefer hazırlıklarına tamamlamak için 773/1371-1372 yılında Ucan'a gitti. Fakat Ucan'da iken kardeşi Şehzade Şeyh Zahid sarhoş bir halde iken Ucan Köşkü'nün damından düşerek öldü. Bu nedenle Sultan Uveys kardeşinin yası için seferi erteleyerek Tebriz'e döndü.²³⁷

Sultan Uveys bu seferini iptal ettikten sonra Emir Veli'yi ortadan kaldırmak için o surlar Sebzar bölgesinde bağımsız olarak hüküm süren Serbedar hanedanı hükümdarı Ali Müeyyed ile işbirliği yolları aradı. Ancak Ali Müeyyed kendi devleti ile Celayirli Devleti arasında bir siper olarak kalan tek kişi durumundaki Emir Veli'nin ortadan kaldırılmasını kendi menfaatlerine uygun düşmediği için Uveys'in bu girişimlerine olumsuz cevap verince Uveys'in bu düşüncesi gerçekleşmedi.²³⁸

Bu olaydan sonra bir süreliğine kendi işlerine dönen Sultan Uveys 774/1372-1373 yılında kendi tabüerinden olan Şirvan valisi Şirvanşah Kavus'un ölümü üzerine onun yerine kendi yanında bulunan ve sarayında mülazım olan Kavus'un oğlu Huşeng'i babasının yerine Şirvan valiliğine tayin etti.²³⁹

Aynı yıl içinde Emir Veli tekrar toparlanarak Save'yi işgal etti. Sultan Uveys'in 772/1370-1371 yılında Rey valiliğine atadığı Kurtluğ Şah Yalğur ise öldü. Bunun üzerine Uveys daha önceleri Bağdad şahnesi olan ancak daha sonraları Celayirli sarayında ve devlet mekanizmasındaki konumu oldukça yükselen ve devletin önde gelen emirlerinden biri olan Adil Ağa'yı Rey'in idaresine atadı.²⁴⁰

775/1373-1374 yılında bu kez Bağdad valisi Mercan Hoca öldü. Sultan Uveys kendi sarayının müteber devlet adamlarından ve haremsaraylarından biri olan Hacı Server'i Bağdad valiliğine tayin etti. Ancak 776/1374-1375 yılında Dicle Nehri'nin taşması sonucunda şehirde büyük bir felaket yaşandı. Bu taşkın sonucunda Bağdad halkından 40 000 kişi boğularak ölümlen yüksek binalar dışında kalan şehrin diğer evlerinin çoğu yıkıldı. Bağdad harabeye döndü. Bağdad valiliğine yeni atanmış olan Hacı Server bu olay sonrasında duyduğu üzüntüden dolayı kalp krizi geçirerek öldü. Sultan Uveys bu kez Hacı Server'in yerine Reşideddin Fazlullah'ın torunu Emir Veciheddin İsmail Reşidi b. Emir Zekeriyya'yı Bağdad valiliğine, Emir Zekeriyya'nın kardeşi Hacı Necibeddin'i de onun vezirliğine tayin etti. Kendi oğlu Şehzade Şeyh Ali'yi de onlarla birlikte Bağdad'a gönderdi.²⁴¹ Bağdad onun zamanında yeniden imar edildi. Emir Veciheddin İsmail şehrin surlarını güçlendirdi. Cami, medrese, çarşı ve han olarak kullanılmak üzere büyük ve yüksek binalar inşa ettirdi.²⁴²

²³⁷ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.89; Âbrü, zeyl, s.244; Fasih-i Havâfi, III/105; Mirhând, V/576; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; Zeyneloğlu, s.72; Çani, I/289; Van Loon, s.13; Beyâni, s.47-48; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/135; Kâreng, s.615

²³⁸ Smith, Hurûc u Urûc, s.135

²³⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.90; Âbrü, zeyl, s.244; Fasih-i Havâfi, III/106; Mirhând, V/577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; Çaffârî, Cihan-ârâ, s. Barthold, V.V., "Şirvanşah", IA, XI/574

²⁴⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.88; Âbrü, zeyl, s.244; Fasih-i Havâfi, III/104-105; Mirhând, V/576; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; İbn-i Kerbelâi, II/641,648; Zeyneloğlu, s.72; İkbâl, s.458; Âzzâvi, II/121; Van Loon, s.13; Beyâni, s.47; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.259; Fâüki, Azerbaycan, I/493

²⁴¹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.91-92; Âbrü, zeyl, s.244; Fasih-i Havâfi, III/107; Mirhând, V/577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.458; Âzzâvi, II/129, 172; Beyâni, s.47-48

²⁴² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.92; Âbrü, zeyl, s.244; Fasih-i Havâfi, III/108; Mirhând, V/577; Huart, s.14-15; Âzzâvi, II/134

2.2.11. Sultan Uveys'in Ölümü. Bağdad'da yaşanan büyük sel felaketine rağmen Sultan Uveys bir taraftan Bağdad'ın yeniden imarı için gayret sarf ederken bir taraftan da kardeşinin ölümü üzerine 772/370-1371 yılında yarım bırakılmak zorunda kaldığı Emir Veli meselesini halletmek için hazırlıklarına devam ediyordu. Nihayet 776/1374 yılı başlarında son hazırlıklarını yapmak ve eksikleri tamamlamak için Tebriz'den Rob-i Reşidi'ye taşındı. Ancak garip bir tesadüfle bu sefere çıkmak yine nasip olmadı. Zira aynı yılın rebiulevvel ayının 27'sinde hastalanarak konuşamaz hale geldi ve yatağa düştü. Ardından da cemadielevvel ayının üçüncü gecesi (9 ekim 1374) çok genç bir yaşta, 37 yaşında iken öldü.²⁴³

Selman-i Sâvecî Sultan Uveys'in ölümü üzerine söylediği şiirinde onun ölüm tarihini şöyle kaydetmiştir.

شعب منه شنبه و تاریخ آن بوقت سحر²⁴⁴

نوروز رفتہ ز شہر جمادی الاول

خدایگان ہری صورت فرشتہ سحر²⁴⁵

معرّ دولت و دین بادشاہ شیخ لویس

"Din ve devletin şerefi, peri yüzlülerin ve melek yaratılışlıların efendisi Padişah Şeyh Uveys 776 yılının cemadielevvel ayının üçüncü gecesi [öldü]"

Sultan Uveys'in bu ani ve genç yaşta ki ölümü gerek sarayda gerekse halk arasında büyük bir üzüntüyle karşılandı. Onun için büyük bir cenaze merasimi düzenlendi ve Tebriz yakınlarındaki "Pirân-i Şîrvân" da (Pine Şelvar) "Şâd-âbâd-i Meşâyih Kabristanı"na defnedildi. Ülkede uzun süre yas tutuldu.²⁴⁶

Sultan Uveys Celayirli Devletinin ikinci ve en kudretli padişahıdır. Babası Büyük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra yaklaşık 19 yıl süren saltanat süresi boyunca devleti tarihinin en güçlü ve en geniş sınırlarına ulaştırdı.

Babası Büyük Şeyh Hasan'ın İlhani Devletini yeniden ihya etme idealini takip ettirdiği anlaşılan Sultan Uveys bu ideal doğrultusunda önemli bir yol katetti.

Kaynaklarda bu yönde bir bilgi verilmemiş olmakla beraber Büyük Şeyh Hasan devrinde Celayirli Devleti hakimiyeti altında bulunan Anadolu eyaletini elinde bulunduran Eretnalılar, Diyarbekir eyaleti, Ahlat ve çevresinde hakimiyet süren Sutaylılar ile Van Gölü ve civarı ile Musul taraflarında hükümet eden Kara Koyunlular ve diğer bazı mahalli hakimler Büyük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra bağımsız hale gelmişlerdi. Ancak Sultan Uveys kısa sürede Eretnalılar ve hakimiyet sürdürdükleri bölge hariç diğer bölgelerin tamamına yakını tekrar Celayirli Devleti hakimiyet alanına dahil etti.

Gerek kaynakların verdiği bilgiler gerekse Sultan Uveys adına basılan sikkelere anlaşılabileceği üzere onun saltanatı döneminde Celayirli Devletinin sınırları batıda Diyarbekir'den başlayarak, doğuda Simnan dahil Batı Horasan'a kadar,

²⁴³ İbn-i Haldün, IV/793; Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.92; Âbrû, zeyl, s.245; Fasîh-i Havâfi, III/108; İbn-i Arabşâh, s.122; Makrizî, Kitâbu's-sülûk, VII/238; el-Âskallânî, ed-Durur'l-kâmine, I/448; Mirhând, V/578; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; Kazvîni, Lubbu't-tevârîh, s.259; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.216; İbn-i Kerbelâi, II/8; Howorth, III/656; Muhammed Hasan Han, I/635-636; Browne, III/172; İkbâl, s.459; Âzzâvî, II/136; Râzî, s.335; Çani, I/286-287; Van Loon, s.13; Beyânî, s.48; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/134; Kâreng, s.628; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.259; Fâikî, Azerbaycan, I/493

²⁴⁴ اوقات سحر Ebeded hesabına göre 776 h. yılına denk gelmektedir

²⁴⁵ Âbrû, zeyl, s. 246; Fasîh-i Havâfi, III/108; Nağcevânî, Mevâddü't-tevârîh, s.263

²⁴⁶ Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.92-93; Âbrû, zeyl, s.246; Mirhând, V/578; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; İbn-i Kerbelâi, II/6-3; Howorth, III/656; Nağcevânî, Çehci Mekâle, s.51 Beyânî, s.54; Kâreng, s.628

kadar, kuzeyde Ermeniyeye ve Gürcistan'ın bir kısmı, Karabağ'ın tamamı, Şirvan ve Muğan dahil Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanmıyordu. İram'ın içlerinde İsfahan, güneyinde Hürmüz'e kadar olan bütün Fars Körfezi kıyıları ile güney batıda Bağdad merkez olmak üzere bütün Irak-ı Arab'ı kapsıyordu.²⁴⁷

Nahcevani'nin eserinde 771/1369-1370 yılında çıkarılan bir fermanda Celayirli Devleti'nin ulaştığı sınırları Mısır hududundan Amuye Nehri'ne ve Hürmüz sınırından Baba'l-Ebvab'a kadar olan bölge olarak verilmiştir

"...سنه لحدى و ستون و سبعمائة هجرى راه امارت اویس در مملکت ایران از حدود مصر

تا شاطی وادی لمویه و از سواحل هرموز تا باب الایواب بامور بزرگ..."²⁴⁸

Sultan Uveys hakkında bilgi veren kaynakların tamamı ondan övgü ile bahsetmişlerdir. O devlet yönetiminde son derece akıllı ve siyasetçi, adil, halkını seven ve gözeten, cesur ve azimli bir padişahı. Bu meziyetleri sayesinde hem devletin hem de onun hakimiyet sahasında yaşayan halkın ekonomik gücü ve kültür seviyesi en yüksek seviyeye ulaşmış, başta Tebriz ve Bağdad olmak üzere bütün Celayirli ülkesi mamur bir hale gelmiştir.²⁴⁹

Nitekim İbn-i Arabşah'ın kaydına göre Timur, Sultan Uveys'in ölümünden çok sonraları Mısır Sultan Berkuk'a yazdığı bir mektubunda onun bu özelliklerinden övgü ile bahsetmiş ve şöyle demiştir.

"...خواستیم که با برادران ما متوجه باشیم . چنان استماع افتاد که شیخ اویس پسر شیخ حسن جلایر

با خلق خدا زندگی بر وجه احسن می کند و مملکت و رعیت را نیکو و لایان میدارد . نخواستیم

که بسبب حرکت لشکر هلی گران که ملزم و موکب همایون بودند بدان طرف عبور نمایند که مسلمانان

متضرر شوند و در معرض تلف افتند و رعایا زیر دستان پایمال عساکر منصوره گردند و او نیز بر دوام

رسایل و بیلاکات شایسته می فرستد و در مقام اطاعت و انقیاد بود..."²⁵⁰

"... Eskiden beri kardeşlerimize daha yakın olmak istiyorduk. Ancak duyduk ki Şeyh Hasan Celayir'in oğlu Şeyh Uveys Allah'ın kullarına iyi bir hayat sağlamakta ve mekletek ve halkını güzel ve mamur kalmaktadır.. Bu yüzden emrimizdeki büyük ordularla o tarafa geldiğimizde müslümanların zarar göreceğini, muzaffer askerimizin ayakları altında kalarak ezilebileceğini düşünerek gelmek istemedik. Ayrıca o (Sultan Uveys) daima bizlere güzel mesajlar ve layık hediyeler göndererek itaat makamında bulunuyordu..."²⁵¹

²⁴⁷ Howorth, III/654,657,659,678; Zeyneloğlu, s.77-78; Äzzâvi, II/73,140-141; Barthold, V.V., "Ani", İA, I/435; Karzoğlu, Kars Tarihi, s.448,451; Beyâni, 233-235; Smith, Hüruc u Üruc, s.113; Tabatabâi, Seyyid Cemal Torâbi, Sükkahâ-yi Şâhân-i İslâmi-yi İrân, Tahran, 1350 hş., önsöz

²⁴⁸ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/10

²⁴⁹ el-Eherî, s.182; İbn-i Tağrıberdî, el-Mevâcin's-sâfi, III/117; Semerkandî, Tezkiretu's-şuâra, s.295; Mirhând, V/577; Hândmir, Habâbu's-siyer, III/239; Kazvîni, Lubbu'l-levârih, s.259; İbn-i Kerbelâi, II/6; Deguignes, VI/78; Müneccebâşi, III/10; Mirzavahid, vr.314; Howorth, III/656; Muhammed Hasan Han, I/635; Browne, III/162-163; Râzi, s.335; Äzzâvi, II/138-139; Beyâni, s.49-50; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134

²⁵⁰ Nevâi, Esnâd u Meclihâbât, s.77; Sâbitî, Esnâd u Nâmechâ, s.320-323

²⁵¹ Kaynaklarda Sultan Uveys'in Timur ile her hangi bir ilişkisinin olduğu ya da ona itaat mektupları gönderdiğine dair bir bilgi yer almamaktadır. Sultan Uveys'in o dönemde sahip olduğu güç ve kudrete rağmen Timur'a itaat bildirmesi için de herhangi bir neden bulunmamaktadır. Kaldı ki onun ölümünden çok sonraları dahi Celayirli Devleti padişahlarının bağımsız olarak hüküm sürdükleri

Farsça kaynaklarda yer almamakla birlikte yazışmalardan anlaşıldığı kadarı ile Sultan Uveys'in o sıralarda Osmanlı Devleti padişahı olan Sultan Murad Gazi Han ile de yakın ilişkileri mevcuttu.²⁵²

Feridun Ahmed Beg'in kaydına göre Sultan Murad, Develî Beg isimli bir elçisini, bir dostluk ve işbirliği mesajı ile ve değerli hediyelerle Sultan Uveys Bahadır Han'a göndermiş ve ondan Arap ve Acem Padişahı diye bahsetmiştir.

طلوع نهار کامرانی و رجوع بهار شادمانی یعنی فرمان امان جهانمطاع و طخرای عالم آرای واجب الاقتداء که از بارگاہ اقبالیم بنہ ارم حضرت نصرت دستگاہ حضرت خدایگان جهانیان پادشاه ملک نژاد شہنشاہ فرشتہ نہاد قہرمان فرمای جهانستان ممالک بخشای فریدون فر اسمان تخت رستم دل جوانبخت خسرو دارا سرپر شاہ شہان صفدر اقبالیم گہر قان قدر قدرت و قضا مکنت خاتان سلیمان مملکت انوشروان معدلت سلطان السلاطین العرب و المعجم مالک رقاب خواتین الامم مظفر الدولہ و الدنيا ظل اللہ فی العالمین محض لطف اللہ الملک المنان حضرت لویس شاہ کامران خللد اللہ سلطانہ و لوضح علی العالمین ہرفہ مانند ہمای ہمایون ہال از اسمان عز و جلال نازل شدہ باین مخلص ان خدایگان جهان نازل گشت زبان ممدح و ثنای و رد ان بکشاد و چہرہ آمال و امانی از موردان فہرست کتاب کامرانی و فذلک حیات جاودانی مورد شد بلوامرو نوامی آنکہ جهانیان بدان مفتخر و مہامی قیام نمودند امداد افتخار و مواد استظہار تضاعف پذیرفت ورود مضاعف اخلاص دلخواہی و صدور متضاعف اختصاصی دولتخواہی از تنسیم آن تنسیم کند باللیل اذا ادبر و الصبح اذا لسفر مرتب داشتہ از حضرت واجب الوجود مزید عمر و دوام جلال می طلبد و ثبات حشمت و تأیید بخت می خواہد اجابت قرین و خلیف و قبول قاید و ردیف باداین عبودیت و دستہوس باخلاص مانوس و تعبد ازوصمت ربمحروس فی العیش الثانی من رمضان عمت میامن ہرکاتہ در رقم قلم آورد و ہر رأی جهان آرای شہریارکہ یک زرہ زورش آفتابست عرضہ میداردکہ اگرچہ بواسطہ اسناد طرق از مغولان و تعذر عبور رسولان کسی کہ لایق عتبہ ہوسنی آن حضرت باشد تا بدین غایت ہستادہ نشد اما

bilinmektedir. Esasen anlatılacağı üzere çok daha soraaları Timur, Celayirli Devleti topraklarını işgal etmesine rağmen Celayirli Devleti'nin o dönemindeki sultanı Sultan Ahmed Celayir tarafından dahi mecbu olarak tanınmamıştır. Bu nedenle Timur bu ifadeyi mühtemelen kibirleşmek için kullanmış olmalıdır.

²⁵² Hoca Saadeddin Efendi, Tacü'l-İevârih, I-V, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992, I/230; Feridun Ahmed Beg, I/92-93

همیشه صورت فاتحه اخلاص در همه اوقات و ساعات بر دفتر طاعت و دیوان عبادت می نگاشتند در این وقت وصول سید الامرا و الاکابر حاوی الحامدالمفاخر جامع المناتب و المآثر جلال الدولة والدین دولی بک زه قدره را موجب شرف روزگار و سبب تضاعف مہامات و افتار دانسته خدمت حامل عبودیت و دعا مولانای اعظم و مرتضای انعم ملک السادات و الاشراف افتخار آل عہد مناف شمس الدولة والحق والدین دامت فضائله کمطابقت شمائله را مصحوب خدمتش کره فرستاد چون بعقبه بوسی نواب اہواب پادشاهی مشرف گردد مشافہاتی کہ محتمل است بجز عرض رساند امید واثق و رجاء صادق کہ مشارالیه را بزودی باز گردانیده در سوانح مہمات بر رجوع خدمات و عبودیات و اشارات کمترین بندگان را از سر بنده نوازی سرفرازای بخشند بعد الیوم نطاق طاعت بقدر طاعت بر میان جان بندد * بیت کمر بندگی بجان بندد * جان کمر را بر میان بندد * ارکان دولت و حشمت مشہد و بنیان سلطنت و عظمت مہمد بحق الحق و بر سبیل اخلاص در صحبت مشارالیه بر سیم پوشکش ارسال کردہ شد بکنفر خادم و غلام امرد رومی ده نفر جوئے سرخ سہ قطعہ امد است کہ در محل قبول افتد

Sultan Murad Gazi Han'ın Sultan Uveys Bahadır Han'a gönderdiği mektup²⁵³

Sultan Uveys ise 763 h. tarihinde Tebriz'den Sultan Murad Han'a gönderdiği mektupta; "Sultan Murad'ın tahta çıkmasından sonra Karamanoğulları'nın Anadolu'da ihtilaf ve kargaşa çıkardıklarını duyduğumu, bunun üzerine bir yarlıg çıkararak Karaman hakiminden kendileri ile daha önceleri yapılan anlaşmaya²⁵⁴ uymasını ve muhalafete kalkışmamasını istediğini, Sultan Murad Han'ın küffar memleketlerinde fetihlerde bulunduğunu bu nedenle Anadolu'da çıkacak kargaşaların düşmanın eline fırsat vereceğini ifade etmiş Sultan Murad'a küffarla mücadelesinde kendisinin de her türlü yardıma hazır olduğunu söylemiştir. Ayrıca Sultan Uveys, kendi bölgesinin ürünlerinden olan çok miktarda kumaş, bir kaç halı, bir adet hünkar otağı ve diğer hediyeleri taşıyan bir kervanı yola çıkardığını, yine ayrıca Suğat ve Bilig Bey adındaki elçilerinin de padişaha mahsus hediyelerle gönderildiklerini" belirtmiştir.

ترشیخ نہال اخلاص و تفتیح اہواب اختصاص و ہدیت مقدمات محبت و نشر مہادی مودت و ترتیب اسباب اتحاد و بسط لوازم ودانکہ از عادات حسدہ ملوک ماضیہ و رسوم محسدہ

²⁵³ Feridun Ahmed Beg, 1/91-92

²⁵⁴ Farça kaynaklarda Karamanoğulları ile Celayirîliler arasında her hangi bir temasın olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

سلاطین سالفه مجدداً بظهور آورده مصحوب فخر السادات و الاکابر شمس الدولة والدین
 افاض الله علينا بركاته و رفع درجاته برفاقت مردم این جانب قدوة الامراء الكرام دولی بك
 زيد مجده رسیدند و ناله هنر یار مبهرتار را ابراز کرده مجلس سلسی را که نمونه از خلد
 پیرین است معطر و معنیر گردانیدند و دیوانیان و گماشتگان قولتای عدالت بنیان را افتخار
 و استظهار فزوده علی ملائهم دیور عطارد سریر از روی ادب باز کرده من عوله الی آخره
 برخواند و بسمع ادائی و افاضی مضمون ملاطفت مشحونش را در رسانید و چون دوستی
 همگان بر عالم و عالمان سمعت وضوح یافت و هدایای منوفه که موکد اساس دوستی است
 بحسن قبول در پوست از این جانب نیز اضعف آن سلام و تحواتی که شایسته جناب جنت
 نشان و لکرام و تسلیماتی که بایسته باب رفیع العنوان حضرت عالی رینت معالی منزلت
 مملکتبناه سلطنت دستگاه خداوند اعظم و خداوندگار معظم قدوة الملوك و السلاطون عون
 الاسلام و المسلمین ظهیر الفزاة و المجاهدین حافظ بلاد الله قاهر لهدا الله المؤید من عند الله
 ابوالعز و النصر سلطان مراد لعل الله انصاره و ضاعف اقتداره و ادام ابام عمره و قبالة و ابداء
 عوام عزه و اجلاله باشد با قافلّه باد صبا و راحت صبح و مسا اتحاف واهد داشته همواره
 احال پرسیان و وصلت جویمان است ملاقات صورتی چون محبت معنوی بخور و خوبی مرزوق
 باد (انه رؤف بالعباد) و بعده چنان مسموع همایون گشت که بعد از جلوس سعادت مانوس
 آن خداوندی بعضی از لعدای بدرای از راه مخالفت در آمده خالی از گستاخی نبوده اند و
 لکترها ماده فساد حاکم قرمان شده و بتوضیح ایشان ممنوع نمی گشته بنابراین از این جانب
 بر این فضا جریان حاصله بنام او شرف نفاذ یافته با یکی از مقریان ارسال نموده فرمودیم
 که بر موجب عهد سابقه که او را باوالد بزرگوار آن عالی تبار نورالله مضجعه مثبت و
 مستحکم بوده عمل کند خلاف آن نبود و نوعی ننماید که موجب نرسنت کفار خلکسار
 گردد ترقب از آن جناب سلطنت مآب نوز آن است که دائماً بحکام همجوار از روی ملائمت
 حسن امتفات را دریغ نداشته تا قادرند بتسخیر ممالک مشرکون و دفع اهزاب متمردين
 کوشوده روز بروز قدم فرا بیشتر نهاده بتوفیق الله الملك الکریم آن نواهی راضم اقلیم دین
 نمایند (وانه لرؤف رحیم) و دائماً نسایم فتوحاترا بمشام جان رسانیده گشتن چنان سارا با
 ارسال اخبار مشکبار مطایای فزاة نصرت شعار خوشبوی و مبهتر سازند و هر مدعی که
 داشته باشند علی التفصیل اعلام بخشند تا شرایت امداد و اسعاف بجای آورده بحسنات
 فائض البرکات فائز گردد و عجاله الوقت بك قطار شتری گران بار او انشمه متوجه این
 دیار با چند عدد قالی و يك باب خیمه دیوانی مع سایرانش بر موجب مفصل مصحوب زبده

المقربون خورشودنویں روقت سلامتہ و زید قدرہ کہ با رفائقت مسود مشار الیہ روانہ شدہ اند
 ارسال رفت در محل عرض قبول فرمودہ صرف خلق فزادہ عالی درجات نمایند و سوغات
 و بیک بک بوغجہ دیگر بجهت خاصہ علیہ از مشار الیہ باز طلبند و هر چه از مشافہات
 سفارش شدہ ایشان را مصدق دارند و مسود مشار الیہ را بزادتی منصبی کہ موجب تفاخر
 لو باشند قدر و رقبہ زیادہ نمایند کہ بسیار خوش خلق و واجب الرعاہ است و رسول فرخ
 وصول این جانب را بزودی اجازت دهند تا از احوال ایشان خبر و آگاہ باشیم زیادہ لطائب
 نرفت لطائب خیام دولت و سعادت بلواتاد خشمیت و رفعت مخلد و مستحکم باد کتب بالامر
 العالی اللہ شانہ فی اول لول الریہ سنہ ثلث و ستین و سبعمائہ من الهجرة النبویہ عتی

بدار السلطنہ تبریز²⁵⁵

وامنعها السلام و التحیہ

Bu mektuplar dışında Sultan Murad Han'ın Edirne'yi fethinden sonra Sultan Uveys'e gönderdiği bir fetihname de bulunmaktadır.

الحمد لله الذي رفع اعلام الاسلام بتصرة عباده المؤمنين ونصب دعائم الايمان لاظهار
 كلمة الحق المبين وفتح علينا ابواب النصر والظفر لكسرا حزاب الكفرة والمشركين
 والصلوة على سيد الانبياء محمد المصطفى الامين وعلى آله واصحابه الذين اتبعوا شرايع
 الدين حد و سباس وثناء يقياس حضرت ربوبيت را كه تلغان بارقة تبغ اهل ايمان ظلمات
 كفر و شرك را از روى زمين زائل كرد انيد و باكار براهين ساطعه در احتجاج مهملات
 كفار ملا عين را باطل كرد و طراز رايت ظفر غايت مؤننا ترا ببرجم ﴿﴾ نصر من الله وفتح
 قريب ﴿﴾ اهتراز و سرافرازى اريزائى داشت و بين قدوم رسول فرخ رسوم زبدة المقربين
 خورشيد تويين زيد قدره و وصول كتاب دلگشا و خطاب عمرا فرا سلطنت ماى ظل رحمانى
 اعلى هبابون خاقانى جالس اورتك بلغانى صاحب تخت سلجاني ﴿﴾ بيت ... شهنشاه
 جيان تويين اعظم ﴿﴾ او يس بن حسن سلطان عالم ﴿﴾ بهشت از حضرتش ميعاد كاهبت ﴿﴾
 زباغ دولتش طويى كاهبت ﴿﴾ ابدالله تعالى ايام سلطنته و عظمته و شوكتند كه موشع
 بتوشع طبع كوهر بار و موشع بتوشع كلك زرنكار كرومند نامنرة عبونبا جاريذ
 و حذو عالية قتلونفا دانية ارسال فرموده بودند بورود آن بشارق دلگشا و نصرى
 فرخ افزا از اطراف و جوانب روى نموده اولاشهر ديمتوقده را كه بسى جاي قرخناك و صحراى
 لطيف و كلگشت ياكست قدوة الامراء حاجى ايلبكي زيد قدره تسخير كرا و وما كم كفر
 آبادان چاررا اسير كرده مقيد و مجبورس بدر دوت بناه ما فرستاد و مغفرا لامرا اورنوس يك
 دام عزه ديكر قلعة ككشانا فتح نموده باغنايم بيشار ببايه سر بر رقع المقدار رسيدند
 وعلى الفور باقليم اندريه لعين بازمرة موحدين نصرت بريار و فتح بر يمن يذات
 عمابون شتاقيم و دشمن را در قلعه زار و زبون ساختد بتوفيق الله تعالى كليلد قحش را از توك
 سنان و ضربت تبغ ييدر ببع در قبضه اقتدار ياقتيم ﴿﴾ الحمد لله الذى هدانا لهذا وما كنا
 لنبتدى لولا ان هدانا الله ﴿﴾ و اندريه لعين كه تكفور آن حصن حصين بود بزورق
 در آمده از نهر مريچ بساحل و خليج بحر كرزان شده آثارش معلوم نشد و آن زيباشهر
 و رعنا مقام كه محتوى بانهار ثلثة كه جوى آرد و مريچ و تونجداست اهل اسلام بضرب
 صمصام خون آشام كشاده و بغنايم مالا كلام قاتر كشته در عرفات چون قصور دار السلام
 ارام نموده ليل و نهار هدانا الله تعالى ﴿﴾ جنات تجرى من تحتها الانهار ﴿﴾ كويان بمراسم
 شكر كذارى مشغولند و شهرت آن بلده متبر كه على رغم اندريه يادرنه پذيرفت
 و حكومتش را از مخصوصان صداقت آيين ملك الاحرا لالا شاهين زينت ايام اقباله
 تعيين نموده خود بفرو شكوه و لشكر اتيوه بمقام بروسه عودت كان رسیده نذ و رسدقات

بمستحقان رسانید و این موهبت نامدرا ببلوکات و سوغات لایقه بارفاقت رسول
من بوران سلطنت پناه عمده اعیان طورخان یک دام عزه ارسال رفت که چون بشرف
بساط بوسی مشرف گردد چنانچه آیین دینداری را سزد در بشاشت فرزوده زمره
اهل ایمانرا باعلان این مژده مسرت عنوان خوشحال و شادمان فرمایند که باینجمله
ز توجه همت آن عالی نعت است حررتی اوائل شهر ذی القعدة الحرام سنه ثلث
وستین و سبعمائه بمقام بروسد

Sultan Murad Han Gazi'nin Sultan Uveys Bahadır Han'a gönderdiği 763 h. tarihli Edirne Fetihnamesi²⁵⁶

هر سعادت که درخزانه غیب لاهوتی مکتومست و هر سیادت که در دیوان شهادت
اسوتی مرسوم قرین دولت روز افزون و رفیق حرکت و سکون حضرت خدا یکان آفاق
پادشاه با استحقاق مهر اوج شاهی محض لطف الهی ملاذ از باب غزا و جهاد محض الدول
والدین سلطان مراد خلد ملکه و ابد دولت الی یوم المیعاد محمد و آله و صحبه الاجساد
* بیت * بدر پر پدر خسرو شهریار * همه شهر کبر و همه شهر دار * جها نکیر و کشور
کشایان همد * شه نشاء و قلعه ستانان همد * و انجد لله علی نعمائه که درین و لامکتوب
ظفر عنوان با قصد مسرت نشان عمده اعیان میر طورخان اعاده الله بالخیر و الامان
در رسید و مژده فتوح تازه و غنائم بی اندازه بکوش هوش اسلامیان در رسانید و کاخ
سماخ عالمی از صدای مسرت نمائی مملو گردانید و خطه آذربایجان بل ممکنان
ممالک ایران و توران خوشحال و مرفه البال گردانید و این هوا خواه نیز با جمله حکام
ایطنائی مسرور و شادمانی شده شکر الهی بجای آورده امید که جمیع بلاد و نواحی مشرکان
وقرا و مواضع کافران بی امان چون دارالتصر ادرته و بلده دیمتوقه و قلعه ککشان
بعبایه الله الملك المنان مسخر و مفتوح گشته فرست و نصرت مری زوق همکنان کرد
بمنه و کرمه و رسول مشار البدر با انواع رعایت بهره مند ساخته بعد از اقرانیش بمجلس
خاصه با بعضی سفار شها رخصت داده و سوغاتی و بلوکات لایقه حسب المفصل بمشار الیه
نسلیم نموده و تاسر حد کومکی همراه ساخته که بصحت و سلامتی بامراه مری زبوم از سمت
اخلاط وارزن الروم در رسانند و چون بصحت و وصول یابد باینجمله احوال را از مشار الیه
استفسار کنند که ان شاء الله تعالی ما نیز علی التعاقب ایلیجی دیگر خواهیم فرستاد
* بیت * چون عنایت زحق رفیق توشد * خود سعادت همیشه در اثریت * کتر
بالامر العالی اعلی الله شانه فی اول شهر جادی الاولی سنه اربع و ستین و سبعمائه
در یایلاق او جان

Sultan Uveys Bahadır Han'ın Sultan Murad Gazi Han'a Gönderdiği 764 h. tarihli cevap²⁵⁷

Sultan Uveys siyasi şöhretinin yanında bilime, şiire, güzel sanatlara, bilim adamı ve sanatkarlara olan ilgisi, sevgisi, saygı ve desteği ile de meşhur olmuştur. Bizzat kendisi de şiir ve sanatın bir çok dalı ile ilgilenmiştir. Çok sayıda bilim adamı ve sanatkarı sarayına kabul etmiş ve onlara karşı oldukça cömert davranmıştır.²⁵⁸

Sultan Uveys'in kendisi de çağının önde gelen şair ve sanatkarları arasında kabul edilir. Çocukluğunda annesi Dilşad Hatun tarafından şiir ve güzel sanatlar konusunda eğitilmesi için dönemin ve Celayirli Devleti sarayının önde gelen şairi Selman-i Sâvecî'nin emrine verilmiş ve ondan şiir eğitimi almıştır. Kaynaklarda

²⁵⁶ Feridun Ahmed Beg, I/93-94

²⁵⁷ Feridun Ahmed Beg, I/94-95

²⁵⁸ İbn-i Ârabşâh, s.122; Semerkandî, Tezkiretu's-şuêrâ, s.295; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/239; Kazvîni, Lubbu't-tevârîh, s.259; Müneccimbaşı, III/10; Bakıhanov, s.74; Terbiyet, s.56; Browne, III/163; Âzzâvî, II/137-139; Van Loon, s.13; Muşfik, s.6; Beyânî, s.53; Togan, Giriş, s.272; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/134; Kâreng, s.626; Zerrînkûb, Donbâle-i Rûzgârân, s.258; Fâikî, Azerbaycan, I/494

Sultan Uveys'in söylediği belirtilen çok sayıda şiir bulunmaktadır. Yukarıda onunla Şah Şüca arasında çok sayıda hicivî şiirin gidip geldiğinden bahsedilmişti.

Farsça kaynakların bir çoğunda belirtildiğine göre Sultan Uveys ölümünden üç ay önce rıyasında öleceğini görmüş bu nedenle de önceden kefenini, tabutunu, lahitini ve diğer gereçlerini hazırlamış, çok sayıda fakir ve muhtaç kimseye lütuf ve ihsanlarda bulunmuş ve Cuma namazında minbere çıkarak halkından helallik almıştı.²⁵⁹

Yine bu kayda göre Sultan Uveys ölümünden kısa bir süre önce şu şiiri söylemişti

ز دار ملك روزی بشهرستان تن رفتم بودم مدتی اینجا و لڑانجا با وطن رفتم

فلام خواجه بودم پرو عاصی شده عمری پس آنکندم کفن پر دوش و پیشش با کفن رفتم

همایون طایر قدمم متنس گشته بکچندی نفس بشکست و من پرواز کردم با چمن رفتم

هرقان را بگو سالتی که لغز گشت دور ما شما را باد این مجلس بکلم دل که من رفتم²⁶⁰

Bir gün canın mülkünden bedenini şehrine gittim.

Bir süre orada idim. Sonra oradan vatana gittim.

Ömür boyunca ona karşı asi olduğum bir efendinin kölesi idim.

Sonra kefeni omuzuma atıp onun huzuruna kefenle gittim.

Meleklerin efendisi Cebrail beni bir süre için bir kafese koymuştu.

Sonra o kafesi parçaladı ve ben uçarak bir çemen bahçesine gittim.

Ey saki! Dostlarım ve mahremlerime söyle ki artık bizim devrimiz sona erdi.

Bu meclis sizler için gönül hoşluğu ile geçsin. Çünkü artık ben gittim.

Sultan Uveys şairliğinin yanında güzel sanatların muhtelif dallarında da oldukça başarılı idi. Müzik sahasında, hat ve resim sanatlarında kendi döneminin önde gelen sanatkarlarından biri olarak kabul edilir. Müzik sahasında bir kaç bestesi vardır. Bilhassa karakalem denilen Vasiti kalemlerle çizdiği resimleri görenler hayran kalır, ressam ve hattatlar onun resim ve hattı karşısında acze düşerlerdi.²⁶¹

Sultan Uveys düllere destan bir güzelliğe ve endama sahipti. Onun güzelliği ile ilgili olarak kaynaklarda anlatılan bir menkabe de şöyle denilmiştir.

"Uveys'in güzelliği o derecedeydi ki ata binip şehirde gezmeye çıktığı zamanlarda halk sokaklara dökülür, onun güzelliğini hayranlıkla izlerlerdi ve hep bir ağızdan şu şarkıyı söylerlerdi.

بوی پیرامن یوسف ز جهان گم شده بود عاشقت صرز گریبان تو بیرون آورد²⁶²

²⁵⁹ Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.92; Âbrû, zeyl, s.245; Fasih-i Havâfi, III/108; İbn-i Ârabşâh, s.122; Semerkandî, Tezkiretu'ş-şu'arâ, s.287, 295; Mirhând, V/577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; Ğaffârî, Cibân-ârâ, s.216; İbn-i Kerbelâi, II/6; Müneccimbaşî, III/10; Âzzâvî, II/82, 138; Muşfik, s.6-7; Ğanî, I/286-287; Ferruh, III/108; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/135; Kâreng, s.626-628

²⁶⁰ Âbrû, zeyl, s. 245; Fasih-i Havâfi, III/108; Semerkandî, Tezkiretu'ş-şu'arâ, s.295; Bakıhanov, s.74; Browne, III/163; Ğanî, I/287; Beyânî, s.48

²⁶¹ Semerkandî, Tezkiretu'ş-şu'arâ, s.295; Sâfi, Letâiyü'l-levâiyif, s.281; Ğaffârî, Cibân-ârâ, s.216; Terbiyet, s.56; Browne, III/163; İkbâl, s.456-459; Râzî, s.335; Âzzâvî, II/82; Muşfik, s.7; Togan, Giriş, s.272; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/134; Kâreng, s.626; Zerrinküb, Doubâle-i Rûzgârâ, s. 258; Fâiki, Azerbaycan, I/494

²⁶² Semerkandî, Tezkiretu'ş-şu'arâ, s.295; Browne, III/163; Hânbâbâ Beyânî, s.246; Muşfik, s.6; Beyânî, s.53; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/135

"Cihanda Yusuf'un gömleğinin kokusu kaybolmuştu. Sonunda senin yakarıdan ortaya çıktı"

Sultan Uveys çok içki içer, savaş zamanları hariç boş vakitlerinin büyük bir kısmını içki ve eğlence meclislerinde geçirirdi. Emir Sultan Şah'ın oğlu Bayram Şah adlı bir saray mülazımı ile olan yakınlığına bütün kaynaklarda yer verilmiştir.²⁶³

Kaynaklarda Sultan Uveys'in Bayram Şah ile olan yakınlığının derecesi şu ifadelerle kaydedilmiştir.

"Sultan, Bayram Şah'a öylesine düşkünlü ki onsuz bir an bile huzurlu olamazdı. 761 yılında bir gün içki meclisinde Bayram Şah sarhoş bir halde iken Aydın ve Gündüz isimli emirlerle padişah'ın huzurunda kavga etti. Bunun üzerine Sultan Uveys kızarak Bayram Şah'ı Bağdad'a gönderdi. Aydın ve Gündüz Beyler ise başka bir gece içki meclisinden dönerken öldürüldüler. Onları kimin öldürdüğü asla öğrenilemedi. Sultan Uveys Bayram Şah'ın yokluğunda öyle sıkıldı ve üzülde ki dayanamayarak onu tekrar Tebriz'e getirtti. Selman-i Sâveci, Sultan Uveys'in bu ayrılık süresince içinde bulunduğu durumu içeren "firak-name" adlı bir divan yazdı."

Bayram Şah 769/1367-1368 senesinde aşırı içkiden dolayı öldüğünde Sultan Uveys onun için benzeri az görülür bir cenaze merasimi düzenleterek büyük bir yas tuttu. Saraydaki her kese ve haremdeki kadınların hepsine siyah giyinmelerini emretti. Kendisi de çıplak tenine "Kara Kepenek"²⁶⁴ giyerek yas süresini böyle geçirdi.²⁶⁵

Sultan Uveys'in hatunu, Lor-i Kaçek Atabegi Melik İzzeddin'in kızı Hacı Mama Hatun idi. Uveys çocuklarının tamamının da annesi olan bu hatun ile 756/1355 yılında evlenmişti. Hacı Mama Hatun, Sultan Uveys'ten altı yıl önce 771/1369 yılında öldü. Sultan Uveys onun genç yaştaki ölümü üzerine büyük bir üzüntü duyarak bütün ülkede resmi yas ilan etti ve onun ölümünden sonra ikinci kez evlendi. Adı kaynaklarda zikredilmemekle beraber Selman-i Sâveci'nin adına methiye yazdığı "Şems" isimli hatunu bu ikinci eşi olmalıdır.²⁶⁶

Sultan Uveys'in altı çocuğu vardı. Oğulları, Şeyh Hasaa, Celaleddin Hüseyin, Giyâseddin Ahmed, Bayezid, Şeyh Ali ve kızı Dilşad Hatun'dur.²⁶⁷ Bunların hepsine yeri geldikçe değinilecektir.

Sultan Uveys'in kabri günümüze kadar sağlam olarak ayakta kalabilmiştir. Tebriz'in 6 km. güney-doğusunda İstahrçelâr'e 2 km. uzaklıktaki Pine Şelvar köyünde bulunan Şad-abad-i Meşayih Kabristanı'nda bulunmaktadır.²⁶⁸

²⁶³ Beyâni (s.53) Sultan Uveys'in Bayram Şah ile olan yakınlığını sapık ve aşk ilişkisi olarak nitelendirmiştir. Kaynakların hiç birisinde "sapık aşk veya sapık ilişki ifadelerine yer verilmemiş, Bayram Şah Sultan Uveys'in mahbubu olarak tavsif edilmiştir.

²⁶⁴ Kara Kepenek, siyah keçeden yapılan bir tür kaba giysi.

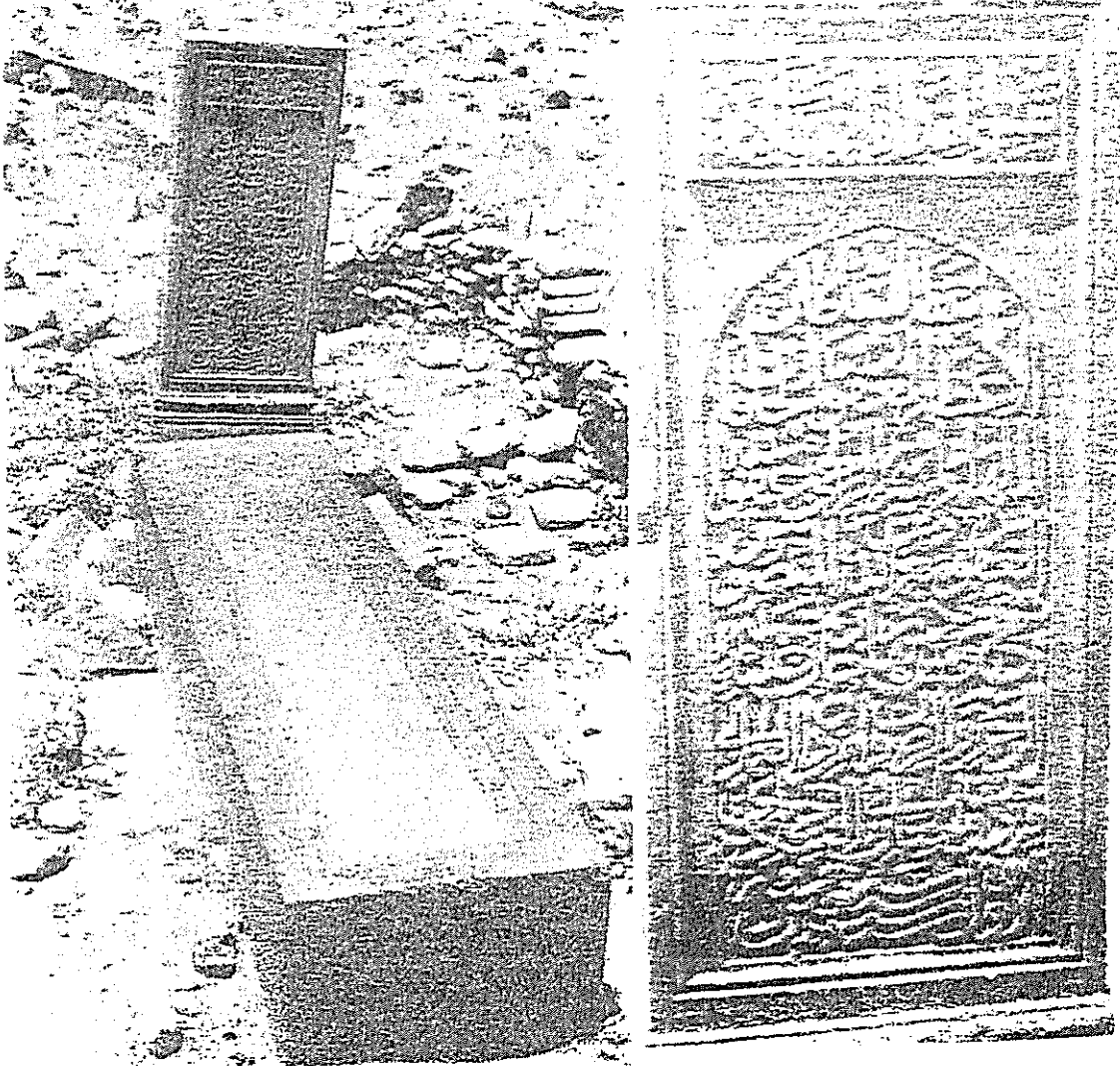
²⁶⁵ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.72,83; Âbrâ, zeyl, s.239,243; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/333,415-417; Mirhând, V/572,575; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/240-241; İbn-i Kerbelâi, II/546; Müneccimbaşî, III/10; Âzzîvî, II/102-103; Beyâni, s.53-54; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/135; Kâreng, s.625-626; Sümer, Şahıs Adları, I/315-316

²⁶⁶ Sâveci, Divan, s.59; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.83; Âbrâ, zeyl, s.243; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/417; Mirhând, V/575; Âzzîvî, II/119; Beyâni, s.49

²⁶⁷ İbn-i Haldûn (IV/799), Beyâni (s.50) ve Minorsky, ("Uveys", İA, VIII/135) bu kızın adını Tandû olarak vermiştir. Ancak diğer kaynakların tamamında Dilşad Hatun'dur.

²⁶⁸ İbn-i Kerbelâi, II/531-532; Nahcevanî, Çehel Mekâle, s.51; Van Loon, s.13; Ferruh, III/108; Beyâni, s.50; Kâreng, s.628

Kabrin üzeri iki metre uzunluğunda ve yarım metre genişliğinde yerden yüksekliği yaklaşık 80 cm. olan dikdörtgen kılıp şeklindeki büyük ve tek parça bir granit taşla kapatılmıştır. Bu taşın baş kısmında, 1,5 metre uzunluğunda, 40 cm. genişliğinde, parlak siyah granitten, çok mükemmel derecede işlenmiş diğer bir taş plaka dikey olarak dikilmiştir. Bu taşın alt kısmı oldukça büyük ve büyük bir kısmı yere gömülmüştür. Kabrin etrafında çoğunluğu etrafa saçılmış bir halde olan çok miktardaki tuğla parçalarından anlaşıldığı kadarıyla önceleri kabrin üzerinde bir kumbet olduğu ve sonradan yıkıldığı sonucuna varmak mümkündür.

Saltan Uveys Bahadır Han'ın kabri ve mezar taş kitabesi²⁰⁰

Kabrin başına dikilen taşta yazılı olan kitabe günümüze kadar önemli bir zarar görmeden gelmiştir. Çok güzel bir şekilde traşlanmış olan taşın yüzeyine silis yazısıyla kabartma şeklinde nakşedilen kitabe şöyledir.

نفسی الفداء

لقبر انت سلكه انتقل السلطان العظيم المنصور والخاقان الملمم المسرور الراجي عوالمه

²⁰⁰ Fotoğraflar, İbn-i Kerbelâ, IV/7; Nahcsevâni, Çehel Mehtâle, s.55-56; Beyâni, s.52-53; Kâreng, s.627,629; Fâikî, Azerbaycan, I/492

القفور و معز دين الله المتصور شيخ نوس بهادر . خان عليه رحمة الرحيم و الرضولن من
 دله العمل الى فردوس الجنان في الثلاث جمادى الاول سنة ست و سبعين و سبعمائة²⁷⁰

Kabrin girişinde heykeltçilik sanatının şaheserlerinden biri sayılabilecek kadargüzel olan taş bir aslan heykeli bulunmaktadır. Mezarlıkta çoğunluğu kırılmış bir halde çok sayıda aslan ve koç heykeli bulunmakta beraber Sultan Uveys'in kabrinin önündeki bu aslan heykeli büyük bir ihtimalle onun mezarının tezyinatı için konulmuştur.²⁷¹

²⁷⁰ İbn-i Kerbelâi, II/531-532; Nahcavâni, Çehel Mektâle, s.55-56; Hamhaba Beyânî, s.246; Beyânî, s.50; Kâreng, s.628

²⁷¹ Nahcavâni, Çehel Mektâle, s.52; Kâreng, s.630

emirleri, Abbas, Muzaffer, Muhammed Devati, Ömer Kopçacı²⁷⁶, Süleyman Atabeg, Hamza, Lala, İsrail, Rahmân Şah, Sungur Şah ve diğer emirler ile devlet erkânı tarafından Celayirli Devletinin tahtına oturtuldu.²⁷⁷

Sultan Uveys'in öldüğü sırada Sultaniye'de bulunan ve Celayirli Devletinin önde gelen emirlerinden biri olan Adil Ağa ile "emirul umera" ünvanını taşıyan ve o esnada Hemedan'da bulunan Emir Şeyh Ali İnak aşında Şehzade Şeyh Hasan'ın sultan olmasını istiyorlardı. Diğer emirler de bunu bildikleri için onların Tebriz'e gelmelerini beklemeden Hüseyin'i tahta oturtmuş daha sonra bu iki büyük emire olup biteni haber vermişlerdi. Adil Ağa ve Emir Şeyh Ali İnak, Hüseyin'e karşı olmalarına rağmen artık bu oldu bitiyeye karşı çıkmamanın kimseye bir yarar getirmeyeceğini düşünerek onun tahta oturtulmasına ses çıkarmadılar.²⁷⁸

Sultan Uveys ölmeden önce devlet idaresi ve toprakların dağıtımında değişiklik yapmamasını vasiyet etmişti. Bu nedenle Sultan Hüseyin babasının vasiyetine uyarak devlet yönetiminde ve toprakların idaresinin dağıtımında fazla bir değişiklikte bulunmadı. Bütün emirler ve devlet adamlarını Uveys'in sağlığında atanmış olduğu makam ve yerlerde bıraktı. Hüseyin'in tahta çıktığı bu dönemde Celayirli Devletinin vezirlik makamında Vezir Şemseddin Zekeriyya bulunuyordu. Emiru'l-Umera Şeyh Ali İnak Hemedan bölgesinin idaresini üstlenmişti.²⁷⁹ Adil Ağa ise büyük emir sıfatını taşıyordu ve Sultan Uveys tarafından kendisine ilta edilen Sultaniye ile Şehzade Şeyh Ali'nin naibi olarak Irak-ı Acem bölgesinin yönetimini sürdürüyordu ve bu sırada devlet mekanizmasında önemli bir müfuzu ve gücü vardı. Sultan Hüseyin'in küçük kardeşi Ahmed ise Erdebil²⁸⁰ bölgesinde hükümet ediyordu. Sultan Hüseyin yine babası Sultan Uveys'in vasiyetine uygun olarak Irak-ı Arab ve Bağdad'ın yönetimini diğer kardeşi Şehzade Şeyh Ali'ye bıraktı. Bağdad vezirliğine de Vezir Şemseddin Zekeriyya'nın oğlu Emir İsmail'i tayin etti.²⁸¹

2.3.2. Tebriz'in Şah Şâca Tarafından İşgali. Sultan Hüseyin Bahadır Han da babası Uveys gibi tahta çıkmasıyla birlikte kendisini iç ve dış muhalif ve düşmanların isyan ve saldırıları ile karşı karşıya buldu.

Sultan Uveys'in ölüm haberi İsfahan'a ulaşınca o zamana kadar Celayirli Devletinin tâbi olan Şah Mahmud Muzafferi Celayirli Devletinin topraklarına heveslenerek taziye²⁸² bahanesi ile bir miktar kuvvetle Tebriz'e yöneldi. Ancak Curbadekan(جربادگان) havalisine ulaştığında ağır bir hastalığa yakalanarak İsfahan'a

²⁷⁶ Beyâni, (s.55) "Kıpçakı"

²⁷⁷ İbn-i Haldûn, IV/793; Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Gazide, s.92; Âbrû, zeyl, s. 246; Fasîh-i Havâfi, III/108; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/244; Mîrhând, V/578; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/243; Cailâri, Cihân-ârâ, s.216; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.124; Mîrzavahid, vr.314; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.459; Âzzîvî, II/141; Çani, I/288-289; Beyâni, s.55; Fâikî, Azerbaycan, I/494

²⁷⁸ Âbrû, zeyl, s.246-247; Mîrhând, V/578; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/243;

²⁷⁹ Fasîh-i Havâfi'nin (III/108) kaydına göre aynı yıl içinde Şeyh Ali İnak Hemedan'da vefat etmiştir.

²⁸⁰ Barthold, ("Ahmed Celayir", İA, I/182) Basra valisi olduğunu söylemiştir.

²⁸¹ İbn-i Haldûn, IV/793-794; Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Gazide, s.92-93; Âbrû, zeyl, s.246-247; Fasîh-i Havâfi, III/113; Mîrhând, V/579; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/243; Cailâri, Cihân-ârâ, s.216; Çani, I/288-289; Smith, J.M., "Ali B.OWays", Encyclopedia Iranica, I/853-854; Sümer, Faruk, "Ahmed Celayir", DİA, II/53

²⁸² Beyâni, (s.56) Şah Mahmud'un saltanatı hak iddiasında bulunarak Tebriz'e yöneldiğini, Hâfiz Âbrû ise(zeyl, s.247) bir grup Celayirli emirin Şah Mahmud'a haber göndererek onu Tebriz'e davet ettiklerini, Tebriz'i işgal etmesi durumunda kendisi ile işbirliği yapacaklarını ve padişah olarak onu taunmayı vadettiklerini, bunun üzerine Şah Mahmud'un da saltanata heveslenerek harekete geçtiğini yazmıştır. Ancak bu bilgi diğer kaynakların hiç birisince teyid edilmemektedir.

geri dönmek zorunda kaldı. Döndükten kısa bir süre sonra da 776 (mart 1375) yılı şevval ayının 9'unda burada öldü.²²³

Bu sıralarda Şiraz'da bulunan Muzafferoğulları Devleti sultanı Şah Şüca Sultan Uveys'in ölüm haberi geldiğinde önce inanmamış, haberi getiren süvariye bekletip haberin doğruluğunu araştırdıktan sonra zevincinden bu süvariye müjdelik olarak 10 000 altın dinar ve değerli hılatler vermişti. Sultan Uveys'in ölüm haberinden kısa bir süre sonra bu kez de kendi kardeşi Şah Mahmud'un ölüm haberi ulaştı.²²⁴

Daha önce de bahsedildiği gibi Şah Şüca saltanatının başından itibaren Tebriz ve Azerbaycan başta olmak üzere Celayirli Devleti topraklarını Muzafferi Devleti'nin hakimiyet sahasına dahil etmek amacına taşıyordu. Öte yandan kardeşi Şah Mahmud ile mücadeleleri sırasında Celayirli Devleti sultanı Uveys'ten oldukça zarar görmüş, bir kaç kez de kendi başkenti Şiraz'ı dahi terketmek, hatta Celayirli Devleti'ne haraç ödemek ve onun hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle Sultan Uveys'in ve kendi kardeşi Şah Mahmud'un ölümü Şah Şüca'nın amaçlarını gerçekleştirmesi için bulunmaz bir fırsat yaratmıştı.

Bu taraftan Şah Mahmud'un ölümünden sonra oğlu olmadığı için çok fazla bir zaman geçmeden İsfahan'da saltanat ve hakimiyet kavgası başlayınca büyük bir kargaşa çıktı. Şah Şüca taraftarları onu İshanan'ı ele geçirmeye davet ettiler. Şah Şüca bu fırsatı değerlendirmek için hiç vakit kaybetmeden bir ordu teşkil ederek İsfahan'a yöneldi. İsfahan'a ulaşınca Şah Mahmud'un devlet erkani ve emirleri onun huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler ve şehri ona teslim ettiler.²²⁵

İsfahan'da bir müddet kalarak burada hakimiyeti sağlayan Şah Şüca Sultan Uveys'in ölümünden sonra onun yerine geçen Sultan Hüseyin'in küçük yaşta ve yetersiz olmasını²²⁶ kendi amaçlarını gerçekleştirmek için bir fırsat olarak görüp Azerbaycan'ı istila etmek için hazırlıklara başladı.²²⁷

Sultan Hüseyin, Şah Şüca'nın bu hazırlıklarına haber alınca bir mektup yazarak, onu bu saldırıdan vazgeçirmeye çalıştı. Ancak Şah Şüca oldukça kaba sözler ve hakaretler içeren bir cevap yazdı. Bu şekilde Sultan Hüseyin ile Şah Şüca arasında bir kaç kez mektup gidip gelmesine rağmen olumlu bir sonuç çıkmadı²²⁸ ve Şah Şüca Şiraz, İsfahan ve Kirman bölgelerinden topladığı yaklaşık 12 000 kişilik bir süvari kuvveti ile 777/1375-1376 yılı başlarında Tebriz'i ele geçirmek üzere Azerbaycan'a yöneldi.²²⁹

Şah Şüca Curbadekan'a ulaştığı sırada civarda bulunan diğer bir grup emir de gelerek ona katıldılar. Kazvin'e gelince buranın halkı şehri ona teslim etmek istemediği için burayı bir süre kuşatarak zorla aldı.²³⁰

²²³ Kutbi, s.103; Âbrü, zeyl. s.247; Ceffâri, Cihân-ı Arâ, s.223; Ğani, I/288-289; Beyâni, s.56

²²⁴ Kutbi, s.103; Mîrhând, IV/548; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/309; Beyâni, s.56

²²⁵ Kutbi, s.104; Âbrü, zeyl. s.247; Mîrhând, IV/548-549; Ğani, I/289-300

²²⁶ Mîrhând, IV/550; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/309; Ğani, I/293. Sultan Hüseyin'in davranışlarından rahatsız olan bir grubun Şah Şüca'yı Azerbaycan'a davet ettiklerini yazmışlardır.

²²⁷ Kutbi, s.104; Âbrü, zeyl. s.247; Mîrhând, IV/549; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/309; Smith, "Djalavir", EI, II/401; Beyâni, s.56; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBI, II/147

²²⁸ Bu mektupların metni için bak. Ğani, I/293; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/310-316; Beyâni, s.56-59

²²⁹ Mustevfi, Zeyl-i Târîh-i Gazide, s.95; Kutbi, s.104; Âbrü, zeyl. s.247; Mîrhând, IV/550; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/311; Howorth, III/638; İkbâl, s.460; Âzzâvî, II/144; Ğani, I/293-296; Beyâni, s.59; Fâikî, Azerbaycan, I/495; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBI, II/147

²³⁰ Kutbi, s.104; Mîrhând, IV/550-551; Howorth, III/699

Kazvin'in fethedilmesinden sonra yoluna devam eden Şah Şüca her hangi bir mukabele ile karşılaşmadan Sultaniye'ye kadar ilerledi. O, Sultaniye'ye ulaştığı sırada Sultaniye Hakimini Adil Ağa memleket işlerine çelidüzen vermek amacı ile Tebriz'de bulunuyordu. Şehrin yönetimini ise bir grup güvenilir mülazım ile birlikte eşi Hacı Nevruz Hatun'a bırakmıştı.

Şah Şüca öncelikle Sultaniye'yi fethetme düşüncesinde idi. Ancak Hacı Nevruz Hatun, Şah Şüca'ya bir haber göndererek "*Ben evinde oturan bir kadımm. Padişahlarm gururu vardır. Eğer şehri bu şekilde fethederseniz bu sizin için övünülecek bir davranış olmaz. Şayet fethedemezseniz bir kadına karşı aldığınız mağlubiyet nedeni ile gururunuz ve etrafınızda itibarınız kalmaz*" dedi. Hacı Nevruz Hatun'un bu sözleri Şah Şüca üzerinde etkisini gösterdi ve Sultaniye'yi fethetme düşüncesinden vazgeçerek Tebriz'e yöneldi.²⁹¹

Bu taraftan ise Sultan Hüseyin ve Adil Ağa diğer bütün emirleri toplayarak yaklaşık 24 000 kişilik²⁹² bir ordu ile Şah Şüca'ya karşılamak üzere Tebriz'den çıktılar. Ucan dolaylarında karargah kurdular. Celayirli ordusu sayıca Şah Şüca'nın ordusundan üstün olmasına rağmen bir otorite boşluğu ve kargaşa hakimdi. Bu nedenle her gün yeni bir fikir ve savaş planı ortaya atılıyordu. Şah Şüca Ucan üzerinden değil de Kartkulak tarafından Tebriz'e gelince Celayirli ordusu onun arkasında, Şah Şüca'nın ordusu da Tebriz ile Celayirli ordusunun arasında kaldı. Nihayet iki ordu savaş düzeni alarak karşı karşıya geldiler. Muzafferi ordusunun sağ kanadını oluşturan Şah Mansar,²⁹³ Celayirli ordusunun sol kanadını oluşturan Emir Abdulkadir,²⁹⁴ Hacı Harbende, Hacı Minkatlağ ve Emir Beyoğlu'nun kuvvetlerini ilk hamlede dağıtarak bu dört emiri de esir aldı. Adil ağa da Şehzade Şeyh Hasan'ın katli ve Sultan Hüseyin'in Sultan ilan edilmesi olayından dolayı diğer emirlere kırgın olması sebebiyle isteksiz davranıyordu. Adil Ağa'nın bu isteksizliği ve ordunun sol kanadının dağıtılarak komutanlarının esir alınması Sultan Hüseyin ve diğer emirlerin telaşa kapılmasına neden oldu. Celayirli ordusu dağıldı. Her bir emir bir tarafa gitti. Adil Ağa da bir anda her şeyini kaybetmiş olan Sultan Hüseyin'i yanına alarak Bağdad'a götürdü.²⁹⁵

Şah Şüca aynı yılın cemadievvel ayında bu galibiyetinin ertesi günü Tebriz'e girdi. Tebriz'in ileri gelenlerinden bir grup onu karşılayarak burada tahta oturtular. Böylece yaklaşık 20 yıl boyunca Celayirli Devleti'ne başkentlik yapmış olan Tebriz, Muzafferi Devleti'nin hakimiyet sahasına geçmiş oldu.²⁹⁶

Bu savaş 777/1375-1376 yılı sonbaharında gerçekleşmişti. Bu nedenle Şah Şüca kış gelmeden bütün Azerbaycan'ı ele geçirerek bu fethi sağlamlaştırmak için vakit geçirmeksizin emirlerinden her birini Azerbaycan'ın bir bölgesinin fethi ile görevlendirdi. Bu çerçevede Şah Mansar'ı Arran, Karabağ ve Muğan'ın fethi ve

²⁹¹ Âbrü, zeyl, s.248; Beyâni, s.59

²⁹² Mirhând, IV/551; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/311; Beyâni, s.59, bu sayıyı 30 000 kişi olarak vermişlerdir.

²⁹³ Âbrü, (zeyl, s.248) Şultan Şâhî

²⁹⁴ Kutbi, (s. 104); Çani, I/296) Emir Abdulkahir

²⁹⁵ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.95; Kutbi, s.104; Âbrü, zeyl, s.246; Fasih-i Havâfi, III/110-111; Mirhând, IV/551; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/311; Howorth, III/699; Çani, I/296; Beyâni, s.59-60

²⁹⁶ İbn-i Haldûn, IV/794; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.95; Kutbi, s.104; Âbrü, zeyl, s.246; Fasih-i Havâfi, III/110-111; Mirhând, IV/551; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/311; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.223; Mirzavahid, vr. 314; Howorth, III/699; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.460; Muşfik, s.10; Âzzâvi, II/144; Çani, I/296; Râzi, s.335; Beyâni, s.59-60; Zerrinküb, Donbale-i Rüzgârâ, s.290; Fâikî, Azerbaycan, I/495; Âl Dâvûd, "Âl-i Mucaffer", DMBİ, II/147

hükümetine gönderdi. Ona Şirvanşah Hüşeng'i de barış yolu ile itaat altına almasını emretti. Sultan Şibli'yi Suitaniye'ye, Emir Ferruh'u Nahçıvan'a, Emir İsfahan Şah'ı Ucan'a görevlendirdi. Savaş sırasında esir alınan Celayirli emirlerini de bir fetihname ile birlikte Fars'a gönderdi. Kış mevsimi yaklaştığı için kendisi bir yere gitmeyerek Tebriz'de zevk ve eğlence ile meşgul oldu. Ancak çok geçmeden Şah Şüca Tebriz'de huzursuz olmaya başladı. Zira kış mevsimi girdikten sonra Azerbaycan'ın her bir köşesinde Şah Şüca ve adamları aleyhine isyanlar başgösterdi. Yaklaşık iki ay geçtikten sonra Adil Ağa'nın yeğeni, ve Sara Gorgan (Sarı Kurtlar) Kalesi'nin hakimi Emir Tarsua, Cağatu Nehri kıyısında Şah Şüca'nın önde gelen emirlerinden biri olan Emir İsfahan Şah'a saldırarak onu bezimete uğrattı ve esir alarak Saru Gorgan Kalesi'ne hapsedti. Şah Şüca bunu duyunca huzursuz oldu ise de yapacağı bir şey olmadığı için Tebriz'de günlerini eğlence ile geçirmeye devam etti. Bu olaydan bir kaç gün sonra bu kez Celayirli emirlerinden, Kahkaha Kalesi komutanı Emir Eyvadaç kaleden çıkarak etrafında topladığı kalabalık bir kuvvetle Tebriz'e yöneldi. Ayrıca Sultan Hüseyin'in de büyük bir ordu ile Bağdad'dan Tebriz'e doğru yola çıktığı şayiasını yaydı.²⁹⁷

Öte yandan, Bağdad'da Celayirli Devleti veziri Hacı Şemseddin Zekeriyya'nın oğlu ve Bağdad veziri Veciheddin İsmail de elinden gelen her türlü yardımı göstermişti. Bütün gücünü ve varlığını yitirmiş bir halde Bağdad'a gelen Sultan Hüseyin'i ağırlayarak ve büyük paralar sarfederek Irak-ı Arab'dan asker toplamış ve yaklaşık 10 000 kişiden oluşan teçhizatlı bir ordu kurarak Sultan Hüseyin'in bütün eksiklerini gidermişti.

Bütün bunların dışında Şah Şüca'ya bağlı Muzafferi emirleri de sık sık birbirlerinin hakimiyet alanlarına tecavüz ediyor veya isyan ediyorlardı. Ayrıca onun yokluğundan istifade eden amcasının oğlu Şah Yahya Muzafferi'nin de Şiraz'ı ele geçirmek için hazırlık yapmakla meşgul olduğu haberleri geliyordu. Şah Şüca ise bütün kuvvetlerini etrafa dağıttığı için eli kolu bağlı bir halde oturmaktan başka bir şey yapamıyordu. Bu nedenlerden dolayı artık Tebriz'de kalmanın kendisi için sakıncalı ve tehlikeli bir hale geldiği endişesine kapılarak kış ortası olmasına ve kış şartlarının çok ağır geçmesine rağmen Tebriz'i terketmeye karar verdi ve aceleyle şehri boşaltarak Tebriz'e gelmesinden yaklaşık dört ay sonra ramazan ayında Şiraz'a doğru yola çıktı. Ancak yoğun kar ve soğuk nedeni ile askerlerinin çoğu ya öldü ya da el ve ayakları donarak telef oldular. Kendisi ise çok zor şartlar altında ülkesine dönebildi.²⁹⁸

Şah Şüca'nın Tebriz'den ayrılmasından bir hafta²⁹⁹ sonra Sultan Hüseyin Tebriz'e girdi. O zamana kadar etrafa dağılmış bir halde bulunan Celayirli emirleri de onun gelmesi ile Tebriz'e dönerek yeniden onun etrafında toplandılar. Sultan Hüseyin herüz kış mevsimi olması nedeni ile her hangi bir işe girişmeden Tebriz'de eğlence ile meşgul oldu. Böylece yaklaşık dört aylık bir aradan sonra başkent Tebriz tekrar Celayirli Devletinin eline geçti.³⁰⁰

²⁹⁷ Kutbi, s.104-105; Âbrû, zeyl, s.248-249; Mirhând, IV/552; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/312; Howorth, III/658; Çani, I/296; Beyâni, s.60; Fâikî, Azerbaycan, I/495

²⁹⁸ İbo-i Haldûn, IV/794; Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.95; Kutbi, s.104-106; Âbrû, zeyl, s.248-250; Fasîh-i Havâfi, III/111; Mirzavahid, vr.314; Howorth, III/699; Âzzâvi, II/144

²⁹⁹ Kutbi, (s.105), Mirhând, (IV/552), Beyâni, (s.61) iki ay sonra

³⁰⁰ Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.95; Âbrû, zeyl, s.250; Fasîh-i Havâfi, III/111; Mirhând, IV/552-553; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/312; Mirzavahid, vr.314; Muhammed Hasan Han, I/636; Zeyneloğlu, s.75; İktâl, s.460; Âzzâvi, II/144; Çani, I/300-301; Beyâni, 60-61

Sultan Hüseyin Tebriz'e dönüp hakimiyeti yeniden sağladıktan sonra Şah Şüca'ya bir elçi göndererek ona Celayirli emirler, Emir Abdulkadir ve Hacı Harbende'yi serbest bırakmasını, buna karşılık kendisinin de ellerinde esir bulunan Emir İsfahan Şah'ı serbest bırakacaklarını söyledi. Şah Şüca bu öneriyi kabul ederek esir emirleri değerli hediyeler ve hilatlerle Tebriz'e, Sultan Hüseyin de Emir İsfahan Şah'ı aynı şekilde değerli hilatler ve güzel hediyelerle Şiraz'a gönderdi.³⁰¹

Şah Şüca ayrıca Sultan Uveys'in kızı Dilşad Hatun'u³⁰² kendi oğlu Zeynel Abidin'e istedi. Sultan Hüseyin bunu kabul ederek kardeşi Dilşad Hatun'u Zeynel Abidin'e verdi. Şah Şüca, Zeynel Abidin'i Dilşad Hatun ile evlendirdikten sonra onu İsfahan'ın idaresine tayin etti. Böylece Celayirli'lerle Muzafferiler arasındaki uzun süren muhalefet ve düşmanlık bu şekilde son bulmuş oldu.³⁰³

2.3.3. Kara Koyunluların Yeniden Celayirli Devletine Bağlanmaları.

778/1376-1377 yılı baharında Sultan Hüseyin bütün vilayetlerdeki emirlerini Ucan'da toplayarak memleket işlerini düzene sokmak ve yapılması gereken şeyleri kararlaştırmak için büyük bir kurultay yaptı. Ülkenin idari işlerini tanzim etti. Kurultayda memleket meseleleri üzerinde görüş alışverişinde bulunuldu.

Bu problemlerin en önemlisi o sıralarda Van Gölü, Muş, Musul, Diyarbekir ve Aladağ bölgelerinde dağınık bir halde yaşayan ve bu dönemde oldukça güçlenmiş olan Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi idi. Sultan Uveys bahsinde anlatıldığı üzere Kara Koyunlu Türkmen Beyi Bayram Hoca, Sultan Uveys döneminde isyan ederek mezkur bölgelerde bağımsızlığını ilan etmiş, bunun üzerine de Sultan Uveys 767/1365-1366 yılında Bayram Hoca üzerine düzenlediği seferle hem onu itaat altına almış hem de Kara Koyunluları tekrar Celayirli Devletine bağlamış, ayrıca Bayram Hoca'yı her yıl Celayirli sarayı mutfağına 20 000 baş koyun haraç göndermek zorunda bırakmıştı.

776/1374-1375 yılında Sultan Uveys'in ölümü üzerine hem Sultan Hüseyin'in küçük yaşta ve yetersiz oluşu hem de Şah Şüca'nın Azerbaycan'a saldırmasından istifade eden Bayram Hoca ve kardeşinin oğlu Kara Mehmed bu bölgelerde faaliyetlerini artırmış ve dağınık bir halde yaşayan Kara Koyunlu oymaklarını bir çatı altında toplamıştı. Etrafına topladığı kalabalık kuvvetlerle Musul'dan başka Batı İran'da Sürmari (Sürmelü), Ala Kilitse, Hoy, Nahçıvan ve diğer bazı yerleri işgal etmiş, buralarda yağmalama ve talan hareketlerinde bulunmuştu. Sultan Hüseyin, Şah Şüca problemi ile meşgul iken bu konuda kendisine bir kaç kez şikayetler gelmişti. Ayrıca Bayram Hoca Celayirli Devletine her yıl ödemesi gereken 20 000 koyunluk haracı ödemeyi de kesmişti.³⁰⁴

778³⁰⁵ /1376-1377 yılı baharında Ucan'da yapılan bu kurultayda öncelikli olarak Kara Koyunlu problemi ele alındı ve Kara Koyunlular üzerine sefer

³⁰¹ Kutbi, s.106; Mirhând, IV/553-554; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/312; Howorth, III/700; Muşfik, s.10; Beyânî, s.61; Fâikî, Azerbaycan, I/495

³⁰² İbn-i Haldûn, (IV/799) ve Âzzâvî, (II/183); Şah Şüca'nın, kardeşi Şah Mahmud'un ölümünden sonra onun Uveys'in kızı Döndü Hatun'u kendi oğlu Zeynel Abidin'in nikahına geçirdiğini kaydetmişlerdir. Ancak bu doğru olsa bile daha önce de anlatıldığı üzere Sultan Uveys'in kızının adı Döndü (Tandu) değil Dilşad Hatun'dur.

³⁰³ Kutbi, s.106; İbn-i Haldûn, IV/799; Mirhând, IV/553; Howorth, III/700; İkbâl, s.433; Beyânî, s.61

³⁰⁴ Mustevfî, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.94; Âbrû, zeyl, s.250-251; Fasîh-i Havâfî, III/111; Çiyâşî, Târihu'l-Çiyâşî, s.1; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/243; Howorth, III/657; İkbâl, s.460; Âzzâvî, II/143-144; Beyânî, s.53; Yûdûz, VIII/444; Meşkir, s.243; Fâikî, Azerbaycan, I/494

³⁰⁵ Bu kurultay ve seferin tarihleri konusunda kaynaklarda ihtilaflar mevcuttur. Hâfîz Âbrû, (zeyl, s.251) ve Fasîh-i Havâfî, (III/112) kurultay'ın tarihini 778 h., seferin tarihini de 779 h. olarak

düzenlenmesine karar verildi. Bu kararın ardından da sefer hazırlıkları başladı. 779/1377-1378 yılı başlarında Adil Ağa'nın önderliğinde yapılan kurultayda ordular Ucan'da toplandı ve Adil Ağa'nın kumandasındaki Celayirli ordusu Aladağ tarafına yöneldi. İlk önce yolları üzerinde bulunan Besed-i Mahi (بند مانی) Kalesi'ni fethettiler.

Ardından yollarına devam ederek Aladağ'a geldiler. Bayram Hoca Türkmen, Celayirli ordusunun gücünden çekinerek Aladağ'a gelememiş Erzurum havalisine çekilerek burada karargah kurmuştu. Kara Mehmed ise Sultan Hüseyin'in kendisi üzerine geldiğini duyunca Erciş Kalesi'ne kapanmıştı. Celayirli ordusu Erciş'e ulaşınca kaleyi kuşatmaya aldı. Celayirli ordusunun kalabalıklığını ve gücünü gördükten sonra onlara karşı koyamayacağını anlayan Kara Mehmed Türkmen şehrin güvenilir ve ileri gelenlerinden bir grubu Sultan Hüseyin'in huzuruna göndererek barış talep etti ve itaat edeceğini bildirdi. Ancak kaleden çıkmak için 15 gün süre istedi. Sultan Hüseyin onun bu teklifini kabul ederek savaşı durdurdu. Ancak muhasarayı kaldırmadı. Aslında Kara Mehmed'in bu süreyi istemesinin iki nedeni vardı. Biri Erciş Kalesi'nin etrafına hendek kazmak diğeri ise Bayram Hoca'ya gönderdiği haberci ile istediği yardımın ulaşması için zaman kazanmaktı. Aradan bir hafta geçtikten sonra Celayirli emirler Kara Mehmed'in kale etrafına hendek kazmak ve surları sağlamlaştırmakta meşgul olduğunu, ayrıca Bayram Hoca'dan da yardım istediğini öğrenerek tekrar kuşatmayı şiddetlendirdiler.

Muhasara devam ederken Bayram Hoca Türkmen'in yardıma geldiği ve iki fersah mesafeye kadar yaklaştığı haberi geldi. Bunun üzerine Adil Ağa, Muhammed Devati, Musafir İnak, Yahya Fetih ve Yahya İdris adlı emirleri kendi kuvvetleri ile Bayram Hoca'nın üzerine gönderdi. Bu emirler Bayram Hoca'nın kuvvetlerine saldırarak onları bezimete uğrattılar ve 50 kadar Kara Koyunlu emirini esir alarak Sultan Hüseyin'in huzuruna getirdiler. Esir edilen Kara Koyunlu emirleri pişman olduklarını söyleyerek af dilediler ve itaatlerini bildirdiler. Sultan Hüseyin de onların hepsini bağışlayarak değerli suyuğallerle ödüllendirdi. Kara Mehmed bunu öğrenince tekrar haber göndererek itaat edeceğini bildirdi. Af diledi ve daha önce belirlenmiş olan 20 000 koyunluk yıllık haracı ödeyeceğini, ayrıca Sultan Hüseyin'in Tebriz'e dönmesinden sonra onun huzuruna çıkarak eteğini öpeceğini söyledi. Bunun üzerine Sultan Hüseyin onu bağışladı. Mal ve mülküne dokunmadan onu eski konumunda bıraktı.³⁰⁶

Sultan Hüseyin buradan Tebriz'e döndü. Onun Tebriz'e dönmesinden sonra Kara Mehmed Türkmen söz verdiği üzere 1000 koyun pişkeş ile Sultan Hüseyin'in huzuruna gelerek eteğini öptü ve itaatini arzetti. Adil Ağa ve Irak-ı Acem emirleri Sultaniye'ye gittiler. Sultan Hüseyin ise Azerbaycan emirleri ile Tebriz'de kalarak içki meclislerinde vakit geçirmekle meşgul oldu.³⁰⁷

vermişlerdir. Buna karşılık Mustevfi, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.94), Mirhând, (V/579), Hândmir, (Habûbu's-siyer, III/244), İkbâl, (s.460) ve Beyânî, (s.55) seferin 777 yılı; Sümer, (Kara Koyunlular, (s.41), Howorth, (III/657) ve Yunanç, ise ("Celayir", İA, III/65) 779 h. yılı baharını olduğunu söylemişlerdir. Bahsedildiği üzere 777 h. yılında Sultan Hüseyin, Şah Şücâ'nın Azerbaycan'a saldırısı ile karşı karşıya bulunuyordu. Bu nedenle kurultay ve seferin tarihi 778 ve 779 h. yılı olmalıdır.

³⁰⁶ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.94; Âbrû, zeyl, s.251-252; Fasîh-i Havâfi, III/112; Mirhând, V/579-580; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/243; Mirzavahid, vr. 314; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.460; Beyânî, 36; Yunanç, "Celayir", İA, III/64; Yıldız, VIII/444; Fâikî, Azerbaycan, I/493

³⁰⁷ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.94; Âbrû, zeyl, s.252; Fasîh-i Havâfi, III/112; Mirhând, V/579-580; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/243; Howorth, III/657; İkbâl, s.461; Yunanç, "Celayir", İA, III/64; Zerrinküb, Donbâle-i Rüzgârân, s. 259

2.3.4. Rey'in İşgali. Adil Ağa Sultaniye'ye döndükten sonra aynı yıl içinde Şah Mansur Muzafferi diğer bir kaç emiri de kendi tarafına çekerek Şah Şüca'nın yanından kaçtı ve Sultaniye'ye gelerek Adil Ağa'ya sığındı. Adil Ağa onu sıcaklıkla kabul ederek kendi himayesine aldı. Kendi hakimiyet sahasında bulunan Hemedan Bölükleri'nin (بلوڪات همدان) idaresini de ona verdi. Ayrıca Harbatam ve Çahar sede (dört yüzük) emirleri ile Emir Yedigzar Şah Karani, Emir Ali Arşiyun ve Hacı Musafir'i de onun emrine verdi.³⁰⁸

Ancak Şah Mansur burada bir süre kaldıktan sonra amaçlarına bu şekilde ulaşamayacağını ve Adil Ağa'nın gölgesi altındayken istediklerini yapamayacağını anlayınca kaçarak Mazenderan ve Asterabad hakimi Emir Veli'nin yanına gitti ve onun himayesine girdi. Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da bir hakimiyet boşluğu olduğunu söyleyerek onu Celayirli Devleti üzerine yürümeye tahrik ve teşvik etti. Bu tahriklere kapılan Emir Veli ise büyük ve teçhizatlı bir ordu ile Irak-ı Acem'e yöneldi ve Kazvin'in Siyah Dehen (صياه دهن) bölgesine kadar ilerledi.

Emir Veli'nin bu hareketini öğrenen Sultan Hüseyin ise vakit kaybetmeden bütün orduyu toplayarak ona karşı koymak üzere yola çıktı. Abaka Sarayı diye anılan bölgeye ulaşınca Sultan Hüseyin'in kendisi sefere gitmekten vazgeçerek burada kaldı. Ancak orduyu Adil Ağa'ya yardım etmesi için Sultaniye'ye gönderdi. Adil Ağa kendi kuvvetleri ve Celayirli ordusunu alarak Ebher'e kadar gitti. Emir Veli, Celayirli ordusunun üzerine geldiğini ve ordunun büyüklüğünü öğrenince onlara karşı koymasının imkansız olduğunu anlayarak Adil Ağa'ya barış teklif etti ve kendi kızını da Sultan Hüseyin'e verdi. Emir Veli meselesini bu şekilde halleden Adil Ağa, Rey'in idaresini Ferhad Ağa isimli bir emirine vererek Sultaniye'ye döndü. Sultan Hüseyin ise Tebriz'e döndükten sonra büyük bir düğün alayını Abbas Ağa isimli bir mülazımı ile birlikte Emir Veli'nin kızını getirmesi için Mazenderan'a gönderdi. Abbas Ağa Mazenderan'a giderek gelini getirdi. Ancak kız fazla güzel olmadığı için Sultan Hüseyin ona fazla ilgi göstermedi. Fakat yine de kızın çeyizi (*mihr*) olarak Rey şehrini Emir Veli'ye bağışladı. Emir Veli problemi de bu şekilde ortadan kalkınca Celayirli Devleti'nde bir süreliğine de olsa huzur ve istikrar ortamı sağlanmış oldu. Ülkede halkın huzuru ve refah seviyesi yeniden yükseldi. Sultan Hüseyin de her zamanki gibi yine zevk ü sefaya dalarak günlerini eğlence ile geçirmeye devam etti.³⁰⁹

2.3.5. Azerbaycan Emirleri'nin Adil Ağa'ya Karşı Ayaklanmaları. Sultan Hüseyin'in içki ve eğlenceye düşkün olması ve çok küçük bir yaşta tahta oturması, devlet işleri ve ileri gelenler üzerinde etkisiz olması nedeni ile devletin idaresi tamamen Adil Ağa'nın elinde idi. Adil Ağa, Sultan Uveys zamanında kendisine iktâ edilen Sultaniye'de mükemmel bir idare oluşturmuştu. Sultaniye'de, Irak-ı Acem'den topladığı emri altındaki kuvvetler ve kazandığı nüfuz sayesinde Sultan Hüseyin üzerinde tam bir hakimiyeti vardı. Devlet yönetiminde Sultan Hüseyin adından başka hiç bir varlığı yoktu. Bu durum ise devlet erkânı ve diğer emirler arasında büyük bir huzursuzluğa ve iç çelişmelere neden oluyordu.³¹⁰

³⁰⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.97; Âbrâ, zeyl, s.252; Fasih-i Havâfi, III/111; Mirhând, V/580; Hândmir, Habitu's-siyer, III/312; İkbâl, s.460; Azzâvi, II/154-155; Cani, I/302; Beyâni, s.62

³⁰⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.97; Âbrâ, zeyl, s.252; Fasih-i Havâfi, III/1; Cani, I/302-303

³¹⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.99; Âbrâ, zeyl, s.253-254; Muhammed Hasan Han, I/633; Beyâni, s.62

Nihayet emirler arasındaki bu huzursuzluk 780³¹¹ /1378-1379 yılı baharında Ucan'da yapılan kurultayda patlak verdi. Sultan Hüseyin'in Celayirli Devletinin tahtına oturmasında birinci derecede rol oynayan Azerbaycan emirleri İsrail, Ubaylu, Abdulkadir, Rahman Şah ve Derviş gibi emirler ile devlet erkana ve nökerlerin bir çoğu Adil Ağa'yı ortadan kaldırmak için bir ittifak oluşturdular. Ayrıca Sultan Hüseyin'in Adil Ağa'nın tarafını tutması halinde onu tahttan indirerek yerine kardeşi Bayezid'i oturtma kararı aldılar.³¹² Bahar mevsiminde Bütün emirler Ucan'da toplanınca henüz Sultan Hüseyin Ucan'a gelmeden Adil Ağa ile diğer emirler arasında tartışma çıktı. Emirler Adil Ağa'ya onu şimdiye kadar bir büyük ve bir lider olarak gördüklerini, ancak bundan sonra ona itaat etmeyeceklerini söylediler.³¹³

Bunun üzerine Adil Ağa "Siz bilirsiniz" diyerek sınırla karargahı terketti ve Sultan Hüseyin'i karşılamak üzere Tebriz tarafına yöneldi. Muhalif emirler ise Adil Ağa'nın karargahı terketmesine izin verdiklerine pişman oldular. Adil Ağa'ya yakınlığı olan Emir İsmail Ubaylu ile Adil Ağa'nın karısı Hacı Nevruz Hatun'u aracı yaparak onun gönlünü almak istedilerse de Adil Ağa geri adım atmıyarak Sultan Hüseyin'in gelmesini dahi beklemeden kendi emirleri ve maiyeti ile birlikte Sultaniye'ye döndü. Burada asi emirleri ortadan kaldırmak için hazırlık yapmaya başladı.³¹⁴

Adil Ağa'nın Sultaniye'ye dönmesinden sonra Şah Mansur tekrar Adil Ağa'nın huzuruna gelerek pişman olduğunu söyledi ve ona sığındı. Adil Ağa da onu bağışlayarak önceden verdiği yerleri ve kuvvetleri tekrar ona bağışladı. Adil Ağa asi emirlerin üzerine yürümek için hazırlıklarını tamamlayınca Hemedan'da bulunan Şah Mansur'a ve kendisine bağlı bütün Irak-ı Acem emirlerine haber göndererek Sultaniye'den Seksen Caft (سکسان جفت) vilayetine gitti. Burada diğer emirlerin kendisine katılmalarını bekledi. Bu bölgede kaldığı bir kaç gün içerisinde kendisine bağlı emirler dışında önceleri asi emirlerle birlikte hareket eden Emir Abbas da gelerek ona katıldı. Bu şekilde Adil Ağa ağa yaklaşık 10 000 atlıdan oluşan büyük bir orduya sahip oldu.³¹⁵

Asi Azerbaycan emirleri, Adil Ağa'nın büyük bir ordu ile üzerlerine geldiğini öğrenince endişeye kapılarak bir çare aramaya başladılar. Ona karşı koyamayacaklarını anlayınca da Vezir Şemseddin Zekeriyya ve devletin hazinesinden sorumlu Cemaleddin Yalğuri'den memleket hazinesinden mal almaları ve kendilerine yeni topraklar verilmesi yönünde berat yazmasını istediler. Vezir Şemseddin Zekeriyya ve Cemaleddin Yalğuri ise yılda sadece bir kez mal verilebileceğini bu nedenle kendilerinin böyle bir berat yazmalarının mümkün olmadığını yazsalar dahi bunun ileride salınca yaratacağını olacağını söyleyerek buna yanaşmadılar.³¹⁶

³¹¹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.99; Händmir, Habibu's-siyer, III/243; İkbâl, s.460; Azzâvi, II/155; Beyâni, s.63, bu kurultayın tarihini 778 h. olarak vermişlerdir.

³¹² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.99; Âbrü, zeyl, s.253; Mirhând, V/580

³¹³ Âbrü, zeyl, s.253; Mirhând, V/580; Händmir, Habibu's-siyer, III/243-244; el-Bağdâdi, Gulşen-i Hulefâ, vr.124; Howorth, III/657; Azzâvi, II/155; Beyâni, s.62; Fâiki, Azerbaycan, I/495

³¹⁴ Âbrü, zeyl, s.253; Mirhând, V/580; Händmir, Habibu's-siyer, III/244; İkbâl, s.460; Beyâni, s.62; Fâiki, Azerbaycan, I/494

³¹⁵ Âbrü, zeyl, s.253-254; Mirhând, V/580; Händmir, Habibu's-siyer, III/244

³¹⁶ Âbrü, zeyl, s.253; Mirhând, V/580;

Bu arada Adil Ağa'nın Sultaniye'ye dönmesinden sonra Ucan'a gelen Sultan Hüseyin ise eli kolu bağı bir halde bulunuyordu. Zira asi emirleri kontrol edebilecek ve ortadan kaldıracabilecek bir güce ve otoriteye sahip değildi. Ucan'da adeta esir durumuna düşmüştü. Bu nedenle bir gün bir bahane ile ordugahtan (اردو) ayrılarak tacını, tahtını, otağını ve bütün hazinelerini bırakarak kendisine bağı kuvvetler ve maiyeti ile birlikte Tebriz'e gitmek üzere yola çıktı.³¹⁷

Emirler bu durumun farıca varınca Sultan Hüseyin'in mülazımı olan Sungur Şah Ubaylu'yu onun peşinden göndererek geri dönmeye ikna etmesini, dönmeye yanaşmazsa zorla geri getirmesini istediler. Bağçe-i Ergua denilen bölgede Sultan Hüseyin'e yetişen Sungur Şah Ubaylu "Bütün emirler sizin bendeleriniz olduklarını, kendileri ile Adil Ağa arasında bir tartışma ve kavganın çıktığını, padişahın geri dönerek arabuluculuk yapmasının doğru olacağını, Sultan geri dönerse kendilerinin onun emrinden dışarı çıkmayacaklarını ve emredeceği her şeyi kabul edeceklerini söylüyorlar" dedi. Ancak Sultan Hüseyin geri dönmeyi kabul etmeyerek Sungur Şah'ı yakalattı ve Tebriz'e göndererek hapsetirdi. Kendisi de asi emirlerin üzerine gelmeleri ihtimaline karşı şehrin etrafına hendekler kazdırarak savunma hazırlıklarına başladı. Şehir halkı da kendisine destek verdi.³¹⁸

Bu haber asi emirlere ulaşınca artık başka bir çarelerinin kalmadığını anladılar. Sultan Hüseyin'in bıraktığı bütün malları ve hazinesini yağmalayarak Merağa ve Sulduz üzerinden Bağdad'a yöneldiler. Onlar Bağdad'a gitmek ve orada Vezir Veciheddin İsmail'i ortadan kaldırarak Şehzade Şeyh Ali'ye sığınma niyetini taşıyorlardı.

Sultan Hüseyin ise Tebriz'e ulaştıktan sonra Adil Ağa'ya haber göndererek asi emirlerin Bağdad'a doğru kaçtıklarını ve niyetlerinin Şehzade Şeyh Ali'ye sığınmak olduğunu bildirdi. Kendisi de yanında bulunan emirlerden Musafir Eyudacı'yı bir ordu ile onların peşinden gönderdi.³¹⁹

Bu haber o esnada Surluk havalisine gelmiş olan Adil Ağa'ya ulaşınca derhal Şah Mansur'u öncü olarak onların peşinden gönderdi. Kendisi de 5000 seçkin süvari ile vakit geçirmeden onun peşinden yola çıktı. Yedi gün boyunca durup dinlenmeden yol aldı. Sekizinci gün Altun Kayrak havalisinde asilerin izlerini buldu. Adil Ağa ayrıca yola çıkmadan önce Uyrat ve Kürt emirlerine haber göndermiş ve bir grup emirin padişaha isyan ederek o tarafa geldiklerini, onların bertaraf edilmesi yönünde çaba gösterecek ve padişahın tarafını tutacak olan her kesin değerli suyurgallerle ödüllendirileceğini, ayrıca asilerden ele geçirilecek olan ganimetlerin kendilerine verileceğini söylemişti. Bu mektuplar Uyrat ve Kürt emirlerin eline ulaşınca onlar bemen harekete geçerek yaklaşık 10 000 piyade ile asi emirlerin yollarını kesmişler ve geçmelerine izin vermiyorlardı. Asiler Sultan Hüseyin ve Adil Ağa'nın kuvvetlerinin arkalarında olduğundan habersiz idiler. Adil Ağa asilere yakınlaştığında Uyrat ve Kürt emirleri asilerle savaşa tutuşmuşlar, onlara bir çok zaiyat verdirmişler ve mallarının çoğunu yağmalamışlardı.³²⁰

³¹⁷ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Gazide, s.99; Âbrü, zeyl, s.253; Mürhând, V/581; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/244; İkbâl, s.460; Beyânî, s.62; Fâikî, Azerbaycan, I/495

³¹⁸ Âbrü, zeyl, s.253-254; Mürhând, V/581;

³¹⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Gazide, s.99; Âbrü, zeyl, s.254; Mürhând, V/581; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/244; İkbâl, s.460; Beyânî, s.62; Fâikî, Azerbaycan, I/495

³²⁰ Âbrü, zeyl, s.254; Mürhând, V/581;

Asiler bu şekilde Kürt ve Uyrat engelini aşamayacaklarını anlayınca geldikleri yoldan geri dönmek istediler. Etraflarının sarıldığından habersiz idiler. Karşılarında Şah Mansur'un emrindeki öncü kuvvetleri görünce dağınık bir halde kaçmaya başladılar. Bazıları gruptan ayrılarak diğer taraflara gittiler. Kalanları ise başka bir çareleri kalmadığını anladıkları için Şah Mansur'dan öldürülmeyeceklerine dair söz alarak ona teslim oldular. Bu esnada Adil Ağa ve Tebriz'den gelen diğer kuvvetler de ulaşmışlardı. Onların silahlarını alıp atlarından indirerek katırlara bindirdiler. Kaçan diğer emirler de yakalanarak Adil Ağa'nın huzuruna getirildiler. Hepsinin elleri ve ayakları bağlı bir halde Merağa'ya götürüldüler. Merağa'ya ulaştıklarında Sultan Hüseyin yaptıkları hizmetlerden dolayı kendisine bağlı emirlere bir çok değerli hediyeler ve nişanlar gönderdi. Adil Ağa'ya kendi el yazısı ve altın suyu ile yazılmış bir mektup göndererek onu ve emirlerini kutladı. Ayrıca mektubunda asi emirlerin hepsinin öldürülmesini emrediyordu. Adil Ağa bu emri uygulamak isteyince Şah Mansur onlara kefil olduğunu ve öldürülmeyeceklerine dair söz verdiğini söyleyerek engel olmak istedi ise de öldürülmesini engelleyemedi. Bütün asi Azerbaycan emirleri Sultan Hüseyin'in fermanı gereği öldürüldüler. Sadece Kadı Şeyh Ali 100 tümen diyet ödemesi şartı ile affedildi.³²¹

Buna kızan Şah Mansur ayrılarak kendi bölgesi olan Hemedan'a gitti. Adil Ağa ve Celayirli ordusu ise Tebriz'e gitti. Burada Sultan Hüseyin'in daha önce yaklatarak hapse attığı Emir Sungur Şah Ubaylu da öldürüldü. İsyanın bastırılmasında çaba gösteren emirlerin her birine değerli hediyeler ve suryüğüller verildi. Kadı Şeyh Ali'den alınan 100 tümen padişahın huzurunda emirler arasında, asi emirlerden elde edilen ganimetler ise askerler arasında bölüştürüldü. Emirlerin her biri kendilerine verilen bölgelere gittiler. Sultan Hüseyin yine Tebriz'de eğlence ile meşgul oldu. Bu şekilde ülkede bir kez daha huzur sağlanmış oldu.³²²

2.3.6.Şehzade Şeyh Ali'nin İsyanı. 781/1379-1380 yılına kadar Celayirli Devleti'nde her şey yolunda gitti ve ülkede olumsuz bir durum yaşanmadı. Sultan Hüseyin de devletin sınırlarını genişletmek için her hangi bir sefere çıkmadı. 781/1379-1380 yılında bu kez Şehzade Şeyh Ali'nin idaresine bırakılan Bağdad'da kargaşa ve isyan baş gösterdi.

Bahsedildiği üzere Bağdad, Şehzade Şeyh Ali'ye bırakılırken onun vezirliğine Celayirli Devleti veziri Vezir Zekeriyya'nın oğlu Veciheddin İsmail getirilmişti. Bağdad'ın idaresi de Şeyh Ali'den ziyade Vezir Veciheddin İsmail'in elinde idi. İsmail b. Zekeriyya devlet idaresinde yetersiz ve zayıf bir kimse olmakla birlikte kendisi için çok uygun şartlar hazırlamış, diğer bir grup kifayetsiz ve alt tabakadan kimseyi yüksek makamlara çıkararak kendi etrafında toplamıştı. Bu kimselerin ve Vezir Veciheddin İsmail'in devlet idaresini eline geçirmesinden rahatsız olan Şeyh Ali ve diğer bir grup emir onu ortadan kaldırmak için fırsat kolluyorlardı.³²³

Nihayet bu fırsat bir gün kendiliğinden ortaya çıktı. Vezir İsmail b. Zekeriyya Bağdad ordusunu oğlu Emir Akbuka ve kendine bağlı özel adamlarından bir grubun

³²¹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.99; Äbrü, zeyl, s.254-255; Fasih-i Harâfi, III/113; Mirhând, V/581-582; Hândmir, Habübu's-siyer, III/244; İkbâl, s.460; Äzzâvi, II/155; Beyânî, s.62; Fâiki, Azerbaycan, I/495

³²² Äbrü, zeyl, s.255-257; Mirhând, V/582; Hândmir, Habübu's-siyer, III/244; İkbâl, s.460; Äzzâvi, II/155

³²³ İbn-i Haldün, IV/794; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.101; Äbrü, zeyl, s.258; Mirhând, V/582; Hândmir, Habübu's-siyer, III/244; Howorth, III/657; İkbâl, s.460; Smith, "Ali B. Öveys", Iranica, I/854; Beyânî, s.63

komutasında Şeyh Ali'ye isyan eden Dez-i Teng (كس د) Kalesi hakimini itaat altına alması için Kürdistan bölgesine gönderince Bağdad'da ortaklık muhaliflere kalmıştı. Ayrıca bir gün Bağdad emirlerinden Abdulmelik Tamğaçi'nin ikametgahında çıkan yangını söndürmeye yardımcı olmaları için vezir kendi özel mülazım ve nökerlerini de gönderince ikametgahında bir kaç Iraklı sipahi ve otuz Horasanlı *eyudacı*'dan³²⁴ başka kimse kalmamıştı. Bunu fırsat bilen asiler harekete geçerek Cuma namazı için az bir grupla evinden çıkan Vezir İsmail'i tuzağa düşürerek evinin önünde hançerlediler. O sırada yakınlarda bulunan ve yeğeninin yardımına koşan Vezir İsmail'in amcası Emir Mesud'u da aynı şekilde katlettiler.³²⁵

Asiler bu olaydan sonra kaçarak oradan uzaklaştılar ve Şehzade Şeyh Ali'nin sarayına geldiler. Olayı ona anlattılar. Şeyh Ali inanamayarak buranın kendisini ortadan kaldırmak için hazırlanmış bir tuzak olduğunu sandı ve kaçarak saklandı. Şeyh Ali'nin kansı Hüdaveadigar Hatun asilerden doğru söylediklerini ispatlamaları için Vezir İsmail'in başını getirmelerini istedi. Bunu üzerine katiller tekrar geri döndüler ve onun başını keserek Şeyh Ali'ye getirdiler.³²⁶

Bu olayın duyulması üzerine Bağdad'da büyük bir kargaşa, yağma ve talan ortaya çıktı. Bu kargaşa ve yağma ortamı bir gün boyunca sürdü ve ertesi gün ortaklık yatıştı. Vezir İsmail b. Zekeriyya'nın hükümeti dönemince topladığı sayısız mal ve hazineleri yağmalandı. Onun çok sayıdaki evi, altın ve diğer mücevherat ile türlü türlü değerli kumaşlarla dolu idi. Bu yağmalama hareketleri sonucunda açlıktan şikayet eden isyancılar bir gün içinde mal, mülk, gulam, cariye, at, katır, ordu, davul ve sancak sahibi oldular.³²⁷

Asiler ve Şeyh Ali duruma hakim olduktan sonra Vezir İsmail b. Zekeriyya'nın çocuklarını da yakalatarak Bağdad'a getirttiler. Şeyh Ali mallarına el koyduktan sonra onların hepsini öldürttü. Ardından da Abdulmelik Tamğaçi'yi Bağdad vezirliğine getirdi. Abdulmelik Tamğaçi devlet işlerinden anlamadığı için kendisini bu makama getiren diğer emirlere karşı oldukça cömert davrandı ve onlara yaranmak için her türlü isteklerini fazlasıyla karşıladı. Ancak bu emirler ve devlet erkani bir anda yükseldikleri ve devlet idaresi konusunda deneyimsiz oldukları için devlet idaresine ve memlekete çeki düzen veremiyorlardı. Bu nedenle hem devlet işlerine çeki düzen verecek hem de kendilerine önderlik edecek birine ihtiyaçları vardı.

Şeyh Ali'nin atabegi ve mülazımı olan Atabeg Kara Emir Ali, bir süre önce Vezir Vecibeddin İsmail tarafından hapse atılmıştı. Tek çare olarak onu hapisten çıkarıp işlerin başına geçirmeyi gördüler. Atabeg Kara Emir Ali bu gruba yoi göstermeye ve devlet idaresine çeki düzen vermeye çalıştı ise de yaşlılık ve çektiği zorluklar nedeni ile hafızası zayıflamış olduğu için tek başına memleket meselelerinin üstesinden gelemiyordu. Bu nedenle bir süre sonra işler büsbütün karışık bir hal aldı. Bağdad'da kargaşa ve başıbozukluk devam etti.³²⁸

³²⁴ Eyudacı= Saray muhafızı, özel koruma

³²⁵ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.99; Âbrü, zeyl, s.257-258; Fasîh-i Havâfi, III/113; Mirhând, V/582-583; Hândmir, Habûb's-siyer, III/245; el-Bağdâdi, Gulşen-i Hulectâ, vr.124-125; Howorth, III/657-658; Huart, s.15; İkbâl, s.460-461; Âzzâvi, II/156-157; Beyâni, s.63

³²⁶ İbn-i Haldûn, IV/794; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.101; Âbrü, zeyl, s.258; Fasîh-i Havâfi, III/113-114; Mirhând, V/582; Hândmir, Habûb's-siyer, III/244-245; Howorth, III/658; İkbâl, s.460; Beyâni, s.62

³²⁷ Âbrü, zeyl, s.258-259; Mirhând, V/584; Beyâni, s.63

³²⁸ Âbrü, zeyl, s.259; Mirhând, V/584; Hândmir, Habûb's-siyer, III/245; Âzzâvi, II/158; Beyâni, s.64

Bütün bu olanlar başkent Tebriz'de bulunan Sultan Hüseyin'in ve Adil Ağa'nın kulağına gidince oldukça endişelendiler. Celayirli devlet erkamı arasında hemen ne yapılması gerektiği konusunda fikir alışverişi yapıldı ve Şehzade Şeyh Ali'ye bir elçi gönderme kararı alındı.³²⁹

Sultan Hüseyin'in elçileri 781 yıl şevval ayının 5'inde (ocak 1380) Bağdad'a hareket ettiler. Sultan Hüseyin, Şeyh Ali'ye gönderdiği mesajda "Bağdad'ın bizim asli meskenimiz olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Biz memleket işlerinde seferberliği her zaman Bağdad'dan başlatmışız. Bağdad'ın sana verilmesi Padişah'ın vasiyeti idi.³³⁰ Çünkü o senin mizacında fesad olabileceğini tasavvur etmiyordu. Şimdi de aynen öyledir. Ama orada devlet işlerine çeki düzen verebilmem için bilgili, deneyimli ve büyük devlet adamlarına ve beylere ihtiyacım vardır. Bu devlet adamları ve beyler ise Tebriz'dedirler. Sen hangisini istersen onu senin hizmetine göndereyim. Ama eğer yine de kendi işlerimi kendim yürüteceğim diyorsan bu konuda da bir baskımız yoktur. Ancak Bağdad'daki fitne, fesad ve kargaşanın ortadan kaldırılması gerekir. Ayrıca ağalar, emirler ve devlet erkanının her birinin Bağdad ile bir şekilde bağları vardır. Bu haklar onlara eskiden beri verilmiştir. Şimdi senin de aynı şekilde onların haklarını vermen gerekir" diyordu.³³¹

Elçiler Bağdad'a ulaştıklarında Şehzade Şeyh Ali tarafından iyi bir şekilde karşılandılar. Üç gün dinlendikten sonra Şeyh Ali'nin huzuruna çıkarak Sultan Hüseyin'in mesajını ilettiler. Şeyh Ali, Sultan Hüseyin'in teklifini kabul ettiğini söyleyerek elçileri bir çok değerli bediyelerle geri gönderdi. Ancak Sultan Hüseyin'in elçileri geri döner dönmez Şeyh Ali ve yandaşları vakit kaybetmeden o sıralarda Muzafferi Devleti Sultan Şah Şuca adına Şuşder'i yöneten Şuşder hakimi Pir Ali Badek'e haber göndererek onu Bağdad'a davet ettiler. Pir Ali Badek ise İslam adlı emirini kendi yerine naib olarak bıraktıktan sonra vakit kaybetmeden emrindeki bir miktar asker ile Bağdad'a geldi. Bağdad'da kısa bir süre içinde bütün idareyi ve işlerin kontrolünü kendi eline geçirdi. Şehzade Şeyh Ali yine eskisi gibi etkisiz bir halde kaldı. Pir Ali Badek hiç vakit kaybetmeden devlet işlerine ve orduya çeki düzen vermekle meşgul oldu. Ayrıca Şeyh Ali'yi de kendi yanına çekerek onu Sultan Hüseyin'e karşı kızdırmaya başladı. Sonunda Şeyh Ali Pir Ali Badek'in de tahrik ve teşvikleri ile Sultan Hüseyin'e baş kaldırarak bağımsızlığını ilan etti.³³² Bu şekilde Irak-ı Arab Sultan Hüseyin'in ve merkezin hakimiyet alanından çıkmış oldu.³³³

³²⁹ Âbrü, zeyl, s.259-260; Mîrhând, V/583; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/245; Beyânî, s.63

³³⁰ Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/245) "Sultan Hüseyin Bağdad menşurunu Şeyh Ali'ye çıkaradı. Şeyh Ali Bağdad tahtına oturdu. Tamaçî'yi vezir yaptı. İsmail b. Zekerîyya'nun katillerini teslim etti" demektedir. Aynı şekilde Âzzâvî, (II/158) ve Beyânî, de (s. 63), Sultan Hüseyin'in Bağdad'ın yönetimini bu dönemde Şeyh Ali'ye verdiğini yazmıştır. İkbâl ise "Sultan Hüseyin, Vezir Zekerîyya'yı kardeşinin katline karşılık Bağdad hükümetine atadığını, Şeyh Ali'nin bu duruma çok sevinerek Vezir Vecibeddin İsmail'in ve Emir Mesud'un katillerini Sultan Hüseyin'e teslim ettiğini söylemiştir. Ancak bu ifadelerin hiç biri doğru değildir. Zira bahsedildiği üzere diğer kaynakların tamamında Bağdad'ın Şeyh Ali'ye Sultan Uveys'in vasiyeti üzerine ve onun ölümünden hemen sonra verildiği belirtilmektedir. Ayrıca Sultan Ahmed Celayir bahsinde anlatılacağı gibi Vezir İsmail ve Emir Mesud'un katilleri çok sonraları Adil Ağa'nın Bağdad valiliğine atadığı Emir Tursun tarafından cezalandırılmışlardır.

³³¹ Âbrü, zeyl, s.260; Mîrhând, V/584; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/245

³³² Kutbi (s.108), Howorth (III/701-702) ve Çani (I/305), Pir Ali Badek'in bu dönemde Şah Şıccî adına Bağdad'da sikke bastırıp hutbe okuttuğunu yazmıştır. Ancak bu bilgi diğer kaynaklar tarafından

Pir Ali Badek aslında daha önceleri Sultan Uveys'in mülazımlarından biri ve onun kardeşi Şeyh Zahid'in eğitmeni (mürebbi) idi. Şeyh Zahid'in ölümünden sonra Sultan Uveys'e isyan etti. Ancak üzerine gönderilen kuvvetlere karşı koyamayınca kaçarak Şiraz'a gitti ve Şah Şüca'ya sığındı. Şah Şüca uygun bir fırsatta Pir Ali Badek'i Celayirli Devletine karşı kullanmak amacı ile onu iyi bir şekilde karşıladı ve kendi devlet mekanizmasında yer verdi. Bir süre sonra da binlerce at, katır, deve ve 100 tümen de para vererek Zeydan, Deştistan ve Behbahan bölgelerinin hükümetine tayin etti. Pir Ali Badek beş ay boyunca Şiraz'da Şah Şüca'nın yanında, Şiraz'da kalarak asker toplamakla meşgul oldu. Bu süre zarfında kendi kuvvetlerine ilaveten yaklaşık 5000 kişilik tam teçhizatlı bir ordu oluşturduktan sonra Şuşder'e yöneldi ve burayı istila ederek Şah Şüca adına³³⁴ yönetmeye başladı. Şeyh Ali'nin kendisini davet ettiği döneme kadar da bu bölgenin idaresini elinde bulunduruyordu.³³⁵

Şeyh Ali'nin Pir Ali Badek ile birleşerek isyan ettiği haberi Tebriz'e ulaşınca Sultan Hüseyin ve Adil Ağa diğer emirleri de toplayarak bahar başlarında Ucan'da bir kurultay yaptılar ve ne yapılması gerektiği konusunu görüştüler. Kurultay sonunda Sultan Hüseyin'in Azerbaycan emirleri ile Tebriz'e Adil Ağa'nın da Sultaniye'ye dönerek ordu toplaması, sonbahar mevsiminde de Bağdad'a sefer düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu karar çerçevesinde sefer için bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra 782/1380-1381 yılı sonbahar mevsimi başında Celayirli Devleti orduları Tebriz ve Sultaniye'den harekete geçerek Kulağay (قولناى) hududunda birleştiler. Buradan büyük bir kalabalık ve şaşa ile Bağdad'a yöneldiler.³³⁶

Şehr-i Zâr bölgesine ulaştıklarında Pir Ali Badek ve Şehzade Şeyh Ali'nin kendi kuvvetleri ile savaşmak üzere Bağdad'dan çıktıkları haberi geldi. Celayirli ordusu yoluna devam etti ve Bağdad'a 20 fersah mesafedeki Zengi Abad bölgesinde karargah kurarak orduya çeki düzen verdiler. Her hangi bir basiona uğramamak için bundan sonraki mesafeyi tam bir ihtiyat içerisinde katediyorlardı. Bir gün sonra öncü kuvvet olarak giden emirler Musafir Eyudacı, Ömer Kopçacı ve Muhammed Devati geri dönerek Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'in Şuşder tarafına doğru çekildikleri haberini getirdiler. Bu haber üzerine Adil Ağa ordu toplanmışken Şuşder'e yürüyerek Şeyh Ali'yi Pir Ali Badek'in elinden almaları gerektiğini aksi takdirde bu fitnenin her fırsatta yeniden baş göstereceğini, Irak-ı Arab ve Bağdad'da asla istikrarın sağlanamayacağını söyledi. Ancak bu fikir, eğlenceden başka bir şey düşünmeyen Sultan Hüseyin'in hoşuna gitmedi. O bu mevsimde Bağdad'ın havasının çok güzel olduğunu, Bağdad'a giderek kış mevsimini burada geçirmek istediğini söylüyordu.

teyid edilmediği gibi bu tarihlerde Şah Şüca' adına Bağdad'da sikkâ basıldığına dair bir kayıt da bulunmamaktadır.

³³³ İbn-i Haldûn, IV/794; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.101; Âbrâ, zeyl, s.260; Fasîh-i Havâfi, III/113-114; Mîrhând, V/584; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/244-245; Howorth, III/638; Zeyneloğlu, s.73; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/157-158; Smith, "Djalayir", El, II/401; Çani, I/305; Beyânî, s.64

³³⁴ İbn-i Haldûn, (IV/793); Mustevfî, (Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.101) Pir Ali Badek'in Sultan Hüseyin adına Şuşder'i yönettiğini yazmışlardır. Ancak bu doğru değildir.

³³⁵ İbn-i Haldûn, IV/793; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.101; Kutbi, s.108; Âbrâ, zeyl, s.258; Fasîh-i Havâfi, III/114; Mîrhând, V/582-583; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/245; Howorth, III/638, 701; Âzzâvî, II/158; Beyânî, s.61-62

³³⁶ Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.101; Âbrâ, zeyl, s.260-262; Fasîh-i Havâfi, III/116; Mîrhând, V/584-585; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/245; Âzzâvî, II/158; Beyânî, s.64; Fâikî, Azerbaycan, I/496

Bu konuda aralarında geçen sert tartışmalar nedeniyle Adil Ağa ile Sultan Hüseyin'in arasında bir kırgınlık oluştu. Tartışmaların sonunda ordu ikiye ayrıldı. Sultan Hüseyin'in yanında yer alanlar Bağdad'a yöneldiler. Adil Ağa ve beraberindekiler ise Gökmaran Irmağı'ndan geçerek Kızıl Ribat bölgesine indiler. Ancak devletin ileri gelenlerinden bir grup toplanarak iki taraf arasında aracılık üstlendiler. Sultan Hüseyin'e Adil Ağa ile bozuşmasının kendisi ve devlet menfaatleri için iyi olmayacağını söyleyerek ona uyması için ikna etmeye çalıştılar. Buna rağmen Sultan Hüseyin Şuşder'e gitmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Adil Ağa, Sultan Hüseyin'e haber göndererek "*Eğer siz Şuşder'e gitmek istemiyorsanız Orduyu benim emrime verin ve Bağdad'a gidin. Ben de bütün ordu ile Şuşder'e gideyim ve gerekeni yapayım*" dedi. Bu teklif Sultan Hüseyin'e de uygun geldi ve kendi emirlerini de Adil Ağa'nın yanına gönderdi.³³⁷

Böylece Adil Ağa 782/1380-1381 yılı sonlarında emrindeki bütün Celayirli ordusu ile Şuşder'e yöneldi. Bu bölgeye yaklaşıncı Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'e elçi göndererek teslim olmaları halinde kendilerine bir şey yapılmayacağına dair güvence verdi. Ancak onlar muhtelif bahaneler ileri sürerek teslim olmaya yanaşmadılar. Nihayet Celayirli ordusu Şuşder'e ulaştı. Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'in karşı koyacak kadar kuvvetleri yoktu. Bu nedenle kaleye kapandılar. Kale'nin etrafı su kanalları ile çevrili idi. Adil Ağa çok sayıda kayıp vermekle birlikte kayık veya sandal kullanmadan bütün orduyu su kanallarından geçirdi ve kaleyi kuşatmaya aldı. Taraflar arasında savaş başladı. Bir süre sonra Şeyh Ali surların kenarına gelerek Adil Ağa'yı çağırttı ve ona "*Babam Bağdad ve Irak-ı Arab'ı bana vermişti. Gelip beni oradan çıkardınız. Ben gelip Şuşder ile yetindim Şimdi de burada başla yapıyorsunuz. Sizden yana güvende olabilmek için çaresiz Şiraz'a giderek Şah Şüca'nın himayesine gireceğim*" dedi. Bunun üzerine Adil Ağa ona şefkat ederek kuşatmadan vazgeçti. Aralarında Şeyh Ali'nin Bağdad'a hiçbir şekilde tecavüz etmemesi, Şuşder ile yetinmesi ve Sultan Hüseyin'in bilgisi olmaksızın hiç bir harekette bulunmaması yönünde bir anlaşma yapıldı. Bu şekilde Şeyh Ali çaresiz Şuşder ile yetinmek ve Pir Ali Badek'in himayesini kabul etmek zorunda kaldı.³³⁸

Adil Ağa ise Bağdad'a geri dönerek 783 (nisan, 1381) yılı sefer ayının sonuna kadar burada kaldı ve Bağdad'da Şeyh Ali zamanında karma karışık bir hal alan devlet işlerini yeniden düzene soktu. Ardından Sultan Hüseyin'i³³⁹ Bağdad'da bırakarak kendisi ordu ile bu bölgede çoğunluğu isyan ederek devlet hakimiyetinden çıkmış olan Kürt aşiret reislerini itaat altına almak için Kürdistan bölgesine gitti. Kürdistan bölgesindeki asi Kürt aşiret reislerini itaat altına aldıktan ve onları haraca bağladıktan sonra Sultan Hüseyin'e kızgın olduğu için Bağdad'a dönmeyerek Celayirli ordusunun çoğunluğu yanında olduğu halde Sultaniye'ye gitti.³⁴⁰

³³⁷ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.101; Äbrü, zeyl, s.260-262; Fasih-i Havâfi, III/116; Mirhând, V/584-585; Hândmir, Habibu's-siyer, III/245; el-Bağdâfi, Gulşen-i Hulefâ, vr.125; Howorth, III/658; Huart, s.15; İkbâl, s.461; Äzzâvi, II/158; Beyâni, s.64

³³⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.101-102; Äbrü, zeyl, s.262; Fasih-i Havâfi, III/116-117; Mirhând, V/585; Hândmir, Habibu's-siyer, III/245; Howorth, III/702; Smith, "*Ali B. Öveys*", İsmica, I/854

³³⁹ Makrizi, (Kitâbus'-süluik, VIII/444) 783 h yılında Sultan Hüseyin'in Memluk Sultanı Berkuk'a elçi gönderdiğini, bu elçilerin çok iyi karşılandığını, bir süre misafir edildikten sonra değerli hediyelerle geri gönderildiklerini kaydettir. Ancak bu elçilerin nede gönderildikleri konusunda bir şey söylememiştir.

³⁴⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.101-102; Äbrü, zeyl, s.262; Fasih-i Havâfi, III/116-117; Mirhând, V/585; Hândmir, Habibu's-siyer, III/245; Howorth, III/658; İkbâl, s.461; Râzi, s.335; Beyâni, s.64-65; Fâiki, Azerbaycan, I/496

Sultan Hüseyin'in Bağdad'da yalnız ve az sayıdaki bir ordu ile kalması üzerine Adil Ağa'nın devlet ve Sultan Hüseyin üzerindeki bu denli hakimiyetini kabullenemeyen bir grup Celayirli devlet erkani gizlice ve ittifakla aralarında 500 tımen para topladılar ve Pir Ali Badek ile Şeyh Ali'nin kuvvet toplayarak Bağdad'ı ele geçirebilmeleri için onlara gönderdiler.³⁴¹

Pir Ali Badek ve Şeyh Ali aynı yılın yaz mevsimi başlarında ve Bağdad'ın sığına rağmen topladıkları ordu ile Şaşder'den Bağdad'a yöneldiler. Bağdad'a yaklaştıklarında Sultan Hüseyin'i gafil avlamak için bir elçi göndererek *Sultan'ın eteğini öpmek ve itaatlerini arz etmek için geldikleri* mesajına iletiler. Ancak Sultan Hüseyin ve etrafındakiler Şeyh Ali'nin mizacındaki ihanet duygusunu bildikleri için onun bu sözlerine nimat etmediler. Sultan Hüseyin o sırada etrafında bulunan emirler ve devlet erkani ile ne yapılması gerektiği konusunda fikir alışverişinde bulundu. Emir Mahmud ve Ömer Kopçacı emirindeki bir keşif ve öncü birliğini muhaliflerin üzerine gönderdiler. Kendileri de Bağdad'ın kale ve surlarını onarmak ve istihkam etmekle meşgul oldular. Ancak aynı gün Pir Ali Badek, Sultan Hüseyin'in gönderdiği öncü birliğini mağlup ederek Mahmud ve Ömer Kopçacı'yı esir aldılar. Askerlerin büyük bir kısmını da katlettiler. Bunun üzerine Sultan Hüseyin ve beraberindekiler Dicle Nehri üzerindeki köprüyü yıkarak Bağdad Kalesi'ne kapandılar. Şeyh Ali ve Pir Ali Badek kısa bir süre sonra Bağdad'a ulaşarak kuşatmaya aldılar. Sultan Hüseyin'in kuvvetleri bir gün boyunca asilere karşı koydularsa da Bağdad'da daha fazla kalmanın sakıncalı olacağına karar vererek şehri terkettiler ve Azerbaycan'a yöneldiler. Bağdad'ı bu şekilde ele geçiren Şeyh Ali kardeşi Hüseyin'in peşinden kimseyi göndermedi. Aksi halde Sultan Hüseyin dahil onların elinden kurtulan olmazdı. Tebriz yolunda Sultan Hüseyin'in ordusundaki askerlerden çoğu yaz sıcakından ve dağınık bir halde kaçtıklarından dolayı telef oldular. Sultan Hüseyin bir çok zorluktan sonra perişan bir halde Tebriz'e ulaşabildi.³⁴²

2.3.7. Şah Şüca Muzafferi'nin Sultaniye'ye Saldırması. Adil Ağa'nın Sultaniye ve Irak-ı Acem'de oldukça güçlenmesinden rahatsızlık duyan ve Celayirli Devleti toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmemiş olan Şah Şüca Muzafferi, komşusu Celayirli Devleti'ndeki bu gelişmeleri dikkatle izliyordu. Şeyh Ali'nin isyanını ve bütün Celayirli ordusunun bu isyanı bastırmak için Irak-ı Arab'a gittiğini öğrenince Adil Ağa'nın yokluğundan da istifade ederek hiç vakit kaybetmeden Fars, Irak-ı Acem ve Loristan'dan topladığı kuvvetlerle 783³⁴³ (1381-1382) yılı başlarında Sultaniye'ye yönelmişti.³⁴⁴

Oysa Şah Şüca'nın bu niyetinden habersiz olarak Kürdistan yaylağından Sultaniye'ye dönmek üzere yola çıkan Adil Ağa yol esnasında Şah Şüca'ya bir çok

³⁴¹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.103; Âbrâ, zeyl, s.262; Mirhând, V/586; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/245; el-Bağdâdî, Guşen-i Hulefâ, vr.125; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/159; Beyânî, s.65

³⁴² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.103; Âbrâ, zeyl, s.263; Fasîh-i Havâsîl, III/118; Mirhând, V/586; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/245; el-Bağdâdî, Guşen-i Hulefâ, vr.125; Howorth, III/658; Hıart, s.15; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/159; Beyânî, s.65

³⁴³ Bu olayın tarihini Âbrâ, (zeyl, s.263) 783 h. verirken, Mustevfi, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.107), Kutbl, (s.107); Fasîh-i Havâsîl, (III/117); Mirhând, (IV/556); Hândmir, (Habûbu's-siyer, III/313) ve Çani, (I/306) 781 h. olarak kaydetmişlerdir. Ancak Sultan Hüseyin ve Adil Ağa'nın 782 h. yılı sonbahar mevsiminde Irak-ı Arab'a gittikleri göz önünde bulundurulursa Hâfız Âbrâ'nın kaydı doğru olmalıdır.

³⁴⁴ Kutbl, s.107; Âbrâ, zeyl, s.264; Fasîh-i Havâsîl, III/117; Mirhând, IV/556; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/313; Çani, I/304; Âl Dâvûd, "Âl-i Muzaffer", DMBİ, II/147

değerli hediyelerle birlikte elçiler göndererek dostluk eli uzatmıştı. Adil Ağa'nın elçileri Şah Şüca'ya ulaştıklarında o tam teşekküllü bir ordu ile Loristan civarına gelmişti. Elçileri ancak Ferahan vilayetine ulaştığı bir sırada kabul etti. Onlar Adil Ağa'nın hediyelerini ve dostluk mesajını ürettiğinde Şah Şüca "Ben şu anda Tebriz'i işgal etmek için yola çıkmış durumdayım. Adil Ağa'nın dostluk elini uzatması bu durumdan kurtulmak içindir. Eğer o gerçekten bana dostluk teklif ediyorsa hemen gelip bana katılması ve benim mülazımlarımın arasına dahil olması gerekir. Aksi takdirde onun dostluk izharı yapmamacık ve nifak içinse savaşa hazırlanır" diyerek elçileri Sultaniye'ye geri gönderdi. Bu durumdan habersiz olan Adil Ağa, Şah Şüca'nın cevabını öğrenince derhal savaş hazırlıklarına başladı ve o sırada heniz Tebriz'e ulaşmış olan Sultan Hüseyin'e haber göndererek ondan yardım istedi. Sultan Hüseyin hiç vakit kaybetmeden Tebriz bölgesinden topladığı askerlerle ordusunu takviye etti ve Adil Ağa'ya yardım için Sultaniye'ye yöneldi. Şah Şüca ise Hemedan'a gelince burada havayı çok güzel bulduğu ve galibiyetten emin olduğu için Hemedan'da eğlenceye daldı ve burada iki ay kaldı. Bu süre zarfında etraftan toplanan emirler Sultaniye'ye gelerek Adil Ağa'ya katıldılar. Şah Şüca İki ayın sonunda Hemedan'dan Sultaniye'ye hareket etti. Sultaniye'ye ulaştığında Adil Ağa, Sultan Hüseyin'i karşılamak üzere Sacas'a gitmişti. O Adil Ağa'nın kaçtığını düşünerek kendinden emin bir halde Sultaniye önlerinde karargah kurdu ve savaş için hazırlıklara başladı. Oysa iş isten geçmiş Sultan Hüseyin'in de gelmesi ile Adil Ağa oldukça kuvvetlenmişti. Şah Şüca bunu öğrendiğinde ise artık savaşmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Adil Ağa, Sacas'ta Sultan Hüseyin ile birleşerek Sultaniye'ye geri döndüğünde Şah Şüca'nın ordusu henüz tam olarak yerleşmemişti. Celayirli ordusunun yaklaştığı haberi üzerine telaşla siper kazmaya ve savaş durumuna geçmeye çalıştılar.³⁴⁵

Nihayet iki ordu karşı karşıya gelerek savaşa başladılar. İlk gün oldukça kanlı ve çetin bir savaş oldu. Bu sırada Sultaniye Kalesi'nde bulunan kuvvetlerden yaklaşık 500 atlı kaleden çıkarak Şah Şüca'nın ordusunun bütün geri kuvvetlerini dağıttılar. Onun bütün malzemelerini yağmalayarak kaleye geri döndüler. Savaş akşama kadar aralıksız devam etti. Akşam olunca ordular birbirlerinden ayrıldılar. Her iki taraf da geri çekildi. Adil Ağa bütün emirleri ile birlikte Sultaniye Kalesi'ne girerken Sultan Hüseyin de Zencan yolu üzerinde kendi kuvvetleri ile yardıma gelen kardeşi Ahmed ile birleşti. Şah Şüca ise Tarım tarafına çekildi. O savaş sırasında ayağına aldığı bir kılıç darbesi ile yaralanmıştı. Gece olunca dağınık bir halde olan emirleri de gelerek ona katıldılar. Şah Şüca'nın ordusunun elinde yiyecek, içecek ve savaşa devam edecek hiç bir mühimmatı kalmamıştı. Hatta Şah Şüca'nın otağı (Hargah), mefruşatı ve giyeceklerini dahi Celayirli kuvvetlerden ele geçirdikleri bir miktar eşyadan sağladılar. Ertesi gün taraflar toplanarak yeniden savaş vaziyeti aldılar. Ancak iki taraf da birbirine karşı bir saldırıda bulunmadı. Şah Şüca'nın ordusu savaş için her türlü imkandan yoksun kaldığı için oldukça zor bir durumda idi. İkinci gün savaş yapılmadan geçti. Üçüncü gün Şah Şüca Adil Ağa'ya elçi göndererek barış istedi. Adil Ağa ise Şah Şüca'nın Sultaniye Kalesi'nin kapısına kadar gelmesi ve onunla bizzat yüz yüze görüşmesi durumunda barışı kabul edeceğini bildirdi.

Şah Şüca ayağından yaralı olduğu için ata binemiyordu. Bundan dolayı onu tahturevan ile Sultaniye'nin kapısına kadar götürdüler. Adil Ağa onu uzaktan

³⁴⁵ Âbrü, zeyl, s.265; Mirhând, IV/556; Beyâni, s.65

selamladı. Ardından iki taraf da birbirinden ayrıldı. Şah Şüca ordusunu toplayarak Şiraz'a döndü.³⁴⁶ Bu olaydan sonra Adil Ağa ile Şah Şüca arasındaki düşmanlık sona erdi ve Sultan Hüseyin'in ölümüne kadar Celayirli Devleti ile Muzafferoğulları Devleti arasında her hangi bir anlaşmazlık veya çatışma yaşanmadı.³⁴⁷

2.3.3. Rey'in Emir Veli Tarafından İşgali. Bahsedildiği üzere Azerbaycan emirlerinin Adil Ağa'ya karşı başlattıkları isyanın bastırılması sırasında asi emirler öldürülmeyeceklerine dair söz aldıktan sonra Şah Mansur'a teslim olmuşlar, ancak onun bütün ısrarlarına rağmen Sultan Hüseyin'in emri ile katledilmişlerdi. Bu olaya küsen Şah Mansur ise Adil Ağa'nın yanından ayrılarak kendine verilmiş olan Hemedan bölgesine gitmişti.

Ricasının kabul edilmemesinden dolayı Adil Ağa ve Sultan Hüseyin'e karşı kin besleyen Şah Mansur gizlice Asterabad ve Mazenderan hakimini Emir Veli ile haberleşerek onu yeniden Celayirli toprakları için tahrik ve teşvik ediyordu. Bu yazışmalarına sonunda kış mevsiminde Rey'da buluşarak yüz yüze görüşme kararı almışlardı. Ancak o sıralarda Rey ve civarı Adil Ağa'nın hakimiyet alanında olduğu için Şah Mansur yerinden kıpırdıyamıyordu. Bu nedenle Emir Veli Asterabad'dan çıkarak Rey civarına geldi. Şah Mansur da Rey'e giderek burada ona katıldı. İki taraf birleşerek 783/1381-1382 yılı kış mevsiminde burayı işgal ettiler. Adil Ağa ise o kış mevsimini Kazvin'de geçiriyordu. Bu haber ona ulaşınca onların kendisi aleyhine işbirliği yaptıklarını anlayarak endişeye kapıldı. Emir Veli ve Şah Mansur'un Rey'i işgalinden sonra Rey'e bağlı kalelerde bulunan ancak Emir Veli'ye karşı koyma güçleri olmayan emirler de kaçarak Adil Ağa'nın yanına Kazvin'e geldiler. Çok fazla zaman geçmeden Emir Veli ve Şah Mansur, Kazvin'e saldırmak üzere harekete geçtiler. Emir Veli aynı zamanda bir miktar orduyu da Sultaniye'yi kuşatmaları için o bölgeye göndermişti. Kış mevsimi olduğu için askerlerini dağıtmış olan Adil Ağa'nın Emir Veli'ye karşı koyma gücü yoktu. Bu nedenle Kazvin'i bırakarak Ebher'e çekildi. Hemen Tebriz'e haber göndererek Sultan Hüseyin'den yardım istedi. Bunun üzerine Tebriz'den Abbas Ağa, Musafir Eyudacı ve Muhammed Devati emrindeki güçlü bir ordu derhal Ebher'e geldiler. Yine Adil Ağa'nın çağrısı ile kış mevsimi ve her tarafın karia kaplı olmasına rağmen kısa bir süre içinde Irak-ı Acem'in muhtelif bölgelerinde bulunan emirler çok sayıdaki askerle Ebher'e gelerek burada Adil Ağa'nın etrafında tolandılar ve Ebher'de beklemeye başladılar. Ebher'e yaklaşan Emir Veli Tebriz'den ve Irak-ı Acem'den çok sayıda askerin Adil Ağa'nın yardımına geldiklerini ve sayıca kendi kuvvetlerinden üstün olduklarını öğrenince kendi akarabalarından ve aynı zamanda Sultan Hüseyin'in mülazımlarından olan Emir Hüsvrev Kuşçu'ya adam göndererek onun aracılığıyla Adil Ağa'ya barış teklif etti. Adil Ağa barıştan yana değildi. Ancak Emir Hüsvrev Kuşçu ve Emir Abbas'ın da Emir Veli'den yana tavır almaları nedeni ile Emir Veli'nin barış teklifini kabul

³⁴⁶ Kutbi, (s.107-108), Mirhând. (IV/557), Hândmir, Habîbu's-siyer, III/313 ve Çani, (I/305) bu olayı daha farklı anlatmışlardır. "...Adil Ağa ve emirleri Sultaniye Kalesi'ne kapanmışlar. Aceze düşerek bir grubu dışarı göndererek barış istedikler. Şah Şücâ' kabul etti ve ittifak oldu. Sayısız hazineler ve bir çok pişkeşlerle kaleden dışarı çıktılar. Sarı Adil Kaleden yalnız çıktı. Şah Şücâ' da bir kaç kişi ile birlikte geldi. Aralarında görüşme oldu. Adil Ağa özel giysiler, murassa kemer ve diğer hediyelerle ödüllendirildi. Şehir geri döndü. Aynı zamanda ordu da Sultaniye'den ayrılarak Şiraz'a yöneldi..."

³⁴⁷ Kutbi, s.107-108; Âbrâ, zeyl. s.264-266; Fasâh-i Havâfi, III/117; Mirhând. V/556-558; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/313; Çani, I/305; Sümer, " İlhanlı Hükümdarları ", BELLETEN, LIII-206/191

etmek ve Rey'i Emir Veli'ye bırakmak zorunda kaldı. Bu anlaşmanın neticesinde Emir Veli Rey'in yönetimini Şah Mansur'a bıraktı. Onun kız kardeşini de kendi nikahına alarak Asterabad'a geri döndü. Azerbaycan emirleri de Tebriz'e geri döndüler. Şah Mansur ise Rey'e yerleşti. Fakat yaz mevsiminde Rey'in çok sıcak olması nedeni ile bu kez de Hemedan'a göz dülci.

Şah Mansur'un Hemedan'dan ayrılmasından sonra Adil Ağa Hemedan'ın yönetimini kendi dayısının oğlu Emir Tursun'a vermişti. Tursun cesur ve savaşçı bir adam olmasına ve kurçu ordularının yanında bulunmasına rağmen gafil avlandığı için bezimete uğrayarak Sultaniye'ye kaçtı. Adil Ağa o sırada Celayirli ordusu ile Sultaniye'de bulunuyordu. Hiç vakit kaybetmeden Hemedan'a yöneldi. Şah Mansur ise ona karşı koyacak durumda olmadığı için kaçarak Yezd tarafına gitti. Adil Ağa, onu Kum'a kadar takip ederek Celayirli Devletinin sınırları dışına çıkardı. Şah Mansur Asterabad'a kaçarak yeniden Emir Veli'nin yanına gitti.³⁴⁸

Adil Ağa'nın gerek Şah Şüca ile yapılan barış esnasında gerekse Emir Veli ve Şah Mansur'a karşı gösterdiği başarılar sonrasında hem Sultan Hüseyin hem de Azerbaycan emirleri üzerinde ve devlet idaresindeki itibarı ve hakimiyeti bu dönemde zirveye ulaşmıştı. O Şah Mansur'u Irak-ı Acem'den çıkarmakta birlikte Rey henüz Emir Veli ve Şah Mansur'un adamları tarafından idare ediliyordu. Bu nedenle hem Rey'i ele geçirmek hem de Emir Veli meselesini kökünden halletmek için 784/1382 yılında Rey'e yürümek için sefer hazırlıklarına başladı. Bu çerçevede Tebriz'e, Sultan Hüseyin'e haber göndererek Rey'e sefer düzenlemek niyetinde olduğunu ve Tebriz'de bulunan kuvvetleri Sultaniye'ye göndermesini istedi. Tebriz'de bulunan bir grup devlet adamı Azerbaycan bölgesini tamamen boşaltmanın güvenlik için uygun olmayacağını söyleyerek karşı çıktılarsa da o sıralar kurgun oldukları Adil Ağa'nın gönlünü almak isteyen Sultan Hüseyin ferman çıkararak Rey'e sefer düzenleneceğini, bu nedenle bütün emir ve beylerin kuvvetleri ile birlikte Sultaniye'de toplanmalarını istedi. Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de bulunan bütün Celayirli kuvvetleri Sultaniye'de toplandılar. Adil ağa oldukça kalabalık ve teçhizatlı bir ordu ile 784/1382 yılı başında bahar mevsiminde Rey'e yöneldi. Kale muhasarasında gerekli olan bütün teçhizatı da beraberinde götürdü.³⁴⁹

Adil Ağa'nın kumandasındaki Celayirli ordusu ilk olarak yolu üzerindeki Şehriyar Kalesi'ni kuşattı. Bu kuşatma esnasında Emir Veli'ye sığınmış olan Şah Mansur bir kez daha haber göndererek eski davranışlarından ötürü pişman olduğunu ve kendisini bağışlarsa huzuruna gelerek yeniden onun mülazımlarından biri olacağını söyledi. Adil Ağa bir kez daha onu affetti. Bir hafta sora Şah Mansur gelerek itaatini arzetti. Şehriyar Kalesi'nin hakimi ve Emir Veli'nin sadık adamlarından biri olan Emir Ferhad kalenin etrafına geniş hendekler kazdırarak istihkam etmişti. Kuşatma tüm hızıyla sürerken Adil Ağa'ya haber göndererek kaleyi teslim etmek istediğini ancak Emir Veli'den izin almak için bir hafta süre istediğini bildirdi. Bunun üzerine Adil Ağa savaşı durdurarak beklemeye başladı. Ancak tam bu sırada Tebriz'den Şehzade Ahmed'in Sultan Hüseyin'i katlederek Celayirli Devletinin tahtına oturduğu haberi geldi. Bu haber Şehriyar Kalesi sakinleri tarafından da duyulunca kaleyi teslim etmekten vazgeçerek daha fazla gayretle savunmaya başladılar. Bu olayın ardından Adil Ağa'nın da fazla bekleyecek mecali

³⁴⁸ Âbrü, zeyl, s.263-264; Mirhând, V/586; Hândmir, Habibu's-siyer, III/245; Beyâni, s.66

³⁴⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.105; Âbrü, zeyl, s.263-264; Mirhând, V/587; Hândmir, Habibu's-siyer, III/246; Howarth, III/658; Cani, I/304-305; Beyâni, s.66; Fâiki, Azerbaycan, I/496

kalmamıştı. Mancınıkları ve diğer kale kuşatma malzemelerini yaktırarak aceleyle Sultaniye'ye döndü.³⁵⁰

2.3.9. Sultan Hüseyin'in Öldürülmesi.

Adil Ağa'nın 784 (mart,1382) yılı muharrem ayındaki Rey seferi için Sultan Hüseyin'den orduyu kendisine yardım için istemesi üzerine, anlatıldığı üzere Sultan Hüseyin kendisine gücünmüş olan Adil Ağa'nın gönlünü almak için bütün emir, asker ve bey ve komutanlarını onun yardımına göndermişti. Bu nedenle de Tebriz'de Sultan Hüseyin'i koruyacak kadar bir kuvvet kalmamıştı. Etrafında kalan mülazımları ve emirleri ise içki ve eğlenceyle ya da kendi işleri ile meşgul idiler. Öyle bir durum ortaya çıkmıştı ki Sultan Hüseyin'in saray kapısında dahi 20 kişiden fazla bir muhafız kalmamıştı.³⁵¹

Sultan Hüseyin'in kardeşi Şehzade Ahmed de o sırada Tebriz'de bulunuyordu. Şehzade Ahmed aslında bu fırsattan istifade ederek Sultan Hüseyin'i ortadan kaldırmak ve Celayirli Devletinin tahtına oturmak istiyordu. Ancak Tebriz'de bulunduğu ve beraberinde kendisine bağlı kuvveti bulunmadığından dolayı bunu göze alamıyordu. Bu nedenle kendisine ikta edilmiş olan Erdebil'e giderek kendi bölgesinin genel durumunu kontrol etmek bahanesi³⁵² ile Tebriz'den ayrılarak Erdebil'e doğru yola çıktı.³⁵³

Sultan Hüseyin ise kardeşinin sebepsiz yere Erdebil'e gidişindeki niyetini anlayarak kendilerinin teyzesi ve aynı zamanda Ahmed'in süt annesi olan Vefa Kutluğ Hatun'u onun peşinden göndererek geri dönmesi için aracı yaptı. Vefa Kutluğ Hatun yolda Ahmed'e yetişti ve gitmekten vazgeçirmeye çalıştı. Bunun üzerine Tebriz'den ayrılma nedeninin anlaşıldığını düşünen Ahmed büyük bir korkuya ve telaşa kapıldı. Geri dönmeyi reddederek önce Arran'a oradan da Muğan'a gitti. Yaklaşık bir ay boyunca etrafına adam toplamakla meşgul oldu. Erdebil'de Emir Hamza kendisinin Erdebil naibi idi. O da Erdebil ve civarından kalabalık bir ordu toplayarak gelip Ahmed'e katıldı. Bu şekilde Ahmed hiç vakit kaybetmeden Tebriz'e yönledi ve 784 yılı (nisan,1382) sefer ayının 11'inde ansızın Tebriz'e girdi. Kardeşi Ahmed'in amacını anlamış olmasına rağmen hiç bir önlem almamış olan Sultan Hüseyin her zamanki gibi nedimleriyle birlikte içki ve eğlence meclisinde bulunuyordu. Saray kapısında fazlaca bir muhafız olmadığı için hiç bir zorlukla karşılaşmadan duruma hakim olan Şehzade Ahmed'in adamları kimsenin kaçmaması için "*Devlethane*"nin kapısını tuttular. Bununla birlikte Sultan Hüseyin beraberindeki bir grup kadınla birlikte başka bir kapıdan çıkarak kaçtı ve şehirde halkın evlerinde gizlendi. Hiç bir problemle karşılaşmadan sarayı eline geçiren Ahmed ise Sultan Hüseyin'in bulunması emrini verdi. Çok fazla bir süre geçmeden aynı gece Sultan Hüseyin yakalanarak Ahmed'in emri ile 784 yılı (nisan,1382) sefer ayının 11'inde öldürülerek³⁵⁴ İmaret-i Dımaşkiyye'de defnedildi.³⁵⁵

³⁵⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.106; Âbrü, zeyl, s.266-267; Mirhând, V/586-587; Beyânî, s.66

³⁵¹ Âbrü, zeyl, s.267; Mirhând, V/587; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/246; İkbâl, s.461; Dihhüdâ, Ali Ekber, "*Ahmed-i Celayir*", Luğatnâme, III/1-17

³⁵² Mustevfi, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.105) Av bahanesi ile ayrıldığını kaydetmiştir.

³⁵³ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.106; Âbrü, zeyl, s.267; Mirhând, V/587; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/246; Caffârî, Cihân-ârâ, s.216; Deguignes, VI/80; Howorth, III/658; İkbâl, s.461; Âzzâvi, II/166-167; Smith, "*Djalayir*", EI, II/401; Sümer, "*İlhanlı Hükümdarları*", BELLETEN, LIII-206/191

³⁵⁴ Deguignes, (VI/80) Sultan Ahmed'in Sultan Hüseyin'i katletmeden önce bir yıl hapsedtiğini yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

Sultan Hüseyin alicenap ve cömert bir padişahı. Latif ve yumuşak bavyu idi. Halkına karşı şefkatli davranması nedeni ile halk tarafından sevilirdi. Ancak iradesiz, devlet yönetiminde son derece zayıf ve etkisiz bir padişah idi. Savaşı sevmezdi. Zevk, sefa eğlence, kadın ve şarap düşkünü bir yapıya sahipti. Bütün zamanını eğlence meclislerinde geçirirdi. Bunların dışında bir sultana yakışmayacak çirkin bazı zaafı da vardı. Hiç bir zaman devlet işlerini düşünmez, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıları ortadan kaldırmak için çabalamak yerine daima kendi rahatını ve hoşça vakit geçirmeyi tercih ederdi. Ülke yönetimi ve ordu ile ilgili bütün işleri Adil Ağa'ya bırakmıştı. Devlet ve halk ile ilgili bütün kararları o alır, savaş ve barışı dahi o tayin ederdi. Gerek Sultan Hüseyin gerekse diğer devlet erkani ve emirler üzerinde tam bir tahakkümü vardı. Öyle ki Sultan Hüseyin dahi onun izni ve bilgisi olmaksızın devlet işleri ile ilgili hiçbir karar alamazdı. O, devlet idaresinde bir kukladan ibaretti. Elbette ki bunda onun çok küçük bir yaşta tahta oturması ve devlet işlerinden anlamamasının da etkisi vardı.³⁵⁶

Sultan Hüseyin de babası Sultan Uveys Bahadır Han gibi güzelliği ile meşhurdur. Güzel sanatların her türüne karşı ilgisi ve sevgisi vardı. Bu dönemin musiki konusunda önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Hacı Abdulkadir Meraği özellikle Sultan Hüseyin'in saltanatı döneminde çok büyük bir şöret kazandı.³⁵⁷

Sultan Hüseyin saltanatının başlangıcından sonuna kadar içeride şehzade ve emirler ile Ermeniye ve Van Gölü'nün güneyinde kalan bölgelerde dağınık bir halde bulunan ve daha önce Sultan Uveys döneminde itaat altına alınmış olan Kara Koyunlu Türkmenleri'nin isyanları, dışarıda ise bir taraftan doğudaki komşuları ve rakipleri olan Muzafferoğulları Devleti diğer taraftan da Toğatimur Han'ın ölümünün ardından Mazenderan ve Asterabad bölgelerinde kuvvetlenerek fırsat buldukça Celayirli Devleti hakimiyet sahasına tecavüz eden Emir Veli ile mücadele etmek zorunda kaldı.³⁵⁸

Sultan Hüseyin'in zayıf ve deneyimsizliğine rağmen Adil Ağa'nın gayretleri ve tecrübesi sayesinde Celayirli bu savaşların hemen hemen hepsinden galip çıktılar. Sultan Hüseyin dönemindeki bu kadar olumsuzlukla birlikte Bağdad'daki hükümlerliği kardeşi Şeyh Ali'ye bırakmak zorunda kalması ve Sultan Uveys döneminde Celayirli Devletine tabi olan İsfahan'ın onun saltanatının hemen başında Muzafferoğulları Devletinin hakimiyetine geçmesi dışında herhangi bir toprak kaybı olmamıştır. Ancak kısa sürelerle de olsa başkent Tebriz, Rey, Hemedan ve Sultaniye gibi bazı şehirler işgale uğramıştır.

Sultan Hüseyin öldüğünde Celayirli Devletinin hükümlerlik sahası Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan, Kürdistan, Küçük Loristan (Lor-ı Kuçek) ve Kara Koyunlu Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu'nun İran sınırına

³⁵⁵ İbn-i Haldün, IV/794; Mustevîl, Zey-i Târîh-i Gazide, s.106-107; Âbrû, zeyl, s.267-268; Fasûh-i Havâfî, III/113; Mürhând, V/537; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.216; Kazvîni, Lübbu't-tevârîh, s.260; Deguignes, VI/80; Howorth, III/653-659; Muhammed Hasan Han, I/636; Huart, s.15-16; Zeyneloğlu, s.73; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/167; Beyânî, s.66-67; Nevâi, Ahsemu't-tevârîh, I/69; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.260; Fâikî, Azerbaycan, I/496

³⁵⁶ Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246; Deguignes, VI/80; Münecçimbaşı, III/11; Bakıhanov, s.75; Âzzâvî, II/167-168; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Çani, I/293; Beyânî, s.67-68; Sâmer, "İlhanî Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/191

³⁵⁷ Çaffârî, Cihân-ârâ, s.216; Münecçimbaşı, III/11; Howorth, III/659; Farmer, H.G., "Abdulkadir", İA, I/83

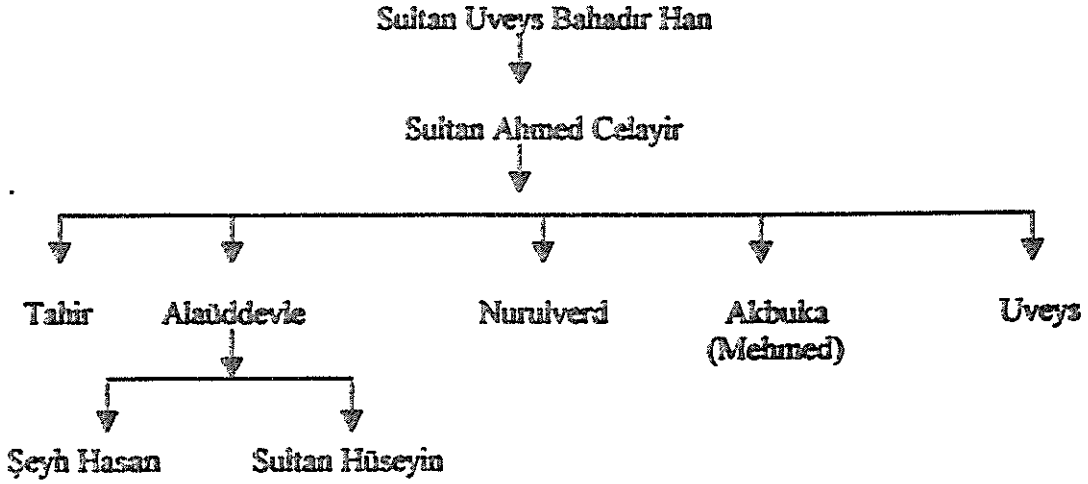
³⁵⁸ Lane Pool, Dûvel-i İslamiyye, s.391; Yınanc, "Celayir", İA, III/64

yakın bölgeleri ile Van Gölü'nün Musul'a kadar olan güney bölgesini içine alıyordu.³⁵⁹

Kaynaklarda Sultan Hüseyin'in sadece adı Tandu (Döndi-Tendu) olan bir kızının olduğundan bahsedilmiştir. Tandu daha sonraki dönemlerde Celayirli devlet yönetiminde önemli rol oynamıştır. Onunla ilgili bilgilere daha sonra değinilecektir.

³⁵⁹ Şebânîkâri, s.313

2.4.SULTAN AHMED CELAYİR.

Tablo 13

2.4.1. Sultan Ahmed'in Saltanat Tahtına Oturması Sultan Ahmed 784/1382 yılı sefer ayının 11'inde Tebriz'e yaptığı ani baskın neticesinde, aynı gün kardeşi Sultan Hüseyin Celayir'i tahtından indirip³⁶⁰ onu öldürttüktan sonra Celayiroğulları Devleti'nin tahtına oturdu.³⁶¹

Ancak, Sultan Ahmed'in tahta çıkışı Celayirli Devleti'nin önde gelen devlet adamları ve hanedan üyelerinin tamamı tarafından kabul görmedi. Bu nedenle de tahta çıkışının daha ilk günlerinden itibaren kendisini saltanat mücadelelerinin içinde buldu.

Sultan Hüseyin'in öldürülmesinden ve devlet idaresinin Sultan Ahmed Celayir'in eline geçmesinden sonra Tebriz'de yaşayan bir diğer kardeşi Şehzade Bayezid, Adil Ağa'ya sığınmak üzere kaçarak Sultaniye'ye yöneldi. Sultan Ahmed tarafından öldürüleceği korkusu ile Tebriz'i büyük bir teleş ve acele ile terkettiği için binebilecek bir at bile temin edememiş yaya olarak yollara düşmüştü. Bu nedenle kaçış esnasında bir çok güçlüklerle karşılaştı. Yolda karşılaştığı bir çobanın atını alarak yoluna devam etti ve bin bir güçlükle Sultaniye'ye ulaştı.³⁶²

Daha önce bahsedildiği üzere o sırada bütün Celayirli emirleri ve ordusuyla Emir Veli'nin üzerine yürüten ve Şehriyar Kalesi'nin muhasarası ile meşgul olan Adil Ağa, Şehzade Ahmed'in Sultan Hüseyin'i katlederek Celayirli Devleti tahtına

³⁶⁰ Şavkani, (Muhammed b. Ali, el-Bedru't-tâil min Bâdi'l-karni's-sâbi, I-II, Beyrut, 1834, I/25) Sultan Ahmed Celayir'in babası Sultan Uveys'ten sonra tahta oturduğunu yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

³⁶¹ İbn-i Tağrıberdi, el-Mevâhid's-sâfi, I/249; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.107; Kutbi, s.103; Âbrü, zeyl, s.267; İbn-i Arabşâh, s.123; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VII/470; Mirhând, V/587; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246; Caffari, Cihân-ârâ.s.216; Deguignes, VI/80; el-Bağdâdi, Guşen-i Hulefâ, vt.125; Müneccimbaşî, III/11; Howorth, III/659; Zeyneloğlu, s.73; Browne, III/172; İkbâl.s.461; Âzzâvi, II/170; Smith, "Djalayir", El, II/401; Barthold "Ahmed Celayir", IA, I/182; Sümer, Kara Koyunlular, s.46

³⁶² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.107; Âbrü, zeyl.s.268; Fasih-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/587; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246; Deguignes, VI/81; Howorth, III/659; Beyânî, s.70; Sümer, "İlhanlı Hakemdarları", BELLETEN, LIII-206/192

oturduğunu öğrenir öğrenmez mübaharayı kaldırarak aceleyle Sultaniye'ye geri döndü ve Şehzade Bayezid'in gelmesinden iki gün sonra bütün Celayirli ordusu, devlet erkani ve emirleri ile birlikte Sultaniye'ye ulaştı. Burada diğer devlet erkani ve emirlerle istişarelerde bulundu. Bu istişarelerden sonra o sıralarda kendisine sığınmış olan Şah Mansur Muzafferî, bütün Celayirli Devlet erkani ve emirlerinin hazır bulunduğu bir törenle Şehzade Bayezid bütün resmi cülus kaidelerinin yerine getirildiği büyük bir cülus töreni ile Celayirli Devletinin tahtına oturtuldu.³⁶³

Adil Ağa, Bayezid'in tahta oturtulmasından sonra Sultan Ahmed Celayir'e karşı ne yapılması gerektiği konusunda Celayirli devlet erkani ve emirlerle görüş alışverişinde bulundu. İlk olarak Şah Mansur, Sultan Ahmed'in tarafına geçebileceği endişesi ile yakalanarak Karavtu Kalesi'ne hapsedildi.³⁶⁴

Ardından, Sultan Ahmed'e karşı mücadele kararı alan Adil Ağa ve Celayirli devlet erkani bütün ordu ile birlikte onu ortadan kaldırmak amacı ile Tebriz'e yöneldiler. Yürüyüş esnasında emirlerden Emir Şeyh Ali İnak'ın oğlu Emir Yağbastı ile Emir Ebu Said onlardan ayrılarak Sultan Ahmed'in tarafına geçtiler. Adil Ağa'nın bütün Celayirli ordusu ile kendisinin üzerine geldiğini haber alan Sultan Ahmed ise hem gerekli desteği hem de Tebriz'de tam olarak istikrarı sağlayamadığı için çaresiz kaçarak Merağa tarafına çekildi.

Bu şekilde hiç bir muhalefetle karşılaşmadan Tebriz'e giren Adil Ağa, Sultan Ahmed'in kuvvet toplayarak yeniden harekete geçeceğini bildiği için Tebriz'de beklemeyi uygun görmedi. Şehzade Bayezid ile birlikte Sultan Ahmed'in peşinden giderek Merağa havalisinde karargah kurdu. Emirlerden Abbas Ağa ve Musafir Eyudacı'ya orduya düzen vermeleri ve silahlandırmaları için Tebriz'de bıraktı. Emir Muhammed Devati, Emir Kara Bestam ve diğer bir grup adamını da Sultan Ahmed'in ani bir saldırısına karşı önlem olarak Aras Nehri kıyısına gönderdi.³⁶⁵

Bu taraftan, emrindeki kuvvetlerle Adil Ağa'ya karşı koyamayacağını anlayan Sultan Ahmed ise gizlice Muhammed Devati, Emir Abbas ve Musafir Eyudacı'ya haber göndererek türü vaadlerle onların kendi tarafına geçmelerini sağladı. Ancak, herşeye rağmen Adil Ağa hâlâ güçlü bir durumda idi ve Celayirli Devleti ordusunun büyük bir kısmı onun tarafında yer alıyordu. Muhammed Devati, Emir Abbas ve Musafir Eyudacı, Sultan Ahmed'in isteği üzerine Tebriz'de bir isyan çıkararak Adil Ağa'nın adamlarını etkisiz hale getirdiler ve Adil Ağa'ya haber göndererek kendisini ve Bayezid'i tanımadıklarını, Sultan Ahmed'i padişah olarak kabul ettiklerini bildirdiler. Her taraftan kendisine karşı bir isyanın başlamakta olduğunu gören Adil Ağa ise Merağa'da daha fazla kalmayı uygun görmeyerek Sultan Bayezid ile birlikte Cağatu vilayetine çekildi. Burada Saru Gurgan ve Karavtu Kaleleri'ni istihkam ettikten sonra Sultaniye'ye gitti. Buradan Sultan Ahmed'in gelmesi muhtemel güzergahlar üzerine haberciler göndererek gelişmeleri izlemeye başladı. Böylece savaşmadan Adil Ağa'nın geri çekilmesini sağlayan Sultan Ahmed, onun Sultaniye'ye gitmesinin ardından kendisinin Tebriz'e girişi sırasındaki gerekli hazırlıkları yapmaları için emirler Hamza, Yağbastı ve Ebu Said'i Tebriz'e

³⁶³ Âbrü, zeyl, s.268; Fasîh-i Havâfî, III/119; Mirhând, V/58/588; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246; Deguignes, VI/81; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.125; Howorth, III/659; Zeyneloğlu, s.73; İktâl, s.461; Çani, I/306; Beyânî, s.70; Sümer, Faruk, "Ahmed Celayir", DİA, II/53; Fâikî, Azerbaycan, I/496

³⁶⁴ İbn-i Haldûn, IV/799; Kutûbî, s.109; Âbrü, zeyl, s.268; Fasîh-i Havâfî, III/119; Mirhând, V/588; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246

³⁶⁵ Muzstevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.107; Âbrü, zeyl, s.268; Fasîh-i Havâfî, III/119; Mirhând, V/588; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/246-247

gönderdi. Öte yandan Emir Abbas ve Musafir Eyudacı da Tebriz'de bulunan devlet erkani ile birlikte Sultan Ahmed'i karşılamak üzere türlü hediyelerle şehirden çıkmışlardı. Her iki taraf Merend yolunda karşı karşıya gelince emirler Hamza, Ebu Said ve Yağbastı, Emir Abbas ve Musafir Eyudacı'nın Sultan Ahmed Celayir'in yanına gitmeleri halinde önemli makamları ellerine geçirecekleri kendilerinin ise fırsatı kaçırmış olacakları ve Sultan Ahmed'in nezdindeki itibarlarını yitirecekleri endişesi ile aniden Emir Abbas ve Musafir Eyudacı'nın üzerine saldırarak ikisini de öldürdüler. Ancak Sultan Ahmed'in tepkisinden korktuklarından dolayı, onları isyan etme niyetinde oldukları için öldürdüklerini söyleyerek başlarını Sultan Ahmed'e gönderdikten sonra Tebriz'e gittiler. Sultan Ahmed ise bu olaya oldukça üzülmeğe beraber artık olan olduğu için sesini çıkarmadı. Bu şekilde Sultan Ahmed büyük bir azamet ve celaletle Tebriz'e girdi şehir süslendi ve büyük kutlamalar yapıldı.³⁶⁶

2.4.2.Şehzade Şeyh Ali'nin İsyanı: Sultan Ahmed Tebriz'de yerleşip istikrar sağladıktan sonra karışan devlet işlerine bir çelci düzen vermeye, tahrip olan Tebriz'in ve diğer şehirlerin imar edilmesine, asker toplamaya, orduyu yeniden takviye ve tanzim etmeye başladı. Fakat bu durum çok fazla sürmedi ve bu kez de Bağdad hakimi olan amcası Şehzade Şeyh Ali'nin isyanı ile karşı karşıya kalarak ikinci kez Tebriz'i terketmeye mecbur kaldı.

Zira, Adil Ağa, Sultan Hüseyin'in katledilmesinden sonra Şehzade Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'e elçi göndererek durumu onlara bildirmiş ve Sultan Ahmed'e karşı birlikte mücadele etme teklifinde bulunmuş bunun üzerine Celayirli Devleti hükümdarlığını kendi hakkı olarak gören Şehzade Şeyh Ali ve onun büyük emiri Pir Ali Badek de bu kargaşalı dönemden istifade ederek büyük bir ordu ile Bağdad'tan Tebriz'e yönelmişlerdi.³⁶⁷

Bu haber üzerine Sultan Ahmed derhal ordusunu alarak onlara karşı koymak üzere Tebriz'den çıktı. İki tarafın ordusu Heşt-rud bölgesinde karşı karşıya geldiler. İlk gün taraflar arasında her hangi bir savaş yaşanmadı. Aynı günün gecesinde Sultan Ahmed'in emirlerinden biri olan ve Celayirli ordusunun sol kanadını (Cavungar) oluşturan Emir Ömer Kopçacı (Kıpçaki) ihanet ederek Şeyh Ali'nin ordusuna katıldı. Ansızın kendi ordusunun kuvvetlerinden bir kısmını kaybeden ve diğer emirlere karşı olan güveni de kaybolan Sultan Ahmed aynı gece savaş meydanını terk ederek kaçtı ve Hoy üzerinden Nahçıvan havalisine gitti. Burada Kara Koyunlu kabilesi reisi aynı zamanda kayınpederi olan Kara Muhammed Türkmen ile buluşarak ondan yardım istedi.³⁶⁸

Şehzade Şeyh Ali ve Pir Ali Badek ise Tebriz'de durmayarak Sultan Ahmed'in peşine düştüler. Şehzade Şeyh Ali'nin ordusunun kendi üzerine geldiğini öğrenen Kara Muhammed savaş sırasında komutanın kendisinde olması ve galibiyet

³⁶⁶ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.107-108; Âbrü, zeyl, s.268-269; Fasîh-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/588; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Deguignes, VI/81; Howorth, III/659; Zeyneloğlu, s.74; İkbâl, s.462; Beyâni, s.70-71; Fâikî, Azerbaycan, I/496

³⁶⁷ İbn-i Haldûn, IV/795; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.108; Âbrü, zeyl, s.269; Mirhând, V/588-589; Ğiyâşi, Târihu'l-Ğiyâşi, s.1; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Deguignes, VI/81; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.125-126; Howorth, III/659; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.462; Âzzâvî, II/170-171; Beyâni, s.71; Yıldız, VIII/445; Sümer, Kara Koyunlular, s.46

³⁶⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.108-109; Âbrü, zeyl, s.270; Fasîh-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/589; Ğiyâşi, Târihu'l-Ğiyâşi, I; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Deguignes, VI/81; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Huart, s.16; Zeyneloğlu, s.73; İkbâl, s.462; Âzzâvî, II/171; Beyâni, s.71; Yıldız, VIII/445; Sümer, Kara Koyunlular, s.46

halinde elde edilecek ganimetin kendisine bırakılması şartı ile Sultan Ahmed Celayir'in yardım talebini kabul etti. Çaresi olmayan Sultan Ahmed bu şartlara razı oldu.³⁶⁹

Kara Muhammed 5000 kişilik bir ordu hazırladı onları 300'er kişilik küçük gruplara ayırdı. İki taraf arasında savaş başladı. Savaş sırasında Kara Muhammed'in uyguladığı akıllıca strateji sayesinde rakiplerinden sayıca az olmasına rağmen Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'in ordusunu büyük bir bezimete uğrattı. Pir Ali Badek ve Şehzade Şeyh Ali savaş esnasında öldürüldü. Bağdad ordusu darmadağın edildi ve Kara Koyunluların eline büyük miktarlarda ganimet geçti. Kara Muhammed, Sultan Ahmed ile yaptığı anlaşmaya binaen bu ganimetleri alarak kendi memleketine dönerken Sultan Ahmed de Tebriz'e gitti. Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'in emir ve askerlerinden büyük bir kısmı da de perişan bir halde Tebriz'e gelerek Sultan Ahmed'e katıldılar.³⁷⁰

Bu şekilde, bu problemden de kurtulan Sultan Ahmed Tebriz'e girdi. Pir Ali Badek'in başını, alay etmek ve ibret olması için Adil Ağa'ya gönderdi. Adil Ağa ise Pir Ali Badek'in başını Sultaniye'de pazar yerine astırdı.³⁷¹

4.3. Adil Ağa-Sultan Ahmed Celayir Hakimiyet Mücadeleleri: Sultan Ahmed'in Tebriz'deki istikrarı bu kez de uzun sürmedi. Zira Sultan Ahmed'in bu davranışından oldukça rahatsız olan ve sınırlanan Adil Ağa tekrar yeni bir ordu teşkil ederek Tebriz'e yöneldi. Adil Ağa'nın kuvvetlerine karşı koyma gücünü kendisinde görmeyen Sultan Ahmed, onu bu seferden vazgeçirmesi için Celayirli Devleti içinde önemli bir nüfuza sahip olan Şeyh Sadreddin Erdebili ve memleket büyüklerinden bir grubu elçi olarak Adil Ağa'ya göndererek barış teklif etti. İki taraf arasında bir çok müzakereden sonra barış yapıldı. Sultan Ahmed Celayir, Adil Ağa'nın kızı ile evlendi. Kendi teyzesi ve aynı zamanda süt annesi olan Vefa Kutluğ Hatun'u da Adil Ağa'nın nikahına geçirdi. Fakat çok zeki ve akıllı bir adam olan Adil Ağa, Sultaniye'ye dönmek yerine diğer devlet erkanının da muvafakatını almak ve karşılıklı müzakerelerde bulunarak devlet işlerinin düzenlenmesi için sultana yardımcı olmak bahanesi ile Tebriz'e yöneldi. Zencan'a ulaştıca Hacı Sadreddin Erdebili'yi Sultan Ahmed'in yanına geri gönderdi. Sultan Ahmed'in gönlünün rahat olması için de kendi yakın mülazımlarından Hacı Şemseddin Ebheri'yi Şeyh Sadreddin Erdebili ile birlikte Sultan Ahmed'in yanına gönderdi. Şeyh Sadreddin Erdebili gelişmeleri ve Adil Ağa'nın bu düşüncesini Sultan Ahmed'e aktardı. Sultan Ahmed, Adil Ağa'dan yana emin olmadığı için bu durumdan şüpheye ve endişeye kapıldı. Her halükarda kendi durumunu sağlama almak için bu kez Şeyh Keçeci'yi, Şemseddin Ebheri ile beraber Adil Ağa'nın yanına gönderdi. Ancak bu sırada Adil Ağa'nın Tebriz'e yaklaştığı haberi ulaştıca Nahçıvan üzerinden Arran ve Muğan tarafına çekildi. Kadı Şeyh Ali'yi Şirvan'ın yönetimine gönderdi. Şirvanşah Hüşeng'i

³⁶⁹ İbn-i Haldûn, (IV/795) diğer kaynakların aksine, Şehzade Şeyh Ali'nin Kara Muhammed Türkmen ile işbirliği yapmış ve Sultan Ahmed'e karşı birlikte savaşlarına, yapılan savaşta, Kara Muhammed'in de Sultan Ahmed'in askerleri tarafından esir alınarak öldürüldüğünü yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

³⁷⁰ Mustavfi, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.109; Kütübü, s.109; Âbrü, zeyl, s.270-271; Fasûh-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/589; Gıyâşî, Târihu'l-Gıyâşî, s.1; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Deznignes, VI/81; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Mirzavahid, vr.314; Howorth, III/659; Muhammed Hasan Han, I/636; Âzzâvî, II/171; Smith, "Djalayir", El, II/401; Gani, I/305-306; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.260

³⁷¹ İbn-i Haldûn, IV/795; Âbrü, zeyl, s.271; Fasûh-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/589-590; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Howorth, III/702; İkbâl, s.462; Âzzâvî, II/171; Beyânî, s.71

ise kendisine yardım etmesi amacı ile kendi yanında alıkoydu ve Muğan'da karargah kurarak gelişmeleri beklemeye başladı. Adil Ağa, Sultan Ahmed'in Tebriz'i terkederken Arran tarafına çekildiğini duyar duymaz vakit kaybetmeden Ucan'a geldi. Tebriz'de kalmış olan Şeyh Ali'nin eski emir ve askerleri Ucan'a gelerek burada ona katıldılar. Adil Ağa onların hepsine saygıyla ve şefkatle davranarak bol miktarda para, hediye ve mal bağışladı. Üç gün sonra Ucan'dan çıkarak Tebriz'e geldi. Bayezid'in sadece bir kukladan ibaret olması nedeni ile Tebriz'de yerleştikten sonra bütün işlerin idaresi Adil Ağa'nın eline geçti. Tebriz'deki işleri yoluna koyduktan sonra Emir Mustafa Kuşçu'yu Bağdad muhafızlığına (Daruğacı) görevlendirdi. Şemseddin Ebheri'yi Bağdad vezirliğine, divan vergisi ve mallarının tahsiline ise Hamdullah Müstevfi'nin oğlunu tayin etti ve hepsini Bağdad'a gönderdi.³⁷²

Tebriz'de hakimiyeti sağlayıp bir ay kaldıktan sonra Sultan Ahmed problemini kökünden halletmek amacı ile büyük ve teçhizatlı bir ordu ile Arran ve Muğan tarafına yöneldi ve Berzend sınırına kadar ilerledi. Başlangıçtan itibaren kendisinde Adil Ağa'ya karşı koyma gücünü göremeyen Sultan Ahmed bu kez de Şirvan hakimi Hüşeng'i araya koyarak onun aracılığıyla yeniden barış istedi. Adil Ağa da bu teklifi kabul etti. Taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre Azerbaycan vilayetleri Sultan Ahmed'in, Irak-ı Acem vilayetleri Adil Ağa'nın sultan adayı Bayezid'in hükümranlılık sahası, Irak-ı Arab ve diğer bölgeler ise iki tarafın ortak idaresinde olacak, Bağdad muhafızını ise Sultan Ahmed tayin edecekti.³⁷³

Bu anlaşma üzerine Adil Ağa ve Sultan Bayezid Sultaniye'ye, Sultan Ahmed Celayir de Tebriz'e geri döndü. Fakat, Adil Ağa Sultaniye'ye döndükten sonra Irak-ı Arab ve Bağdad'ı ele geçirme hesapları yapmaya başladı. Bu niyetini de daha önce Bağdad'ın yönetimine atadığı kimselere ilettiler. Onlar Adil Ağa'ya, Bağdad'ın idaresine birini ataması durumunda şehri ona teslim edeceklerini ve Bayezid'i de sultan olarak tanıyacıklarını söylediler.³⁷⁴

Bunun üzerine Adil Ağa, meşhur ve büyük emiri, aynı zamanda teyzesinin oğlu olan Emir Tursun'u³⁷⁵ Bağdad hakimliğine tayin ederek buraya gönderdi. Yine kendi damadı Hacı Krvameddin Alancuki'yi³⁷⁶ de Bağdad vezirliğine tayin etti.

Emir Tursun emrindeki kalabalık bir kuvvetle Bağdad'a geldi ve gelmez Bağdad'ın eski hakimi Abdülmelik Tamğaçi ile iki adamını ve Vezir İsmail b. Zekeriyya'nın katillerini öldürttü. Onların mallarını ve evlerini yağmalattı. Ancak bu cinayetlerden sonra galeyana gelen halk, Tursun'a isyan etti. Abdülmelik Tamğaçi'nin adamları Adil Ağa'ya gönderilmek üzere toplanan mal ve paraları yağmaladılar. Tursun ise bu isyan ve kargaşaları bastırmakta aciz kalınca Bağdad'da bir başı bozukluk ve idare boşluğu meydana geldi.³⁷⁷

³⁷² Âbrü, zeyl, s.271-272; Mîrhând, V/589-590; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247-248; İkbâl, s.462; Beyânî, s.71

³⁷³ Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.109; Âbrü, zeyl, s.272; Mîrhând, V/590; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; Howorth, III/639; Lane Poole, Dîvân-i İslamiyye, s.391; Muhammed Hasan Han, I/636; Browne, III/173; İkbâl, s.462; Beyânî, s.71-72; Sümer, "İlhanî Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/192; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.260; Fâiki, Azerbaycan, I/496-497

³⁷⁴ İbn-i Haldûn, IV/795; Âbrü, zeyl, s.271; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248

³⁷⁵ İbn-i Haldûn, (IV/795) Burusk

³⁷⁶ Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide (s.109), Hacı Krvameddin Nağcevanî; Mîrhând, (V/590) Hacı Krvameddin el-Neccîfî

³⁷⁷ İbn-i Haldûn, IV/795; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.109; Âbrü, zeyl, s.274; Fasîh-i Havâfî, III/120; Mîrhând, V/590-591; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; Huarî, s.16; İkbâl, s.462; Azzâvî, II/174; Dihhüdâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1-17; Beyânî, s.272

Sultan Ahmed bu olanları öğrendikten hiç vakit kaybetmeden sonra Bağdad'a yöneldi. Yolda Adil Ağa tarafından Karavtu³⁷⁸ Kalesi'ne hapse atılmış olan Şah Mansur'u serbest bıraktı. Şah Mansur da Sultan Ahmed'e katıldı. Sultan Ahmed onu kendi yanına kabul ederek ona değerli hediyeler verdi. Onun ve kuvvetlerinin eksiklerini giderdi. Şah Mansur da Sultan Ahmed ile birlikte Bağdad'a gitti.³⁷⁹

Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad'a yöneldiği haberi Emir Tursun'a ulaşınca elinde oldukça fazla para ve ganimet olmasına rağmen ordu ve asker toplayamadığı ve emrindeki kuvvetlerle de Sultan Ahmed'e karşı koyamayacağını anladığı için Yakubiyeye üzerinden Sultaniye'ye kaçmak istedi. Ancak yolda Sultan Ahmed taraftarlarınca yakalanarak Bağdad'a getirildi ve bir kaç gün sonra Sultan Ahmed'in emri ile veziri Hacı Krvameddin Alancuki ve beraberindeki bir kaç emirle birlikte öldürüldü.³⁸⁰ (784/1382-1383)

Sultan Ahmed bu şekilde Azerbaycan'dan sonra Irak-ı Arab ve Bağdad'da da hakimiyetini sağlamış oldu. Kış mevsimini Bağdad'da geçirerek ordu ve devlet işlerini düzenlemekle meşgul oldu. Bahar gelince Krvameddin isimli bir emirini Bağdad hakimliğine, Hacı Yahya Simnani'yi de onun vezirliğine getirdi. Şah Mansur'u ise Huzistan³⁸¹ ve Şuşter'i fethetmekle görevlendirdi ve buraların yönetimini ona başışladı. Kendisi de 785/1383-1384 yılı bahar mevsiminde yaylak için Tebriz'e doğru yola çıktı.³⁸²

Bu arada, Adil Ağa ve Şehzade Bayezid ise Sultaniye'de kuvvetlerini yenilemiş, takviye etmiş ve hiç vakit kaybetmeden Sultan Ahmed'i bertaraf etmek için Azerbaycan'a yönelmişlerdi. Sultan Ahmed Tebriz yolunda iken Adil Ağa'nın kuvvetleri ile karşılaştı. Adil Ağa'nın ordusu Sultan Ahmed'in ordusundan sayıca fazla idi. Merağa³⁸³ havalisinde ordular karşı karşıya geldiler. İki taraf arasında büyük bir savaş oldu. Her iki taraftan da çok sayıda ve önemli kayıplar oldu. Ancak birbirlerine karşı bir üstünlük sağlayamadılar. Savaşın çetin geçmesi nedeni ile her iki ordu da korkuya kapılarak geri çekildiler. Sultan Ahmed Merağa'ya çekildi. Ertesi gün Sultan Ahmed'in dağılan kuvvetleri yeniden Merağa'da onun etrafında toplandılar ve birlikte Ucan'a geldiler. Adil ise Sultaniye'ye dönerek burada ordusunu silahlandırmak ve düzenlemekle meşgul oldu. Ayrıca Sultan Ahmed'in peşinden geleceğinden emin olduğu için Kağez-konam, Kızıl Uzun ve Pol-i Zerrine (Altınköprü) hududuna kadar haberciler bıraktı.³⁸⁴

Bu kez Adil Ağa'ya karşı bir hayli güçlenmiş olan Sultan Ahmed Ucan'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Adil Ağa'nın toparlanmasına fırsat vermemek için vakit kaybetmeden Sultaniye'ye yöneldi. Sultan Ahmed Celayir'in Zencan'a ulaştığı

³⁷⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide (s.109) Gavrud Kalesi

³⁷⁹ İbn-i Haldün, IV/799; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109; Kutba, s.109; Âbrü, zeyl, s.274; Mürhând, V/591; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; Âzzâvî, II/175; Beyânî, s.272

³⁸⁰ İbn-i Haldün, IV/795; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109-110; Âbrü, zeyl, s.274; Fasîh-i Havâfî, III/121; Mürhând, V/591; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Huart, s.16; İkbâl, s.462; Âzzâvî, II/175; Beyânî, s.272-273

³⁸¹ Hândmir, (Habîbu's-siyer III/248) Havize

³⁸² İbn-i Haldün, IV/799; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.111; Âbrü, zeyl, s.274; Fasîh-i Havâfî, III/121; Mürhând, V/591; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; İkbâl, s.462; Çani, I/308; Âzzâvî, II/175; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1-17; Beyânî, s.273

³⁸³ Âbrü, (s.274) Bağdad havalisinde

³⁸⁴ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.111; Âbrü, zeyl, s.274; Fasîh-i Havâfî, III/121; Mürhând, V/591; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/248; İkbâl, s.462-463; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1418; Fâikî, Azerbaycan, I/497

haberi Adil Ağa'ya ulaşınca Sultaniye'nin korunmasını Emir Hüseyin ve Emir Cihanşahi'ye bıraktı. Kendisi ise Sultan Bayezid ve diğer devlet erkanını da yanına alarak ordusu ile Hemedan'a çekildi. Ardından da Muzafferi Devleti hükümdarı Şah Şüca'ya elçi göndererek onu bu durumdan haberdar etti ve yardım istedi. O sıralarda ordusu ile İsfahan'da bulunan Şah Şüca bu haberi alınca yeniden Tebriz'e ele geçirme bevesine kapıldı. Adil Ağa'nın davetini bir fırsat olarak gördüğü için de onun bu yardım talebini hiç düşünmeden kabul etti ve vakit kaybetmeden kalabalık bir ordu ile Curbadekan'a doğru yola çıktı. Onu karşılamak üzere gelen Adil Ağa ve Sultan Bayezid de Curbadekan'da ona katıldılar. Hep birlikte Hemedan'a yöneldiler.³²⁵

Bu durumdan haberdar olan Sultan Ahmed, Şah Şüca'ya bir elçi ile "Bayezid benim kardeşimdir. Ben onu kendi ağabey mahdumum olarak kabul ediyorum ve memleketin hiç bir yerini kendisinden esirgemiyorum. Ancak Adil bizim hizmetkarımızdır ve bize asi olarak sizin kapınıza gelmiştir. Siz kardeşim hakkında neyi uygun görürseniz onu kabul ederim. Ancak Adil Ağa'ya her hangi bir taviz vermem. Siz de ona değer vermeyerek memlekete musallat olmasını engelleyin!" mesajını gönderdi.³²⁶

Şah Şüca³²⁷ bu durumdan istifade ederek ve Bayezid'i kullanarak Sultaniye ve Irak-ı Acem'i kendi hakimiyet alanına dahil etmeyi tasarlıyordu. Onun planına göre Irak-ı Acem'in son derece yetersiz biri olan Bayezid'e verilmesini sağlayacak, görünüşte bu bölge Sultan Bayezid'in, gerçekte ise Muzafferoğulları'nın hakimiyet sahası olacaktı. Irak-ı Acem ve Sultaniye'de büyük bir güç ve kudret sahibi durumuna gelmiş olan Adil Ağa'yı ise devre dışı bırakacaktı. Bu planına binaen Sultan Ahmed'den Irak-ı Acem'in Bayezid'e verilmesini ve kendisinin ise Azerbaycan'a geri dönmesini istedi. Sonuçta taraflar arasında bu plan üzere anlaşma sağlandı ve Sultan Ahmed Tebriz'e geri döndü.

Sultan Ahmed bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra güz mevsiminde Bağdad'a gitti. Emir Muhammed Devati ve Emir Surtay'ı ise Karabağ'a gönderdi. Sultan Ahmed'in dönmesinden sonra Şah Şüca, o sırada Adil Ağa ve Bayezid'in yanında bulunan Azerbaycan emirlerinden Ömer Kopçacı, Muhammed Cemşid ve diğerlerinin bundan böyle Adil Ağa'dan değil Bayezid'den emir almalarını temin ederek onları kendi emirlerinden Emir İbrahim Şah ve Emir Abdülkerim'i ve Sultan Bayezid ile birlikte Sultaniye'ye gönderdi. Adil Ağa'yı ise ona bağlı Irak-ı Acem emirleri ile birlikte kendi yanında alıyordu.³²⁸ (785/1383-1384)

Daha önce anlatıldığı üzere Sultan Ahmed, Emir Tursun'u öldürüp Bağdad'ı ele geçirmesinden sonra Şah Mansur Muzafferi'yi Huzistan ve Şuşder'in fethi ve idaresi ile görevlendirmişti.

Bu sırada Şuşder'in idaresini Şah Şüca adına Emir İslam sürdürüyordu. Emir İslam, Şah Mansur'un Şuşder'e saldıracağını haber alınca Şah Şüca henüz İsfahan'da

³²⁵ İbn-i Haldûn, IV/795; Mustevfi, Zey-i Târîh-i Guzide, s.112; Kutbi, s.110; Âbrü, zeyl. s.275; Fasîh-i Havâfi, III/121; Mîrhând, V/591; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/248; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Howorth, III/702; İkbâl, s.463; Âzzâvî, II/176; Beyânî, s.73

³²⁶ Kutbi, s.109; Âbrü, zeyl. s.275; Fasîh-i Havâfi, III/121; Mîrhând, V/591-592; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/248; Çani, I/306

³²⁷ Browne, (III/173) Şah Mansur Muzafferi olduğunu söylemiştir. Ancak bu doğru değildir.

³²⁸ İbn-i Haldûn, IV/795; Mustevfi, Zey-i Târîh-i Guzide, s.112; Kutbi, s.110-111; Âbrü, zeyl. s.275; Fasîh-i Havâfi, III/121; Mîrhând, V/592; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/248-249; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Howorth, III/659; Huart, s.16; İkbâl, s.463; Çani, I/309; Beyânî, s.73-74

iken ona bir elçi göndererek durumu ona bildirmiş ve yardım istemişti. Şah Şüca da bunun üzerine Pehlivan Ali Şah adlı bir emirini ona yardım etmesi için bir miktar kuvvetle Şuşder'e gönderdi. Pehlivan Ali Şah ise Emir İslam'ı öldürerek Şuşder'i ele geçirmek istedi ise de bunu başaramadı ve İslam tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu sırada Şah Mansur Şuşder'e ulaşarak burayı fethetti.

Şuşder'de konumunu kuvvetlendiren Şah Mansur civar bölgelere doğru genişlemek niyetini taşıyordu. Bu maksatla da sık sık Loristan bölgesine saldırarak yağmalama hareketlerinde bulunuyordu. Bunun üzerine Loristan hakimi Atabeg Şemseddin Şah Şüca'dan yardım isteyerek kendisine yardım etmesi durumunda Şuşder'i Şah Şüca adına fethedeceğini bildirdi. Şah Şüca ise bizzat kendisi Şuşder'e giderek burayı Şah Mansur'un elinden alma düşüncesindeydi. Ancak tam o esnada Sultan Ahmed Celayir ile Adil Ağa ve Şehzade Bayezid arasında patlak veren saltanat kavgası sırasında Adil Ağa'nın kendisinden yardım istemesi sonucu bu seferi erteleyerek Atabeg Şemseddin'e Sultaniye seferinden sonra bizzat kendisinin gelerek Şuşder'i Şah Mansur'un elinden alacağı cevabını gönderdi.

Şah Şüca, Sultan Ahmed ve Şehzade Bayezid arasındaki ihtilafı anlatıldığı şekilde halletikten sonra Adil Ağa'yı da yanına alarak Loristan üzerinden Şuşder'e yöneldi. Yolu üzerinde bulunan Hürrem Kaleşi'ne ulaşınca kale hakimi Melik İzzeddin'e haber göndererek onun kızını istedi. Ancak İzzeddin kızının Sultan Ahmed ile nişanlı olduğunu söyleyerek onun bu teklifini geri çevirdi. Bunun üzerine Şah Şüca kalenin fethedilmesi emrini verdi. Çaresi olmayan Melik İzzeddin ise kızını Şah Şüca'ya vermeyi kabul ederek bu durumdan kurtuldu. Buradan yoluna devam eden Şah Şüca Şuşder'e giderek burayı kuşattı. Ancak Şah Mansur ile aralarında herhangi bir savaş olmadan ve tam bir netice elde edemeden Şiraz'a geri döndü.³⁸⁹

Şah Şüca Tebriz'den döndükten sonra Şiraz'da zevk ve eğlence ile vakit geçirmeye başladı. Ancak bir süre sonra aşırı derecede içkinin de etkisi ile hastalandı. Hastalığı ağırlaşmış öleceğini anlayınca Timur ve Sultan Ahmed Celayir'e³⁹⁰ birer vasiyet yazarak kendi çocuklarını onlara emanet etti ve 786/1384 yılında Şiraz'da öldü.³⁹¹

زندگانی فرزند سلطان اعظم شهبسوار عرصه فتح و فیروزی معین دنیا و الدین سلطان احمد خلدالله ملکه و سلطانه در مرضی حق سبحانہ و تعالی بسوار سال پایہ باد معلوم فرمودہ باشند و بفرماید کہ در این مدت کہ حوالہ این امر بزرگ بدین ضعیف رفتہ بود بچہ نوع معاض کردہ بحالتی کہ انمی را لزان چلرہ ای نیست رسیدیم و بی حسرت مریم بعد اللہ تعالی سفارش فرزندان بان جناب مرود تا چنانچہ از حسن اخلاق شہریاری سزد ایشان را مخصوص خود دانستہ سخن اعداد حساد کہ سالحست تا چنان روز را منتظراند در حق ایشان نشنود رعایت و مراقبت فرماید چنانکہ در ایران

³⁸⁹ Kutbi, s.109-111; Mirhând, IV/559-561; Hândmir, Habûb's-siyer, III/249,313; Howorth, III/702; İkbâl, s.434; Çani, I/308-309; Beyâni, s.75

³⁹⁰ Kutbi, Şah Şüca'nın Timur'a yazdığı mektuptan bahsetmekle birlikte (s.114) Sultan Ahmed'e yazdığı mektuba değinmemiştir.

³⁹¹ Kutbi, s.111-118; Mirhând, IV/561-566; Hândmir, Habûb's-siyer, III/314; Hammer, I/67; Howorth, III/703; İkbâl, s.434-435; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s.18; Şâbirî, Esnâd u Nâmehâ, s.339; Beyâni, s.75

و تورن پسندیده باشد لخلص و دولتخواهی را چون ضمور باک واقف است مکرر نمی کند
 بگذاشتیم تا کرم او چه میکند
 المحتاج الي الله شاه شجاع³⁹²

Şah Şüca Muzafferî'nin Sultan Ahmed Celayir'e yazdığı 786 h. tarihli mektup

Şah Şüca Muzafferî, Sultan Ahmed'e yazdığı mektubunda, "Dünyadaki her türlü şeyi görüp geçirdiğini, artık kendisinin ölüm zamanının geldiğini, dünyanın nimetlerine hasret gitmediğini, ancak ölümünü dört gözle bekleyenler olduğunu, bu nedenle çocuklarını ona emenet ettiğini söyleyerek Sultan Ahmed'e sultanların ahlakına yakışır bir şekilde onlara kendi çocukları gibi sahip çıkmasını" vasiyet ediyordu.

الله بجمع بیننا و یرفع. بیگانگی نیست تو مائی، ما تو۔ ترتیب این کلمات و تسبیح این مقدمات
 مشتمل است بر اثبات خلوص نیت و مبنی و مشعر است از صفای طویرت و آتفاق و بیگانگی و
 لخلص و محبت و اختصام که مشحون بفتون ارادت و اعتقاد موّضح داشته ایم. مجددا
 معنی و مسوره معروض رأی عالی جناب بزرگوار فرزندى حضرت ملك اسلام شهریار جوانبخت
 نیکونام خسرو باستحقاق، بادشاه علی الاطلاق، خلدالله تعالی آیام ملكه. مظفر می رود.
 اظهار[؟] صمیم و فرط [؟] خاطر سقیم که همواره متوجه و مشغوف جناب ایشان بوده و هست و
 خواهد بود می کنم و لزن طرف نیز همین توقع و التماس داشته ایم دایم و خواهیم داشت.
 ان شاء الله تعالی که اساس این جمعیت و بنیان این مخلصیت روز بروز چون ماه نو در ترقی
 و تزايد باشد چنانکه دور و نزدیک و ترک و تازجیک پسندند و بدانند.

کاین آن اساس نیست که گردد خلل پزیر "لو بست الجبال لو انشقت الاسماء"
 و قرار آنکه بعد قضاه الله تعالی و قدره اگر توفیق ملاقات و حصول دریافت شرف صحبت
 گرامی ملك ملك صفات کریم ذات رفیق گردد و این آرزوی دیرینه از پرده غیب چهره بی عیب
 نماید، روی تو ببینیم بهر روی که هست فرموده خاطر اشرف خدای عزیزی ملكی اعظمی
 بر آن موجب بتقدیم رساند بنوعی که بر آبی مزیدی تصدور نتوان کرد و بهر مهم حاجت و خدمتی
 که فراخور حال اوست و دسترس این ضعیف تواند بود چون رجوع فرمایند بر حسب دلخواه
 آن ملك ملك صفات فلك سمات:

کمروی بر میان جان بندد جان کمروار بر میان بندد

بالله العلی العظیم و بروح بر فتوح مخنوم بدرم سلطان سعید لویس انرا الله برهانه و نقل
 بالمبرات میزانه که ترین عهد و میثاق مخلص مشتاق خلاف نیست و بی خلاف:

بقیامت برم آن عهد که هستم با تو تا بر آن روز نگوئی که وفایت نبود

³⁹² Mirhând, IV/561-566; Ğami, I/320; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s. 18; Şâbirî, Esnâd u Nâmehâ, s. 344; Beyânî, s. 75

مقصود آنکه برین سطور نور اعتماد فرماید. حقا که بی غل و سادق اخلاص را برین گماشتیم که بهیچ وجه من الرجوه در وظیفه خدمات و موالات چنانچه با یستنه علمیان گردد، تقصیری نرود. "والله علی ما قول شهید" هزاران سال در شادی بمائی یا غایه آلمانی. مخلص بجان مشتاق حقا سلطان احمد³⁹³

Sultan Ahmed Celayir'in Şah Şüca'ya cevabı

Sultan Ahmed ise Şah Şüca'ya cevabında, "Bizim aramızda bir fark yoktur sen bensin ben de sen. Bu mektuplar sadece aramızdaki dostluğun, ittifakın ve iyi niyetin ispatı, İslam mülkümün iyi namı hüsrevi, tartışmasız padişahı ve cevanbahi şehriyarının alicenaplığının ve büyüklüğünün yeniden ifadesidir." Diyerek ona övgüler yağdırıyor ve "Aralarında oluşan dostluk sayesinde her ikisinin de daha da güçleneceklerini ifade ederek bu dostluğun baki olacağını ve devam etmesi için kendisinin elinden gelen her şeyi yapacağını, aralarındaki dostluk anlaşmasını kıyamete kadar bozmayacağını" ifade ediyordu.

2.4.4.Sultan Ahmed Celayir'in Sultaniye'yi Fethi: Bu taraftan Sultan Ahmed Celayir ile Şah Şüca'nın anlaşması sonucu Irak-ı Acem kendisine bırakılan Şehzade Bayezid Celayir, Sultaniye'ye döndükten sonra ona bağlı Celayirli emirleri Ömer Kıpçakî ve Emir Cemşid, Sultaniye'yi Şah Şüca'nın emirlerine teslim etmekten ve onlara itaat etmekten kaçındılar. Şah Şüca'nın emirlerinin Sultaniye Kalesi'ne girmelerine engel oldular. Muzafferî askerlerine biraz yiyecek ve içecek verdikten sonra artık onlarla ilgilenmediler. Bu nedenle yaklaşık iki ay sonra yiyecek, içecek ve malzeme sıkıntısına düşen Şah Şüca'nın emirleri kış ortasında Şiraz'a geri dönmek zorunda kaldılar.³⁹⁴

Muzafferî emirlerinin de dönmesinden sonra Sultan Bayezid, Sultaniye ve Irak-ı Acem'de bağımsız bir vaziyette kaldı. Ancak bu durum yaklaşık elli gün³⁹⁵ devam edebildi. Zira Bayezid bağımsız kalmakla birlikte bir otorite ve hükümet mekanizması oluşturamamıştı. Üstelik devlet işlerinde oldukça deneyimli olan Emir Ömer Kıpçakî'yi de sudan bir bahane ile öldürttü. Bunun üzerine diğer emirler de aynı akıbete uğramaktan korkarak her biri bir tarafa dağıldılar.³⁹⁶

İyice yalnız kalan ve zayıf duruma düşen Bayezid, kardeşi Sultan Ahmed'in ani bir saldırısından korunmak için bir süre sonra Sultaniye'yi bırakarak Kazvin'e çekildi. Ancak, Gilan hakimi Melik Timur'un kardeşi Hacı Sultan Gilan tarafından bir ordu ile Kazvin'e yönelince Sultan Bayezid burada da kalamayarak tekrar Sultaniye'ye geri dönmeye mecbur oldu.³⁹⁷

Bütün bu olayları uzaktan izleyen ve aynı zamanda ordu toplamakla meşgul olan Sultan Ahmed 786/1384-1385 yılı baharında, Şehzade Bayezid'in Sultaniye'ye dönmesinden bir ay sonra hazırlıklarını tamamlayarak Bağdad'dan Tebriz'e, oradan

³⁹³ Nevâi, Esnâd u Meccâtübâi, s.23-24

³⁹⁴ Âbrü, zeyl. s.275-276; Fasîh-i Havâfi, III/121; Mirhând, V/592; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/1249; İkbâl, s.463; Dihhucâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme,III/1413

³⁹⁵ Âbrü, (zeyl. s.276) bu sürenin beş ay olduğunu kaydetmiştir.

³⁹⁶ Âbrü, zeyl. s.276; Mirhând, V/592; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/249; Beyânî, s.73

³⁹⁷ Âbrü, zeyl. s.276

da Sultaniye'ye geldi.³⁹⁸ Sultan Bayezid'in karşı koyacak gücü yoktu. Bu nedenle Ahmed Celayir, Bayezid ile anlaşarak şehri barış yolu ile ele geçirdi. Bu esnada Timur'un batıya doğru, Simnan'a kadar ilerlediğini öğrenince onun Sultaniye tarafına da geleceğini düşünerek burada bir süre kaldı. Şehrin idaresi ile ilgili bir takım düzenlemeler yaptı. Kalenin surlarını sağlamlaştırarak şehri o sırada henüz on yaşında olan oğlu Şehzade Akbuka'ya verdi. Kale muhafızlığına Emirçupan Karçı'yi, kale hakimliğine ise Şeyh Mahmud Rahdar'ı³⁹⁹ tayin etti.⁴⁰⁰ Kendisi de kardeşi Şehzade Bayezid'i yanına alarak Tebriz'e⁴⁰¹ geri döndü.⁴⁰² Burada Bayezid'in gözlerine mil çaktirdi.⁴⁰³

2.4.3.Sultaniye'nin Timur'un Askerleri Tarafından Fethi ve Adil Ağa'na Yeniden Ortaya Çıkışı: 786/1384-1385 yılında Sultan Ahmed Tebriz'de iken Timur Horasan'daki fetihlerini genişletmiş ve Asterabad'a kadar ilerlemişti. Aynı yıl içinde Sultan Ahmed'in Sultaniye'den Tebriz'e döndüğü sırada Timur'un elçileri Tebriz'e gelerek onun mesajını getirdiler. Ancak Sultan Ahmed elçileri Tebriz'de kabul etmeyerek kendileri ile Bağdad'da görüşeceğini söyledi ve onları Bağdad'a gönderdi. Onların ardından kendisi de Bağdad'a⁴⁰⁴ hareket etti.⁴⁰⁵

Sultan Ahmed'in Tebriz'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Timur'un ordularının Asterabad ve Rey'i fethettileri, askerlerinin Kazvin'e yaklaştıkları haberi ulaştı. Sultaniye'nin fethinden sonra Şehzade Akbuka ile birlikte şehrin idaresini bu zamana kadar sürdüren devlet erkani ve Celayirli emirleri telaşa kapılarak şehri terketme kararı aldılar. Şehzade Akbuka'ya da yanlarına alarak Sultaniye'yi terkettiler ve Sultan Ahmed'in yanına geldiler.⁴⁰⁶ Sultan Ahmed onların

³⁹⁸ İbn-i Haldün, (IV/795) Bayezid'in yönetiminden hoşnut olmayan bir grubun Sultan Ahmed'e haber göndererek onu Sultaniye'ye davet ettiklerini kaydetmiştir.

³⁹⁹ Mirhând, (V/592), Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/249); İkbâl, (s.463), Candar

⁴⁰⁰ Grousset, (s.403) İbn-i Arabşâh'ı kaynak göstererek Sultan Ahmed Celayir'in Timur'un geldiğini öğrenince derhal şehri boşalttığını ve Tebriz'e kaçtığını yazmıştır. Ancak İbn-i Arabşâh'da böyle bir ifade yoktur.

⁴⁰¹ Mirzavahid, (vr.313) ve Muhammed Hasan Han, (I/637) Sultan Ahmed'in Bayezid'i Bağdad'a gönderdiğini yazmıştır.

⁴⁰² Bu dönemden sonra hakkında Bayezid hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Darkot, bugünkü Doğu Bayezid ilçesinin adını bu şehzadeden almış olması gerektiğini söylemektedir. (Darkot, Besim, "Bayezid", IA, II/368)

⁴⁰³ Şâmi, s.97; Yazdî, Şerifu'd-din Ali, Zafernâme, I-II, neşr. Muhammed Abbasi, Tahran, 1336 hş. I/283; Mustevfi, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.113; Fasîh-i Havâfi, III/121; Âbrû, zeyl, s.276; Mirhând, V/592; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/249; Deguignes, VI/82; Mirzavahid, vr. 315; Howorth, III/660; Lane Pool, Düvel-i İstamiyye, s.391; Zeyneloğlu, s.74; İkbâl, s.463,619; Beyânî, s.75; Yınanç, "Celayir", IA, III/6-7; Güngör, s.137; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.260

⁴⁰⁴ Yakubovski, (Altınordu ve Çöküşü, s.222) Sultan Ahmed'in Sultaniye'de Timur ile karşılaşmış ancak yenildiğini, Timur'un Tebriz abalisi ve aristokratları tarafından davet edilmesine rağmen daha öncelikli işleri nedeniyle Tebriz'e gitmediğini söylemektedir. Ancak diğer kaynakların hiç birisinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴⁰⁵ Âbrû, zeyl, s.276; Fasîh-i Havâfi, III/122; Mirhând, V/592-393; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/249; İkbâl, s.463; Beyânî, s.76; Manz, Beatrice Forbes, Ber Âmeden u Fermânrevâi-yi Teymür, Cambridge, 1990, Farça'ya çev. Mansür Sefat-gul, Tahran, 1377 hş., s.97; Fâiki, Azerbaycan, I/497

⁴⁰⁶ İbn-i Arabşâh, (s.179) bu olayı daha farklı kaydederek şöyle demiştir. "İrak-ı Acem memleketleri tamamen Timur tarafından fethedilince ve bu haber Irak-ı Arab padişahı Sultan Ahmed'e ulaşınca kızarak Santay adlı bir emirini kalabalık bir ordu ile Çağataylılar'ın üzerine gönderdi. Onun geldiği haberi Timur'a ulaşınca büyük bir ordusu onun karşısına gönderdi. İki ordu Sultaniye'de karşı karşıya geldi. Santay'ın ordusu Timur'un ordusunun karşısında dayanamayarak hezimeye uğradı ve kaçarak Bağdad'a döndüler. Sultan Ahmed Santay'a bir çok istence yaptıktan sonra ona kadın elbisesi giydirek şehirde dolatırdı.

bu davranışlarına oldukça kızarak onları korkaklıkla suçladı ve bu emirlere kadın elbisesi giydirerek onları şehirde bu elbiselerle dolaştırdı. Sultaniye ise o civarda bulunan Timur'un emirlerinden Emir Abbas ve diğer yirmi kadar emir tarafından herhangi bir güçlükle karşılaşmadan fethedildi.⁴⁰⁷

Fakat çok geçmeden o sıralarda Tebriz civarında buharan Sultan Ahmed Celayir'in emirlerinden Hacı Minkutluğ etraftaki bir grup kale komutanı ile anlaşarak Sultaniye'ye yöneildi ve şehre gönderdiği adamları kanalı ile Sultan Ahmed'in Celayirli Ordusu ile Sultaniye'ye gelmekte olduğu şayiasını yaydı. Bunu doğru sanan Timur'un emirleri ona karşı koyamayacakları korkusu ile Sultaniye Kalesi'ne kapandılar. Halk ise Timur'un adamlarına karşı ayaklanarak şehirde büyük bir yağmalama ve katliama giriştiler. Timur'un emirleri tarafından Timur'a gönderilmek üzere halktan toplanan hazine ve malları yağmaladılar. Timur'un muhassıllarını ve askerlerinin bir kısmını da öldürdüler. Ancak daha sonra Timur'un emirleri bu haberin yalan olduğunu anlayınca kaleden çıkarak Emir Minkutluğ'u yakaladılar ve asi halkı da kılıçtan geçirdiler. Şehir tekrar Timur'un emirlerinin hakimiyetine geçti (786/1384-1385).⁴⁰⁸

Timur ise 787/1385-1386 yılının bahar mevsiminde Sultaniye'ye geldi. Şiraz'a haber göndererek Şah Şüca tarafından alıkonularak Şiraz'a götürülen ve onun ölümünden sonra oğlu Zeynel Abidin'in hizmetinde kalan Adil Ağa'yı yanına çağırdı.⁴⁰⁹ Sultaniye'nin idaresini tekrar ona başışladı.⁴¹⁰

Timur'un ayrılmasından sonra Adil Ağa yeniden Sultaniye'ye yerleşti. Beraberinde çok az mülazımı ve kuvveti bulunuyordu. Ayrıca Sultaniye son olaylardan sonra boşalmış, halk başka yerlere göç etmişti. Adil Ağa büyük gayretler sarfederek civar yerleşim birimlerinde yaşayan bir çok kimseyi Sultaniye'ye getirtti.⁴¹¹ Şehri yeniden imar etti. Halktan ve etraftan topladığı askerlerle kısa sürede yaklaşık 2000 atlıdan oluşan yeni bir ordu teşkil etti.⁴¹²

Sultan Ahmed bu sırada Bağdad'da bulunuyordu. Timur'un Semerkand'a geri döndüğünü öğrenince Tebriz'e geldi. Oradan da Sultaniye üzerine yürümek için hazırlıklar yapmak üzere Ucan'a gitti. O sırada Timur'un ordularının önünden kaçan Emir Veli de gelerek Ucan'da Sultan Ahmed'e katıldı. Sultan Ahmed onu sıcaklıkla kabul ederek kendi himayesine aldı. Beraberinde bulunan askerlerini takviye ederek silahlandırdı. Bir süre sonra da Celayirli ordusunu, Emir Suntay'ın emrinde Adil

⁴⁰⁷ Şâmi, s.97; Yezdî, Zafernâme, I/283; Mustevî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.113; Fasîh-i Havâfi, III/122; Âbrü, zeyl. s.276-277; Mirhând, VI/142-143; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/436-437; Deguignes, VI/82; Howorth, III/660; İkbâl, s.619; Beyâni, s.76

⁴⁰⁸ Fasîh-i Havâfi, III/122; Âbrü, zeyl. s.277; Mirhând, VI/143

⁴⁰⁹ İkbâl, (s.463) Sultan Ahmed'in Sultaniye'yi oğlu Akbuka'ya bırakarak Bağdad'a gitmesinden sonra Adil Ağa'nın onun yokluğundan istifade ederek Sultaniye'ye geri döndüğünü ve burayı ele geçirdikten sonra Timur'un gelişine kadar burayı elinde tuttuğunu söylemiştir. Ancak diğer bütün kaynaklarda Timur'un Adil Ağa'yı Şiraz'dan çağırarak buranın yönetimini ona bıraktığı belirtilmiştir.

⁴¹⁰ Şâmi, s.97; Yezdî, Zafernâme, I/284-285; Mustevî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.114; Fasîh-i Havâfi, III/123; Âbrü, zeyl. s.277; Mirhând, VI/143; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/437; Howorth, III/660; İkbâl, s.619; Âzzâvî, II/178; Beyâni, s.76; Manz, s.97;

⁴¹¹ Beyâni, (s.77-78) kaynak göstermeksizin bu sırada Şehzade Bayezid'in de Tebriz'den kaçarak Adil Ağa'nın yanına geldiğini yazmıştır. Elde mevcut kaynaklarda ise Bayezid'in Sultan Ahmed tarafından Tebriz'e götürülüp gözlerine mil çekilmesinden sonraki akıbeti hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn-i Haldûn, (IV/795) ise Sultan Ahmed'in Bayezid'i Tebriz'e götürmesinden sonra onun gözlerine mil çektiğini, Bayezid'in bu olaydan bir süre sonra Bağdad'da öldüğünü kaydetmiştir.

⁴¹² Âbrü, zeyl. s.277; Mirhând, V/593; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/249; İkbâl, s.596

Ağa'yı itaat altına alması için Emir Veli'nin kuvvetleri ile birlikte Sultaniye'ye gönderdi. Kendisi hasta olduğu için onlarla birlikte gidemeyerek Tebriz'e döndü.

Sultan Ahmed Celayir Tebriz'e dönünce hastalığı arttı ve ölüm noktasına geldi. Hatta uzun bir süre kendinden geçerek baygın bir halde yatmak zorunda kaldı. Bunun üzerine halk arasında Sultan Ahmed'in öldüğü söylentileri yayıldı.⁴¹³

Adil Ağa, Sultan Ahmed'in ölüm haberini duyunca Celayirli topraklarını kendi tasarrufuna almak için daha büyük bir şevkle savaş hazırlıklarına devam etti. Her bir emirini ordu ve silah toplamaları için bir ayrı bölgeye gönderdi. Kendisi de Sultaniye'de hazırlıklarla meşgul oldu.

Kısa bir süre sonra Adil Ağa'ya Celayirli ordusundan Emir Hacı Sultan'ın öncü kuvvet olarak Zencan'a ulaştığı haberi geldi. Bunun üzerine damadı Emir Lütfullah emrindeki bir orduyu Emir Hacı Sultan'ın ordusuna baskın yapması için Zencan'a gönderdi. Ancak Emir Lütfullah'ın ordusundan bir kişi kaçarak bu planı Emir Hacı Sultan'a önceden haber verince Emir Lütfullah'ın ordusu çok ağır bir yenilgiye uğradı ve her şeylerini bırakarak bezimette Sultaniye'ye geri dönmek zorunda kaldılar. Galibiyetten oldukça emin olan Adil Ağa bu ağır yenilgi ile şaşkına döndü ise de hâlâ Sultan Ahmed'in öldüğünü düşündüğü ve er geç Celayirilerin dağılacığını ümit ettiği için savaşa devam etti. Aynı yılın şaban ayının 24'ünde Emir Suntay, Emir Veli ve diğer Celayirli emirlerinin komutasındaki Celayirli ordusu Sultaniye'ye ulaşarak Şehri muhasaraya aldılar. Adil Ağa, Sultan Ahmed'e itaat etmeyi kabul etmediği için şehri savunmaya devam etti. Muhasara oldukça uzun zaman devam etti. Bir yandan muhasara devam ederken bir yandan da karşılıklı elçiler gidip geliyordu. İki taraf arasındaki görüşmeleri Emir Veli'nin mülazımı Ferhad Ağa gerçekleştirdiği ve görüşmeler oldukça uzun sürdüğü için Celayirli ordusunun başkomutanı durumundaki Emir Suntay, Emir Veli ve Adil Ağa'nın bir ittifak yapacaklarından şüphelenerek Sultan Ahmed'e bir mektup yazdı ve endişelerini dile getirdi.⁴¹⁴

Bu sırada Sultan Ahmed'in hastalığı devam ediyordu ve bütün doktorlar Bağdad'ın havasının onun hastalığına iyi geleceğini söylüyorlardı. Bu nedenle Bağdad'a gitmeye karar vermişti. Sultan Ahmed, Emir Suntay'dan gelen haber üzerine mülazımı Hacı Mansur Hacı'yi o sırada kendi yanında bulunan Adil Ağa'nın oğlu Emir Hüseyin ile birlikte Sultaniye'ye gönderdi. Emir Hüseyin'i de babasını itaate ikna ile görevlendirdi. Sultan Ahmed, Emir Suntay'a gönderdiği mesajda kendisinin Bağdad'a gideceğini, Adil Ağa'yı itaat için gayret göstermelerini, kabul ederse hep birlikte Bağdad'a gelmelerini, kuşatmanın uzaması halinde Emir Veli'nin Tebriz'e gelerek şehrin idaresini üstlenmesini, zira buranın idaresini Emir Veli'ye bağışladığını, kendisinin de muhasaraya devam etmesini istedi. Bunun üzerine Emir Suntay, Emir Uzun Hasan adlı bir mülazımını yeniden Adil Ağa'ya gönderdi. Ancak Adil Ağa bu teklifi kabul etmediği gibi elçiyi de kendi yanında alıkoydu. Bunun üzerine savaş yeniden başladı. Emir Suntay muhasaraya devam ederken Emir Veli'de Tebriz'e döndü.⁴¹⁵

⁴¹³ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.114; Âbrü, zeyl, s.277-278; Fasih-i Havâfi, III/123-124; İbn-i Ârabsân, s.112; Mirhând, V/593; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/249; İkbâl, s.596; Âzzâvi, II/194; Beyâni, s.76

⁴¹⁴ Âbrü, zeyl, s.278-280; Mirhând, V/593-594; İkbâl, s.596

⁴¹⁵ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.114-115; Âbrü, zeyl, s.280-281; Mirhând, V/594-595; İkbâl, s.596; Beyâni, s.76-77

Emir Suntay Sultaniye'nin muhasarasına Emir Veli'nin Tebriz'e dönmesinden sonra bir ay daha devam etti. Bir ay sonra Deşt-i Kıpçak hükümdarı Toktamış Han'ın ordusunun Azerbaycan'a geldiği ve Tebriz'i işgal ettiği haberi ulaşınca Emir Suntay Sultaniye'nin artık düşmek üzere olduğunu düşünerek Emir Hacı Sultan'ı bir miktar askerle Sultaniye'de bırakarak kendisi 5000 askerle Tebriz'e döndü.⁴¹⁶ Ancak Emir Suntay'ın Sultaniye'den ayrılmasından üç gün sonra yani 787/1385 yılı zilkade ayının 1'inde Adil Ağa şehir halkını da teşkilatlandırarak aniden kaleden çıktı ve Hacı Sultan'ın emrindeki Celayirli askerlerine saldırdı. Celayirli ordusu hezimete uğrayarak her biri bir tarafa dağıldı. Emir Hacı Sultan yakalanarak öldürüldü. Bu şekilde Adil Ağa bir kez daha Sultan Ahmed'in elinden kurtulmuş oldu.⁴¹⁷

2.4.6. Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı İstilasası: Timur'un İran'a yöneldiği sıralarda Altınordu Devleti sultanı Toktamış Han ile Sultan Ahmed Celayir arasında iyi ilişkiler mevcuttu. Toktamış Han, Timur'un Horasan'a yönelmesinden sonra Sultan Ahmed Celayir'e birbiri ardına elçiler göndererek Timur'a karşı işbirliği teklif ediyordu. Son olarak da Saray kadısı Sultan Ahmed'e elçi olarak Bağdad'a göndermişti. Toktamış Han'ın elçisi Bakü Derbendi'ne ulaştığında Timur'un Asterabad ve Rey'i fethettiğini ve Sarı Kamyş'ta kış geçireceğini öğrenince durumu Toktamış Han'a bildirmiş ve onu önlem alması gerektiği konusunda uyarılmıştı. Bu haber üzerine ise Toktamış Han, Derbend'in muhtemel bir saldırıya karşı müdafaası için 50.000 kişilik bir Özbek ordusunu bu bölgeye göndermişti.

Saray Kadısı ise bu haberi gönderdikten sonra Bağdad'a gitmişti. Toktamış Han'ın elçisinin maiyetinde oldukça güzel bir Moğol genci bulunuyordu. Sultan Ahmed öteden beri sapık ilişkileri ile meşhur idi. Sultan Ahmed bu gence ilgi duyunca ve bu elçinin kulağına gidince derhal Bağdad'ı terkederek durumu Toktamış Han'a haber verdi. Toktamış Han bunu duyunca bu hakareti kendisine yapılmış olarak kabul etti⁴¹⁸ ve Bakü Derbendi'nde bulunan emirlerine⁴¹⁹ Sultan Ahmed'i yakalayarak kendi huzuruna getirmelerini emretti.⁴²⁰

Bunun üzerine 50.000 kişilik Özbek ordusu 787/1385 yılı zilkade ayında Tebriz'e yöneldi. O sıralarda Sultan Ahmed adına Tebriz hakimi olan Emir Veli onlara karşı koyamayacağını anlayınca Tebriz'i terkederek Halhal tarafına kaçtı. Savunmasız kalan Tebriz halkı ise Özbek ordusunun Tebriz'e girişine engel olmak için seferber oldular. Şehrin bütün giriş ve çıkışlarını engeller koyarak kapadılar. Toktamış Han'ın ordusu Tebriz'e ulaşarak yaklaşık bir hafta boyunca şehri almak için uğraştı ve bir haftanın sonunda şehri ele geçirdi. Tebriz'de eşi benzeri görülmemiş bir katliam ve yağmaya girişiler. İşlerine yarayacak her ne varsa yağmaladılar. Bütün cami, medrese ve büyük binaları yerle bir ettiler. Çok sayıda

⁴¹⁶ İbn-i Arabşâh, (s.112) Emir Suntay'ın, Sultaniye'de Timur'un orduları ile çarpıştığını ve hezimete uğrayarak Bağdad'a kaçtığını, Sultan Ahmed Celayir'in ise buna kızarak Emir Suntay'ı işkencelere tabi tuttuğunu ve kadın elbisesi giydirerek şehirde dolaştığını yazmıştır. Ancak bu bilgi diğer hiç bir kaynak tarafından teyit edilmemiştir.

⁴¹⁷ Mustevfi Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.118-119; Âbrü, zeyl, s.282-283; Mürhând, V/595-596; Beyâni, s.78

⁴¹⁸ Aka, (Timur ve Devleti, s.13) Toktamış Han'ın amacının Timur'un Azerbaycan'a yerleşmesinin önüne geçmek olduğunu söylemiştir.

⁴¹⁹ Bakıhanov, (Gulistan-i İrem, s.76); İkbâl, (s.597); Beyâni, (s.77). Aka, (Timur ve Devleti, s.13) ve Fâikî, (Azerbaycan, I/498) bizzat Toktamış Han'ın kendisinin geldiğini yazmışlardır.

⁴²⁰ Âbrü, zeyl, s.281; Mürhând, V/595; Howorth, III/660; Âzzâvi, II/230; Beyâni, s.77; Fâikî, Azerbaycan, I/498

insanı katlettiler⁴²¹ genç ve güzel kadın ve erkekleri esir alarak bir kaç gün sonra kendi yurtlarına geri döndüler 787/1385-1386⁴²²

2.4.7. Tebriz'in Adil Ağa Tarafından İşgali: Öte yandan, Toktamış Han'ın ordusunun Tebriz'e yöneldiği haberini aldıktan ve yanına 5000 asker alarak Sultaniye'nin muhasarasını Hacı Sultân'a bıraktıktan sonra Tebriz'e gelen Emir Suntay Tebriz'e yaklaştığı sırada şehrin Toktamış'ın askerleri tarafından işgal edildiğini ve Özbek ordusuna karşı bir şey yapamayacağını anlayınca burada kalmadan doğrudan Bağdad'a, Sultân Ahmed'in yanına gitti.⁴²³

Özbek ordusunun şehri yağmalayıp viran ederek Tebriz'den ayrılmasından sonra Sultân Ahmed Celayir, Tebriz'in hükümetine Emir Uzun Şemseddin'i tayin etti. Kendisi de Bağdad'da kalmaya devam etti.

Adil Ağa, Celayirli ordusunun Sultaniye'yi muhasarası sırasında kendi emirlerinden Emir İsa adlı birini Timur'un Horasan'da bulunan oğlu Şehzade Miran Şah'ın yanına göndererek ondan yardım talep etmişti. Miran Şah o sırada Semerkand'da bulunan Timur'dan izin alarak Emir Muhammed Sultân Şah komutasındaki kuvvetli bir orduyu Adil Ağa'ya yardımcı olmaları için Irak-ı Acem'e gönderdi. Ancak onlar Sultaniye'ye ulaşmadan Adil Ağa, Celayirli kuşatmasını kırarak onları hezimete uğrattı ve Emir Muhammed Sultân Şah'a haber göndererek durumu onlara bildirdi. Kendisinin Tebriz'e saldırmak için harekete geçeceğini onların da Tebriz'e gelmelerini istedi.⁴²⁴

Adil Ağa Tebriz'e hareket için hazırlıklarına devam ederken 787/1385-1386 yılı kış başında damadı Emir Lütfullah, Kara Bestam Cagir ve diğer bir kaç emiri komutasındaki bir orduyu öncü kuvvet olarak Tebriz'e gönderdi. Bu emirler gelerek Meyane'de karargah kurdular. Buradan Emir Mahmud Halhali ve Emir Veli ile işbirliği yapmak için onlara elçi gönderdiler. Bunu haber alan Tebriz Hakimi Uzun Şemseddin onları püskürtmek için Emir Şeyh Hasan Kopçacı emrindeki yaklaşık 2000 atlıyı onların üzerine gönderdi. Emir Şeyh Hasan Kopçacı, Meyan'a kadar gelerek ansızın Emir Lütfullah'ın emrindeki Adil Ağa'nın öncü kuvvetlerine baskın

⁴²¹ Bu olay, Mustevî, (Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.117-118) tarafından daha farklı anlatılmıştır. "...Toktamış'ın ordusu şehri ele geçiremeyeceğini anlayınca Emir Veli'ye haber göndererek onu barışa davet ettiler. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, şehir halkı onlara 50 altın tümen verecek, onlar da Tebriz'i terkedeceklerdi. Ertesi gün şehrin ileri gelenlerini topladılar ve her bir Hacı'nin bir altın tümen hazırlayarak bir gün sonra getirip teslim etmesini kararlaştırdılar. Ertesi gün Emir Veli'nin nökerleri geldiler ve onların hazinedarlarını getirerek altını saymaya başladılar. Şehir halkı ise gizlice silahlarını kuşanarak Toktamış'ın askerlerine saldırmak için harekete geçtiler. Ancak Toktamış'ın askerleri anlayarak kılıçlarını çektiler ve şehre dağıldılar. Şehirde yağma ve katliama giriştiler. Artık halkın karşı koyma gücü kalmadı. Sekiz gün boyunca yaklaşık 100.000 acımasız kafir şehirde öldürüyor ve yağmalıyorlardı. Hiç kimseye acımıyorlardı. Kadın ve erkekler yolların, sokakların ve mahallelerin başında oturtuluyor, o kafirler gelip geçiyorlar, kadın ve kız ve erkeklerden genç ve güzel olanlarını alıp götürüyorlar, bazılarını alarak evlerine götürüyorlar ve büyük işkenceler yapıyorlardı. Eğer bir katip bir yıl boyunca bu şehrin ve bu müslümanların başlarından geçen hikayeyi yazsa bitiremez. Belki onun sadece bir kısmını çizebilir.

⁴²² Âserebâdî, Aziz b. Erdesîr, Bezmi u Rezm, neşr. Köprülüzade Mehmed Fuad, İstanbul, 1928, s. 17; Şâmi, s.97-98; İbn-i Haldûn, IV/796; Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.116-119; Fasûh-i Havâfî, III/125; Âbrû, zeyl, s.281-282; Mirhând, V/595; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/437-438; Kazvîni, Lubbu'l-ıcvârîh, s.260; Câffârî, Cihân-ârâ, s.216; el-Karâi, II/638; Müneccimbaşî, III/11; Howorth, III/660; Âzzâvî, II/230-231; Yakubovski, Alınordu ve Çöküşü, s.223; Nağcevanî, Mecâddu'l-ıcvârîh, s.47; Karzoğlu, Kars Tarihi, s.462-464; Fâiki, Azerbaycan, I/498

⁴²³ Mustevî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.118; Âbrû, zeyl, s.282

⁴²⁴ Âbrû, zeyl, s.283-284; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/438; Beyânî, s.78

yaptı. Adil Ağa'nın kuvvetleri bu ani baskın karşısında hezimete uğrayarak kaçmaya başladılar. Celayirli kuvvetler ise onları takibe koyuldular.⁴²⁵

O sırada Adil Ağa da kendisine yardım için gelen Timur'un emiri Muhammed Sultan Şah'ı Eber'de karşılayarak Suitaniye'ye götürmüş, burada onları bir gün ağırladıktan sonra Tebriz'e doğru yola çıkmışlardı. Adil Ağa, Cemal-âbâd bölgesine yaklaştığında, Celayirli baskınına uğrayarak kaçan kendi emirleri ile karşılaştı. Emir Lütfullah ve diğerleri Adil Ağa'nın geldiğini görünce tekrar toparlanarak kendilerini takip eden Celayirli askerlerle savaşmaya başladılar. Adil Ağa'nın ordusunun geldiği haberini alan Celayirli askerleri ise onunla savaşacak güçleri olmadığı için dağılıp kaçmaya başladılar. Kaçan Celayirli askerlerden 700 kişi esir edildi. Bütün malları yağmalandı.⁴²⁶

Adil Ağa ve Muhammed Sultan Şah burada üç gün kalarak Emir Veli ile ilgili problemi hallettiler. Timur Horasan'a yöneldiğinde Mazenderan bölgesinde bulunan Emir Veli'ye ve o bölgedeki diğer emirlere mektup yazarak onları kendisine itaat etmeye davet etmiş. Emir Veli ise ona kaba bir cevap yazmıştı. Emir Veli, Timur'a itaat etmeyi reddetmekle birlikte onun Mazenderan tarafına gelmesinden endişe ederek her ihtimale karşı Şah Şüca ile Sultan Ahmed Celayir'e ayrı ayrı mektup yazarak onları Timur'a karşı ittifaka davet etmiş, mektubunda kendisinin hem Celayirli hem de Muzafferoğulları Devletinin sınırında yer aldığını, Timur'un kendisini ortadan kaldırması halinde sıranın onlara da geleceğini, kendisi Timur'a karşı durabilirse onların da hayatta kalma ümidinin olduğunu belirtmişti. Sultan Ahmed bu mektuba, Timur'un Bağdad ve Azerbaycan'a kadar nüfuz etmesi ihtimalinin zayıf olduğu, ayrıca Irak ve Azerbaycan'da da savaşların devam ettiği cevabını vererek Emir Veli ile işbirliğine yanaşmamıştı.

Sultan Ahmed ve Şah Şüca'dan umduğu yardımı alamayan Emir Veli de Timur'un Asterabad ve Mazenderan'a saldırmasından sonra ona karşı koyamamış ve onun önünden kaçarak Ucan'da Sultan Ahmed'e sığınmıştı.⁴²⁷

Sultan Ahmed, Emir Veli'ye yazdığı cevapta şunları söylemişti. *"Eli kolu kırık zavallı bir adamın elinden ne gelir? Topal bir Çağataylı hangi cesaretle Irak toprağına ayak basabilir? Mekanın mekandan çok farkı vardır. Sakın Irak'ı Horasan sanma! O bizim diyarımıza yönelmeye niyet ederse ölümü göze almış ve kendi ayağı ile ölüm arsasına gelmiş demektir. Biz savaş elbisesini giyince, sayısız kahramanlarımızla bize baş kaldıranların başını eğdirir ellerini elimizin altında ezeriz"*⁴²⁸

Bahsedildiği üzere Toktamış'ın ordusunun Tebriz'e saldırmasından sonra kaçarak Halhal'a gelen Emir Veli, Mahmud Halhali'ye sığınmıştı. Bu nedenle Emir Veli'yi ele geçirmek isteyen Emir Muhammed Sultan Şah ve Adil Ağa, Halhal hakimi Mahmud Halhali'ye haber göndererek Emir Veli'nin Timur'a karşı asi olduğu gerekçesi ile kendilerine teslim edilmesini istediler. Mahmud Halhali başlangıçta Emir Veli'ye bir kötülük yapmayacağına dair söz verdiği için onu kendilerine teslim etmekten kaçındı ise de Timur ordularının kendi üzerine saldıracağı korkusu ile onu yakalayarak Timur'un emirlerine teslim etti. Emir Veli

⁴²⁵ Âbrü, zeyl. s.284

⁴²⁶ Mustevfî, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.120; Âbrü, zeyl. s.284-285; el-Karâi, II/6-11; İkbâl, s.597; Beyânî, s.79-80

⁴²⁷ Âbrü, zeyl. s.277; İbn-i Ârabşâh, s.68-69; Çani, I/377-378; Beyânî, s.79; Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1991, s.12

⁴²⁸ İbn-i Ârabşâh, s.69; Çani, I/378

burada Timur'un fermamı gereği öldürüldü. Baş o sıralarda henüz Semerkand'da olan Timur'a gönderildi. (sefer 788/1386)⁴²⁹

Adil Ağa ve Timur'un emirleri burada bu meseleyi de hallettikten sonra hep birlikte Tebriz'e yöneldiler. O sırada Toktamış Han'ın askerlerinin istilasından yeni kurtulmuş olan Tebriz halkı perişan bir halde idi. Bu nedenle Adil Ağa'ya karşı koymadan şehri ona teslim ettiler. Adil Ağa Tebriz'de bazı düzenlemeler yapıp halkı sakinleştirdikten sonra Ucan'a giderek burada karargah kurdu. Yaklaşık dört ay boyunca Ucan'da kaldı. Bu arada Timur 788/1386 yılında İran'a üç yıllık seferine başlamış ve Horasan'a kadar gelmişti. Adil Ağa dört ay sonunda Timur'un daveti üzerine onunla görüşmek için Emir Muhammed Sultan Şah ile birlikte Horasan'a gitti ve burada Timur ile görüştü.⁴³⁰

2.4.3. Timur'un Üç Yıllık İran Seferi ve Adil Ağa'nın Katli: Timur, Adil Ağa ve Emir Muhammed Sultan Şah Asterabad bölgesinde iken Sultan Ahmed Celayir'in ordusuyla yeniden Tebriz'e yöneldiği haberi geldi. Bunun üzerine Timur, Şehzade Emir Afşar Küregen ve Emir Şeyh Ali Bahadır'ın oğlu Emir İlyas'ı öncü kuvvet olarak Tebriz tarafına gönderdi. Kendisi de hazırlıklarını tamamladıktan sonra onların ardından yola çıktı. Üç gün sonra da Timur bölgeye ulaştı. Ucan'da Adil Ağa ve Timur'un orduları bir araya geldiler. Bu arada Timur'un Tebriz'e yöneldiği haberini alan Sultan Ahmed ise onunla savaşı göze alamayarak Tebriz'de iki hafta kaldıktan sonra Bağdad tarafına kaçmıştı. Timur, Hacı Seyfeddin adlı bir emirini diğer bir kaç emirle birlikte Sultan Ahmed'in takibi ile görevlendirdi. Kendisi de önce Nahçıvan'a oradan da Tebriz'e geldi. Tebriz'in önde gelenlerinden Kadı Giyaseddin, Kadı Abdullatif ve devrin meşhur hattatı Hacı Hacı Muhammed Bendgâr onu karşılamaya gelerek aman dilediler. Timur şehir halkını bağışladı. Ancak burada bulunan kendi sanat ve mesleklerinde meşhur olan bütün sanatçı, sanatkâr ve meslek sahiplerini Semerkand'a gönderdi. Bu taraftan ise Timur'un emirleri hızla Sultan Ahmed Celayir'in peşinden giderek ona yetişince, Sultan Ahmed bütün ağırlıklarını (ağruk) bırakarak canını kurtarmayı tercih etti. Emir İlyas, emrindeki bir miktar kuvvetle Nemekzar bölgesinde Sultan Ahmed'e yetişti ise de Sultan Ahmed'in kuvvetlerinin geri dönerek onlarla savaşması ve Emir İlyas'ın ağır bir şekilde yaralanması neticesinde Sultan Ahmed kaçmayı başardı. Timur'un emirleri Sultan Ahmed'in kaçarken yolda bıraktığı bol miktardaki ganimetle geri döndüler. Bu esnada Adil Ağa'da kendisini çekemeyenlerin tahrikleri neticesinde Timur'un emri ile 788/1386 yılı şaban ayının 27'sinde öldürüldü. Sultaniye'nin idaresi Muhammed Sultan Şah'a verildi.⁴³¹

Asıl adı Şücaeddin Adil olan Adil Ağa kimi kaynaklarda Sarı Adil (Sarı Adil) ve Sarı Saltuk olarak da meşhurdur.⁴³²

⁴²⁹ Yezdi, Zafernâme, I/288; Fasih-i Havâfi, III/122; Âbrû, zeyl, s.285; İbn-i Ârabsâh, s.69; Mîrhând, VI/147; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/438; İkbâl, s.597; Beyânî, s.79

⁴³⁰ Mustevfi, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.120; Âbrû, zeyl, s.285; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/438; İkbâl, s.597-598; Mişkintî, s.288-289; Beyânî, s.79; Fâikî, Azerbaycan, I/498-499

⁴³¹ Şâmi, s.99; İbn-i Haldûn, IV/796; Yezdi, Zafernâme, I/289; Mustevfi, Zeyl-i Târih-i Guzide, s.121-122; Fasih-i Havâfi, III/12; Âbrû, zeyl, s.286-288; İbn-i Ârabsâh, s.115-116; Mîrhând, VI/145-146; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/438; İkbâl, s.598; Beyânî, s.79

⁴³² Kutbi, s.107; Mîrhând, VI/147; ei-Karâi, II/611; Sümer, "İlhanlı Hakîmdarları", BELLETEN, LIII-206/191; Manz, s.131

Adil Ağa, küçük yaşında Abaka Han'ın⁴³³ mülazımı olarak kurçilere yardım ile görevli idi. Daha sonra yine Abaka Han'ın emri ile Bağdad'da bulunan Silahhanede şahnelik görevine getirildi. Celayiriler döneminde Süleyman Atabeg'in emrinde Bağdad şahneliğine yükseldi. Sultan Uveys Bahadır Han zamanında Irak-ı Acem'in Şehzade Şeyh Ali'ye verilmesi sırasında Şeyh Ali'nin naibliğine getirildi ve Sultaniye şehri de kendisine iktâ edildi. Sultan Uveys'in ölümüne kadar da Şehzade Şeyh Ali'nin naibi olarak bütün Irak-ı Acem'in yönetimini devam ettirdi.⁴³⁴

Sultan Hüseyin bahsinde anlatıldığı üzere kendisi, Şehzade Şeyh Hasan'ın Sultan olmasını istemesine rağmen Azerbaycan emirleri tarafından Şeyh Hasan'ın katledilerek Hüseyin'in sultan ilan edilmesine ses çıkarmayarak Sultan Hüseyin'in yardımına koştuktan geri kalmadı. Sultan Hüseyin bahsinde anlatıldığı üzere özellikle de bu dönemden sonra Adil Ağa'nın iktbal yıldızı yükseldi ve Celayirî Devleti yönetiminde büyük bir nüfuz kazandı. Devlet idaresini tamamen kendi eline geçirdi.⁴³⁵

Sultaniye'de teşkil ettiği kalabalık kuvvetlerle büyük bir güce kavuştu ve bu bölgede müstakil olarak hükümet etti. Sultan Hüseyin'in Sultan Ahmed tarafından öldürülmesinden sonra ona karşı muhalefet ederek Şehzade Bayezid'i sultan ilan etmesi ile başlayan süreçte sürekli olarak Sultan Ahmed ile mücadele içinde oldu. Ancak sonunda Sultan Ahmed'e karşı koyamayacağını anlayarak Muzafferi Devleti padişahu Şah Şüca'dan yardım istemesi kendisinin oldukça zor durumlara düşmesine neden oldu. Sultan Ahmed Celayir ile Şah Şüca'nın anlaşması sonucunda Adil Ağa Sultaniye'yi kaybetti ve Şah Şüca tarafından Şiraz'a götürüldü. Timur'un İran'a yöneldiği tarih olan 787/1385-1386 yılına kadar Şiraz'da yaşayan Adil Ağa bu tarihte Sultaniye'nin Timur'un askerleri tarafından fethedilmesinden sonra Timur tarafından Sultaniye'ye davet edilerek Sultaniye'nin idaresi kendisine başışlandı. Bu tarihten sonra ölünceye kadar Timur'un emrinde kalan Adil Ağa gerek Timur'un olmadığı zamanlarda Sultaniye'nin idaresinde keyfî davranması, ve devlete ait olan parayı kendisine iktidar kazandırmak için harcaması gerekse de onun yükselmesini çekemeyen diğer emirlerin Timur'u tahrik etmeleri sonucunda 788/1386 yılında Timur'un emri ile öldürüldü.⁴³⁶

Timur 788/1386 yılında Tebriz'i fethettikten sonra Emir Muhammed Sultan Şah, Can Hâce, Emir Devlet Şah ve Hâce Yahya Simnani'yi Tebriz'in yönetimine bırakarak kendisi Aladağ ve Gökçe Deniz tarafına gitti. Yolu üzerinde bulunan Sürmelü ve Kars ile diğer bir çok kaleyi fethederek bu yerlerde büyük tahribatta bulundu. Aynı yıl içinde Timur'un orduları kısa sürede bütün Azerbaycan'ı istila ettiler. Irak-ı Arab dışında kalan bütün bölgeler Celayirîlerin hakimiyet havzasından çıktı. Timur kışı Karabağ'da geçirdikten sonra 789/1387 yılı baharında Van ve Selmas üzerinden geri dönerek dönüş yolunda buraları istila etti. Ardından da O

⁴³³ Kaynaklarda Abaka Han olarak denilmeye beraber bu ilhan, Abaka'dan sonra gelen ilhanlardan biri olmalıdır. Zira Adil Ağa'nın hizmetinde bulunduğu ilhanın Abaka Han olması durumunda onun takriben 120 yıl civarında yaşadığını kabul etmek gerekmektedir.

⁴³⁴ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.155; Mirhând, VI/147; İbn-i Kerbelâi, II/641;

⁴³⁵ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.155; Âbrû, zeyl, s.265; el-Karâi, II/641; Beyâni, s.67

⁴³⁶ Yazdî, Zafernâme, I/283; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.121-123; Âbrû, zeyl, s.286-288; Mirhând, VI/146-147; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/438; el-Karâi, II/641; İktbal, s.598; Beyâni, s.67,79

sıralarda Muzafferoğulları'nın hakimiyet alanında bulunan İsfahan ve Fars'ı itaat altına almak için bu bölgeye yöneldi.⁴³⁷

Timur Azerbaycan'dan ayrılırken bu bölgenin yönetimini kendi oğlu Miran Şah'a bırakmıştı. Miran Şah ise Tebriz'in yönetimine kendi naibi olarak Emir Muhammed Devati ve Kara Bestam'ı tayin etmişti. Timur ve Miran Şah bölgeden ayrılırken kendi ordularını da yanında götürdükleri ve fethettiği yerleri mahalli emirlere bıraktıkları için onların ayrılması ile bir boşluk oluşunca bölge yeniden karıştı ve Tebriz yeniden çok sayıda mücadeleye sahne oldu. Şah Şibli bölgedeki Merağa hakimi Şah Ali ve diğer bir kaç emiri de kendi tarafına çekerek Tebriz hakimi Muhammed Devati'yi mağlup ettiler ve Tebriz'i ele geçirdiler. Bu durum 40 gün sürdü. Timur'un ayrılmasından sonra Sultan Ahmed Celayir'e bağlılığını sürdüren ve Tebriz'in Şibli tarafından ele geçirildiğini öğrenen Alancuk Kalesi hakimi Hacı Cevher Hadım, komutan Emir Altun'u bir ordu ile Şibli'nin üzerine gönderdi. Bunu haber alan Şibli ise kendi kuvvetleri ile Emir Altun'a karşı koymak için Tebriz'den çıktı. 789/1387 yılı sonlarında iki ordu Merend'de karşı karşıya geldiler. Oldukça çetin geçen bir savaşın ardından Altun hezimete uğradı. Şibli ise Tebriz'e geri döndü.⁴³⁸

O yıl Tebriz'de büyük bir kıtlık baş göstermişti. Şibli ve adamları şehirde halka karşı büyük bir baskı ve zulüm başlattılar öyle ki evinde bir "*Menni*"⁴³⁹ (من) ağırlığında hububat buldukları insanı işkence ile öldürüyorlardı. Kış mevsiminde bir "*Menni*"lik Tebriz'in taş ekmeği 10 dinara satılır hale geldi. Sonuçta bu kıtlıktan dolayı Tebriz bölgesinde 100.000 kişi öldü.⁴⁴⁰

Bu sırada Sultan Ahmed'in büyük bir kuvvetle Azerbaycan'a yöneldiği haberi ulaştı. Bu haber üzerine Şibli ve Şah Ali Tebriz'i terkederek Merağa'ya çekildiler. Ancak bir süre sonra haberin yalan olduğu anlaşılınca Tebriz ileri gelenlerinden biri olan Emir Devletiyar gizlice Kara Koyunlu Kara Muhammed Türkmen'e haber göndererek Tebriz'de kendisine karşı koyacak kimsenin olmadığını söyledi ve onu şehre gelmeye davet etti. Kara Muhammed kalabalık bir orduyu Tebriz'e gönderdi. Kara Muhammed'in ordusu 790/1388 yılı cemadievvel ayının 18'inde Tebriz'e ulaştı. Bunu duyan Şibli ve Şah Ali Tebriz'i terk ettilerse de Şibli, Kara Koyunlu askerleri tarafından yakalanarak öldürüldü. Şah Ali ise derviş kıyafetine bürünerek kaçmayı başardı. Bu sırada Akkoyunlu Türkmenleri'nin Kara Muhammed'e saldırarak onu öldürdükleri haberi geldiği için Kara Koyunlu emirleri şehri Emir Çalık ve Kara Bestam'a bırakarak apar topar kendi yurtlarına geri döndüler.⁴⁴¹

Onların gidişi ile Tebriz tekrar kargaşa ve hakimiyet mücadelelerine sahne oldu. Türkmen beylerinden her biri Tebriz'de bir kaç günlüğüne şehrin idaresini kendi eline alıyor ve diğer emirlerle savaşıyordu. Bir süre sonra bu kez Kara Yusuf Türkmen Tebriz'e saldırdı ve burayı ele geçirdi. Ancak o da kısa bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra şehrin idaresini Satılmış ve Halil isimli emirlerine vererek geri

⁴³⁷ Şâmi, s.99-104; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.122-123; Âbrü, zeyl, s.286-288; Mirhând, VI/147-159; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/438-439; Hammer, I/66; Browne, III/1184-1187; İkbâl, s.598-599; Mişkûlî, s.289-290; Manz, s.98

⁴³⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.124-125; Âbrü, zeyl, s.289-290

⁴³⁹ Menn= 3 kg. ağırlığında bir Tebriz bölgesi ölçü birimi. Geniş bilgi için bak. s.331

⁴⁴⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.125; Âbrü, zeyl, s.290; Beyâni, s.79

⁴⁴¹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.125-141; Âbrü, zeyl, s.290-295; Beyâni, s.79-80; Yıldız, VIII/447-448; Sâmîr Kara Koyunlular, s.52

döndü. Halil ve Satılmış Tebriz'de halkın kendilerine karşı tepkisinden korktukları için Şeyh Ali Medresesi'ni bir kale gibi istihkâm ederek savaş alet ve silahlarını oraya taşıdılar. Şehrin idaresini buradan sürdürdüler. Satılmış ve Halil'in bu dönemdeki baskıları ve zulümleri o dereceye vardı ki adeta halkı soymaya başladılar. Öyle ki halktan birileri öldüğünde cenazeye katılan vatandaşlar veya cenaze sahipleri cenazelerini defnedebilmek için onlara haraç vermek suretiyle soyulmaktan kurtulabiliyorlardı.

Bu durumun ardından halkın bir kısmı vatanlarını terk etti. Bir süre sonra ise Hâce Cevher Hadim'in ölümünden sonra Sultan Ahmed tarafından Alancuk Kalesi'nin hakimliğine getirilen Emir Altun Tebriz'i kendi tasarrufuna almak için şehre yürüdü. Mukavemet etme gücü olmayan Satılmış kaçtı. Emir Halil'i de Kara Yusuf bir süre önce kendi yanına çağırmişti. Bu şekilde şehir korumasız olarak Emir Altun'un eline geçti. Tebriz tekrar her gün şehri ele geçirmek için mücadele eden ve savaşan muhtelif emirlerin elinde oyuncak oldu. Nihayet Kara Yusuf geri döndü ve yaklaşık bir ay boyunca bu şehirde kaldı. Hükümet işlerine çeki düzen verdi ve geri dönerken ikinci kez olarak Satılmış'ı Tebriz'in yönetimine getirdi.

Tebriz'deki bu kargaşa ve hakimiyet mücadeleleri 794/1391-1392 yılına kadar aralıksız devam etti. Şehir bazen müstakil emirler, bazen Sultan Ahmed Celayir'e bağlı emirler ve bazen de Kara Koyunlu Kara Yusuf tarafından atanan kimselerin idaresinde sık sık el değiştiriyor, ancak hiç birisi tam olarak bir istikrar sağlayamıyordu. Son olarak Kara Yusuf'un Tebriz'den ayrılmasından hemen sonra bu kez Merağa hakimî Yedigâr Şah Tebriz'e saldırdı ve onunla Kara Yusuf'un adamları arasında şiddetli bir savaş oldu. Fakat tam bu sırada Timur'un tekrar Azerbaycan'a yöneldiği haberi üzerine 795/1392-1393 yılında Kara Koyunlu Türkmen grupları Azerbaycan'ı terkettiler. Yedigâr Şah da Merağa tarafına kaçtı.⁴²

Timur 795/1392-1393 yılı sefer ayında ikinci kez İran'a girdiği sırada Irak-ı Acem ve Sultaniye de Tebriz gibi kargaşa hakimiyet mücadeleleri içinde idi. Bölge çoğunlukla müstakil mahalli emirler arasında el değiştiriyordu.

Timur Maverâünnehir'e dönerken Ahi İran Şah'ı Sultaniye'nin idaresine bırakmış, Ahi İran Şah ise Timur'un dönmesinin ardından Sultaniye'yi bırakarak Timur'un yanına gitmişti.

Ahi İran Şah'ın Sultaniye'den ayrılmasından sonra Sultan Ahmed Celayir tarafından Karavtu (Gavrud) kalesinin idaresine atanmış olan Emir Hazem, Sultaniye şehrinin sahipsiz kaldığını öğrenince bu bölgeye gelerek şehri kendi tasarrufuna aldı ve buraya yerleşti. Şehir halkının çoğunluğu diğer bölgelere göç etmiş olduğu için Emir Hazem civar bölgelerde yaşayan halkın ve başı boş dolaşan emir ve askerlerin Sultaniye'ye gelmelerini sağlayarak burada kendi hakimiyetini tesis etti. Emir Hazem Sultaniye'de yerleştikten sonra diğer bir kaç emirle daha işbirliği yaparak o sırada Hemedan'da hüküm süren Pir Ahmed-i Savei'nin üzerine yürüdü. Pir Ahmed Savei'yi mağlup ve esir eden Emir Hazem durumu Sultan Ahmed Celayir'e bildirdi. Bunun üzerine Sultan Ahmed bu vilayetleri emirler arasında paylaştırarak Kazvin'i Şeyh Hacı ve Seyyid Seyfeddin'e, Cura, Farahan ve bağlı bölgelerini kendi oğlu Sultan Tahir'e, Hemedan ve Dergozin'i Bayezid-i Farahani'ye Tarum'u Şah Veli ve kardeşi Kubad'a vererek diğer yerleri de kendisine bağlı emirler arasında bölüştürdü. Her bir emire kendi bölgesine giderek ordu ve silah temini ile meşgul olmalarını,

⁴² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.125-141; Fasih-i Havâfi, III/130-136; Âbrü, zeyl, s.290-295; Beyânî, s.79-80; Yıldız, VIII/448; Sümer Kara Koyunlular, s.55-57

kendisinin Tebriz'e sefer yapma niyetinde olduğunu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra kendisine yardım için Tebriz'e gelmek üzere hazırlıklı olmalarını emretti. Bir süre bu şekilde Sultan Ahmed'e bağlı olan bu bölgede nispeten bir istikrar ve huzur sağlanmış oldu. Bu süre zarfında Mahmud Halhali ve daha önce Tebriz'den Kara Muhammed'in elinden derviş kıyafetine bürünerek kurtulan Şah Ali, Emir Hazem tarafından ele geçirildi. Halhal, Arran, Muğan ve diğer bir kaç bölge Hazem tarafından fethedilerek tekrar Celayirli hakimiyet havzasına dahil edildi. Ancak bu durum fazla sürmedi ve Emir Hazem, Emir Ağçeki ve diğer bir grup emir tarafından Astara'da tuzağa düşürülerek öldürülünce Sultaniye ve Irak-ı Acem tekrar karıştı ve Celayirlielerin hakimiyet alanından çıktı. Diğer bir çok bölgede olduğu gibi Irak-ı Acem'de de iç kargaşa Timur'un 795/1392 yılında yeniden İran'a yönelmesine kadar devam etti.⁴⁴³

Timur, kendisinin İran'dan ayrılmasından sonra bu bölgenin yeniden karışması üzerine 794/1391-1392 yılında Semerkand'dan çıkarak 795/1392-1393 yılında Hemedan'a girdi. Ardından aynı yıl içinde bütün Irak-ı Acem-i, Sultaniye'yi ve Azerbaycan'ı çok kısa bir sürede yeniden kendi tasarrufuna aldı.⁴⁴⁴

2.4.9. Timur'un İkinci İran Seferi ve Bağdad'ın Birinci Kez Fethi: Timur 795/1392-1393 yılında ikinci kez İran'a girip Irak-ı Acem, Fars ve Azerbaycan bölgelerinde fetihlerine devam ettiği sırada bu dönemde Bağdad'da bulunan Sultan Ahmet Celayir henüz Timur'a itaatini arzetmemişti.⁴⁴⁵ 788/1386 yılında Tebriz'i Timurlular'a bırakarak Bağdad'a çekildikten sonra zaman zaman bu bölgeleri yeniden ele geçirmek için kendine bağlı emirler aracılığı ile bazı girişimlerde bulunmuş ancak bizzat kendisi ciddi bir harekete kalkışmamıştı. Devletinin içinde bulunduğu durumu düzeltmeye çalışmak yerine Bağdad'da zevk ve eğlenceye dalmış Bağdad dışındaki yerlerde ülke işlerinde kargaşa almış yürümüşü.⁴⁴⁶

Timur gerek İran'a gelmeden önce gerekse de İran seferleri sırasında bir çok kez Sultan Ahmed Celayir'e elçiler ve mektuplar göndererek kendisine itaate davet etmiş ancak her defasında ya olumsuz ya da oyalayıcı cevaplar almıştı. 795/1392-1393 yılı şevval ayında Timur, Akbulag'da ordugah kurduğu sırada Sultan Ahmed'in elçisi dönemin önde gelen şeyhlerinden biri olan Şeyh Abdurrahman İsfarayini bir çok armağan ve pişkeşlerle Timur'un huzuruna gelerek Sultan Ahmed'in hediyelerini ve dostluk mesajını ona takdim etti. Sultan Ahmed'in kendisini metbu olarak tanımasını bekleyen Timur ise, onun gönderdiği mesajda kendisine itaat etmediğini ve adına hutbe okutup sikke basturmayı reddettiğini duyunca, Sultan Ahmed'in gönderdiği hediyeleri kabul etmedi. Fakat yine de onun elçisi Şeyh Abdurrahman İsfarayini'ye karşı saygıda kusur etmeyerek onu değerli hediyelerle geri gönderdi.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.141-149; Âbrü, zeyl, s.295-302; Beyâni, s.80-81

⁴⁴⁴ Yezdi, Zafernâme, I/418; Şâmi, s.129; Âbrü, zeyl, s.302; İbn-Ârabşâh, s.115; Mirhând, VI/203-213; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/454-455; Hammer, I/66; Manz, s.98; Aka, Timur ve Devleti, s.13

⁴⁴⁵ İbn-i Tagrîberdî, (el-Menhelü's-sâfi, I/294) ve Makrizi, (Kitâbus'-Sulûk, VII/788) Timur'un bu yıl içinde Şah Mansur Muzafferi'yi öldürüp Şiraz'ı ele geçirmesinden sonra Sultan Ahmed Celayir'in Timur adına Bağdad'da sikke basturup hutbe okuttuğunu ve ona itaatini bildirdiğini, ancak Sultan Ahmed'in zulüm ve baskısından dolayı Bağdad halkının Timur'u Bağdad'ı ele geçirmeye davet ettiklerini kaydetmiştir. Ancak bu bilgi diğer kaynakların hiç birisinin tarafından teyid edilmemiştir.

⁴⁴⁶ Hândmir, Habîbu's-siyer, III/455; Beyâni, s.82

⁴⁴⁷ Şâmi, s.138; İbn-i Haldûn, IV/797; Yezdi, Zafernâme, I/443-449; Âbrü, zeyl, s.302; Mirhând, VI/213-214; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/455; Deguignes, VI/8-4; Hammer, I/69; Howorth, III/662; Browne, III/191; Mişkütî, s.295-296; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s.64; Beyâni, s.88

Sürekli olarak Sultan Ahmed'den bağlılık ve itaat içeren bir haber ve mesaj bekleyen, ancak onun tarafından hiç bir girişim olmadığını gören Timur onu itaate davet için oldukça kaba ve sert bir üslupla bir mektup yazdı ve ondan bir an önce dergahına gelerek itaatini bildirmesini ve af dilemesini istedi.

احمد جلایر بمولطف بادشاهانه محفوظ و بهرمنك و ملحوظ و مقبول بوده اند كه چون رایات
ظفرنگار و الویه نصرت شعار عساکر مرحمت آثار بطرف شهرآز عود نمود. متمسور نا متمسور با
ترب ده هزار سوار خود را فدای عساکر منصور کرد و مانند گرد خود را پر هوا پرکنده کرد.
امروز اگر تو خود را نسی شناسی ما تو را واراك و سماك تو را میشناسیم حکم انکه سعیا علی
الرأس المشیا علی القدم هر چند زودتر خود را بدرگاه عالم بنامه عرض مکتب کیوان. منزلت رساند
و خاک بارگاه را توتیای چشم سازد امید است که بعنایت بی غایت بادشاهانه مرحوم گردد⁴⁴⁸

"Ahmed-i Celayir padişahane lütuflarımıza nail olarak tarafımızdan hüsnü kabul gördü ve zaferlerle bezenmiş sancağımız ve merhametli ordumuz Şiraz'a döndü. Ancak zafer kazanmamış muzaffer [Sultan Ahmed] yaklaşık on bin atısını bizim muzaffer askerimize feda etti ve kendisini bir toz gibi havaya saçtı.

Eğer hâlâ sen kendini tanıyamadıysan biz sana "varakı ve samakı"⁴⁴⁹ öğretiriz. Bu nedenle kendisini bir an önce alemin sığınağı olan dergahımıza ulaştırır ve dergahımızın toprağına yüz sürerse bizim sonsuz padişahane inayetimize nail olma ümidi vardır."

Sultan Ahmed ise Timur'a itaat etmeyi kabul etmek bir yana, ona yazdığı cevabında:

تیمور مندوبور بظلم و ستم معروف و مشهور بدانند که چون مکتوب منکوب نا معقول و رسول ملول
نا مقبول تو بدین درگاه گیتی بنامه و سدمه سدره اشتهاد برسید. اقل خدام را فرمودیم که دران
مطالعه نماید. سراسر کبرو منی و بغالبی و خود بینی بموقف عرض افتاد. عجب که رویه گمراه
بی دست و پا دلیری و صلابت شیر تر نماید و کم اصل با اسول برابری کند. نام لرك و سماك
ما برده از اصل و تژاد خود دور مانده كالنملة في صحراء

اگر خنگ تو تسن و باد باست کمیت مرا نیز با لنگ نیست

هر چه از فتحنامه شاهزاده مقفور شاه منصور... هر اینکه این معنی موافق کریمه لکل اجل کتاب
بمحواله ما پشاه و بیثبت و عنده ام الكتاب استو دیگر نوشته که سعیا علی الرأس لا یمشیا علی
القدم غالباً ما را بر مثال خویشتن تصور کرده الاعرج لا حیل له الا ان یمشی علی کتبه اگر توانیم
متابعت نماییم اگر بر خلاف آن باشد سبق الفرار مما لا ینطاق من سفن المرسلین برضا فرمانیم
سیرعلم الذی ظلمو الی منقلب ینقلبون⁴⁵⁰

"Zulüm ve sitemle meşhur olan mendebur Timur bilsin ki onun akılsızca yazılmış olan mektubu ve muteber olmayan elçisi huzurumuza ulaştı. Alt seviyedeki

⁴⁴⁸ Nevâi, Esnâd u Meclâtibât, s.64-65; Şâbiti, Esnâd u Nâmehâ, s.355-356; Beyânî, s. 32

⁴⁴⁹ "واراك و سماك" olarak yazılan bu terimin ne anlama geldiği anlaşılamamıştır.

⁴⁵⁰ Nevâi, Esnâd u Meclâtibât, s.66-67; Şâbiti, Esnâd u Nâmehâ, s.356; Beyânî, s. 32-33;

hizmetkarlarımızca mektupta neler olduğunu bir görmelerini emrettik. Baştan sona kibir ve kendini beğenmişlikle dolu olduğu arz edildi. İlginç olan şu ki yolunu kaybetmiş eltsiz ayaksız tilki dişi bir aslan cesareti ve cüreti gösteriyor ve asaletsiz kendisini asil ile bir tutarak bizim "arak ve samak"ımızdan bahsederken kendi aslı ve soyuna bakmıyor" diyerek onu zalimlik, kibirlik ve gaddarlıkla suçladı ve olmadık hakaretler yağdırdı.

Timur, bu şekilde Sultan Ahmed Celayir'in kendisine itaat etmesinin mümkün olmadığını anladığı için⁴⁵¹ gerekli hazırlıklarını tamamladıktan ve Azerbaycan, Derbend Bakı ve Rey'in idaresini Şehzade Miran Şah'a teslim ettikten sonra 795/1392 yılı şevval ayının 13'ünde Akbulag'dan Bağdad'a yöneldi.⁴⁵²

Timur'un hediyelerini kabul etmemesi ve Bağdad'a yönelmesine oldukça kızan Sultan Ahmed ise bir yandan Timur'a hiciv ve hakaretler içeren mesajlar göndererek onu aşağıladı diğer taraftan da süratle ona karşı koymak için hazırlıklar yapmaya başladı.

Bazı kaynaklarda Sultan Ahmed Celayir'in Timur'a gönderdiği şiirlerle ilgili olarak bir menkıbeye yer verilmiştir.⁴⁵³

گرددن چرا نهیم جفای زمانه را	ز حمت چرا کشیم بهر کار مختصر
دریا و کوه را بگذاریم و بگذریم	سیمغ وار زار بر اریم خشک و تر
با بر مراد بر سر گردون نهیم پای	با مرد وار در سر همت کنیم سر

Zamanın cefasına neden boyun eğelim?

Her önemsiz şey için neden zahmet çekelim?

Denizleri dağları aşıp gidelim

Simurğ gibi kurudan yaştan ne varsa kanatlarımızın altına alalım

Ya murad ettiğimiz gibi göklere yükselelim

Ya da mertçe himmet yolunda başumuzu verelim.

Sultan Ahmed'in bu güzel ve manidar şiiri karşısında kendisinin şiir söyleyemediğine oldukça üzülen Timur, Şehzade Miran Şah'a bir cevap yazmazını emretti. Bunun üzerine Miran Şah Sultan Ahmed'e şu cevabı yazdı

گرددن به جفای زمانه را سر مپیچ	کار بزرگ را نتوان داشت مختصر
سیمغ وار لز چه کتی قصد کوه تاف	چون صعوه خرد باش و فروریز بال و پر
بیرون کن از دماغ خیال محال را	تا در سرت نرود صد هزار سر

Zamanın cefasına boyun eğ, başını çevirme

Büyük iş küçük gibi görülemez

Neden Simurğ gibi Kaf Dağın'a gitmek istiyorsun?

⁴⁵¹ Yücel, (Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara, 1989, s.10) Sultan Ahmed Celayir'in sadakatini bildirmesine rağmen Timur'un Bağdad'ı onun elinden aldığını ifade etmiştir. Ancak, bahsedildiği üzere Sultan Ahmed Celayir'in Timur'a gönderdiği elçi Timur'a sadece dostluk mesajı getirmişti.

⁴⁵² Şâmi, s.138; İbn-i Haldûn, IV/797; Yezîdî, Zafernâme, I/443-449; Âbrû, zeyl, s.302; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/788; Mirhând, VI/213-214; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/455; Howorth, III/662; Browne, III/1191; Mişkâtî, s.296; Beyânî, s.83

⁴⁵³ Semerkandî, Tezkirtu's-şâcerâ', s. 342-343; Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.77

Save kuşu gibi küçük ol tüy ve kanatlarımı yerlere dök
Aklından bu ulaşılmaz hayali çıkar at
Ta ki senin başının yüzünden yüz binlerce baş gitmesin

Aslında. Sultan Ahmed, Timur'a karşı tek başına bir şey yapamayacağını bildiği için Timur'un İran'a yönelmesinden, yani 788/1386 yılından itibaren ona karşı koyabilmek için müttefikler arayışında idi.

Bu sırada Anadolu'da oldukça güçlenen ve özellikle Rumeli'deki fetihlerine devam eden Osmanlı Devleti padişahı Sultan Murad Han ile Sultan Ahmed arasında iyi ilişkiler mevcuttu. Aralarında dostane mektuplar gidip geliyordu. Nitekim Sultan Murad Han, 788/1386 yılında Konya üzerine yürüyerek Karamanoğlu Alaeddin Bey'i itaat altına aldıktan sonra Sultan Ahmed Celayir'e bir mektup göndermiş, mektubunda "Anadolu ve Rumeli'deki fetihlerinden bahsettikten sonra, Karamanoğlu Ali Bey'in kendisine karşı giriştiği muhalefet hareketini nasıl bastırduğımı ve onu nasıl itaat altına aldığımı" anlatmıştı.

بسم الله الرحمن الرحيم ﴿ وما النص الامن عند الله العزيز الحكيم ﴾ بئس ومن
حضرت واهب بی علت علت کلمه را قرض ولازم است که وجود کثیر الجود مارا
بطراز خلقت ﴿ انا جعلناک خلیفه فی الارض ﴾ مضرزوموشح کبر دانید
وهبت عالی نمت مارا بدفع فساد و قبح بلاد از جمع عباد ممتاز و بلند پرواز ساخت و از برکت
تأییدات دین متین محمدی و آیین مبین شریف احمدی علی واضعها الصلوٰه والسلام نهدت
هما یون مارا باعث فتوحات عظیمه و سبب مسرات جسمه نمود لهذا بعد از تسخیر
ممالک کثیره از قبضه تصرف کفره بفره اکثر حکام اسلامیه که در قرب جوار ما بودند
یا بخله ربقه اطاعت بکردن خویشتن نهاد از نوال احسان بیکران ما بهره مند و برومند
کشند و چون وصلت آل کریمیان بفرزند ارجند یلدرم بایزید خان طال بقاه مقدر کشت
علی بک ولد قرمان نیز از ان ضبطت تضرع نموده برشته فرزندئ ما در ریوست و در ان
باب اعتماد همایون ما در حق او فرزوده تبلائی هر چه تمامتر بغزای غزای روم ایلی توجه همایون
ارزانی داشتیم و در وسط راه خبر رسید که علی بک مزبور رابطه قرابت را از هم
کسیختانیده و بعضی قرا و بلاد که از حاکم حید خریده بودیم بالتمام آن نواحی را تاراج
کرده بی ادبی فاحش نموده است در حال العود احدرا ینش نهاد ساخته بیلاذ قرمان
در رسیدیم و بعد از نامشروع او مقید شده بمقتضای ﴿ وجزاء سبئه سبئه مثلها ﴾ در مکافاتش
نصرت از حق خواستیم و در روز چهارشنبه بیست و پنجم ماه شوال المکرم سنه ثمان
و ثمانین و سبعمانه تیرا از خویشتن داری کرده بمحض لطف انهی مستحک شده باصفوف
بجاهدین و فرزندان کامبین و ملکی الامراء بکربکی روم ایلی و اناطولی و سایر امراء
اجناد و زعماء عالی نهاد و سپاه و یکجبری و عزب و جنود مجنده اصحاب ادب و ارباب ارب
نصرهم الله و ایدهم دو فرسخی محبیه قونیه باعلام ظفر نیکار بکارزار مهیا شدیم و مشیر اکرم
وزیر اعظم علی پاشا دامت معالیه را مقدمه انجیش نموده موقوف فرصت بودیم که علی
بک ولد قرمان نیز از مقابله بمقاله شروع کرد و جب و راستش را از طور خود بیان

وورساغیان واترک بی سروپا و او باشان زشت ادا انبوه ساخته بکا و دوانی مشغول شد
 در حال وزیر اعظم که طسلا بک لشکر محشم بود کرز و کویال از اعدای بد حال دریغ نداشت
 و چون نوبت تعیین الدوله تیمورتاش پاشا دام علوه امیر الاحراء روم ایلی رسید اونیز
 در باب کوشش دقیقه فوت نکرده داد مردی داد و از جانب پسر بکریکی* اناطولی
 صار وجه پاشا دام اقباله دیگر توقف نموده دمارا ز روزگار اعدای بدکار در آورد
 و چون علی بک چب و راستش را متفرق و منکسر یافت با ستا جق نکونسارش خواست که
 هجوم بقلب همایون کند در حال فرزند دولت یار نصرت شعاریلدرم بایزید خان ز داد الله
 جمره و رفع قدره باتبع چون برق رخشان بفرق دشمنان در رسید و بیک حمله شاهانه
 مغلوب و منکسر گردانیده تا داخل قلعه قونیه در پیش تاخت و چون دشمن منبصرم
 و منکوب بحصار کریمت غزاة سعادت ایات بغضایم بشمار فائز گشتند فرمان نمودیم که
 امر او اجساد اطراف قلعه را محاصره نمایند در حال علی بک مزبور زبان تضرع
 در از ساخت دست تشفع باذیال قرابت مآب مرحمت نصاب ما مستحکم کرده لایه و عذر
 خواهی آغاز نمود و ما نیز بخصوای *﴿﴾* ارجحوا عزیز قوم ذل *﴿﴾* از سر جرم او گذشته باز آن
 ولایت را باوارزانی داشتیم و در صلوات خجسته *﴿﴾* الحمد لله الذی هدانا لهذا *﴿﴾* کویان
 بقر سلطنت مراجعت نموده این بشارت نامه را محبوب عمده الاما جسد و الا کاریم
 عبد الکریم چاوش زید قدره بجناب نم المآب فرستادیم تا از احوال خیر بوده سوانح
 حالات اینجناب را تیز اعلام بخشند که منسلی الخطا طر کردد لایزال کردش ایام و لیلای بروفق
 امرام ان شهر یار فرخ قال دائر و ساثر باد بلطف الله الملك الجواد

Sultan Murad Han'ın Sultan Ahmed Celayir'e gönderdiği mektup⁴⁵⁴

Sultan Murad Han'ın yazdığı fetihname niteliğindeki bu mektuba karşılık Sultan Ahmed ise 790/1388 yılında Sultan Murad Han'a gönderdiği mektubunda, "Sultan Murad Han'ı başarılarından dolayı kutlayarak küffara ve asilere karşı başarılarının devam etmesini dilemiş, ardından da kendisinin kötü mizaçlı kardeşi Hüseyin meselesini halletikten ve tahta çıktıktan sonra bütün

زید کلنی مجلس سامی عالی حضرت فک منزلت بقرانارت تریا مرتبت پادشاه کردوز
 پایه هما سایه و شاهنشاه خورشید وایه لطف پیرایه نورین اعظم خداوند کار معظیم ملک
 ملوک الامم سلطان العرب والجمم و خاقان الترتک والدیم ظل الله فی الارضین عون الغزاة
 والمجاهدین غیاث الاسلام والمسلمین القاتم باهر الله الغازی فی سبیل الله المؤید من عند الله
 الملك الجواد عدل امثاله واشجع اقرانه ابوالنصر سلطان مراد عالی نهاد اید الله خالق العباد
 وادام عمره واعوام خلاقه الی یوم اخسر والمعاد در استیفاء انواع فتوح وشاد کامی
 واقتفاء آثار نصرت و نیکو نای دراز باد و رایات شهریاری مظفر و آیات کامکاری موقر
 واعوان دولت مؤید و ارکان حشمت مشید و اعدای حضرت مقهور و اولیای دولت
 منصور و بلاد مخالفین کشاده و عروس ملک بدامادی بخت جوانش آماده و معاهد جلالش
 مشدود و مناهج زوال مسدود و رأی پیر و زنده دل و پیر خرد حلال هر مشکل و اقبال
 ازلی رفیق و یار و توفیق لم یزل در همه احوال نگاه دار سلام و تحیت فراوان خانی
 از شوب ریا فرستاده می آید و نیاز و آرزو مندی بی پایان که جاری از عیب امتزاید و عرضه

⁴⁵⁴ Feridun Ahmed Beg, I/110-112; Beyânî, s.84-86; Nevâî, Esnâd u Mekâtibât, s.25-27

داشت می شود و از حضرت رب الارباب تقدست الاوثه مزید دولت و حشمت که موجب
 قزونی فرح و نشاط دوستان و انبساط بساط هواخواهانست مثلث نموده قبول این دعا
 از حفظه عرش اعلا استدعای افند و چشم انتظار بر راه کرامت اجابتش من الارض
 الی السماء باز کند. انه یسمع و یجیب و این تحت در اول شهر ربیع الآخر سنه تسعین
 اوسعمائه بقرآمد در هنگامی که بحمد الله تعالی جریان مصالح این مخلص قدیمی بر تپ
 حرام و ورود و فود فضل ربانی بر دوام و اخبار سکون و اسنات از اقصای اطراف مملکت
 متواصل و آثار نجاح از چهره اولیاء دولت متبادر ✎ فلله الحمد رب السموات و رب الارض
 رب العالمین و له الکبریا فی السموات و الارض و هو العزیز الحکیم ✎ که از هنگام دفع
 و انهرام برادر بد سرانجام حسین چنانچه مسموع شریف آن عالمقام شده جمیع امرای
 آذربایجان و عراقین و کردستان و نوریستان و طائفة کرج در کمال اقتیاد و التیام آمد آ کر چه
 خروج تیور مقهور در السنه عوام مشهور است و مردم ماوراء النهر از قنور ظلم بی اندازه اش
 سرکشته و مجبور لکن امید و اتق وامل صادق از کریم متعال و خدای لا یزال
 آست که از برکات اعتضاد و استظیان آن سلطان الغزاة دفع شرور طغاة و بغاة
 از سر روز کار مؤمنین و مؤمنات باسر و جوه مبسر یاد فهو مبسر المراد و ظهور این
 فضیلت را ازین وقایق آن مجلس شناخت می آید و این مواهب جسمیه ثمره موالات
 آن جناب کریم دانسته می شود ✎ مصرع ✎ تاجیهانست در ترقی باد ✎ مدتی بود که ورود رسول
 فرخ پیام کتر اتفاق می افتاد و تراخی از ابر بعد یون حل کرده ایثلاف ارواح برقرار
 رسوخ اعتقاد در کمال و اتحاد و یکجبهتی افزون و دل بر قانون قدیم بهوا و ولا مشحون
 و زبان بر سنت معتاد بحمد و ثنا دائر و دیده بر راه انتظار وفا ناظر بود که تا کاه قاصد
 فرخنده قدم و مبسر عبسی دم عده الاماجد و الا کاریم عبدالکریم چاوش صاحب هوش
 بنامه تاجی مکرم و ختامه کرامی محتم در رسید و از کمال ذکا، طینت و قریظ نساء سیرت
 در معرفت دقائق خدمت ملوکی و شرایط اداء رسالت از امثال و اقران سبقت نموده
 مجلس سعادت انس را بچوهر معرفت مزین و محلی کردانید و عنبرینه محبت قزارا
 بد و دست گرفته چنانچه آیین امانت دار بست سر بهر بند پیر دلپذیر مشافهت
 ابراز کرده در هنگام باز نمودنش نسایم ختامه سک بشام انس و جان رسیده دعاغ
 همکنانرا مجر و معطر ساخت و جواهر اذکلیت نفیسه اش که دال بود بر شعله آفریزی
 شمع دولت آن نور چراغ سعادت و فیروزی بیجای کوهر شجر افرخ دره التاج اکلیل
 کامکاری شونده هر نقینش جو در زمین بیجای کوسواره در کوش خرد کشیده شد و معانی
 نفیسه اش را چون روح ثانی مد حیات جسمانی نکاشند نشسته آب خضر و نمونند جام
 جم پنداشت و چون شعر بود تسلط و استیلاء آن ملاذ اسلام بر قلاع و بلاد کثیره
 از ممالک کفار سقر مفرید اتمام و انتقام کتخی فرمانیان بد انجام سپارش ملک علام
 ادا نموده گفت ✎ بیت ✎ چو بر تافت تابع زمتبوع روی ✎ یقین شد بتبید بلامرک پوی ✎
 مع هذا در باب حق و امان آن انکه شایسته لطف و احسان شاهانست بیجای آورده اند
 جزا کم الله خسر جزاء امید صکد همواره اعدا سرنکون و مخالفان زار و زبون کشته
 چون مهر منیر عالمگیر باشند یا فی حالات را از رسول مشارالیه احتضار فرموده علی
 التعاقب فرستاده این مخلص قدیم نیز بصوب صواب تما توجه شانند از شاء الله تعالی
 حق جل و علا وجود شریف خداوندی را در اوج عزت مجید داشته دولت بکام و کیتی
 غلام باد محمد وآله و صحبه الایجاد بیورت اوجان

Sultan Ahmed Celayir'in Sultan Murad Han'a yazdığı 790 h. tarihli mektubu⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Feridun Ahmed Beg, I/112-113; Beyânî. s.86-89; Nevâî, Esnâd u Mekâtibât, s.28-30

Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Kürdistan, Loristan ve Gürcü taifelerini itaat altına aldığı, ancak Maverainnehr'de Timur'un ortaya çıkışının halk üzerinde endişe ve korku yarattığını, fakat Allah'ın yardımı ile bu işin de üstesinden gelineceğini" söylemişti.

İki sultan arasında gidip gelen bu mektuplardan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti ile Celayirli Devleti hükümdarları arasında bir dostluk ilişkisi mevcuttu. Ancak sonuçta bu iki hükümdarın dostlukları ve Sultan Ahmed'in Timur'a karşı işbirliği davetleri ve arayışlarından olumlu bir sonuç çıkmadı.

Timur'un Akbulag'dan Bağdad'a hareket etmesinden sonra Sultan Ahmed bir yandan Timur'a karşı koymanın ve yeni müttefikler bulmanın yollarını ararken diğer yandan da Timur'un hareketlerini dikkatle takip ediyordu. Onun güzergahı boyunca görevlendirildiği casusları aracılığı ile her hareketini önceden haber alıyordu.

Sultan Ahmed'in casusları güvercinler aracılığı ile Timur'un ordusunun hareketlerini ona haber veriyorlardı. Timur'un ordusu İbrahim Lek Türbesi olarak anılan bölgeye ulaştığında bir casus Sultan Ahmed'e Timur'un ordusunun geldiğini haber vermişti. Kendi casusları aracılığı ile bunu öğrenen Timur ise, Ahmed'in bu casusunu tutuklatarak ona daha önce gönderdiği haberin yanlış olduğu, uzaktan gördüğü ve Timur'un ordusu zannettiği kalabalığın aslında Toktamış Han'ın askerlerinden kaçan bir grup göçebe olduğu yönünde yeni bir haber göndermeye zorladı. Birinci pusulada Timur'un yaklaştığı haberi üzerine oldukça telaşlanan ve bütün aile efradı, hazineleri ve ağırlığını Dicle Nehri'nin karşı tarafına geçirerek kaçmaya hazırlanan Sultan Ahmed ise ikinci pusulanın gelmesi ile nispeten rahatladı. Ancak yine de ihtiyatı elden bırakmayarak kaçmaya hazır bir vaziyette beklemeye başladı.⁴⁵⁶

Timur, sürekli olarak kendisine hakaretlerle dolu mesajlar gönderen Sultan Ahmed'e karşı büyük bir kin duyuyordu. Bu nedenle onu gafil avlamak ve elinden kaçırmamak için büyük bir hızla yoluna devam etti ve aynı yılın şevval ayının 29'unda Bağdad havalisine ulaştı. Bunun üzerine zaten hazır bir vaziyette bekleyen Sultan Ahmed, Dicle Nehri üzerindeki köprüyü yıktı. Timur'un ordusunun nehri geçmelerini geciktirmek için nehir üzerindeki tekne ve gemileri batırarak mariyetiyle birlikte Bağdad'dan çıktı ve Hille tarafına kaçtı.⁴⁵⁷ Hazinelerini ağırlıklarını ve haremni ise oğlu Şehzade Tahir ile birlikte Alancuk Kalesi'ne gönderdi.⁴⁵⁸

Bağdad Sultan Ahmed tarafından savunmasız bırakıldığı için Timur, Sultan Ahmed Celayir'in "*Şems*" adındaki özel gemisi ile Dicle'yi geçti ve Bağdad'ı fazla zorlanmadan ele geçirdi. Sultan Ahmed'e karşı öylesine öfkeliydi ki onun kaçtığını öğrenince bizzat kendisi takip etmek istedi. Fakat bu durumun onun şanına yakışmayacağını söyleyen emirleri buna engel oldular. Bunun üzerine Timur hiç vakit kaybetmeden bir orduyu Sultan Ahmed'in peşine gönderdi.⁴⁵⁹ Diğer bir orduyu

⁴⁵⁶ Şâmi, s.138-139; Âbrü, zeyl, s.302; Mirhând, VI/214-215; Hândmir, Habübu's-siyer, III/455-456; Deguignes, VI/84-85; Beyâni, s.88-90

⁴⁵⁷ İbn-i Tağriberdî, el-Mevâcizü's-sâfi, I/249; Şâmi, s.139; Yezdî, Zafernâme, I/449-451; Âbrü, zeyl, s.302; İbn-i Ârabşâh, s.124; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/788; Mirhând, VI/214-215; Hândmir, Habübu's-siyer, III/455-456; Beyâni, s.88-90; Aka, Timur ve Devleti, s.13

⁴⁵⁸ İbn-i Ârabşâh, s.113-117; Deguignes, VI/86; Âzzâvi, II/194-195; Mişkiri, s.296; Beyâni, s.90

⁴⁵⁹ İbn-i Tağriberdî, el-Mevâcizü's-sâfi, VI/112; Yezdî, Zafernâme, I/451; Şâmi, s.139; İbn-i Ârabşâh, s.122; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/788-789; Mirhând, VI/215-216; Hândmir, Habübu's-siyer, III/456; Deguignes, VI/85; Beyâni, s.90; Âzzâvi, II/195

da Alancuk Kalesi'ni⁴⁶⁰ ve Sultan Ahmed'in oraya gönderdiği, mallarını, oğlunu ve karısını ele geçirmekle görevlendirdi.⁴⁶¹

2.4.10. Alancuk Kalesi'nin Timurîlular Tarafından Fethi: Alancuk Kalesi çok müstahkem ve iyi korunan bir kale idi. Bahsedildiği üzere buranın idaresini Hâce Cevher'in ölümünden sonra Sultan Ahmed tarafından bu kalenin komutanlığına getirilen Emir Altun yürütüyordu. Altun oldukça cesur, zeki ve deneyimli bir komutan idi. Bu nedenle de Sultan Ahmed'in güvenini kazanmış, kendi mal, mülk ve ailesini ona emanet etmişti. Altun'un emri altında savaş deneyimi olan 300 civarında seçkin askeri vardı. Kalenin korunmasını daha ziyade onlar sağlıyorlardı. Bağdad'ın fethinden sonra Timur tarafından Alancuk'un fethi ve Sultan Ahmed Celayir'in aile bireyleri ile hazinelerini ele geçirmekle görevlendirilen Timur'un askerleri hiç vakit kaybetmeden gelerek Alancuk Kalesi'ni kuşattılar. Aynı gece daha Timur'un ordusu tam olarak yerleşmeden Altun, seçkin askerleri ile kaleden çıkarak bir baskın düzenledi ve onları bozguna uğrattı. Bunu haber alan ve oldukça sinirlenen Timur yaklaşık 40.000 kişilik diğer bir orduyu emirlerinden Kutluğ Timur'un kumandasındaki dört komutan ile birlikte Alancuk Kalesi'ne gönderdi. Bu esnada Altun henüz kalenin dışında savaşmakla, dağınık bir vaziyette kaçan Timur'un askerlerini kovalamakla ve ganimet toplamakla meşgul idi. Yeni kuvvetlerin geldiği haberini alınca kendisi kaleye girdi. Kuvvetlerinden bir kısmını ise kalenin dışında bıraktı. Timur'un ordusu Alancuk Kalesi'ne ulaştıca ani gece baskınları ile içeriden ve dışarıdan olmak üzere iki grup halinde savaşmaya devam etti. Sonuçta Altun ve askerlerinin cesareti ve kahramanlığı sayesinde yeniden Timur'un ordusu dağıldı ve kaçtı. Kutluğ'un emirlerinden ikisi öldürüldü. Bu haber ulaştıca hem hayrete kapılan hem de oldukça sinirlenen Timur, ordusunun bir kısmı ile bizzat kendisi savaşmak üzere Alancuk Kalesi'ne geldi. Kalenin bütün giriş çıkışlarını son derece iyi bilen ve her köşesinden haberdar olan Altun gece olunca tekrar kaleden çıkarak Timur'un ordusuna saldırdı ve onlara büyük bir zayıflık verdirdi. Öyle ki Timur da bu kalenin kolay kolay fethedilemeyeceğini anlayarak geri çekilmek zorunda kaldı ve kendisi Bağdad'a döndü. Fakat seçkin askerlerinden bir grubu savaşa devam etmekle görevlendirdi.

Alancuk Kalesi'nin muhasarası bu şekilde devam ederken Celayirliler adına talihsiz bir olay baş gösterdi. Emir Altun'un kötü huyları olan bir kardeşi vardı. O, Sultan Ahmed'in karısı, Şehzade Tahir'in annesi ile gayri meşru ilişki içine girmişti. Emir Altun yine bir baskın için kale dışında mücadele ile meşgul iken Emir Altun'un kardeşinin kendi annesi ile gayri meşru ilişki içinde olduğunu öğrenen Şehzade Tahir hem annesini hem de onu öldürdü. Ancak Altun'un, kardeşinin intikamını almak isteyeceği korkusuyla kaleye döndüğünde onu kaleye sokmadı. Altun kardeşinin adına özür dileyerek kendilerine bir şey yapmayacağını söyledi ise de Tahir onu kaleye sokmamaya devam etti. Bu şekilde kale dışında fazla bir kuvveti bulunmayan ve elinden de bir şey gelmeyen Altun, Timur'un eline düşeceği korkusuyla tek başına Merend'e kaçtı. Fakat o sırada Merend de Timur'un kuvvetlerinin eline geçmişti. Merend hakimi Timur'un korkusundan dolayı Altun'u yakalayıp öldürdü ve başını da Timur'a gönderdi. Buna karşılık Timur, Emir Altun'un bu şekilde öldürüldüğünü duyduktan sonra oldukça üzülerek Altun'un katilini öldürdü ve mallarına da el

⁴⁶⁰ İbn-i Arabşâh, (s.121-122) Timur'un Tebriz'e girdiğini burayı ele geçirip tahrip ettikten sonra emirleri-ai Alancuk Kalesi'ne gönderdiğini ve ardından Bağdad'a yöneldiğini yazmıştır.

⁴⁶¹ İbn-i Arabşâh, s.122; Hândmîr, Habûbu's-siyer, III/456; Howorth, III/662-663; Beyânî, s.90

koydurdu. Alancuk Kalesi'ni kendi başına koruyamayan Şehzade Tahir ise kendi ve babasının emirlerini, haremını ve hazinelerini de alarak maiyeti ile birlikte kaçtı.⁴⁶² Bu şekilde de Alancuk Kalesi de Timur'un eline geçmiş oldu.⁴⁶³

2.4.11. Sultan Ahmed Celayir'in Mısır Memlûklularına Sağınması: Bu taraftan Bağdad'ın fethinden sonra Timur'un emri ile Sultan Ahmed'in peşine düşmüş olan Timur'un emirlerinden Celaleddin Hamid, Emir Osman Abbas ve Emir Şeyh Arslan'ın komutası altındaki askerlerden 45 kişilik bir grup Kerbela Çölü'nde Meşhed-i Ali civarında Sultan Ahmed'e yetiştiler. Sultan Ahmed'in beraberinde seçkin savaşçılardan 200 kişi bulunuyordu. Bu askerler ansızın geri dönerek, Timur'un askerlerine karşı koydular. Bu askerlerin kahramanca mücadeleleri sonucunda Timur'un askerleri dağıldılar. Başlarında bulunan Emir Osman Abbas yaralandı. Bu şekilde Sultan Ahmed ve beraberindekiler kaçarak kurtulmayı başardılar. Timur'un emirleri Sultan Ahmed'in kaçarken bırakmak zorunda kaldığı bol miktardaki ganimetlerle ve maiyetinden oğlu Şehzade Alaüddeve ile kadınlarını ve diğer aile fertlerinin bazıları⁴⁶⁴ ve başta devrin önde gelen musiki üstadı Merağalı Abdülkadir olmak üzere diğer birkaç sanatkar ve bilim adamını da esir alarak geri döndüler.⁴⁶⁵

Timur, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Sultan Ahmed'in sarayına yerleşti. Burada Sultan Ahmed'in beraberinde götüremediği değerli mallarına el koydu. İki ay Bağdad'da istirahat etti. Ardından Sultan Ahmed'in esir edilen kadınları, oğlu Alaüddeve,⁴⁶⁶ ve Bağdad'da yaşayan büyük alimleri, başta dönemin önde gelen müzisyeni Merağalı Abdülkadir olmak üzere diğer çok sayıdaki sanatçının Semerkand'a götürülmelerini emretti. Timur'un askerleri Bağdad'ı yağmaladılar. Ancak Timur'un emri ile şehirde herhangi bir tahribatta bulunmadılar. Timur, iki ay Bağdad'da kaldıktan sonra Irak-ı Arab'ın önemli kalelerinden biri olan Tikrit Kalesi'ne yöneldi. (795 /1392-1393)⁴⁶⁷

Bu taraftan Sultan Ahmed ve maiyetindeki 400 kişilik aile ve saray efradı ise Timur'un emirlerinin elinden kurtulduktan sonra Haleb'e yöneldiler.

Sultan Ahmed'in tahta çıktığı günden itibaren Mısır Memlûklu Sultanı Melik Berkuk ile iyi ilişkileri mevcuttu. O, 784/1382 yılında kardeşi Sultan Hüseyin'i katledip Celayirli Devleti'nin idaresini ele geçirdiğinde Berkuk'a değerli hediye ve elçiler göndererek sultanlığın bildirmiş, daha sonra da 795/1392-1393 kışında

⁴⁶² Clavijo, Ruy Gonzalez. (Embajada a Tamerlan, neşr. Francisco Lopez, Madrid, 1943, Farsçaya çev. Mesud Receb Niyâ, Tahran, 1376 hş., s.157, Sultan Ahmed Celayir'in Timur'a yenildikten sonra Alancuk Kalesine sığınımını, kuşatmanın devam ettiği üç yıl boyunca burada kaldığını, daha sonra kaçarak Kahire'ye gittiğini yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

⁴⁶³ İbn- Arabşâh, s.121-122; Deguignes, VI/86-87; Azzâvî, II/195-196; Beyâni, s.90-91.

⁴⁶⁴ Şâmi, aile bireylerinin esir alındığı konusuna yer vermemiştir.

⁴⁶⁵ Âsterâbâdî, s.19-23; Şâmi, s.140; İbn-i Haldûn, IV/797; İbn-i Tağrıberdî, el-Menbehü's-sâfi, I/249-250; Yezdî, Zafernâme, I/452-453; İbn-i Arabşâh, s.123-124; Âbrû, zeyl, s.302; Fasîh-i Havâfi, III/136; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/783-789; Mîrhând, VI/216-218; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/456-457; Deguignes, VI/87-88; Hammer, I/69; Howorth, III/663-665; Browne, III/191; Azzâvî, II/203-208; Mişkûti, s.296-297; Nevâi, Esnâd u Mekâtîbât, s.64; Beyâni, s.92; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.302

⁴⁶⁶ Mîrhând, (VI/219), Deguignes, (VI/82) Alaeddin

⁴⁶⁷ Âsterâbâdî, s.23; Yezdî, Zafernâme, I/454-458; İbn-i Tağrıberdî, el-Menbehü's-sâfi, VI/112; Fasîh-i Havâfi, III/136; Mîrhând, VI/219-220; Deguignes, VI/88; Hammer, I/69; Howorth, III/665; Browne, III/191; Wilber, Donald-Colombek, Lisa, The Timurid Architecture Of Iran and Turan, New Jersey 1955, Farsçaya çev. K.Efser-M.Yüsif Keyâni, Tahran 1374 hş., s.29-32; Nevâi, Esnâd u Mekâtîbât, s.64; Aka, Timur ve Devleti, s.27

Timur'un Şah Mansur Muzafferi'yi öldürterek Şiraz'ı ele geçirdiği sırada yine Berkuk'a elçi göndererek durumu ona bildirmiş ve işbirliği önermişti.⁴⁶⁸ Halep'de, o dönemde Şam ve Mısır bölgelerinde hakimiyet süren Memluklu Devleti hükümdarı Sultan Berkuk'un emri ile Halep'in ileri gelenleri tarafından izzet ve ikramla ağırlandılar.⁴⁶⁹ Bütün ihtiyaçları karşılandı. Bu şekilde Halep'de bir süre zevk ü sefa ile günlerini geçirdikten sonra Berkuk'un elçileri gelerek çok sayıda hediye ve Berkuk'un dostluk mesajlarını getirdiler. Sultan Ahmed de Berkuk'un elçilerini değerli atlar, hilatlar ve işlemeli kılıçlar hediye ederek geri gönderdi. Kendisi de maiyetindekilerle beraber Şam'a gitti. Şam'da da gayet güzel bir şekilde karşılanan ve ağırlanan Sultan Ahmed ve yakınları burada bir kaç gün kaldıktan sonra 796/1393-1394 yılı sefer ayında Berkuk'un daveti üzerine Mısır'a gittiler. Kahire'ye ulaştıklarında bizzat Sultan Berkuk tarafından karşılanarak Nil Nehri'nin kıyısındaki en güzel yerlerden birine yerleştirildiler. Berkuk, Sultan Ahmed'in yanında Mısır'a gelmiş olan Sultan Hüseyin'in kızı Tendu Hatun ile evlendi.

Bu arada Timur, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Sultan Ahmed'in Mısır'a kaçtığı öğrenince Sultan Berkuk'a bir elçi göndererek Sultan Ahmed'i himaye etmemesini ve kendisine teslim etmesini istedi. Ancak Berkuk, Sultan Ahmed'in de tahrirleri ile Timur'un elçisini ve bütün maiyetini öldürttü.⁴⁷⁰

Timur tehlikesine karşı mütemadiyen müttefik arayan Sultan Berkuk tarafından Sultan Ahmed'in emrine onlarca at, köle ve cariye, değerli elbiseler, yüz top kumaş, ayrıca on bin dinar verildi. Her gün saraydan Sultan Ahmed ve maiyetindekilerine birbirinden güzel yemekler gönderiliyordu. Bu şekilde misafirlik süresi geçince Sultan Berkuk büyük paralar harcayarak kalabalık ve techizatlı bir ordu teşkil etti ve Timur'a karşı koyması için Sultan Ahmed'in emrine verdi.⁴⁷¹ Sultan Ahmed bu ordu ile Halep'e geldi. Halep'e ulaştığında Timur'un Deşt-i Kıpçak'a geri döndüğünü öğrendi ve burada Memluk askerlerini Kahire'ye göndererek kendisi Bağdad'a yöneldi. Yolu üzerindeki bölgelerden yeni katılımlarla tekrar güçlü bir orduya sahip oldu.⁴⁷²

Timur Bağdad'dan ayrılırken şehrin idresini Hacı Mesud Sebzivari'ye vererek ondan şehrin imarını ve halka iyi davranmasını istemişti. Hacı Mesud

⁴⁶⁸ Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, VII/486,544,552

⁴⁶⁹ Beyânî (s.92) Mîrhând ve Hândmir'i kaynak göstererek Halep valisinin onlarla savaşmak için şehirden çıktığını, fakat yenilerek şehre kapandığını ardından Sultan Ahmed ve maiyetinin Şam'a yöneldiğini yazmıştır. Ancak Beyânî bu olayın tarihi konusunda yanlışlığa düşmüştür. Zira, kaynakların verdiği bilgilere göre bu olay 802 h. yılında Timur'un önünden kaçan Sultan Ahmed'in Osmanlı Devletine sığınmak üzere Anadolu'ya yöneldiği sırada gerçekleşmiştir. (VI/344-345) Hândmir'de ise böyle bir bilgi yoktur.

⁴⁷⁰ Yezdî, *Zafernâme*, II/199; Mîrhând, VI/219-220; Hoca Saadeddîn Efendi, *Tacü'l-sevârih*, I/229-230; Hammer, I/69; Şavkânî, I/42; Howorth, III/666; Âzzâvî, II/220-221; Nevâî, *Esnâd u Mektûbât*, s.74; Yücel, Yaşar, *Timur'un Târîhi ve Yakındoğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler II*, BELLETEN, XLII/166, Ankara, 1973, s.258-259; Aka, *Timur ve Devleti*, s.27

⁴⁷¹ Semerkandî, (*Tezkirü's-süerâ*, s.343) bu olayın tarihini 791 h. olarak vermiş ayrıca Sultan Ahmed Celayir'in Anadolu'ya kaçarak Osmanlı padişahından aldığı yardımla geri döndüğünü ve Bağdad'ı ele geçirdiğini yazmıştır. Ancak bu bilgiler doğru değildir. Semerkandî'nin bahsettiği olay anlatılacağı üzere 801-802 h. yılında gerçekleşmiştir.

⁴⁷² İbn-i Haldûn, IV/796-797; İbn-i Tagrıberdî, *el-Mevâhibü's-sâfi*, I/250-254; Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, VII/314; Fasîh-i Havâfi, III/136; 789; Mîrhând, VI/244-245; Hândmir, III/462; Şavkânî, I/42; Howorth, III/666; Âzzâvî, II/224; Beyânî, s.93; Uzınçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/301; Yücel, Yaşar, *Timur'un Târîhi ve Yakındoğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler I*, BELLETEN, XL/158, Ankara, 1976, s.267; Sümer, *"İlhanlı Hükümdarları"*, BELLETEN, LIII-206/193; Meşkur, s.252

Sebzivari ise Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad'a yöneldiğini duyunca şehri bırakarak Şuşder tarafına gitti. Bu şekilde Sultan Ahmed her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan tekrar Bağdad'ı ele geçirerek⁴⁷³ saltanat tahtına oturdu. (797/1394-1395)⁴⁷⁴

Yeniden Bağdad'ı ele geçiren ve buraya yerleşen Sultan Ahmed yaklaşık iki yıl boyunca burada kaldı.⁴⁷⁵ Ancak 799/1396-1397 yılı yaz mevsiminde bu defa da Şehzade Miran Şah Bağdad'a yöneldi. Sultan Ahmed ise yaz mevsiminde Bağdad'ın uzun süre muhasarasının mümkün olmadığını bildiği için şehri terketmedi. Miran Şah Bağdad'a ulaştığı sırada Tebriz'de çıkan bir takım kargaşalar nedeni ile Bağdad'ı kuşatma fikrinden vazgeçerek Tebriz'e gitti. Böylece Sultan Ahmed için her hangi bir tehlike kalmamış oldu.⁴⁷⁶

Timur, Hindistan seferine çıkarken Sultan Sencer Hacı Seyfeddin adlı bir emirini, kendisinin Azerbaycan'dan ayrılmasından sonra geri dönerek Alancuk Kalesi'ni tekrar kendi tasarrufuna alan Sultan Ahmed Celayir'in oğlu Sultan Tahir'in hakimiyetinde bulunan Alancuk Kalesi'nin muhasarası ile görevlendirmişti.

Timur Azerbaycan, Gürcistan, Diyarbekir ve diğer civar bölgeleri ele geçirdikten sonra buraların idaresini verdiği Şehzade Miran Şah'ı da Alancuk Kalesi'nin muhasarasına yardımcı görevlendirdi. Miran Şah 799/1396-1397 yılında Tebriz'e gelerek şehre yerleşti. Şehzade Miran Şah Tebriz'e geldiği sırada da kuşatma devam ediyordu. Sultan Tahir Alancuk kalesini ulaşması imkansız derecede yüksek surlarla çevirmişti. Bu nedenle Emir Hacı Seyfeddin'in elinden hiç bir şey gelmiyordu. Bu sırada Gürcistan hakimi Girgin bir miktar Gürcü askerini Sultan Tahir'in yardımına gönderdi. Gürcü kuvvetlere, toprakları Timur'un askerleri tarafından istila edilen bazı mahalli emirler de katıldı ve birlikte Azerbaycan'a yöneldiler. Bunu haber alan Emir Hacı Seyfeddin onlara karşı koyamayacağını anlayınca Alancuk Kalesi'nin muhasarasını terkederek Tebriz'e gitti. Gürcüler Alancuk Kalesi'ne gelerek Sultan Tahir'i, mallarını ve aile efradını da alarak kalenin yönetimini Celayirli emirlerden Emir Hacı Salih, Seyyid Alişahi ve bir grup Gürcü emirine bırakarak geri döndüler.⁴⁷⁷

Bu taraftan Alancuk Kalesi'nin muhasarasını kaldırarak Tebriz'e gitmek zorunda kalan Emir Sultan Sencer, Miran Şah'ın huzuruna giderek durumu ona aktardı. Miran Şah ise kendi oğlu Şehzade Ebubekir'i, Emir Sultan Sencer ve diğer bir grup emirle Alancuk Kalesi'nin muhasarasına gönderdi. Bunu haber alan

⁴⁷³ Hoca Saadeddin Efendi, (Tacü'l-tevârih, I/2230) Mısır sultanının Sultan Ahmed'e ve Kara Yusuf'a değer veremeyerek onları hapse attığını, ancak onların bir yolunu bularak kaçuktan sonra Timur ile barışarak kendilerini kurtardıklarını yazmaktadır. Ancak bu ifadeler tamamen yanlışır.

⁴⁷⁴ Yezdi, Zafernâme, I/469; Şâmi, s.145; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VII/317; Semerkandî, Tezkirtu's-şâcra, s. 343; Mirhând, VI/245; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/462; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.261; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.126; Şavkânî, I/25; Lane Pool, Düvel-i İslamiyye, s.391; Huari, s.16; Âzzâvî, II/223-224; Beyânî, s.93; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/301; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakındoğu İlişkileri I", BELLETEN, XL-158/267

⁴⁷⁵ Makrizi, (Kitâbu's-sulûk, VII/317) Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Berük'a elçi göndererek ona izatini bildirdiğini kaydetmiştir. Ancak diğer kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur.

⁴⁷⁶ Yezdi, Zafernâme, II/148-149; Mirhând, VI/328-329; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/481; Deguignes, VI/88; Howorth, III/667; Âzzâvî, II/231

⁴⁷⁷ Yezdi, Zafernâme, II/149-150; Mirhând, VI/329-330; Howorth, III/667-668; Âzzâvî, II/231-232; Köprülü, M. Fuad, "Alancuk", İA, I/303

Celayirli emirler ve Gürcüler ise Alancuk Kalesi'ni bırakarak kaçtılar. Bu şekilde Alancuk Kalesi de yeniden Timur'un eline geçmiş oldu.⁴⁷⁸

2.4.12. Timur'un Yedi Yıllık İran Yürüyüşü: Bu durum 801/1398-1399 yılına kadar devam etti. 801/1398-1399 yılında Timur bu kez İran'a yedi yıllık seferini başlattı ve 802/1399-1400 yılında İran'a ulaştı. Bir kaç yeri fethettikten ve Gürcistan bölgesini aldıktan sonra kendisi kışlak bölgesine giderken Emirzade Pir Muhammed'i Bağdad'ın fethi ile görevlendirdi. Bunun üzerine Emirzade Pir Muhammed aynı yılın kış mevsiminde Irak-ı Arab'a yöneldi. Ancak Emirzade Rüstem, Emir Suncak vasıtası ile bu bölgede Emir Ali Kalender'in idaresinde bulunan Sultan Ahmed'in hakimiyet sahasındaki Mendeli ve diğer bazı bölgeleri yağmaladıktan sonra hastalığını bahane ederek Şiraz'a döndü. Emir Ali Kalender Bağdad'a Sultan Ahmed Celayir'in yanına geldi. Emir Suncak ise Karabağ'a giderek Timur'a katıldı.⁴⁷⁹

Bu sırada Bağdad'da bulunan Sultan Ahmed Celayir, Emirzade Rüstem'in Irak-ı Arab'daki fetih ve yağmalarını duyunca yeniden büyük bir telaşa kapıldı ve Bağdad'ın kapılarını kapatarak savunma hazırlıklarına girişti. Ancak onun geri döndüğünü öğrendikten sonra rahatladı ve Bağdad'da günlerini zevkü sefa ile geçirmeye devam etti.

Aynı yılın sonlarında Sultan Ahmed, devlet erkânı ve emirlerinden bir kısmının kendisini ortadan kaldırmak istediklerine dair bir haber alması üzerine Bağdad'daki saray efradından yaklaşık 1000 kişiyi öldürterek cesetlerini Dicle Nehri'ne attırdı. Ancak yine de kendisini güvende hissetmediği için çok güvendiği bir grup mülazımı ile saraya kapandı ve bir kaç gün sonra da mahremlerinden bir grupla birlikte geceleyin kimsenin haberi olmadan Bağdad'ı terkederek O sırada Musul'da bulunan Kara Koyunlu kabile reisi Kara Yusuf Türkmen'e sığındı. Kara Yusuf Türkmen'in yanına giden Sultan Ahmed onu Bağdad'ı ele geçirmesi için teşvik ve tahrik etti. Bunun üzerine birlikte Bağdad'a yöneldiler. Ancak Bağdad'a ulaşıp şehrin idaresini ele geçirdikten sonra Sultan Ahmed Bağdad'ın tahrip ve yağmalanmasından korkarak yaptığına pişman oldu ve Kara Yusuf Türkmen'e yükü bir miktarda para ve mal vererek onu Musul'a geri dönmesi konusunda ikna etti. Kendisi de Bağdad'da kaldı.⁴⁸⁰

Bu sırada Karabağ kışlağında bulunan Timur, Gürcistan Hakimî Girgin'e haber göndererek daha önce Alancuk Kalesi'nden kurtararak Gürcistan'a götürdükleri Sultan Ahmed Celayir'in oğlu Sultan Tahir'i kendisine teslim etmesini istedi. Girgin Timur'un bu isteğini kabul etmediği gibi ona oldukça kaba bir cevap gönderdi. Bunun üzerine Timur Gürcistan'a yöneldi. Girgin ise Timur'a karşı koyamayacağını anlayarak Sultan Tahir'i ülkesinden çıkardı. Sultan Tahir kaçarak Anadolu'ya gitti.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Yezdi, Zafernâme, II/150; Mîrhând, VI/330; Howorth, III/666; Köprülü, "Alancuk", İA, I/303

⁴⁷⁹ Yezdi, Zafernâme, II/166-168; Şâmi, s.212-214; Mîrhând, VI/332-340; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/484-485; Deguignes, VI/88; Howorth, III/668

⁴⁸⁰ İbu-i Tağriberrû, el-Menâcibü's-sâfi, I/253-254; Yezdi, Zafernâme, II/169; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/1020-1021; Mîrhând, VI/340-344; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/485; Deguignes, VI/88-89; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.127; Hammer, I/72; Şavkânî, I/25; Howorth, III/668-669; Âzzâvî, II/233-235; Yücel, "Timur'un Târîhiye ve Vakıfdoğru İlişkileri II.", BELLETEN, XLII-166/290-291; Yıldız, VIII/449-450; Sümer, Kara Koyunlular, s.60-61

⁴⁸¹ Yezdi, Zafernâme, II/172-177-180; Şâmi, s.214-216; Mîrhând, VI/343; Howorth, III/669; Âzzâvî, II/231-232; Mişkütî, s.308-309

2.4.13.Sultan Ahmed Celayir'in Osmanlı Devletine Sığınması: Bahsedildiği üzere daha önce Osmanlı Devleti hükümdarı Sultan Murad Han ile dostluk ve işbirliği içinde olan Sultan Ahmed'in, Sultan Murad'ın ölümünden sonra onun yerine geçen Sultan Yıldırım Bayezid ile de dostluğu ve irtibatı devam ediyordu. Nitekim Yıldırım Bayezid 793/1390-1391 yılında Karamanoğlu Ali Bey'i yendikten sonra bir fetihname yazarak Sultan Ahmed Celayir'e göndermiş, Sultan Ahmed Celayir de verdiği cevapta Yıldırım Bayezid'e övgü dolu sözler sarfederek onu bu galibiyetinden dolayı kutlamıştı.

802/1399-1400 yılı sonlarında Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf Timur'un Sivas tarafına sefer düzenleyeceğini duyunca onun kendi üzerlerine de saldıracağını düşünerek Memlukku Devletine sığınma kararı aldılar. Sultan Ahmed bu kararına binaen Bağdad'ı kendi akrabalarından Emir Ferec isimli birisine bırakarak ve bütün yakınlarını ve aile fertlerini de yanına alarak Kara Yusuf'la birlikte Haleb'e yöneldi. Sultan Ahmed Bağdad'dan ayrılırken beraberinde 7000 asker, oğullarından Şehzade Nuru'l-âya ve Şehzade Mutasım ile emirlerinden Ali Paşa, Siyavuş, Şahin, Melik Ferruh, Mahbub ve Akbuğa Şukurçî bulunuyordu. Sultan Ahmed ve Kara Yusuf yol ortasında Sultan Ferec'e elçi göndererek kendilerini ülkesine kabul etmesini istediler. Haleb'e yaklaştıklarında Haleb hakimi Timurtaş onları Halep ve Suriye'ye sokmak istemediği için bir grup emirle onlarla savaşmak üzere Haleb'den çıktı. Ancak 802 yılı şevval ayının 24'ünde (19 haziran 1400) Halep önünde iki taraf arasında yapılan savaştan sonra Haleb hakimi yenilerek şehre kapandı. Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un şehri muhasara edecek zamanları ve imkanları olmadığı için yollarına devam ettiler.

Timur'un ikinci kez İran'ı ve Bağdad'ı işgalinden önce Yıldırım Bayezid ile iyi ilişkilerini sürdüren Sultan Ahmed sürekli olarak onunla Timur'a karşı işbirliği yolları aramış, iki hükümdar arasında görüş birliği olmasına rağmen somut bir netice çıkmamıştı. Bu nedenle Sultan Ahmed Haleb hakimi ile yaşanan bu olaydan dolayı Sultan Ferec'in artık kendilerini kabul etme durumunun olmadığını anladıkları için yolunu değiştirerek Kara Yusuf ile birlikte Osmanlı Devleti sultanı Yıldırım Bayezid'e sığınmak için Anadolu'ya yöneldiler.⁴³²

Bu arada Yıldırım Bayezid ve Timur arasında çıkan ihtilaflar neticesinde Timur 803/1400-1401 yılı başlarında Sivas'a saldırıp şehri kuşatmaya almıştı. O, henüz Sivas'ın muhasarası ile meşgul iken Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un Yıldırım Bayezid'e sığınmak üzere bu bölgede oldukları haberi ulaşınca Timur onların ele geçirilmesi için peşlerinden bir grup emirini gönderdi. Timur'un askerleri Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'a yetişince onlar korkularından ağırlıklarını bırakarak kaçtılar. Timur'un askerleri Sultan Ahmed'in kız kardeşi Dilşad Hatun'u, maiyetindeki şehzadeleri ve haremindeki çok sayıda kadını ve kızlarını esir olarak geri döndüler.⁴³³

⁴³² İbn-i Tağrıberdi, *el-Menkûn's-sâfi*, I/254-255; Yezdi, *Zafernâme*, II/169-170; İbn-i Arabşâh, s.179-181; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk*, VII/1021; Şavkânî, I/42; Mirhând, VI/344-345; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/485; Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü'l-ı-cvârih*, I/230; Deguignes, VI/90; el-Bağdâdî, *Gulşen-i Hülcfâ*, vr.127; Hammer, I/72; Şavkânî, I/25; Howorth, III/669; Muhammed Hasan Han, I/637; Huart, s.17-18; Brown, III/173; Âzzâvî, II/237-238; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/302; Yücel, "*Timur'un Türkiye ve Yakındoğu İlişkileri II*", BELLETEN, XLII-166/289-293; Yunanç, M. Halil, "*Bayezid I*", İA, II/380; Yıldız, VIII/450; Sâmer Kara Köyünlular, s.61-62; Aka, *Timur ve Devleti*, s.25

⁴³³ Yezdi, *Zafernâme*, II/196; Mirhând, VI/353; Howorth, III/669; Lane Pool, *Düvel-i İslamiyye*, s.391; Wilber- Golombek, *The Timurid Architecture Of Iran and Turan*, s.29-32; Nevâi, *Esnâd u*

Sultan Ahmed ise Timur'un askerlerinin elinden kurtulduktan sonra Malatya civarında iken Yıldırım Bayezid'e yeni bir mektup yazarak " *Kararlaştırıldığı üzere Malatya civarına geldiği ve burada Kara Yusuf ile birleşerek yollarına devam ettikleri sırada Timur'un askerlerinin saldırısına uğradıklarını ancak Timur'un askerlerini hezimete uğrattıklarını, onların bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini, kalanların ise kaçtıklarını, fakat Timur'un bu durumu haber aldıktan sonra üzerlerine saldıracağı kesin olduğunu, Timur'a karşı işbirliği konusunda Mısır ve Şam sultanlarının hem fikir olduklarını ve Yıldırım Bayezid'in kararını beklediklerini*" bildirdi.

بحضرت ساهی مرتلت عالی حریت سلطنت شعار معدلت آثار خداوند اعظم و خداوند کار
معظم ملك الملوك والسلاطين سلطان الاسلام والصلوة قائد جيوش الموحدين
ملاذ الفزاة والجاهدين قهرمان الماء والطين المؤيد من الله الملك المجيد السلطان
يلدرم بايزيد اعظم الله تعالى ملكه ونظم سلطه وزيدت شوكته واستطبت دولته
وانحلت على الاعادي صوته وطال مدته مهايف دقوات خالصات تاميات مسكية الفوحات
ولضاييف مدحات صالحات ساميات وردية التيجات كه منبت از كمال مودت ووداد ومنشعب
از گلشن محبت واتحاد كردد از رياض دارالسلام با بريد سبای ستار رفتار خدمت مهربان
عالمقدار زمانه آرزوی مشاهده دینار قرخ آثار نه در آن نصابت كه السند انعام
از عهد تقرر آن بحر بر ارقام تواند برون آمد توفيق وصول بشفق ملازمت عن قريب
مقدر ياد فهو المراد بعد از ايضاح احوال اتحاد و كجاستي منهای رأی عقده كشای عالی
آنكه بعد از تطلب واستیلاي عيور مقهور بفرأقین: وتصرف دارالسلام بتعداد
این هواخواه بی اغشاه حبت اشارت آن العباد تزدك ملاطمة و سبواين كه ماين
مليكيين روم وشيامت توفيق عوده بود كه جناب ملكك أماب سيادت نصابت
مبارك الدوله والدين قره يوسف بجا در تير دروسد و بايكديگر معق كشته جاست
از يكه كه مقدمه جيوش خصم مقهور بودند از آب مراد كشته بجوالی خالصان در رسيند
وتنور حرب كرم شده تی چند كه سودای خام در سر داشتند در آن آتش سوخته دود
عجب از دما غشان بر آمد و بقیة السيوف چون شرار از آتش بر جسته و همزمان
یاد هواشیده از دیده اولوا الابصار تا بنید افتادند اما چون این حال عيور را معلوم كردد
در آنكه هجوم بر اصل خواهد نمود شبهه نیست درین باب هر چند سلاطين وحكام
مصر وشام متفق اند لكن بالجله موقوف رأی صواب دید ایشانند همواره ایام سلطنت
و خيلاف متزايد و متضاعف باد بالتون والصادق الي يوم التاد بحب دولتمخواه احد جلار

Sultan Ahmed'in Yıldırım Bayezide Mektubu⁴⁸⁴

Buna karşılık Yıldırım Bayezid ise Sultan Ahmed'e yazdığı cevapta, " *Selanik'in fethinden sonra İstanbulun kuşatması ile meşgul olduğu sırada Kral Ankirus'un (Sigismond) Niğbolu kalesini kuşattığı haberini aldığını, bunun üzerine bu meselenin halli ile uğraştığını, bu olayı halledip Bizans Tekfuru'nu haraca bağladıktan sonra Timur'u ortadan kaldırmak üzere Tokat civarına geldiğini bildirerek onları kendi yanına davet etti.*"

Mekâtibât, s.64; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakınoğu İlişkileri II", BELLETEN, XLII-166/294; Yıldız, VIII/450; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.127-129

⁴⁸⁴ Feridun Ahmed Beg, I/124-125; Beyânî, s.94-95; Nevâî, Esnâd u Mekâtibât, s.81-82; Sâbitî, Esnâd u Nâmeah, s.358-359

جواهر عقد الفاظ برصفا وزواهر نظم کلمات خوش ادا یعنی کتاب قرحزرا وخطاب روح افزا از مطلع آفتاب برج اقبال ومترنل شرف اوج اجلال عالیجناب سلطنت مآب شجاعت شعار دولت اتار شمس الدولة والسلطنة والشجاعة والدنيا والدين سلطان احمد جلا پر زاد الله عمره وايد نصره مرشح بصنوق محبت وموشح بانواع مودت در صحبت اقتضار الاكابر والاعاظم عوض شاه بك دام عزه در رسيد وآنجنده از ملاقات ایشان باجناب مملکت نصاب نورالدين قره يوسف بها در ايد الله وادامه ومحاربة ایشان بامقصد جیوش از بکيد وندارک در باره مدافعت تيور مقهور واتفاق حکام مصر وشام با اهل اسلام ويکجهتی وتوقف ایشان برآی این جانب بايسته معلوم کشت ختی نباشد که بعد از فتح سلانیک ينش ازین بنا بر انکسار عهد تکفور کفور استانبول در حال محاصره آن شتاتند شنيديم که بطبق ✽ الکفرملة واحدة ✽ قرال انکروس منحوس يديار اسلام تاخته وقلعه نيکبوی را که از حصون منبه روم ايلي است حصار ساخته بدفع آن کوشيدن ازین مهم اهم نمود همان روز بتوفيق الله تعالی بصوب آن مخدول شتاتند بعد از انکسار واستيصال اوبدار الامان بروسه آمده اگر چه تکفور ملعون طلب عذر خواهی کرده بخراج دادن امان ميخواست ليک مفيد بمزخرفات او نکشته مره بعد اخري باز بر سر اورفته در انجاي فتح اين خير در رسيد لاجرم صلح اورا پذيرفته بجهت دفع تيور مکسور که بفتوای حطای اناام اشدهن التکفور است بحوالی توقاد آمده آنچه مقدورست بتوفيق الله در يع نخواهند کرد باقی ايام عمر دولت زياد باد حررتی اوائل شهر شعبان المعظم سنه ثمان وتسعين وسبعماية

Yıldırım Bayezid'in cevabı⁴⁸⁵

Bu cevap üzerine Sultan Ahmed Yıldırım Bayezid'e katılmak üzere Tokat bölgesine hareket etti. Yıldırım Bayezid, Tokat havalisinde iken Sultan Ahmed'i bizzat kendisi karşıladı ve onu sultanlara layık bir şekilde ağırlayarak onun adına eğlenceler tertip etti. Sultan Ahmed ve beraberindekilerin her türlü ihtiyacını karşıladı. Ardından hep birlikte⁴⁸⁶ Bursa'ya gittiler. Yıldırım Bayezid Bursa'da da Sultan Ahmed için büyük eğlenceler tertip etti ve Kütahya'yı⁴⁸⁷ dirlik olarak Sultan Ahmed'e verdi. Sultan Ahmed Kütahya'ya gitti. Sultan Ahmed'den bir süre sonra Kara Yusuf da gelerek Yıldırım Bayezid'e sığındı. Yıldırım Bayezid Akşehir bölgesini ve bu bölgelerin gelirlerini de dirlik olarak Kara Yusuf'a verdi.⁴⁸⁸

Bu taraftan ise Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf Türkmen'in Osmanlı Devletine sığındığını anlayan Timur, Yıldırım Bayezid'e bir mektup yazarak "*Kara Yusuf ve Sultan Ahmed Celayir'in kendi ordusunun önünden kaçarak kendisine sığındıklarını öğrendiğini, onların İran ve Irak'ta fitne çıkardıklarını, bu nedenle*

⁴⁸⁵ Feridun Ahmed Beg, I/125; Beyânî, s.95-96; Nevâî, Esnâd u Mekâtibât, s.83-84; Sâbitî, Esnâd u Nâmehâ, s.359-360

⁴⁸⁶ Yınanç, (*Bayezid F*, İA, II/380) Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un Bursa'ya gelerek burada Yıldırım Bayezid'e katıldıklarını yazmıştır. Ancak Bayezid'in cevabından da anlaşılacağı gibi bu buluşma Tokat'ta olmuştur.

⁴⁸⁷ Yücel, ("*Timur'un Türkiye ve Yakındoğu İlişkileri II*", BELLETEN, XLII-166/296) Kayseri'nin dirlik olarak verildiğini yazmıştır.

⁴⁸⁸ Mîrhând, VI/345; Hâdmîr, Habîbu's-siyer, III/485; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/302; Yücel, "*Timur'un Türkiye ve Yakındoğu İlişkileri II*", BELLETEN, XLII-166/292-295; Yınanç, "*Bayezid F*", İA, II/380; Yıldız, VIII/450-451; Sümer, "*İlhanlı Hükümdarları*", BELLETEN, LIII-206/192; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.129

onları korumayıarak kendisine göndermesini, öldürülmesini ya da Osmanlı ülkesinden çıkarılmalarını istedi. Bu emri yerine getirmede kendisini cezalandıracağını⁴⁸⁹ söyleyerek ağır hakaretlerde bulundu.

الحمد لله وحده والصلوة على من لا نبي بعده و على آله الأجمعين بعد التحية التامة أيها الملك في روم بلنرم بايزيد. لعلم فنحن في البلادالله سلطان جديد مقفر عني جميع الامراء بالنصر و الأتاييد فجملة الخلاق لنا عبيد. فقتبه ان قرا يوسف و سلطان احمد قد هربا من سطوة سوقنا و هيبة جهوشنا و لا يخفى عموك أيها مآدة الفساد و بولر البلاد و بحار البلاد و هما كافرانكفرعون و هلمان في العلو و الاستكبر فلا تدبليهما ان لم تطلب الأدب⁴⁹⁰ فجاجسوا خلال الديار .

" ان فرعون و هلمان و جنودهما كانوا خاطئين " و قد ساروا بمن معهم في حضي دياركم قتلين و اينما حلوا حلت النحوسة و الشؤم و حاشا ان يكون مثلهما تحت جناح ملك الروم و اياكم ان تصحبوهم بل اخرجوهم و خنوهم بل احصروهم " و اقتلوهم حيث و جدتموهم " و اياكم مخالفة امرنا فيحل عليكم دابر قهرنا قد سمعتم احوال مخالفتنا و لحزابهم و ما يراه بهم ما في قرايهم و تبين لكم كيف فعلنا بهم و لا تكتروا بيننا القيل و القال فضلا من الجدل و القتال و قد وصفنا لكم البراهي و ضربنا لكم الامثال و في اثته ذلك انواع التهديد و التخفيف و اصناف العذاب و الازاجيف و اسلام على من هداه الله و الامر يوه من ذلك⁴⁹⁰

Timur mektubunda kendisini yeryüzünün sultanı ve diğer insanları onun kulu olarak addedip Yıldırım Bayezid'e ise küçümser bir üslupla hitapta bulunduktan sonra:

"Bizim kılıcımızdan kaçan o iki adam daima şerrin anası ve fesadın mayası, şehirlerin viran, halkın telef olmasını sebebi oldular. Firavun ve Hamun gibi kibir ve gururla baş kaldırdılar. Ve o Firavun ve Hamun ile onların askerleri. Onlar hata yapanlar oldular.⁴⁹¹ Ve kendi dostları ile birlikte size sığındılar. Onlar nereye ayak bastılarsa beraberlerinde felaket ve ölüm götürdüler. Sakın ola ki böyle kötü mizaçlılar Rum Padişahına sığınmasınlar ya da siz onları kendi sığınağınıza kabul ederek emniyet ve destek sağlamayın. Bilakis onları kendinizden uzak tutun ve yakalayıp öldürün. Ve sakın bu fermanı yüz çevirerek kendinizi bizim kahur pençemizde helak etmeyin. Galiba bizim kötülüğümüzü isteyenlerin ve onlara neler yaptığının destanını duymuş ve anlamışsınızdır. O halde öyle yapınız ki işler ölüm ve katliam ile sonuçlanmasın. Biz şimdi üslubumuzu size anlattık ve emsallerini de beyan ettik." Dedikten sonra mektubun sonunda oldukça kaba bir küfür kullandı.

Timur'un bu küstahça üslubunu beğenmeyen Yıldırım Bayezid ise aynı sertlikte bir cevap yazdı

الحمد لله الذي شرفنا بال اسلام و عززنا بالفزوعن سلاطين الاعراب و الاعجام والصلوة على رسوله محمد خير الانام و على آله العظام و مسحبه الكرام لعلم ايها الكلب القور الموسوم

⁴⁸⁹ Şâmi, s.246-250; Yezdi, Zafernâme, II/278-314; İbn-i Arabşâh, s.181-185; Beyânî, s.98; Yımaç,

"Bayezid I", İA, II/380; Sümer, Kara Koyunlular, s.63

⁴⁹⁰ Feridun Beg, I/120-121; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s. 92-93

⁴⁹¹ Kıssas silresi.

بالتيمور فهو اكبر من الملك الكفور ز قد قرأنا كتابك ايها المشؤم اذ تخوفنى بهذه المهملات و تدعنى بهذه الترهات انت تمسب انى مثل ملوك الاجام لو تتر اندشت الاعوام لوفى جمع الجنود كجيش الهند لوفى جمع جند فى الكثرة والشفاق كجمع الهرات والعراق لوما عندى من غزاة الاسلام كعساكر الحلب والشام⁶² وثبت عندهما كيف تولى و كفر بعبده الله العذاب الاكبر⁶³ لان افعالك تقضى العهود والنهم سفاك الدم وهتك الحرم . فنحن افضل السلطن شرفا و خريا و اشرف الخواقين بعدا و قربا و انت تعرف جهوشنا و عساكرنا و نقت للقيام بتظافرنا و تناصرنا . كم فرق بين من تكفل بلمر البغاة و الطفلة و بين من تحمل لمر الكمة والغزاة فان الحرب و الضرب دأبنا والجهاد صنعنا و شرعة الفزاة فى سبيل الله شرعتنا. ان قاتل لحد مكابها على الدنيا فنحن المقاتلون و تكون⁶⁴ كلمة الله هى العليا⁶⁵ و رجلنا باعوا انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة فى العقبى و حاصل الكلام ان كل لشغالنا وجل لحوالنا القتال مع لعنات الدين من الكفر و المتمردين و اعلم ان من يبعث هذا الكلامالى بلادنا ابعثنا و ان لم تأت فزوجائك طوالق ثلاث و ان قصدت بلادى و انا افرعك و لم اقاتك البتة فزوجاتى اذ اذاك طوالق ثلاثة والسلام المسلمين فلعنة الله عليك و من اتبعك لجمعين الى يوم الدين⁶⁶

Yıldırım Bayezid cevabında, kendisinin büyüklüğü ve asaletinden, ordusunun azamet ve celaletinden bahsederek Timur'a:

"Kendisine sığınmış olan misafirleri geri çevirmesinin imkansız olduğunu, zaten Kara Yusuf'un Anadolu'yu terkettiğini, tekrar gelirse de kabul etmekte tereddüt etmeyeceğini bildirdi. Ayrıca onun kendisini Arap, Acem ve Tatar padişahlarıyla karıştırdığını ancak yanlış olduğunu söyledi ve Timur'u Tekfur'dan daha büyük bir kafir olmakla itham etti. Hakaretler yağdırarak ona meydan okudu."

2.4.14. Bağdad'ın Timur Tarafından İkinci Kez Fethi (Bağdad Katliamı)

Sultan Ahmed Celayir Bağdad'dan ayrılırken kendi naibi olarak bıraktığı Ferec'e⁶⁷ Timur'un Bağdad'ı ele geçirmek için gelmesi halinde ona karşı koymamasını ve onun her dediğini yerine getirmesini tenbihlemiştir.

Timur 803/1400-1401 yılında Mardin'den ayrılıp Musul'a yöneldiği sırada Emirzade Rüstem Bahadır, Emir Sultan Mahmud Han, Emirzade Süleyman Şah ve diğer bir grup emirinin komutasındaki 30.000 kişilik bir orduyu Bağdad'ın fethi ile görevlendirdi. Timur'un ordusu Bağdad'a ulaşıp şehri kuşattılar. Ferec ise şehrin kapılarını kapatarak Celayirli, Türkmen ve Araplar arasından topladığı kalabalık kuvvetlerle şehri savunmaya başladı ve Sultan Ahmed'in bizzat Timur'un gelmesi halinde şehri ona teslim etmesini emrettiğini söyleyerek Timur gelmedikçe Bağdad'ı teslim etmeyeceğini bildirdi.⁶⁸

⁶² Feridun Ahmed Beg, I/121; Nevâi, Esnâd u Mekâtibât, s. 94

⁶³ Mirhând, (VI/382), Howorth, (III/669), Beyânî, (s.96), Ferruh

⁶⁴ Şâmi, s.239; Yezdî, Zafernâme, II/257-258; İbn-i Ârabşâh, s.302-303; Beyânî, s.93,96; Mirhând, VI/382; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/499; Hocâ Saadeddin Efendi, Tâci'ü'tevârih, I/240-241; Deguignes, VI/90-91; Howorth, III/669-670; Âzzâvî, II/238-239; Mişkâtü'l, s.297-298; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.117-118

Bu haber Timur'a ulaştığında Musul'da bulunan Timur oldukça kızarak hiç vakit kaybetmeden Bağdad'a yöneldi ve kısa sürede bütün ordusunu Dicle'den geçirerek Bağdad'a ulaştı. Timur Bağdad'a ulaştığında yaz sıcağına rağmen kuşatma tüm şiddeti ile devam ediyor ve Ferec büyük bir cesaretle şehri başarı ile savunuyordu. Ferec Timur'un gerçekten Bağdad'a ulaşip ulaşmadığından emin olamadığı için bir adamını elçi olarak gönderdi. Ferec'in elçisi Timur'un huzuruna çıkarak Ferec'in mesajını ilettili ve Timur tarafından değerli bediyler verilerek geri gönderildi. Ancak Ferec şehri teslim etmek istemediği için kendi elçisini casuslukla suçlayarak öldürttü ve tüm gücü ile şehri savunmaya devam etti. Bu şekilde Timur'un kuvvetleri şehri 40 gün boyunca kuşattılar. Bağdad'da büyük bir kıtlık baş gösterdi. Bunun üzerine halk daha fazla dayanamayıp Ferec aleyhine ayaklandı ve bir kısmı şehirden kaçarak Timur'un ordusuna katıldılar. Ancak buna rağmen Ferec teslim olmadı. Kuşatma tüm şiddeti ile devam ederken bir gün kale muhafızları aşırı sıcak nedeni ile kendi yerlerini terketmişler ve miğferlerini kargularının ucuna takarak kendi yerlerine koymuşlardı. Böylece düşman askerlerinin onların yerinde olduklarını sanmalarını sağlamayı düşünüyörlardı. Fakat düşman şehirdeki casusları aracılığı ile bunu haber aldı ve zilkade ayının 27'si Pazar günü öğlen vakti şehre saldırdılar. Bir grup asker ipler ve surlara dayadıkları merdivenlerle Bağdad'a girdiler. Kalenin kapılarını Timur'un ordusuna açtılar. Ferec bu haberi alır almaz artık yspacak bir şey kalmadığını anlayarak kaçmak için kızı ile birlikte bir kayığa bindi. Fakat Timur'un askerleri onları takip etmeye başlayınca Ferec, Timur'un eline geçmemek için kendisini Dicle'ye atınca boğularak öldü. Bağdad 803 yılı zilkade ayının 27'si (haziran-1401) Pazar günü Timur tarafından fethedildi.⁴⁹⁵

Timur şehrin 40 günlük kuşatması sırasında ölen askerlerinin intikamını almak için katliam ve yağma emri verdi. Her askerine bir adam, kadın veya çocuğun başının getirilmesi emrini verdi. Bunun üzerine Timur'un askerleri şehrin kapılarını kapatarak eşi görülmedik bir katliama giriştiler. Sonuçta savaşta ölenler hariç kadın erkek çocuk olmak üzere 40.000⁴⁹⁶ kişi katledildi. Şehrin meydanlarında öldürölen insanların başlarından tepelikler oluştu. Bu katliamdan sadece kendilerini Timur'un huzuruna ulaştırabilen sanatçılar, din ve bilim adamları kurtulabildiler. Timur'un askerleri katliamı bitirince sıra şehri tahrip etmeye geldi. Yine Timur'un emri ile camiler ve medreseler istisna tutularak Bağdad'ın bütün binaları yakılıp yıkıldı. Uzun uğraşlar sonunda imar edilen şehir yeniden harabeye döndü.⁴⁹⁷

Bağdad'daki bu vahşet, katliam ve tahribattan sonra Timur aynı yılın zilhicce ayı başlarında Bağdad'dan Azerbaycan tarafına yöneldi. Tebriz'de bir süre kaldıktan sonra da Karabağ tarafına gitti. (rebiulevvel 804/1401-1402).

2.4.15.Sultan Ahmed Celayir'ine Yeniden Bağdad'ı Ele Geçirmesi:Bu arada Timur Şam seferinde iken Yıldırım Bayezid de Timur'un Sivas'ta yaptığı katliam ve

⁴⁹⁵ Yezdi, Zafernâme, II/260-264; Şâmi, s.239-241; İbn-i Ârabşâh, s.303-306; Mirhând, VI/382; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/499; Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-tevârih, I/241; Deguignes, VI/91-92; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.127; Hammer, I/76; Howorth, III/670; Huart, s.18; Âzzâvi, II/239-242

⁴⁹⁶ İbn- Ârabşâh, (s.304) 90.000 kişi öldüğünü söylemiştir.

⁴⁹⁷ Şâmi, s.241-242; Yezdi, Zafernâme, II/264-266; İbn-i Ârabşâh, s.307; Fasîh-i Havâfi, III/1145; Mirhând, VI/386-387; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/500-501; Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü't-tevârih, I/241-242; Deguignes, VI/93; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.127; Howorth, III/670-671; Browne, III/197; Mişkütü, s.298-299; Ecyânî, s.97; Aka, Timurlular, s.26-27; Zerrinkib, Donbâle-i Rüzgârân, s.308

tahrîbatın intikamını almak için Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'in de tahrîkleri ile o sıralarda Timur'a tabi olan Mutahharten'i itaat altına almak amacıyla Erzincan'a saldırdı. Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf ile birlikte yola çıkan Yıldırım Bayezid ilk önce Sivas'a uğrayarak Timur'un buranın idaresine bıraktığı kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Ardından da Erzincan'a yöneldiler. Erzincan halkı Yıldırım Bayezid'den aman diledi. Mutahharten esir alındı. Yıldırım Bayezid Erzincan'ın idaresini Kara Yusuf'a verdi. Ancak şehir halkı ile Kara Yusuf arasında çıkan şiddetli ihtilaf neticesinde Yıldırım Bayezid, Sultan Ahmed'in ricası üzerine Mutahharten'in canını bağışlayarak Erzincan'ın idaresini tekrar ona verdi. Bununla birlikte Mutahharten'in ihanet etmesi ihtimaline karşılık onun karısı ve çocuklarını alarak Bursa'ya gönderdi. Kendisi de Bursa'ya gitmek üzere Erzincan'dan ayrıldı.⁴⁹⁸

Dönüş yolunda Kayseri'de Sultan Ahmed Celayir, Timur'un Bağdad'ı terkettiğini öğrenince Yıldırım Bayezid'den ayrılarak⁴⁹⁹ tekrar Bağdad'a geldi ve burayı ele geçirdi. Ancak şehir tamamen harap olmuş ve yaşanır halden çıkmıştı. Buna rağmen Sultan Ahmed yeniden şehri imar etmek, ordu toplamak ve devlet işlerine çeki düzen vermek için var gücü ile çalışmaya başladı. Oğlu Sultan Tahir'i de Hille ve civarının idaresine tayin etti. Timur Karabağ'da iken Sultan Ahmed'in tekrar Bağdad'a gelerek burayı ele geçirdiğini duyunca büyük bir öfkeye kapıldı ve bu kez onu elinden kaçırmamak için her biri kendi oğullarının emrinde yani, Pir Muhammed Ömer Şeyh, Emir Süleyman Şah, Cihan Melik ve Pir Ali'nin komutasındaki 4 orduyu Sultan Ahmed'in önünü kesmeleri ve Bağdad'dan kaçışını engellemeleri için ayrı ayrı güzergahlardan Bağdad'a gönderdi. Pir Muhammed Ömer Şeyh ve Emir Süleyman Şah, Loristan ve Huzistan yolundan önce Vasıt'a daha sonra da Bağdad'a ulaştılar ve Ebubekir ve Cihan Şah babalarının yanından doğruca Bağdad'a geldiler.

Sultan Ahmed bu haberi almaktan öylesine korku ve telaşa kapıldı ki elbiselerini bile giymeye mecal bulamadı ve oğullarından Tahir ile birlikte kayıkla Dicle'nin öte sahiline geçti ve Hille tarafına kaçtı. Cihanşah Dicle Nehri'nin karşı kıyısı boyunca onu takip etti. Sultan Ahmed Hille'de köprüyü yıkmaları emrini verdikten sonra Halid ve Malik Adaları'na kaçarak burada beklemeye başladı. Emir Cihanşah ise bir netice alamadan geri dönmek zorunda kaldı. Timur'un diğer şehzadeleri yol boyunca bütün asileri itaat altına aldılar ve mallarını yağmaladılar. Şehirleri viran ettiler. Kış mevsimini Irak-ı Arab'da geçirdikten sonra bahar mevsiminde Timur'un yanına Karabağ'a gittiler.⁵⁰⁰

2.4.16. Yıldırım Bayezid-Timur İlişkileri ve Ankara Savaşı: Bahsedildiği üzere Yıldırım Bayezid ile Timur arasında gerek Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf,

⁴⁹⁸ Şâmi, s.242-243; Yezdi, Zaferrâme, II/266-268; Mirhând, VI/388-389; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/501-503; Hoca Saadeddin Efendi, Tâci'l-levârih, I/242; Howorth, III/672; Beyâni, s.97; Yücel, Yaşar, "XVI-XVII. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar I, Mutahharten Ve Erzincan Emirligi", BELLETEN, XXXVI/140, Ankara, 1971, s.710-711; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/305; Yunanç, "Bayezid I", İA, II/382; Yıldız, VIII/451; Sümer Kara Koyunlular, s.62-63; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.129-130; Aka, Timur ve Devleti, s.26

⁴⁹⁹ Şâmi, (s.26) Yıldırım Bayezid'in, Timur'un Anadolu'ya yönelme kararını duyduktan sonra Timur ile aralarındaki ihtilafın daha da artmasını engellemek için Sultan Ahmed'i Bağdad'a gönderdiğini, Uzunçarşılı, (Osmanlı Tarihi, I/302) ise Sultan Ahmed Celayir'in kaçışını yazmıştır.

⁵⁰⁰ Şâmi, s.245-246; Yezdi, Zaferrâme, II/275-278; Mirhând, VI/394-395; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/502-503; Hoca Saadeddin Efendi, Tâci'l-levârih, I/242-243; Kazvini, Lubbu'l-levârih, s.261; Deguignes, VI/93-94; Howorth, III/672; Azzâvi, II/245-246,254; Beyâni, s.97-98; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakınoğu İlişkileri II", BELLETEN, XLII-166/296-299

gerekse de Anadolu'nun bazı bölgelerindeki hakimiyet konularında ihtilaflar devam ediyordu. Bu çerçevede de aralarında bir çok kez mektuplar gidip gelmişti.⁵⁰¹

Bahsedildiği üzere Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki ihtilaflar arasında Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf'un Yıldırım Bayezid tarafından himaye edilmeleri, Erzincan Hakimi Mutahharten'in Yıldırım Bayezid'in baskılarından kurtulmak için Timur'a itaati kabul etmesi ve bunun karşılığında Yıldırım Bayezid'in Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf'un da tahrikleri ile Erzincan'ı işgal etmesi, Kadı Burhaneddin Ahmed'in hakimiyetinde bulunan ve Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı Devletine bağlanan Sivas'ın Timur tarafından işgal edilerek burada benzeri görülmemiş bir katliam yapması ve bunun gibi sebepler ön sırada bulunuyorsa da aslında bunlar iki sultan arasındaki büyüklük ve hakimiyet kavgasından başka bir şey değildi. Timur Osmanlı Devletine saldırmak ve kendisini Türk ve müslüman dünyasının en büyük hakimi yapma amacı doğrultusunda önemsiz konularda Yıldırım Bayezid'e mektuplar yazarak ondan yerine getirilmesi imkansız taleplerde bulunuyor, buna karşılık Yıldırım Bayezid de bu tehditlere aynı şekilde cevap veriyordu.

Son olarak Yıldırım Bayezid'in Erzincan'a saldırarak burayı kendi tasarrufuna alması ve Sultan Ahmed Celayir ile Kara Yusuf'u himaye etmesi üzerine artık iki sultan arasındaki ihtilaflar geri dönüşü olmayacak seviyeye gelmişti. Timur Şam seferinde iken Yıldırım Bayezid'e bir mektup daha yazarak kendi başarılarını sayıp döktü ve Yıldırım Bayezid'in kendisine itaat etmesini istedi. Yıldırım Bayezid de aynı şekilde kendi atalarının soyunu ve kazandıkları zaferleri saydıktan sonra onunla savaşmaya hazır olduğu cevabını gönderdi. Esasen Timur Yıldırım Bayezid ile savaş için bütün hazırlıklarını tamamlamış olduğundan dolayı sürekli mektuplar göndererek ondan kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunuyor, Kemah'ın Mutahharten'e geri verilmesini, şehzadelerden birinin kendi yanına gönderilmesini, tâbilik alameti olarak kendisine gönderilecek olan kemer ve külahı kabul etmesini, Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'i kendisine teslim etmesini, Anadolu'da Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirilen yerlerin eski sahiplerine geri verilmesini istiyor ve savaşın sorumluluğunu Osmanlı padişahına yıkmak istiyordu.⁵⁰²

Nihayet Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki tehditkar mektuplar neticesinde iki taraf arasındaki ihtilaflar çözülmek yerine iyice derinleşti ve Timur 804/1402 yılı mart ayında Avnik üzerinden Kemah'a geldi. Burayı ele geçirip yeniden Mutahharten'e bıraktı. Sivas, Kayseri ve Kırşehir üzerinden Ankara'ya geldi. İki taraf arasında 19 zilhicce 804 (20 temmuz 1402) tarihinde Ankara'nın Çubuk ovasında gerçekleşen savaşta Yıldırım Bayezid çok ağır bir mağlubiyete uğrayarak Timur'un eline esir düştü. Timur'un orduları Osmanlılar'ın hakimiyet sahasını baştan sona fethederek büyük bir tahribatta ve yağmalamalarda bulundular.⁵⁰³

⁵⁰¹ Bu mektuplar için bakınız, Feridun Ahmed Beg, I/115-116,125-134,140-142; Nevâi, *Esnâd u Mektûbât*, s.96, 97-125; Şâbîti, *Esnâd u Nâmehâ*, s.315-320,324-331

⁵⁰² Şâmi, s.246-250; Yezdi, *Zafernâme*, II/278-314; İbn-i Ârâbşâh, s.181-185; Hoca Saadeddin Efendi, *Tâci'ü'tevârih*, I/243-253; Browne, III/203-208; Beyâni, s.98; Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Ewirligi*, BELLETEN, XXXV-140/709-715; Uzınçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/305-309; Yınanç, "Bayezid I", İA, II/380-383; Aka, *Timur ve Devleti*, s.26-28; Sâmer, *Kara Koyunlular*, s.63

⁵⁰³ Yezdi, *Zafernâme*, II/324-327; Mirhând, VI/395-419; Çaffâri, *Cihân-ârâ*, s.244; Hammer, I/76-81; Wülbër-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.29-33; Beyâni, s.99; Yınanç, "Bayezid I", İA, II/381-386; Aka, *Timur ve Devleti*, s.28-29

Timur'un oğlu Emirzade Mahmud, Bursa'ya kadar giderek Yıldırım Bayezid'in eşini, iki kızını ve Sultan Ahmed'in Mustafa Çelebi'yle nişanlı olan kızını ve diğer bir grup yakını esir alarak geri döndü.⁵⁰⁴

2.4.17. Sultan Ahmed Celayir'in Mısır Mezlekta Sultanı Melik Feret'e Sığınması

Bu taraftan Yıldırım Bayezid'in Timur'a yenilerek esir düşmesinin ardından artık bir dayanağı kalmayan Sultan Ahmed Celayir, Timur'un kendi üzerine de saldıracağını bildiği için Ankara Savaşı'nın hemen ardından tekrar Bağdad'ı terk ederek o sıralarda Hille'nin idaresini elinde bulunduran oğlu Sultan Tahir'in yanına geldi. Burada oğlu Tahir'in önde gelen devlet adamı ve veziri olan Firaz Ağa'yı yakalayarak öldürttü. Sultan Tahir babasının bu hareketinden endişeye kapıldı ve onun kendilerini de ortadan kaldırmasından korkan, Urumiye hakimi Muhammed Beg, Emir Ali Kalender, Mikail ve Ferrah Şah gibi diğer bir kaç emirle ittifak yaparak Sultan Ahmed'e isyan etti. Bu grup kendi kuvvetleriyle birlikte geceleyin nehrin diğer tarafına geçtiler. Sultan Ahmed ise bunu haber alınca nehrin üzerindeki köprüyü yıktırdı ve kendi kuvvetleri ile bir şey yapamayacağını anlayarak Kara Yusuf'tan yardım istedi. Kara Yusuf, Sultan Ahmed'den bir süre sonra Yıldırım Bayezid'in yanından ayrılarak⁵⁰⁵ Halep tarafına gelmiş Kara Koyunlular dışında bazı Arap oymaklarını da kendi itaatine almıştı. Sultan Ahmed'den gelen bu davet üzerine emrindeki Arap ve Türkmenlerden oluşan kuvvetlerle onun yardımına geldi ve birleşerek nehrin diğer tarafına geçtiler. İki taraf arasında gerçekleşen savaşta Sultan Tahir'in ordusu hezimete uğradı. Sultan Tahir kaçarken atı ile birlikte nehre düşerek boğuldu. Taraftarları dağılarak her biri bir tarafa gittiler. Burada Sultan Ahmed, Kara Yusuf'un kötü niyetinden ve kendisine bir kötülük yapacağından endişelenerek ondan ayrıldı ve tekrar Bağdad'a döndü. Kara Yusuf ise onun peşinden Hille'den Bağdad'a yöneldi. Bağdad'ı fazla zorlanmadan ele geçirdi. Sultan Ahmed ise canını kurtarabilmek için bir yere gizlendi ve Kara Hasan adındaki birinin yardımı ile Tikrit'e ulaşmayı başardı. O sırada Tikrit'i elinde bulunduran Uyrat emiri Sarı Ömer (Saruk Ömer) burada Sultan Ahmed'i ihtarla karşıladı ve ona at, silah, malzeme ve para yardımında bulundu. Bu arada Sultan Ahmed'in dağılan emirlerinden bir grup da Tikrit'e gelerek burada toplandılar. Sultan Ahmed buradan maiyeti ve kuvvetleri ile birlikte Şam'a gitti. Irak-ı Arab ve Bağdad ise Kara Yusuf'un eline geçti.⁵⁰⁶

Öte yandan Yıldırım Bayezid'i mağlup eden Timur, Anadolu dönüşü Sultaniye'de bütün şehzadeleri ve emirlerini toplayarak bir kurultay yaptı. Bu kurultayda fethedilen yerlerin her birinin yönetimini bir şehzadesine verdi. Bu çerçevede Sultan Ahmed'in Mısır'a kaçmasından sonra Kara Yusuf'un eline geçen ve adeta bir viraneye dönen Bağdad ve Irak-ı Arab, Basra, Vasıt, Kürdistan, Uyrat bölgeleri, Mardin, Diyarbekir ve bağlı bütün yerleri kapsayan bölgelerini Şehzade

⁵⁰⁴ Yezdi, Zafername, II/324-325; Mirhând, VI/419; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/511; Hoca Saadeddin Efendi, Tâci'l-avârih, I/253-290; Togan, Giriş, s.347-348; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/308-316; Mişkîni, s.312-314; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.135-138; Yanıç, "Bayezid I", İA, II/386-388; Aka, Timur ve Devleti, s.29

⁵⁰⁵ Mirhând, (VI/445) Kara Yusuf'un nimete ihanet ederek Yıldırım Bayezid'in yanından izinsiz ayrıldığını, ayrılırken de yol boyunca Osmanlı'ya ait topraklarda yağmalamalarda bulunarak çok sayıda hayvan ve ganimet götürdüğünü yazmıştır.

⁵⁰⁶ Yezdi, Zafername, II/369-370; Makrizi, Kitâbu's-sütnik, VII/1107; Mirhând, VI/445-446; Öryâşi, Târîhu'l-Öryâşi, s.2; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/516-517; Deguignes, VI/94; Howorth, III/672-673; Âzzâvi, II/255,257-258; Yıldız, VIII/451-452; Sümer Kara Koyunlular, s.64-65; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.133-134

Ebubekir'in idaresine verdi. Başta Sultan Barlas, Pir Hüseyin Barlas, Emir Suncak gibi büyük emirler olmak üzere bir grup emirini de onun emrine vererek Kara Yusuf'un istila ettiği bölgelerde huzuru sağlamalarını ve bu bölgelerde tam hakimiyeti sağlamalarını istedi. Ayrıca Bağdad şehrinin İslamın merkezlerinden biri olduğunu ancak uzun yıllar süren savaşlar neticesinde bir harabeye döndüğünü söyleyerek Bağdad'ın yeniden ve baştan sona imar edilmesini emretti.⁵⁰⁷

Sultan Ahmed'in Şam'a gelmesinden kısa bir süre sonra Şehzade Ebubekir ile Hille civarında savaşan ancak yenilerek kaçmak zorunda kalan Kara Yusuf da Şam'a geldi. Burada Sultan Ahmed ile birleşerek aileleri ve maiyetleri ile birlikte Mısır Memluklu sultanı Melik Ferec'in Şam naibi Şeyh Mahmudi'ye sığındılar. (806/1403-1404)⁵⁰⁸

Timur, Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un Mısır'a sığındıklarını öğrendince Melik Ferec'e bir mektup yazdı⁵⁰⁹ ve kendisinin bütün fetih ve zaferlerinden bahsederek Cengiz Han ve torunlarının ülkelerinin asıl varisinin kendisi olduğunu, bu nedenle İhanlıların yıkılmasından sonra bu bölgeye yürüdüğünü ve Allahın yardımı ile bütün bölgeleri ve büyük sultanları emri altına aldığını anlattı ve Sultan Ahmed Celayir'in bağlanarak kendi huzuruna gönderilmesini, Kara Yusuf Türkmen'in ise eşkiyalık yaptığı ve hac kafilelerinin yolunu kestiği için öldürülmesini istedi.⁵¹⁰

Bunun üzerine Timur'un kendi ülkesine saldırmasından korkan Melik Ferec⁵¹¹ hem Sultan Ahmed Celayir'i hem de Kara Yusuf'u Şam'da bir kalenin iki ayrı burcuna ayrı ayrı hapsedirdi.⁵¹²

Bu kale hapsi sırasında Kara Yusuf'un bir oğlan çocuğu dünyaya geldi. Onun adını Pir Budak koydular. Sultan Ahmed Pir Budak'ı kendine evlatlık olarak kabul etti ve himayesine aldı. Sultan Ahmed ile Kara Yusuf bu kale hapsi esnasında birbirlerine

⁵⁰⁷ Yezdi, Zafernâme, II/368-369; Mirhând, VI/441-445; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/516-517; Kazvini, Lubbu'l-ıevârih, s.346-347; Deguignes, VI/94; Howorth, III/673; Mişkîni, s.306-307

⁵⁰⁸ İbn-i Tağrıberdi, el-Menheli's-sâfi, I/255; Yezdi, Zafernâme, II/391-394; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/1113-1119; Mirhând, VI/446-447; Çiyâşi, Târihu'l-Çiyâşi, s.2; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/567; Deguignes, VI/94; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.128; Şavkânî, I/42; Mirzavahid, vr. 315; Howorth, III/673; Muhammed Hasan Han, I/637; Huari, s.18-19; Browne, III/173; Âzzâvî, II/291; Yıldız, VIII/452; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/12; Sümer, Kara Koyunlular, s.65-66; Manz, s.146

⁵⁰⁹ Mirhând, (VI/480), Hândmir (III/530), Muhammed Hasan Han, (I/637) ve Âzzâvî, (II/291) Sultan Melik Ferec'in Timur'a elçi göndererek Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'u yakalayarak bağladığını, onlarla ilgili olarak Timur ne buyurursa yapmaya hazır olduğunu kaydetmişlerdir.

⁵¹⁰ Mirhând, (VI/459) ve Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/530) Timur'un Kara Yusuf'u serbest bırakmasını, Sultan Ahmed'in ise bağlanarak huzuruna gönderilmesini istediğini yazmışlardır.

⁵¹¹ Sümer, (Kara Koyunlular, s.66) ve Yıldız, (VIII/452) Melik Ferec'in Timur'dan gelen yazı üzerine Şam naibi Şeyh Mahmudi'ye haber göndererek Sultan Ahmed ise Kara Yusuf'un öldürülmesini istediğini ancak Şeyh Mahmudi'nin muhtemelen onlardan daha sonra istifade etmeyi düşündüğünü ve bu nedenle bu emri icra etmediğini yazmıştır. Bir naibin Sultan'ın emrine hilafen davranması ihtimali az görünmüyor. Ayrıca bu konuda Farsça kaynaklarla Arapça kaynaklar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Zira Farsça kaynaklara göre Kara Yusuf ve Sultan Ahmed Kahire'de bir kalede hapsedilmişlerdir ve Timur'un ölümünden sonra hemen serbest bırakılmayıp bir süre daha Mısır Sultanı'nın yanında kalmıştır.

⁵¹² Şâmi, s.293; İbn-i Tağrıberdi, el-Menheli's-sâfi, I/255; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/1120; Mirhând, VI/459; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/530; Kazvini, Lubbu'l-ıevârih, s.347; Deguignes, VI/94-95; Hasan Beg Rumi, Ahsezu'l-ıevârih, I-II, neşr. Âbdulhuseyn Nevâi, Tahran, 1349 h.s. I/31; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.128; Şavkânî, I/43; Howorth, III/674; Muhammed Hasan Han, I/637; Âzzâvî, II/291; Mişkîni, s.308; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s.74; Beyânî, s.99; Yıldız, VIII/452; Sümer, Kara Koyunlular, s.66; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.88-89

daha da yakınlaşarak bundan sonraki hayatlarında düşmanlarına karşı birbirlerine yardımcı olmak konusunda anlaşma yaptılar. Yine bu anlaşmaya göre serbest kaldıktan sonra birlikte Irak-ı Arab ve Azerbaycan'ı tekrar ele geçirecekler, Azerbaycan'ın idaresi Kara Yusuf'un Irak-ı Arab'ın hükümeti ise Sultan Ahmed'in olacaktır. Her ikisi de birbirlerinin canına ve malına kastetmeyecekler. Birbirlerinin topraklarına saldırmayacaklardı.⁵¹³

2.4.13. Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad'a dönerek Tekrar Saltanat Tahtına Oturması: Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf bu şekilde hapis hayatını sürdürürken bir süre sonra Şam Naibi Şeyh Mahmudi, Melik Ferec'e karşı muhalefet hareketine girişince ikisi de Ferec'in emri ile Kahire'ye nakledildiler.⁵¹⁴ Bu esnada 807/1404-1405 yılında Emir Timur'un ölüm haberi ulaştı. Sultan Ahmed ve Kara Yusuf en azından ölüm korkusundan kurtulmuş oldular. Bu haber üzerine oldukça sevinen Melik Ferec⁵¹⁵ onları serbest bıraktı. Para ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayarak yanlarında 500 nöker bulunduğu halde dışarıda dolaşabilmelerine izin verdi. Mısır'da Sultan Ahmed'in maiyetinde yakın efradından başka kimse yoktu. Kara Yusuf'un ise beraberinde kalabalık bir asker grubu bulunuyordu. Bu şekilde Mısır'daki yaşamlarına devam ederken Kara Yusuf ile Melik Ferec arasında bir ihtilaf çıktı ve Kara Yusuf kendi ailesi ve kuvvetlerini de yanına alarak izin almaksızın Mısır'dan ayrıldı. Ferec'in adamları bunun sultana karşı bir kabalık olduğunu söyleyerek onu takip etmek istedilerse de Ferec izin vermeyerek Kara Yusuf'un kendi memleketine dönmesine göz yumdu.

Kara Yusuf'un gitmesinden sonra Sultan Ahmed, Mısır'da iyice yalnız ve güçsüz kaldı. Kara Yusuf kadar kuvveti ve varlığı olmadığı için onun yaptığı gibi çıkıp gidemiyordu. Bir süre sonra derviş elbisesi giyerek beraberindeki az bir grupla Şam'a geldi. Şam'dan Diyarbekir'e, oradan da Hille'ye gitti. Burada halktan bir grup onun etrafından toplanarak bütün Irak-ı Arab'da Sultan Ahmed'in geri döndüğü haberini yaydılar. Bu haber Irak-ı Arab'da ve Bağdad'da öylesine ses getirdi ki halkta meydana gelen hareketlenme nedeni ile o sırada Bağdad'ı Timur'un torunu Mirza Ebubekir adına yöneten Bağdad hakimi Devlet Hacı Bağdad'ı bırakarak Mirza Ömer'in ordugahına gidip ona katılmak zorunda kaldı.⁵¹⁶

Devlet Hacı'nin gitmesinden bir hafta sonra Sultan Ahmed Bağdad'a girerek uzunca bir aradan sonra yeniden Bağdad tahtına oturdu. (808/1405).⁵¹⁷

⁵¹³ İbn-i Arabşâh, 438-439; Mirhând, VI/549-550; Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi, s.2; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/567; Kazvîni, Lübbu'l-tevârih, s.347; Caffârî, Cibân-ârâ, s.248; Hasan Beg Rumî, I/31-32; Azzâvî, II/291-292; Beyânî, s.99; Yıldız, VIII/452-453; Sümer, Kara Koyunlular, s.67; Aka, Timur ve Devleti, s.45

⁵¹⁴ Yıldız, (VIII/453) ve Sümer, ("İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/192) Şam Naibi Şeyh Mahmudi'nin 1404 yılında Ferec'i tahttan indirmek üzere isyan ettiği sırada Sultan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf ile Mısır seferine çıktığını, bu seferin başarısızlıkla sona ermesinin ardından Şeyh Mahmudi'nin her ikisinin de serbest bırakıldığını yazmıştır. Ancak diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye yer verilmemiştir.

⁵¹⁵ Sümer, (Kara Koyunlular, s.67) Şam Naibi Şeyh Mahmudi'nin Sultan Ferec'in emri ile değil kendi isteği ile serbest bırakıldığını yazmıştır.

⁵¹⁶ İbn-i Tağrıberdî, el-Menâbelu's-sâfi, I/255; Mirhând, VI/550-552; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/568-569; Kazvîni, Lübbu'l-tevârih, s.347; Deguignes, VI/95-96; Hasan Beg Rumî, I/32-33,37; Howorth, III/674; Muhammed Hasan Han, I/637; Azzâvî, II/292-293; Togan, Giriş, s.363-363; Beyânî, s.100; Sümer Kara Koyunlular, s.67; Aka, Timur ve Devleti, s.42-43

⁵¹⁷ İbn-i Tağrıberdî, el-Menâbelu's-sâfi, I/255; İbn-i Arabşâh, s.439; Mirhând, VI/552; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/569; Kazvîni, Lübbu'l-tevârih, s.261; Deguignes, VI/96; Hasan Beg Rumî, I/37; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.128; Şavkânî, I/26; Mirzavahid, vr. 315; Howorth, III/674; Lane

2.4.19. Tebriz'in Fetih: Sultan Ahmed Celayir bir süre Bağdad'da işlere çeki düzen vermekle meşgul oldu. Ancak o Mısır'da esir iken Kara Yusuf ile anlaşmalarına rağmen Azerbaycan'ı ele geçirmek için bu bölgedeki gelişmeleri de dikkatle takip ediyordu. Azerbaycan'ın o sıralardaki idaresini üstlenmiş olan Timur'un torunu Mirza Ebubekir İsfahan'ın fethi için Azerbaycan'dan ayrılmış, onun ayrılmasından sonra da Şirvanşah Emir Şeyh İbrahim Tebriz'e gelerek burayı ele geçirmiş ve burada hakimiyeti sağlamaya çalışıyordu. Tebriz'deki bu kargaşalardan istifade etmek isteyen Sultan Ahmed 308 (mayıs 1405) yılı muharrem ayında Uyrat, Arap ve Türkmen aşiretlerinden ve işsiz güçsüz halktan kalabalık bir ordu oluşturarak Tebriz'e yöneldi. Şirvanşah Emir Şeyh İbrahim, Sultan Ahmed'in Tebriz'e yöneldiğini haber alınca eski metbuuna karşı saygısızlık etmek istemedi. Ayrıca ataları zamanından itibaren bu bölgenin asıl sahibinin Sultan Ahmed olduğunu söyleyerek kendi eyaleti Şirvan'a geri döndü. Sultan Ahmed 309 (1406-1407) yılı başlarında Tebriz'e girip ve şehri fethetti.⁵¹³

Bu kadar savaş ve meşakkatten sonra onun çirkin alışkanlıklarından vazgeçtiğini ve sert mizacını kaybetmiş olduğunu sanan halk, şehri baştan başa süsleyerek ve sevinç gösterileri düzenleyerek onu karşıladılar. Etraftan emir ve beyler gelerek eski metbularına itaatlerini arzettiler. Sultan Ahmed ise itaate gelenleri değerli hediyelerle ödüllendirdi. Ardından vakit geçirmeden şehrin idaresi için düzenlemeler yaptı. Tebriz Divanı'na Hacı Şemseddin Muhammed Kececi, Emir Nizameddin Cafer, Hacı Mesud Şah ve Zeyneddin Müstevfi'ye teslim ederek onların elde edilen ganimetleri ve vergileri kayda geçirmelerini emretti. Fakat Sultan Ahmed istikrarı sağladıktan sonra eski davranışlarına yeniden başladı. Değişmediğini ve yaşadıklarından tecrübe edinmediğini bir kez daha gösterdi. Vaktinin çoğunu kadınların ve güzel oğlanların arasında zevk ü sefa ve şarap içmekle geçiriyordu. Uzun süredir savaş, yağma ve katliamların altında ezilen halkın fakirliği, bedbahtlığı ve memleketin yaralarını sarmayı düşünmüyordu.⁵¹⁹

2.4.20. Mirza Ebubekir'in Tebriz'i İlgali: Sultan Ahmed'in bu uygunsuz davranışları ve halka yeniden baskı uygulamaya başlaması üzerine şehir halkı ondan desteğini çekerek o sıralarda İsfahan'da bulunan Mirza Ebubekir'i Tebriz'i gelmeye davet ettiler. Zaten Sultan Ahmed'in uygunsuz davranışlarını duyunca bundan rahatsız olan Mirza Ebubekir ise hemen bir ordu ile İsfahan'dan Tebriz'e yöneldi.

Tebriz'deki hakimiyetini henüz tam olarak tesis edememiş olan Sultan Ahmed Celayir ise bu haber üzerine kısa süre içinde 7000 piyadeden oluşan bir ordu teşkil ederek Ucan'da karargah kurdu. Ancak bu sırada Uyrat kabile reisi Şeyh Ali Uyrat'ın isyan ederek Bağdad'ı ele geçireceği haberi gelince devlet erkani ile görüş alışverişinde bulunarak Bağdad'a dönmeye karar verdi. Hacı Şemseddin

Pool, *Düvel-i İslamiyye*, s.392; Muhammed Hasan Han, I/637; Huart, s.19; Azzâvi, II/593; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Sümer Kara Koyunlular, s.71; İkbâl, s.463
⁵¹³ Âbrü, Abdülrah b. Lâtuflah Hâfiz, *Zübde'tü'l-levârih*, I-II, meşr. Seyyid Kemal Cevâdi, Tahran, 1372 hş., I/167; Fasîh-i Havâfi, III/171; Mirhând, VI/547-548; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/569; Hasan Beg Rumlu, I/37-38; Howorth, III/674; Muhammed Hasan Han, I/637; Huart, s.20; Azzâvi, II/296-297; Beyânî, s.100; Sümer, Kara Koyunlular, s.72; Manz, s.198
⁵¹⁹ Âbrü, *Zübde'tü'l-levârih*, I/168; Mirhând, VI/548-549; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/569; Beyânî, s.100; Sümer Kara Koyunlular, s.72

Muhammed Kececi, Hacı Cafer, Mesud Şah ve Zeyneddin Kazvî'yi Tebriz'in idaresine bırakarak Bağdad'a döndü.⁵²⁰

Mirza Ebubekir aynı yılın rebülevvel ayının 23'ünde Tebriz'e ulaştı. O yıl içinde Tebriz'de bir veba salgını baş gösterdiği için halkın çoğunuğu şehri terk ederek hastalığın olmadığı bölgelere çekilmişti. Mirza Ebubekir Tebriz'deki kötü durumu görünce acıdı ve halka herhangi bir kötü muamelede bulunmadı. Bu şekilde tekrar Tebriz Celayirîlerin hakimiyet alanından çıkmış oldu.⁵²¹

Bu sırada Mısır'dan döndükten sonra Diyarbekir bölgesine gelen ve etrafına toplanan kuvvetlerle kısa bir sürede bu bölgede oldukça fazla ehemmiyet ve güç kazanmış olan Kara Yusuf Türkmen Tebriz'in sahipsiz ve kötü bir durumda olduğunu öğrenince Tebriz ve Azerbaycan'ı kendi tasarrufuna almak için büyük bir ordu ile Tebriz'e yöneldi. 809/1406-1407 yılı cemadielevvel ayında Nahçıvan yakınlarında Ebubekir'in kuvvetleri ile karşılaştı taraflar arasında üç gün boyunca küçük çaplı çatışmalar yaşandı ve mukavemet etme gücü olamayan Ebubekir üç günün sonunda Sultaniye'ye kaçtı. Bu şekilde Tebriz Kara Yusuf'un eline geçmiş oldu. Kara Yusuf Tebriz'i ele geçirdikten sonra ilk önce Nahçıvan'a ve sonra da Merend'e gitti ve bütün kış boyunca orada kaldı. 810 (nisan 1408) yılı zilkade ayında yenilginin intikamını almak isteyen Mirza Ebubekir Sultaniye, Hemedan ve diğer bölgelerden topladığı yeni kuvvetlerle ve Mirza Miran Şah ile birlikte tekrar Tebriz'e yöneldi. İki taraf arasında yapılan ve oldukça çetin geçen savaşın ardından Miran Şah öldürüldü. Ebubekir ise bozguna uğrayarak Sultaniye'ye geri çekildi. Bu şekilde Timur'un ölümünün üzerinden çok kısa bir süre sonra Azerbaycan ve Irak-ı Arab Timurîhuların elinden çımsı oldu.⁵²²

2.4.21. Kara Koyunlu Kara Yusuf – Sultan Ahmed Celayir İlişkileri: Kara Yusuf bu büyük galibiyetle bütün Azerbaycan ve Arran'ı kendi tasarrufuna aldı. Ayrıca buralarda kalıcı bir hakimiyet tesisi edebilmek için halka şefkat ve adaletle davrandı. Fakat Kara Koyunlu kabilesi ve kabile ileri gelenleri yaklaşık olarak bir asır boyunca Celayirî Devleti ve onun padişahlarına bağlı olarak yaşamış ve onlara hizmetkarlık makamında bulunmuşlardı. Ayrıca Kara Yusuf sultan olmak için bu dönemde en önemli şart olan asalet yani asil ve padişah soyundan gelme özelliğini taşııyordu. Bu ise uzun süredir Tebriz'i başkent olarak seçen ve bu bölgede hakimiyet sürmüş olan Celayirî Devleti ve Sultan Ahmed Celayir'in herşeye rağmen bu bölgedeki nüfuzunun devam etmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle halkın asil olmayan ve hükümdar soyundan gelmeyen Kara Yusuf'un hakimiyetini kolay kolay kabul etme tehlikesini beraberinde getiriyordu.

Bu nedenle Kara Yusuf bu problemi ortadan kaldırmak için bir plan yürürlüğe koyarak hem Azerbaycan halkının tepkisini çekmemek hem Sultan Ahmed'i gücendirmemek hem de kendi hükümetini meşru göstermek için küçük

⁵²⁰ Âbrü, Zubdetü'l-tevârih, I/168-169; Fasîh-i Havâfî, III/171; Mirhând, VI/549; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/569; Hasan Beg Rumlu, I/38; Howorth, III/674; Âzzâvî, II/297; Beyânî, s.101

⁵²¹ Âbrü, Zubdetü'l-tevârih, I/169; Fasîh-i Havâfî, III/171; Mirhând, VI/552-553; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/569; Deguignes, VI/96; Hasan Beg Rumlu, I/38; Howorth, III/674; Âzzâvî, II/297; Sümer Kara Koyunlular, s.72; Manz, s.199; Aka, Timur ve Devleti s.43

⁵²² İbn-i Tağrıberdî, el-Mevâzî'u's-sâfî, I/255-256; Âbrü, Zubdetü'l-tevârih, I/169-172; Fasîh-i Havâfî, III/171; İbn-i Ârabşâh, s.439; Mirhând, VI/553-559; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/569-570; Hasan Beg Rumlu, I/42-46; Kazvîni, Lübbü'l-tevârih, s.347-348; Deguignes, VI/96; Howorth, III/674-675; Huart, s.20; Âzzâvî, II/297; Beyânî, s.100; Yıldız, VIII/453-455; Sümer Kara Koyunlular, s.72-76; Aka, Timur ve Devleti s.43-45

oğlu Pir Budak'ı Sultan Ahmed'in onu evlatlığına aldığı, Azerbaycan'ın Sultan Ahmed'in olduğuna ve bu bölgeyi evlatlarından biri olan Pir Budak'a bağışladığını söyleyerek onu Aladağ'da Azerbaycan eyaletinin saltanat tahtına oturttu. Pir Budak adına hutbe okutup sikke bastırıldı. Kara Yusuf, planına uygun olarak Pir Budak Bahadır Han adına yarılıklar çıkarıyor, onun meşruiyetini kanıtlamak için Pir Budak'a karşı daima saygılı davranıyor, mecliste ya da teşrifat mahallinde bulunduğu zamanlarda onu tahta oturttuktan sonra kendisi de tahtın ayağında yer alıyordu.⁵²³

Bu arada Kara Yusuf, Sultan Ahmed'in gönlünü almak için bir elçi ile ona "Sultan Hazretleri Pir Budak'ı evlatları olarak kabul ettikleri için biz onu bu eyaletin saltanat tahtına oturtarak kendimiz düşmanların bertaraf edilmesi için hizmet kemeri bağladık. Sultan hazretleri bunu böyle bilsin" diye haber gönderdi.

Sultan Ahmed'in çocukları ya da Celayirli hanedanı soyundan gelen şehzadelerin çoğu Timur ile olan mücadeleleri sırasında ya ölmüş ya da Timur tarafından esir edilerek Semerkand'a götürülmüştü. Sultan Ahmed gerek bu sebeple gerekse de o sıralarda Kara Yusuf'u etkisiz hale getirecek gücünün olmaması nedeni ile onun bu davranışına karşı hiç bir olumsuz tepki vermediği gibi rızasını göstermek için Kara Yusuf'un elçilerini hoş bir şekilde karşıladı ve Pir Budak için tac, hilat, sacak, çetr, davul vb. gibi hükümlerlik alametleri sayılan hediyeler⁵²⁴ gönderdi.⁵²⁵

Ayrıca dostluk ve iltifat dolu sözler içeren bir mektubu Kara Yusuf'a gönderdi.

بخدائی که روز هشر نمود هر عمل را جزا به استحقاق

که دل خسته منست عظیم به جمال مہارکت مشتاق

علم الله سبحانه و تعالی و کفی بالله شهیدا که نیازمندی بدریفت ملتقای کریم حضرت فرزندى
لرجمندى چکد الله دولته و ابد حشمته جلالا يوسفه نه در آن مرتبه عروج یافته که شمه ای ازین
پولن توان نمود. لاجرم در آن باب خویش نمی نماید و می نماید که

نمی کتم اشتیاق آن فرزند چو اعتقاد نکوخواه خویش می داند

و چون ضمیر منور گیتی گشای جهان نمای واقف احوال است ' بزادتی مصدع نمیگردد حقا
که از فرستادن جناب امیرالامرا ' مدخر الامنا ' جمال الدلّه و آندین آرا یوسف تصدکی تمام حاصل
شد و انواع بجهت و شادمانی و سعادت و کامرانی روی نمود. آما دیدۀ انتظار بر شامراه آمد
وصال را مترصد نویدست و ز تو که نور دیدای تا چه کشیم بلز پس و هذا کفایه سازۀ عالی ' ابد
مخلد و السلام بجان آرزومندی مشتاق.⁵²⁶

مسلمان احمد شیخ لویس

Sultan Ahmed Celayir "Kıyamet gününde her amelin karşılığını hakkı ile verecek olan Allah'a yemin olsun ki benim yorgun gönlüm senin mübarek yüzünü çok özlemektedir." Beyiti ile başlayan Kara Yusuf'a yazdığı mektubunda ona iltifatlar

⁵²³ Fasıl-i Havâfi, III/207; Mürhând, VI/560; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/576; Hasan Beg Rumlu, I/46; Âzzâvî, II/298, III/60; Beyânî, s.102

⁵²⁴ Sümer, Kara Koyunlular, s.33'de bu bahsin kesinlikle doğru olmadığını söyleyerek Pir Budak adına kestirilen sikkelerin en eskisinin 314 h. yılına ait olduğunu ifade etmiştir.

⁵²⁵ Mürhând, VI/560-561; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/576; Hasan Beg Rumlu, I/46-47; Âzzâvî, II/298; Beyânî, s.103

⁵²⁶ Nevâî, Esnâd u Mektûbât, s.456-457; Beyânî, s.103-104

ederek, gönderdiği mektubu alınca çok sevindiğini, Pir Budak'ı tahta oturtmasından dolayı mutluluk duyduğunu ve bunun kendisi için büyük bir teselli kaynağı olduğunu ifade etti ve özelem gidermek için Kara Yusuf'u yanına davet etti.

Bu şekilde Kara Yusuf ile Sultan Ahmed Celayir'in aralarındaki dostluk ve iyi ilişkiler bir süre daha devam etti. Ancak bu iyi ilişkiler Sultan Ahmed'in 804/1401-1402 yılında Timur tarafından esir alınarak Semerkand'a gönderilen oğlu Şehzade Alaüddevle Mesud'un ansızın geri dönmesi ile sarsıldı.

Şehzade Ebu'l-Muzaffer Alaüddevle Mesud 807/1404-1405 yılında, Timur'un ölümünden sonra Sultan Halil tarafından yaşadığı zindandan serbest bırakılmış ve onun sarayında ilgi ve saygı görecik yaşamıştı. Bu esnada Semerkand'da meydana gelen iç kargaşalardan istifade eden Alaüddevle Mesud 808(1405-1406) yılı şevval ayında halkın Ramazan Bayramını geçirmekle meşgul olduğu sırada esarete götürülmüş olan diğer emirlerle ittifak ederek dostları ve onların aileleri ile şehirden çıktı. Hep birlikte Ceyhun Neiri'nden geçtiler ve Horasan'a ulaştılar. Alaüddevle'nin etrafında toplananlar Azerbaycan'a geri döndükten sonra onu sultan ilan etme niyetini taşıyorlardı. Yol boyunca amaçlarını anlatan herkes onlara katılıyordu. Ancak Alaüddevle'nin yetersizliği nedeni ile katılanlar bir süre sonra ayrılarak başka taraflara gidiyorlardı.⁵²⁷ Bu şekilde Asterabad havalisine ulaştıklarında Alaüddevle, Asterabad hakimi ve aynı zamanda kendi kızkardeşinin⁵²⁸ kocası olan Pir Padişah'a haberci göndererek Asterabad'a gelen grubun yanında bol miktarda mal ve para olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Pir Padişah kafilenin yolunu keserek onların ellerinde ne varsa hepsini aldı. Alaüddevle kendi ailesi ve yakınlarıyla Pir Padişah ile birlikte Asterabad'a gitti.⁵²⁹

809/1406-1407 yılı sonlarında Alaüddevle'nin Semerkand'daki esaret hayatından kurtulduğu ve Bağdad'a geri dönmekte olduğu haberi gelince Sultan Ahmed Celayir bu habere oldukça sevinerek onun gelişini kutlamak amacıyla Bağdad'ı süsletti ve büyük eğlence hazırlıkları yaptırdı. Ayrıca bütün emirlerini ve devlet erkanını onu karşılamaları için gönderdi. 810/1408 yılı başlarında Alaüddevle Bağdad'a yaklaşınca bizzat kendisi de onu karşılamak için Bağdad'dan çıktı.⁵³⁰ Atından inerek onu karşıladı. Hasret giderdikten sonra birlikte Bağdad'a gittiler. Sultan Ahmed oğlunun gelişini büyük şenliklerle kutladı. Kutlamalar bittikten sonra

⁵²⁷ İbn-i Arabşâh, s.429-430; Mîrhând, VI/577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/576; Beyânî, s.104; Aka, Timurlular, s.70-71

⁵²⁸ Kaynaklarda adı zikredilmeyen Sultan Ahmed'in bu kızı Timur'un esir alınarak Semerkand'a götürülen ve daha sonra da Pir Padişah ile evlendirilen kızıdır.(Bu dip notu daha sonra Sultan Ahmed'in şemasına ve çocukları hakkında bilgi verilen yere alabiliriz (Mîrhând, VI/577)

⁵²⁹ Mîrhând VI/577; Nevâî, Ahsemu'l-terârih, I/653; Âzzâvî, II/293

⁵³⁰ Mîrhând (VI/577-578), Hândmir, (Habîbu's-siyer, III/576), Nevâî, (Ahsemu'l-terârih, I/653) ve Âzzâvî, (II/293-294) de: "... Alaüddevle bir kaç gün Asterabad'da kalıp dinlendikten sonra mahiyetle birlikte Asterabad'dan ayrılarak 810 yılı zilhicce ayının⁵³⁰ sonlarında Azerbaycan'a ulaştı ve Ucan'da Kara Yusuf tarafından ihtiramla kabul edildi. Kara Yusuf'un yanında bir süre kaldıktan sonra Kara Yusuf'un devlet erkanı Alaüddevle'nin Azerbaycan'da daha fazla kalmasının fitne ve kargaşaya neden olacağını ve onun babasının yanına gitmesinin daha uygun olacağını söylediler. Bunun üzerine zaten Alaüddevle'nin niyetini anlamış olan Kara Yusuf Alaüddevle'ye "Ben ve babanın arasında uzun müddettir bir dostluk ve güven ortamı tesis edilmiş, saygı ve muhabbet hasıl olmuştur. Sen uzun zamandır uzakta ve esaret hayatı yaşıyorsun. Şimal senin babanın yanına gitmen gerekir. Sakın ola ki Tebriz'e gitme. Zira orada bir grup başı bozuk ve asi senin etrafına toplanarak Azerbaycan'da ve aramızda fitne ve fesada neden olacaklardır" dedi. Bunun üzerine Alaüddevle Kara Yusuf'un yanından ayrıldı ve Bağdad'a babası Sultan Ahmed Celayir'in yanına geldi." şeklinde anlatılmıştır. Ancak anlatılacağı üzere bu olay daha sonra gerçekleşmiştir.

Sultan Ahmed Hille'yi Alaüddeve'nin idaresine vererek haremî ve maiyeti ile birlikte Hille'ye gitmesini ve bu bölgede fetihlerde bulunmasını emretti.⁵³¹ Bunun üzerine Alaüddeve bütün ailesini, haremîni ve maiyetini alarak Hille'ye gitti. Sultan Ahmed ise Bağdad'da şehrin imarı ve Bağdad Kalesi'nin istihkamı ile meşgul oldu.⁵³²

810/1407-1408 yılı sonlarında Alaüddeve'nin bir oğlunun olması nedeni ile Sultan Ahmed bunu kutlamak için Hille'ye gitti. Şehzade'nin adını Şeyh Hasan koydu.⁵³³ Bütün Hille süslenerek şehzadenin doğumunun kutlanması için eğlenceler tertip edildi. Ardından Sultan Ahmed Bağdad'a döndü. Kışı burada geçirdikten sonra Alaüddeve'yi de yanına çağırıldı. Baba oğul vakitlerini zevk ve eğlence ile geçirmekle meşgul oldular.⁵³⁴

Sultan Ahmed bir taraftan Bağdad'ın imarı ve kalenin istihkamı ile uğraşırken diğer taraftan da ordusunu takviye ediyordu. 811/1408-1409 yılında Huzistan bölgesinde bulunan Timur'un torunu Emirzade Pir Muhammed'in Huzistan bölgesinden ayrılarak Fars'a gittiğini haber alınca hiç vakit kaybetmeden güçlü bir orduyla Huzistan'a yöneldi. İlk önce Havize'yi geceleyin ansızın kuşatarak aldı. Buradan bir çok ganimet ve esir aldıktan sonra Dezfül'a yöneldi. Dezfül Kalesi'nin hakimi Emir Pir Hacı, Sultan Ahmed'in geldiği haberini alınca kaleyi terkederek Şuşder'e gitti ve burada Şuşder'i Emirzade Pir Muhammed adına yöneten Emir Ulus'a katıldı. Sultan Ahmed ise her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan Dezfül'u fethettikten sonra vakit kaybetmeden Şuşder'e yöneldi. Bu taraftan Emirzade Pir Muhammed, Sultan Ahmed'in bu fetihlerini öğrenince Nuşirvan Barlas adlı bir emirini bir miktar askerle Huzistan emirlerinin yardımına gönderdi. Ancak Nuşirvan Barlas, Şuşder'e ulaşmadan Emir Ulus Şuşder'i terkederek Ramhürmüz'e çekilmişti. Kendisine yardım etmek üzere gelen Nuşirvan Barlas da Ramhürmüz'e gelerek burada ona katıldı. Sultan Ahmed Celayir'in üzerlerine geleceğini düşünerek birlikte kalenin savunması için hazırlık yapmakla meşgul oldular. Kalenin kadısı olan Mevlana Kutbeddin'in de yardımları ile kale halkının da savunmaya yardım etmeleri sağlandı. Sultan Ahmed ise hiçbir zorlukla karşılaşmadan bütün Huzistan'ı baştan başa fethettikten sonra Ramhürmüz'e yürüdü. Emirler ve kale halkı Sultan Ahmed'in öncü kuvvetlerine karşı başarıyla karşı koydularsa da Sultan Ahmed Ramhürmüz'e ulaşınca onun ordusunun kalabalıklığını ve gücünü gören Emirzade Pir Muhammed'in emirleri korkarak dağıldılar ve her biri bir tarafa gittiler. Yalnız kalan halk ise kaleyi Sultan Ahmed'e teslim etti. Sultan Ahmed, Mevlana Kutbeddin ve askerlerini öldürttü. Halkı ise bağışladı. Ancak şehri yağmalattıktan sonra burada

⁵³¹ Nevâi, (Esnâd u Mevkûbât, s.64) Sultan Ahmed'in Alaüddeve'yi hapse attığını yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

⁵³² Âbru, Zubdet't-levârih, I/232-233; Fasîh-i Havâfi, III/190; Mirhând, VI/578; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/576; Hasan Beg Rumlu, I/49-50; Howorth, III/675; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/194-195

⁵³³ Âbru, (Zubdet't-levârih, I/233) ve İktâil, (s.463-464) bu şehzadenin adını Hüseyin olarak kaydetmişlerdir. Ancak diğer bazı tarih araştırmacıları, (Nevâi, Ahsemu't-levârih, I/651-652) Sultan Ahmed Celayir'in o dönemde adet olduğu üzere cediti Büyük Şeyh Hasan'ın adını vermesi gerektiğini, ayrıca kendi kardeşi Hüseyin'i öldürttüğü için onun adını koyarak bu kötü anıyı her zaman hatırlamak istemeyeceğini ifade etmektedirler.

⁵³⁴ Âbru, Zubdet't-levârih, I/233; Fasîh-i Havâfi, III/179; Mirhând, VI/577-578; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/576; Hasan Beg Rumlu, I/49; Howorth, III/674; Beyânî, s.104; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/195

yaşayan halkı zorla Şuşder'e göç ettirdi. Ramhürmüz Kalesi'ni ise yıktırarak kullanılamaz hale getirdi.⁵³⁵

Bu taraftan Bağdad'da Sultan Ahmed Celayir'in Huzistan seferinde bulunduğu sırada Alaüddeve, babası Sultan Ahmed'in sevgisine itimad edemediği ve kendisini öldürteceğinden korktuğu için Bağdad'dan ayrılarak önce Hille tarafına oradan da Erbil üzerinden Tebriz'e, Kara Yusuf'un yanına gitti. Sultan Ahmed ise bunu haber alınca Huzistan eyaletinin idaresini Maksud Nizdar adlı bir emirine bırakarak Bağdad'a döndü. Kara Yusuf başlangıçta Alaüddeve'yi sıcak bir şekilde karşıladı. Ancak, daha sonra onun babasından izinsiz geldiğini öğrenince onu Hacı Zeyneddin Müstevfi'nin evinde konaklattı. İhtiyaçlarını karşılaması için de bir miktar para verdi. Ancak bir süre sonra dostu Sultan Ahmed'i kırmamak bahanesiyle sınırdışı ettirdi.⁵³⁶

811/1408-1409 yılı şevval ayının 7'sinde Tebriz'den çıkan Alaüddeve Hoy dolaylarına ulaşınca karşılaştığı Melik İzzeddin Şirgir'e bağlı bir grup Kürt ile çatışmaya girdi. Ancak yakalanarak Melik İzzeddin Şirgir'in huzuruna görüldü. Alaüddeve'den kendi amaçları doğrultusunda istifade etmek isteyen Melik İzzeddin onu izzet ve ikramla ağırladı. Her türlü ihtiyacı karşıladı. Bu şekilde iki ay boyunca burada kaldıktan sonra bunu haber alan Kara Yusuf, Melik İzzeddin'in niyetini anladığı için ona bir mektup yazarak Alaüddeve'nin, Sultan Ahmed'in yanından izinsiz ayrıldığını, kendilerinin de bunu öğrendikleri için onu topraklarından çıkardıklarını, Melik İzzeddin'in de aynı şekilde davranmasını, aksi takdirde bunun sonuçlarına katlanması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Melik İzzeddin Kara Yusuf'a karşı koyacak güçte olamadığı için çaresiz Alaüddeve'yi kendi topraklarından çıkardı.

Ancak, Alaüddeve Azerbaycan'ı kendi mülkü ve hakkı olarak kabul ediyor ve Kara Yusuf ile Pir Budak'a gaspçı gözüyle bakıyordu. Bu nedenle Alaüddeve Bağdad'a gitmeyerek Erdebil'e gitmek ve burada Şeyh Halik Ali Safevi'nin desteğini almak için yola koyuldu. Yol esnasında Kara Yusuf'un Hoy'a gitmek üzere Tebriz'den ayrıldığını öğrenince çevresindekilerin de tahriki ile Tebriz'e geri döndü ve Celayirilerin dost ve taraftarlarını kendi etrafından toplayarak isyan ve muhalefete kalkıştı. Kara Yusuf'un Tebriz'den ayrılırken şehrin idaresini bıraktığı Tebriz hakimi Hacı Kuçek Rikabdar ise hemen müdahale ederek onu yakaladı ve Kara Yusuf'un yanına gönderdi. Kara Yusuf ise Alaüddeve'yi Adil Cevaz'a göndererek kale zindanına hapsedilmesini emretti.⁵³⁷

Bu arada Sultan Ahmed son hızla Bağdad'ın imarı ve kalenin istihkâmını sağlamakla meşguldü. Sultan Ahmed Timur'un önünden kaçarken hazinelerini kimsenin bulamayacağı bir yere gizlemişti. Mısır'dan tekrar Bağdad'a dönünce daha önce sakladığı bu altınları ve hazineleri bulunduğu yerden çıkarmış bu sayede büyük bir varlığa kavuşmuştu. Bu paralarla şehri neredeyse yeniden inşa etmiş, şehrin etrafına büyük bir hendek kazdırarak Dicle Nehri'nin bu hendeklerden akmasını sağlamıştı.⁵³⁸

⁵³⁵ Äbru, *Zübde'ti-İevârih*, I/292-294; Fasîh-i Havâfi, III/180; Hasan Beg Rumlu, I/53-54; Howorth, III/675-676; Sümer, *"İlhanlı Hükümdarları"*, BELLETEN, LIII-206/195

⁵³⁶ Äbru, *Zübde'ti-İevârih*, I/294-295; Fasîh-i Havâfi, III/191; Hasan Beg Rumlu, I/54; Howorth, III/676; Äzzâvi, II/300-301; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 77-79;

⁵³⁷ Äbru, *Zübde'ti-İevârih*, I/296; Fasîh-i Havâfi, III/191; Mîrhând, VI/577-578; Händmir, *Habîbu's-siyer*, III/576; Hasan Beg Rumlu, I/54; Howorth, III/676; Äzzâvi, II/301; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 79

⁵³⁸ Mîrhând, VI/578

Oğlu Alaüddeve'nin başına gelenleri ve Kara Yusuf tarafından Adilcevaz Kalesi'ne hapsedildiğini öğrenince derhal orduyu toplayarak Bağdad'ın kalelerini istinkam etti ve savaş hazırlıklarına girişti. Ancak onları hazırlıksız yakalamak için Kara Yusuf ve Pir Budak'a haber göndererek Bağdad'ın sıcaklığından dolayı hastalığının arttığını ve gelecek bahar yaylak için Hemedan kışlağına gideceğini bildirdi. Alaüddeve'nin durumundan ise hiç bahsetmedi.⁵³⁹ Sultan Ahmed Celayir'in kendisini hiç bir şeyden haberdar değilmiş gibi göstererek oğlu Alaüddeve'yi talep etmemesi ve Hemedan yaylağına gitme kararı Kara Yusuf'a inandırıcı gelmedi ve Sultan Ahmed'in elçisine oldukça soğuk davranarak, ona "*Bizimle Sultan Ahmed arasında birbirimizin topraklarına saldırmayacağımıza dair anlaşma vardır. Ben bu anlaşmayı bozmuyorum. Eğer o bu çirkin işi yapacaksa hakim odur*" cevabını gönderdi.⁵⁴⁰ Daha sonra da Sultan Ahmed'e gözdağı vermek için 812/1409 yılı baharında büyük bir ordu ile Aladağ tarafına yöneldi. Bu bölgeyi tamamen fethetti.⁵⁴¹

Bu bölgeler doğrudan Sultan Ahmed'in hakimiyet sahasında olmadığı için, o, Kara Yusuf'un bu davranışına karşı her hangi bir tepki vermeyerek aynı yılın baharında büyük ve kalabalık bir ordu ile yaylak bahanesi ile Hemedan'a gitti. Burada iken bir grup mülazımı o sırada Kara Yusuf adına Sultaniye'nin hükümetini elinde bulunduran Bestam Cagir'in İsfahan'da olduğunu, yerine bıraktığı, oğlunun ise bir çocuk olduğunu, bu nedenle Sultaniye'nin kolayca fethedilebileceğini söyleyerek onu buraya gitmeye tahrik ettiler. Sultan Ahmed yaz mevsimini Hemedan yaylağına geçirdikten sonra sonbahar mevsiminde Sultaniye'yi ele geçirmek için bu bölgeye yöneldi. Yol esnasında Bestam Cagir'in İsfahan seferinden bozguna uğrayarak perişan bir halde Sultaniye'ye döndüğü haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Ahmed yoluna devam etti. Sultan Ahmed'in Sultaniye'ye yöneldiğı haberi üzerine Bestam Cagir, kardeşi Masum'u Sultaniye'nin savunması için görevlendirerek kendisi yardım istemek üzere Kara Yusuf'un yanına gitti. Sultan Ahmed Sultaniye'ye ulaşınca adamları ile birlikte kaleye kapanmış olan Masum'u türlü vaadlerle kendi tarafına çekmeye çalıştı ise de başarılı olamadı. Masum şehri savunmaya başladı. Sultan Ahmed 18 gün boyunca şehri kuşattı ise de bir sonuç alamadı. Bu sırada Bağdad'dan haremindeki kadınlardan birinden olma Uveys isimli birinin ortaya çıkarak kendisini Sultan Ahmed'in oğlu olarak tanıttığı ve bir grup başı bozuk kimse ile birleşerek Bağdad'da isyan başlattığı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Ahmed Sultaniye'deki kuşatmayı kaldırarak Bağdad'a geri dönmek zorunda kaldı. Bağdad'a gelir gelmez de Uveys'i yakalayarak onunla işbirliği yapanları öldürttü.⁵⁴²

2.4.22. Sultan Ahmed Celayir'in Tebriz'i Yeniden Fethi: Kara Osman'ın o sırada Kara Yusuf'un hakimiyeti altında olan Erzincan'a saldırması ve Mutahharten'in Kara Yusuf'tan yardım istemesi üzerine Kara Yusuf 812/409-1410 yılı sonlarında büyük

⁵³⁹ Hasan Beg Rumlu, (I/62) ve Sümer, (Kara Koyunlular, s.67) Sultan Ahmed'in Hemedan'ı Kara Yusuf'tan talep ettiğini söylemektedir.

⁵⁴⁰ Händmir, (Habibu's-siyer, III/576) "*Kara Yusuf, Sultan Ahmed'in oğlunun davranışından dolayı azır dilediğı için onun elçisini saraya bile sokmadı.*" demiştir.

⁵⁴¹ Äbru, Zubdet't-terârih, I/355,358; Mirhând, VI/578; Händmir, Habibu's-siyer, III/576; Howorth, III/676-677; Äzzâvi, II/302; Beyâni, s.105; Sümer, Kara Koyunlular, s.77-78,82; Aka, Timurlular, s.65-71

⁵⁴² Äbru, Zubdet't-terârih, I/355-356; Fasih-i Havâfi, III/198; Mirhând, VI/578-579; Händmir, Habibu's-siyer, III/576-577; Hasan Beg Rumlu, I/59,65-4; Howorth, III/676; Huart, s. 20; Äzzâvi, II/302; Beyâni, s.106; Sümer, Kara Koyunlular, s.81; Aka, Timurlular, s.72

bir ordu ile Erzincan'a gitti. Giderken de kendi gıyabında büyük oğlu Şah Muhammed'i Tebriz hükümetine tayin etti. Sultan Ahmed bu haberi alır almaz fırsatı ganimet bilerek 813 yılı muharrem ayında (mayıs 1410) Celayirli, Arap, Kürt, Türkmen ve Uyratlar'dan topladığı kalabalık bir ordu ile Tebriz'e yöneldi. Yol esnasında Hemedan'ın bütün beldelerini ve bu bölgedeki Kürt kabile reislerini kendisine bağladı.⁵⁴³

Şah Muhammed, Sultan Ahmed'in Tebriz'e yöneldiğini duyunca korku ve telaşla şehri terk ederek Hoy tarafına kaçtı. Sultan Ahmed, 813/1410-1411 yılının rebiulevvel ayının 28'inde (temmuz 1410) büyük bir şaşaa, coşku ve celaletle Tebriz'e girdi.⁵⁴⁴

Sultan Ahmed'in Tebriz'e girişi sırasındaki azamet ve zenginliği kaynaklarda şu şekilde tavsif edilmiştir. "*Sultan Ahmed'in şehre girişi esnasında görenler onun varlığı karşısında hayrete düştüler. Şehre girişi sırasında 100 katar deve onun otağ, mal ve çadırlarını taşıyorlardı. At, katır ve develerin çoğunda padişahi, altın işlemeli renkli kumaşlardan yapılmış örtüler bulunuyordu. Bütün elbiseleri altın dokuma idi. Üzerinde altın işlemeli örtüler bulunan doksan dokuz at onun önüne koşarak resmi geçit yapıyorlardı. Sultan'ın başının üzerinde altın dokuma bir çetir vardı ve çetirin alt kısmında altından yapılmış bir kuş heykeli asılıyordu. Kuşun ağzında büyük bir inci vardı. Büyük emirler onun rikabında yürüyorlardı. Onların arkasından ise peri yüzlüler ve mülazumet eden güzellik sahipleri altın dokuma elbiselerle, her biri elinde bir silahla yürüyorlardı. Sultan'ın sağında memleket sahibi Şahi Ağa, sol tarafında ise Bağdad Ağa yürüyordu. O gün şehri süsleyerek büyük eğlence törenleri düzenlediler. Sultan'ın her bir kaç adımında başından aşağıya altın sikkeler serpiyorlardı. Atı her adım attığında adımının ölçüsünce ayağının altına değerli halılar yayıyorlardı. Sultanın başında ala renkli bir taç vardı ki bakanlar hayretler içinde kalıyorlardı. Bu tören ve merasimle Sultan Ahmed Tebriz'de devlethaneye indi.*"⁵⁴⁵

Sultan Ahmed şehre girip hakim olduktan sonra bir grup emirini Şah Muhammed'in arkasından gönderdi. Bunlar Selmas bölgesinde Şah Muhammed'e yetiştiler. Kaçanların çoğunu kılıçtan geçirdiler. Şah Muhammed kaçarak camını kurtarmayı başardı. Celayirli emirleri ise elde ettikleri büyük ganimetlerle Tebriz' geri döndüler.⁵⁴⁶

2.4.23. Sultan Ahmed Celayir'in Kara Yusuf Tarafından Öldürülmesi ve Celayirli Devletinin Yıkılışı: O sırada Erzincan'ı tasarrufuna alan ve Pir Budak Han adına hutbe okutup sikke bastıran Kara Yusuf, Sultan Ahmed Celayir'in Tebriz'e girdiği haberini alınca hiç vakit kaybetmeden Tebriz'e hareket etti. Şehr-i Nov (شهر نو) hududuna ulaştınca burada ordusunu savaş düzenine sokarak Tebriz'e yöneldi. Kara Yusuf'un üzerine geldiğini öğrenen Sultan Ahmed de onunla savaşmak üzere kendi

⁵⁴³ Âbru, Zübde'ti-levârih, I/399; Fasîh-i Havâfi, III/202; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, X/133; Mîrhând, VI/579; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/577; Hasan Beg Rumî, I/60-63; Howorth, III/677; Beyânî, s.106; Aka, Timur ve Devleti, s.46

⁵⁴⁴ Âbru, Zübde'ti-levârih, I/399; Fasîh-i Havâfi, III/202; Mîrhând, VI/579; Ğiyâsi, Târîhu'l-Ğiyâsi, s.2; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/577; Kazvîni, Lubbu'l-levârih, s.261; Deguignes, VI/96; Hasan Beg Rumî, I/63; Howorth, III/677; Muhammed Hasan Han, I/637; Âzzâvî, II/303; Sâmer, Kara Koyunlular, s.83; Aka, Timur ve Devleti, s.46

⁵⁴⁵ Mîrhând, VI/579; Hasan Beg Rumî, I/63;

⁵⁴⁶ Âbru, Zübde'ti-levârih, I/400; Fasîh-i Havâfi, III/202; Hasan Beg Rumî, I/63; Howorth, III/677

ordusu ile Tebriz'den çıkarak Şenb-i Gazan'da (شنب ما زان) karargah kurdu. Nihayet iki taraf Şenb-i Gazan yakınlarındaki Esed Köyü bölgesinde aynı yılın rebulahir ayının 28'inde karşı karşıya geldi. İki ordu arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Her iki taraftan da çok sayıda kayıp oldu. Sultan Ahmed bizzat kendisi savaş esnasında büyük kahramanlıklar gösterdi. Ancak onun bu çabası yeterli olmadı ve Celayirli ordusu dağıldı. Sultan Ahmed ise kaçarken yakalanarak bir zamanlar atalarının yanında çobanlık yapan Kara Koyunlu kabilesinden Kara Yusuf Türkmen'in eline esir düşerek öldürüldü. (813/30 ağustos 1410).⁵⁴⁷

Sultan Ahmed'in ölüm olayı şöyle gerçekleşmiştir. O, az sayıdaki kurvvetle savaş meydanında kalınca çaresiz kaçmaya başladı. Fakat kaçarken düşman askerlerinden biri süngü ile bir darbe vurarak onu attan düşürdü. Sultan Ahmed düşmenin etkisi ile bayılınca asker, onun öldüğünü sanarak bütün elbise ve silahlarını aldı. Kendisini de bırakarak oradan uzaklaştı. Ancak sadece bayılmış olan Sultan Ahmed kendine gelince yakınlarından geçen bir su kanalından bir bağa girerek gizlenmeyi başardı. Fakat o bağda bir ağacın tepesine çıkarak savaşı izleyen yaşlı bir adam Sultan Ahmed'i tanıdı ve onun gizlendiği yere geldi. Sultan Ahmed ona Tebriz'de çok sayıda taraftarının olduğunu kendisini onlardan birinin evine ulaştırdığı takdirde, mal, para ve Bağdad'a ulaştıktan sonra da Bölükat-i Bâkubiyye'yi (بلوكت باقوبيه) suyurğal olarak yaşlı adama vereceğini vaadetti. Yaşlı adam bunu sevinçle kabul ederek evine gitti ve konuyu karısına açtı. Kadın Bâkubiyye'nin çok uzak olduğunu ve kendilerinin de yaşlı oldukları için oranın kendilerine bir yarar getirmeyeceğini, ayrıca bu davranışının çok tehlikeli olduğunu söyleyerek Kara Yusuf'un yanına gitmesi ve Sultan Ahmed'i ona teslim etmesi halinde kesinlikle daha fazla ödül alacağını ayrıca bir mesuliyet de taşımamış olacağını söyledi. Bu fikir yaşlı adama daha cazip gelince vakit geçirmeden Kara Yusuf'un ordugahına gitti ve durumu ona anlattı. Bu sırada Sultan Ahmed'in akıbeti hakkında araştırma yapan Kara Yusuf bu habere ilk önce inanmak istemediyse de işin aslını öğrenince çok sevindi. Birkaç emirini yaşlı adamla birlikte gönderdi. Sonuçta Sultan Ahmed Celayir, Kara Yusuf'un adamları tarafından yaşlı adamın gösterdiği yerden çıkarıldı. Yarı çıplak ve üzerindeki parçalanmış bir halde idi. Üzerine eski bir gömlek ile başına bir takke koyarak, Kara Yusuf'un sarayına götürüldü.⁵⁴⁸

Kara Yusuf ilk önce ona karşı saygılı davrandı. Ayağa kalkarak onu kendi yanına oturttu. Fakat daha sonra da ona "*Senin söz ve davranışlarına asla güvenilmez. Defalarca Kur'an üzrine bana kasdetmeyeceğine ve anlaşmamızı bozmayacağına dair yemin ettin*" dedi ve bir sürü hakarete bulandıktan sonra yanından kaldırarak onu nökerlerin yanına oturttu. Daha sonra onu kendi el yazısı ve

⁵⁴⁷ İbn-i Tagrıberdi, el-Menheli's-sâfi, I/256; Âbru, Zubdet'ı-tevârih, I/400-401; Fasîh-i Havâfi, III/202; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, X/140-141; Semerkandî, Tezkirü's-şu'arâ, s.343; Mirhând, VI/579-583; Ciyâşi, Târîhu'l-Ciyâşi, s.2; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/577-578; Kazvinî, Lubbu'l-tevârih, s.261; Câffârî, Cihân-ârâ, s.216; Hasan Beg Rumin, I/63-66; Deguignes, VI/96; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hulefâ, vr.130; Gulistân-i İrem, s.31; Şavkânî, I/26; Mirzavahid, vr.315; Howorth, III/677; Lane Poel, Dîvel-i İslamiyye, s.392; Muhammed Hasan Han, I/637; Huari, s.20; Browne, III/173; İkbâl, s.463-464; Âzzâvî, II/503; Nevâi, Esnâd u Mekâtibât, s.23; Beyânî, s.106; Yıldız, VIII/455-456; Sümer, Kara Koyunlular, s.83-84; Aka, Timur ve Devleti, s.46-47

⁵⁴⁸ Âbru, Zubdet'ı-tevârih, I/400-402; Fasîh-i Havâfi, III/202; İbn-i Ârabşâh, s.439; Mirhând, VI/580-583; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/577-578; Hasan Beg Rumin, I/63-67; Howorth, III/677; Âzzâvî, II/503-504; Sümer, Kara Koyunlular, s.85-86; Aka, Timur ve Devleti, s.46-47

altın suyu ile bir ferman yazmaya mecbur etti. Bu fermana göre Bağdad, Şah Muhammed'in Azerbaycan ise Sultan Ahmed'in manevi oğlu Pir Budak'ın oluyordu.⁵⁴⁹

فرزندان لعز محمد و ابو القاسم که در بغدادند و کوتوالان قلعه تکریت بدانند که تختگاه بغداد
و دیار عراق عراق را به فرزند لعز ارشد غیاث الدین شاه محمد لرزانی داشتیم. می باید که
چون از توجه او آگاه شوند فی الحال با عراق و پیشکش به استقبال شتابند و مفاتیح و قلاع
و خزاین با وی شهبازند و ایوان مخالفت مسدود گردانند⁵⁵⁰

“ Bağdad'da bulunan sevgili oğullarım Muhammed ve Ebu'l-Kasım ve Tikrit Kalesi kumandanları, bilesiniz ki hükümet merkezi olan Bağdad'ı ve Irak-ı Arab ülkesini oğlum Gıyaseddin Şah Muhammed'e bağışladım. Onun[Bağdad'a] teveccühünü haber alınca derhal merasimle karşılayıp kalelerin anahtarlarını ve hazineleri ona teslim etmeniz ve muhalefet yolunu kapamamız gerekir. ”

Kara Yusuf bu fermanı yazdırdıktan sonra savaş meydanında esir alınmış olan ancak kendisine itaatlerini bildirdikleri için affettiği Uyrat, Arap, Kürt ve diğer emirleri Şah Muhammed'in emrine vererek aynı gün onu Bağdad'a gönderdi.

Kara Yusuf, ettiği yemine sadık kalarak Sultan Ahmed'i öldürmeyi düşünmüyordu. Sultan Ahmed'e dönerek “Sen anlaşmayı bozarak beni öldürmek istedin Buna rağmen ben söcümde durarak seni öldürmeyeceğim” dedi. Fakat Emir Bestam Cagir ayağa kalkarak Sultan Ahmed'e “Sultan Uveys'in devletini sen harap ettin ve ondan geride kalanları ve devlet erkânını öldürttün. Devlete yakışır hiç bir iş yapmadın ve yapmayacaksın. Kara Yusuf'u kandırarak kurtulmana müsaade etmeyeceğiz” diyerek belinden kılıcı çekti ve Kara Yusuf'un önüne atarak “Bu şahsın yaşaması fitne ve fesat nedenidir. Eğer onu sağ bırakırsan bin bir fitne ve isyan ortaya çıkacaktır.” dedi. Diğer Irak-ı Acem emirleri de onunla aynı görüşü paylaştılar. Kara Yusuf, karşı koyarak “Ben onu öldürmemek için yemin ettim. Asla yeminimi bozmam” dedi. Bestam Cagir ise. “Bu şahıs sayısız haksız cinayetler işlemiştir. Sen onun öldürülmesine neden olmak istemiyorsan engel de olma.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Kara Yusuf sustu. Irak-ı Acem emirleri, Emir Satılmış'a Sultan Ahmed'i Kadı Şeyh Ali Medresesi'ne götürmesini söylediler. Daha önceleri kardeşi Sultan Ahmed Celayir tarafından öldürülmüş olan Hâce Cafer Tebrizî, Sultan Ahmed Celayir'in kardeşini haksız yere öldürdüğünü söyleyince Emir Bestam buna katıldığını belirtti. Nihayet uzun tartışmalardan sonra Irak-ı Acem emirlerinin aşırı ısrarı üzerine Kara Yusuf onun öldürülmesi için izin verdi ve Sultan Ahmed, uzun süreler ataları ve kendisine hizmette bulunmuş olan Irak-ı Acem emirleri tarafından katledildi (813/1410-1411)⁵⁵¹

Sultan Ahmed'in öldürülmesine rağmen halk buna inanmadığı için bir gün sonra diğer emirler, Kara Yusuf'un huzuruna giderek “Sultan Ahmed'i dün öldürdük. Ancak onun taraftarları Sultan'ın hayatta olduğunu iddia ediyorlar. O kadar

⁵⁴⁹ Hasan Beg Rumlu, I/66-67; Howorth, III/677; Azzivi, II/304; Beyâni, s. 106-107; Sümer, Kara Koyunlular, s.85;

⁵⁵⁰ Hasan Beg Rumlu, I/67

⁵⁵¹ Fasîh-i Havâfi, III/202; İbn-i Ârâbşâh, s.439; Mirhând VI/580-583; Hândmir, Habûzu's-siyer, III/577-578; Deguignes, VI/96-97; Hasan Beg Rumlu, I/67-68; Howorth, III/677-678; Sümer, Kara Koyunlular, s.85-86; Aka, Timur ve Devleti, s.46-47

mübalağa ediyorlar ki bir fine ve kargaşa çıkabilir.” Diyerek endişelerini dile getirdiler. Kara Yusuf ise Bestam’ı bu meselenin halledilmesi ile görevlendirdi. Bunun üzerine Bestam Cagir, Sultan Ahmed’in naaşını üç gün boyunca Hâce Şeyh Kececi Medresesi’nde halka teşhir ettirdi. Bu şekilde şehirde dedikodular sakinleşti. Üç günün sonunda Tebriz halkı Sultan Ahmed’in naaşını defnetmek için Kara Yusuf’tan izin alarak onu İmaret-i Dimaşkiyye’de kardeşi Sultan Hüseyin ve annesi Dilşad Hatun’un kabirlerinin yanına⁵⁵² defnettiler.⁵⁵³

Hâfız Abru Sultan Ahmed ‘in İmaret-i Dimaşkiyye’de bulunan mezar yerini şu şekilde tarif etmiştir.

ز يك سو بر اندر بد و مادرش بدگر طرف خوشن و هم خوالهر
سپردند تبریزیا نشی به خاک سوی خانه نشی رفتند دل گشته چاک⁵⁵⁴

“Bir tarafta kardeşi ve annesi vardı. Diğer tarafta kendisi ve kızkardeşi Tebrizliler onu toprağa verdiler ve gönülleri parçalanmış bir halde kendi evlerine doğru gittiler.”

Ardından savaş sırasında esir edilen Sultan Ahmed’in bir kaç oğlu,⁵⁵⁵ Adilcevaз Kalesi’nde hapsedilmiş olan Alaüddeve ve amcası ile birlikte Tebriz seferine gelmiş olan Şah Veled b. Şeyh Ali,⁵⁵⁶ Kara Yusuf’un emri ile katledildiler. Onlar da aynı şekilde İmaret-i Dimaşkiyye’de defnedildiler.⁵⁵⁷

Kara Yusuf, Tebriz’in Sultan Ahmed Celayir tarafından işgali sırasında gösterdikleri coşku ve sevinç ile onunla yaptığı savaş sırasında Sultan Ahmed’i destekledikleri için Tebriz’in yağmalanmasını emretti. Ancak daha sonra bundan vazgeçerek Merend’e gitti.⁵⁵⁸

Sultan Ahmed Celayir, Celayıroğulları Devleti’nin son kudretli hükümdarıdır. Onun ölümünden sonra bu hanedanın halefleri bir süre daha küçük coğrafyalarda hükümet etme imkanını bulabilmişlerdir. Onun yaklaşık 29 yıl süren saltanat dönemi, başından itibaren bir kaç yıl hariç hem kendisi hem de Celayirli Devleti ve hakimiyet sahasında yaşayan halk için felaketlerle dolu olarak geçmiştir. Elbette bunda Timur gibi büyük bir hükümdarın onun zamanında ortaya çıkması da etkili olmuştur. Saltanatının başında karşı karşıya kaldığı saltanat mücadelelerini kazanmasının hemen ardından Timur’un ardı arkası kesilmeyen saldırıları, Sultan Ahmed’in amaçlarına ulaşmasına engel olduğu gibi Celayirli ülkesinin baştan sona tahrip edilmesi, yağmalanması ve halkın büyük bir kısmının katledilmesi ya da topraklarını terketmesine neden olmuştur. Timur’un ölümüne kadar ömrünün büyük

⁵⁵² Aka. (Timur ve Devleti, s.47) Beyâni ve Sümer’i kaynak göstererek Sultan Ahmed’in vasiyeti üzerine Bağdad’da defnedildiğini yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

⁵⁵³ Abru, Zubdet’i-tevârih, I/403; Fasîh-i Havâfi, III/202-203; Mirhând, VI/583; Hândmir, Habîbu’s-siyer, III/578; Kazvîni, Lübbu’l-tevârih, s.262; Caffârî, Cihân-ârâ, s.216; Hasan Beg Rumî, I/68-69; Howorth, III/677; Âzzâvî, III/304-305; el-Karâi, I/523-524; Beyâni, s.106-107; Sümer, Kara Koyunlular, s.86; Cevâdî, s.81

⁵⁵⁴ Abru, Zubdet’i-tevârih, I/403

⁵⁵⁵ Sultan Ahmed Celayir’e karşı kazanılan galibiyetten sonra Kara Yusuf tarafından öldürülen şehzadelerden Alaüddeve dışındakilerin isimleri kaynaklarda zikredilmemiştir.

⁵⁵⁶ Howorth, (III/677) Şah Veled’in adını zikretmemiştir.

⁵⁵⁷ Abru, Zubdet’i-tevârih, I/403; Fasîh-i Havâfi, III/203; Mirhând, VI/583; Hândmir, Habîbu’s-siyer, III/578; Hasan Beg Rumî, I/69; Howorth, III/677; Lane Pool, Dîvce-i İslamiyye, s.392; Beyâni, s.106-107 Sümer, Kara Koyunlular, s.86; Cevâdî, s.81

⁵⁵⁸ Abru, Zubdet’i-tevârih, I/404; Makrizî, Kitâbu’s-sultük, X/141; Mirhând, VI/583; Hândmir, Habîbu’s-siyer, III/578, 603; Sümer, Kara Koyunlular, s.85-87.

bir kısmını kaçış ve sürgünde geçiren Sultan Ahmed Celayir buna rağmen mücadelesinden hiçbir zaman vazgeçmemiş, bulduğu her fırsatı değerlendirmiş ve nihayet Timur'un ölümünden sonra da kısa bir süre içinde tekrar topraklarının önemli bir kısmında hakimiyetini tesis etmeyi başarmıştır.

Hakkında bilgi veren kaynakların hemen tamamında Sultan Ahmed Celayir'in son derece sert mizaçı, zalim, gaddar, kan dökücü ve güvenilmez bir kimse olduğu, afyon ve içki bağımlılığı bulunduğu, bu nedenle zaman zaman beyininin uyduğu, etrafındakilerin, halleden ve askerlerin kendisinden korktuğu ve nefret ettiği, tebasını hiç düşünmediği, zamanının büyük bir kısmını kadınlarla ve güzel oğlanlarla içki ve eğlence meclislerinde geçirdiği, kötü ve çirkin alışkanlıklarının olduğu belirtilmektedir.⁵⁵⁹

Kimi kaynaklarda da Timur'un ölümünden kısa bir süre önce oğullarına İran beldelerinin idaresi konusunda ihtiyatı elden bırakmamalarını, Sultan Ahmed Celayir'in karanlık mizaçı biri olduğu ve bu nedenle ondan kaynaklanabilecek fitne ve fesada karşı gafil avlanmamalarını nasihat ettiği yönünde bilgiler bulunmaktadır.⁵⁶⁰

Bununla birlikte anlatıldığı üzere onun iki kez Mısır bir kez de Anadolu'ya sığındıktan sonra geri döndüğünde gerek Irak-ı Arab ve Bağdad, gerekse de Azerbaycan ve Tebriz'de halk tarafından çok sıcak karşılandığı, kuvvetlerinin çoğunluğu Timur tarafından dağıtmış olmasına rağmen halkın desteği ile buralarda kolayca hakimiyeti sağladığı ve her gittiği yerde etrafında kalabalık bir kitlenin toplandığı bilinmektedir. Bu durum sadece Irak-ı Arab ve Bağdad ile de sınırlı değildi. Nitekim, onun Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Tebriz'e yönelmesi ile Şirvanşah Şeyh İbrahim'in eski efendisinin gelişi ile karşı koymaksızın burayı ona terketmesi ve 813/1410-1411'deki Kara Yusuf ile olan savaşında Sultan Ahmed'in isteği ile ona kendi oğlu emrindeki bir orduyu yardım olarak göndermesi,⁵⁶¹ yine anlatıldığı üzere Kara Yusuf'un, Sultan Ahmed'in manevi evlat olarak kabul ettiği Pir Budak'ı Azerbaycan padişahı ilan etmek suretiyle Azerbaycan'da hakimiyetini sağlayabilmesi, 813/1410-1411 yılında Sultan Ahmed'in yenilerek öldürülmesinden sonra dahi halkın hala Sultan Ahmed'in hayatta olduğunu düşünerek Kara Yusuf'a itaat etmeyi reddetmesi sonucunda Kara Yusuf'un yandaşlarının, onun cesedini üç gün boyunca teşhir etmek zorunda kalmaları, ayrıca yine bu savaş sonrasında Tebriz halkının Celayirilerin tarafını tutmalarından dolayı Kara Yusuf'un intikam için şehri askerlerine yağma ettirmek istemesi, Sultan Ahmed Celayir'in halk ve feodal beyler tarafından sevildiği ve desteklendiğini gösteren delillerdir. Bu nedenle Sultan Ahmed'in halkına karşı acımasız olduğu yönündeki kayıtların ihtiyatla karşılanması,

⁵⁵⁹ İbn-i Tagrıberdi, el-Menbelü's-sâfil, I/256; İbn-i Arabşâh, s.123; Semerkandî, Tezkirtü's-şu'arâ, s.342; Hândmir, Habîbü's-siyer, III/254; Kazvini, Lubbu'l-tevârih, s.260; el-Karâi, I/524; Hasan Beg Rumî, I/73-74; Müneccimbaşî, III/11; Bakıhanov, Gulistan-i İrem, s.76; Şavkânî, I/43; Mirzavahid, vt.315; Muhammed Hasan Han, I/636; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.222; Sümer, "İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/196; İkbâl, s.464; Âzzâvî, II/305-306; Çani, I/306; Nevâî, Esnâd u Mektûbat, s.23; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1413; Beyânî, s.107-108; Barthold, "Ahmed Celayir", IA, I/182; Cevâdî, s.31; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s. 261; Fâid, Azerbaycan, I/497

⁵⁶⁰ Mîrhând, VI/465; Barthold, Dersler, s. 306

⁵⁶¹ Fasîh-i Havâfî, III/203; Âbrû, Zubûcu'l-tevârih, I/403-404; Mîrhând, VI/583; Hândmir, Habîbü's-siyer, III/578,603; Hasan Beg Rumî, I/82; Muhammed Hasan Han, I/637; Sümer, Kara Koyunlular, s.35-37

bu kaynakların çoğunluğunun İran kültürünün etkisi altında kalmış, Fars ya da Şii müellifler tarafından telif edildiği noktası gözönünde bulundurulmalıdır.

Sultan Ahmed'in kaynaklarda bahsedilen söz konusu kötü alışkanlıklarının yanı sıra güzel ve övgüye değer özellikleri de vardı. O, eğitilmiş, akıllı, siyasetçi, savaşçı ve cesur bir padişahı. Hayatı mücadele içinde geçmişti. İyi bir savaşçı ve okçu idi.⁵⁶²

Bunun dışında sanatçı bir kişiliğe de sahipti. Resim, süsleme, hatem işlemeciliği ve diğer bir çok sanat dalında usta idi. Altı kalem hat sanatında kendi devrinin önde gelen sanatçılarından biri idi.⁵⁶³

Musiki biliminde ve musiki aletleri konusunda usta idi. Çok güzel keman çalardı. Kendisinin yaptığı bir kaç bestesi vardı. Hatta özellikle musiki biliminin, devrin meşhur ve büyük musiki adamı Merağalı Abdulkadir sayesinde Sultan Ahmed Celayir devrinde zirveye çıktığını söylemek mümkündür.⁵⁶⁴

Ayrıca, Sultan Ahmed Celayir döneminin önde gelen şairlerinden biridir. Türkçe, Arapça ve Farsça bilir ve bu dillerde şiirler söylerdi.⁵⁶⁵ Onun bu dillerde söylediği şiirlerini içeren divanı günümüze ulaşmıştır.⁵⁶⁶

Daha önce Ahmed Celayir'in bir Farsça şiirine yer verilmişti. Onun dışında Timur'un Bağdad' yöneldiği sıralarda Sultan Ahmed Celayir Arapça olarak ona şu şiiri göndermiştir.

لئن كنت يدي في الحرب فرجلى في الهزيمة غير عرجا⁵⁶⁷

"Eğer savaşta senin gibi bir çolak olursa o zaman benim senin gibi topal bir adamdan kaçmam olmaz"

Asterabad hakimi Emir Veli'nin Timur'a karşı işbirliği davetine karşı Sultan Ahmed kendisine ve ordusuna olan güvenini yine şu Arapça beyitle dile getirmişti.⁵⁶⁸

نحن قوم الملجن في زي ناس فوق طير لها شخوص الجمال

⁵⁶² İbn-i Tağrıberdi, el-Menâcî's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkirtu's-şu'arâ, s.342; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/254; İkbâl, s.464-465; Âzzâvî, II/306; Ğanî, I/306; Beyânî, s.108; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Sümer, "İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/196; Cevâdî, II/975

⁵⁶³ İbn-i Tağrıberdi, el-Menâcî's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkirtu's-şu'arâ, s.342; Kazvîni, Lubbu'l-tevârîh, s.261; el-Karâi, I/523; Hasan Beg Rumlu, I/74; Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.76; Şavkânî, I/43; Terbiyet, s.30; Âzzâvî, II/306-307; Nevâi, Esnâd u Mekâtîbât, s.23; Sümer, "İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/196; Cevâdî, II/975; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.261; Keyânî, M. Yûsif, Tezvinât-i Vâbeste be Mârnâr-î İrân, Tahran, 1376 hş., s.209

⁵⁶⁴ İbn-i Tağrıberdi, el-Menâcî's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkirtu's-şu'arâ, s.342; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/254; Kazvîni, Lubbu'l-tevârîh, s.261; Hasan Beg Rumlu, I/74; Şavkânî, I/26; Nevâi, Esnâd u Mekâtîbât, s.23; Beyânî, s.108; Sümer, "İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/196-197; Müneccimbaş, III/11; Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.76; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.464-465; Terbiyet, s.30; Âzzâvî, II/306; Dihhüdâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1413; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Cevâdî, II/975; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.261

⁵⁶⁵ İbn-i Tağrıberdi, el-Menâcî's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkirtu's-şu'arâ, s.341; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/254; Kazvîni, Lubbu'l-tevârîh, s.261; Ğaffârî, Cihân-ârâ, s.216; Şavkânî, I/43; Sâmi, I/783; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.464-465; Âzzâvî, II/306-307; Ğanî, I/306; Dihhüdâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1413; Beyânî, s.108; Sümer, "İlhanlı Hakâmdarları", BELLETEN, LIII-206/196-197; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Cevâdî, I/81, II/975

⁵⁶⁶ Sultan Ahmed'in günümüze ulaşan el yazması divanının bir nüshası Washington Feder Gallery'de bulunmaktadır. diğerlerini de verdim).

⁵⁶⁷ İbn-i Arabşah, s.116

⁵⁶⁸ İbn-i Arabşah, s.135

“Bizler insan suretine bürünmüş cin kavmiyiz. Bineğimiz deve suretine bürünmüş kuştur”

Dönemin önde gelen şairlerinden Hafız-ı Şirazi ile Sultan Ahmed ile arasında Hâfiz’ın o sıralar Muzafferi Devleti sarayında yaşamasına rağmen özel bir muhabbet oluşmuştu. Hafız-ı Şirazi şiirlerinde Sultan Ahmed’i methetmiştir. Hâfiz’ın Sultan Ahmed için yazdığı methiyelerden biri şöyledir.⁵⁶⁹

احمد الله علي معدلة السلطاني	احمد شيخ لويس حسن ايلخاني
خان بن خان و شهنشاہ شهنشاہ نژاد	انکه می زبید اگر جان جهانش خوانی
دیده نادیده با اقبال تو ایمن لورد	مرحبا ای بچنین لطف خدا ارزانی
ماه اگر بی تو برآید بدو نیش بزند	دولت احمدی و معجزه سبحانی
جلوه بخت تو دل میبرد از شاه و گدا	چشم بدور که هم جانی و هم جانانی
بر شکن کاکول ترکانه که در طالع تست	بخشش و کوشش خاقتی و جنگیزخانی
گرچه دوریم بیاد تو قدح میگیرم	بعد منزل نبود در سفر روحانی
از گل فارسیم غنچه عیشی نشگفت	حَبْذا دجله بغداد و می ریحانی
ای نسیم سحری خاک در بار بیار	که کند حافظ ازو دیده دل نورانی

İlhanilerden Hasan oğlu Uveys oğlu Ahmed'in adaletinden dolayı Allah'a şükrediyorum

Han oğlu han ve şehinşah soylu şehinşah! Eğer ona cihanın canı desen yaraşır.

Göz senin ikbalini görmeden iman getirdi. Allahın bu kadar lütfuna mazhar olan [Padişah] merhaba!

Ay eğer sensiz doğarsa Ahmed'in devleti ve ilahi mucize onu ikiye bölsün!

Senin bahtunun cilvesi şahın da dilencinin de gönlünü alır. Nazar değmesin! Hem cansın hem cansısın

Saçlarını Türk gübü kıvrunla! Zira senin talihinde hakanlara yakışır ihsan Cengizhan'a yakışır gayret var.

Gerçi senden uçaktayım ama yine de senin hatıranla kadeh kaldırıyorum. Ruhani seferde mesafenin uzaklığı [önemli] olmaz

Fars toprağında işret goncam açılmadı. Ne mutlu Bağdad'ın Dicle'sine ve reyhanı şaraba!

Ey seher rüzgarı! yarın kapısının toprağını getir ki Hafız onunla gönül gözünü nurlandırsun.

Sultan Ahmed defalarca değerli hediyeler göndererek Hâfiz-ı Şirazi'yi kendi sarayına davet etmiş ancak Muzafferi hükümdarları tarafından izin verilmediği için Bağdad'a gelememiştir. Hâfiz, Bağdad'a gelemeyişi konusudaki sitemini Sultan Ahmed'e gönderdiği şu şiirle ifade etmiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Hâfiz, Divan, s.268; Semerkandî, Tezkiret-i Ş-Şairî, s.340-341; Hasan Beg Rumî, 1/74; el-Bağdâdî, Guşen-i Hulefâ, vr.130; Bakıhanov, Gulistan-i İrem, s.76; Çani, 1/307; Kazvîni, "Hâfiz u Sultan Ahmed-i Celâzir", 1-1/9-10

⁵⁷⁰ Hâfiz, Divan, s. 110; Çani, 1/307

كلك مشكين تو روزی كه ز ما یاد كند بهرد اجر دو صد بنده كه ازاد كند
 قاصد منزل سلمی كه سلامت بادش چه شود گر بسلامی دل ما شاد كند
 یا رب اندر دل آن خسرو شیرین انداز كه بر حمت بر سر فرهاد كند
 ره نبردیم بمأمور خود اندر شیراز خرم آنروز كه حافظ ره بغداد كند

*Miskler kokan kaleminin bizi andığı gün iki yüz kul azad etmiş kadar sevaba girersin
 Allah selamet versin! Selma'nın menziline habercisi bize bir selam getirip
 gönümüzü şad etse ne olur?*

*Yarab o şirin padişahın gönlüne bir ilham ver ki merhamet edip Ferhad'ın yanına
 bir uğrasın.*

*Biz Şiraz'da kendî maksadımıza erişemedik. Hâfız'ın Bağdad'ın yolunu tutacağı o
 gün ne mutlu bir gün!*

O, kendi sanatçılık ve şairliğinin yanı sıra şairlere, sanatkarlara ve bilim adamlarına değer veren, onları takdir ve teşvik ederek sarayında yer veren bir padişahı. Onun devrinde Celayirli sarayı dönemin önde gelen alim ve bilim adamlarının sığınağı olmuştur. Bu dönemin önde gelen musiki bilim adamlarından Merağalı Abdülkadir, onun sarayında yetişmiştir.⁵⁷¹

Sultan Ahmed şehirlerin imarına büyük önem verirdi. Onun emri ile birçok bina ve eser inşa edilmiştir. Timur'un Bağdad'a saldırıp şehri viran etmesinde sonra her defasında Sultan Ahmed geri döndüğünde harabe haline gelen yapıların yeniden tamir edilmesini, burçlar, surlar ve kalenin yeniden imarını, halkın oturması için binaların yapılmasını sağladı. Halkın yeniden tarım ve çiftçilikle uğraşmasını temin etti. Şehrin etrafındaki nahiye ve köylerin de imarı ile uğraştı.⁵⁷²

Sultan Ahmed Mısır'daki esaret hayatından dönüp, 808/1405-1406 yılında Tebriz'i Şirvanşah İbrahim Bey'den aldığı sırada Alancuk Kalesi tamamen tahrip edilmiş bir halde idi. Ahmed Celayir Alancuk Kalesi'ni daha önce bu kaleyi düşmanların eline geçmemesi amacı ile yıktırmuş olan Kadı İmaduddin'e teslim ederek ondan bedeli ne olursa olsun bu kaleyi yeniden imar etmesi emrini verdi. Ayrıca bir ferman çıkararak bütün bölge emirlerini Kadı İmaduddin'e Alancuk Kalesi'nin onarımı için yardımcı olmakla görevlendirdi.⁵⁷³

امرا و سرداران ولایت نخجوان و آران و مرند و خوی و سرخیلان احشام بدانند که
 قلعه النجق که در شأن اهتمام شماست خراب شده و ما معتمد قاضی عماد الدین
 را مقرر کردیم که آن قلعه را بحال عمارت باز آورده و وظیفه آنکه از جمیع ولایات
 مصالح و آنچه ما بحتاج باشد بر حسب توجه قاضی مذکور بدهند و لومر و نوحی
 لورا مطیع باشندند.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Hasan Beg Rumi, I/74; İkbâl, s.464; Beyâni, s.108; Cevâdi, II/975

⁵⁷² Yezîlî, Zafernâme, II/275-278; Şâmi, s.225-226; Mirhând, VI/394-395,573; Hândmir, Hazâbu's-siyer, III/502-503; Beyâni, s.97-98,108; İkbâl, s.464

⁵⁷³ Hasan Beg Rumi, I/38; Mirhând, VI/548

⁵⁷⁴ Mirhând, VI/548

"Nahcıvan, Arran, Merend ve hoy emir ve komutanları ile aşiret reisleri bileler ki biz harap olan Alancuk Kalesi'ni Kadi İmâduddîn'e verdik ve onu imar etmekle görevlendirdik. Vazifeniz bütün vilayetlerde bulunan malzemeleri ve ihtiyaç duyulacak şeyleri mezkur kadının isteğine göre vermek ve onun isteklerine itaat etmektir."

Sultan Ahmed ayrıca fal bakmayı da biliyordu. Bu konu ile ilgili olarak kaynaklarda iki olaya yer verilmiştir.

Timur'un ölümünden kısa bir süre önce Kara Yusuf ile birlikte Mısır'da kale hapsinde iken bir gece Kara Yusuf rüyasında Timur'un yüzüklerinden birini onun parmağına taktığını görmüştü. Sabahleyin Kara Yusuf bu rüyasını Sultan Ahmed'e anlattı. Sultan Ahmed onun bu rüyasını, Timur'un memleketlerinden birinin Kara Yusuf'un olacağı şeklinde tabir etti. Nitekim çok fazla zaman geçmeden de Sultan Ahmed'in bu tabiri gerçekleşti.⁵⁷⁵

Yine Sultan Ahmed, Yıldırım Bayezid'e sığındığı esnada onun falına bakmış ve ona Timur ile birlikte ayran içeceğini söylemişti. Ankara savaşından sonra yenilerek Timur'a esir düşen Yıldırım Bayezid Timur'un dergahında bulunurken nökerlerin ayran getirdiklerini görünce aniden yüzü asılarak üzüntülü bir hale büründü. Timur bunun nedenini sorunca Ahmed Celayir'in kendisine bir gün Timur ile ayran içeceğini önceden söylediği cevabını verdi. Bunun üzerine Timur, "Ahmed Celayiri akıllı bir adamdır. Aslında ben ona şükran borçluyum. Eğer o senin yanında bulunmasaydı belki sen de şimdi benim yanında olmayacaktın" cevabını verdi.⁵⁷⁶

Kaynaklarda Sultan Ahmedin hatunları ve kızlarından değişik vesilelerle zaman zaman bahsedilmişse de ne yazık ki isimlerine yer verilmemiştir. Şehzadeliği ve saltanatının ilk yıllarında Kara Koyunlu aşireti reisi Kara Muhammed'in kızı ile evli olduğu belirtilmiştir. Bu hatun 792/1390 senesinde Şam'da öldürülmüştür.⁵⁷⁷ Onun ayrıca 787/1385 yılında Adil Ağa ile mücadeleleri sırasında yaptığı anlaşmaya göre Adil Ağa'nın adı zikredilmeyen bir kızını nikahına aldığından bahsedilmiştir. Ancak bu anlaşma tam olarak gerçekleşmediği için bu evliliğinin gerçekleşip gerçekleşmediği tam olarak bilinmemektedir.⁵⁷⁸

Yine eşlerinden biri ve Şehzade Tahir'in annesi olan bir diğer hatunu 795/1392-1393 yılında Alancuk Kalesi'nin Timurhular tarafından muhasara edildiği sırada bizzat Şehzade Tahir tarafından öldürülmüştü.⁵⁷⁹

Bahsedildiği üzere Sultan Ahmed Celayir'in eşleri ve kızlarının çoğunluğu Timur ile mücadeleleri esnasındaki kaçışları sırasında Timur'un eline düşerek esir edilmiş ve Semerkand'a götürülmüşlerdir. Bunlardan sadece bir ikisinin akübeti bilinmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Mirhând, VI/550; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/567-568; Hasan Beg Rumlu, I/32; Münecçimbaşı, III/11; Âzzâvî, II/292; Beyânî, s.99; Sümer, Kara Koyunlular, s.47; Cevâdî, s.31

⁵⁷⁶ Hasan Beg Rumlu, I/74; Hammer, I/83

⁵⁷⁷ Kazvîni, Lubbu'l-tevârih, s.346; Câfârî, Cihân-ârâ, s.217; Gîyâşî, Târîhu'l-Gîyâşî, s.1; Âzzâvî, II/171; Sümer Kara Koyunlular, s.46; Meşkûr, s.258

⁵⁷⁸ Âbrû, zeyl, s.271; Mirhând, V/589-590; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247; Beyânî, s.71; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/192;

⁵⁷⁹ İbn-i Ârabşâh, s.121-122; Deguignes, VI/86-87; Âzzâvî, II/195-196; Beyânî, s.90-91

⁵⁸⁰ Âsterâbâdî, s.19-23; Şâmî, s.140; Yezdî, Zafernâme, I/454-458, II/196; İbn-i Haldûn, IV/797; İbn-i Tağrıberdî, el-Menâcibü's-sâfi, I/249-250; Yezdî, Zafernâme, I/452-455; İbn-i Ârabşâh, s.123-124; Âbrû, zeyl, s.302; Fasîh-i Havâfî, III/136; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VII/788-789; Mirhând, VI/216-220,353; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/456-457; Deguignes, VI/87-88; Hammer, I/69; Lane Pool,

Sultan Ahmed'in adından bahsedilmeyen bir kızı Kara Muhammed Türkmen'in nikahında idi.⁵⁸¹ Timur tarafından esir edilerek Semerkand'a götürülen diğer bir kızı ise Asterabad hakimi Pir Padişah ile evlendirilmişti. Bunun dışında Yine Osmanlı Sultan Yıldırım Bayezid'in oğlu Musa Çelebi ile nişanlı olan bir kızının Ankara savaşı sonrasında Bursa'da esir edilerek Semerkand'a gönderildiği bilinmektedir.⁵⁸²

Sultan Ahmed'in oğullarından Alaüddeve ve Sultan Tahir'in durumları hakkında bilgi verilmişti. Bunların dışında Nurulverd adlı diğer bir oğlu Sultan Ahmed'in 802/1399 yılında Mısır uitanı Ferec'e sığındığı esnada Timur'un askerlerinin eline düşmüştü. Nurulverd'i başı eziğ ve ayakları bağı olduğu bir halde Timur'un huzura çıkardılar. Timur'un onun haline acıyarak camını bağışladı ve kavuğurunu başına konulmasını emretti. Hilat ve güzel eibiseler hediyeye etti. Ardından da Semerkand'a gönderildi. Ancak daha sonra 806/1403-1404 yılında 18 yaşındayken Timur'un emri ile öldürüldü.⁵⁸³

Yine oğullarından adı zikredilmeyen bir kaçı Sultan Ahmed ile birlikte Kara Yusuf'un eline esir düşerek öldürüldüler ve İmaret-i Dimaşkiyye'de defnedildiler.⁵⁸⁴

Bunların dışında Sultan Ahmed'in öldürülmeden önce Kara Yusuf'un zoru ile çıkardığı fermanın anlaşıldığına göre Bağdad'da onlara oğullarını diye hitapta bulunduğu Muhammed ve Ebu'l-Kasım adlı iki şehzade daha hayatta kalmıştı.⁵⁸⁵ Bu şehzadelere Muhammed aşağıda bahsedileceği üzere, muhtemelen Şehzade Şah Veled'in oğlu idi. Ancak Ebu'l-Kasım'ın Ahmed Celayir'in oğlu olup olmadığı ve bu dönemden sonra akibetinin ne olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Düvel-i İslamiyye, s.391; Howorth, III/663-665,669; Browne, III/191; Äzzâvi, II/203-208; Nevâi, Esnâd u Mektûbât, s. 64; Beyânî, s.92; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakındoğu İlişkileri II", BELLETEN, XLII-166/294; Yıldız, VIII/450; Zerrinküb, Donbâle-i Rüzgârân, s.302; Aka, Timur ve Devleti, s.27

⁵⁸¹ Muhammed Hasan Han, I/638; Äzzâvi, III/27; Kurzoğlu, Kars Tarihi, s.461

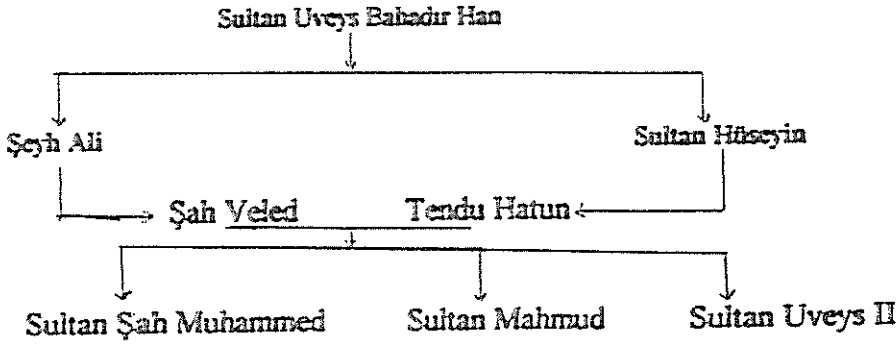
⁵⁸² Yezdi, Zafernâme, II/324-325; Mirhând, VI/419; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/511; Hoca Saadeddin Efendi, Tâci'l-tevârih, I/253-290; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I/308-316; Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri, s.135-138; Aka, Timur ve Devleti, s.29

⁵⁸³ Şâmi, s. 292-293; Fasîh-i Havâfi, III/148; Howorth, III/673

⁵⁸⁴ Âbru, Zubdet'l-tevârih, I/403; Fasîh-i Havâfi, III/202-203; Mirhând, VI/583; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/578; Hasan Beg Rumîlu, I/69; Beyânî, s.106-107; Sümer, Kara Koyunlular, s.86; Cevâdi, s.81

⁵⁸⁵ Hasan Beg Rumîlu, I/67

2.5. SULTAN ŞAH VELED- SULTAN TENDU HATUN:

Tablo 19

Sultan Ahmed Celayir, Celayiroğulları Devletinin son kudretli ve meşhur padişahıdır. Onun 813/1410-1411 yılında ölümünden kısa bir süre sonra Celayirli Devleti dağıldı ve Irak-ı Arab ile Huzistan'daki çok az bir bölümü hariç topraklarının büyük bir kısmı Kara Koyunluların eline geçti. Ancak Sultan Ahmed'in ölümünün ardından Celayirli hanedanı üyelerinden bir kaç muhtelif bölgelerde ve kısıtlı imkanlarla kısa bir süre daha hükümet etmeyi başardılar.

Sultan Ahmed'den sonraki Celayirli sultanlarının hakimiyet sıraları ve süreleri hatta hakimiyet alanları konusunda kaynaklarda ve araştırmalarda verilen bilgiler oldukça karışık ve ihtilafidir.

Şah Veled, Şehzade Şeyh Ali'nin oğlu,³²⁶ Sultan Uveys Bahadır Han'ın torunudur. Anlatıldığı üzere Şehzade Şeyh Ali, Huzistan hakimi Pir Ali Badek'i kendi tarafına almış, onun da tahrikleriyle 782/1380 yılında amcası Sultan Hüseyin Bahadır Han'a isyan etmiş, isyanı neticesinde başarı elde ederek Bağdad'ı Sultan Hüseyin'in hakimiyet havzasından çıkararak müstakil bir idare oluşturmuştu.³²⁷

Sultan Hüseyin'in ölümüne kadar Bağdad merkez olmak üzere Irak-ı Arab'ın bir kısmında bu şekilde hakimiyetini sürdüren Şeyh Ali, Sultan Ahmed Celayir'in Sultan Hüseyin'i ortadan kaldırarak padişahlığını ilan etmesinin ardından onun padişahlığını kabul etmedi ve iktidarın kendi hakkı olduğunu idda ederek Adil Ağa'nın da tahrikleri neticesinde Pir Ali Badek ile birlikte 785/1383 yılında Tebriz'e yürüdü. Ancak Sultan Ahmed Celayir, Kara Koyunlu kabile reisi Kara Muhammed'in de yardımları ile Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Şeyh Ali ve Pir Ali Badek savaş meydanında öldürüldüler.³²⁸

Sultan Ahmed Celayir, Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'i ortadan kaldırmasına rağmen, o sıralarda Şehzade Bayezid'i sultan ilan ederek kendisini tanımayan Adil Ağa ile mücadele halinde olduğu için Bağdad'a hakim olamadı. Bu nedenle Bağdad

³²⁶ Meşkir, (s.244) Şah Veled'in Sultan Ahmed'in torunu olduğunu yazmıştır. Ancak bu doğru değildir.

³²⁷ Daha fazla bilgi için bak s.165-170

³²⁸ İbn-i Haldün, I/795; Mustevfi, Zey-i Tarih-i Guzide, s.103-109; Kutbi, s.109; Âbrü, zeyl, s.269-271; Fasih-i Havâfi, III/119; Mirhând, V/588-589; Çiyâşi, Târihu'l-Çiyâşi, s.1; Hândmir, Habibu's-siyer, III/247; el-Bağdâdi, Gulşen-i Hulefâ, vr.125-126; Degnignex, VI/81; Mirzavahid, vr. 314; Howarth, III/659; Muhammed Hasan Han, I/636; Huart, s.16; İkbâl, s.462; Âzzâvi, II/170-171; Çani, I/305-306; Smith, "Djalayir", El, II/401; Zerrinküb, Docbâle-i Rûzgârân, s.260

Şahnesi ve uzun yıllar Şeyh Ali'nin hizmetinde bulunan Abdülmelik Tamğaçi, Şeyh Ali'nin oğlu Şah Veled'i Bağdad sultanı ilan etti.³⁸⁹

Ancak bu durum fazla sürmedi. Zira Sultan Ahmed - Adil Ağa mücadeleleri sonunda yapılan anlaşmaya göre göre Irak-ı Arab ve Bağdad'ın idaresinin Sultan Ahmed ve Sultan Bayezid Celayir tarafından ortaklaşa gerçekleştirilmesi, Bağdad hakiminin ise Sultan Ahmed Celayir tarafından tayin edilmesi kararlaştırıldı.³⁹⁰

Fakat, çok geçmeden Adil Ağa yapılan bu anlaşmaya uymayarak Irak-ı Arab ve Bağdad'ı ele geçirme hesapları yapmaya başladı. Bu niyetini de daha önce Bağdad'ın yönetimine atadığı kimselere ilettiler. Onlar Adil Ağa'ya, Bağdad'ın idaresine yeni birini tayin etmesi halinde şehri ona teslim edeceklerini ve Bayezid'i de sultan olarak tanıyacıklarını söylediler.

Bunun üzerine Adil Ağa, meşhur ve büyük emiri aynı zamanda teyzesinin oğlu olan Emir Tursun'u Bağdad hakimi olarak buraya gönderdi. Kendi damadı olan Hacı Kıvameddin Alancuki'yi de Bağdad vezirliğine tayin etti.

Emir Tursun, emrindeki kalabalık bir kuvvetle vakit geçirmeden Bağdad'a geldi ve gelir gelmez de şehrin eski hakimi Abdülmelik Tamğaçi ile iki adamını ve Vezir İsmail b. Zekeriyya'nın katillerini öldürttü. Onların mallarını ve evlerini yağmalattı. Ancak bu cinayetlerden sonra galeyana gelen halk, Tursun'a isyan etti. Abdülmelik Tamğaçi'nin adamları Adil Ağa'ya gönderilmek üzere toplanan mal ve paraları yağmaladılar. Tursun bu isyan ve kargaşaların önüne geçemeyince Bağdad'da bir başı bozukluk ve idare boşluğu meydana geldi.³⁹¹

Bağdad'daki bu kargaşayı haber alan Sultan Ahmed vakit geçirmeden Bağdad'a yöneldi. Bunu öğrenen Tursun ise elinde oldukça fazla para ve ganimet olmasına rağmen ordu ve asker toplayamadığı ve emrindeki kuvvetlerle de Sultan Ahmed'e karşı koyamayacağını anladığı için Yakubiyeye üzerinden Sultaniye'ye Adil Ağa'nın yanına kaçmak istedi. Ancak yolda Sultan Ahmed taraftarlarınınca yakalanarak Bağdad'a getirildi ve bir kaç gün sonra Sultan Ahmed'in emri ile veziri Hacı Kıvameddin Alancuki ve beraberindeki bir kaç emirle birlikte öldürüldü. (784/1382-1383)

Bu şekilde Abdülmelik Tamğaçi'nin Şah Veled'i Bağdad tahtına oturtma girişimi de sonuçsuz kaldı ve Sultan Ahmed Celayir Azerbaycan'dan sonra Irak-ı Arab ve Bağdad'da da hakimiyetini sağlamış oldu.³⁹²

Bu olaydan sonra kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen Şah Veled, muhtemelen amcası Sultan Ahmed Celayir'in 307/1404-1405 yılında Mısır'daki esaret hayatından dönerek Bağdad'ı yeniden ele geçirmesine kadar ki süreçte maiyetinde onun bulunuyordu. Aynı şekilde 313/1410-1411 yılına kadar

³⁸⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109; Äbrü, zeyl. s.272-274; Händmir, Habibu's-siyer, III/248

³⁹⁰ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109; Äbrü, zeyl. s.272; Mirhând, V/590; Händmir, Habibu's-siyer, III/248; Howorth, III/659; Lane Pool, Düvel-i İslamiyye, s.391; Muhammed Hasan Han, I/636; Browne, III/173; İkbâl, s.462; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1417; Beyâni, s.71-72; Sümer, "İlhânî Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/192; Zerrinküb, Donbâle-i Rüzgârân, s.260; Ürekli, "Celayirîler", DİA, VII/214; Fâiki, Azerbaycan, I/496-497

³⁹¹ İbn-i Haldün, IV/795; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109; Äbrü, zeyl. s.271, 274; Fasîh-i Havâfi, III/120; Mirhând, V/590-591; Händmir, Habibu's-siyer, III/248; Huart, s.16; İkbâl, s.462; Äzzâvî, II/174; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1417; Beyâni, s.272

³⁹² İbn-i Haldün, IV/795; Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.109-110; Äbrü, zeyl. s.274; Fasîh-i Havâfi, III/121; Mirhând, V/591; Händmir, Habibu's-siyer, III/248; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hülcâ, vr.126; Huart, s.16; İkbâl, s.462; Äzzâvî, II/175; Dihhudâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1417; Beyâni, s.272-273

amcası Sultan Ahmed Celayir'in yanında bulunan Şah Veled'in bundan sonraki hayatı ve faaliyeti hakkında gerek kaynaklarda gerekse de araştırma eserlerinde oldukça farklı bilgiler verilmektedir.

Nitekim Makrizi, Sultan Ahmed'in ölümünden sonra Şah Veled'in kendisini Celayirli tac ve tahtının varisi kabul ederek Bağdad'da tahta oturduğunu, ancak altı ay sonra karısı Tendu Hatun tarafından öldürüldüğünü söylemektedir.⁵⁹³ Azzâvî de İbn-i Tağrıberdi'den ayrı yönde bilgiler naketmiştir.⁵⁹⁴ Beyânî ise İkbâl'i kaynak göstererek Şah Veled'in kendisini sultan ilan ettiğini söylemektedir.⁵⁹⁵ Ancak İkbâl'de böyle bir kayıt yoktur. İkbâl, Sultan Ahmed'in ölüm haberinin Bağdad'a ulaşmasından sonra bir emirin Şah Veled'i sultan ilan ederek onun adına Bağdad'ın idaresini kendi eline aldığı söylemektedir.⁵⁹⁶ Howorth da herhangi bir kaynak ismi zikretmeksizin Arap kaynaklarına dayanarak İbn-i Tağrıberdi ve Beyânî ile paralel yönde bilgiler vermiştir.⁵⁹⁷

Öte yandan adı geçen kaynakların aksine Fasîh-i Havâfî, Hâfız Âbrû, Semerkandî, Hasan Beg Rumlu Nevâî ve Sümer, Şah Veled'in, Tebriz seferi sırasında amcası Sultan Ahmed Celayir'e refakat ettiğini, ancak mağlubiyetin ardından Kara Yusuf'un eline düşerek diğer Celayirli şehzadeleri ile birlikte öldürüldüğünü belirtmektedirler.⁵⁹⁸ Diğer kaynaklarda ise Şah Veled'in durumu ile ilgili olarak bilgi verilmemekte, anlatılacağı üzere sadece Şah Muhammed b. Kara Yusuf'un Bağdad'ı kuşatması sırasında Tendu Hatun ile diğer Celayirli şehzadelerin Bağdad halkının da yardımları ile şehri savundukları bilgisi bulunmaktadır.

Bu itibarla Sümer'in dediği gibi Şah Veled Tebriz seferi sonrasında amcası Sultan Ahmed ve diğer Celayirli şehzadeleri ile birlikte öldürülmüş, ancak gerek Sultan Ahmed'in gerekse de diğer Celayirli şehzadelerin ölüm haberleri bahsedileceği üzere Bağdad'da çok sonraları kesinlik kazandığı için karısı Tendu Hatun ve Şah Veled taraftarları bir süreliğine Bağdad'ın idaresini Şah Veled adına üstlenmiş olmalıdırlar.

Kara Yusuf, Sultan Ahmed'in katlinden az önce ondan zorla aldığı ferman üzerine oğlu Şah Muhammedi Irak-ı Arab'ı ele geçirmesi ve buradaki idareyi ele alması için Bağdad'a göndermişti.⁵⁹⁹

Bu taraftan Sultan Ahmed Celayir Tebriz seferine çıkarken Bağdad'ın korunması görevini memluku, aynı zamanda Celayirli hanedanının damadı olan Emir Bahşayış'e vermişti. Sultan Ahmed'in ölümü ile ilgili şayialar Bağdad'a ulaşınca bir grup Şeyh Ali taraftarı Bağdad ve Irak-ı Arab emiri ve Şah Veled'in hatunu Tendu Sultan Sultan Uveys Bahadır Han'ın vasiyetine binaen daha önce Şehzade Şeyh Alriye verildiği ve bu bölgenin sahibinin çok uzun süreler Şeyh Ali olması nedenleri ile, Celayirli taht ve tacının mirasçısı olarak Şehzade Şah Veled b. Şeyh Ali'yi padişah ilan etmek istedilerse de Bahşayış, Sultan Ahmed'in ölüm haberi

⁵⁹³ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, XI/876

⁵⁹⁴ Azzâvî, II/309

⁵⁹⁵ Beyânî, s.109

⁵⁹⁶ İkbâl, s.464

⁵⁹⁷ Howorth, III/678-679

⁵⁹⁸ Fasîh-i Havâfî, III/203; Âbrû, Zubdetü'l-levârih, I/403; Nevâî, I/69; Sümer, Kara Koyunlular, s.86

⁵⁹⁹ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, X/146; Mîr'hând, VI/586-587; Gîyâşî, Târîhu'l-Gîyâşî, s.4; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/578; Howorth, III/678; İkbâl, s.464; Azzâvî, II/309; Beyânî, s.109

kesinleşmediği için bunu kabul etmeyerek Sultan Ahmed adına hutbe okutmaya ve Bağdad'ı idare etmeye devam etti.⁶⁰⁰

Sultan Ahmed Celayir'in Bağdad ve Irak-ı Arab'ı kendisine bıraktığına dair ferman ile Bağdad'a gelen Şah Muhammed b. Kara Yusuf Bağdad'a ulaştığında mukavemetle karşılaştı. Bahşayış, şehri teslim etmeyi reddetti ve Şah Veled'in hatunu aynı zamanda Sultan Hüseyin Bahadır Han'ın kızı olan Tendu Hatun, diğer Şah Veled yanlıları, Tebriz seferine katılmayarak Bağdad'da kalan Celayirli şehzadeleri ve emirleri ile işbirliği yaparak savunmaya başladı. Şehir halkı da Sultan Ahmed'in ölüm haberine inanmayarak onlara şehrin savunmasında yardım ediyorlardı. Bu nedenle sekiz ay boyunca Bağdad'ı kuşatan Şah Muhammed olumlu bir netice alamayınca kuşatmanın uzamasından sıkılarak Bakube'ye çekildi ve burada karargah kurdu. Babası Kara Yusuf'a haber göndererek durumu ona üretti.⁶⁰¹

Tendu Hatun, Şah Muhammed b. Kara Yusuf'un saldırısını bu şekilde savdıktan sonra Bahşayış'ı de kendi tarafına çekmeyi başardı ve kocası Şah Veled'in sultan ilan edilmesini temin etti. Fakat, Şah Veled'in de Tebriz seferi sırasında ölüp ölmediği tam olarak belli olmadığından Emir Bahşayış Bağdad'ın idaresini bu kez de Şah Veled adına üstlendi.

Ancak bu durum fazla sürmedi. Zira, 813/1410-1411 yılı sonlarında Abdurrahman ibn-i Molla isimli bir başka memluk Sultan Ahmed'in hayatta olduğu şayialarını yaymak sureti ile kendilerine çıkar sağlamak isteyen bir grubu da kendi tarafına çekerek Emir Bahşayış'e isyan etti ve Sultan Ahmed Celayir adına Bağdad'ın idaresini kendi eline geçirdi.⁶⁰²

Abdurrahman ibn-i Molla'nın hakimiyeti de fazla devam etmedi. Bu kez de Şah Veled'in eşi Tendu Hatun⁶⁰³ Celayirli tac ve tahtının varisinin kendi kocası Şah Veled olduğunu söyleyerek hem Bahşayış'ı hem de Molla Abdurrahman ve diğer isyancıları öldürttü. Bağdad'ın idaresini kocası Şah Veled⁶⁰⁴ adına kendi eline aldı.⁶⁰⁵ Bu şekilde Şah Veled yeniden Celayirli sultan olarak tanındı ve Bağdad'daki hutbelerde onun adı okunmaya başlandı.⁶⁰⁶

⁶⁰⁰ Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, X/146; Hasan Beg Rumlu, I/78; Âzzâvi, II/309

⁶⁰¹ Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, X/146; Mirhând. VI/583; *Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi*, s.4; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/578; Howorth, III/678; Âzzâvi, II/309-310; Beyânî, s.109; Sümer, *Kara Koyunlular*, s.89

⁶⁰² Âbrû, *Zubdetü'l-tevârîh*, I/447; Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, X/146-147; *Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi*, s.4; Howorth, III/678; İkbâl, s.464; Âzzâvi, II/309

⁶⁰³ Minorsky, ("*Uveys II*", İA, VIII/135) Tendu'nun Sultan Uveys'in kızı olduğunu, fakat bu kızın daha önce Şah Mahmud Muzafferi, ardından da Şah Şücâ'nun oğlu Zeynel Abidin ile evlenen Tendu olmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ancak Tendu'nun Sultan Uveys'in kızı olması mümkün değildir. Zira bu ifadeye göre Şah Veled'in kendi halası ile evlenmiş olması gerekir ki bu mümkün değildir. Ayrıca daha önce bahsedildiği gibi Sultan Uveys'in kızının adı Tendu değil Dilşad Hatun'dur ve Sultan Ahmed'in Yıldırım Bayezid'e sığınmak için Anadolu'ya kaçtığı sırada Timur askerlerinin eline esir düşerek Semerkand'a gönderilmiştir. Minorsky'nin sözünü ettiği Şah Mahmud Muzafferi ile evlenen hatun, Büyük Şeyh Hasan'ın kızı, Sultan Uveys'in kızkardeşi Tendu (Döndü) Hatun'dur. Geniş bilgi için bak s.139-140

⁶⁰⁴ Makrizi, (*Kitâbu's-sulûk*, X/146) Uveys b. Şah Veled'in padişah ilan edildiğini kaydetmiştir.

⁶⁰⁵ Makrizi, (*Kitâbu's-sulûk*, X/146) ve Howorth, (III/678) Bahşayış'in 814 h. yılı sonlarında Abdurrahman ibn-i Molla ve diğer Sultan Ahmed Celayir yandaşları tarafından çıkarılan isyan sırasında öldürüldüğünü söylemişlerdir.

⁶⁰⁶ Âbrû, *Zubdetü'l-tevârîh*, I/447; *Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi*, s.4; Howorth, III/678; Âzzâvi, III/55; Beyânî, s.109

Tendu Hatun, Sultan Hüseyin Celayir'in kaynaklarda kendisinden bahsedilen tek çocuğu idi.⁶⁰⁷ Babasının Sultan Ahmed tarafından katledilmesinden sonra da Celayirli sarayında kalmaya devam eden Tendu 796/1393-1394 yılında Timur'un önünden kaçarak Mısır'a giden ve burada Memluk sultanı Berkuk'a sığınan amcası Sultan Ahmed ile Mısır'a gitti ve burada Sultan Berkuk ile evlendi.⁶⁰⁸ Bu evlilikten bir süre sonra Bağdad'a döndüğü anlaşılan Tendu bu kez de amcası Şeyh Ali'nin oğlu Şah Veled ile evlendi.⁶⁰⁹

Tendu Hatun güzel olduğu kadar akıllı, cesur ve devlet işlerine vakıf bir kadındı. Bağdad'ın idaresini kendi eline geçirdikten sonra Şah Veled'in Sultan Ahmed ile birlikte Tebriz'de öldürüldüğünü öğrenince Şah Veled'den olan oğlu Şah Mahmud'u⁶¹⁰ Celayirli Devletinin tahtına oturttu. Ancak Şah Mahmud henüz küçük yaşta olduğu için devlet işlerinin idaresi yine Sultan Tendu Hatun'un elinde kalmaya devam etti.

Bir süre sonra yeniden Sultan Ahmed'in hayatta olduğu haberleri Bağdad'da yayılmaya ve Tendu Hatun ile Sultan Şah Mahmud'a karşı bir muhalefet hareketi oluşmaya başladı. Bunun üzerine Tendu Hatun, Sultan Ahmed'in gerçekten hayatta olduğunu, ortaya çıkmak için uygun bir zamanı beklediğini ve kısa bir süre sonra saklandığı yerden çıkarak geleceğini söyleyerek onun gelişini kutlamak için Bağdad'ın donatılmasını ve eğlenceler tertip edilmesini istedi. Şehir üç gün boyunca süslenerek Sultan Ahmed'in gelişi beklendi.⁶¹¹

Tendu Hatun kendisine karşı başlatılan bu harekete karşı koyamayacağını bildiği için üç günün sonunda geceleyin herkes içki ve eğlenceyle meşgul iken Şah Veled ile evliliğinden olan şehzadeler Şah Mahmud, Uveys ve Muhammed'i, üç kızını, mallarını, hazinelerini ve kendi yanında yer alan devlet erkânını da yanına alarak bir gemi ile Bağdad'ı terketti. Önce Vasıt'a oradan da Şuşder'e gitti. Sabah olduğunda Bağdad halkı ve Sultan Ahmed taraftarları Tendu ve diğer Celayirli hanedanı üyelerinin kaçtığını öğrenince kısa bir şaşkınlık ve kargaşa yaşandı. Ardından Bağdad'ın ileri gelenlerinden bir grubu o sıralar Bakube'de karargah kurmuş olan Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e göndererek durumu ona bildirdiler ve onu Bağdad'a gelmeye davet ettiler. Bunun üzerine Şah Muhammed 814/1411-1412 yılı muharrem ayının 5'inde Bağdad'a girerek şehri teslim aldı. Burada kendi adına hutbe okutup sikke bastırıldı. Aradan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen şehirde Sultan Ahmed Celayir'in ölmediği ve Bağdad'a gelmek üzere olduğu söylentileri devam ediyordu. Bunu kendi istikrarı için tehlikeli kabul eden Şah Muhammed bu söylentileri çıkarıp yayanları tek tek yakalatarak hepsini öldürttü. Böylece Sultan Ahmed Celayir'in ölümünden kısa bir süre sonra Bağdad ve

⁶⁰⁷ Âbrâ, (Zubde-i'tevârih, I/447) Bu hatunun Sultan Uveys'in kızı (Dondi Sultan bintu Sultan Uveys) olduğunu söylemektedir.

⁶⁰⁸ İbn-i Tağrıberdi, el-Menbeu's-sâfi, I/253; Makrizi, Kitâbu's-sulûk, VII/306-307; Şavkânî, I/25; Howorth, III/666; Âzzâvî, II/224; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/192; Minorsky, "Uveys II", IA, VIII/135; Cevâdî, II/965

⁶⁰⁹ Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi, s.4; Howorth, III/678; Âzzâvî, III/55; Beyânî, s.109; Cevâdî, II/965

⁶¹⁰ Hasan Bez Rumlu, (I/78) "814 yılı içinde Sultan Muhammed b.Şah Veled Bağdad Valisi ikt." demektedir.

⁶¹¹ Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi, s.4; Howorth, III/678; Âzzâvî, II/309-310; Beyânî, s.109; Sümer, Kara Koyunlular, s.88-89

Irak-ı Arab da tıpkı Azerbaycan ve diğer Celayirli toprakları gibi Kara Koyunluların eline geçti.⁶¹²

2.6.SULTAN ŞAH MAHMUD (314-319)

Sultan Şah Mahmud, Şah Veled'in Tendü Hatun'dan olan oğlularının en büyüğüdür. 313/1410-1411 yılında Sultan Ahmed Celayir ve babası Şah Veled'in Tebriz seferi sırasında Kara Koyunlu Kara Yusuf'un eline esir düşerek öldürülmeleri ve bu haberin Bağdad'da kesinlik kazanmasından sonra annesi Tendü Hatun'un gayretleri ile 314/1411-1412 yılında Bağdad'da Celayirli Devletinin tahtına oturtuldu.⁶¹³ Ancak yaşının oldukça küçük olması nedeni ile devletin idaresi tamamen Tendü Hatun'un elinde idi. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra Bağdad'da Tendü Hatun ve kendisi aleyhinde bir hareketin başgöstermesi ve Tendü Hatun'un bir gemi ile Bağdad'ı terkederek önce Vasıt'a oradan da Şuşder'e geldiği süreçte annesi ile birlikte Şuşder'e geldi. 319/1416 yılına kadar Şuşder ve civarında sınırlı bir bölgede hükümet etti. 319/1416 yılında ise bilinmeyen bir sebepten ötürü devletin idaresini tamamen kendi elinde bulunduran annesi Tendü Hatun tarafından öldürtüldü. Toplam saltanat süresi yaklaşık dört buçuk yıldır.⁶¹⁴

2.7. SULTAN UVEYS II (319-324) Sultan Ahmed Celayir bahsinde anlatıldığı üzere Sultan Ahmed Celayir 785/1383 yılında Şehzade Şeyh Ali ve Pir Ali Badek'i Kara Koyunlu Kara Muhammed'in de yardımlarıyla ortadan kaldırıp Bağdad'ı ele geçirdikten sonra, Şah Mansur Muzaffer'i Huzistan⁶¹⁵ ve Şuşder'i fethetmekle görevlendirmiş, buraların idaresini de ona bağışlamıştı.⁶¹⁶

Bu sırada Şuşder'in idaresini Şah Şüca adına Emir İslam sürdürüyordu. Emir İslam Şah Mansur'un Şuşder'e saldıracağını haber alınca Şah Şüca, henüz İsfahan'da iken bir elçi göndererek durumu ona bildirmiş ve yardım istemişti. Şah Şüca da bunun üzerine Pehlivan Ali Şah adlı bir emirini ona yardım etmesi için bir miktar kuvvetle Şuşder'e gönderdi. Pehlivan Ali Şah ise Emir İslam'ı öldürerek Şuşder'i ele geçirmek istediysen de bunu başaramadı ve İslam tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu sırada Şah Mansur Şuşder'e ulaşarak burayı fethetti. Şuşder'de konumunu kuvvetlendiren Şah Mansur civar bölgelere saldırarak genişlemek niyetini taşıyordu. Bu maksatla da sık sık Loristan bölgesine saldırarak yağmalama hareketlerinde bulunuyordu. Bunun üzerine Loristan hakimi Atabeg Şemseddin, Şah Şüca'dan yardım isteyerek kendisine yardım etmesi durumunda Şuşder'i Şah Şüca adına

⁶¹² Âbrü, *Zübde'tü't-terârih*, I/447-448; Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, XI/876; Mirhând, VI/583; Çiyâşî, *Târîhu'l-Çiyâşî*, s.4-5; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/578; Çaffârî, *Cihân-ârâ*, s.217; Hasan Beg Rumî, I/78-79; Howorth, III/678-679; İkbâl, s.464; Âzzâvî, II/310; Van Loon, s.18; Beyânî, s.109

⁶¹³ Beyânî, (s.110) Şah Mahmud'un 324 h. yılında kendi kardeşi Sultan Uveys b. Şah Veled'in ölümünden sonra Celayirli tahtına oturduğunu, 325 h. yılında Mirza Şahrüh'un oğlu Sultan Mirza İbrahim'in Şuşder'e saldırması sırasında burayı terkederek Bağdad'a geldiğini ve bir süre sonra burada hastalanarak öldüğünü yazmıştır. Ancak bu bilgi tamamen yanlıştır. Zira anlatılacağı üzere Sultan Uveys b. Şah Veled 319 h. yılında Sultan Şah Mahmud'un ölümünden sonra Celayirli tahtına oturmuştur ve Mirza İbrahim'in Şuşder'e saldırması da onun döneminde gerçekleşmiştir.

⁶¹⁴ Âbrü, *Zübde'tü't-terârih*, I/447; Makrizi, *Kitâbu's-sulûk*, XI/876; Çaffârî, *Cihân-ârâ*, s.217; Howorth, III/679; Âzzâvî, II/312, III/29-42

⁶¹⁵ Hândmir, (*Habîbu's-siyer*, III/2-48) Havize

⁶¹⁶ Mustevfî, *Zeyl-i Târîh-i Guzide*, s.109-111; Kutbî, s.109; Âbrü, *zeyl*, s.270-274; Fasîh-i Havâfî, III/119; Mirhând VI/589-591; Çiyâşî, *Târîhu'l-Çiyâşî*, s.1; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/247-248; el-Bağdâdî, *Gulşca-i Hulefâ*, vr.126; Degnignes, VI/81; Mirzavahid, vr.314; Howorth, III/659; Muhammed Hasan Han, I/636; Huart, s.16; İkbâl, s.462; Âzzâvî, II/171; Çani, I/305-306; Smith, "*Djalayir*", EI, II/401; Beyânî, s.70-73; Yıldız, VIII/445; Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.260; Sümer, "*Ahmed Celayir*", DİA, II/53

fethedeceğini bildirdi. Şah Şüca ise bizzat kendisi Şuşder'e giderek burayı Şah Mansur'un elinden alma düşüncesindeydi. Ancak tam o esnada Sultan Ahmed ile Adil Ağa ve Şehzade Bayezid arasında patlak veren saltanat kavgası sırasında Adil Ağa'nın kendisinden yardım istemesi sonucu bu seferi erteleyerek Atabeg Şemseddin'e Sultaniye seferinden sonra bizzat kendisinin gelerek Şuşder'i Şah Mansur'un elinden alacağı cevabını gönderdi.

Şah Şüca, Sultan Ahmed ve Şehzade Bayezid arasındaki ihtilafı anlatıldığı şekilde hallettikten sonra Adil Ağa'yı da yanına alarak Loristan üzerinden Şuşder'e gelerek şehri kuşattı. Ancak Şah Mansur ile aralarında herhangi bir savaş olmadan ve tam bir netice elde edemeden Şiraz'a geri döndü.⁶¹⁷

Şah Şüca'nın bir sonuç alamadan geri dönmesinden sonra kendisine 791/1388-1389 yılına kadar Şah Mansur hiç kimsenin müdahalesi olmadan bu bölgelerde hükümet etmeye devam etti. Bu yıl içinde yeterince güçlendiğini hissedince kendi hanedanı yani Muzafferoğulları Devletini kendi hakimiyetine almak için harekete geçti ve onların iç işlerine müdahale etmeye başladı. Ancak bu sralarda Timur, Fars bölgesine yönelmiş ve buralarda fetihlerine devam ediyordu. Timur'un İsfahan'a yaklaştığı haberini alınca Bağdad'a giderek Sultan Ahmed Celayir'e sığınmaya niyetlendi. Ancak tam bu esnada Toktamış Han, Timur'un başkenti Semerkand'a ordu sevkedince Timur Fars bölgesinden ayrılarak Semerkand'a geri dönmek zorunda kaldı. Bunu haber alan Şah Mansur ise Bağdad'a gitmekten vazgeçerek Şiraz'a yöneldi. Şah Mansur'un gitmesi üzerine Şuşder'in sahipsiz kaldığını öğrenen Sultan Ahmed Celayir, Kuki Nöker isimli bir emirini Şuşder'i ele geçirmesi için bu bölgeye gönderdi. Buranın idaresini ise kendisine bıraktı.

Şah Mansur tarafından Şuşder ve Havize'nin hükümeti için görevlendirilmiş olan Emir Salğur Şah Bilal, Kuki Nöker'e karşı koyma gücü olmadığı için Şuşder'i terketti. Bu haber Şah Mansur'a ulaşınca Şiraz'da ordu toplamakla meşgul oldu. Onun bu hazırlığından haberdar olan ancak ona karşı koyma gücünün olmadığını anlayan Kuki Nöker ise Sultan Ahmed'den korktuğu için Bağdad'a dönmeye cüret edemedi. Şah Mansur'a haber göndererek itaatini bildirdi. Şuşder'i ona teslim etti. Şah Mansur ise ona karşı son derece iyi davranarak onu Fars emirlerinin arasına aldı.⁶¹⁸

Fakat bir süre sonra Timur tekrar İran'a dönünce Fars bölgesini kendi tasarrufuna aldıktan sonra Şuşder'i de istila etti. Böylece Şuşder ve Huzistan bu tarihten itibaren Timur'un hakimiyet alanına girmiş oldu. Bu şekilde Timur'un ölümüne kadar bu bölge Timur'un tayin ettiği kimseler tarafından idare edildi. Anlatıldığı üzere Timur'un ölümünden sonra Bağdad'a geri dönen ve tekrar devletinin başına geçen Sultan Ahmed Celayir, Bağdad ve Irak-ı Arab'da hakimiyetini sağladıktan sonra Şuşder, Huzistan, Basra ve Vasıt'ı da yeniden Celayirli Devletinin hakimiyet alanına dahil etti ve onun 813/1410 yılında öldüğü sırada da söz konusu bölgeler Celayirli Devletine bağlı emirler tarafından idare ediliyordu.⁶¹⁹

⁶¹⁷ Kutbî, s.109-111; Mîr'hând, IV/559-561; Hândmir, Hâbübu's-siyer, III/249,313; Howorth, III/702; İkbâl, s.434; Çani, I/308-309; Beyâni, s.75

⁶¹⁸ Çani, I/398; Beyâni, s.110

⁶¹⁹ Âbru, Zubdetü'l-ıvârîh, I/292-294; Hasan Beg Rumlu, I/53; Howorth, III/675-676; Çani, I/398; Sümer, "İlhanlı Hükümdarları", BELLETEN, LIII-206/195; Beyâni, s.110

Sultan Tendu Hatun, 814/1411-1412 Sultan Ahmed Celayir taraftarlarının kendisine ve Sultan Şah Mahmud'a karşı giriştikleri muhalefet hareketi sonrası Bağdad'ı bırakarak devletin merkezini Şuşder'e taşıyınca bu bölgenin idaresini de kendi eline almış, 819/1416 yılında kadar da oğlu Şah Mahmud adına bu bölgeyi idare etmişti. Bu yıl içinde⁶²⁰ Tendu Hatun, kendi oğlu Sultan Şah Mahmud'u öldürtüp diğer oğlu Sultan Uveys b. Şah Veled'i Celayirli Devleti tahtına oturttu ve işleri bu kez de Uveys adına idare etmeye başladı.⁶²¹

Son derece hırslı cesur ve akıllı bir kadın olan Tendu Hatun Şuşder ile yetinmeyerek hakimiyet alanını genişletmek için çaba sarfediyordu. Nitekim bir yıl sonra 820/1417-1418 yılında Sultan Ahmed devrinde Basra'yı idare eden ve onun ölümünden sonra bağımsız kalan Arap emiri Mânâ'nın elinden bu şehri almayı başardı. Buranın idaresini de diğer oğlu Şah Muhammed'e verdi. Ardından yine Sultan Ahmed zamanında Celayirli Devletine bağlı olan Havize ve Vasit'i ele geçirdi. Bu durum 822/1419⁶²² yılında Tendu Hatun'un ölümüne⁶²³ kadar devam etti.⁶²⁴

Sultan Uveys b. Şah Veled, annesi Tendu Hatun'un ölümünden sonra⁶²⁵ devletin idaresini kendi eline aldı.⁶²⁶ Bu şekilde Uveys iktidarı eline aldığı anda Şuşder merkez olmak üzere Vasit, Huzistan ve Basra bölgelerinde hakimdi.⁶²⁷

Uveys devlet idaresini kendi eline aldıktan bir süre sonra kardeşi Şah Muhammed b. Şah Veled ile taht mücadelesi yapmak zorunda kaldı ve bu mücadeleden galip ayrıldı. Şah Muhammed yine Basra ile yetinmek zorunda kaldı.⁶²⁸

Sultan Uveys, kardeşi Şah Muhammed ile mücadelesinden galip ayrılp saltanatını ve ordusunu takviye ettikten sonra mütemediyen Bağdad'ı kendi tasarrufuna almayı düşündüğü, burayı kendi mülkü ve Kara Koyunluları gaspçı olarak kabul ettiği için 823/1420 yılında Kara Yusuf'un ölüm haberini aldıktan ve gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra 824/1421 yılında Bağdad'a yöneldi.⁶²⁹

Sultan Uveys herhangi bir karşı koymaya maruz kalmadan aynı yılın muharrem ayının başlarında Bağdad'a ulaşarak şehri kuşatmaya aldı. Muhammed Şah ise Bağdad'a kapanarak şehri savunmaya başladı. O esnada Emir İskender b. Kara Yusuf Kerkük civarına kadar gelmişti. Uveys, İskender'in Kerkük'e kadar yakınlaştığını öğrenince onunla savaşacak kadar kuvveti olmadığından Bağdad kuşatmasını kaldırarak Şuşder'e geri döndü.⁶³⁰

⁶²⁰ Âbrü, (Zubdetü'l-tevârih, II/607-608), 818 yılı içinde Şahrub Mirza ile Sultan Uveys b. Şah Veled arasında elçilerin gidip geldiğini, Sultan Uveys'in elçisinin Şiraz'a gelerek Uveys adına hediyeler ve itaat mesajları getirdiğini kaydetmiştir. Minorsky, (Uveys II, İA, VII/135) 818 h. olduğunu söylemektedir. Hasan Beg Rumlu, (I/138) ise 825 h. yılında Sultan Şah Mahmud'un Huzistan'da hakim olduğunu kaydetmiştir. Âbrü'nün kaydına göre Uveys'in tahta çıkışı 819 h.'den önce olmalıdır.

⁶²¹ Âzzâvi, III/43

⁶²² Tendu Hatun'un ölüm tarihinin Fasîh-i Havâfi, (III/220) 818 h., Minorsky ise (Uveys II, İA, VII/135) 819 h. yılı olarak vermişlerdir.

⁶²³ Cevâdi, (II/565), Tendu Hatun'un hükmetti süresince Timurlu Şahrub Mirza'ya haraç ödediğini kaydetmiştir. Ancak Âbrü'nün (Zubdetü'l-tevârih, II/607-608) yukarıda bahsedilen kaydı dışında bu yönde başka bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶²⁴ Caffârî, Cibân-ârî, s.217; Âzzâvi, III/43,55

⁶²⁵ Minorsky, (Uveys II, İA, VII/135) Uveys b. Şah Veled'in tahta oturduğu tarihi 818 h. olarak

⁶²⁶ Âzzâvi, III/43-44; İkbâl, s.464

⁶²⁷ Hasan Beg Rumlu, I/137; Müneccimbaşî, I/12; Âzzâvi, II/313; Beyâni, s.110

⁶²⁸ Âzzâvi, III/55

⁶²⁹ Çiyâşi, Târîhu'l-Çiyâşi, s.6; Hasan Beg Rumlu, I/137; İkbâl, s.464; Âzzâvi, II/313; Beyâni, s.111

⁶³⁰ Âzzâvi, III/63-64

Şuşder'e geri döndükten sonra da Bağdad'ı ele geçirme fikrinden vazgeçmeyen ve ordusunu takviye etmeye devam eden Uveys aynı yılın cemadielevvel ayında yeniden Bağdad'a yöneldi ve ikinci kez kuşatmaya aldı. Ancak yenilerek cemadielevvel ayının 14'ünde⁶³¹ savaş meydanında öldürüldü.⁶³²

2.2. ŞAH MUHAMMED b. ŞAH VELED (824-827):

Şah Veled b. Şeyh Ali'nin Tendü Hatun ile olan evliliğinden ve Tendü Hatun'un 814/1411-1412 yılında Bağdad'dan kaçarak Şuşder'e götürmeyi başardığı oğullarından biridir. Annesi Tendü Hatun 820/1417 yılında fethedilen Basra'nın idaresini kendisine vermişti. Tendü Hatun'un ölümü ve Sultan Uveys'in tahta oturmasından sonra Uveys'e isyan etti. Ancak başarılı olamayarak Basra ile yetinmek zorunda kaldı. Uveys'in ölüm tarihi olan 824/1421 yılına kadar söz konusu bölge ile sınırlı alanda yarı bağımsız olarak hakimiyet sürdü. Aynı yıl içinde Uveys'in ölümü üzerine onun başka bir varisi olmadığından Celayirli Devletinin tahtına oturtuldu.⁶³³

Şah Muhammed'in tahta oturmasından iki yıl sonra 826/1422-1423 yılında Fars ve Şiraz bölgelerinde hükümet eden ve Celayirlilerin bu bölgede güçlenmeye başlamasından rahatsız olan İbrahim Şah b. Mirza Şahrub güçlü bir ordu ile Şuşder'e yöneldi. Sultan Muhammed⁶³⁴ bunu haber alınca Mirza İbrahim'e karşı koyamayacağını bildiği için Şuşder'i terketti ve burayı ona bırakmak zorunda kaldı. Kendisi bütün kuvvetlerini ve maiyetini yanına alarak Vasıt ve Cezire taraflarına çekildi. Oradan da aynı yılın receb ayında Hille'ye geldi. Hille o sıralarda Kara Koyunluların bir emiri olan Emir Dursun tarafından idare ediliyordu. Emir Dursun, Sultan Şah Muhammed'e karşı koyamayacağını anlayınca Hille'yi terkederek Tebriz'de bulunan İskender b. Kara Yusuf'un yanına gitti. Sultan Muhammed ise bir mukavemetle karşılaşmadan Hille'yi ele geçirdi. Devletin merkezini de Hille'ye taşıdı.⁶³⁵

Sultan Şah Muhammed bir süre Hille'de kalarak ordusunu takviye etmekte meşgul oldu. Hille'yi işgali karşısında Kara Koyunlular'dan bir tepki gelmediğini görünce bu kez de Bağdad'ı ele geçirmek için harekete geçti.

Bu şekilde Bağdad'a gelen Sultan Şah Muhammed bir süre Bağdad'ı kuşattı ise de bir sonuç alamayınca tekrar Hille'ye geri dönmek zorunda kaldı. Hille'ye döndükten sonra bir yıl boyunca burada hükümetini devam ettirdi ve daha sonra hastalanarak 827/1423-1424 yılı şaban ayının 9'unda burada öldü.⁶³⁶

⁶³¹ Uveys b. Şah Veled'in ölüm tarihi ve şekli konusunda verilen bilgiler oldukça ihtilaflıdır. Nitekim Beyâni, (s.111) İkbâl'i kaynak göstererek Sultan uveys'in 824 h. yılındaki Bağdad'ı ilk kuşatması sırasında Kara Koyunlu Muhammed Şah tarafından öldürüldüğünü yazmıştır. İkbâl'de böyle bir bilgi yoktur. Bilakis İkbâl, (s.464) Sultan Uveys'in Şuşder'e geri döndükten sonra kardeşi Şah Mahmud'un adamlarından biri tarafından öldürüldüğünü yazmıştır. Azzâvi ise (II/313, II/82) bazı Arap kaynaklarının Sultan Uveys'in bu savaş sırasında öldüğünü kaydettiklerini, ayrıca 827, 829, 830 gibi farklı tarihlerin verildiğini ancak bu tarihlerin doğru olmadığını belirtmiştir.

⁶³² Makrizî, Kitâbu's-sulûk, XI/876; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.217; Hasan Beg Rumlu, I/137; Müneccimbaşî, I/12; Çiyâşî, Târîhu'l-Çiyâşî, s.6; Howorth, III/679; Azzâvi, II/313

⁶³³ Howorth, III/679; Azzâvi, II/313, II/64

⁶³⁴ Müneccimbaşî, (I/12) ve İkbâl, (s.464) bunun Sultan Şah Mahmud olduğunu yazmışlardır.

⁶³⁵ Hasan Beg Rumlu, I/184; Howorth, III/679; İkbâl, s.464; Azzâvi, II/314

⁶³⁶ Çaffârî, Cihân-ârâ, s.217; Azzâvi, II/314, III/69

2.9.SULTAN HÜSEYİN II (827-836):

İkinci Sultan Hüseyin, Şehzade Alaüddeve b. Sultan Ahmed Celayir'in oğludur. Alaüddeve'nin Adilcevaz Kalesi'ndeki esaret günlerinde burada doğmuştur. Annesi Çağataylı bir hatundur.

Hüseyin⁶³⁷ babası Alaüddeve'nin 813/1410-1411 yılında Sultan Ahmed Celayir ve diğer Celayirli şehzadelerin Tebriz'de öldürülmesinden sonra Adilcevaz Kalesi'nde Akkoyunlu(Bayındırıye) Emir Osman'ın yanında yaşayarak onun sarayında eğitim aldı.⁶³⁸

827/1423-1424 yılında Şah Veled'in oğlu Sultan Şah Muhammed ölümünden kısa bir süre önce öleceğini anlayınca başka varisi olmadığı için o sıralarda Adilcevaz Kalesi'nde bulunan Şehzade Hüseyin b. Alaüddeve'yi Hille'ye çağırarak kendi yerine veliabd tayin etti. Bu şekilde Hille'ye giden Hüseyin, Sultan Şah Muhammed'in ölümünden sonra Hille'de 827/1423-1424 yılı şaban ayının 10'unda Celayirli tahtına oturdu.⁶³⁹

Oldukça iyi eğitimi, cesur ve akıllı bir kişi olan ve Hille'yi başkent olarak seçen Sultan Hüseyin kısa bir süre içerisinde Celayir kabilesi ve Celayirli saltanatı yanısıra diğer oymak ve kabilelerden yopladığı kuvvetlerle Kara Koyunluların hakimiyetine karşı mücadeleye girişti. Hille'nin surlarını tahkim etti. Kara Koyunluların aralarındaki ihtilafı iyi değerlendiren çok geçmeden Bağdad dışında kalan bütün Irak-ı Arab'ı ve Şuşder'i kendi hakimiyeti altına almayı başardı.⁶⁴⁰

836/1432-1433 yılında Kara Yusuf'un oğlu Emir Esban, Hüseyin'in bu ilerlemesine dur demek için harekete geçti ve aynı yıl içinde bir kaç kez Hille'yi kuşattı. Fakat her defasında mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak sonuçta aynı yılın muharrem ayının 26'sında Hille'yi ele geçirmeyi başardı. Bu kuşatma sırasında Sultan Hüseyin de esir edilerek rebiulevvel ayının 3'ünde Hille'de katledildi.⁶⁴¹

Sultan Hüseyin b. Alaüddeve Celayirli Devletinin son hükümdarıdır. Sultan Ahmed Celayir'in ölümü ile yıkılan ve topraklarının büyük bir kısmı Kara Koyunluların eline geçen Celayirli Devleti, Sultan Hüseyin'in ölümü ile fiilen sona erdi. Bu şekilde yaklaşık 100 yıl süren Celayirli hanedanının saltanatı da son bulmuş oldu.⁶⁴²

⁶³⁷ Müneccimbaş, I/12; Hasan

⁶³⁸ Howorth, III/679; İkbâl, s.465; Azzâvi, II/315, III/69-70; Beyâni, s.111-112

⁶³⁹ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, XI/876; Ğaffârî, Cihân-âra, s.217; Howorth, III/679; İkbâl, s.464; Azzâvi, II/314, III/69-70;

⁶⁴⁰ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, XI/784; Ğaffârî, Cihân-âra, s.217; Beyâni, s.113

⁶⁴¹ Makrizi, Kitâbu's-sulûk, XI/876-877; Ğaffârî, Cihân-âra, s.217; Ğiyâsi, Târîhu'l-Ğiyâsi, s.11-12; Müneccimbaş, I/12; Howorth, III/679; İkbâl, s.465; Azzâvi, III/81; Beyâni, s.113

⁶⁴² Müneccimbaş, I/12; Howorth, III/679; Azzâvi, III/81-83; Beyâni, s.113; Cevâdî, II/965

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KÜLTÜR- MEDENİYET

3.KÜLTÜR – MEDENİYET

3.1.CELAYİRLİLERDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

3.1.1.Toplum Sınıfları ve Sosyal Hayat: Celayıroğulları Devleti dönemi ile ilgili olarak İlhanlılar devrinin aksine gerek sosyal yaşantı gerekse de iktisadi hayat ve devlet yapısı hakkında kaleme alınmış fazla kaynak eser bulunmamaktadır. Ayrıca VIII-IX/XIV-XV. asırlar İram, Azerbaycan, Irak gibi coğrafyaların tarih, kültür ve sanatı ile sosyal konularda araştırma yapan tarih araştırmacılarının bir çoğu da Celayırlı devri kültür ve medeniyetini çoğunlukla İlhanlılar dönemi içinde kabul etmiş ve tek bir başlık altında irdelemişlerdir.

Aslında siyasi tarihleri ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgilere bakarak, Büyük Selçuklu ve Harezmşahlardan sonra İran ve Batı Asya'nın kaderinde ve tarihinde önemli rol oynamış ve toplum hayatı üzerinde derin izler bırakmış olan İlhanlılar Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devlet coğrafyasında tesis edilmiş olan ve kurucularının en azından ilk dönemlerde kendilerinin İlhanlıların varisi oldukları iddiası ile ortaya çıktıkları Celayıroğulları Devleti'ndeki toplum sınıflarının, kültürel ve sosyal yaşantısının İlhanlılardan çok farklı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca Cengiz Han'm ortaya çıkışından itibaren önce Moğolistan ve Çin'de, ardından da Hülegü ile birlikte Batı Asya'ya göç ederek İlhanlılar Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde hayati bir rol oynayan, İlhanlılar Devleti'ni oluşturan en önemli unsurlardan biri olan ve onlar ile yakın akrabalık bağları bulunan Celayir kabilesi mensuplarının tesis ettikleri devletin İlhanlılardan çok farklı olduğu da düşünülemez.

Elbette ki zamanın etkisi ve yaşadıkları coğrafyanın sosyal ve dini yapısı nedeni ile Celayırlıların yaşam koşullarında İlhanlılar'a nazaran bir takım değişiklikler meydana gelmişti. Ancak bunların bir kısmı zaten İlhanlılar devrinden itibaren yaşanmaya başlayan, diğer bir kısım ise devlet idarecilerinin fazla bir katkısı olmaksızın zamanın gerektirdiği değişimlerdi. Zaten Celayırlı Devleti hakkında bilgi veren tarih kaynaklarının hiç birisinde, Sultan Uveys Bahadır Han'm gerçekleştirdiği bir takım islahatlar dışında Celayıroğulları Devleti hükümdarlarının İlhanlılardan kalan sistem ve yapı üzerinde önemli ve kökten bir değişiklik yaptıkları yönünde bir bilgi bulunmamaktadır.¹

Celayıroğulları Devleti zamanında da İlhanlılar zamanında olduğu gibi devleti oluşturan toplumda farklı sınıflar ve yaşam biçimleri mevcuttu. Celayırlı devrindeki toplumun yapısı, sosyal, kültürel ve ekonomik durum genel olarak iki devrede incelenebilir. Bunlardan birincisi Büyük Şeyh Hasan'm saltanatının ikinci yarısından Sultan Uveys'in ölümüne kadar geçen yaklaşık bir çeyrek asırlık refah dönemi, ikincisi ise 736/1334 yılında Sultan Ebu Said Bahadır Han'm ölümünden Celayırlı Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan'm saltanatının ortalarına kadar geçen yaklaşık 15 yıllık süreç ile 776/1374-1375 yılında Sultan Uveys Bahadır Han'm ölümünden Celayırlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam eden kargaşalar ve bir çok olumsuzluğun hakim olduğu devredir.

Sözle edilen birinci devrede İlhanlıların yıkılmasından sonra uzunca bir süre devam eden şehzadelerin ve feodal beylerin hakimiyet savaşları neticesinde savaş

¹ el-Eheri, s.175; Köprülü, M. Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul, 1931, yeniden neşir, Orhan F.Köprülü, İstanbul, 1981, s.35-36; Alizade, Destüru'l-katib, II/V; Yunus, "Celayir", İA, III/ 65

alanına dönen geniş bir coğrafyadaki kargaşalı ortamın ardından Büyük Şeyh Hasan'ın saitanat mücadelelerinden galip ayrılarak müstakil bir devlet kurmasından sonra nispeten huzurlu bir ortam sağlandı. Anadolu'nun bir kısmını ve bütün Irak-ı Arab'ı hakimiyeti altına alan Büyük Şeyh Hasan ile Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i elinde bulunduran Çupanlı Melik Eşref arasında 747/1346-1347 yılında yaşanan son savaşın ardından bölgede sular duruldu ve iki büyük rakip arasında bundan sonra artık savaş yaşanmadı. Bu tarihten sonra mezkur bölgede bağımsız bir idare teşkil etmiş olan Celayirli Büyük Şeyh Hasan bütün gayretini hakimiyeti altındaki bölgeyi imar etmek ve bu bölgelerde yaşayan halkın refah seviyesini yükseltmek için sarfetti. Özellikle Bağdad eski ihtişamına yeniden kavuşmaya başladı. Bir hayli müddet devam eden savaşlar sırasında tahrip olan ya da eğitim veremez hale gelen Nizamiye Medreseleri'nin yeniden faaliyete geçmesi ve yeni medreseler tesis edilmesi neticesinde Bağdad tekrar kültürün, bilimin ve sanatın merkezi haline gelmeye başladı. Ondan sonra yerine geçen oğlu Sultan Uveys devrinde ise bu iyi yöndeki gelişmeler artarak devam etti.

Gerek Büyük Şeyh Hasan ve eşi Dilşad Hatun'un gerekse de Sultan Uveys'in bilim adamları ve sanatkarlara olan meyilleri ve onlara Celayirli sarayında yer vererek himaye etmeleri nedeni ile devrin önde gelen bilim adamı, şair ve sanatkarları tarafından Bağdad ve Celayirli Sarayı yoğun ilgi gösterilen bir yer haline geldi²

Büyük Şeyh Hasan'ın 757/1356 yılında ölümünden sonra onun yerine geçen Sultan Uveys Bahadır Han'ın 760/1359 yılında Tebriz ve Azerbaycan'ı Çupanlıların elinden alması ve devletin merkezini Tebriz'e taşımasından sonra Bağdad devletin köşük başkenti oldu. Ancak yine ticaretin, bilim ve sanatın önemli merkezlerinden biri olmaya devam etti. Sultan Uveys Bahadır Han'ın başarılı siyaseti ve eskiden kalma sistem üzerinde yaptığı bir takım değişiklikler neticesinde kısa bir süre içinde İran, Irak, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeniyeye'nin büyük kısmı Celayirli Devleti'nin hakimiyeti altına girdi. Celayirli Devleti hakimiyet sahasında bulunan bütün coğrafyalarda yaşayan halk bolluk, refah, can ve mal güvenliği bakımlarından huzur içinde yaşamaya başladı. Ülkedeki refah seviyesi ve bayındırlık İlhanlılar devrindekinden daha da üst seviyeye çıkararak Selçuklu ve Abbasiler devrindeki refah ve medeniyet seviyesine ulaştı.³

Ülkenin ticaret yollarının kavşağında yer alması nedeniyle Bağdad, Tebriz ve Sultaniye, Ortadoğu'nun en gözde ticaret merkezleri haline geldi. Aynı şekilde Sultan Uveys Bahadır Han'ın da sanatsever, aynı zamanda kendisinin de şair ve sanatkar olmasından dolayı şair, edip ve sanatkarlara değer vermesi ve sarayının kapılarını onlara açması sonucunda Bağdad ve Tebriz şair, edip sanatkar ve ilim

² İbn-i Tağrıberdi, en-Nucümü'z-zâhire, X/253; Sâfi, Letâiyü'l-ıevâyif, s.250; İkbâl, s.355-456; Âzzâvi, II/77-78,324-327; Mişkîti, s.259; DMF, "Al-ı Jalayer", I/225; Beyâni, s.31; Alizade, Destûru'l-kâtüb, II/V; Piriyev, s.88-89; Yunanç, "Celayir", İA, III/65; Vekîli, s.251-252; Zerrinküb, Donbâle-i Rüzgârân, s.258; Rüdgar, s.50-54

³ el-Eberî, s.182; Âbrü, zeyl, s.242; Âbrü, zeyl, s.242; Mustevîl, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.82; İbn-i Tağrıberdi, el-Mcnehu's-sâfi, III/117; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/402; Semerkandî, Tezkiretu's-şu'crâ, s.295; Mîrhând, V/574-577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/239,241; Kazvîni, Lubbu'l-ıevârîh, s.259; İbn-i Kerbelâi, II/6; Deguignes, VI/78; Müneccimbaşî, III/10; Mirzavahid, vr. 314; Howorth, III/656; Muhammed Hasan Han, I/635; Browne, III/162-163; Râzi, s.335; Âzzâvi, II/138-139; Alizade, Destûru'l-kâtüb, II/V; Beyâni, s.49-50; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134

adamlarının toplanma merkezi haline geldi. Sanat ve edebiyatın seviyesi İlhanlılar devrinde olduğundan çok daha ileri bir seviyeye ulaştı.⁴

Sözü edilen bu birinci dönem dışında kalan ve yaklaşık 75 yıllık bir süreyi kapsayan ikinci dönemde ise bunun tam aksine bir durum mevcuttu. İlhanlıların yıkılmasının ardından otorite boşluğuna düşen İran, Azerbaycan, Irak, Ermeniyye (Ermenistan) ve Anadolu coğrafyalarında yaşanan saltanat mücadeleleri sırasında, aralıksız devam eden savaşlar neticesinde söz konusu bölgeler eşi az görülür bir kargaşa ortamına ve saldırılara maruz kaldı. Bu kargaşa, savaş, yağma ve tahribatlardan ise daha çok sık sık el değiştiren bu bölgelerde yaşayan halkın alt tabakaları etkilendi. Veba, sıtma, diğer salgın hastalıklar, sel baskınları, depremler ve bunun gibi doğal afetlere ilaveten, sürekli savaş halinde olan feodal emirlere asker, para ve mal sağlamak zorunda kalan çiftçi, köylü ve diğer alt kesimler bu dönem boyunca büyük yokluk, baskı ve sıkıntılara maruz kaldılar. İlhanlılar devrinde özellikle Gazan Han devrinden sonra kaydedilen her alandaki gelişmeler yerini tekrar tahribat, feodal çekişmeler ve siyasi, kültürel ve ekonomik kargaşaya bıraktı.⁵

Halbuki daha önceki bütün devrelerde olduğu gibi Celayirîler zamanında da sosyal yaşantıda temel rolü ve memleketin idaresini üstlenmiş olan hanedan üyeleri, diğer saray efradı, feodal beyler ve askeri meslek sahibi olan kimselerin oluşturduğu hakim sınıf ile ruhani şahsiyetler ve nispeten ticaret erbabı olanlar her zamanki gibi toplumun rahat kesimini teşkil ediyorlardı. Bu kesim, ülkenin içinde bulunduğu savaş ve karmaşa ortamına rağmen rahat bir yaşam sürdürüyorlardı. Devletin bütün imkanlarından istedikleri düzeyde istifade ediyorlardı. Milletin çoğunluğunu ve üreten kesimi teşkil eden çiftçi, hayvancı ve sanatkârlar ise her zaman olduğu gibi zor şartlar altında olmakla birlikte diğer sınıfları sırtlarında taşıyorlardı.⁶

Sekizinci hicri asırda, Celayirîler döneminde alt tabakanın çoğunluk kısmını teşkil eden köylüler ve çiftçiler çok zor ve ağır şartlara sahip idiler. Köylüler toprağa bağlı olarak yaşıyor ve toprakla birlikte alınıp satılıyorlardı. Asker ya da sivil bir efendiye bağlı idiler. Herhangi bir seçme şansları yoktu. Bütün vergiler çoğunlukla onlar tarafından üstlenilmişti. Devlet memurlarının ve askerlerin maaşlarını onlar karşılıyorlar, savaş zamanında da ordunun önemli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Ayrıca devletin zaaf içine düştüğü dönemlerde devleti temsil eden hakimler, beyler ve vergi memurlarının suistimallerine maruz kalıyorlardı. Devletin tayin ettiği vergiler dışında fazladan, hatta mükerrer vergi ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Bütün bu zorluklara karşı koyamayan köylü ve çiftçiler vatanlarını terkederek ya şehirlere ya da daha sakin bölgelere göç ediyor, köyler boşalıyor ve verimli tarım alanlarını işleyecek nüfus bulmak zorlaşıyordu. Bütün bunların sonucunda ise hem halk hem de gelirleri azalan devlet fakirleşiyor, sosyal ve ekonomik durum içinden çıkılmaz bir hal alıyordu.⁷

⁴ Mustevîl, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.82; Âbrâ, zeyl, s.242; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyya, I/402; Mirhând, V/574; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; el-Bağdâdî, Guşen-i Hulcâ, vr. 123; Huart, s.13; Mirzavahid, vr. 314; Âzzâvî, II/83; DMF, "Âl-i Jalayer", I/223; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/107

⁵ İkbâl, s.496; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/V; Beyânî, s.114; Piriyev, s.89-92; Hakikat, s.76; Vekîlî, s.251; Rüdgar, s.74-75

⁶ Alizade, Destûru'l-kâtib, II/V; Beyânî, s.123; Vekîlî, s.252; Meşkir, s.239; Zerrinkâh, Donbâle-i Rüzgârân, I/245-248

⁷ Nahcevanî, Destûru'l-kâtib, I-2/474-476; Lambton, Ann K.S., Landlord And Peasant In Persia, London, 1952, Farçaya çev. Menüçehr Emîrî, Tahran, 1339 hş., s.171-173; Beyânî, s.154

Yine alt tabakanın diğer bir kısmını oluşturan sanatkarların durumu ise köylülere nazaran daha iyi sayılırdı. Zira Moğol istilası devrinin bütün evrelerinde sonsuz bir gelir kaynağı olarak görülen bu grup özel bir ilgi görüyordu. Savaş ve istila dönemlerinde sadece din adamı, alim, sanatçı ve sanatkarlar yağma ve katliamlardan daha az etkileniyorlardı. Bunlar yerlerinde bırakılarak teşvik ediyorlar ya da bilim, sanat ve endüstrinin ilerlemesi için devlet idarecileri tarafından ülkenin muhtelif noktalarına görevlendiriliyorlardı. Bu tür görevlendirmelerde, yaptıkları işlerde her türlü imkan ellerine veriliyor maaşları bizzat saray tarafından karşılanıyordu. Kendi istekleri ile şehirlerde çalışan sanatkarlar iki gruba ayrılıyordu. Birinci grup devlete ait olan iş yerlerinde çalışıyorlardı. Onların maaşları *Büyük Divan* tarafından karşılanıyordu. İkinci grubun ise kendilerine ait iş yerleri ve atölyeleri vardı. Buralarda ürettikleri malları halka ve devlete satıyorlardı. Ancak bunlara da türlü vergiler yükleniyor ya da devletin ihtiyacı olan mallara indirim uygulanıyor, devletin zor durumda olduğu dönemlerde ise çoğu zaman mallarına zorla el konuluyordu. Sonuç olarak kendilerine usta denilen bu üretici ve sanatkar grubu özellikle Gazan Han döneminden sonra nispeten daha müreffeh bir hale gelmişlerdi ve Celayirli hanedanının bu gruplara verdikleri özel önem nedeniyle de toplumun rahat kesimlerinden birini teşkil etmişlerdi.⁸

Aralıksız süren savaş ve saltanat mücadeleleri sonucunda toplumdaki fakirlik ve devlet otoritesinin tam olarak sağlanamaması nedeni ile şehir ve köylerdeki asayiş büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Hırsızlık, fuhuş, gasp ve yağma yaygınlaşmıştı. Geceleri, hatta gün ortasında dahi sokaklarda gasp, soygun ve adam öldürme neredeyse normal bir hale gelmişti. Hırsızlar geceleri dükkanların ve evlerin kapı ve pencerelerini kırmak ya da duvarlarını yıkmak suretiyle soygun yapıyorlar veya yolda çevirdikleri insanların yanlarında bulunan para ve mallarını gaspediyorlardı. Bu nedenle halk gündüzleri bile sokağa çıkmaktan kaçınıyordu. Bu ise sosyal yaşamın gelişmesine engel oluyordu. Çoğu zaman en kalabalık merkezlerde bile cadde ve sokaklar bomboştu. Bazen devlet mekanizmasında bulunan hakimler, şahneler ve diğer zabıta kuvvetleri bu hırsızlarla işbirliği halinde bulunuyorlar ve onların çaldıkları ya da gaspettikleri malları aralarında bölüşüyorlardı.

Şehir dışında yol güzergahlarına yerleşen eşkiya grupları buralardan geçen halkın, tüccarların yolunu kesiyorlar, hatta askerlerin karargahlarına ve devlet malı taşıyan kervanlara dahi baskınlar düzenleyerek onların mallarını yağmalıyorlardı. Devlet bu tür olayların önüne geçmek, eşkiya gruplarını ortadan kaldırmak ve cezalandırmak için güvenilir ve cesur kimseler emrindeki askerleri görevlendirmek zorunda kalıyor, ayrıca bölgede yaşayan haktan da bu kuvvetlere yardımcı olmaları isteniyordu. Bu kuvvetler yakaladıkları eşkiya, gaspçı ve diğer kimselerin mallarına el koyuyor ve adalete teslim ediyorlardı.⁹

İlhanlılar ve Celayirli devrinde toplumda revaç bulan ve sosyal yaşamı olumsuz etkileyen diğer bir unsur da fuhuş ve içki idi. Eşleri savaşlarda ölen ya da esir alınan, fakirlik ve sefalet nedeni ile geçim sıkıntısına düşen kadınlar çareyi fuhuş

⁸ Sâfi, *Le'tâyîni'l-İcrâyi'lî*, s.250; İkbâl, s.455-456; Âzzâvi, II/77-78,324-327; Mişkîti, s.259; DMF, "*Al-i Jalayer*", I/225; Alizade, *Destûru'l-kâtûb*, II/V; Piriyev, s.38-39; Yunanç, "*Celayir*", IA, III/ 65; Vekîlî, s.251-252; Zerrinkûb, *Donâle-i Rûzgârân*, s.258; Rûdgar, s.50-54; Beyânî, s.154-155; Meşkûr, s.237-238

⁹ Nahçevânî, *Destûru'l-kâtûb*, II/328-335

yapmakta buluyorlardı. Fuhuş öylesine yaygınlaşmıştı ki fahişeler sokaklarda ve yollarda oturarak gelip geçenleri rahatsız ediyorlardı. Bazen de önde gelen nüfuzlu kimseler esir kadınları satarak bu işten menfaat temin ediyorlardı. Sarhoşlar toplum içinde, çarşı pazarda halkı rahatsız ediyorlardı. Bu durum şehirlerde yaşayan toplumun diğer kesimlerini rahatsız ediyordu. Bu nedenle sık sık sultana mektup yazmak ya da bizzat sultanın huzuruna çıkarak rahatsızlıklarını dile getiriyor ve bu durumun önüne geçilmesini istiyorlardı. Sultanlar da fermanlar çıkarmak sureti ile yerel makamlardan toplumda huzursuzluk yaratan bu tür gayri ahlaki problemlerin ortadan kaldırılmasını, içki ve kadın satıcılarının yakalanarak mallarına el konulmasını, müstüman olan fahişelerin evlendirilmesini, maddi yokluktan dolayı fahişelik yapan kadınlara divan gelirlerinden para veya mal yardımında bulunulmasını talep ediyorlar, ancak çoğu zaman bu konuda yeterli derecede başarılı olamıyorlardı.¹⁰

3.1.2. Tacikleşme: Daha öncelki devirlerde Orta Asya'dan yola çıkarak İran ve Batı Asya'ya gelen ve buralarda uzun süreli bir hakimiyet tesis eden Türk kavimleri İran coğrafyasında, bu coğrafyanın etkisi ile eski Türk kültürü ve adetlerini terkederek önemli ölçüde İranlaşmışlardı.

Selçuklu ve Harezmsahlardan sonra, Moğolistan'dan at sırtında ve göçebe kabileler halinde İran'a kadar gelen Moğollar devrinde İran'ın büyük bir bölümü, Azerbaycan ve Anadolu ise tamamen ve kesin olarak Türkleştirildi. Moğollar uzunca bir süre Moğolistan'dan getirdikleri kültür, gelenek ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı olarak yaşadılar. Başlangıçta Moğol istilası, özellikle İran'ın kültür hayatında bir takım değişimler de meydana getirdi. Zira Moğollar bir taraftan Batı medeniyetini benimsemeye başlarken diğer taraftan da Doğu kültür ve inançları ile irtibatlarını koruyarak kültür ve inançlarının gereklerini bu coğrafyaya taşımaya başladılar.

Ancak, Hülegü Han emrindeki Moğollar'ın İran merkezli olarak Batı Asya'da yerleşmeleri, Gazan Han'dan sonra İslamiyetin kabulü ve diğer bazı nedenler Moğollar ve onlarla birlikte gelen diğer Türk ve Tatar kabilelerinin de istila ettikleri bölgelerin kültürleri, inançları, yaşam biçimleri, dil ve sanatları ile tanışmaları ve zaman içinde bunları benimsemeleri sonucunu doğurdu.¹¹

Bu nedenle Moğollar da belli bir süre sonra Selçuklu ve Harezmsahlılar kadar olmasa da önemli derecede İranlaşmak ya da diğer bir deyimle Tacikleşmekten kurtulamadılar. Özellikle Hülegü, Abaka ve Ergun Han dönemlerinde Moğol gelenek görenek (töre) ve kültürüne sıkı sıkıya bağlı kalan Moğollar ve tabii ki onlarla birlikte Batı Asya'ya gelmiş olan diğer Türk ve Moğol kabileleri, her ne kadar başta Azerbaycan olmak üzere İran'ı Tacik ve Arap unsurlardan temizleme yönünde çabaladıysa da, zaman içerisinde şehirlerde yerleşik hayata geçmeye başlamaları ve hakimiyet alanlarının genişlemesi, ülkenin idaresinde teşkilatlanmaya ihtiyaç duymaları sonucunu doğurdu. Ancak Moğollar bu teşkilatlanma için eğitilmiş ve deneyimli kadrolara sahip olmamalarından dolayı idari işlerin yürütülmesi için İranlı ya da İranlaşmış unsurları saraya sokmaya mecbur kaldılar. Bu ise gerek hükümdar ailesi ve idareciler gerekse de Türk-Moğol unsurların zaman içinde

¹⁰ Resîdeddîn, II/1087; Nağcevâni, Destûru'l-kütüb, II/289-293; Beçâni, s.114-119

¹¹ İkbâl, s.496; Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.164; Muhammed Hassan, Zeki, et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs, Kahire 1936. Farsça'ya çev. Ebu'l-Kâsim Sahâb, Tahran, 1328 hş., s.61; Azzâvi, II/333; Togan, "Azerbaycan", İA, II/110; Wüber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.11-17; Beçâni, s.325; Price, The Story Of Moslem Art, s.96-97; Meşkur, s.237-238

yaşama biçimleri, gelenekleri ve inançları açısından önemli ölçüde değişime uğramaları sonucunu doğurdu.¹²

Gazan Han'ın İslam dinini seçmesinden sonra Tacikleşmeye doğru eğilim arttı ve o sırada İran'da hakim olan İslam-İran kültürü Moğollar'ı da etkisi altına almaya başladı. Zaten daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi İlhanlı Devleti'nde de hakimiyet Moğollar'ın elinde olmasına rağmen devletin idaresinde tamamen İranlı ya da İranlaşmış memurlar çoğunluğu teşkil ediyordu. Eğitim gerektiren memuriyetler onların elinde idi. At sırtında savaşmaktan başka ellerinden bir şey gelmeyen Moğollar, ordu dışındaki kurumların hemen hemen tamamını İran coğrafyasında yetişmiş olan kimselere bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu durum ise sonuçta hanedan üyelerinin de aynı kültür değişimine uğramalarına neden oluyordu.¹³

İlhanlılar devrinde başlayan Tacikleşme süreci Celayirîler devrine gelindiğinde son aşamasına ulaşmış, göçebe halde yaşayan unsurlar hariç, gerek halk gerekse saltanat hanedanı üyeleri tam olarak İran kültürünün etkisi altına girmişlerdi. Bir çok kaynakta Özellikle Sultan Uveys ve Sultan Ahmed Celayir'in yaşam biçimleri anlatılırken onların içki, güzel kadın, ay yüziü oğlanlar ile zevkû sefaya düşkünlüklerinden bahsetmektedir. Bu ise bu dönemde İran coğrafyasındaki Arap ve İranlı unsurların yaşam biçimlerinden başka bir şey değildi.¹⁴

Nitekim Grousset, Sultan Ahmed Celayir'den bahsederken "*Sultan Ahmed XII. Asırda Selçukluların ve Harezmşahların misalince ortam tarafından değiştirilmiş ve bir Arap-Fars sultanı olmuş zalim ve hain bir despot, fakat aynı zamanda yürekli bir asker, alimlerin ve şairlerin koruyucusu idi.*" demektedir.¹⁵

Aynı şekilde Timur 807/1404 yılında, ölümünden kısa bir süre önce oğul ve torunlarına vasiyet ederken "*Daha önceleri Batı İran'da hakim olan Sultan Ahmed Celayir, Tacik mizaçlı bir adam olması hasebiyle insan üzerinde bir endişe uyandırmıyor.*" diyerek Sultan Ahmed'in Tacikleşmiş bir kişiliğe sahip olduğuna işaret etmiştir.¹⁶

Ancak şunu söylemek gerekir ki İlhanlılar ve onların halefi durumundaki Celayirîler kendilerinden önce İran'da hakimiyet süren Türk devletlerinden daha fazla oranda kendi kültürlerini saklayabilmiş, Orta Asya ve Moğolistan'dan getirdikleri yaşam biçimlerini devam ettirme konusunda daha başarılı olmuşlardır. Hatta İlhanlıların dağılmasından sonra onun kalıntıları üzerinde bir süre varlığını devam ettiren Çupanlılar, Celayirîler ve Toğatimurlular Türk-Moğol ruhunu bir nebze de olsa koruyabilen devletler olmuşlardır. Örneğin göçebe yaşam ve feodal kabile kültürü her şeye rağmen İlhanlılar ve Celayirîler dönemlerinde hiç kesintisiz devam etmiştir. Orta Asya göçebe kültürünün vazgeçilmez bir parçası olan yaylak ve kışlak uygulaması bütün Celayirli sultanları ve devlet erkanı tarafından devam ettirilmiştir. Nitekim Tebriz'in ele geçirilmesinden sonra Celayirli Devleti'nin yazlık

¹² Lambton, *Landlord And Peasant In Persia*, s.163; Togan, *Giriş*, s.251; Meşkur, s.237-238

¹³ Wilber, Donald, *The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period*, New Jersey 1955, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, Tahran 1346 hş., s.7-29; Togan, "*Azerbaycan*", İA, II/109; Meşkur, s.237-238

¹⁴ Mustevfi, *Zey-i Tarih-i Guzide*, s.72.83; Âbrû, *zeyi*, s.239.243; Semerkandî, *Matlâu's-sâdeyn*, I/333.415-417; Mirhând, *V/572.575*; Hândmir, *Habûb's-siyer*, III/240-241; İbn-i Kerbelâi, II/546; Münecimbaşı, III/10; Âzzâvi, II/102-103; Sümer, "*İlhanlı Hükümdarları*" BELLETEN, LIII-206/196-197; Kârceng, s.625-626

¹⁵ Grousset, s.403

¹⁶ Sümer, *Kara Koyunlular*, s.66-67; Barthold, *Dersler*, s.306

başkenti Tebriz, küçük başkenti olarak ise Bağdad kullanıyordu. Hükümdarlar bahar mevsiminin başlaması ile birlikte bütün ailelerini, devlet erkanını ve hatta orduyu da alarak yaylak bölgelerine gider, devlet işlerinin görüşüp karara bağlandığı kurultayları da buralarda gerçekleştirirdi. Yani, bir yandan önemli bir derecede bilim ve kültür seviyesine ulaşmış olmalarına ve İran gibi çok eski zamanlardan itibaren yerleşik hayat tarzına ulaşmış bir coğrafyada hüküm sürmelerine karşın İlhaneler ve onların halefi Celayirîler devirlerinde gerek hanedan üyeleri gerekse toplumun büyük bir kısmı yarı göçebe yaşam şeklini benimsemişlerdi.¹⁷

Bunun dışında anlatılacağı üzere devlet idaresinde ve yaşam biçimleri konusunda sıkı sıkıya bağlı kaldıkları çok sayıda teşkilat ve gelenek Celayirîlerin yıkılmasına kadar kesintisiz devam etmiştir.

3.1.3. Sanayi ve Ticaret: Celayirîler devrinde ticaret İlhaneler devrindeki kadar parlak değildi. Bunun sebebi ise aralıksız devam eden savaşlar, halkın gelir seviyesinin gittikçe düşmüş, vergilerin ise oldukça artmış olması, gümrük vergilerinin ağırlığı, ticaret yollarının güvensizliği, yani kısaca ülkedeki iç istikrarsızlık idi.

Sürekli olarak yolculuk yapmak ve ticaret malı taşımak zorunda olan tüccarlar yol vergileri, kervan giderleri ve diğer nedenlerle ağır ücretler ödemek zorunda idiler. Bunun dışında kervan malları ve hatta hükümet mallarını taşıyan kafileler dahi yol kesen eşkiyaların baskınına uğruyor ve kervan malları yağmalanıyordu.

Bununla birlikte Celayirîler devrinde de ülkenin bayındırlığı ve toplumun refahı için ticaret hayatı derecede önem taşıyordu. Celayirî hükümdarları bu olumsuzlukların ortadan kaldırılması için fermanlar yayınlıyor veya tacirlerin işlerini düzenlemek ve yolların güvenliğini temin etmek için önlemler alıyorlardı. Özellikle dış ticarettен elde edilen gelirler devlet ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından birisini teşkil ediyordu.¹⁸

Ancak hemen belirtmek gerekir ki diğer bütün konularda olduğu gibi ticaret konusunda da Sultan Uveys Bahadır Han dönemi diğer devrelerden farklılık göstermektedir.

Büyük Şeyh Hasan'ın 757/1356 yılında ölümünden sonra onun yerine geçen Sultan Uveys Bahadır Han'ın 760/1359 yılında Tebriz ve Azerbaycan'ı Çupanlıların elinden alması ve devletin merkezini Tebriz'e taşınmasından sonra onun başarılı yönetimi ve politikaları neticesinde kısa bir süre içinde İran, Azerbaycan, Irak ve Ermeniyeye'nin büyük kısmı Celayirî Devleti'nin hakimiyeti altına alındığı gibi, Celayirî Devleti hakimiyet sahasında bulunan bütün coğrafyalarda yaşayan halk bolluk, refah, can ve mal güvenliği bakımlarından huzur içinde yaşamaya başladı. Ülkedeki refah seviyesi ve bayındırlık İlhaneler devrindekinden daha da üst seviyeye çıktı. Ülkenin ticaret yollarının kavşağında olması itibarı ile özellikle Bağdad, Tebriz ve Suitaniye, Ortadoğu'nun en gözde ticaret ve sanayi merkezleri haline geldi.¹⁹

¹⁷ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.94; Âbrü, zeyl, s.250-251; Fasih-i Havâfi, III/111; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/243; Howorth, III/657; İkbâl, s.460; Âzzâvî, II/143-144; Beyânî, s.55; Meşkir, s.243; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/255; Fâilî, Azerbaycan, I/494

¹⁸ Nağcevânî, Destûru'l-kütüb, II/158, 331-334; Alizade, Destûru'l-kütüb, II/LXI-LXVII; Beyânî, s.155-156,162; Kuliyev, "Djalair", ACE, X/410; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/237

¹⁹ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.82; Âbrü, zeyl, s.242; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, I/402; Mîrhând, V/574; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hülefâ, vr. 123; Huart, s.13; Mirzavahid, vr. 314; Âzzâvî, II/83; Price, Christine, The Story Of Moslem Art, New York, 1968,

Sultan Uveys devrindeki kadar olmasa da diğer Celayirli hükümdarları devrinde de bütün olumsuz şartlara rağmen Celayirliilerin hakim olduğu bir çok bölgede iç ve dış ticaret büyük ölçüde devam ediyordu ve büyük şehirler birer ticaret merkezi olarak önemini koruyordu. Başta Mısır, Suriye ve Hindistan olmak üzere Rusya, Venedik ve Ceneviz ile olan ticari ilişkiler alt seviyede de olsa sürdürülüyor, bu ülkelere ait her türlü ticaret malı İran pazarlarında alınıp satılıyordu. Celayirli topraklarının devrin ticaret yolları kavşağında olması nedeni ile Asya'da üretilen ticaret malları büyük ölçüde bu bölgeler üzerinden Batı pazarlarına ihraç ediliyordu. Tebriz, İlhanlılar devrinden beri büyük ve zengin alışveriş pazarları bakımından her yerde ve herkes tarafından tanınıyordu. Tebriz bir çok kez yakılıp yıkılmış ve yağmalanmış olmasına rağmen İran'ın fiili başkenti olarak önemini koruyordu. Tebriz Pazarı Ortadoğu'nun en büyük pazarlarından biri idi.²⁰

Sanayi de bu devrede ülke ekonomisine katkıda bulunan önemli unsurlardan biri idi. Devletin hakimiyeti altındaki büyüklü küçüklü şehirlerin bir çoğunda sanayi ve ticaret malları üretiliyordu. Üretilen mallar gerek ülke içinde gerekse de İranlı ve yabancı tacirler tarafından diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Daha önceki devrelerde olduğu gibi Celayirliiler döneminde de sanayi üretiminin büyük bir kısmını halı ve ipek dokumacılığı teşkil ediyordu. Celayirli topraklarında dokunan her türlü kumaş, halı, ipekli dokumalar ve altın dokumalı kumaşlar dünyanın dört bir yanında rağbet görüyordu.

Nitekim İlhanlıların son dönemlerinde Tebriz'den geçen İbn-i Battuta Tebriz'deki ticari hayatı, sanayi üretiminin durumunu ve şehrin pazarlarını şu şekilde anlatmaktadır.

*"...Bağdad Kapısı'ndan Tebriz'e girdim. Gazan Pazarı denilen büyük bir pazara ulaştık. Burası benim dünya şehirlerinde gördüğüm pazarların en güzeliydi. Her esnaf ve meslek sahibinin bu pazarda kendilerine ayrılmış bir yeri vardı. Kıyumcuların bulunduğu bölüme girdiğimde gördüğüm mücevherlerin bolluğu ve güzelliğinden dolayı gözlerim kamaştı. Değerli elbiseler giymiş olan güzel şulamalar bellerine ibrişim kuşak bağlamışlar ve efendilerinin önünde duruyorlar, mücevherleri gelen güzel hanumlara gösteriyorlardı. Hanımlar bu mücevherleri almak için birbirleriyle yarışıyorlar ve çok miktarda satın alıyorlardı. Oradan misk ve anbercilerin bulunduğu bölüme gittik. Aynı durum belki daha fazlası burada da mevcuttu....."*²¹

Celayirliilerin son dönemlerinde Tebriz'den geçen R. G. De Clavijo ise Tebriz'de gördüğü pazar ve kervansaraylar hakkında şunları söylemektedir.

"...Şehrin her tarafında geniş cadde ve meydanlar mevcuttu. Bunların etrafında büyük binalar bulunuyordu. Bu binaların kapıları cadde ve meydanlara açılıyordu. Kervansaraylar da aynı bu biçimdeydi. Kervansaraylarda ayrı ayrı teşkilatlanmalar vardı. Bunların içine muhtelif dükkân ve bürolar yapılmıştı. Bu dükkân ve bürolardan türlü şekillerde istifade ediliyordu. Kervansaraylardan çıkınca her türlü malın satıldığı büyük çarşı ve pazarlara ulaşılıyordu. Pazarda dokuma ve

Farsçaya çev. Mes'ûd Reced Nişâ, Tahran, 1977, s.94-95; Alizade, Destûru'l-kâûb, III/LX-LXI; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/107

²⁰ Nahcuvâni, Destûru'l-kâûb, I-2/128-129, 389-390; Clavijo, s.162,167; Price, The Story Of Moslem Art, s.95-96; Barthold, Tezkire-i Coğrafiya-yi Târihi-yi İran, Taşkent, 1926, Farsçaya çev. Hamza Serdâhver, Tahran, 1308 hş., s.226-227; Beyâni, s.156-157,159; Kâreng, s.14-19; Zerrinkûb, Donbâle-i Rûzgârân, I/251

²¹ İbn-i Battuta, I/284; Beyâni, s.159; Kâreng, s.18

ham ibrişim, pamuk ve her türlü mücevherat ile süs eşyaları bulunuyordu. Bu şehirde çok sayıda tüccar vardı. Bu şehrin pazarlarında her türlü mal bulmak mümkündü. Ayrıca bu kervansarayların bazılarında kadınların rağbet ettikleri ve satın aldıkları koku ve süsleme malzemeleri satılıyordu.²²

Clavijo, Sefernamesinin bir başka bölümünde ise Sultaniye'den ve bu şehirdeki ticari hayattan bahsederken "...Sultaniye, ticaret ve alım satım bakımından Tebriz'den daha önemli olmasına rağmen pazarlarında daha az kalabalık vardı. Özellikle haziran, temmuz ve ağustos aylarında büyük deve kervanları buraya ticaret malları getirmektedirler. Bu nedenle şehir bu aylarda çok kalabalık olur. Hazineye büyük miktarlarda para akar. Her yıl Küçük Hindistan'dan (Afganistan ve Beluçestan) büyük bir grup tüccar buraya gelir ve Suriye Pazarları'nda satılan karanfil, Hind cevizi, ceviz kabuğu, ve diğerleri gibi çok sayıdaki ilaç ve baharatları getirirler.

Hazar Denizi'nin güney sahillerinde yer alan Gilan şehrinden her türlü ibrişim buraya gelir ve buradan pazarlanırdı. Gilan ibrişimi Sultaniye'den Şam'a Suriye'nin diğer kısımlarına, Rum'a (Anadolu) Kaffa'ya ve diğer yerlere ihraç edilir. Ayrıca her türlü ibrişim dokumanın üretildiği Şamahı mahsulü ibrişim de Sultaniye'ye getirilir, buradan İranlı, Venedikli ve Cenevizli tacirler Sultaniye'ye gelerek bu ürünleri satın alırlar ve diğer ülkelere götürürler. Yine Şiraz ve Horasan eyaletlerinden her türlü ham ve dokuma ibrişim, rengarenk pamuk dokuma kumaşlar Sultaniye'ye getirilerek burada pazarlanırdı. Çin'den deniz yolu ile Hürmüz Limanı'na getirilen çok miktarda inci ve değerli taş Sultaniye'ye nakledilir. İnci, sedef ve diğer bir çok değerli taş Sultaniye ve Tebriz şehirlerine getirilir, buralarda işlenerek küpe, yüzük ve diğer mücevherata dönüştürülür, buradan pazarlara giderdi. Her yıl sözü edilen aylarda Kaffa, Trabzon, Rum, Suriye ve Bağdad'dan tacirler buralara gelerek alışveriş yaparlardı. Sultaniye her türlü ticaret malının satıldığı geniş meydan ve çarşılara ayrıca yabancı tacirlerin konaklaması için çok sayıda misafirhaneye (Mihmanhane) sahiptir.²³

İlki İlhanlıların, ikincisi ise Celayirlilerin sonlarında Celayirlilerin hakimiyeti altındaki toprakları gören İbn-i Battuta ve Clavijo'nun kayıtlarına göre Celayirlilerin hakimiyet sahasında bulunan önemli ticaret merkezleri eski önemini koruyorlardı. Bu merkezlerde dünyanın muhtelif ülkelerinden getirilen mallar alınıp satılıyor ve başka ülkelere ihraç ediliyordu. Buralarda diğer şehirlerden ya da ülkelere gelen tüccarların barınması için özel kervansaraylar ve misafirhaneler bulunuyordu. Ticaret ayrı bir önem taşıyor, ülke ekonomisinin büyük ve önemli organlarından birini teşkil ediyordu.²⁴

Celayirliler devrindeki İran coğrafyasının dış ticareti konusunda elde mevcut kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Elde mevcut bilgi ve belgelere göre bu dönemde dış ticaret konusunda diğer bir çok konuda olduğu gibi aynı zaaf ve karışıklıklar devam ediyordu. Devletin güçlü olduğu kısa bir dönem hariç yollardaki güvensizlik ve devlet otoritesindeki zaafiyet nedenleri ile dışarıdan gelen kervanlar eşkiye çeteleri tarafından soyuluyor ya da devlet görevlileri yasal olarak belirlenmiş olandan daha fazla oranlarda vergiyi baskı ve işkence ile almaya kalkıyorlardı. Bu

²² Clavijo, s.162; Beyâni, s.160; Kâreng, s.18-19

²³ Clavijo, s.167-168; Beyâni, s.160-161

²⁴ İbn-i Battuta, 1/284; Clavijo, 161-163

ise zaten büyük problemler ve tehlikeler içinde mal getirip götüren tacirlerin bu bölgeden ayaklarının kesilmesine neden oluyordu.²⁵

Halbuki İlhaneliler zamanında Gazan Han devrinden itibaren ülkenin dört bir tarafı, özellikle de Tebriz, Sultaniye ve Bağdad doğu ile batı arasındaki en önemli ticaret merkezleri durumunda idiler. Venedik ve Cenevizliler, İlhanelilerle ve Altınordu Devleti ile son derece gelişmiş ticari ilişkilere sahiptiler. Trabzon Krallığı ile Tebriz arasında özel ticaret anlaşmaları mevcuttu. İlhaneliler ile Hindliler arasında deniz ticareti konusunda rekabet yaşanıyordu. Bu nedenle Cenevizliler İlhaneli bahriyesinde ve aynı şekilde Bağdad'da gemi imalatında görev almışlardı.²⁶

Fakat son İlhaneli sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra diğer ülkelerle olan ticari ilişkiler zayıflamaya başladı. Doğuda Çin, Batıda ise ticareti elinde bulunduran Venedik ve Cenevizliler kendi iç problemleri ile meşgul idiler. Bu nedenle devlet idarecileri tarafından teşvik ve himaye edilmeyen ve malları sürekli olarak yağmalanan yabancı tacirlerin de İran'dan ayakları kesilmişti. Ancak anlatıldığı üzere dış ticaret zayıf bir seviyede de olsa devam ediyordu. Bu devirdeki dış ticaret konusunda verilen bilgi ve bejelerden yararlanarak bu dönemde Celayirîlilerin Batı ile özellikle de Venedik ve Cenevizlilerle ticari ilişkilerinin olduğu söylenilebilir.

İlhaneliler ile Venedik ve Cenevizliler arasında gelişmiş olan ancak Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra meydana gelen içi kargaşalar nedeni ile kesilen ticari ilişkiler koşulların bir nebze de olsa düzelmesi sonucunda 745/1344-1345 yılında yeniden başladı. Bu yıl içerisinde İran'ın önemli bir bölümünde hakim durumunda olan Çupanlı Melik Eşref, Venedik Dükü'ne bir elçi göndererek Venedikli tüccarları kendi ülkesine davet etti. Venedik Dükü, Melik Eşref'in bu davetini kabul etti. Ardından da Cenevizli tacirler ticaret malı taşıyan kafilelerle İran'a galdiler. Ancak Melik Eşref verdiği sözleri yerine getirmediği gibi bu tacirlerin mallarına göz dikerek bir kaçını muhtelif bahanelerle öldürttü geri kalanlarını ise hapse attırdı. Hepsinin mallarına el koydurttu. Bu şekilde İran ile Batı arasındaki ticari ilişkiler başlamadan son bulmuş oldu.

Daha sonraları 757/1356 yılında Celayirî tahtına oturan Sultan Uveys, Venedik ve Ceneviz ile ticari ilişkileri yeniden başlatmak üzere girişimlerde bulundu. Bu yıl içinde Sultan Uveys, Venedik ve Trabzon hakimlerine iki mektup²⁷ yazarak Venedikli ve Trabzonlu tacirleri Tebriz'e davet etti. Ayrıca kervan yollarının Sultan Ebu Said Bahadır Han zamanındaki kadar güvenliğinin sağlanacağını ve gelecek olan tacirleri çok iyi şartlar altında kabul edeceklerini, onlardan eskkiye nazaran daha az vergi alınacağını vaadetti.

Buna karşılık Venedik ve Trabzonlu tacirler verdikleri cevapta, bir grup cesaretli Venedikli tacirin bir süre önce İran'a gitmek üzere yola çıktıklarını, ancak yolda soyguncuların saldırısına uğradıklarını, bütün mallarının yağmalandığını, daha sonra kendilerine bir takım güvenceler verildi ise de bu sözlere fazla güvenmenin mümkün olmadığını, can ve mallarını tehlikeye atmak istemediklerini belirterek çok sayıda gemi ile Trabzona gelen tüccarların yolların güvensizliği nedeni ile iki yıldır

²⁵ Nahcevanî, Destürü'l-kütüb, I-1/530-545; Alizade, Destürü'l-kütüb, II/LXI-LXV

²⁶ Togan, A. Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931, I-1/16-17

²⁷ Bu iki mektuptan sadece Venedik diline çevrilmiş olan birinin iki nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu nüshalardan birinde Sultan Uveys'ten "Sichuais Khan", ikinci nüshada ise "Vays Chans" olarak bahsedilmiştir. (Beyânî, s.164)

Trabzon'da yolların açılmasını beklediklerini, yolların güvenli olduğunu kanıtlamak için önce Tebriz'den büyük bir kervanın Trabzon'a gelmesini istediklerini, böylece hiçbir tehlikenin olmadığını anladıkları takdirde Tebriz'den gelecek olan kervanla birlikte kendilerinin de Tebriz'e gideceklerini ifade ettiler.²⁸

Daha sonraları Sultan Uveys'in girişimleri neticesinde Tebriz'e gelen bir grup Cenevizli tacir mal ve canlarının güvenliğini bahane ederek Tebriz'de kendileri için bir üs inşa etmek istediler. Ancak bu arzuları gerçekleşmediği için kısa bir süre sonra geri dönmek zorunda kaldılar. Clavijo'nun kaydına göre bu olay şöyle gerçekleşmiştir.

"Cenevizli bir grup tacir, Sultan Uveys'ten kendilerinin özel istifadesi yönünde bir kale inşa etmek için Tebriz şehrinin kuzeyinde yer alan bir dağın eteklerinde bir miktar toprak satın aldılar. Ancak Cenevizli tacirler kale inşaatına başlayınca Sultan Uveys yaptığı bu işin siyasi bakımdan sakıncalı olduğunu düşünerek yaptığı işten pişman oldu ve tacirlere haber göndererek kendi hakimiyet sahasında böyle bir uygulamanın olmadığını, tacirlerin Tebriz'de istedikleri kadar kalabileceklerini, istedikleri gibi alışveriş yapabileceklerini, aldıkları her türlü malı kendi ülkelerine götürebileceklerini, ancak kale inşa etmelerinin egemenlik hakları yönünden sakıncalı olacağını, bu nedenle kale inşasına izin verilmeyeceğini bildirdi. Bu sözleri duyan Cenevizli tacirler ise kendilerine verilen temineller nedeni ile gurura kapılarak Sultan Uveys'e uygunsuz cevaplar gönderdiler. Bunun üzerine Sultan Uveys bu tacirlerin başlarının vurulmasını emretti."²⁹

Bu olaydan sonra kesilen Ceneviz ile Celayirîler arasındaki ticari ilişkilerin daha sonraki dönemlerde nasıl geliştiği konusunda elde mevcut bir bilgi yoktur.

3.1.3.1. Ticari Meslekler ve Teşkilatlar: Bahsedildiği üzere ticaretin gelişmesini engelleyen bir çok olumsuzluk mevcuttu. Ancak ticaretin devlet için taşıdığı önem itibarı ile devleti idare edenler bu sektörün devamı ve gelişmesini sağlayacak tedbirleri almak için ellerinden gelen her türlü çabayı sarfediyorlardı. Bu çabalar daha çok yabancı tüccarların ülkeye gelmesini sağlamak, onların problemlerini çözmek ve ticaret için hayati öneme sahip olan kervanların yollarda soyulmasını engellemek veya vergi indirimine gitmekten ibaretti. Nitekim bahsedildiği üzere Sultan Uveys Trabzonlu ve Venedikli tacirlerin İran'a gelmelerini sağlamak için onlara yol güvenliğinin sağlanacağı ve vergilerin azaltılacağı yönünde vaatlerde bulunmuştu. Bu çerçevede gerek yabancı gerekse de Celayirî tacirlerin problemlerini giderebilmek amacı ile bir takım teşkilatlar ve meslekler inşas ediliyordu. Bu teşkilat ve meslekler şunlardır.

3.1.3.2. Meliku't-tüccar (ملك التجار): Ticari işlemlerin kolaylaştırılması için devlet tarafından zengin, muteber ve deneyimli tüccarlar arasından "meliku't-tüccar" ünvanı ile biri seçilirdi. Bütün ticari işlemler onun kontrolü altında gerçekleşirdi. Bu kişinin görevi, diğer tacirlere başkanlık yapmak, diğer tüccarlar ile devlet arasındaki iribatı temin etmek, gerekli hallerde *Büyük Divan*'da yapılan toplantılara katılmak suretiyle tacirlerin haklarını savunmak, sürekli olarak gelişmeleri takip ederek tüccarların haklarının zayıflamasını engellemektir. "meliku't-tüccar" ayrıca tacirler arasında bir ihtilaf ortaya çıktığında veya bir makam ile ihtilafa düştüklerinde onların haklarını savunmak için mahkemelerde hazır bulunurdu.³⁰

²⁸ Howorth, III/656; Beyâni, s.162-164

²⁹ Clavijo, s.161-162; Howorth, III/656-657; Beyâni, s.164-165

³⁰ Nahşevâni, Destûru'l-kütüb, II/158-160; Uzunçarşılı, Medhal, s.254; Beyâni, s.162

3.1.3.3. *Tatağavul* (تاتاغاول): "*Tatağavul*" Moğollarda yol muhafızı anlamında kullanılmıştır.³¹ *Naḥcevanî*, fermanlarda "*tatağavul*" kelimesinin yanı sıra Farsçada da aynı anlama gelen "*rahdar*" (راهدار) a da yer vermiştir.³²

Tatağavullar ya da *rahdarlar* ticaretin devamı ve gelişmesi için hayati derecede önem taşıyan ticaret kervanlarının, tacirlerin ve diğer yolcuların yol ve can güvenliğini sağlamakla sorumlu devlet görevlileri idiler. Hükümet mekanizması içinde bu teşkilata geniş bir yer ayrılmıştı. Devlet için taşıdığı öneme binaen bu teşkilatın başına getirilecek olan kimse sultan tarafından seçilerek bir yarığ çıkarılmak suretiyle atanıyordu.

Yolların korunması bakımından bu teşkilat doğu, batı, kuzey, güney gibi kısımlara ayrılıyor ve her kısım bir yol muhafızı, yani *tatağavul* tarafından korunuyordu. Bu görev cesur, deneyimli ve işbilir kimselere verilir. Tayinleri için çıkarılan yarığlarda gönderildiği bölgedeki idarecilerden *tatağavula* yardımcı olmaları istenirdi. Yine bu fermanlarda kervan sahiplerinin *tatağavula* hükümet adına *bac* ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi emrediliyordu. Bu itibarla *tatağavul* ya da *rahdar* aynı zamanda "*Bacdar*" ünvanını da taşıyabiliyordu. *Naḥcevanî*'nin kaydına göre kervan sahiplerinin her bir baş deve, katır, yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe *bac* denilen bir vergi ödemekle yükümlü idiler. Elbetteki bu oran kervan yolunun mesafesine göre de değişiklik gösteriyordu. Örneğin İlhanlılar devrinde İskenderun-Tebriiz arasını katedecek olan tacirler her bir baş ticaret malı yüklü hayvan için yol koruma vergisi olarak 50 dirhem ödüyorlardı. *Tatağavul* aldığı bu paraların bir kısmını verilen beratlar gereğince harcar geri kalanını ise Büyük Divan'a gönderirdi.³³

3.1.4.4. *Kervan Komutanı* (Karvansalar): (كاروانسالار): Yol koruma teşkilatının diğer bir görevlisi de "*karvansalar*" yani kervan komutanı idi. Görevi kervan ve yolcularının hırsızlara karşı korunması ve güvenliğinin temini idi. Kervan komutanlarının emri altında kervandaki genel işleri düzenlemek üzere sayıları bazen 100'ü bulan bir grup silahlı muhafız bulunurdu. Yolculuk boyunca kervanda bulunan herkesin onun emirlerine uyması zorunlu idi. Ayrıca yolcular, onların ve emrindekilerin ücretlerini vermek ve yolculuk boyunca bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda idiler.³⁴

3.1.5. *Ticaret Yolları*: Celayirli Devleti Doğu ile Batı arasındaki ticaret yollarının geçtiği ve kesiştiği coğrafyada hakimdi. Daha doğrusu o devirde eski önemini kaybetmiş olsa dahi İpek Yolu ana ticaret yollarından biri olma özelliğini koruyordu ve Celayirli hakimiyeti altındaki topraklardan geçerek Batı'ya ve Doğu'ya ulaşıyordu.

Celayirli devrinde yani sekizinci hicri asırda da ticaret yolları İlhanlılar döneminde kullanılan yollarda. Celayirli topraklarından geçen ve büyük şehirleri zamanın ticaret merkezi Tebriz'e bağlayan ana ticaret yolları şunlardır.

³¹ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/163; *Emin*, *Ferheng-i Istilâhât*, s.84-85

³² *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/163; *Togan*, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/39

³³ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/163-169; *Togan*, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/16-17,39; *Lambton*, *Landlord And Peasant In Persia*, s.139; *Beyânî*, s.166

³⁴ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/169-175; *Togan*, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/39; *Beyânî*, s.167

1-Tebriz-Sultaniye-Kirman Kervan Yolu: Hindistan ile ticaretin asli güzergahı olan bu yol Tebriz'den başlayarak Miyanec ve Kazvin üzerinden Sultaniye'ye buradan da Hemedan, Kaşan ve Yazd üzerinden Kirman'a ulaşıyor, Kirman'da kollara ayrılıyordu. Hindistan'a gitmek isteyen tacirler daha çok bu güzergahı Hürmüz'e gelerek buradan gemilerle Hindistan'a gidiyorlardı. Ticaret kervanları Tebriz-Hürmüz arası iki ayda katediyorlardı.³⁵

2-Basra-Bağdad-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi'ni Tebriz'e bağlayan yollardan bir diğeri ise İran Kürdistanı dağlarından geçerek Merağa'ya oradan da Tebriz'e giden Basra- Bağdad- Tebriz güzergahı idi.³⁶

3-Sıraf-Şiraz-Tebriz Kervan Yolu: Fars Körfezi ile Tebriz arasındaki üçüncü güzergah ise Sıraf'tan başlayarak Şiraz, İsfahan, Kaşan, Kum ve Kazvin'den geçerek Tebriz'e ulaşıyordu.³⁷

4-İskenderun-Tebriz Kervan Yolu: Bu güzergah İskenderun Limanı'nda bulunan Ayas'tan başlayarak Sivas, Erzincan ve Erzurum'a buradan da Malazgird, Erciş, Hoy ve Merend üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu. Bu güzergahın Erzurum-Tebriz arasındaki bölümüne Şahrâ-i Garbî, Tebriz'den Semerkand'a kadar ulaşan bölümüne ise Şahrâ-i Şarkî denilmekteydi.³⁸ Ayrıca yine deniz yoluyla Trabzon'a gelen Venedik ve Cenevizli tacirler Buradan Erzurum'a gelerek bu güzergah üzerinden Tebriz'e ulaşıyorlardı. İlhanlılar devrinde özellikle Cenevizliler için vazgeçilmez bir güzergah idi. İran'dan batıya giden en önemli güzergah olan bu yolda Tebriz ile Erzurum arasında bu dönemde 14 gümrük noktası bulunuyor ve bu noktaların her birinde yabancılardan gümrük vergisi (Tamğa) alınıyordu. İlhanlılar devrinde her bir ticaret malı yükü hayvandan 153 gümrük, 50 de yol koruma ücreti olmak üzere toplam 203 dirhem olarak alınan bu verginin Celayirîler döneminde değişip değişmediği bilinmemektedir.³⁹

5-Astara-Erdebil-Tebriz Kervan Yolu: Kuzey eyaletleri ve Hazar Denizi kıyısındaki ülkeler ile bağlantıyı sağlayan bu yol Astara'dan başlayarak Erdebil üzerinden Tebriz'e buradan da Meyane'den geçerek Kazvin'e ulaşıyordu.⁴⁰

6-Tebriz-Tiflis Kervan Yolu. Gürcistan ile irtibatı sağlayan bu güzergah ise İsfahan ve Tahran'da geçerek Sultaniye üzerinden Tebriz'e ulaşan bu yol Tebriz'den sonra Merend ve Nahçıvan'dan geçerek Tiflis'e oradan da Trabzon'a yöneliyordu.⁴¹

7-Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü Kervan Yolu: Sultaniye'den başlayan ticaret yollarından biri olan bu güzergah Zencan, Halhal, Erdebil'e ulaşır burada ilkiye ayrılır Bacırevan, Pilsuvar ve Mahmudabad üzerinden geçerek Muğan vilayetine buradan da Bakü'ye ulaşır, diğer bir kolu ise Bacırevan-Bazarcık-Berdaâ ve Gence üzerinden Tiflis'e giderdi.⁴²

3.1.6.Din. Celayir kabilesinin en eski dönemlerdeki dini yaşantıları hakkında elde mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Cengiz Han

³⁵ Togan, "Azerbaycan", İA, I/108; Beyâni, s.166; Pakalın, II/244

³⁶ Beyâni, s.166

³⁷ İkbâl, s.570; Beyâni, s.165

³⁸ Konukçu, Enver, "Şahrâ-i Garbî", XII TTK 1994, Kongre'ye Sunulan Bildiriler, I-II, Ankara, 1999, II/651

³⁹ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/16-17; Beyâni, s.165-166; Konukçu, "Şahrâ-i Garbî", Kongre'ye Sunulan Bildiriler, II/650-651

⁴⁰ Beyâni, s.289

⁴¹ Beyâni, s.289; Pakalın, II/244

⁴² Togan, "Azerbaycan", İA, I/107-108; Mirza Bala, "Erdebil", İA, IV/290

döneminde Moğolların tabiiyetine geçtiklerinde ve Cengiz Han'ın kabilesine "unağanboğol" oldukları dönemdeki dini hayatları konusunda bir bilgiye rastlamıyoruz. Ancak, Cengiz Han ve ondan sonra gelen haleflerinin büyük bir kısmı Şaman dinine mensup idiler. Bu nedenle Celayir kabilesinin en azından Moğollara tabi olan kısmının ve onların kabile şeflerinin de efendilerinin dinini, yani Şamanizmi benimsemiş olmaları mümkündür.

Cengiz Han'dan sonraki bir kaç halefi de Şaman idiler. Ancak zaman içinde Moğollar arasına başka dinler de nüfuz etmeye başladı. Moğolistan'da iken Şaman dinine mensup olan Hülegü Han 1253 /651 yılında Batı Asya'ya geldikten kısa bir süre sonra Budizmi seçti. Ancak bu da uzun sürmedi. Zira, Hülegü'den sonra gelen İlhanlı hanedanı üyeleri arasında bu defa da Hıristiyanlık yayıldı. Zaman zaman da bu din değiştirmeler nedeni ile saltanat hanedanı üyeleri arasında kavga ve mücadeleler yaşandı.

İlhanlı hükümdarları arasında İslam dinini ilk seçen kişi Sultan Ahmed Teküdar oldu. Ancak onun İslamiyeti seçmesi Karakurum'daki Büyük Kağan tarafından hoş karşılanmadı ve Cengiz Han saltanat üyelerinin saltanat kavgasına kalkışmalarını çok önceden yasaklamış olmasına rağmen, Ahmed'i ortadan kaldırarak İlhanlı Devleti tahtına oturan Ergun Han'ın bu hareketi merkez tarafından onaylandı. Fakat bu Batı Asya'ya gelen kabile üyeleri ve reislerinin peyderpey İslamiyeti seçmelerine engel olmadı ve Gazan Han'ın 696/1295 yılında İslamiyeti seçmesi ile de İlhanlılarda artık hanedan mensuplarının dini bir daha değişmemek üzere İslamiyet oldu.⁴³

Gazan Han'ın Müstümanlığı seçmesinden sonra İlhanlı hakimiyet alanında yaşayan gayrimüslim din adamlarını sınır dışı ettirmesi ve diğer dinlere ait mabedleri yıktırması sorucunda ise Batı Asya'ya İlhanlılarla birlikte gelen ve o ânâ kadar Müslüman olmayan Türk ve Moğol kabile reisleri ve doğal olarak da onların tebaaları İslamiyet'e meylettüler.⁴⁴

Bu süreçte Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelen Celayir kabilesinin nasıl bir değişim geçirdiği konusunda bir bilgimiz yoktur. Ancak kaynaklarda yer alan bilgilere bakıldığında Celayir kabilesinden birkaç kişinin Batı Asya'ya gelmelerinden kısa bir süre sonra Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Hülegü ve Abaka Han'ın ünlü Anadolu Eyaleti komutanı Tuğu Bitikçi Noyan İslam dinini seçmişti. İki oğlu, Hasan ve Hüseyin ile İlhan Geyhatu Han ile evlenen kızı Aişe Hatun adını taşıyordu.⁴⁵

Bunların dışında İlhanlı Devleti'nin üst düzey devlet kademelerinde görev alan ve önemli rol oynayan Celayir kabilesi üyelerinin bir çoğunun özellikle Gazan Han'dan sonra artık Müslüman oldukları görülmektedir. Geyhatu Han'ın başkomutanı aynı zamanda kayınpederi olan Akbuka Küregen Noyan'ın oğlu da

⁴³ Reşideddîn, II/812; Benâkati, s.443; Vassâf, vr.129; el-Eheri, s.139; Fasîh-i Havâfi, II/353; Mîrhând, V/353-354; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/127; Howorth, III/320; İkbâl, s.233; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.143; Spuler, İran Moğolları, s.187-194; Âzzâvi, I/323; Murtezvî, s.175-180; Togan, Giriş, s.260-263; Hakikat, s.51-54; Yıldız, XI/77-78; Meşkir, s.220,229-230; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/236; Fâikî, Azerbaycan, I/501-503

⁴⁴ Reşideddîn, II/900-904, 983-984; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.143-144; Spuler, İran Moğolları, s.204-210; Wüiber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.12-24; Kırzçoğlu, Kars Tarihi, s.458; Fâikî, Azerbaycan, I/421-422

⁴⁵ Howorth, III/377; Van Loon, s.7; Togan, Giriş, s.266

Hüseyin adını taşıyordu. Bu nedenle tarih araştırmacıları onun da İslamiyetle tanıştığını ifade etmektedirler.⁴⁶

Akbuka Küregen Noyan'ın oğlu ve Celayirli Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan'ın babası Emir Hüseyin Küregen de adından da anlaşılacağı üzere babası Akbuka Küregen gibi Müşümanlığı seçmiştir. O, dönemin önde gelen tarikat şeyhlerinden biri olan Şeyh Safiyü'd-din Erdebili'nin müridi olmuş ve iyi bir İslami eğitim alması için oğlu Şeyh Hasan'ı Şeyh Safiyü'd-din Erdebili'nin dergahına göndermiştir.⁴⁷

Celayirli Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan ve ondan sonra gelen padişah ya da hanedan üyelerinden herhangi birinin İslam dışındaki bir dine mensup oldukları yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten bu devletin hükümdarlarının tamamının Müslüman oldukları gerek haklarında verilen bilgiler gerekse de kendi adlarında bastırdıkları sikkelerden anlaşılmaktadır.⁴⁸

3.1.6.1. Dini Azınlıklar: Bütün bunlarla birlikte seçtikleri din ne olursa olsun gerek İlhanlı gerekse de Celayirli Devleti büyük ölçüde laik bir yapıya sahipti. İlhanlılar ve onların ardından gelen Celayirli devrinin belki de en önemli özelliklerinden birisi din ve mezhep konularında aşırı bir tassubun olmamasıdır. İlk İlhanlılar ve Gazan Han devrinde diğer dinlere ait ibadethanelerin yıktırılması ve bir süre için bu dinlere inananlara uygulanan birkaç uygulama hariç hükümdarlar kendi hakimiyet alanlarında yaşayan ve diğer dinlere mensup olan halka ve bu dinlerin temsilcilerine karşı hoşgörü ile yaklaşmış ve onlara din değiştirmeleri yönünde herhangi bir baskıda bulunmamışlardır. Hatta diğer dinlere mensup şahıslar devlet idaresinde önemli görevlere getirilmiş, başvezir dahi olmuşlardır. Nitekim, henüz İslamiyetin kabul edilmediği Hülegü ve Abaka Han dönemlerinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Atamelik Cuveymi ve Cuveymi ailesi de Müslüman idiler. Aynı şekilde İlhanlı Devleti'nde vezirlik makamına kadar yükselmiş olan ünlü devlet adamı Resideddin Fazlullah ve Saaduddevle Yahud da Yahudi idiler. Yahudiler özellikle Saaduddevle Yahud zamanında devletin siyasi ve ekonomik yapısında önemli roller oynadılar ve büyük bir nüfuz kazandılar.

İlhanlılar zamanında hemen hemen büyük şehirlerin tamamında geniş teşkilatlı büyük kiliseler bulunuyordu. Aynı şekilde daha ziyade Beynû'ne-nahreye'de Musevi azınlıklar ve bunlara ait sinagoglar bulunuyordu. Özellikle kiliseler sahip oldukları büyük vakıfları ile son derece zengin durumdaydılar. Hıristiyan azınlık herhangi bir baskıya maruz kalmadan bu kiliselerde ibadetlerini yerine getirebiliyorlardı. İlhanlıların Hıristiyan batı dünyası ile ve papalarla irtibat halinde idiler. Hıristiyan dünyasından çok sayıda heyet İran'a gelerek İlhanlıları ziyaret ediyorlardı. Ancak Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1334 yılında ölümünden sonra devam eden uzun savaşlar neticesinde hem bu irtibatlar kesilmiş hem de Hıristiyan ve Yahudi azınlıklar bu bölgeleri terk ederek daha güvenli yerlere göç etmişlerdi.⁴⁹

⁴⁶ Muhammed Kaşani, *Târîh-i Olcaytu*, s.8,121; Şebânkâreî, s.270; Hafız Âbrâ, zeyl. s.67; Mirhând, V/425; Howorth, III/654; Van Loon, s.7; Ferruh, III/340; DMF, "*Âl-i Celayir*", I/225; Beyâni, s.3; Sümer, *Şahıs Adları*, I/321, 327

⁴⁷ İbn-i Bezzâz, *Saffet's-saffâ*, s.349

⁴⁸ Bak. sikkelerle ilgili bölüm

⁴⁹ Clavijo, s.160-162; Spuler, *İran Moğolları*, s.221-274; Âzzâvî, II/177-178; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.245; Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, s.458; Beyâni, s.145; Murtezzevî, s.102-124,180,259; Fâikî, *Azerbaycan*, I/504

Celayirliiler devrinde de Merağa, Sultaniye ve Tebriz'de birkaç kilise mevcuttu. Celayirliilerin son dönemlerinde Timur'u ziyaret için Semerkand'a giden İspanyol Kralının elçisi Clavijo, bu seyahati sırasında Tebriz'de Hıristiyan azınlığın bulunduğuna değinmiş, Hoy şehrinde Hıristiyan Ermenilerin yoğun olarak yaşadığını belirtmiştir.⁵⁰

3.1.6.2. Mezhepler: İlhanlıların İslamiyeti kabulü sürecinde kimi İlhanlar Şiiği kabul etmişler veya Şiiği kabul etmeseler bile devlet bünyesindeki Şii unsurlara karşı düşmanca bir tavır içine girmemişlerdir. Bu nedenle İlhanlılarda, Şiiği benimseyen Olcaytu Han dönemindeki bir takım çatışmalar hariç mezhep farklılığına dayanan iç kargaşa ve çatışmaların yaşandığına dair elde bir bilgi yoktur.

Bu döneme kadar İlhanlar kendi adlarına bastırdıkları sikkelerde Dört Halife'nin adını yazdırmıyorlardı. Olcaytu döneminde ise bu değiştirilerek On İki İmam'ın adları yazılmaya başlanmıştır. Olcaytu'nun ölümünden sonra onun yerine geçen Ebu Said Bahadır Han ise Hanefi mezhebinden idi. Onun döneminde sikkelerde tekrar Dört Halife'nin adı yer almaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Safeviler dönemine kadar İran'da hüküm süren devletlerin çoğunluğunda Sünnilik ön planda idi.

Celayirli Devleti ve hanedan mensuplarının mezhebi komusuna gelince; Beyâni, eserinde Celayirli Devleti sultanlarının Şii mezhebinden olduklarını iddia etmiştir. Bu iddiasını ise hanedan üyelerinin ve çocuklarının birkaçının Hasan, Hüseyin, Ali vb. Şiilerce sık kullanılan isimleri taşıyor olmaları, Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın ve oğlu Şehzade Kasım'ın Necef-i Eşref Kabristanı'nda toprağa verilmesi ve Celayirli sultan, hatun ve şehzadelerinin Necef ve Kerbela'da bulunan vakıf ve mukaddes mekanlara çok miktarda bağışlarda buldukları ve hediyeler gönderdikleri gibi çok da bilimsel geçerliliği olmayan delillere⁵¹ dayandırmıştır.⁵²

⁵⁰ Clavijo, s.160-162; Beyâni, s.145

⁵¹ Bu deliller bilimsel olmamasının yanı sıra tamamen bir Şii taassubu ile ortaya konulmuştur. Hanedan üyeleri veya çocuklarının bir kaçının isimlerinin Ali, Hasan, Hüseyin vb. olması tek başına bir delil sayılamaz. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Celayirliilerde isim konulurken yeni doğan çocuklara, saygı duydukları atalarının isimlerinin konulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Şeyh Hasan kızına Tandı (Dondi), ilk hanımından olan büyük oğluna Celayirliilerin atası kabul edilen İlkan'ın adını, İlkan ise oğluna büyük dedesi Akbuka'nın adını vermiştir. (Bak tablo 10) Onun yerine geçen oğlu Uveys ise annesine nispetle kendi kızına Dişad, oğullarından birine babasına nispetle Şeyh Hasan, birine dedesine nispetle, Hüseyin, bir diğerine ise Bayezid adını vermiştir. (Bak. Tablo 16) Beyâni'nin iddiasına göre eğer Celayirli hanedanı sultanları Şii olsalardı Uveys'in oğluna Şiiiler tarafından çocuklarına asla verilmeyen ve "Ebu Yezid'in muhafefi olan Bayezid adını vermesi mümkün olmazdı. Sultan Hüseyin ise tek bir kız çocuğuna sahipti ve ona Tandı (Tendu-Dondi) adını vermişti. Celayirliilerin son büyük padişahu Sultan Ahmed ise oğullarından ikisine büyük dedeleri Akbuka ve Hüseyin Küregen'in adlarını vermişti. (Bak. Tablo 18) Büyük Şeyh Hasan'ın Necef-i Eşref'te defnedilmesi konusuna gelince, bu da tek başına Celayirli hanedan üyelerinin Şii olduğunun delili sayılamaz. Kaldı ki Büyük Şeyh Hasan dışında kalan diğer Celayirli Devleti hükümdarları Tebriz'de, İmsaret-i Dimaşkiyye'de toprağa verilmişlerdir. Ayrıca, Hazreti Ali Sünniler tarafından da itibar ve kabul görmekte, bu nedenle de Celayirli devlet erkani ve hanedan üyeleri tarafından onun türbesine daima sadakalar, adaklar ve değerli hediyeler gönderilmekte idi. Yine Sultan Ahmed Celayir döneminde bahsedildiği üzere Sultan Uveys'in oğlu Şeyh Ali'nin maasının Bağdad'a getirilerek İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabristanına defnedilmesi (Abru. zeyl, s.273) ise Beyâni'nin iddialarına karşı bir delil olarak kabul edilebilir. Öte yandan Büyük Şeyh Hasan'ın babası Emir Hüseyin Küregen tarafından eğitilmesi için devrin önde gelen tarikat şeyhlerinden Şeyh Safiyuddin Erdebili'nin dergahına gönderildiği konusuna değinilmisti. (İbn-i Bezzâz, Saffet's-safâ, s.349). Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin Sünni mezhep bir tarikat şeyhi olduğu ve "Menakibname"sinin Safeviler döneminde Şii taassubu ile tahrif edilerek onun Şii olduğunun ispata çalışıldığı da bilinmektedir. (Beyâni, s. 41-4;

Ancak, Celayirli Devleti ve sultanları hakkında bilgi veren kaynakların hiç birisinde onların Şii oldukları yönünde bir kayıt bulunmamakla birlikte bu hanedanın Sünni oldukları yönünde bir çok delil bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Celayirli Sultanlarının kendi adlarına bastırdukları sikkelerdir. Zira bütün Celayirli sultanları kendi adlarına kestirdikleri sikkelerde "Dört Halife" nin adlarını yazdırmışlardır.⁵³ Oysa ki Şii devletler ve bu devletlerin hükümdarları istisnasız olarak sikkelerinde *On İki İmam*'ın adlarına yer vermişlerdir.

Beyânî, Celayirli sultanlarının sikkelerinde "Dört Halife"nin adlarına yer verilmesini "Bu sultanların kendi halklarına gösterdikleri saygıdan kaynaklanmaktadır."⁵⁴ ifadesi ile açıklamaya çalışmıştır ki bu hem bilimin hem de o dönemin gerçeklerinden tamamen uzaktır.

Öte taraftan Beyânî, bahsettiği iddialarını ve Celayirlilerin Şii olduklarını dile getirdikten sonra; "... Ancak öte yandan zamanın bütün büyük medreselerinde Şafi ve Hanefi fıkhı öğretiliyordu ve sultan tarafından seçilen ve kendilerine ihtiram gösterilen en meşhur din alimleri, Cuma imamları (müftüler) ve şeyhülislamlar sünni mezhep idiler. Şeyh Safiyyeddin Erdebili ve Şeyh Saâreddin Musa Erdebili gibi hanegah şeyhleri zamanın önde gelen şahsiyetleri idiler ve sünni idiler. Sultanlar bunlara her zaman saygı gösteriyor ve onların dergahlarını değerli hediyeler ve adaklar gönderiyorlardı" diyerek kendi iddialarını yine kendisi çürütmektedir.

Aslında denildiği üzere İlhanlılar döneminde olduğu gibi Celayirli devrinde de din ve mezhep konusunda bir hoşgörü ortamı mevcuttu. Celayirlilerin hakimiyet sahasında yaşayan halkın çoğunluğu Sünni mezhep olmakla birlikte belirli bölgelerde Şiiiler yoğun olarak yaşıyordu. Özellikle Necef, Kerbela, Hille ve Küfe şehirlerinde yaşayan halkın büyük bir kısmı Şiiiler'den oluşuyordu. Buralarda Şii mezhebinden olan talebe ve sufilere için ayrı medreselerde eğitim veriliyordu.⁵⁵

Ayrıca Şii unsurların devlet idaresinden yana bir sıkıntılarının olduğu ya da Şii ve Sünni halk arasında intifafların yaşandığı yönünde kaynakların hiç birisinde bir kayıt bulunmamaktadır.

3.1.7.Dini Meslekler:

3.1.7.1.Tasavvuf ve Tarikat Şeyhleri- Şeyhülislamlar: Moğol saldırılarının ilk başlarda beraberinde tahribat ve sefalet getirmesi sonrasında halkın tasavvuf ve sufilere olan ilgisi eski dönemlere nazaran daha da artış göstermiştir. Moğol istilasından itibaren tasavvuf, felsefe ve diğer bilim dallarında ve fikirsel bütün olaylarda etkili olmuş ve dönemin önemli mesleklerinden biri haline gelmiştir. Öyle ki zaman içinde medreselerde felsefe ve fıkah gibi ders olarak okutulmaya başlanmış her geçen gün de kapsamı biraz daha genişlemiştir.

İlhanlı Devleti'nin teşkilatlanması ve ilhanların Müslümanlığı seçmeleri sonucunda ruhani kesimin toplum üzerindeki etkinliği son derece artmış, tarikat şeyhleri toplumunda her zamankinden daha çok itibar görmeye başlamıştır. Şeyhler

Tabâtabâî, *Safvetü's-safâ*, 3-29) Ayrıca Erdebili tarikatı dergahları ve şeyhleri bütün Celayirli sultanları tarafından itibar görmüş kendilerine büyük imkan ve ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu itibarla büyük bir Sünni tarikatı olan Safiyyeddin Erdebili'nin dergahında bulunan ve onun tarafından terbiye edilen Büyük Şeyh Hasan'ın Şii olması da uzak bir ihtimaldir.

⁵³ Beyânî, s.135, 236-237

⁵⁴ Bak. sikkelerle ilgili bölüm

⁵⁵ Beyânî, s.135

⁵⁶ İbn-i Battûta, *V/219; Rüdgar*, s.92-100; Ayrıca daha geniş bilgi için bak. *Medreseler*, s.263

şeyhi (شيوخ المشوع) bu devrin en önemli makamlarından biri, onların denetimindeki tekkeler (hanegah) ise toplum ve eğitimin en önemli merkezi haline gelmiştir.

Celayirîiler devrinde İlhanlıların son zamanlarında olduğu gibi, şeyhler, fakihler ve sufiler ruhani tabakanın en önemli kesimini teşkil ediyorlardı. Sultan dahil toplumun bütün sınıflarının saygı duyduğu kimseler idiler. Din alimleri, sufiler ve şeyhlerin Celayirîi sultanları nezdinde özel bir makamları vardı. Hakim tabaka onlara karşı oldukça cömert davranıyor ve her alanda himaye ediyorlardı. Onlara vergi muafiyetleri sağlamak, değerli hediyeler göndermek ve tevazu göstermek suretiyle bu saygı ve himayelerini ortaya koyuyorlardı. Sultanların müşavirlerini bu tür kimseler teşkil ederlerdi. Önemli ve hassas görevlere bu kimseler arasından seçilen kişiler tayin edilirdi. Hanedan mensupları din ve tasavvuf ehline daima değerli hediyeler gönderirdi. Celayirîi sultan ve hakimlerinin çoğunluğu Safiyeddin Erdebîlî, Şeyhülislam Hacı Şeyh Muhammed Kececi (Kececanî) ve Kemaleddin Hocendi gibi devrin önde gelen şeyhlerinin dergahlarının müridi idiler.⁵⁶

Tekkeler sosyal ve siyasi birer kurum haline dönmüşlerdi. Buraların kapıları toplumun bütün kesimlerine özellikle de fakir ve çaresiz insanlara açıktı. Bu tür insanlar çareyi buralara sığınmakta buluyorlardı. Bu dönemde yaklaşık olarak bütün şehirler, kasabalar hatta köylerde bile küçüklü büyüklü tekke ve zaviyeler mevcuttu. Bu tekke ve zaviyeler şeyhler tarafından yönetiliyordu. Kendilerine vakfedilen taşınır taşınmaz mülkler sayesinde önemli derecede gelire sahip oluyorlardı. Bu gelirler müritler, şeyhler ve fakir halkların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyorlardı. Ülkenin servetinin büyük bir kısmını tekke ve zaviyelerin vakıfları oluşturuyordu. Sultanlar, şehzadeler, devlet büyükleri ve zenginler varlıklarının bir kısmını buralara vakfediyorlardı. Ayrıca her yıl da para veya mal olarak bu mekanlara adaklar gönderiyorlardı. Bu para ve mallar şeyhin gözetim ve denetimi altında fakir fukaraya dağıtılıyor veya hayır işlerinde kullanılıyordu.

Siyasi bakımdan da tekkeler ülke idaresinde önemli bir rol oynuyordu. Ruhani şahsiyetler sarayda kendilerine yer edinmişlerdi. Kurultaylara katılarak memleket işleri ve politikaları üzerinde de etkili olabiliyorlardı. Ayrıca kendilerine duyulan saygıdan dolayı gerek sultanlar arasında gerekse devlet ve toplum arasında arabuluculuk rolü üstlenmişlerdi. Zira sultanlar ve önemli şahsiyetlerin çoğunluğu mutlaka bir tarikat şeyhinin müfuzu altında bulunuyordu. Bu nedenle şeyhler memleket işlerine müdahale etme imkanına sahip idiler. Öyle ki ülke idaresinde görevlendirilen şahısların çoğunluğu onların talepleri doğrultusunda iş başına getiriliyor veya görevden uzaklaştırılıyor ya da mali yükümlülüklerden muaf tutuluyorlardı.

Sonuç olarak temelleri İlhanlılardan önce atılmış olan tekkeler ve vakıflar ile bu tekkelerin başında bulunan şeyhler hicri 8. asırda ülkenin idaresinin ve sosyal hayatın önemli siyasi ve mali unsurlarından biri durumundaydılar.⁵⁷

Bu tekkeler bir şeyhin başkanlığı ve özel şartlar altında idare edilen geniş birer teşkilat durumunda idiler. Mali güçlerini ise sahip oldukları sonsuz vakıf

⁵⁶ İbn-i Bezzâz, Saffet's-saffâ, s.348-349,792,912; Semerkandî, Tezkiretu's-sütrâ, s.363-364; İkbâl, s.498-512; Murtezavi, s.311-312; Beyânî, Dîn u Devlet, II/517-518; el-Karâî, II/537-540,674-675; Cevâdi, I/166; Fâiki, Azerbaycan, I/504-505

⁵⁷ Nahcevanî, Destûru'l-kâtib, II/229-235; Murtezavi, s.314-323; Beyânî, Dîn u Devlet, II/519-521; Fâiki, Azerbaycan, I/505

gelirleri ve geniş mali muafiyetlerden alıyorlardı. Saltanat ve devlet erkamı dışında halk da onlara sonsuz saygı gösteriyor ve itaat ediyor, hatta şeyhlerin kendileri için ettikleri hayır duadan memnun oluyorlar beddualarından ise son derece korkuyorlardı.

Bu konu ile ilgili olarak Erdebili'nin *Menâkıbnâmesi*'nde şeyhlerin toplumun değişik sınıfları üzerindeki etkilerini anlatan bir olay, bir tüccarın ağzından şöyle anlatılmıştır.

"Bir şehirden diğer bir şehire ticaret malı götüren bir kafilideydim. Kafilenin yolu eşkıya tarafından kesildi. Eşkiyalar herkesin mallarını yağmaladılar. Sıra benim mallarıma gelince ben, "Şeyh Safiyyeddin Erdebili'nin mallarını taşıyorum" dedim. Bunun üzerine onlar mallarıma el dahi sürmeden beni serbest bıraktılar."⁵⁸

Tekke şeyhliği ve fakihlik çoğunlukta babadan oğula miras yolu ile geçirdi. Ancak bu sultanın onayı ile olurdu. Bu kimseler üstlendikleri sosyal, ekonomik ve siyasi öneme binaen sultan tarafından medreselerde ve tekkelerde dini eğitim görmüş toplumda saygınlığı olan dini şahsiyetler arasından seçilerdi. Tekke(hanegah) şeyhi, fakih veya sufi olmak için belli bir eğitimin ve süreçten geçmek, devrin önde gelen din alimlerinden icazetneme almak gerekiyordu.⁵⁹

Şeyhler zamanlarının çoğunluğunu seyahatlerde geçirirler, diğer tekke ve şeyhleri ziyaret eder, onların misafir olurlardı. Bir şehri gittikleri zaman o şehrin halkının ilgi ve sevgisine mazhar olurlardı. Gelen şeyhin methini duyanlar sokaklara dökülür gruplar halinde onun ziyaretine giderlerdi. Hatta bazen iki kişi arasında bir ihtilaf çıktığı zaman meseleyi çözmek için kadı yerine şeyhe müracat ederlerdi. O ne karar verirse itiraz etmeden kabullenirlerdi. Sultanlar, vezirler, emirler ve diğer makam sahipleri şeyhin huzurunda köle gibi davranırlar her ne isterse yerine getirirlerdi.⁶⁰

İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han, Celayirli Emir Hüseyin Küregen, Celayirli Büyük Şeyh Hasan, Çupanlı Küçük Şeyh Hasan, Bağdad Hatun, İlhanlı vezirleri Hacı Reşideddin Fazlullah, Hacı Giyaseddin Muhammed Reşidi, ve diğer bir çok makam sahibi kimsenin onun müridi müridi oldukları Şeyh Safiyyeddin Erdebili'nin sarayı, sultanların sarayları ile mukayese edilebilecek derecede ihtişamlı idi. Bu sarayın kapıları padişahlara da kölelere de açıktı. Onlar daima Erdebili dergahlarına, buralarda yaşayan müritler için değerli hediyeler ve sayısız adaklar gönderirlerdi. Hatta Çupanlı Küçük Şeyh Hasan, Safiyyeddin Erdebili için saltanat nişanesi sayılan saltanat davulu ve sancak göndermişti. Erdebil şehri dönemin dini merkezlerinden biri haline gelmişti. Safiyyeddin Erdebili devrinin en zengin kişilerinden biri idi. Azerbaycan'ın Erdebil ve sair şehirlerinde geniş araziler, bu arazilerde bulunan sayısız büyük ve küçük baş hayvan ev ve binanın sahibi idi. Bu mülk her geçen gün de artıyordu. Zira ülkenin dört bir yanından ve saraydan ve diğer varlıklı kimselerden sürekli hediye, mal ve adaklar gönderilmeye devam ediyordu. Bununla birlikte, bütün bu mallar tekkenin vakıf malı sayılıyordu. Nitekim Şeyh Safiyyeddin Erdebili öldüğünde 1000 dinar şahsi borcu kalmış, geride bu borcu

⁵⁸ Beyâni, s.149

⁵⁹ Nahçıvâni, *Destûru'l-kâtûb*, II/229-235

⁶⁰ İbâ-i Bezâz, *Saffet's-safâ*, s.6; Murtezâvi, s.323-329; Beyâni, *Din u Devlet*, II/530-533

ödeyecek kadar mal bırakmadığından çocukları bu borcu ödemek için eşine ait mallardan bir kısmını satmak zorunda kalmışlardı.⁶¹

Onun ölümünden sonra yerini alan oğlu Şeyh Sadreddin Musa da devrinin önde gelen tarikat şeyhlerinden biri oldu. O da babası gibi halktan ve saraydan saygı ve himaye görüyordu. Onun en büyük hamilerinden biri Sultan Ahmed Celayir olmuştur. Sultan Ahmed Celayir çıkardığı yarıklıla⁶² onun vakıf mallarının tamamını bütün vergilerden muaf tutmuştur.⁶³

Celayirîler döneminin önde gelen tarikat şeyhlerinden biri de Hacı Şeyh Muhammed Kececi'dir. Hacı Şeyh Kececi Sultan Uveys ve Sultan Hüseyin dönemlerinde Tebriz şehrinde bulunan tekkenin başkanı ve aynı zamanda şeyhülislam idi. Sultan Uveys tarafından kendisine büyük saygı gösterilirdi. Hatta Sultan Uveys Tebriz'i fethettiği sırada ilk olarak onun evine inmişti. Onun Celayirîler devrindeki ümü çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Başta Tebriz olmak üzere Bağdad, Şam ve diğer şehirlerde cami, medrese ve zaviyeleri bulunuyordu. Hatta, Şeyhülislam Hacı Şeyh Muhammed Kececi'nin Celayirî hakimiyeti alanında yaşayan halk ve devlet idarecileri üzerindeki etkisi öylesine artmıştı ki bunu kendi hakimiyeti için tehlikeli gören Sultan Ahmed Celayir tahta oturduktan sonra onu gizlice ortadan kaldırmak zorunda kaldı.⁶⁴

Bu dönemde *şeyhülislamlık* da *başkadılık* (kaziyu'l-kuzat) gibi bir ailede miras olarak kalıyordu. Nitekim Sultan Ahmed Celayir, Hacı Şeyh Kececi'yi gizlice ortadan kaldırmış olmasına rağmen onun çocukları Sultan Ahmed Celayir ve hatta daha sonra Timurîular devrinde Tebriz'deki makamlarını korumuşlar ve bu mesleği icra etmişlerdir. Sultan Uveys Bahadır Han devrinden itibaren bütün Celayirî sultanları devrinde onun tekkesine ait vakfın bütün gelirleri çocukları zamanında da her türlü vergi ve haraçtan muaf tutulmuştur.⁶⁵

Tebriz'de Hacı Şeyh Muhammed Kececi'nin tekkesinin dışında büyük ve meşhur bir tekke daha bulunuyordu. Bu tekkeyi Sultan Hüseyin Celayir kendi döneminin önde gelen tarikat şeyhlerinden, sufi ve şairlerinden biri olan Kemaleddin Hocendi için inşa ettirmiş ve burayı vakıfları ile birlikte Şeyh Kemaleddin Hocendi ve onun müritlerinin emrine bırakmıştı.

Bu devrin diğer meşhur tarikat erbabı ve mutasavvıfları, çoğunluğu Safiyeddin Erdebili ve Hacı Şeyh Kececi dergahlarında yetişmiş olan Şeyh Şemseddin Musa Erdebili, Şerefeddin Taremi, Pir İzzeddin, Ahmed-i Erdebili, Süleyman Muğani, İsmail Erdebili, Cemaleddin İsfahani, Pir Kemal, Kemal Cebraîl Germudi, Pir Baba Meraği, Avezşah Berniği, İbrahim b. Ahmed el-Kececi, Mesud b. Fazlullah el-A'bidî ve bunun gibi isimlerdi.⁶⁶

⁶¹ İbn-i Bezzâz, s.295,349,792,912; İkbâl, s.498-512,530; Beyâni, *Din u Devlet*, II/672; Mirza Bala, "Erdebil", IA, IV/290

⁶² Bu ferman için bak. Muafiyet konusu, s.322

⁶³ Kazvini, *Hâfiz u Sultan Ahmed Celayir*, I-1/12; Lambton, *Landlord And Peasant in Persia*, s.210; Beyâni, s.151-152; Ayrıca bakınız Muafiyet konusu

⁶⁴ İbn-i Haldûn, IV/793; Mustevî, *Zey-i Tarih-i Guzide*, s.70; Âbrû, zeyi, s.238-239; Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, s.345-346; Mîrhând, V/571; Hândmir, *Habibu's-siyer*, III/240; İbn-i Kerbelâi, II/40-41; Nevâi, *Absemu'l-levârih*, I/651; Zeyneloğlu, s.70; İkbâl, s.457; Âzzâvi, II/99; Van Leon, s.12; el-Karâi, II/537-540;

⁶⁵ Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, s.345; İbn-i Kerbelâi, II/40-41; el-Karâi, II/537-538, 674-675; Beyâni, s.136; Cevâdi, I/166

⁶⁶ Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, s.363-365; Beyâni, s.152

Bazen halkı dindar olan şehirlerin hakimlerinin bu ruhani kesimden seçilip atandığı da olurdu. Örneğin İbn-i Battûta'nın verdiği bilgilere göre onun seyahati esnasında Necef şehrinin hakimi aynı zamanda nakîbu'l-şrafi idi.⁶⁷

3.1.7.2.İmam: İmamlık da devrin önde gelen dini mesleklerinden biri idi. Özellikle en takvalı ve en tanınmış alim ya da fakihlere verilen şehir camii imamlığı ayrı bir öneme sahipti. Zira camiler bu dönemde sadece bir ibadethane değil bilakis siyasi merkezlerden biri olarak kabul ediliyordu. Zira sultan adına buralarda hutbe okunuyor, önemli haberler halka bu kanaldan ulaştırılıyordu. Camii imamları da sultanlar tarafından çıkarılan yarığlarla atanıyorlar, maaşları camilerin vakıfnamelerinde belirlenen miktarlarda vakıf mütevellileri tarafından ödeniyordu.⁶⁸

3.1.7.3.Hatîp: Camilerin hatipleri her Cuma camiye gelen cemaate hutbe verirdi. Hatipler de tanınmış ve bilgi sahibi, inançlı kimseler ve din alimleri arasından ve sultan tarafından seçilerek bir yarığ çıkarmak suretiyle tayin edilirdi. Maaşı şehir camisinin vakfından ve vakıfnamede belirtilen miktarlarda aylık ya da yıllık olarak ödenirdi.⁶⁹

3.1.7.4.Müezzin: Müezzinler de toplum içinde saygı ve itibar gören kimseler ararından seçilirdi. Onların daha önce muhtelif camilerde kazanmış oldukları deneyim ve halk tarafından beğenilir olmaları da göz önünde bulundurulurken padişah tarafından onaylanan yarığ ile tayin edilirdi. Onların maaşları da aynı şekilde vakıfnamede belirtilen miktara göre vakıf tarafından karşılanırdı.⁷⁰

3.1.7.5.Hac Emiri: İslam ülkelerinde Hz. Ebubekir zamanında itibaren tesis edilmiş olan bir teşkilat idi. Bahsedildiği üzere bu dönemde gerek ticaret gerekse seyahat amaçlı kullanılan yollar son derece güvensizdi. Özellikle devletin zayıf olduğu ya da savaş dönemlerinde ortalığı boş bulan eşkiya çeteleri ticaret kervanları ya da muhtelif amaçlarla seyahat için yola çıkan insanların yollarını kesiyor, onların mallarını yağmalıyor ve zorluk çıkararakları da öldürüyorlardı. Bu nedenle de halktan ve toplumun diğer kesimlerinden sürekli olarak bu konu ile ilgili olarak şikayetler ulaşıyordu.

Aynı tehlike Hac kabileleri için de geçerli idi. Hacca gitmek üzere kabileler halinde yola çıkan insanların yolları özellikle güzergahları üzerindeki Kürt ve Arap aşiretlerine mensup eşkiya çeteleri tarafından kesiliyor, malları yağmalanıyor ya da öldürülüyorlardı. Devlet bu durumun önüne geçmek için bir "Hac Emirliği" müessesesi tesis etmişti. Toplumda dindar, güvenilir ve cesareti ile tanınan bir şahıs "Hac Emiri" ünvanı ile seçilir, emrine çok sayıda silahlı asker verildi. Hac Emiri güvenli güzergahları belirler ve emrindeki askerlerle birlikte Hacca gitmek için yola çıkan kabilelere eşlik ederek onları muhtemel eşkiya saldırı ve yağmalamalarından koruyarak sağ salım hacca gidip dönmelerini temin etmekle görevli idi.

Hac emiri ve emrindeki askerlerin masrafları Büyük Divan gelirlerinden karşılanırdı. Hac Emirinin tayin edildiği fermanda onun yola çıkmasından en az 15

⁶⁷ İbn-i Battûta, I/221-222; Rûdgar, s.255-256

⁶⁸ Nâhcevânî, Destûru'l-kütüb, II/251-253; Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/40-41; Beyânî, s.137

⁶⁹ Nâhcevânî, Destûru'l-kütüb, II/221-224; Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/41; Beyânî, s.138

⁷⁰ Nâhcevânî, Destûru'l-kütüb, II/253-255; Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/41; Beyânî, s.138-139

gün önce ihtiyacı olduğu kadar para ve malın ona verilmesi emredilir bu şekilde önceden her türü hazırlığını tamamlaması sağlanırdı.⁷¹

Bunların dışında, müfessirler, vaziler, fakihler, hafızlar, salihler ve bunun gibi dini kesimin temsilcileri durumunda idiler ve devlet ricali ile halkın her kesiminden saygı ve itibar görürlerdi.

3.1.3.EĞİTİM VE BİLİM: Diğer bir çok konuda olduğu gibi Celayirliiler devrindeki eğitim sistemi ve eğitimin durumunu genel olarak iki bölümde incelemek gerekir. Birincisi saltanat mücadeleleri ve iç çekişmelerin yaşandığı ve devletin bir çok kurumunun çalışmadığı devre, ikincisi ise devletin güçlü olduğu ve toplumun müreffeh olarak yaşadığı dönemdir.

İlhanlıların yıkılışından sonra onun toprakları üzerinde meydana gelen çalkantılar, saltanat kavgaları ve bunların neticesinde meydana gelen isyan ve savaşlar sırasında Anadolu, İran, Irak, Azerbaycan ve Ermeniyeye uzunca bir süre karmaşa içinde kaldı. Buna bağlı olarak da eğitim ve kültür kurumlarının bir çoğu işlevini yerine getiremez hale geldi ya da tamamen ortadan kalktı. Bu coğrafyaların bir kısmında sükunet erken bir kısmında ise bir hayli zaman sonra sağlandı.

Celayirliiler Devleti'nin kurucusu olan Büyük Şeyh Hasan'ın bu devleti teşkil edinceye kadar devam eden mücadeleleri ve bu mücadelelerin getirdiği sosyal tahribattan bahsedilmiştir.

Büyük Şeyh Hasan 740/1339-1340 yılına kadar sürdürdüğü saltanat mücadelelerinin büyük bir kısmında karargah olarak Bağdad ve Irak-ı Arab'ı seçmişti. Ancak bu mücadeleleri sırasında Bağdad hiçbir şekilde elden çıkmamış ve rakipleri tarafından tahrip edilmemişti. Ayrıca Şeyh Hasan ve onun en büyük yardımcısı durumundaki Dilşad Hatun ve kızı Tandu (Dondi) Hatun da savaşlardan fırsat buldukça Bağdad'daki eğitim, kültür ve sanat faaliyetleri ile uğraşıyorlardı.

Büyük Şeyh Hasan'ın saltanat mücadelelerinden galip ayrılarak müstakil bir devlet kurmasından sonra nispeten huzurlu bir ortam sağlandı. Anadolu'nun bir kısmını ve bütün Irak-ı Arab'ı hakimiyeti altına alan Büyük Şeyh Hasan ile Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i elinde bulunduran Çupanlı Melik Eşref arasında 747/1346-1347 yılında yaşanan son savaşın ardından bölgede sular duruldu ve iki büyük rakip arasında bundan sonra artık savaş yaşanmadı. Bu tarihten sonra mezkur bölgede bağımsız bir idare teşkil etmiş olan Celayirli Şeyh Hasan bütün gayretini hakimiyeti altındaki bölgeyi imar etmek, ülkedeki bilim, eğitim ve bu bölgelerde yaşayan halkın refah seviyesini yükseltmek ve için sarfetti. Özellikle Bağdad eski ihtişamına yeniden kavuşmaya başladı. Uzunca bir dönem devam eden savaşlar sırasında tahrip olan ya da eğitim veremez hale gelen Nizamiye Medreselerinin yeniden faaliyete geçmesi ve kargaşadan kaçıp başka yerlere giden bilim adamları ve müderrislerin geri dönmesi neticesinde Bağdad tekrar kültür ve bilimin merkezi haline gelmeye başladı.

Neticede gerek Celayirli Şeyh Hasan ve eşi Dilşad Hatun'un gerekse de Sultan Uveys'in bilim adamları ve sanatkarlara olan meyilleri ve onlara Celayirli sarayında yer vererek himaye etmeleri nedeni ile Bağdad ve Celayirli sarayı devrin önde gelen alim, şair ve sanatkarlarının yoğun ilgi gösterdikleri yerler oldu.⁷²

⁷¹ Nahşevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/213-216

⁷² İbn-i Tağrıberdi, *es-Nucümün'z-zâhire*, X/253; Sâfi, *Letâiyün'l-levâiyil*, s.250; İkbâl, s.455-456; Âzzâvi, II/38-39, 77-80, 327; DMF, "*Âl-i Jalayer*", I/225; Beyâni, s.31; Yımsaq, "*Celayir*", IA, III/65; Zerrinkub, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258; Rûdgar, s.54

Büyük Şeyh Hasan'ın 757/1356 yılında ölümünden sonra onun yerine geçen Sultân Uveys Bahadır Han'ın 760/1359 yılında Tebriz ve Azerbaycan'ı Çupanlıların elinden alması ve devletin merkezini Tebriz'e taşımamasından sonra Bağdad devletin kışlık başkenti olarak kaldı. Ancak yine bilim ve sanatın merkezi olmaya devam etti. Sultân Uveys Bahadır Han'ın başarılı siyaseti neticesinde kısa bir süre içinde İran, Azerbaycan, Irak ve Ermeniyeye (Ermenistan)'nin büyük kısmı Celayirli Devleti'nin hakimiyeti altına girdi. Sultân Uveys Celayirli Devleti hakimiyet sahasında bulunan bütün coğrafyalarda yaşayan halk bolluk, refah, can ve mal güvenliği bakımlarından huzur içinde yaşamaya başladı. Ülkedeki refah, bilim ve eğitim, seviyesi ile bayındırlık İlhanlılar devrindekinden daha üst seviyeye çıkarak Abbasiler devrindeki refah ve medeniyet seviyesine ulaştı.⁷³

3.1.3.1. Medreseler: Nahcevani'nin kaydından da anlaşıldığı kadarıyla Celayirli devrinde Selçuklulardan kalma Nizamiye Medreseleri henüz eski itibarlarını ve önemlerini kaybetmemişlerdi.

چون مدرسه نظامیه رحم الله بانها و لحکم مبانها ام المدارس بقاع اسلام است و همواره

مقام لکابر انام و منزل امثال آيام بوده ...⁷⁴

"Nizamiye Medresesi İslamın bekası için medreselerin atasıdır. Daima makamların en büyüğü ve kendi zamanlarındaki menzillerin en yükseği olmuştur."

Bu itibarla da medreseler cami ve tekkelerden sonra toplumun hassas merkezleri durumunda idiler. Sultânlar, saltanat hanedanı üyeleri ve devletin her kademesinden büyük bir maddi ve manevi destek görüyorlardı. Her bir medresenin kendisine ait bir vakfı bulunuyordu. Sultânlar, hatunlar ve şehzadeler, üst düzey devlet görevliler ve zengin kimseler mal varlıklarının bir kısmını medrese yaptırmak veya medreselerin vakıflarına bağışlamak sureti ile hayır işliyorlardı. Bunların dışında zekat, sadaka ve hediye adı altında çok büyük oranlarda mal veya nakit para bağışında bulunuluyordu. Halk da medreselere yoğun bir ilgi gösteriyor ve çok sayıda kimse bu medreselerde eğitim almak için yoğun bir ilgi gösteriyorlardı.

Özellikle bu devirde bilim, sanat ve edebiyetın merkezi haline gelmiş olan Bağdad'da ve Tebriz'de bir kısım İlhanlılardan kalma olanlara ilaveten çok sayıda medrese inşa edilmiştir.⁷⁵

Celayirli devrinde inşa edilen ya da bu devrede faal olarak eğitim veren medreseler şunlardır.

1-Mercaniye Külliyesi ve Medresesi: Sultân Uveys devrinin meşhur devlet adamı ve Bağdad hakimi olan Hacı Mercan tarafından inşa ettirilmiştir. Yapımına Büyük Şeyh Hasan devrinde başlanmış 758/1356 yılında Sultân Uveys Bahadır Han devrinde tamamlanmıştır. Celayirli devrinde inşa edilen ve günümüze ulaşmayı başaran ender eserlerden biridir. Günümüzde de Mercan Camii diye anılmaktadır. Celayirli devrinden sonra Osmanlı hakimiyeti devrinde de medrese olarak işlevini

⁷³ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Gazide, s.82; Âdrü, zeyl, s.242; Semerkandî, Matlûn's-sâdeyn, I/402; Mürhâd, V/574; Hâncâmîr, Habîbu's-siyer, III/241; el-Bağdâdî, Culsen-i Hüselâ, vr. 123; Huari, s.13; Mirzavahid, vr.314; Âzzâvî, I/83; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/107; Yunanç, "Celayir", I/65

⁷⁴ Nahcevani, Destûru'l-kütüb, II/217

⁷⁵ Âzzâvî, II/327-333; DMF, "Âl-i Jalayer", I/225; Beyâni, s.139-141

sürdürmüştür. Bu devrin mimari özelliği dışında kitabeleri⁷⁶, süslemeleri ve diğer özellikleri ile bu devrin güzel sanatları konusunda günümüze ışık tutması bakımından da önem taşımaktadır.⁷⁷

2-Mahdumşah İkeci Medresesi: Sultan Uveys Bahadır Han'ın süt annesi Mahdumşah İkeci tarafından hacca gitmeden önce hayır işleme amacıyla 762/1362 yılında Bağdad'da yaptırılmıştır.⁷⁸

3-Vefaiyye Medresesi: Adından da anlaşılacağı üzere Sultan Ahmed'in süt annesi olan Vefa Kuluğ Hatun tarafından Bağdad'da yaptırılmış ve çok sayıda gelir getiren mülk vakfedilmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu medrese günümüzde Vefaiyye Camii olarak bilinmektedir.⁷⁹

4-İsmail Vezir Medresesi: 775/1373 yılında Dicle Nehri'nin taşmasıyla Bağdad'ın sular altında kalması ve Bağdad'daki yüksek binalar da dahil olmak üzere bütün yapıların yıkılması sonucu Bağdad'ın yeniden imarı için Sultan Uveys Bahadır Han tarafından Şehzade Şeyh Ali ile birlikte Bağdad'a gönderilen Bağdad Veziri Hacı İsmail tarafından inşasına başlanan bu medrese onun ölümünden sonra tamamlanabülmüştür.⁸⁰

5-Hacı Mesud Medresesi: İnşasına Bağdad'da Şehzade Şeyh Ali'nin veziri Hacı Gıyaseddin Mesud tarafından, Sultan Uveys Bahadır Han devrinde başlanmış ve Sultan Ahmed Celayir'in salatanatının ilk yıllarında bitirilmiştir. Bağdad Mustansuriyye Medresesi yakınlarında medrese ile birlikte bir de imarethane yaptırılmış ve çok sayıda gelir getiren mülk bu medresenin giderleri için vakfedilmiştir.⁸¹

6-Akûlî Cami ve Medresesi: Bağdad'da Şeyh Ali'nin veziri Hacı İsmail b. Zekerriyya tarafından devrin büyük alimi ve Bağdad'daki Mustansuriyye medresesinin müderrisi İbn-i Akuli adına yaptırılmıştır. Bağlangıçta sadece eğitim amaçlı yaptırılmış ancak daha sonra camiye dönüşmüştür.⁸²

7- Şeyh Muhammed Kececi Külliyesi: Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Hüseyin Celayir dönemlerinin Tebriz Şeyhülislamı Hacı Şeyh Muhammed Kececi, İlhanlılar zamanından itibaren özellikle Tebriz'de büyük bir nüfuz kazanmıştı. Şeyh Kececi dergahına bağlı ve onun idaresi altında olan bu külliye cami ve zaviye dışında bir de medrese bulunyordu. Bu medresede dini eğitim dışında diğer bilim dallarında da eğitim veriliyordu. Bu medrese dışında Şeyh Kecec'e bağlı olarak Bağdad, Şam ve diğer birkaç şehirde çok sayıda külliye vardı.⁸³

Bunların dışında Celayirîlerden önce yaptırılan medreseler de bu devirde tekrar faal hale getirilmişti. Özellikle Bağdad Abbasiler ve Selçuklular devrinde bilimin merkezi olmuş bu şehirde çok sayıda medrese inşa edilmişti. Bu medreseler meşhur adları ile Nizamiyye ve Mustansuriyye Medreseleri idi. Hülegü'nün 657/ yılında Bağdad'ı fethinden sonra Bağdad Nizamiyye Medreseleri Alaeddin Atamelik

⁷⁶ Bu medresenin vakıfnamesi için bakınız. Vakıflar kısmı.

⁷⁷ Âzzâvî, II/84-86,328; Fransis, Bağdad, s.15; DMF, "Al-i Jalayer", I/225; Beyânî, s.140; Baysun, M.Cavid, "Bağdad", İA, II/201

⁷⁸ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.73; Âbrü, zeyi, s.239; Semerkandî, Matlân's-sâdeya, I/333-334; Mirhând, V/572; Hândmîr, Habûb'u's-siyer, III/2-10; Howorth, III/656; Âzzâvî, II/104-105

⁷⁹ Âzzâvî, II/235,328

⁸⁰ Âzzâvî, II/134,328; Beyânî, 140

⁸¹ Âzzâvî, II/176-177,328

⁸² Âzzâvî, II/227-228,328

⁸³ İbn-i Kerbelâi, II/41; Terbiyet, s.313-314; el- Karâi, II/537-540; Nevâi, I/651

Cuveymi tarafından yeniden işler hale getirildi. Hatta Abbasi ve Selçuklular dönemindenkinden daha mükemmel bir yapıya ve etkinliğe kavuşturuldu. Bu medreselerin tamamının kapıları halka açıldı ve devrin önde gelen bilginleri ve din alimleri tarafından ders veriliyordu.³⁴

Nitekim İbn-i Battûta Bağdad'da çok sayıda medrese gördüğünü söyleyerek Bağdad'daki Nizamiye ve Mustansiriyye Medreselerini şöyle tavsif etmiştir.

*"Bağdad Nizamiye Medresesi güzelliğ bakımından benzersizdir ve pazarın orta yerindedir. Aynı şekilde Mustansiriyye Medresesi de ayakta idi ve burada dört mezhepten her biri için ayrı bölümler vardı. Her bir medresenin içinde ayrı ayrı abdesthaneler ve hamamlar bulunmaktadır."*³⁵

Celayirîliler devrinde bahsedilen bu medreselerde medreselerde matematik, cebir, geometri, hendese, nûcum, musîki, uzay bilimleri, yıldız ve gezegenler, rasat, hesap, rakam bilimi, teleskop, fal, tıp, kimya, simya, baytarlık, hayvan yetiştiriciliği, güzel sanatlar başta olmak üzere diğer bir çok tıp, matematik ve sosyal ve dini bilimler dalında eğitim veriliyordu. Medreseler alimler ve müderrislerin toplanma merkezleridir durumunda idiler.³⁶

Bu medreseler dışında, Celayirîli hakimiyetindeki şehirlerin çoğunluğunda gerek Celayirîliler devrinde inşa edilmiş gerekse de önceki devirlerden kalan ve sadece dini eğitim veren çok sayıda medrese bulunmakta idi. Devrin önde gelen şeyh, ya da din alimlerinin emrinde olan ve onlar tarafından Kuran, hadis, fıkıh ve bunun gibi dini konularda eğitim veriliyordu. Ncef ve Küfe gibi Şii'lerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ise sadece Şii talebelere eğitim veren medreseler faal idi. Bu devrede dini amaçlı eğitim veren medreselerin en meşhurları ise şunlardır.

1-Tebriz Ğazne Medresesi: Tebriz'de İlhanlılar döneminden kalma Ğazne Medresesi'nde 758/1357 yılına kadar devrin önde gelen din alimi ve şeyhleri tarafından faal olarak dini eğitim veriliyordu. Bu tarihten sonraki durumu hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.³⁷

2-Beşiriyye Medresesi: Bağdad'da bulunan bu medresenin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Daha çok dini eğitim verilen bir medrese idi. Sultan Uveys Bahadır Han devrinde dönemin muhaddis, müfessir, hatip ve vaizlerinden Kadı Cemaleddin Abdussamed bu medresenin baş müderrisi idi.³⁸

3-Vasıt Medresesi: Oldukça büyük olan Vasıt Medresesi'nin 300 odası bulunuyordu. Bu medresede ülkenin her bölgesinden Kuran ve tecvid öğrenmek için gelen öğrenciler eğitim görüyorlardı. Bu medreseyi Vasıt'ın ileri gelenlerinden biri olan Şeyh Takıyyeddin Abdulmuhsin Vasıtı inşa ettirmiştir. Bu medresede her bir talebeye senede bir kat elbise ve harçlık verilirdi. Şeyh Abdulmuhsin'in bizzat kendisi ve kardeşleri Kuran ve diğer dini bilimler konusunda eğitim veriyorlardı.³⁹

4-Cami-i Siraceddin Medresesi ve Külliyesi: Celayirîliler devrinde inşa edilen külliyelerden bir diğer de Siraceddin Camii Külliyesidir. Bağdad'da devrin önde

³⁴ İbn-i Battûta, I/219, II/94,275; Muhammed Hasan Han, I/412-413; Ğazzâvî, II/84-85,116,320; Fransis, Bağdâd, s.12-13; Beyânî, s.140; Kassâi, Noorollah, Medâris-i Nizamiyye, Tahran, 1363 bş., s.111; Rûdgar, s.139-148

³⁵ İbn-i Battûta, I/273

³⁶ Ğazzâvî, I/329-330, II/85; Beyânî, Din u Devlet, II/533; Rûdgar, s.139-148

³⁷ İbn-i Bezzâz, Saffet's-safâ, s.386-389

³⁸ Ğazzâvî, II/112

³⁹ İbn-i Battûta, I/227; Rûdgar, s.115-

gelen muhaddislerinden olan Şeyh Siraceddin Ömer el-Kazvîni (683-750 h.) adına yaptırılmıştır. Cami ve dini eğitim verilen bir medreseden oluşan bu yapı günümüze kadar ulaşmıştır.⁹⁰

5-Cami-i Numani Külliyesi Medresesi: Celayirîler devrinde Bağdad Kadısı Taceddin Numani adına yaptırılmıştır. Dini konularda eğitim veren ve 1239/1823-1824 yılında Davud Paşa tarafından tamir ettirilen bu külliye günümüze kadar ulaşmıştır.⁹¹

Ayrıca yine Necaf'ten geçen İbn-i Battûta bu şehirde Şii talebe ve sufiler için eğitim veren büyük bir medresenin olduğundan bahsetmektedir.⁹²

3.1.3.2. Müderrisler: Bu devrede medreselerin taşıdığı öneme binaen buralarda eğitim veren müderrisler de ayrı himaye ve itibarı görüyorlardı. Bu itibarla Celayirîlerin hakimiyet havzasında yaşayan ve her zaman kendilerine saraydan bir destek bulan ve özellikle Tebriz ve Bağdad'da toplanan dönemin önde gelen bilim adamı, sanatçı, fakih, edip ve şairleri daha çok Nizamiye ve diğer medreselerde müderris ünvanı ile eğitim ile meşgul olmuşlardır.⁹³

Celayirîler devrindeki en önemli mesleklerden biri de Nizamiye ve öteki medreselerde eğitim vermektir. Bu önemine binaen medreselerde eğitim verecek olan müderrisler de bizzat sultan tarafından seçiliyor ve yarığ çıkarmak suretiyle de devrin önde gelen bilim adamlarına bırakılıyordu. Sultan tarafından çıkarılan yarığlarda medrese vakıf idarecilerinin vakfın günlük ya da yıllık gelirlerinin büyük bir kısmını bu müderrislerin kullanımına sunması emrediliyordu. Bunun dışında müderrislerin her hangi bir zamanda nakit ya da mal olarak bir ihtiyaçları ortaya çıktığında kendilerine hiç bir şey sorulmadan ve zorluk çıkarılmadan onların ihtiyaçları karşılanıyordu.⁹⁴

3.1.3.3. Mu'âd: Müderrislikten sonra gelen eğitimle ilgili diğer bir meslek de "i'âdet", yani belletmenlik ve gözetmenlik idi. Bu kimseler medresede eğitim gören talebelerin derslerine nezaret eder, dersleri iyi öğrenip öğrenmediklerini kontrol eder ve durumları hakkında müderrislere bilgi verirlerdi. Bunun dışında öğrenciyi gözlemleyerek onu yetenekli olduğu derse yönlendirirlerdi. Bu görevlilerin maaşları da medrese vakıfnamesinde belirtilen esaslar çerçevesinde vakıf aidatından aylık ya da yıllık olarak ödenirdi.⁹⁵

3.1.3.4. Sağlık: Celayirîler devrinde sağlık sistemi de vakıf sistemine dayanıyordu. Daha çok hayır işleme amaçlı olarak saltanat hanedanı üyeleri ya da devletin ileri gelenleri ve varlıklı kimseler tarafından tek başına ya da bir külliye içinde yaptırılan daruşşifaların giderleri, buralar için vakfedilen tarım arazisi ya da gelir getiren mülklerin gelirleri ile karşılanıyordu. Hastaneler çoğunlukla medreselere bağlı olmakla birlikte kendilerine ait vakıfları mevcuttu. Hastanelerde ya da o devrin deyimiyle daruşşifalarda zamanın önde gelen tabip, cerrah ve hekimleri görev yaparlardı.

3.1.3.5. Sa'âr (سائر): Daruşşifalar ve bunların vakıfları saur adı verilen hastane başkanları tarafından yönetilirdi. Saurlar sultan tarafından devrin önde gelen bilim

⁹⁰ Azzâvî, II/60-61, 163-166; DMF, "Âl-i Jalayer", I/225;

⁹¹ Azzâvî, II/164-165

⁹² İbn-i Battûta, I/219

⁹³ Azzâvî, II/85, 112, 116, 135; Beyânî, s. 136-137

⁹⁴ Nahçıvânî, Destûru'l-kütüb, II/217-221; Azzâvî, II/85, 112, 116, 320; Beyânî, Din u Devlet, II/535

⁹⁵ Nahçıvânî, II/227-229; Beyânî, Din u Devlet, II/535-536

adama ve tabipleri arasından seçilirdi. Bu kimselerin aynı zamanda ilaç konusunda da bilgi sahibi olması gerekirdi. Saurilar bügüli ve deneyimli hekim, cerrah ve tabipleri seçerek daruşıfialarda görevlendirme veya görevden azletme yetkisine sahip idiler. Hastane vakıf mütevellileri onun başkanlığında görev yaparlardı. Saurilar ve daruşıfialarda görev yapan hekim, cerrah ve diğer tüm görevlilerin maaşları vakfın durumuna göre aydan aya veya yılda bir kez olmak üzere nakit veya mahsül olarak verilirdi.⁹⁶

3.2.SALTANAT HANEDANI

3.2.1. Hükümdarlar: Celayirli Devleti'nde hükümdarlık çoğunlukla babadan oğula geçmiştir. Ancak hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadeleleri arasında cereyan eden olaylar Celayirilerde saltanatın sadece babadan oğula geçmesi gerektiği yönünde kesin bir kuralın olmadığını göstermektedir. Nitekim Sultân Uveys Bahadır Han'ın ve Sultân Hüseyin'in tahta çıkış şekillerinden anlaşıldığına göre hükümdarın ölmeden önce kendi yerine veliahd tayin etmesi ve hükümdarın büyük hatunundan olan şehzadelerinin en büyüğünün sultân olması kuralı devam ediyordu. Zira, bahsedildiği üzere, Büyük Şeyh Hasan'ın ilk hatunundan olan İlkan en büyük şehzade olmasına rağmen büyük hatundan olmadığı için Uveys, Büyük Şeyh Hasan'ın Dilşad Hatun'dan olan oğullarının en büyüğü sıfatı ile sultân ilan edilmişti. Sultân Hüseyin ise yaşça Şehzade Şeyh Hasan'dan küçük olmakla birlikte Celayirli devlet erkanının çabaları sayesinde padişahlık tahtına oturabilmişti.⁹⁷

Ancak Sultân Ahmed Celayir'in kardeşi Sultân Hüseyin'i katlederek kendisini tahtın varisi ilan etmesi ve ardından da kardeşi Şeyh Ali ve Şehzade Bayezid ile giriştiği saltanat mücadelelerinden anlaşıldığı kadarıyla bahsedilen kurallar kesin değildi. Zira bu devrede kendisinin hanedanın en büyüğü olduğunu ileri sürerek kardeşi Ahmed'in sultanlığını kabul etmeyen Şeyh Ali Bağdad'da, Bayezid ise Sultaniye'de kendilerini saltanatın sahibi ilan etmişler ve etraflarında kendilerini destekleyen grupları toplamayı başarmışlardı.⁹⁸

Bu itibarla Celayirilerde saltanatın zamanın getirdiği şartlara göre hanedan üyelerinden birine intikal ettiği, ancak belli başlı bir takım şartlara bağlı olduğu da söylenebilir.

Celayirilerde padişahlar Moğollarda olduğu gibi özel bir cülus töreni ile tahta otururlardı. Veliahd olarak kabul ve tayin edilen kimse bütün şehzade ve hatunların, feodal beylerin, devlet erkanının, noyanların yani büyük ordu komutanlarının ve diğer ileri gelenlerin katıldığı büyük bir kurultayda özel bir törenle tahta oturtulurlardı. Önde gelen iki emir sultânın iki kolundan tutarak tahta oturturlardı. Sultân tahta oturduktan sonra hatunlara, şehzadelere, emirlere ve diğer devlet erkanına hilat ve suyurgaller, askerlere ise bahşişler verirdi. Bu törene katılanlar tören esnasında, herhangi bir nedenle katılamayanlar ise daha sonra huzura gelmek ya da değerli hediyelerle elçi göndermek suretiyle sultana biat ettiklerini bildirirlerdi.

⁹⁶ Nahcevanî, Destûr-ı Kâtib, II/235-237; Âzzâvî, II/84-85; Beyânî, Din u Devlet, II/536-537

⁹⁷ İbn-i Haldûn, IV/793; Âbrû, zeyl. s.245; Fasîh-i Havâfî, III/108; Makrizî, Kitâbu's-sultûk, VII/244; Mirhând, V/577-578; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/242; İbn-i Kerbelâî, II/8; Deguignes, VI/79; Howorth, III/636; Browne, III/172; İkbâl, s.459; Âzzâvî, II/137-138; Smith, "Djalayir", EI, II/401; Çani, I/283; Fâiki, Azerbaycan, I/494

⁹⁸ İbn-i Haldûn, IV/795; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Cuzide, s.108; Âbrû, zeyl. s.268-269; Fasîh-i Havâfî, III/119; Mirhând, V/587-589; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/246-247; Deguignes, VI/81; el-Bağdâdî, Gulşen-i Hukefâ, nr.125-126; Howorth, III/639; Zeyneloğlu, s.73; İkbâl, s.461-462; Çani, I/306; Âzzâvî, II/170-171; Beyânî, s.70-71; Sümer, "Ahmed Celayir", DİA, II/53; Fâiki, Azerbaycan, I/496

Bu törenler süresince gerek devlet erkânı gerekse halk son derece süslü ve değerli elbiseler giyerler, günlerce süren büyük eğlence meclisleri teşkil edilir, ardından sultan ülkenin idaresini diğer şehzadeler ve büyük emirleri arasında bölüştürürdü. Bütün önde gelen görevlere yeni atamalar yapılırdı. Sultan istediği makam sahiplerini değiştirir, istediklerini ise eski yerlerinde bırakırdı. Eski yarlıklar, fermanlar ve beratlar yeni sultanın adına çıkarılırdı.⁹⁹

Celayirli Devleti'nde diğer tüm devletlerde olduğu gibi hükümdar ve ailesi toplumun bütün sınıflarının üzerinde ve ülkenin sahibi durumunda idiler. Toplum üzerinde özel bir statüye sahiptiler. Sultan ülkenin külli ve cüzi bütün işlerinde tek ve son sözü söyleyen kimse idi. Bütün toprakların ve mal varlığının sahibi sayılırdı. Siyasi ve idari işler dışında dini ve askeri işlerin hükümetini de kendi uhdesinde bulundururdu. Din ve devlet işlerini örf veya şeri kurallara uygun olarak düzenlemekle ve kamunların adilane bir şekilde uygulanarak hakların yerini bulmasını sağlamakla yükümlü idi. Bununla birlikte hükümdar kendi hakimiyetinde bulunan toprakların idari ve mali işleri ile doğrudan ilgili değildiler. Bu işler daha çok vezir tarafından idare edilirdi.¹⁰⁰

Sultanlar zamanlarının büyük bir kısmını bazen savaş bazen de av veya yaylak için çıktıkları seferlerde geçirirlerdi. Padişahların seferleri sırasında yolculuğun başlangıcından itibaren sonuna kadar her aşamasında özel bir teşrifat sistemi uygulanırdı. İbn-i Battûta, Ebu Said Bahadır Han'ın seferi sırasında uygulanan teşrifat sistemini ve "ordu" sunu¹⁰¹ (ordugah-karargah) şu şekilde anlatmıştır.

Bagdad'dan Sultan Ebu Said'in ordusuyla (وردو) birlikte hareket ettik. Irak Padişahı'nın ordusunun yol esnasında ve menziller arasında nasıl bir tertiple hareket ettiğini öğrenmek istiyorduk. Sultan'ın ordugahı (ordu) tam vaktinde yola çıkar ve gün doğumuna kadar bir menzil yol katederdi. Emirlerden her biri emrindeki askerleri, davul ve sancaklarıyla, kendilerine özel belirlenmiş mahallerde yer alırlar ve saf oluşturlardı. Padişah at bindiği sırada göçün başladığını bildiren göç davulu, boru ve borazanlar çalardı. Her bir emir padişahı selamlayarak kendileri için daha önceden belirlenmiş olan yerlere geçerlerdi. Hacıp ve nakibler padişahın önünden hareket ederlerdi. Onların peşinden yaklaşık yüz kişiden oluşan şarkıcı ve çalgıcılar güzel elbiseleriyle seçkin ve süslü atlara binerek hareket ederlerdi. Çalgıcıların ön sırasında on atlı davulcu ve beş atlı klarnetçi olurdu. Klarnete onların deyimiyle "namite" deniliyordu. İlk önce bir süre davul ve klarnet çalınıyor onlar susunca on çalgıcı devam ediyor ardından tekrar davul ve klarnetçiler devam ediyordu. Bu olay bu şekilde sürekli tekrar ediliyordu. Sayıları elli olan büyük emirler sultanın iki tarafında yol alıyorlardı. Sancakçılar, boru ve borazanlılar sultanın arkasından gidiyorlardı. Özel saltanat gulamları ve küçük

⁹⁹ el-Eherî, s.175; İbn-i Haldûn, IV/793-794; İbn-i Tağrıberdî, el-Menâcîs s-sâfil, III/117; Mustevîl, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.92-93; Âbrû, zeyl, s.232,246-247; Fasîh-i Havâfî, III/113; Semerkandî, Matlûb s-sâdeya, I/310; Makrîzî, Kitâbu's-sultûk, VII/27; Mîrând, V/570,579; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/238,243; Caffârî, Cihân-ârâ, s.216; Kazvîni, Lütbü'l-cvârîh, s.258; İbn-i Kerbelâî, I/335; Vladimirtsov, s.173,285-289; Çani, I/120,288-289; Âzzâvî, II/81; Fâukî, I/490; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.258; Sümer, "Ahmed Celayir", DİA, II/53

¹⁰⁰ Nahçıvânî, Destûru'l-kâtîb, I-1/126-133; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî İhtiyatı I", I/36-37; Beyânî, s.122

¹⁰¹ "Ordu" Türkçe bir kelime olup Moğollar devrinden itibaren kağanların sarayları için kullanılmıştır. Kaynaklarda "ordu" terimi bu dönemde sultanların karargahı, ordugah, başkent ve hükümdarın ikametgahının bulunduğu şehir, veya mahaller için kullanılmıştır.

emirler de rütbe ve derecelerine göre ardarda hareket ediyorlardı. Emirlerin her birinin kendilerine mahsus sancak, davul ve boruları vardı. Bu seyahatlerin düzenleme ve idaresinden Emir-i Candar sorumlu idi. Emir-i candar emrindeki çok sayıda görevli ile sefer kurallarına uyulmasını temin ediyordu. Kendi grubundan ayrılan ya da yerini değiştiren veya geri kalanlar şu şekilde cezalandırılıyorlardı. Şapkasına kum doldurularak boynundan asılıyorlardı. O bir menzillik mesafeyi bu halde katetmeye mecbur ediliyordu. Menzile ulaşınca Emir-i Candarın emri ile yüz üstü yatırılarak 25 kurbaç vuruluyordu. Bu cezaların icrasında istisna olmazdı. Büyük de küçük de cezalandırılırdı.

Sultan ve gulamları ayrı ordularda menzil tutarlardı. Hatunların da her birinin ayrı ayrı orduları vardı. Her ordunun ayrı imam, müezzin, kâri ve pazarı vardı. Vezirler, debirler ve mali memurlar da ayrı ayrı yerlerde menzil tutarlardı. Emirlerin her birinin de kendilerine ait menzil yerleri olurdu. Öğlenden sonra bir grup sultanın huzuruna gelir, gece yarısına kadar ellerinde meşalelerle kendi yerlerinde dururlardı. Hareket esnasında ilk önce kös, sonra melike ya da hatunun davulu, ardından da diğer hatunların ve başvezirin davulları çalınırdu. Daha sonra öncü birliğinin komutanı kendi askerleri ile yola çıkardı. Daha sonra hatunlar, esya ve mutfak kafileleri hareket ederdi. Bir grup emir, hatunların kafilesine yabancı kimselerin girmemesi için bir grup askerle yola çıkardı. Onların peşinden ise ordunun diğer fertleri rütbelerine göre ardarda hareket ediyorlardı...¹⁰²

Kaynakların verdiği bilgilerden, mektup ve sikkelerden anlaşıldığı üzere Celayirli Devleti'nin kurucusu olan Büyük Şeyh Hasan dışındaki¹⁰³ Celayirli hükümdarları daha çok "Sultan" ve İlhanlıların son gücü hükümdarı Ebu Said'den etkilenerek "Bahadır Han" ünvanlarını kullanmışlardır.¹⁰⁴

Hükümdarların alametleri davul (tabl), tuğra, bayrak, sancak ve çetr, yarığ, tamğa ve sikke idi. Ayrıca Cuma günleri hakimiyet alanındaki bütün camilerde sultanın adına hutbe okunurdu. Sultana itaatini arzemiş olan tabi devlet hükümdarları da itaatlerinin belirtisi olarak sultan adına hutbe okutmak ve sikke kestirmek zorunda idiler.¹⁰⁵

Celayirli hanedanının kendisine ait bayrak ve sancakları vardı. Bu bayrak ve sancakların şekli ve Celayirli Devleti'ni sembolize eden motifler hakkında türlü rivayetler bulunmaktadır.

Sâvecî, Büyük Şeyh Hasan ve Sultan Uveys Bahadır Han'ı övmek için söylediği bazı kasidelerinde Celayirli bayrağında belden kıvrılmış ejderhalardan, ve sancığın ucunda bulunan hilal şekillerinden bahsetmektedir.

¹⁰² İbn-i Battûta, I/282-283; Beyâni, s.123

¹⁰³ Beyâni, (s.129) ve Smith, (Hürûc-i Ürûc, s.113) onun amacına olumsuz etki yapacağı endişesi ile bağımsız kaldıktan sonra dahi İlhan, sultan, padişah ve bunun gibi saltanat ünvanlarını kullanmadığını, ömrü boyunca noyan, ulus beyi, emir gibi ünvanlarla yetindiğini iddia etmişlerdir.¹⁰³ Ancak bu iddia tam anlamıyla doğru değildir. Zira Celayirli Şeyh Hasan hakkında bilgi veren kaynakların hiç birisinde ondan İlhan, sultan, padişah gibi saltanat payeleri ile bahsedilmemekle birlikte onun kendi adına bastırduğu sikkelerde "Sultan" unvanı kullandığı görülmektedir. (Geniş bilgi için bak. s.120)

¹⁰⁴ Bak. sikkelerle ilgili bölüm

¹⁰⁵ Mustevîlî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.85; Kutbi, s.92-96; Âbrû, zeyl, s.243 Fasîh-i Havâfî, III/99; Semerkandî, Matlû'ü's-sâdeyn, I/380-384; Mirhând, IV/517,531, VI/560-561; Hândmîr, Habîcu's-siyer, III/301-303,576; Hasan Beg Rûmî, I/46-47; Howorth, III/698; İkbâl, s.429-430; Azzâvî, II/188; Çani, I/227-248; Hermann-Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlaß", CAJ, LIX/1-2, s.32-33; Beyâni, s.41-42,103

ز لژدهای درفش تو بر دلش گزهی است که آن گره سر دندان مار بگشاید

*Bayrağının üzerindeki ejderhalarından gönlünde bir düğüm var.
O düğümü [ancak] yılanın dişlerinin ucu açabilir.*

سپاه دشمن از عزم درفش لژدها شکست عزیمت می کند چون لژعزیمت آفتی و اندم¹⁰⁶

*Düşman ordusu, senin ejderha şekilli sancağının dalgalarından
Engerek yılanı ve yağız atın hareket etmesi gibi hareket eder.*

دولت سلطان اویس عرصه دوران گرفت مله سر سنجش سرحد کیوان گرفت

*Sultan Uveys'in devleti cihanın arsasını kapladı.
Sancağının başındaki ay zühal gezegeninin hududuna ulaştı.*

ماچه رایتش سر بفاک بر افراشت شاه بملی ز روم تا ترکمان گرفت¹⁰⁷

*Omun bayrağındaki ayça feleğe başını kaldırdı.
Şah[Uveys] bir ayda Rum'dan Kirman'ın kapısına ulaştı.*

Öte yandan Sultan Ahmed Celayir'in 809/1406 yılında Tebriz'i girişini tavsif eden kaynaklar Sultan Ahmed'in çetirinin alt kısmında asılan altundan yapılmış bir kuş heykelinden bahsetmişlerdir.

"Sultan Ahmed'in şehre girişi sırasında görenler onun varlığı karşısında hayrete düştüler. Şehre girişi sırasında 100 katar deve onun otağ, mal ve çadırlarını taşıyorlardı. At, katır ve develerin çoğunda padişahi altın işlemeli renkli kumaşlardan yapılmış örtüler bulunmuyordu. Bütün elbiseleri altın dokuma idi. Üzerinde altın işlemeli örtüler bulunan doksan dokuz at onun önünden koşarak resmi geçit yapıyorlardı. Sultan'ın başının üzerinde altın dokuma bir çetr vardı ve çetrin alt kısmında altundan yapılmış bir kuş heykeli asılıyordu."¹⁰⁸

Aynı şekilde Sâvecî, Sultan Uveys'in çetirinde yer alan bir Humay kuşundan bahsetmektedir.

بدان همای همایون چتر سلطانی که گسترید بر لفاق ظل لمن ولمان¹⁰⁹

"Çetr-i sultanisindeki¹¹⁰ Hümâyuni humay ile ufuklara emniyet ve aman gölgesi yaydı"

همای چتر همایون پادشاه اویس بسیط روی زمین را بزیر سایه گرفت¹¹¹

"Padişah Uveys'in çetr-i hümâyumundaki hümây kuşu bütün yeryüzünü kendi gölgesinin altına aldı"

Bu kuş heykelinin Celayirîlerin kullandığı bir sembol mü yoksa başka bir anlam mı ifade ettiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Selefleri devrinde olduğu gibi Celayirîlerde de sultan tarafından yazılan her türlü emir ve ferman "Yarlığ" (yarılg-yarlık) diye adlandırılırdı. Bunun dışında yarlığ

¹⁰⁶ Beyânî, s.130; Sâvecî divan, s.556,575

¹⁰⁷ Sâvecî, Divan, s.432

¹⁰⁸ Hasan Beg Rumlu, I/63; Mirhând, VI/579

¹⁰⁹ Sâvecî, Divan, s.583

¹¹⁰ "Çetr-i Humayun": "Çetr", kelime olarak şemsiye, gölgelik ve çadır gibi anlamlara gelir. İstilah olarak ise "Çetr-i Humayun", eskiden padişahların tahtının yanında duran ve padişahlığı simgeleyen ya da sefer esnasında padişah için kurulan çadır, otağın yanına asılan ve üzerinde padişahlık alametinin bulunduğu sancak, hükümdarların başları üzerinde tutulan süslü ve o padişahın saltanat alametlerini taşıyan gölgelik ya da sultan otağı gibi manalar taşımaktadır.

¹¹¹ Sâvecî, Divan, s.534

ز لڑھای درفش تو بر دلفش گزهی است که آن گره سر دلدان مار بگشاید

*Bayrağının üzerindeki ejderhalarından gönlünde bir düğüm var.
O düğümü [sancak]yılanın dişlerinin ucu açabilir.*

سپاه دشمن از عزم درفش لڑها شکست عزیمت می کند چون از عزیمت انسی و اندم¹⁰⁶

*Düşman ordusu, senin ejderha şekilli sancığının dalgalanmasından
Engerek yılanı ve yağız atın hareket etmesi gibi hareket eder.*

دولت سلطان اویس عرصه نودان گرفت مله سر منجش سرحد کیوان گرفت

*Sultan Uveys'in devleti cihanın arsasını kapladı.
Sancığının başındaki ay zühal gezegeninin hücuduna ulaştı.*

ماهچه رایتش سر بفاک بر افراشت شاه بملی ز روم تا در کرمان گرفت¹⁰⁷

*Onun bayrağındaki ayça feleğe başını kaldırdı.
Şah[Uveys] bir ayda Rum'dan Kirman'ın kapısına ulaştı.*

Öte yandan Sultan Ahmed Celayir'in 309/1406 yılında Tebriz'i girişini tavsif eden kaynaklar Sultan Ahmed'in çetirinin alt kısmında asılan altından yapılmış bir kuş heykelinden bahsetmişlerdir.

"Sultan Ahmed'in şehre girişi sırasında görenler onun varlığı karşısında hayrete düştüler. Şehre girişi sırasında 100 katar deve onun otağ, mal ve çadırlarını taşıyorlardı. At, katır ve develerin çoğunda padişahi altın işlemeli renkli kumaşlardan yapılmış örtüler bulunuyordu. Bütün elbiseleri altın dokuma idi. Üzerinde altın işlemeli örtüler bulunan dokuz dokuz at onun ömünden koşarak resmi geçit yapıyorlardı. Sultan'ın başının üzerinde altın dokuma bir çetr vardı ve çetrin alt kısmında altından yapılmış bir kuş heykeli asılıyordu."¹⁰⁸

Aynı şekilde Sâvecî, Sultan Uveys'in çetirinde yer alan bir Humay kuşundan bahsetmektedir.

بدان همای همایون چتر سلطانی که گسترد بر افاق ظل لمن و امان¹⁰⁹

"Çetr-i sultanisindeki¹¹⁰ Humayunu humay ile ufuklara emniyet ve aman gölgesi yaydı"

همای چتر همایون پانشاه اویس بمیسط روی زمین را بزیر سایه گرفت¹¹¹

"Padişah Uveys'in çetr-i humayunundaki humay kuşu bütün yeryüzünü kendi gölgesinin altına aldı"

Bu kuş heykelinin Celayirlilerin kullandığı bir sembol mü yoksa başka bir anlam mı ifade ettiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Selefleri devrinde olduğu gibi Celayirlilerde de sultan tarafından yazılan her türlü emir ve ferman "Yarlıg" (yarlıg-yarlık) diye adlandırılırdı. Bunun dışında yarlıg

¹⁰⁶ Beyânî, s.130; Sâvecî divan, s.556,575

¹⁰⁷ Sâvecî, Divan, s.432

¹⁰⁸ Hasan Beg Rumi, I/63; Mirhând, VI/579

¹⁰⁹ Sâvecî, Divan, s.583

¹¹⁰ "Çetr-i Humayun": "Çetr", kelime olarak şemsiye, gölgelik ve çadır gibi anlamlara gelir. İstilah olarak ise "Çetr-i Humayun", eskiden padişahların tahtının yanında duran ve padişahlığını simgeleyen ya da sefer esnasında padişah için kurulan çadır, otağın yanına asılan ve üzerinde padişahlık alametinin bulunduğu sancak, hükümdarların başları üzerinde tutulan süslü ve o padişahın saltanat alametlerini taşıyan gölgelik ya da sultan otağı gibi manalar taşımaktadır.

¹¹¹ Sâvecî, Divan, s.534

istilâhının yerine ferman terimi de kullanılmaktaydı. Yarığlara sultanın nişanesi olarak *Altamğa* ile mühürlenirdi. Yarığlarda sultan dışında ulus emirleri ve vezirin de tamğaları bulunurdu. Ancak bu emir ve vezirlerin mührü siyah mürekkeple vurulurdu.¹¹² Naḥcevanî'nin eserinden anlaşıldığı üzere her konu için ayrı ayrı yarığ formları vardı ve bu yarığları yazacak olan münşilerin bu formlara uyması gerekiyordu. Kaynaklarda "*Gök Tamğa*", "*Yeşim Tamğa*", "*Altun Tamğa*", "*Al Tamğa*" ve "*Kara Tamğa*" olmak üzere her biri ayrı amaçlarla kullanılan beş tür tamğanın adı zikredilmektedir.¹¹³

İlhanlılarda sultanlara, emirlere ve mülkiyet ile ilgili yarığlara büyük Yeşim *Tamğalar*, orta derecede önem taşıyan ve daha çok mali hükümler içeren yarığlara büyük *Altun Tamğalar* vurulurdu. Bu tamğa altun sıyu ve yıldızlı mürekkep kullanılması nedeni ile *Altun Tamğa* olarak adlandırılıyordu. Aynı şekilde askeri işlemlerle ilgili fermanlarda da *Altun Tamğa* olması gerekiyordu. Ancak farklı olarak bu tamğaların kenarlarında yay ve kılıç resmi bulunurdu. Bunların dışında resmî yazılar ve hükümler konusunda çıkarılan fermanlarda ise kırmızı mürekkep kullanılan *Altamğa* kullanılırdı. Kullanılan mürekkep siyah olursa buna *Kara Tamğa* denirdi ve sadece adli yazışmalarda ve yarığların arkalarını mühürlemek amacıyla kullanılırdı.¹¹⁴

Celayirlilerde "*Yeşim Tamğa*"nın devam edip etmediği konusunda bir bilgi yoktur. Ancak *Altun Tamğa* ve *Al Tamğa* terimi ve uygulaması İlhanlılardaki şekliyle devam ediyordu.

Celayirliler devrindeki *Altamğaların* nasıl olduğu konusuna en güzel örnek Sultan Ahmed Celayir'in 773/1371-1372 yılında çıkardığı yarığı¹¹⁵ üzerinde yer alan *Altamğadır*.

Bu *Altamğa* 12.50x12.50 cm'lik bir kare şeklindedir ve kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Kufî tarzı ile yazılmıştır. *Altamğa* 759 h. tarihlidir. *Tamğa*'nın etrafında:

لا اله الا الله وحده لا شريك له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو لا يموت بيده الخير وهو على كل شئ قدير نعم المولى ونعم النصير

ibaresi yer almakta mühür metninde ise;

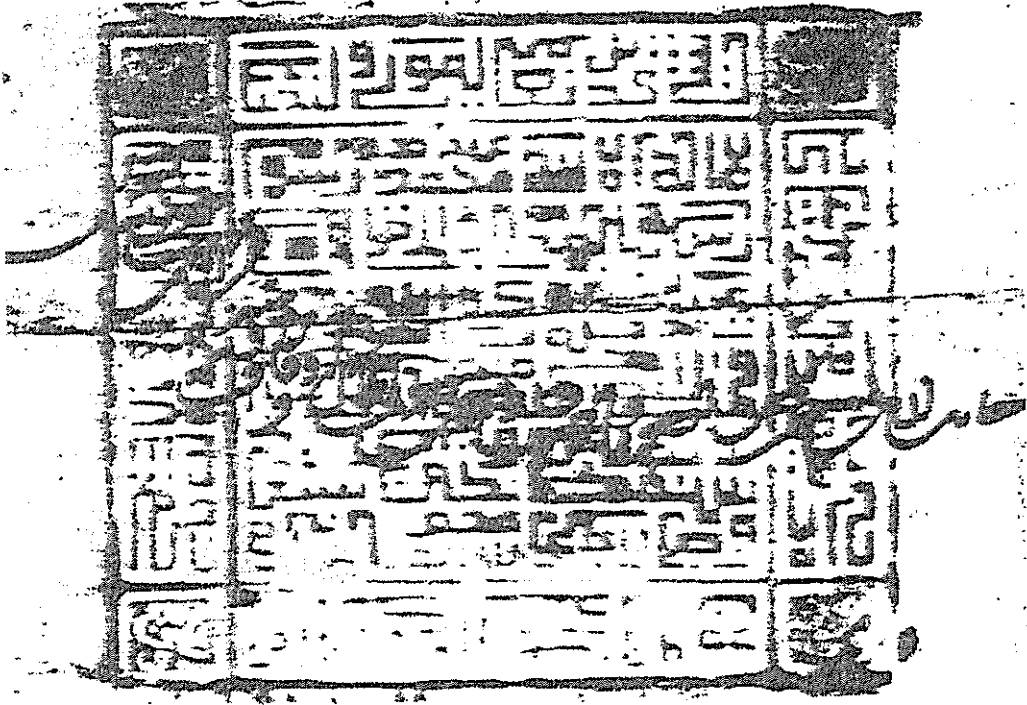
لا اله الا الله مصدا رسوله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله وكنى بالله شهيدا وما النصر الا من عند الله العزيز الحكيم في السنة تسع وخمسين وسبعمائة وهدى الله على سيدنا محمد

¹¹² Bak. Sultan Muhammed Ha'nın yarığı, s.94

¹¹³ Reşideddin, I/52; Vassâf, vr. 658; Naḥcevanî, Destûru'l-kâtib, II/261; Muhammed Hasan Han, IV/63; Howorth, III/269-270; Yakubovski, Altun Ordu ve Çüküşü, s.117-118; Uzunçarşılı, Medhal, s.198-203; Hânbağa Beyânî, s.309; Kazvini, Muhammed, "*Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı*", Meccelle-i Yâdgar, yıl I, sayı IV, Tahran, Ocak 1945 s.26; Âyetî, s.376; Kâimkâmi, Cihângir, "*Muhrâ, Tuğrâh ve Tavâhîh-yi Pâdsâhân-ı Iran ez İlhanân ta Pâyân-ı Kâcâriyye*", Berresihâ-yi Târihi, Tahran 1348 hş., XX-XXI/126-128; Afsâr, Yâd-dâştâ-yi Kazvini, I-II/65

¹¹⁴ Reşideddin, I/52; Naḥcevanî, Destûru'l-kâtib, II/260-272; Muhammed Hasan Han, IV/63; Howorth, III/269-270; Ferruh, III/340; Uzunçarşılı, Medhal, s.198-199; Hânbağa Beyânî, s.309; Kazvini, "*Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı*", I-IV/26; Âyetî, s.376,378,380; Doerfler, G., "*Altun Tamğa*", Encyclopedia Iranica, I/913-914; Beyânî, s.229-230; Afsâr, Yâd-dâştâ-yi Kazvini, I-II/65; Yakubovski, Altun Ordu ve Çüküşü, s.117-118

¹¹⁵ Bu ferman için bak. masafiyet konusu s.322

Sultan Ahmed Celayir'in fermanında yer alan tamga¹¹⁶

yazılmaktadır. Karenin dört bir köşesinde Ebubekir, Osman, Ömer ve Ali isimleri bulunmaktadır.¹¹⁷

13.2.2.Hatunlar: Türklerde öteden beri var olan devlet idaresinde kadınlara karşı gösterilen saygı ve itibar İlhanlılarda ve aynı şekilde Celayirîlerde de devam etmiştir.¹¹⁸ Hatunlar sultan seçimlerinde söz sahibi idiler ve cülus törenlerine katılarak sultanın sağ tarafında yer alırlardı. Padişahların eşleri, yani hatunlar, çoğunlukla diğer hükümdarların veya asil beylerin kızları arasından seçilirdi. Hatunlar genel olarak ülkedeki hayır kurumları ve vakıf işleri ile ilgilenirdi. Zamanlarının çoğunluğunu bu tür işlerle veya saltanat sarayından ayrı bir saray olan kendi malikhanelerinde devrin önde gelen sanatkar, şair ve bilim adamları ile şiir ve eğlence meclisleri ya da sanat ve edebiyatla ilgili toplantılar düzenlemek sureti ile geçirirlerdi.¹¹⁹

Hatunların da memleketin dört bir köşesinde gelir getiren arazileri, şehir merkezlerinde dükkân, hamam, ev ve bunun gibi çok sayıda mülkleri vardı. Bu mülklerin gelirleri tamamen kendilerine aitti. Bu mal ve mülklerin gelirleri ve giderleri ile diğer bütün işleri hatunların sarayında bulunan devlet görevlileri tarafından yerine getirilirdi.

¹¹⁶ Kazvinî, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/26; Kâimkâmî, "Muhrha, Tuğraha" Berresihâ-yi Târihi, XX-XXI/127

¹¹⁷ Kazvinî, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/25-26; Beyânî, s.229-230; Kâimkâmî, "Muhrha, Tuğraha" Berresihâ-yi Târihi, XX-XXI/126-127

¹¹⁸ Eski Türklerdeki hatunların durumu hakkında daha geniş bilgi için bak. S. Gömeç, "Kağan Ve Hatun", AÜ. DTCF. TAD., sayı 29 (1996) s.81-90

¹¹⁹ Semerkandî. Tezkiretu's-şu'êrâ, s.286-294; Muhammed Hasan Han, I/417; İkbâl, s.455-456; Uzunçarşılı, Medhal, s.192-193; Ğanî, I/257, 289; Âzzâvî, II/68-69; Muşfik, s.4-5; Beyânî, s.31-32; Minorsky, "Üveys", İA, VIII/133; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.258; Rûdgar, s.54

Hatunların sarayındaki göreviler arasında en önemlileri mutemedlerdi. Adından da anlaşılacağı üzere mutemedler güvenilir şahıslar arasından seçilirlerdi ve hatunların bütün değerli eşyaları, mücevherleri ve hazineleri bunlara teslim edilirdi. Bu hazine ve değerli eşyaların korunmasında mutemedler sorumlu idi. Yayılak veya kışlak için çıkan seferlerde hatunlar, şehzadelerle birlikte seyahat ederlerdi. Ancak ayrı yurtları ve taşınma araçları vardı.¹²⁰

Bununla birlikte, bu devrede hatunların devlet idaresinde oldukça etkili oldukları sık rastlanılan bir durumdur. Genel olarak Moğol geleneğinde hatunların sultanların nezdinde önemli bir yeri vardı ve devlet işlerinde etkili idiler. Nitekim, Büyük Şeyh Hasan'ın ilk eşi olan Bağdad Hatun, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han ile evliliğinden sonra bütün işlerin idaresini kendi eline geçirmiş ve Vezir Gıyaseddin Muhammed ile birlikte bütün ülkeyi uzunca bir müddet idare etmiştir. Güzel olduğu kadar akıllı ve siyasetçi bir kadın olan Bağdad Hatun, ülkenin dört bir tarafına yarlıklar çıkarmış Ebu Said'i de etkisi altına almış olduğu için bütün işler onun istediği şekilde yapılmaya başlanmıştı. Emir Çupan'ın öldürülmesinden sonra darmadağın olan ve her biri bir tarafa kaçan Çupanlı hanedanının üyeleri Bağdad Hatun sayesinde yeniden İlhanlı Devleti yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardı.¹²¹

Aynı şekilde Büyük Şeyh Hasan'ın ikinci eşi ve baş hatunu olan Dilşad Hatun da çok akıllı ve zeki bir kadındı. Emir Şeyh Hasan Celayir'in saltanat mücadeleleri döneminde çok önemli ve etkin bir rol oynamıştı. Büyük Şeyh Hasan'ın savaşlarla meşgul olduğu zamanlarda devletin idaresini üstlenmiş ve önemli konularda ona vekalet etmişti. Celayirli Devleti'nin emirleri ve devlet erkânı üzerinde olağan üstü bir müfuzu vardı. Barış dönemlerinde Emir Şeyh Hasan'ın Bağdad'da bulunduğu dönemlerde ise daha çok hayır işleri ile uğraşır. Bağdad'ın imar edilmesinde büyük çabalar sarfetmiş çok sayıda bina ve eser yaptırmıştır.¹²²

Bunların dışında anlatıldığı üzere Sultan Hüseyin Celayir'in kızı Tendü Hatun, amcası Sultan Ahmed Celayir'in 813/1410-1411 yılında Kara Yusuf tarafından öldürülmesinden sonra Bağdad'ı Kara Koyunlular'a teslim etmeyerek uzunca bir süre direndi. Küçük yaşta olan oğullarını tahta oturtarak devlet işlerini kendi eline aldı ve Kara Koyunlular'a karşı cesur ve başarılı mücadeleler verdi. Daha sonra Bağdad'ı terketmek zorunda kaldıysa da Huzistan, Basra, Vasıt ve diğer birkaç bölgede ölümüne kadar bağımsız bir şekilde hükümet etmeyi başardı. Onun mücadeleleri sayesinde Sultan Ahmed Celayir'in ölümünden sonra resmen yıkılmış olan Celayirli Devleti yaklaşık 20 yıl daha sınırlı bir bölgede de olsa varlığını sürdürdü.¹²³

3.2.3. Şehzadeler: Padişahların çocukları ya da hanedan üyesi diğer şehzadelerin her birinin ayrı ayrı ve atabeg denilen birer eğitmenleri(mürebbi) vardı. Şehzadeler

¹²⁰ Nahşevâni, *Destûru'l-kâbilâ*, I-1/134-136; Muhammed Hasan Han, I/417-418; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.193-194; Beyâni, s.122

¹²¹ Şebânkârcî, s.285; İbn-i Battîta, I/280-281; Âbrû, zeyl, s.185; Semerkandî, *Matlûu's-sâdeya*, I/117; Mirhând, V/527; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/215; Kazvini, *Lubbu't-sevârih*, s.243; Deguignes, VI/71; Muhammed Hasan Han, I/417; Browne, III/56; İkbâl, s.338; Âzzâvî, I/493

¹²² Semerkandî, *Tezkiretu's-süerâ*, s.286-294; İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/63-69; Muşfik, s.4-5; Beyâni, s.31-32; Minorsky, "Öveys", IA, VIII/133; Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârın*, s.258; Rûdgâr, s.54

¹²³ Makrizî, *Kitâbu's-sulûk*, XI/146, XI/376; Mirhând, VI/583; Gıyâşî, *Târîhu'l-Gıyâşî*, s.4-5; Hândmir, *Habûbu's-siyer*, III/578; Caffârî, *Cihân-ârâ*, s.217; Howorth, III/678-679; Âzzâvî, II/309-310, III/43,55; İkbâl, s.464; Beyâni, s.109; Sümer Kara Koyunlular, s.88-89

atabeglerin gözetimi altında ve onlar tarafından eğitilirdi. Bunun dışında çoğunlukla vakitlerini av, şir ve eğlence partileri ile geçirirlerdi. Aldıkları eğitim nedeni ile Celayirî şehzedelerinin çoğunluğu şair ve sanatkar idiler.¹²⁴

Atabeglerden aldıkları siyasi ve askeri eğitim dışında zamanın ve kendi coğrafyalarının önde gelen bilim adamı, sanatkar, şair ve ediplerinden ders alırdı. Nitekim, Celayirî Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan'ı, babası Emir Hüseyin Küregen devrin önde gelen tarikat şeyhi olan Şeyh Saifüddin Erdebilî'nin dergahına göndererek onun iyi bir şekilde yetiştirilmesini ve terbiye edilmesini rica etmişti. Düşad Hatun da Sultan Uveys Bahadır Han'ı çocukluğunda devrin önde gelen şairi Selman-ı Sâvecî'ye teslim ederek Sâvecî'den onu eğitmesini emretmişti.¹²⁵

Çoğu zaman şehzadelere *suyurğal* olarak bir eyaletin tamamı veya bir kısmı ya da bir şehir verilir ve buralara gönderilerek deneyim kazanması amaçlanırdı. Bu şehzadeler bir atabeg ya da deneyimli bir emir gözetiminde kendisine verilen bölgelerin korunması ve yeni fetihlerle meşgul olurlardı. Nitekim Sultan Uveys'in en büyük oğlu Şeyh Hasan, Sultan Uveys tarafından büyük ve nüfuzlu bir emiri olan Adil Ağa ile birlikte Sultaniye'nin, Sultan Ahmed de Erdebil Eyaleti'nin idaresi ile görevliydi. Saltan Hüseyin, ise babası Sultan Uveys ile birlikte seferlere katılıyordu. Saltanat tahtına oturduktan sonra da Erdebil'in idaresini kardeşi Ahmed'e, babasının vasiyetine uygun olarak da Irak-ı Arab ve Bağdad'ı ise diğer bir kardeşi Şehzade Şeyh Ali'ye bırakmıştı.¹²⁶ Aynı şekilde Sultan Ahmed Celayir 786/1384 yılında Sultaniye'yi fethettikten sonra şehri henüz iki yaşında olan oğlu Şehzade Akbuka'ya vererek, Emir Çupan Kurçı ve Şeyh Mahmud Rahdar ile birlikte burada bırakmıştı.¹²⁷

Bir bölgenin idaresi ile görevlendirilen şehzadeler sorumluluklarında olan yerlerde kendilerine ait bir idare teşkilatına sahip idiler. Ancak gerek iç gerekse de dış ilişkilerinde merkezin aldığı kararlara uymak zorundaydılar. Fakat bu durum tamamen merkezin kudreti ile ilgiliydi. Zira zaman zaman bu şehzadelerin sultana isyan ederek kendi bölgelerinde bağımsız olarak hakimiyet sürdürdükleri de oluyordu. Nitekim Şehzade Şeyh Ali'nin kardeşi Sultan Hüseyin'e isyan ederek uzunca bir dönem Irak-ı Arab'da müstakil bir yönetim teşkil ettiğinden bahsedilmişti. Bu isyan sırasında yaşanan olaylardan anlaşıldığı üzere şehzadeler kendi sorumluluk sahalarındaki iç işlerinde neredeyse sınırsız yetkilere sahip idiler.¹²⁸ Sultan Ahmed Celayir'in şehzadeligi döneminde yayınladığı bir ferman¹²⁹ anlaşıldığı üzere *suyurğal* sahibi şehzadeler kendi sorumluluk sahaları ile ilgili mali ve askeri

¹²⁴ Nahcevanî, *Destûru'l-kütüb*, I-1/136-140; Beyânî, s.122-123

¹²⁵ İbn-i Bezzâz, *Saifet's-saif*, s.349

¹²⁶ İbn-i Haldûn, IV/793-794; Mustevfî, *Zeyl-i Târih-i Guzide*, s.85,92-93; Âbrâ, zeyl, s.243,246-247; Fasîh-i Havâfî, III/113; Mirhând, V/575,579; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/243; Caffârî, *Cihân-ârâ*, s.216; Gani, I/288-289; Kazvîni, "*Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı*", I-IV/25-26; Beyânî, s.30; Sümer, "*Ahmed Celayir*", DİA, II/53

¹²⁷ Şâmi, s.97; Yezûl, *Zafernâme*, I/283; Mustevfî, *Zeyl-i Târih-i Guzide*, s.113; Fasîh-i Havâfî, III/121; Âbrâ, zeyl, s.276; Mirhând, V/592; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/249; Deguignes, VI/82; Mirzavahid, vr.315; Howorth, III/660; Lane Pool, *Düvel-i İslamiyye*, s.391; Zeyneloğlu, s.74; İkbâl, s.463, 619; Beyânî, s.75; Yınarcı, "*Celayir*", İA, III/64; Güngör, s.137; Zerrinkış, *Doubâle-i Rûzgârân*, s.260

¹²⁸ Mustevfî, *Zeyl-i Târih-i Guzide*, s.103; Âbrâ, zeyl, s.263; Fasîh-i Havâfî, III/118; Mirhând, V/586; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/245; el-Bağdâdî, *Gulşen-i Hulefâ*, vr.125; Howorth, III/658; Hıart, s.15; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/159; Beyânî, s.65

¹²⁹ Bu ferman için bakınız, s.320

komularda yarılığ çıkarma hakkına sahip idiler. Ayrıca bunların kendilerine ait "Al Tamğaları" da vardı ve yarılığların üzerine kendi mühürlerini basabiliyorlardı.¹³⁰

Bunun dışında şehzadelerin kimi zaman ordu komutanı olduğunu ve fetihlerle görevlendirildiği de oluyordu.¹³¹ Merkezde, sarayda kalan şehzadeler ise diğer saltanat hanedanı üyeleri gibi zamanlarının çoğunu eğlence meclislerinde ve av partilerinde geçirirler, savaş zamanlarında ise sultan ile birlikte savaşa katılırlardı. Hükümdarların kız çocuklarına gelince onlar da hatunlar gibi zamanlarının çoğunu sarayda ya da kendi malikanelerinde şair, sanatçı veya bilim adamları ile düzenledikleri eğlence meclislerinde ya da hayır işleri ile uğraşmakla geçirirlerdi.¹³²

3.2.4. Yas ve Taziye Merasimleri: Sultanların ya da saltanat hanedanı üyelerinden birinin ölümü durumunda sultan tarafından yas ilan edilir ve bütün halk tarafından yas tutulurdu. Yas süresince çıplak bedene "Kara Peçenek" denilen özel bir yas elbisesi giyilirdi. Bu giysi kaba keçeden yapılan rahatsız edici bir elbiseydi ve ölen kişinin ölümünden dolayı duyulan üzüntüyü ve eziyeti ifade ediyordu. Bu tür uygulamalar sultanların çok sevdiği kimseler için de uygulanıyordu. Nitekim anlatıldığı üzere Sultan Uveys Bahadır Han mahbubu Bayram Beg'in ve kendi eşi Hacı Mama Hatun'un ölümlerinden sonra oldukça üzülmüş ve resmi yas ilan etmiş, sarayındaki herkese siyah giymelerini emretmiş, kendisi de çıplak tenine "Kara peçenek" giymek suretiyle yas tutmuştu.¹³³

Aynı şekilde 784/1382-1383 yılında Sultan Ahmed Celayir'e isyan eden Şehzade Şeyh Ali'nin katledilmesinden sonra yandaşları uzun bir süre matem elbisesi giymişlerdir.

چون ایشان جمله عزا جهت شهزاده شیخ علی پوشیده بودند اموال بسیز برایشان خرج کرد

و همه را از لباس عزا بیرون آورد¹³⁴

"Hepsi Şehzade Şeyh Ali için taziye elbisesi giydiklerinden dolayı onlar için bir çok mal harcıyıp hepsinin taziye elbiselerini çıkardı."

Celayirîler'den kısa bir süre önce İlhanlı topraklarından geçen İbn-i Battuta da İze şehrinde şahit olduğu bir cenaze törenini anlatırken benzer bilgiler vermiştir.

"...Şehre girdiğimde kadıların, hatiplerin ve ileri gelenlerin bir durvara yaslandıklarını gördüm. Kalabalıktan duracak yer yoktu. Bütün halk ya ağlıyor, ya ağlamaklı ya da sessiz bir şekilde biribirinin yüzüne bakıyordu. Orada bulunanlar elbiselerinin üzerine kaba ham pamuktan ve düzgün dikilmemiş, astarı dışına çıkmış elbiseler giymişlerdi. Ve her biri siyah renkli, parçalanmış bir hırta ya da çul ile başlarını bağlamışlardı. Taziye sahipleri bu elbiseleri kırk gün üzerlerinde bulunduruyorlar. Bu merasim onların nazarında hüznün ve başa gelen musibetin sonsuz göstergesiydi...."¹³⁵

¹³⁰ Kazvini, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/25-27; Beyâni, s.229-230

¹³¹ Âbrü, zeyl, s.183; Howorth, III/608; Âzzâvi, II/80; Muşfik, s.5-6; Çani, I/30; Beyâni, s.32

¹³² Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.73-77; Âbrü, zeyl, s. 240-241; Semerkandî, Matlân's-sâdeya, I/384-385; Mîrhând, V/572-573; Hândmir, Habîtu's-siyer, III/240; Van Loo, s.13; Çani, I/257,289; Beyâni, s.31-32

¹³³ Mustevfi, Zeyl-i Tarih-i Guzide, s.72,83; Âbrü, zeyl, s.239,243; Semerkandî, Matlân's-sâdeya, I/333,415-417; Mîrhând, V/572,575; Hândmir, Habîtu's-siyer, III/240-241; İbn-i Kerbelâi, II/546; Müneccimbaş, III/10; Âzzâvi, II/102-103; Beyâni, s.53-54; Minorsky, "Uveys", IA, VIII/135; Kâreng, s.625-626; Sümer, Şahıs Adları, I/315-316

¹³⁴ Âbrü, zeyl, s.281-282

¹³⁵ İbn-i Battûta, I/242-243

3.3.ORDU: Celayirli Devleti'nde ordunun tanzim ve teşkili idare tarzı, askeri meslekler, bu meslek sahiplerinin sosyal statüleri, atanma şekilleri ve diğer konularda Nahcevani eserinde önemli bilgiler vermiştir.

Daha önceki Türk ve Moğol devletlerinde olduğu gibi Celayiriler Devleti'nde de ordu devleti oluşturan kurumlar içerisinde en önde geliyordu. Gerek sürekli mücadele halinde oldukları komşu devletler gerekse de iç isyanların etkisiz hale getirilmesi hatta sultanların tahta oturması ya da tahttan indirilmesi konularında ordu birinci derecede rol oynuyordu. Bu önemine binaen de hassas askeri görevler son derece güvenilir olan şahıslara veriliyordu. Daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi bu devrede de askeri görev ve meslekler hanedan üyelerine ya da Türk ve Moğol kökenli kabile beylerine veriliyordu.¹³⁶

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Celayiriler devrinde ordunun toplanma ve idare şekli konusunda büyük ölçüde İlhanlılardan kalma yöntemler cari idi. Ancak bahsedildiği üzere diğer kurumlarda olduğu gibi bir takım küçük değişiklikler de meydana gelmişti. Örneğin İlhanlıların ilk dönemlerinde tümen komutanı, binbaşı ve bunun gibi yüksek askeri meslek sahiplerine genel anlamda "noyan" (noyon-nayın) deniliyordu. Ordudaki en üst makam beylerbeyi ya da diğer adıyla "emiru'l-umera" idi. Onun ardından ulus ve ülke emirleri daha sonra da noyanlardı. Noyanlar beylerbeyine karşı sorumlu idiler. Celayiriler devrinde artık bu tür kimselere noyan ünvanı ile hitap edildiğine dair elde bir bilgi yoktur. Bu dönemde noyan ünvanının yerini "emir" kelimesi almıştı.

Celayirli Devleti'nde de ordu İlhanlılarda olduğu gibi onlu sisteme göre tanzim edilmişti. Ülkenin ordusu 10.000 kişilik gruplara taksim olunurdu ve her bir gruba Moğolcada on bin anlamına gelen tümen (tuman) denirdi. Ancak çoğu zaman bu tümenler 10.000 sayısına ulaşamaz ve daha az sayıdaki kuvvetten teşkil edilirdi. Ordunun tümenden sonraki birlikleri, binlikler, yüzlükler ve onluklardan oluşurdu.¹³⁷

Sultan tarafından savaş kararı alındığında Sultan tarafından ülkenin dört bir yanına yarlıklar gönderilerek ordunun vakit geçirmeden ve hazır bir halde istenilen yerde olmaları istenirdi.

امراء هزاره و سده و ده تومان شیبان قتلغ و لشکرپانی که در مدال و اهتمام داشتند بداند که
درین وقت عنان عزیمت بر صوب تسخیر فلان ولایت و مملکت منعملف گردانیده ایم
و بجمیع ممالک ایلیچین باحضار امرا و لشکرین فرستاده بد آن صیبت این حکم نفاذ
یافت تا چون واقف گردند تمامت امراء هزاره ها و سده ها کن تومان و لشکرین
ایشان مرتب و مستعد با چیر و جبه و لزوق تمام بعد از پنج روز از تاریخ وصول این حکم متوجه
شده بدین جانب آیند و توقف را مجال ندهند¹³⁸

¹³⁶ Alizade, Destüru'l-kütüb, II/XVIII; Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/37; Uzunçarşılı, Medhal, s.221; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.31; Yıldız, IX/90

¹³⁷ Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/66/ Howorth, III/152; Toğan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", I/37; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.31; Spuler, İran Moğolları, s.435-436; Fernu, III/342-343; Uzunçarşılı, Medhal, s.225-226; Alizade, Destüru'l-kütüb, II/XVIII; Ayezi, s.378; Smith, Hüruc u Üruc, s.226; Yıldız, IX/90

¹³⁸ Nahcevani, Destüru'l-kütüb, II/46-47

"Şeybanı Kutluğ Tümeni'nin bin, yüz ve on emirleri ile onların askerleri bilsinler ki bu sıralar filan vilayet ve memleketin zabtına yönelmiş ve emir ve askerlerin hazır bulunmaları için ülkenin her tarafına elçiler göndermişiz. Bu sebeple bu hüküm çıkarıldı ki bu emri öğrenir öğrenmez bütün bin ve yüz emirleri ve onların askerleri düzenli olarak, gerekli eşyalarını ve bütün azıklarını hazırlasınlar ve bu emrin ulaştığı tarihten beş gün sonra hareket ederek bu tarafa gelsinler. Oyalanmasınlar"

Orduyu oluşturan askerler paralı ve tımarlı sipahi (*iktalı*) olmak üzere iki kısımdı. Birinci kısım kışlalarda, baskaklarda (Karakol) sürekli olarak görev yapan maaşlı askerlerdi. Piyade ya da sipah denilen kısmı ise savaş olmadığı zamanlarda ve kış mevsimlerinde dağıtılarak emirleri ile birlikte iktalarının bulunduğu bölgelere gönderilir savaş hali durumunda ise ferman çıkarmak suretiye göreve çağırılırdı. Askerlerin tamamı buldukları rütbelere göre savaşlardan elde edilen ganimetlerden pay alırlardı.¹³⁹

3.3.1. Beylerbeyi (Emira'l-umerâ): Beylerbeyilik ordudaki en üst rütbedir. Bu devrede başkomutanlar daha çok emirler emiri ya da beylerbeyi anlamına gelen "emiru'l-umera" olarak ünvanı ile anılmışlardır. Ülkenin bütün ordularının başında bulunan onları sevk ve idare eden kimse idi. Ülkenin askeri, siyasi ve sosyal konularında son derece etkili olan emiru'l-umera aynı zamanda devleti oluşturan bütün feodal kabile reislerinin de komutanı durumunda idi. Dört ulus emirinden biri beylerbeyi olarak seçilirdi. Ülkenin askeri idaresini bu feodal beyler arasında taksim eder, savaş ve barış dönemlerinde onlar arasındaki koordinasyonu sağlardı. Bütün ordu mensupları beylerbeyine karşı sorumlu idiler. Bir sultanın ölümünden sonra onun yerine gelen sultanın yarlığı çıkararak beylerbeyinin, ulus ve ülke emirlerinin ve diğer önde gelen emirlerin buldukları konumları onaylaması gerekiyordu.

Nitekim Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhan ilan edilen Arpagaun yarlığı çıkarmak suretiye Büyük Şeyh Hasan'ın ulus emirliği ünvanını yenilemiş ve adını diğer bütün emirlerin başında yazdırmak suretiye ona beylerbeyi makamını vermişti.¹⁴⁰

Başkomutanlar güvenilirliğinden emin olunan, savaşlarda büyük başarılar kazanan, cesur, akıllı, toplumda saygınlığı olan kimseler arasından bizzat sultan tarafından seçilirdi ve bu devrede idari anlamda padişahın sonra gelen ikinci kişi konumunda bulunuyorlardı. Yarlıglarda beylerbeyinin adı ve mührü sultandan sonra gelirdi. Görevleri, savaş sırasında orduyu toplayarak tanzim etmek, savaş için her türlü hazırlığı yapmak, orduyu sevk ve idare etmek, savaş zamanları dışında ise iç asayişini temin etmek ve suçluları yakalayıp cezalandırmaktı.

Bizzat padişah tarafından çıkarılan yarlıkla atanırdı. Bütün ulus emirleri, vezirler, tümen komutanları, inaklar, eyalet hakimleri ve diğer makam sahiplerinden emiru'l-umeraya riayet etmeleri, hiçbir olayda onun emir ve bilgisi olmaksızın onun emrindekilerin işlerine karışmamaları, yakaladıkları suçluları derhal başkomutanı temsil eden kimselere teslim etmeleri ve emirlerine itiraz etmemeleri istenirdi. Bu

¹³⁹ el-Eheri, s.182-183; Mustevîl, Zeyl-i Târih-i Guzide, s. 67-68; Âbrü, zeyl, s. 237; Fasûh-i Havâfî, III/90-91; Semerkandî, Matlûu's-sâdeyn, I/316; Mürşâd, V/571; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/239; Kazvini, Lubbu'l-icvârîl, s.259; Muhammed Hasan Han, I/635; İktâl, s.456; Azzâvî, II/98; Uzunçarşılı, Medhal, s.227; Beyânî, s.34; Yıldız, IX/90-91

¹⁴⁰ Şebânkâreî, s.299; el-Eheri, s.159

görev sadece Moğol ve Türk kökenli kimselere bırakılırdı. Onun ve emrindekilerin maaşları genellikle ikta yöntemi ile karşılanırdı.¹⁴¹

3.3.2. Ulus Emirliği (امارت الولى): Ulus bu devrede her şeyiyle bir sultanın, şehzadenin ya da hakimiyeti altında bulunan reyaya verilen addı. Bu reyaya ise *ulus emirleri* aracılığıyla idare edilirdi. Ulus emirleri isultan tarafından çıkarılan ve ülkenin bütün noktalarında görevli olan devlet görevlilerine ulaştırılan bir yarığla atanırlardı.

Deneyimli, başarılı, adil, sultana sadakati ispatlanmış ve ülkede itibarı olan kimseler ve genellikle de feodal kabile beyleri arasından seçilirdi. Devletin iç güvenliği ile ilgili bütün konularda sultanın naibi durumunda idi. Asileri, bozguncuları, halka zulüm edenleri, halk üzerinde baskı yaratarak onlara kötü davranan idarecileri tespit eder, cezalandırır ve bu tür olayların önüne geçerdi. Kendi görev alanında bulunan bütün olaylardan ve önemli konulardan haberdar olurdu. Daha alt kademelerde buluna görevliler onu ülkenin değişik noktalarında gelişen olaylardan haberdar etmek zorunda idiler. Büyük küçük bütün emirler ve askeri rütbe sahipleri onun şeriat, yasa ve yasaklara uygun emirlerini yerine getirmek zorunda idiler. Divan sahipleri her yıl kendi gelirlerinden bir miktarını ona ve nökerlerine vermekle ve devlet adına çalışan bütün resmi görevliler onun emirlerine uymakla yükümlü idiler.¹⁴²

Ulus emirlerinin sayısı İlhanlılar zamanında biri beylerbeyi (*emiru'l-umera*) olmak üzere dört idi. Diğer üç ulus emir "*kol emiri*" olarak da anılmakta idiler. Sultan adına çıkarılan fermanlarda sultanın adından sonra bu dört ulus emirinin, ardından vezirin¹⁴³ adları ve mühürleri yer alırdı. Celayirliiler devrindeki sayısı ve durumları hakkında ise elde mevcut kaynaklarda fazlaca bir bilgi verilmemiştir.¹⁴⁴

3.3.3. Ülke Emirliği (امارت الولى): Ülke emirleri de padişah tarafından tayin edilirdi. Bu emirler de tıpkı ulus emirleri gibi başarılı, adil, halka karşı adil ve merhametli, kendisine verilen görevleri layık ile yerine getirmiş kimseler arasından seçilirdi. Ülke emirleri birden fazla olur ve en kademli tümen beyleri arasından seçilirdi. Merkezi hükümet tarafından ülkenin muhtelif eyaletlerine o eyaletlerdeki isyan, bozgunculuk ve başı bozuklukları bertaraf etmeleri, sınır eyaletlerinde ülkenin sınırlarını korumaları ve isyan veya savaş sonrası bozulan durumu düzeltmeleri için görevlendirilir, padişah tarafından çıkarılan yarığda görevlendirilen ülke emirinin gönderiliş maksadı anlatılır ve o eyaletteki her devlet görevlisinin onun emirlerine uymaları ve yardımcı olmaları istenirdi. Söz konusu yarığlarda ayrıca o eyalet yetkililerine ülke emirinin ve emrinde görevli kimselerin görevleri sırasında ihtiyaç

¹⁴¹ Nahçevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/155-156; Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/VIII; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", 1/37; Köprülü, "*Bizans Müesseseleri*", s.52-53; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.225; Yıldız, IX/82; Pökala, I/213

¹⁴² Nahçevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/9-19

¹⁴³ Köprülü, ("*Bizans Müesseseleri*", s.52-53) bunun tam tersini söylemekte ve sultandan sonra vezirin adının daha sonra beylerbeyi ve ulus emirlerinin adının yer aldığı söylemektedir. Ancak günlümlüğe ulaşan yarığlara bakıldığında bu iddianın doğru olmadığı görülmektedir. Nitekim Celayirli Büyük Şeyh Hasan'ın 736 h. yılında Muhammed Han'ı İlhan ilan etmesinden sonra çıkarılan fermanla Muhammed Han'ın adının ardından birinci sırada beylerbeyi Büyük Şeyh Hasan, ikinci sırada ulus emiri Hacı Togay b. Surtay, üçüncü sırada da vezir Zekeriyâ Suseni'nin adları yazılmıştır. (Bak s.94)

¹⁴⁴ Nahçevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/9-19; Dequignes, VI/10; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", 1/37; Köprülü, "*Bizans Müesseseleri*", s.50; Beyâni, s.130-131; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.225-226

duyacakları gerek para ve gerekse mal ya da malzemeleri temin etmeleri için bütün giderlerinin o eyaletin gelirlerinden karşılanması emri verilirdi.¹⁴⁵

3.3.4. Tümen Emirliği (امارت تومان): Bahsedildiği üzere İlhanlılar devrinde noyan denilen ve "on bin emiri" anlamına gelen tümen emirinin bugünkü karşılığı tümgeneraldir.

Tümen emiri orduyu oluşturan ve 10.000 kişilik en büyük askeri birlik durumundaki tümenlerin komutanı durumdaki idi. Diğer askeri birliklerin komutanları olan emirler onun emrinde olurlardı. Kendi emrinde olan tümenin, asker, at, silah, çadır ve bunun gibi ihtiyaçlarını belirlemek, temin etmek, asker ve silahları tertip ve tanzim etmekle yükümlü idi. Savaş çıktığı anda her türlü eksikliğini gidermiş ve savaşa hazır durumda olması gerekirdi.

Celayirliler devrindeki üst düzey askeri meslek sahiplerinden biri olan tümen emiri ya da bir başka deyişle tümen komutanı da, diğer üst düzey askeri görevliler gibi sultan tarafından çıkarılan yarığ ile atanırdı. Bu yarığların hükmüne göre bin, yüz, on emirleri ve diğer askeri görevlerde bulunan herkesin yarığda belirtilen konularda onun emirlerine itaat etmesi, yardımcı olmaları, onun doğru görüşlerinden çıkmamaları, gece gündüz her an ondan gelecek olan talepleri derhal yerine getirmeleri istenirdi. Maaşları büyük divan tarafından ve çıkarılan yarığda belirtilen miktarda yıllık olarak ödenir veya ikta yöntemi ile karşılanırdı.¹⁴⁶

Nahcevani'nin ve diğer kaynakların verdiği bilgilere göre tümen komutanlığı babadan oğula miras olarak da geçebiliyordu. Ancak bunun dışında tümen komutanı olarak atanacak kimsenin başarılı, halk tarafından sevilen ve layık biri olması gibi şartlar da gözetilirdi. Tümen komutanlarına "noyan" da deniliyordu. Şehzadelerin ya da hanedan üyesi durumundaki prenslerin de noyan ünvanı anılmaları mümkündür. Nitekim anne tarafından bir İlhanlı şehzadesi olan Celayirli Büyük Şeyh Hasan "Şeyh Hasan Noyan" ünvanı ile anılıyordu.¹⁴⁷

3.3.5. Bin Emirliği (Binbaşılık) (امارت هزاره): "Hezare" Farsçada 1000 rakamını ifade etmektedir. Tümenin sonra ikinci büyük askeri birlik olan ve 1000 kişiden oluşan birlik (hezare) komutanına, bin kişinin komutanı anlamına gelen "Emir-i Hezare" denirdi. Moğollar döneminde "minghan-o noyan" (binbaşı) denilen bu ünvan İlhanlılardan itibaren değişikliğe uğramıştır.

Minghanlar, yani binbaşılar Cengiz Han zamanında bizzat Cengiz Han tarafından atanırdı.¹⁴⁸ Nahcevani'nin verdiği bilgilere göre İlhanlılar ve Celayirliler devrinde de binbaşılar, yani hezare emirleri, tümen emirleri gibi bizzat padişah tarafından ve yarığ çıkarmak sureti ile tayin ediliyorlardı. Maaşları Büyük Divan tarafından belirlenir ve ödenirdi. İlhanlıların sonunda 1000 dinar olan maaşlarının Celayirliler devrinde ne kadar olduğu bilinmemektedir.¹⁴⁹

III.3.6. Yüz Emirliği (Yüzbaşılık) (امارت صد): Celayirli ordusunda yüz kişilik askeri birliğin komutanı, günümüzde yüzbaşı anlamına gelen "emir-i sedeh" adını

¹⁴⁵ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/20-25

¹⁴⁶ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/25-26

¹⁴⁷ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/26; Deznignes, V/127; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", 1/37; Uzunçarşılı, Medhal, s.226; Smith, Hurûc u Ürûc, s.113; Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.5; Meşkir, s.220

¹⁴⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s.93, 151-152, 153; Resîdeddîn, 1/53,406; Howorth, 1/115

¹⁴⁹ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/29; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", 1/37; Uzunçarşılı, Medhal, s.226; Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.5

taşıyordu. Onluk komutanları arasından seçilirdi. Moğollar zamanında "Caun-o noyan" denilen bu ünvan İlhaneliler zamanından itibaren değişikliğe uğramıştır. Maaşları *Büyük Divan* tarafından yarıkiya belirlenir ve ödenirdi.¹⁵⁰

3.3.7.Ordu Emirlüğü (Onbaşılık) (امارت دهه) "Dehe" Farsçada onluk anlamındadır. Emir-i dehe, on kişilik askeri birliğin komutanına verilen addır. Moğollarda harban-o noyan olarak anılan bu ünvan daha sonraları İlhaneliler devrinde "emir-i dehe"ye dönüşmüştür. Onbaşılar en küçük askeri birliğin komutanı durumunda idiler. Maaşları diğer askeri birlik komutanları gibi *Büyük Divan* tarafından ödenirdi.¹⁵¹

3.3.3.Ordu Bukavulu (بوکاوولی لشکر): *Bukavul* kelimesi Moğolcada aşçı ve çeşinici anlamına gelir.¹⁵² Ancak Nahcevani, ordu bukavulu ve onun görevlerini şöyle tarif etmiştir.

"Ordu büyükleri ve emirlerinden sonra asker taifelerinin en büyüğü odur. Ordudaki büyük emirlerin uygun tedbirleri ile [sefer sırasında] yolculuğun idaresi, askerlerin düzene sokulması, kendileri için *Büyük Divan* tarafından tayin edilen görevleri yerine getirmek, ülke ve vilayetlerin fethinden sonra ele geçen ganimetleri adil bir şekilde dağılmasını ve [ganimeti bölüşenlerin] birbirlerine basit uygulamalarına engel olmaktır."¹⁵³

Bukavullar ayrıca askerin sayısını, ordunun idaresini, maaşlarını ve ihtiyaçlarını belirleyerek *Büyük Divan*'a bildirir ve bu ihtiyaçların temininde aracılık ederdi. Ordu bukavulları da üst düzey askerler gibi sultan tarafından yarılığ çıkarılmak suretiyle tayin edilirdi. Bu yarılığlar gereği orduda görevli diğer üst düzey komutanlar, hatta vezirler onun işlerine müdahale edemezlerdi. Ganimetlerin paylaşımı sırasında herkes onun uygun gördüğü miktara razı olmak zorunda idi. Komutanlar onun rahat çalışmasını ve baskı altında kalmamasını temin etmekle görevli idiler. Maaşları (mersum) *Büyük Divan* tarafından karşılanırdı. Her tümende bir bukavul bulunurdu.¹⁵⁴

3.3.9.Orduğahlar ve Ordular Yasavulu: (يا ساوولی اورووا و لشکرها): Moğolcada ordu (ordugah) nâzımı demektir.¹⁵⁵

Önde gelen askeri mesleklerden biri de "Ordular ve Orduğahlar Yasavulluğu"dur. Sefer esnasında at binme ve konaklama sırasında attan inme sıralarını tayin ile ordunun düzenli bir halde hareket etmesini sağlar, büyük küçük herkesin bulunacağı yeri ve sırayı rütbelerine göre belirlerdi. Sefer sırasında onların ordugahlarının kendilerine ayrılmış olan bölümünden ayrılmamalarını, konaklamalarda herkesin ordugahını (اوردو) kendilerine gösterilmiş olan yerlere kurmalarını tayin ederdi. Aynı şekilde kurultaylarda ve büyük toylarda vezirler, ulus ve ülke emirleri, büyük divan sahipleri, tümen, bezare ve sedeh emirlerinin bulunmaları gereken yerleri tanzim ederek kargaşa oluşmasını önüne geçerdi. Rütbesi ve makamı ne olursa olsun herkesin onun belirlediği yerleri kabul etmeleri ve itiraz etmemeleri

¹⁵⁰ Resîdeddin, I/400; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/37;

Uzunçarşılı, Medhal, s.226; Beyâni, s. 132; Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.5

¹⁵¹ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/37-38; Uzunçarşılı, Medhal, s.226; Temir, Moğolların Gizli Tarihi, s.5; Beyâni, s.132

¹⁵² Uzunçarşılı, Medhal, s.189; Togan, Giriş, s. 113; Emin, Ferheng-i İstilâhât, s.74

¹⁵³ Nahcevani, Destûru'l-kâtûb, II/53-54; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.108; Beyâni, s.132

¹⁵⁴ Nahcevani, Destûru'l-kâtûb, II/54-56; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.108; Uzunçarşılı, Medhal, s.223

¹⁵⁵ Emin, Ferheng-i İstilâhât, s.267-268

gerekiyordu. Ordugah ve ordu yasavulları da diğer üst düzey askeri kimseler gibi Sultan tarafından deneyimli ve başarılı kimseler arasından seçilir ve yarlığ çıkarılmak suretiyle tayin edilirdi. Maaşları yıllık olarak Büyük Divan tarafından karşılanırdı.¹⁵⁶

Nahcevanî dışındaki mevcut kaynaklarda Celayirliler devrinde, hatta İlhanlıların son dönemlerinden itibaren "yasavul" terimi kullanılmamıştır. İbn-i Battûta'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İlhanlıların sonlarından itibaren yasavulların yerini aynı görevi üstlenen "Emir-i Candar" almıştı.¹⁵⁷

3.10. Yurt ve Yurtçı (يورتچی و يورت): Türkçe bir kelime olan "Yurt", konaklama dinlenme ve iskan yeri anlamlarına gelmektedir.¹⁵⁸ Sultan ve hakimlerin yolculukları sırasında konakladıkları yerler "yurt" olarak adlandırılıyordu. Bu yerler daha önceden "yurtçı" (يورتچی) adı verilen ve görevleri sadece bu olan kimseler tarafından belirlenirdi. Yurtçiler ordunun geçeceği güzergahlarda karargah kurmak için uygun olan yerleri önceden belirlerlerdi. Bu yerlerin su, yeşil alan ve diğer yönlerden karargah kurmak için uygun olması gerekirdi. Yolculuk esnasında sultanın beraberinde bulunan gruplar bir mahalde karargah (يوردو) kurmak istedikleri zaman "yurtçı" tarafından kendileri için belirlenmiş olan yerlere inerlerdi. Sultanın özel bir yurtu olurdu.¹⁵⁹

Nahcevanî, yurt konusunda şunları söylemektedir:

"Saltanatın önemli kurallarından biri de padişahın yaylak ve kışlakta, bütün menzil ve merhalelerde, avlaklarda ve indiği her yerde belirli bir yurtunun olmasıdır. Ta ki şehzadeler, emirler, vezirler, inaklar, devlet erkani ve âyanı o yurtu dikkate alsınlar ve onun yurtunun neresi olduğunu ve nereye ineceğini bilsinler. Padişahın yurtu belirlenmeden onların yurtu da belli olmaz. Mesela, şehzadeler sultanın "Bravargar" (براون قار) denilen sağ tarafına, ulus emirleri de şehzadelerin sağına ordu kurarlardı. Vezirler sultanın Caun gar (جلون قار) denilen sol tarafında karargahlarını teşkil ederlerdi. Inaklar (يناک) ise vezirin ordusunun etrafına dizilirlerdi. Devlet erkani Türk kökenli olurlarsa emirlerin yurtunda, Tazik (Tacik) olurlarsa vezirlerin yurtunda yer alırlardı. Son olarak bitikçiler, kadılar ve din alimleri sultanın yurtunun karşısında kurulan mescidin yakınında yurt kurarlardı.¹⁶⁰ bütün grupların yararlandığı aynı bir yiyecek karargahı bulunurdu. Sultanın dergahında makamı olan devlet erkani ve emirler akşam namazından sonra huzura gelirler, yatsı namazından sonra ise meşaleler ışığında kendi ikametgahlarına dönerlerdi.¹⁶¹

Emirlerin makamları ve konumları ne olursa olsun savaşta ihmali görülenler, kaçanlar, ya da ihanet ya da isyan edenler yarguya çekilerek suçlarının derecesine göre hapis, azil, dayak ya da ölümle, bazen de para cezası ile cezalandırılırlardı. Aynı

¹⁵⁶ Nahcevanî, Destûru'l-kütüb, II/57-62; Uzunçarşılı, Medhal, s.223

¹⁵⁷ İbn-i Battûta, I/282-283; Uzunçarşılı, Medhal, s.183; Beyânî, s.123

¹⁵⁸ Vassâf, vt. 707; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.31,77

¹⁵⁹ Nahcevanî, Destûru'l-kütüb, II/62-67; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.31,77; Uzunçarşılı, Medhal, s.186; Beyânî, s.129

¹⁶⁰ Nahcevanî, Destûru'l-kütüb, II/62-63

¹⁶¹ Nahcevanî, Destûru'l-kütüb, II/62-67; Beyânî, s.129

şekilde sultana hizmetleri ölçüsünde suyurğal, hilat ve bunun gibi hediyelerle ödüllendirilirdi.¹⁶²

3.3.11.Silahlar: Celayirliler devrinde kullanılan silahların türleri ve nitelikleri konusunda elde mevcut kaynaklarda detaylı bilgiler verilmemiştir. Ancak bu devrede savaşlarda kullanılan silahların tür veya nitelik olarak İlhanlılar devrinden farklı olmadığını söylemek mümkündür.

Demotte Şehnamesi'nden¹⁶³ bir savaş sahnesini sembolize eden minyatür¹⁶⁴

Bu devrin silahlarının en yaygın olanı hiç şüphesiz ok ve yaydı. Her asker mutlak surette ok ve yay taşırdı. Savaşlarda uçları çengel biçiminde olan kargı ve mızraklar ve kılıç da vazgeçilmez silahlar arasındaydı. Bunların dışında kale savunma ve kuşatmalarında ve meydan savaşlarında kullanılan mancınık, arrade,

¹⁶² el-Eherî, s.182; Fasîh-i Havâfî, III/91; Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, s.67,99; Âbrû, zeyl, s. 237,254-255; Fasîh-i Havâfî, III/113; Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn, I/316; Mîrhând, V/571,581-582; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/239,244; Kazvînî, Lubbu't-tevârih, s.259; Howorth, III/655; Muhammed Hasan Han, I/635; İkbâl, s.456,460; Van Loon, s.12; Âzzâvî, II/98,155; Beyânî, s.34,62; Fâikî, Azerbaycan, I/490,495

¹⁶³ Demotte Şehnamesi hakkında geniş bilgi için bak s.289

¹⁶⁴ Fotoğraf: Beyânî, s.367

kale merdivenleri, balta, topuz, zırh, kalkan, mızrak ve kargılar da bu devrin silahları arasında idi. Zırhlar demir sıkıntısı olduğu dönemlerde deriden yapılıyordu. Askerlerde olduğu gibi atlarında da onları koruyacak şekilde düzenlenmiş deriden yapıma zırh bulunurdu. Sultanların zırhları ise demirden yapılıyordu.¹⁶⁵

Bu devrede yapılmış ve günümüze ulaşmış olan bazı minyatürlerden Celayirliler devrinde kullanılan silahların ve teçhizatlarının neler olduğu konusunda bazı ip uçları elde edilmektedir. Bu minyatürlerde yer alan savaş sahnelerinde askerlerin zırh ve miğferli oldukları, kılıç, kalkan, karga, ok ve yay taşıdıkları görülmektedir.

Kale fetihleri ve savunmaları ayrı bir donanım gerektiriyordu. Bu amaçla özel kuleler, merdivenler ve mancınıklar kullanılıyordu. Hülegü zamanında Çin'den daha sonraları ise Mısır'dan getirilen ustaların yaptıkları neft fiçileri ile kale muhasarasında kullanılan özel toplar ve mancınıklar kale kuşatma ve savunmaları için kullanılıyordu. Nitekim Clavijo Sultaniye Kalesi'nin burçlarında küçük toplar ve mancınıklar gördüğünü belirtmiştir.¹⁶⁶

İlhanlılar devrinde askerler ok, yay, kılıç ve bunun gibi küçük silahları kendileri yapmak zorundaydılar. Ancak daha sonra bu sistem yürümediği için Abaka Han zamanında silahhaneler kurulmaya başlandı. Her bir şehirde silah yapımıyla görevli ustalar bulunurdu. Gazan Han zamanında ise silahhaneler konusunda geniş çaplı bir islahat yapılmıştı.¹⁶⁷

Düşmana karşı önceden haber almak ve haberleşmek için casuslar ve güvercinler kullanılıyordu. Nitekim Sultan Ahmed Celayir, Timur'un Bağdad'a ani bir saldırısına karşı önceden haberdar olabilmek için Timur'un geçmesi muhtemel güzergahlar üzerine casuslar koymuş ve onların kendilerine haber ulaştırabilmeleri için güvercinlerden yararlanmıştı.¹⁶⁸

3.4. İDARİ TEŞKİLAT: Celayiroğulları Devleti, İlhanlılardan sonra onu oluşturan önemli unsurlardan biri olarak onun mirası üzerinde kurulmuştur. Bu nedenle gerek askeri gerekse de sivil bütün idari sistemleri büyük oranda İlhanlılardan alınmıştır. Celayirliler devrinde ülkenin işleri İlhanlılarda olduğu gibi çok geniş, ancak aynı zamanda karışık bir sistem dahilinde idare ediliyordu. İdari sistem muhtelif ve çok sayıdaki divanlara dayanıyordu. Devletin askeri, mali, sosyal, ticari, tarım ve endüstri gibi bütün sektörlerinin idaresi bu divanlar aracılığı ile gerçekleştiriliyordu.

Nahcevani eserinde Divan-ı Âlâ, Divan-ı Saltanat, Divan-ı Emaret, Divan-ı Bozorg, Divan-ı Vezaret, Divan-ı İstifa, Divan-ı Kaza-i Memalik, Divan-ı İnşa, Divan-ı Resalet, Divan-ı Evkaf-ı Memalik, Divan-ı Bayırat, Divan-ı Beytu'l-mal, Divan-ı Kanun, Divan-ı Mezalim ve Divan-ı Vakf olmak üzere 15 ayrı divan adı zikretmiştir. Mezenderani ise bu divanlara ilaveten Divan-ı Eşraf ve Divan-ı Nazar gibi divan adlarından bahsetmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Spuler, İran Moğolları, s.446-447; Uzunçarşılı, Medhal, s.233; Beyâni, s.365-366; Yıldız, IX/91

¹⁶⁶ Âbrû, zeyl, s.268; Fasih-i Havâfi, III/119; Clavijo, s.167; Mirhând, V/587-588; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/246; Howorth, III/659; Zeyneloğlu, s.73; İktâl, s.461; Spuler, İran Moğolları, s.443-449; Çani, I/306; Beyâni, s.365-366

¹⁶⁷ Hândmir, Habûbu's-siyer, III/62; Spuler, İran Moğolları, s.449; Uzunçarşılı, Medhal, s.233-234; Yıldız, IX/92

¹⁶⁸ Şâmi, s.138-139; Âbrû, zeyl, s.302; Mirhând, VI/214-215; Hândmir, Habûbu's-siyer, III/453-456; Deguignes, VI/84-85; Beyâni, s.88-90

¹⁶⁹ Nahcevani, Destûru'l-kütüb, I-1/24, 30, 101, 328, I-2/487, 368, II/121, 120, 143, 211, 311, 270; el-Mâzenderâni, s.7, 70, 138

Nahcevanî'nin verdiği divan isimleri ve sayısı Resîdeddîn, Vassaf ve Aksarayî'nin İlhanlılar devrinde mevcut divan sayısından daha fazladır. Bu itibarla Celayirîler devrinde divanların daha da yaygınlaştığı ve ülke idaresinin şekillendiği birer kurum haline geldiklerini söylemek mümkündür.¹⁷⁰

Nahcevanî kimi zaman *Divan-ı Âlâ* ile *Divanı Saltanat*'ı, *Divan-ı Bozorg* ile de *Divan-ı Vezaret*'i birbirinin yerine ve aynı anlamla kullanmıştır. Bu itibarla bu divanların aynı divan oldukları halde ayrı ayrı isimlerle zikredildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Mezenderani ise *Divan-ı Uluğ Bitikçi*, *Divan-ı Eşraf* ve *Divan-ı Nazar*'ın adlarına eserinde yer vermekte birlikte görevleri konusunda bir açıklama yapmamıştır.

Bu divanların her birinin ayrı ayrı görevleri ve yapıları vardı. Bütün divanların çalışma sistemi fevkalade bir öneme sahip defterler aracılığı ile sağlanıyordu. Bütün idarelerde deneyimli münşiler ve hesapدارlar görev yapıyorlardı. Bunlar büyük bir itina ile düzenli defterler tutuyorlardı. Her birinin sorumluluk sahaları ve işlevleri farklı olmakla birlikte oldukça girift bir yapıya sahiptiler. Muhtelif divanların işleyiş tarzı ve yapıları incelendiğinde Celayirîler devrindeki idari sistemin ve divanların yapılarının İlhanlılar ile yaklaşık olarak aynı olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷¹

3.4.1. *Divan-ı Saltanat* (ديوان سلطنت): Adından da anlaşılacağı üzere bu divan diğer divanların üzerinde bir konuma sahipti. Devletin sair idarelerinin tamamı ona bağlı idiler.

Bu divan ülkenin önde gelen en büyük ve en meşhur şahsiyetleri aracılığı ile idare edilirdi ve çok önemli bir teşkilatlanması mevcuttu. Görevi daha ziyade sarayın iç ve dış işlemlerinin denetimi ve gözetimi, yani sultan, şehzadeler, hatunlar, harem ve bunların idari mülki işlemlerini gerçekleştirmektir.

Divan-ı Saltanat teşkilatı; hazineler, saraydaki yatak, yorgan çadır gibi eşyalar ile seferler sırasında sultanın çadırını kurup toplamakla görevli "*ferray*" denilen hizmetçilerin bağlı olduğu "*Ferrashane*", tavla ve ahırlardan sorumlu ahtacıların sevk ve idare edildiği *Beytü'r-rikab*, silahlardan sorumlu görevlilerin bağlı olduğu *Beytü'z-zerd Teşkilatı*, Taştane (Teşrifat İdaresi) ile Anbarlar ve Evler İdaresi bölümlerinden oluşuyordu. Bunların dışında sultanın çetresini taşıyan *şakarçiler*, sultanlığın alametlerinden biri olan *nevbet*'in çalınması görevini yerine getiren *nekkareciler*, sultan ve şehzadelerin av partilerini düzenleyen *av emirleri* (emir-i şikar) ve bunun gibi çok sayıda saray görevlisi de Saltanat Divanı'na bağlı teşkilatlarda görevli kimselerdi. Divan başkanı naib-i divan ünvanını taşıyordu ve sultana vekalet ediyordu. Divanın diğer üyeleri onun emrinde çalışıyorlardı. Naib-i Divan başkanlığında çalışan bu divanda divana bağlı muhtelif idare başkanları, diğer şehirlerde görevlendirilmiş olan saltanat hanedanına ait malların kontrolü ve vergilerin toplanmasından sorumlu divan eyalet temsilcileri, divanın gelir ve giderlerine nezaret eden vekiller, yolculuk ve av seferleri sırasında ordunun konaklama yerlerini belirlemekle görevli olan yurtçi, hacib, sultan meclisi emiri, ahursalarlar, hara mülazımları, deveçiler ve başçobanlar da bu divana bağlı idiler.¹⁷²

¹⁷⁰ Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/XXIV

¹⁷¹ Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/XXIV-XXV; Köprülü, "*Bizans Mâesseseleri*", s.35-37; Beyânî, s.177-178; Yunanç, "*Celayir*", İA, III/65

¹⁷² Nahcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II/97-98; el-Mâzenderânî, s.185; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.189-190; Beyânî, s.178-179; Aka, *Timar Ve Devleti*, s.115-116; Emin, *Ferheng-i İstilâhât*, s.15,157-158,263

3.4.1.1.Saltanat Naibliği (نایب التسلط): Bütün bu sayılanlar dışında saltanat naibliği (niyabet-i saltanat) adındaki bir başka meslek ile daha bulunmaktaydı. Saltanat naibi, bizzat sultan tarafından seçilerek ve ülkenin dört bir yanına yarıg çıkarmak suretiyle atanırdı. Bu makama atanacak kimse kendisine verilen bütün görevleri başarı ile yerine getirmiş, deneyimli, bilgi sahibi, adil kanunları ve devlet idaresini bilen şahıslar arasından seçilirdi.

Naḥcevanî'nin verdiği bilgilere göre saltanat naibi ülke idaresi ile ilgili her konuya doğrudan müdahale etme hakkına sahipti. Onun ülkedeki bütün olaylardan haberdar olması, ortaya çıkan problemleri sorup soruşturmak suretiyle adil bir şekilde halletmesi gerekiyordu. Yine bu emirde ülkenin vezirinin, diğer bütün devlet erkânının, vilayet hakimlerinin, kadıların, emir ve komutanların ona karşı saygılı davranmaları, ülkedeki küçük büyük bütün önemli olaylarla ilgili olarak kendisine bilgi vermeleri ve onun uygun göreceği her türlü çözüm yoluna hiçbir şekilde itiraz etmemeleri ve maaşının her yıl divan gelirlerinden ödenmesi emredilirdi.¹⁷³

3.4.1.2.Saltanat Divanı'nın Gelir ve Giderleri: Sultan ve saltanat hanedanı üyelerinin ülkenin dört bir yanında, saray tarafından görevlendirilen vekiller, nazırlar ve divan temsilcileri tarafından idare edilen ve gelirleri merkeze gönderilen geniş arazileri ve mülkleri vardı. Bu mülklerin gelirleri her yıl görevli kişiler tarafından toplanarak divana gönderilirdi. Sultan ya da saltanat hanedanı üyelerinin ülkenin muhtelif noktalarındaki mülklerini işleten bu temsilciler ikta, zıman veya emanet adı verilen muhtelif usullerle seçilirdi.

El-Mâzenderânî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere bütün hesaplar dakik ve düzenli olarak defterlere işleniyor, her gün, her ay ve her yıl bir incelemeye tabi tutuluyordu. Gelir ve giderlerin değiştirilmemesi için her bir görevlinin kendisine ait bir hesap defteri bulunuyordu ve o görevli bu defteri düzenli olarak tutmakla mükellefi.¹⁷⁴

3.4.1.3.Divan Hazineleeri: *Saltanat Divanı* gelirleri ve hanedan mülkiyetinin mahsüllerinden teşkil olunana hazineler müşrif, nâzır ve hazin adı verilen üç kişi aracılığı ile yönetiliyordu. Gelirler, sarayın dahili harcamaları dışında alim ve şeyhlerin maaşları, muhtaç kimselere, tekke ve zaviyelere, medreselere ve diğer hayır işlerine harcanıyordu. *Saltanat Divanı*'ndan kendilerine maaş bağlanan kimselere bu maaşları üçer aylık dilimlerle halinde ödeniyordu. Günlük olarak hazinelere giren ve çıkan bütün mallar ve nakit para münşiler tarafından defterlere işleniyor, yıl sonunda da yıllık hesap yapılarak ayrı bir deftere kaydedilirdi.¹⁷⁵

Örneğin Mezenderani'nin yer verdiği bir belgeye göre 74/1340-1341 yılı Muharrem ayında Celayirli Devleti hazinelerinde şunlar bulunuyordu.

"...Hind, Mısır, Mağrib ve Gazan sikkelerinden mürekkep 320.000 miskal kırmızı altın, külçe ve diğer şekillerde 994.000 miskal gümüş, Gümüş Gazani Sikke, 207.240.000 adet, Bağdadî sikke, 118.410.000 adet, üç dinarlık Gazani Sikke, 4.220.000 adet, Şerb¹⁷⁶ kumaşından; 40 top altın dokuma, 10 top sade dokuma, parçalar halinde 5 top altın dokuma ve sade dokuma, İskenderiye, Yezd ve Bağdad'dan 48 top Ebyar¹⁷⁷ kumaş, Hitay ve Tebriz renkli kumaş, 220 top, Semerkand ve Nişabur kadifesi, 120

¹⁷³ Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/92-94; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.207; Beyânî, s.179-180

¹⁷⁴ Beyânî, s.182-183

¹⁷⁵ Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/110-123; el-Mâzenderânî, s.241-244; Beyânî, s.183

¹⁷⁶ Eski zamanlarda daha çok Mısır'da dokunan bir tür ince keten kumaş

¹⁷⁷ Bir şehir ismi

top, 44 adet Yezd ve Yemen ipeği örtü, İskenderiye ve Rus destarçesi¹⁷⁸, 144 adet, ipek alem, 40 adet, Hitay ve Deşti- Kıpçak Örneği¹⁷⁹ 120 top, Sivas ve Kars yünü kumaş, 320 top, Rus ve Frenk keteni, 8200 top, Hitay ve Yezd atlası, 300 top, Hitay ve Yezd Keneviri, 1000 zirâ¹⁸⁰, İsfahan ve Hind kaba kumaş, 11.020 zirâ, safle¹⁸¹ 12.000 zirâ, ketenbezi, 20.000 zirâ, deri; orta siyah samur, 320 adet, özel tülkü 300, Orta kalite tülkü, 220 adet, mor sincap, 300, alaca sincap 220 adet, özel kakım, 200 orta kalite kakım, 20 adet, beyaz kuzu, 44, siyah kuzu, 20, alaca kuzu 100 ve kızıl kuzu, 32 adet¹⁸²

3.4.2.BÜYÜK DİVAN (دیوان بزرگ): *Büyük Divan* (Divan-ı Bozorg) Ülkenin askeri, idari, mali ve bunun gibi bütün işlerini kontrol ve müdahale yetkisine sahip olan *Büyük Divan* ya da diğer bir adıyla *Divan-ı Vezaret* ülkenin vezirinin emri altında bulunurdu. Diğer divanlar arasında asil yeri bu divan alırdı. Bu itibarla vezir dışında, ülke ve ulus emirleri başta olmak üzere ülke idaresinin gerçekleştirildiği diğer divan idarecileri *Büyük Divan*'ın üyeleri durumunda idiler. Zaten ülkenin sair divanlarının çoğunluğu *Büyük Divan*'a bağlı olarak çalışırdı. Önemli konularda Bu divanda görüşülüp karar alınmadan herhangi bir iş yapılması mümkün değildi. Ahaliden alınan vergi ve haraçlar bu divanda toplanır ve buradan gerekli yerlere dağıtılırdı.¹⁸³

3.4.2.1.Vezirlik (وزارت): *Büyük Divan*'ın (Divan-ı Vezaret) başında bulunan ve devlet idaresinde çok hassas ve önemli görevleri yerine getiren kimseler İlhanlılar devrinde daha çok "*sahib-i divan*" ünvanı ile anılıyorlardı. Bu terim İlhanlıların son dönemlerinden itibaren ve Celayirîliler devrinde yerini Selçuklular zamanında da kullanılan vezir kelimesine bırakmıştır.

Vezirler devlet idaresinde sultan, beylerbeyi ve ulus emirlerinden sonra geliyordu. Ancak ordu işleri hariç diğer idari konularda sultandan sonra gelen kimse idi. Bununla birlikte çoğunlukla sultanlar devlet idaresi ile ilgili işlerle çok fazla ilgilenmedikleri için ülke idaresi gerçekte vezirlerin elinde idi. Bütün divanların kontrolü onun uhdesinde bulunuyordu. Bu nedenle "*naib-i sultan*" olarak da anılırlardı. Fermanlarda vezirin adı ve mührü, ulus emirlerinin ad ve mührülerinden sonra yer alırdı. Altın mürekkep hokkası, altınğa ve değerli taşlarla bezenmiş olan kuşak vezirlik alametlerinden sayılmaktaydı. Vezirler, eyalet hakimleri, makam sahipleri, divan memurları ve sorumluluğu fazla olan meslek sahiplerini tayin ve azletme yetkisine sahip idi. Vezirin en önemli görevleri şehir, kasaba ve köylerin mamur olarak korunması ve imar edilmesi, *Büyük Divan*, emirler, hakimler ve diğer divanların bütçelerinin tanzimi, muhtelif devlet görevleri için liyakat sahibi kimselerin seçilip atanması, ruhani kesim temsilcilerinin himaye edilmesi ve din ile ilgili işlerin onlara verilmesi idi. Sonuç olarak vezirlerin ülkenin idari ve adli

¹⁷⁸ Destarçe: Küçük mendil ya da küçük sarık

¹⁷⁹ Örnek ya da Ornek: Panayaktan yapılan bir tür kâhverengi kumaş.

¹⁸⁰ Zirâ = arşın

¹⁸¹ Bir tîr ibrişim kumaş

¹⁸² el-Mâzenderânî, s.241-244; Beyânî, s.183-184

¹⁸³ Nahçıvânî, Destûru'l-kâtib, II/92-93; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.109; Uzunçarşılı, Mecûhal, s.208-212; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XXXII; Beyânî, s.184

işlerinde sınırsız yetkilere sahip oldukları ve sultanlardan daha fazla rol oynadıklarını söylemek mümkündür.¹²⁴

3.4.2.2. Vezir Naibliği (Niyabet-i vezaret) (نیا بت و زارت): Adından da anlaşılacağı üzere vezirin vekili ve yardımcısı durumunda idi. Vezirin olmadığı zamanlarda ona vekalet eder, diğer zamanlarda ise onun yükünü hafifletmek için işleri kontrol ederek gerekli gördüklerini vezire aktarırdı. Divan ile ilgili işlere nezaret eder, gelir gider defterlerini ve tutulan kayıtları günlük olarak inceler, gelirlerin ve vergilerin girişini giderlerin çıkışını takip eder ve bunları vezire arz ederdi. Vezirlerde olduğu gibi adından da anlaşılacağı üzere vezirin yardımcısı durumunda olan naib-i vezirler de bilgi sahibi, tecrübeli ve kendisine güven duyulan devlet arkası arasından, sultan tarafından seçilir ve bir fermanla tayin edilirdi. Naib-i vezir aynı zamanda vezirin *Büyük Divan*'daki naibi durumunda idi. Atanması sırasında ülkenin her tarafına gönderilen yarığlarda ulus emirleri, tümen, hezare ve sede komutanları, hakimler, mutasarrıflar ve bitükçilerin *Büyük Divan*'ı ilgilendiren her konuda ilk önce vezir naibine başvurmaları onun onayını almadan hiçbir işe kalkışmamaları emredilirdi. Eyalet hakimleri onun bilgisi olmaksızın kendi bölgelerinde vergi memuru dahi görevlendiremezlerdi. Yıllık hesap defterlerinin bir nüshasını ona gönderirlerdi. Onun maaşı da yıllık olarak divan gelirlerinden ödenirdi.¹²⁵

3.4.2.3. Ülke Genel Hakemi (حاكم ممالك): "*Ülke Genel Hakemi*" ünvanını taşıyan bu görevli ülke idaresinde gerek remi gerekse de diğer konularda kurumlar ya da kişiler arasında çıkan ihtilafların halledilmesinden sorumlu idi. Nahcevani, ülke genel hakeminin görevlerini sayarken "*Hakim ile mahkum, amir ile memur, galip ile mağlup ve zalim ile mazlum arasındaki ihtilafları, şahısların durumuna göre şeriat ya da örf ve adet kanunlarına göre çözer*" demektedir.¹²⁶

Nahcevaninin ifadesinden ve adından da anlaşılacağı üzere gerek halk ile devlet görevlileri, gerekse de devlet görevlilerinin kendi aralarında çıkan ve mahkemelerde çözüme ulaşamayan bütün konularda bir tür hakemlik yapan *Ülke Genel Hakemi* aynı zamanda şeriat hükümleri ile örf ve adet kuralları arasında meydana gelebilecek ihtilaflarda da arabuluculuk yapma ve karar verme yetkisini taşıyordu.

Ülke Genel Hakemi sultan tarafından, tecrübeli, şeriat ve örf kurallarına iyi bilen dürüst ve tecrübeli kimseler arasından seçilir, yarığ çıkarılmak suretiyle atanırdı. Çıkarılan yarığlarda konumu ve makamı ne olursa olsun onun vereceği karara itiraz etme hakkının bulunmadığı, herkesin onun vereceği karara karşı saygılı olması ve ona baskı uygulamaması gerektiği belirtilirdi. Maaşı *Büyük Divan* gelirlerinden senede bir kez ve nakit olarak ödenirdi.¹²⁷

3.4.2.4. Divan Malları Emîni (صاحب جمعی اموال دیوان): Sultan tarafından güvenilir ve emin olduğu bilinen kimseler arasından seçilir ve bir yarığ ile atanırdı. *Büyük Divan*'a ait malların korunmasından sorumlu idi. Divandan bir berat gelmedikçe hiç

¹²⁴ Nahcevani, *Destûru'l-kütüb*, II/73-92; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I*", I/37-38; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.109-110; Spuler, *İran Moğolları*, s.307-310; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.208-213; Alizade, *Destûru'l-kütüb*, II/XXXII-XXXVIII; Yıldız, IX/82

¹²⁵ Nahcevani, *Destûru'l-kütüb*, II/122-125; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213; Alizade, *Destûru'l-kütüb*, II/XXXIII-XXXIX; Beyâni, s.136

¹²⁶ Nahcevani, *Destûru'l-kütüb*, II/114-115

¹²⁷ Nahcevani, *Destûru'l-kütüb*, II/115-117

kimseye hiçbir şey verme hakkına sahip değillerdi. Maaşları divan gelirlerinden yıllık olarak ve yarığda belirtilen miktar kadar ödenirdi.¹⁸⁸

3.4.2.5. Vilayetler Kalemiği: *Büyük Divan* tarafından bütün vilayetlere divan temsilcileri gönderilirdi. Bu temsilciler gönderildikleri bölgenin gelir ve giderlerini, emirlerin, vilayetlere gönderilen elçilerin ve diğer devlet görevlilerinin harcamalarına ve tahsisatlarını kontrol ederek bir deftere kaydedirdi. Bütün hakimler, kadılar ve vilayetteki müfettişlerin tamamı her gece iş bitiminden sonra kendi tuttukları defterlerini divan temsilcisine göstermek zorunda idiler. Bu temsilciler görevlendirildikleri bölgenin gelir ve giderleri ile ilgili olarak tuttukları defterleri yıl sonunda *Büyük Divana* gönderirlerdi. Bu dosyalar *Büyük Divanda* incelemeye tabi tutulduktan sonra arşivlenerek saklanırdı.¹⁸⁹

3.4.2.6. Tamğa (Gümrük) İdaresi (تاج): Tamğa hakimleri ziman, emanet veya mukataa usullerinden biri ile seçilip atanırdı. Bu idarenin görevlileri katipler, kayyumlar, ve tamğa memurları idi. Katipler alınan vergileri ve aynı şekilde tamğa harçlarını özel defterlere işlemekle, kayyumlar vergilendirilecek bir takım malların tahmini bedellerini belirlemekle, tamğa memurları ise şehir ve eyaletlerdeki muhtelif işyerleri, pazarlar, hatta meyhane ve haşhaşanelerin vergi ve haraçlarını toplamakla yükümlü idiler.¹⁹⁰ Celayirli devrinde bu kimselere "*Tamğaçi*" deniliyordu.¹⁹¹

3.4.2.7. Muhtesib (محتسب): *Büyük Divanda* görevi bir diğer meslek sahibi ise *Muhtesib* idi. *Büyük Divan*'dan çıkarılan bir yarığla tayin edilirdi. Her şehir ve eyalette muhtesip bulunurdu. Muhtesib o dönemde tedavülde olan ağırlık ve ölçü birimlerinin doğru bir şekilde kullanılmasına sağlamakla görevi idi. Satıcıların geçerli ölçü birimleri dışında kendilerine göre ölçü belirleme ve kullanmalarının önüne geçerdi. Haftada bir kez ticarethane sahipleri işyerlerinde kullandıkları ölçüleri Muhtesibin emrindeki görevlilerle ona gönderirler, o bunların gerçek ölçülere uyup uymadığını tespit ederdi. Bu şekilde halkın satıcılar tarafından kandırılmasının önüne geçerdi.¹⁹²

3.4.2.8. Defterler: *Büyük divanın* önemli teşkilatlarından biri Defterler ve Senetler Dairesi (Idare-i Defatir ve Esnad) idi. Deneyimli ve eğitilmiş münşiler ve katiplerin görev yaptığı bu bölümde devletin bütün gelir ve giderleri her biri ayrı formlara ve özelliklere sahip muhtelif defterlere özel yöntemlerle işlenirdi. Bu defterler ihtiyaç duyulduğunda incelenebilmesi için her zaman hazır halde olması gerekiyordu.¹⁹³

3.4.2.9. Divan Askeri Teşkilatı: Ordudan bağımsız ve büyük divana bağlı olarak oluşturulan askeri teşkilat oldukça geniş ve güçlü bir teşkilata sahipti ve büyük divanın bir şubesi sayılırdı. Etki alanları çok genişti ve devlete bağlı idarelerde bu birimden birer kişi görev yapardı. Divan Askeri Teşkilatında görev yapan önemli makam sahipleri şunlardır.

3.4.2.9.1. Şahnelik (شهنکی): Şehir ve eyaletlerin iç güvenlik sorumlusu şahne idi. Görevi, emri altındaki çok saydaki görevlinin yardımı ile kendi sahasındaki

¹⁸⁸ Nahcervâni, *Destûru'l-kâtib*, II/163

¹⁸⁹ Nahcervâni, *Destûru'l-kâtib*, II/164-165; Beyâni, s.187

¹⁹⁰ Nahcervâni, *Destûru'l-kâtib*, II/138-139; el-Mâzenderâni, s.176; Fernuh, III/342

¹⁹¹ Mustevîl, *Zeyl-i Târih-i Gazide*, s.99; Âbrû, *zeyl*, s.257-258; Fasih-i Havâfi, III/113; Mirhând, V/582-583; Hândmir, *Habâbu's-siyer*, III/245; el-Bağdâdi, *Gulşen-i Hülefa*, vr.124-125; Howarth, III/657-658; Âzzîvi, II/156-157

¹⁹² Nahcervâni, *Destûru'l-kâtib*, II/224-227; Beyâni, s.189-190; Pakalın, III/305

¹⁹³ Nahcervâni, *Destûru'l-kâtib*, II/73-92; Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/XXXII-XXXVIII;

kanunsuzluk ve düzensizliğe izin vermemek, adli suçları ilgilendiren konularda suçluları tespit etmek, baskı veya başka yollarla hakları gaspedilen kimselerin durumlarını araştırmak suretiyle, haksızlığa uğrayanların haklarını kendilerine geri vermek idi. Sultan tarafından güvenilir, iş bilir, adil ve itibar sahibi kimseler arasından seçilerek yarlığ çıkarılmak suretiyle atanırlardı.¹⁹⁴

3.4.2.9.2. Bekçiler Emiri (Emaret-i Ases): Geceleri şehir ve pazar yerlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla bir *Ases Teşkilatı* oluşturulurdu. Bu sistem Osmanlılar'da da aynı şekliyle mevcuttu. Büyük Divan tarafından atanan Bekçiler Emiri'nin (*Emir-i Ases*) emrindeki görevliler, geceleyin şehrin pazar, cadde ve diğer bölgelerinde dolaşarak sarhoş, hırsız ve başıbozuk kimselerin başkalarına zarar vermelerini, halkın ev ve işyerlerini soymalarını ve gasp gibi kanunsuz işleri gerçekleştirmelerini engellerlerdi. Bu tür kimseleri ya da şüpheli birini yakaladıkları zaman Bekçiler Emiri'nin bulunduğu karargaha götürürlerdi. Bekçiler Emiri bu şahsı sorgulayarak suçlu bulması halinde kadriya teslim ederdi. Bekçiler Emiri'nin ve emrindeki görevlilerin maaşlarını görevli olduğu bölgenin halkı karşılardı. Halk ve mahalli yetkililer Bekçiler Emiri'ni ilgilendiren konularda onunla işbirliği yapmak ve onun emirlerini uygulamak zorunda idiler.¹⁹⁵

3.4.2.9.3. Bularğuçi (بلارغوچی): "*Bularğu*" Moğol örfünde, kayıp ya da sahihsiz ğulam, cariye ve hayvan anlamına gelmektedir.¹⁹⁶

Bularğuçiler, *Büyük Divan* tarafından tayin edilirler ve ordunun göçü esnasında kendi emrindeki kimselerle yurtların etrafında dolaşarak başıboş kalmış ya da kaybolmuş olan ğulam, cariye ve hayvanları kendi karargahına götürürler ya da başkaları bulursa getirerek Bularğuçilere teslim ederlerdi. Bu kayıplar karargahta korunur sahipleri gelerek o ğulam, cariye ya da hayvanın kendisine ait olduğunu ispat edebilirse kendilerine teslim edilirdi. Ordugahta başkalarının tanıyarak rahatça bulabilmeleri için *Bularğuçilerin* yurtlarına özel bir işaret konurdu. Bularğuçilerin ve emrinde çalışan görevlilerin maaşları *Büyük Divan* tarafından yılda bir kez ödenmek şartı ile karşılanır ve divanın gelir gider defterlerine işlenirdi.¹⁹⁷

3.4.2.10. *Büyük Divanın Gelirleri*:

3.4.2.10.1. *Eyalet Vergi Gelirleri*: *Büyük divan* çok büyük ve geniş teşkilatı ve çok sayıdaki çalışana ile gelirleri ve aynı oranda giderleri fazla olan bir teşkilat idi. Gelirlerinin büyük bir kısmını eyalet ve şehirlerden gelen vergi gelirleri teşkil ederdi. Eyalet ve şehir hakimleri her yıl kendi sorumluluk sahasından elde ettikleri gelirlerin bir kısmını büyük divana göndermekle yükümlü idiler.

Bu şehir ve eyaletlerden gerek nakit gerekse de mal olarak gönderilen vergiler çok büyük meblağlar oluştururdu. Örneğin *Büyük Şeyh Hasan*'ın saltanatı döneminde Celayirli hakimiyeti altında olan ve Bacsera, Bakube, Numanıyye, Hülle, Vasıt, Basra, Bağdad, Havize, Nəcəf ve Kerbela şehirlerini kapsayan Irak-ı Arab Eyaleti'nden 750/1349 yılında *Büyük Divan*'a gönderilen vergi gelirleri, toplam 2.500.000 dinar, Mardia, Erbil, Musul, Cezire, R'esa'l-ayna, Sincar ve Hararan şehirlerini kapsayan Diyarbekir eyaletinin vergi gelirleri ise 3.400.000 dinardı. El-Mâzenderâni, bu devrede Emir Eretma tarafından idare edilen ve *Büyük Şeyh*

¹⁹⁴ Nahclevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/35-39; Spuler, *İran Moğolları*, s.303-304; Beyâni, s.189

¹⁹⁵ Nahclevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/157-158; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.213; Beyâni, s.189; Pakalın, I/93

¹⁹⁶ Nahclevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/67; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.230

¹⁹⁷ Nahclevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/67-72; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.230-231

Hasan'a bağı olan Rum (Anadolu) eyaletinin Büyük Divan'a gönderdiği vergi gelirini de 300.000 dinar olarak kaydetmiştir¹⁹⁸

3.4.2.10.2. Tamğa Vergisi Gelirleri (موايد طمغا): Büyük Divanın bu eyaletlerden gönderilen gelir vergileri dışındaki diğer bir gelir kaynağını ise *Tamğa* ya da bugünkü adı ile gümrük vergileri oluşturuyordu.

Yine el-Mâzenderâni'nin kaydına göre 750/1349 yılında Celayirli hakimiyeti altındaki bölgelerden ve bağı eyaletlerden toplanan ve Büyük Divan'a gönderilen tamğa vergisi miktarı 2.270.000 dinar, posta gelirleri 90.000 dinar, büyük divana ait mülklerden elde edilen gelir ise 50.000 dinar tutarında idi.

Büyük divanın elde ettiği bu gelirler Büyük Divan hazinelerinde toplanır ve divan katipleri tarafından nakit veya mal cinsinden gelen her şey kaydedilirdi. Bu defterler yıl sonunda yeniden özel amaçlı başka defterlere geçirilir günlük ve aylık hesaplar ayrı ayrı ve dikkatle tutulurdu. Büyük Divan'ın gelirleri kadar giderleri de çoktu. Bu şekilde toplanan vergiler muhtelif şekillerde harcamırdı. Büyük Divan harcamalarının önemli bir kısmını maaşlar oluşturuyordu. Vergi memurları, Adalet, din ve eğitim ile ilgili kurumlarda çalışan görevlilerin maaşları bu divan tarafından ödeniyordu. Aynı şekilde Sosyal hizmetler ve hayır işleri için de büyük harcamalarda bulunuyordu.¹⁹⁹

3.4.2.11. Maaşlar: Nahcevani'nin verdiği bilgilere göre Celayirli Devleti'nde devlet tarafından ödenen maaşları üç gruba ayırmak mümkündür.

İlk grup maaşlar, geçmişte yaptığı faydalı hizmetler karşılığında kişilere sultan tarafından bağışlanan nakit para ya da mülk cinsinden yapılan ödemelerdi. Bunlara "*in'âm*" ve "*ihsan*" denirdi. Ancak bu ödemeler sadece geçmişte faydalı hizmetlerde bulunan kimselere yapılmıyordu. Sultan tarafından ihtiyaç sahibi şeyhler, sufiler ve onların müritleri için de bu tür maaşlar bağlanabiliyordu. Bu ödemeler padişah tarafından çıkarılan Altun Tamğalı yarığlarla tahsis edilir ve yarığda belirtilen miktar yıllık olarak ödenirdi. Bu tahsisatlar türlü şekiller ve adlar altında verilir ve divan katipleri tarafından düzenli olarak gelir gider defterlerine işlenirdi.²⁰⁰

3.4.2.11.1. Edrar (ادرار): Edrar padişahların bir devlet görevlisine ya da dini bir şahsiyete bağışladıkları, onun ölümünden sonra da oğul ve torunlarına ebediyen verilen ve divan gelirlerinden nakit olarak ödenen maaş veya bir mülkün geliri idi.

3.4.2.11.2. Mukassa (مقاسه): Mukassa ise bir hizmet karşılığında veya sultanın takdir etmesi ile bir kimseye nakit yerine bir mülkün gelirlerinin ebediyen temlik etmesi idi. Mukassa da kişinin ölümünden sonra onun çocuk ve torunlarına miras olarak geçirdi.

3.4.2.11.3. Edrar ile mukassa (ادرار بمقاسه): Bu türde ise bir köy ya da mahallin önceden belirlemiş gelirleri hesap edilmek suretiyle ödenirdi. Sultan tarafından çıkarılan yarığda belirtilen mahallin gelirleri ebediyen bu kişi ya da kişilere veya bir vakfa ve şahsın ölümünden sonra da onun varislerine tahsis edilirdi. Bazen de bir köy ya da bölgenin gelirlerinin tamamı değil de bir kısmı bir kimseye tahsis edilirdi. Bu türde de sultan tarafından çıkarılan yarığdaki bölge gelirlerinin yine yarığda tayin edilmiş olan miktarı, kişi hayatta olduğu sürece ve ardından onun varislerine

¹⁹⁸ el-Mâzenderâni, s.158-162; Beyâni, s.190-192

¹⁹⁹ el-Mâzenderâni, s.61-64, 241; Beyâni, s.192-194

²⁰⁰ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/260-272; Uzınçarşılı, Medhal, s.241-242; Beyâni, s.213-215

ebediyen tahsis edilirdi. ve o bölgenin hakimleri ve diğer idarecileri bu yarığda belirtilen hükümlerin korunmasını sağlamakla mükellef idiler. Yeni tahta çıkan sultanlar tahta oturduktan sonra yeni bir yarığ çıkarmak suretiyle bu ödemeleri devam ettirirlerdi.²⁰¹

Edrar ile mukassaya örnek olarak Sultan Uveys Bahadır Han'ın Şeyh Sadreddin Erdebili'nin dergahına bağlı müritleri adına çıkardığı yarığdır.

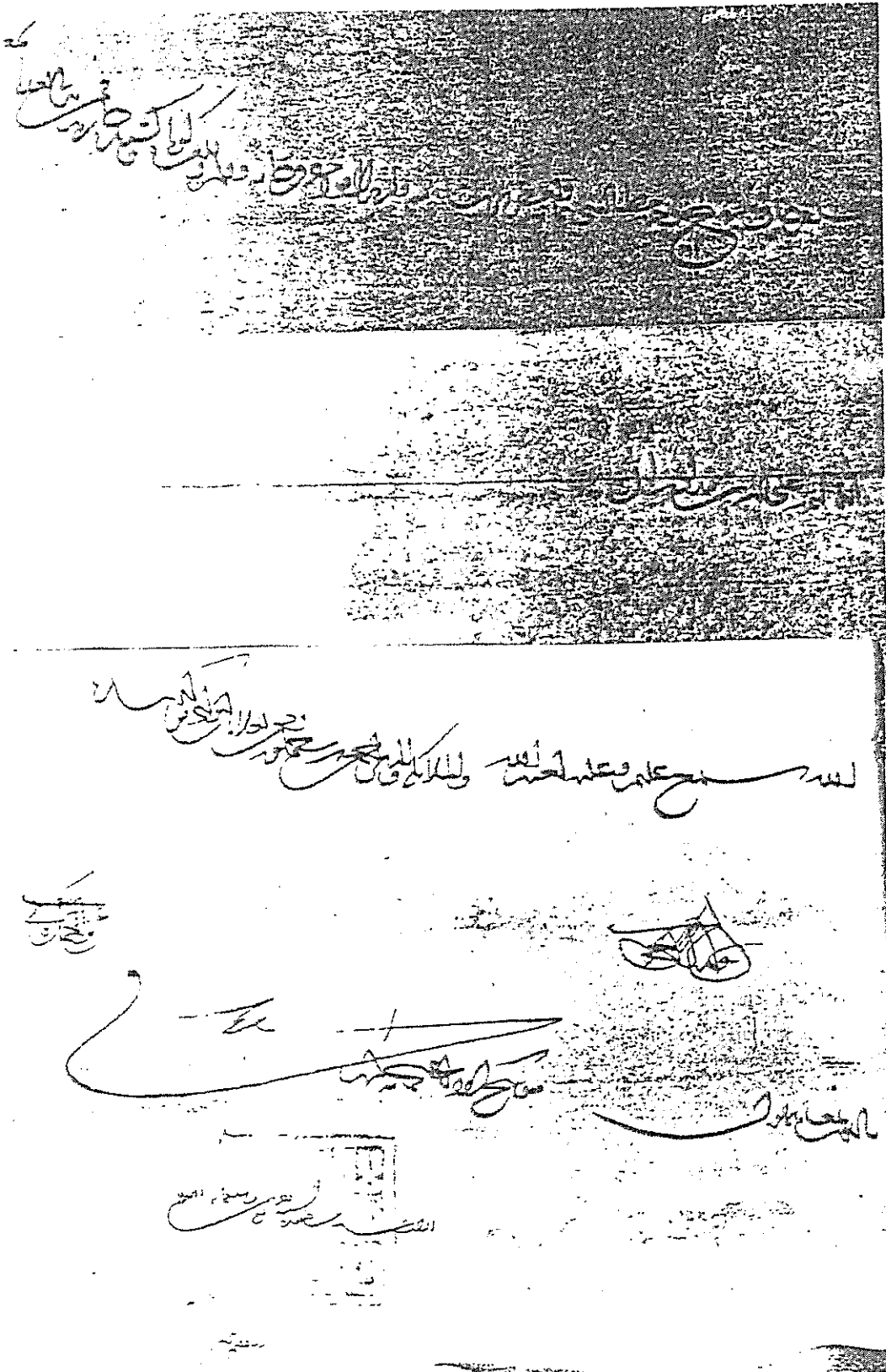
²⁰¹ Naḥcevanî, Destûru'l-kâtib, II/260-272; Hânâbâ Beyânî, Zeyl-i Târîh-i Reşîdî, s.305; Uzunçarşılı, Medhal, s.243; Togan, Giriş, s.291-294; Hermann-Doerfer, "Ein Persich-Mongolischer Erlass", CAJ, IX/1-2, s.119-22; Âyetî, s.375; Beyânî, s.213-215

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
والعقب الطيبين الطاهرين
السلامة والبركات

والعقب الطيبين الطاهرين
السلامة والبركات
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
والعقب الطيبين الطاهرين
السلامة والبركات

Sultan Uveys'in Fermanının Farsça bölümü²⁰²

²⁰² Hermann-Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass", CAJ, IXIX/1-2

مصلحتن و مسکن و مستقر و مستور

مستور و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

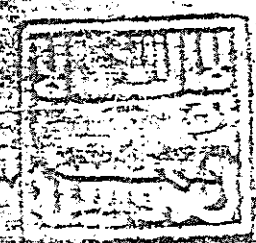
مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

مصلحتن و مستقر و مستور

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

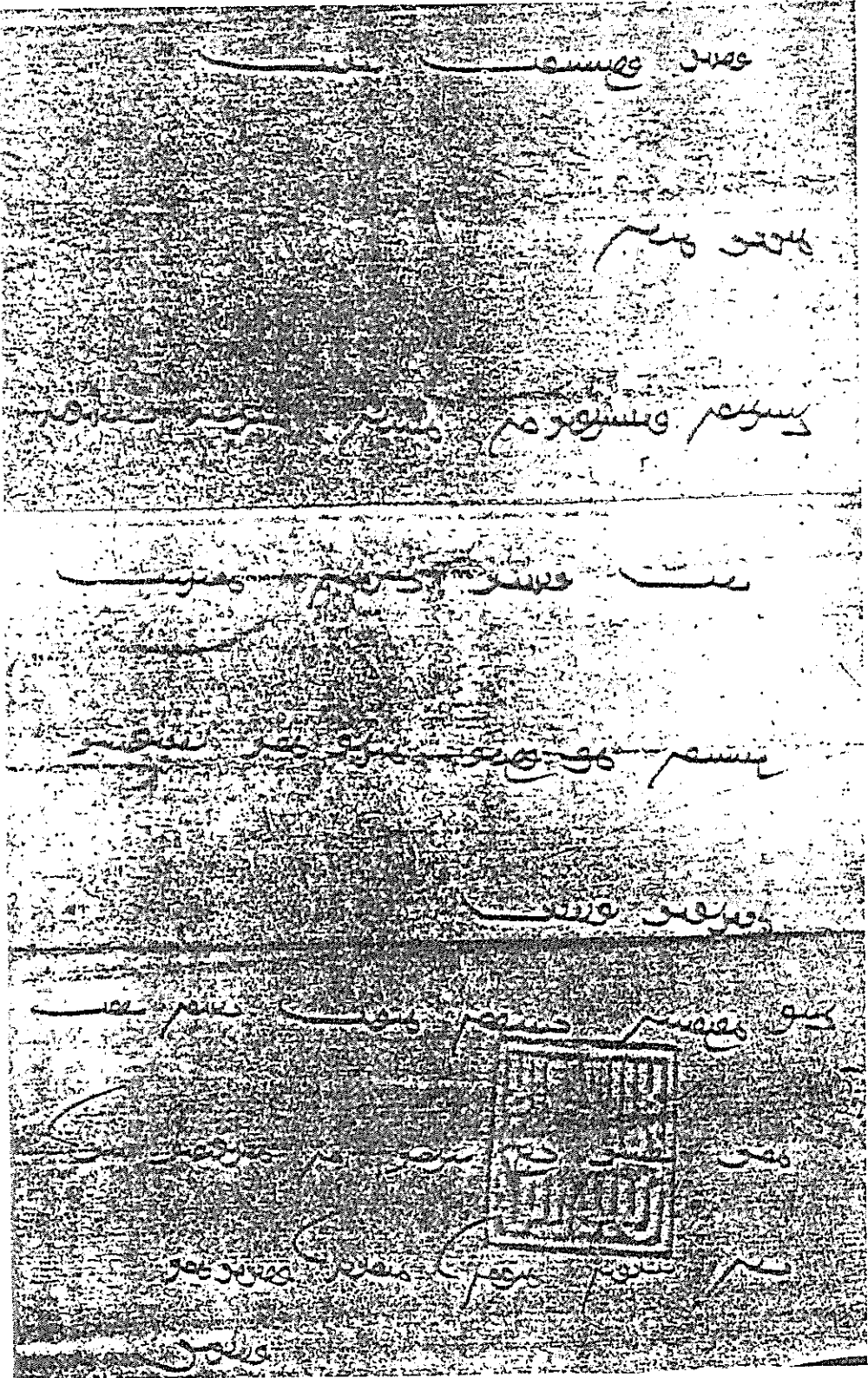
بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

بعضی کس مولیٰ بود
بعضی کس مولیٰ بود

Sultan Uveys'in fermanının Uygurca bölümü²⁰³

²⁰³ Hermann-Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass", CAJ, IXIX/1-2

Ferman metni:

التون تمغلي ممالك ده شاد يار خانبلي تعلق دارد

معز الدين اويس ...²⁰⁴ (Tuğra)

صحيح

اثبت وله الحمد اثبت وله المغفرة اثبت وله الشكر

حکام و نواب و متصرفان و بتکچیان خانبلی بداندند که هر سال از مال و متوجهات انجا مبلغ ۲ [X] ۵ نینلر یکن هزار نینلر بر سییل افرار بنام مریدان شیخ الاسلام شیخ صدر الملة و الدین که بوقفیت زاویه متبرک تعلق دارد مجری و مقرر استو بد فاطر برامده و دران باب همان که التماس حکمی کرده اند. بدان سبب حکم یرلیغ بالتون تمغا ضمن بنفاد پیوست تا بر قرار بموجبی که مجری و مقرر بوده مجری د اند و سال بسالی بر قرار معهود بمتوجه نیه شاقییار مقاصصه دانسته تغییر تبیل بدان راه ند هند و از شایبه و تنقیص و تنقیص مصون و محروس نمایند هر سال بتجدید احکام و گواهی نطلبند و بیافته جاری المة قنلعة نمایند و این عارفه را در باره اتنن افراری مدام مستمر و انحصاری مستقر دانسته بییچ وجه مطالبتی ننمایند و تعرض نرسلند و از مال خود مفروز ناندند و قلم و قدم کرتاد و کشیده دارند فمن بدله بعد ما سمعه فا نما ائمه علی الذین یبدلونہ ان الله سمیع علیم وعلیه لعنته الله و الملائكة و الناس لجمعین برین جمله روند و چون بعلامت نیوانی موکد شده

اثبت وله ... اثبت وله

بالتون تمغا همایون موشح گرند اعتقاد نمایند کتب فی

تسع و خمسين و سبعة الهلالیه

رب لخم بالخير

Altun Tamğa
(Kare biçiminde yazılmış
Kûfi hat ile)

لا اله الا الله

محمد

رسول الله

Tercümesi:

Saltanat (Humayunî) Altun Tamğa ile

Muizzü'd-dîn Üveys...

Sahih...

Ḥanbelî'nin Şacıyar köyü ile alakalıdır.

²⁰⁴ Nokta ile gösterilen yerler silinmiş durumdadır.

Ona hamdolsun karara bağlandı. O affedenâr karara bağlandı. Şükür onun içindir karara bağlandı.

Hâmbeli hakim, naib, mutasarrıf ve bitikçileri bileler ki oranın mal ve gelirlerinden 2x500 [iki kez 500] dinar olmak üzere, toplam 1000 dinar meblağın edrar yoluyla bereketli zaviyelerinin vakfına ait ve Şeyhulislam Şeyh Sadru'l-millet ve 'd-dîn'in müritlerinin adına olağı hüküm kararlaştırılmış ve icraya konulmuş olup defterlere de kaydedilmiştir. Ve aynı bu konuda daha önceden verilmiş bir hüküm olduğundan sebeple altın tamğalı bu hüküm sadır oldu ki daha önce cari ve kararlaştırılmış[mukarrer] olan hükümün cari olduğunu bilsinler ve yıl yıl Şadyar köyünün gelirlerini dikkate alarak taahhüt edilen miktarı mukassa olarak kabul edip, herhangi bir değişikliğe mahal vermesinler ve zaibesiz, saf ve şeffaf bir şekilde davranıp her yıl[yeniden] hüküm ve senet istemesinler ve adet olduğu üzere ellerine geçene kanaat etsinler. Onlar hakkındaki bu bildirim daimi bir edrar ve mukarrer bir nimet bilip hiçbir şekilde onlardan bir şey istemesinler. [onların mallarına] el uzatmasınlar. Kendilerine tahsis edilmiş olanlardan kabul etsinler. Az ya da çok yazmasın ya da eksik veya fazla davranmasınlar. Kim bu [hükümü] dnyuktan sonra bunları değiştirirse günahı değiştirinin üzerinedir. "Allah işitendir en iyi bilendir. Bu hükümleri değiştirene de Allahın, meleklerin ve insanların tümünün laneti üzerine olsun." cümlesi üzerine hareket etsinler ve divanı alametlerle tekid edildiğinden ve saltanat altın tamğası ile mühürlendiğinden itimad etsinler. 779 hicri kameride yazıldı. Allah hayırla sonuçlandırsın.

(Altın Tamğa)
La ilahe illallah
Muhammedun
Resulullah

1970 yılında Erdebil'de bulunan ve 779 h.k tarihinde Sultan Uveys tarafından çıkarılan bu yarığ 4 adet parçanın alt alta birbirine eklenmesi suretiyle elde edilen 22x146 cm ebatındaki bir kağıt varak üzerine Divanı Hat ile yazılmıştır. Ferman önyüzde 13 satır halinde Farsça, arka yüzde ise 31 satır halinde Moğolca olarak yazılmıştır. Fermanın üst kısmında ortada Sultan Uveys Bahadır Han'a ait bir tuğra bulunmaktadır. Farsça kısmında satırlar arasında yaklaşık olarak 10 cm'lik boşluklar bulunmaktadır. Yarığın Moğolca kısmındaki bazı bölümler altın suyu mürekkebi, Farsça kısmı ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Farsça bölüm iki, Moğolca bölüm ise üç adet altamğa ile mühürlenmiştir.²⁰⁵

3.4.2.11.4. Maişet (میشته): Maişet de sultan tarafından Altın Tamğalı yarığla bir kimseye tahsis edilen maaş idi. Diğerlerinden farkı ise kendisine maaş tahsis edilen kimsenin hayatta olduğu sürece verilmesi ve onun ölümünden sonra kesilmesi idi. Maişet de iki şekilde ödeniyordu. Birincisi kişiye divan gelirlerinden her yıl nakit olarak para ödenmesi idi. Buna maişet deniyordu. Bir bölgenin gelirlerinin tamamı ya da bir kısmının bir kimseye tahsisi edilmesine ise mukassa yolu ile maişet deniyordu. Bu yöntemde de o kişinin ölümünden sonra kesilmesi esas idi.²⁰⁶

²⁰⁵ Hermann-Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass", CAJ, DIX/1-2, s.1-3

²⁰⁶ Nahşevâni, Destûru'l-kütüb, II/260-272; Uzınçarşılı, Medhal, s.243; Togan, Giriş, s.291-294; Hermann-Doerfer, "Ein Persisch-Mongolischer Erlass", CAJ, DIX/1-2, s.1-4; Beyâni, s.213-215

3.4.2.11.5. *Mersumat* (مرسومات): Mersum'un anlamını Nahcevani şu şekilde yapmıştır.

"مرسوم وجهی را گویند که از دیوان بکسی دهند بر عوض خدمتی که مباشر آن باشد و آن وجه

سالانه بود چون آنکس ترک آن خدمت کند مستحق استیفا آن مرسوم نباشد...²⁰⁷

"Mersum bir kimseye gerçekleştirdiği bir hizmet karşılığında divan tarafından yapılan ödemedir. Bu ödeme yıllık olur ve o kimse o hizmeti terkettiğinde o mersumdan istifade etme hakkına sahip değildir."

Nahcevani'nin tarifinden de anlaşılacağı üzere *mersumlar* yukarıda bahsedilen şekillerin aksine devlet adına çalışan ve yaptıkları bir hizmete karşılık yapılan ödemelerdi. Vezir, naib-i vezir ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin maaşları da mersum olarak adlandırılıyordu. Merkezde çalışan ya da merkez tarafından görevlendirilen devlet görevlilerinin maaşları genellikle *Büyük Divan*'ın gelirlerinden ödeniyordu. Ancak diğer divanlara bağlı olarak çalışan görevliler maaşlarını kendi divanlarından alıyorlardı. Genel olarak her görevli maaşını bulunduğu eyalet veya şehirden alırdı. Ancak bazen idari teşkilattaki aksaklıklar nedeni ile başka bir yere ya da merkeze giderek almak zorunda olduğu zamanlar da olurdu. Mersumlar, yani bugünkü anlamıyla maaşlar, sultan tarafından çıkarılan Aitun Tamğalı yarığlarda belirtilen miktara göre yılda bir kez nakit para olarak ödendiği gibi bir arazinin ya da mülkün gelirlerinin bir kimseye tahsis edilmesi şekli ile mal ya da mülk verilmek suretiyle de ödenebiliyordu. Bu maaşların sultan, şehzadeler ve diğer saltanat hanedanı üyesi kimselerin emrinde çalışanlarına, vezir, hakim ve bunun gibi yüksek meslek sahibi kimselere ödenen mal ya da paraya *ıtlak* (نظر), diğer devlet görevlileri için ödenen mal ya da para cinsinden maaşa ise *mukarrerî* (مذرری) deniliyordu.²⁰⁸

3.4.2.11.6. *İktalar* (اقتالات): Eyalet ve şehirlerin hükümetine görevlendirilen emirlerin ve ordu komutanlarının seçilmesi ve tayin edilmeleri sultan tarafından gerçekleştirilirdi. Bu emirlerin ve komutanların maaşları veya harcamaları da sultanın emri ile büyük divan tarafından karşılanırdı. Bu ise *ikta* denilen bir sistem dahilinde gerçekleştirilirdi. İlhanlılardan önce Selçuklular zamanında da kullanılan bu yöntem özellikle Gazan Han'dan itibaren İlhanlılarda da oldukça fazla ve yaygın bir şekilde riayet etmişlerdir.²⁰⁹

Nahcevani, *iktanın* tarifini şu şekilde yapmıştır: "*İktâ müstevfilerin örfünde padişahın emirlere ve askerlere divan tarafından kararlaştırılan ve icraya koyulan oranda, onların ihtiyaçlarını karşılamaları ve [bu ihtiyaçları nedeni ile] divana başvurmalarını için divan mülklerinden bir bölgenin gelirlerini bağışlaması ve onların bu gelirlerden yıl yıl istifade etmeleridir. Luğat anlamı ise Sultan tarafından verilen şeydir. Luğat anlamı da istilahi anlamı gibidir.*"²¹⁰

²⁰⁷ Nahcevani, *Destûru'l-kâtib*, II/272

²⁰⁸ Nahcevani, *Destûru'l-kâtib*, II/272-274; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/37-38; Beyâni, s.198-199,213

²⁰⁹ Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/39; Lambton, *Landlord And Peasant In Persia*, s.135-136; Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/XIX-XX; Smith, *Hürûc u Ürûc*, s.227; Fâiki, *Azerbaycan*, I/424

²¹⁰ Nahcevani, *Destûru'l-kâtib*, II/43

Bahsedildiği üzere ülkenin her köşesinde *Büyük Divan*'a ait geniş tarım alanları, kervansaraylar ve dükkanlar gibi gelir getiren emlak, bağ ve bahçeler vardı. Bu mülkler ve arazilerin gelirleri her vilayet ve şehirde bulunan hakim veya üst rütbeli ordu komutanlarına bırakılır ve onların maaşlarını ve diğer harcamalarını buradan karşılamaları sağlanırdı. Halktan alınacak vergiler bu kimseler tarafından *Büyük Divan* yerine iktâ sahiplerine verilir, bu şekilde askerler ve hakimler *Büyük Divan* ile halk arasında köprü görevi üstlenirlerdi. Bu sistemin adına iktâ denirdi. Bu sistemin *İktâ Defterleri* denilen özel defterleri bulunurdu. Bu defterlerde bütün iktâ toprakları, şartları, iktâ sahiplerinin ve bu topraklarda yaşayan halkın hukukken uyması gereken kurallar ve iktâ olarak verilen bölgenin kalkınmışlık ve bayındırlık durumu kaydedilirdi.

Usulen mezzarlar ve köyler ve diğer mülkler içinde yaşayan köylüler ile birlikte iktâ olarak verilir. Bu köylüler hiç bir şekilde yaşadıkları köyleri terk edemezlerdi. Hatta iki köy veya mülkün iktâ olarak verildiği iktâ sahipleri dahi bir köylüyü kendi mülkiyeti altındaki diğer bir köye gönderme hakkına sahip değildi.²¹¹

İktâlar zincirleme bir şekilde aşağıya doğru zincirleme bir şekilde bölüştürülebilirdi. Yani kendisine bir köy ya da mezra iktâ edilen bir tümen komutanı kendi iktâsını bezare komutanlarına (binbaş) bezare komutanları da sedeh komutanlarına (yüzbaş) ve daha alt rütbe sahiplerine bölüştürür ve herkesin hissesi bir deftere kaydedilerek bir nüshası *Büyük Divan*'a gönderilmek suretiyle merkeze bildirilirdi. Diğer nüshası ise iktâ sahibinde kalırdı. Hiç kimsenin kendi iktâsını bir başkasına satma veya devretme hakkı yoktu. Bu arazilere divan tarafından vergi tahakkuk ettirilmiyordu. Bu iktâ sahiplerinin tek mükellefiyeti her yıl saray anbarlarına 50 "Tebriç Meni" ölçüsünde buğday göndermekti.²¹²

İktâ sahipleri kendilerine verilen bu bölgelerden elde ettikleri gelirleri asker beslemek, savaş zamanlarında ihtiyaç duyulabilecek silah ve malzemeleri tedarik etmek için kullanıyorlardı. Ayrıca iktâ sahipleri bu bölgeleri mamur etmek ve gelirlerini artırmak zorunda idiler.²¹³

İktâ sistemi ile devlet, ordu için sürekli olarak asker beslemek zorunda kalmıyor bu iktâ sahiplerinin beslediği askerler her istenilen an savaş için hazır bulunuyorlardı. İktâ sahiplerinin savaş zamanlarında ihtiyaç duyulması halinde derhal askerlerini toplayarak istenilen bölgeye gitmeleri gerekiyordu.²¹⁴

درین وقت چون سلیمان بهادر را جهت ملازمت چریک منصور طلب داشتیم بواسطه عدم استعداد
از نا رسیدن وجوه مرسوم امتناع نمود چون از اصحاب دیوان تفحص رفت تصدیق سفن او کردند

²¹¹ Nahçevâni, Destûru'l-kâtib, II/48-49; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", 1/38-39; Uzunçarşılı, Medhal, s.237; Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.186-187; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XX-XXI; Beyâni, s.133-134; Fâiki, Azerbaycan, I/424

²¹² Nahçevâni, Destûru'l-kâtib, II/48-49; Uzunçarşılı, Medhal, s.239; Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.186; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XX-XXI; Beyâni, s.133-134; Smith, Hüruc u Üruc, s.227-228

²¹³ Nahçevâni, Destûru'l-kâtib, II/47-50; Beyâni, s.134; Fâiki, Azerbaycan, I/424

²¹⁴ Nahçevâni, Destûru'l-kâtib, II/46-48; Beyâni, s.134

سلوم شده که سبب توقف او عدم استطاعت و استعداد است. و از بروات بیوانی با وجود کثرت ارباب حوالات کسر احوال او منجر نمی گردند. بالضروره فلان موضع را از اعمار فلان ولایت بوجه اطلاع او مقرر گردانیدیم تا آن را معمر و مزروع داشته محصورات مزروعی و متوجهات بیوانی را بوجه جلوگیری خود و موجب لشکر یلین که در اهتمام دارد مستغرق گردند و سال بمسال از آنجا تصرف نموده از ملازمت باز نمانند. بدان سبب این حکم نفلذ یافت تا از ابتدای سال حکم و متصرفان آنجا این موضع را از مدال و اهتمام خود و جمع ولایات مفروز و موضوع بانسته بیبج وجه از وجوه بر آنجا تنویسند و حوالت نکنند و محصل نفرستند و قلم و قدم کوتاه و کشیده بارند و با تصرف گماشتگان و معتمدان سلیمان بیاندر در گزارند و ایشان را متصرف آنجا بانند ایلچیلین و نوکران خلصه بی حکم از آنجا اولاغ و علوقه و سائر اخراجات نطلبند و مزاحم نشوند. او نیز باید که رعایا و مزارعان را مستظهر گردانیده بزینت از متوجهات بیوانی که قانون مقرر شده باشد یا یا یشان خطایی نکند و متصرفان را استعمال داده با وطن مالوف ارد و بعسارت و زراعت مشغول گرداند و هیچ نفریده را حمایت نکند و مانع و مزاحم نگردد.

215

“ Bu zamanda Süleyman Bahadır'dan muzaffer ordü için yardım talebinde bulunduk. [Ancak] mersumatın ulaşmaması nedeni ile bu işten imtina etti. Divan sahibi tarafından yapılan araştırmada onun sözleri teyid edildi. Anlaşıldı ki onun gelmemesinin sebebi imkansızlıktır. Ve divan beratlarının çokluğu nedeni ile onun talebi karşılanamamıştır. [Bu nedenle] Zarureten filan vilayetin filan bölgesini iktâ olarak ona verdik. Ta ki o bölgeyi mamur hale getirsin, ziraatini artırsın ve divana ait ürûn ve gelirlerini kendisinin ve emrindeki askerlerin ihtiyaçları için toplasın. Ve yıl yıl orada istifade ederek hizmetkarlık vazifelerini geri getirmekten geri kalmasın. Bu sebeple bu hüküm sadır oldu ki bu yılın başından itibaren o bölgenin hakim ve mutasarrıfları orasını onun bilsin ve hiç bir ad altında vergi yazmasın ve mükellefiyet yüklemesinler. Muhassul göndermesinler. Süleyman Bahadır ve onun görevlileri ile tartışmaya girmesin ve onu oranın sahibi bilsinler. Özel elçiler ve nökerler hüküm olmaksızın onlardan ulak, ulufe ve sair şeyleri talep etmesinler. O da reyâyayı gözetmek ve divan tarafından belirlenmiş olandan fazlasını talep etmemek, mutasarrıfları görevlendirerek [kaçkın köylüleri] eski vatanlarına geri dönmelerini ve imaret ve ziraat ile meşgul olmalarını temin etmek, hiçbir yarattığı himaye etmemek ve onlara zarar vermemek mecburiyetindedir.”

3.4.2.11.7. Suyurğal (سیورغال): Yukanda bahsedilen maaş türleri ve iktalar dışında İlhanlılar devrinde olduğu gibi Celayirîler devrinde de suyurğal adı verilen bir başka yöntem daha bulunuyordu. “İnâm” da denilen *Suyurğal* daha çok maaş olarak sultan tarafından bir kimseye bağışlanan ve çoğunlukla o şahsın ricası ile vergilerden muaf tutulan arazi ya da arazi geliri anlamına geliyordu. Bazen bir şehir ya da bir eyalet suyurğal adı ile bir şehzade ya da şahsiyete veriliirdi. Bu durumda bu topraklardan elde edilen ve daha önce sultanın hazinesine ödenen gelir ve vergiler suyurğal sahibine verilmeye başlanıyordu. Bu şahıs genellikle kendisine suyurğal olarak verilen şehir ya da eyalete gider ve kendi mülkünün başında merkezi hükümetin müdahalelerinden uzak olarak hükümetle meşgul olurdu. Ana hatları ile iktâ

²¹⁵ Nahçırvani, Destûru'l-kâtib, II/51-52

sistemine benzerdi. İktadan en önemli farkı suyuğal sahibinin kendisine verilen suyuğali bir başkasına satma, bağışlama veya devretme hakkının olması ve babadan oğula geçmesi idi. Suyuğal sahibi kendi bölgesindeki bir şahsın ya da arazisinin vergilerini almama hakkına da sahipti. Yani suyuğal, verilen kimsenin malı idi ve o suyuğal üzerindeki bütün haklar sahibinin tasarrufunda bulunuyordu.²¹⁶

Denildiği üzere Suyuğal ileri gelenlerden birine ya da hanedan üyesi bir şehzadeye de verilebiliyordu. Sultan Ahmed Celayir'in günümüze ulaşan ve şehzadeliği sırasında çıkardığı yarığdan²¹⁷ anlaşıldığı üzere kendisine Suyuğal verilen şehzadenin kendi sorumluluk sahası ile ilgili olan konularda yarığ çıkarma ve kendi mührünü basma yetkisi de bulunuyordu.²¹⁸

3.4.2.12.Hakimler ve Eyaletlerin İdaresi: Celayiroğulları Devleti'nin topraklarını ve hakimiyet alanlarını genel anlamda iki kısma ayırmak mümkündür.

- 1- Kendi iç işlerinde bağımsız olan ancak merkeze tabi olan eyaletler.
- 2- Doğrudan mekezi hükümetin kontrolü altında olan eyaletler.

Birinci gruba dahil olan eyaletler Şirvan, Gilan, Mazenderan, Diyarbekir ve Rum eyaletleri idi. Bu eyaletlere Sultan Uveys Bahadır Han devrinde bir süreliğine Fars eyaleti de dahil edilmişti. Şirvan bölgesinde İlhanlılar devrinden itibaren Şirvanşahlar hükümet ediyorlardı. İlhanlıların yıkılmasından sonra bir süre bağımsız kaldılarsa da Sultan Uveys döneminde yeniden itaat altına alındılar ve bu dönemden itibaren Celayirîlerin hakimiyetinde kaldılar. İç işlerinde tam olarak bağımsız idiler.²¹⁹ Ancak Celayiroğulları Devleti'ni metbu olarak kabul ediyorlardı. Şirvan hakimleri sadece her yıl Celayirî Devleti'ne vergi vermek ve savaş zamanlarında sultanın talebi üzerine asker yardımında bulunurlardı.²²⁰

Buranın hükümeti babadan oğula miras olarak geçmekle beraber Celayirî sultanları tarafından atandıkları da oluyordu.²²¹

Şirvanşahlar Celayirî sultanları ve devlet erkanından itibar gören nüfuzlu kimselerdi. Sultanlar her ihtiyaç duyduklarında Şirvanşahlardan yardım talebinde bulunurlardı.²²²

İlhanlılar zamanından itibaren iç işlerinde bağımsız olmakla birlikte merkezi hükümete bağlı olan diğer eyalet hakimleri de Gilan ve Mazenderan Melikleri idi. Merkezden uzak olmaları ve coğrafi şartlar nedeni ile merkez ile bir bağlantıları

²¹⁶ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti I", 1/38; Spuler, İnan Moğolları, s.358; Yakubovski, Altın Ordu ve Çöküşü, s.116-117; Uzunçarşılı, Medhal, s.236; Lambton, Landlord And Peasant in Persia, s.206-210; Alizade, Destûru'l-kütüb, II/XCI; Beyâni, s.215,229-230

²¹⁷ Bak s.320

²¹⁸ Kazvini, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/25-27; Lambton, Landlord And Peasant in Persia, s.210; Beyâni, s.229-230;

²¹⁹ Beyâni, (s.199-200) Celayirî sultanları tarafından buradaki vergi gelirlerini ve eyaletin genel durumunu kontrol ederek merkezi bilgilendirmeleri için Şirvan'a bir hakim gönderildiğini yazmıştır. Ancak elde mevcut kaynakların hiç birisinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

²²⁰ Şebânkâri, s.341; Mustevîl, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.31-32; Âbrâ, zeyl, s.242; Fasîh-i Havâfi, III/100; Semerkandî, Matlû'û's-sâdeyn, I/401-402; Mîrhând, V/574; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/241; Mîrzavahid, vr. 314; Muhammed Hasan Han, I/635; Zeyneloğlu, s.72; İkbâl, s.458; Âzzâvî, II/116-117; Van Leen, s.13; Beyâni, s.199-200; Ahmedoğlu, C. Hüseyin, Srednevekoviý Gorod Şemaha XI-XVII veka, Bakû, 1981, s.81; Minorsky, "Çevre", İA, VIII/134

²²¹ Mustevîl, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.90; Âbrâ, zeyl, s.244; Fasîh-i Havâfi, III/106; Mîrhând, V/577; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/242; Çaffârî, Cibân-ârâ, s; Barthold, V.V., "Şirvanşah", İA, XI/574

²²² Âbrâ, zeyl, s.271-272; Fasîh-i Havâfi, III/203, Mîrhând, VI/583, V/589-590; Hândmir, Habîbu's-siyer, III/247-248, 578,603; Hasan Beg Rumlu, I/32; Muhammed Hasan Han, I/637; İkbâl, s.462; Sümer, Kara Koyunlular, s.85-87; Beyâni, s.71

yoktu. Bu nedenle yıllık vergi ödememin dışında başka bir göre yerine getirmezler ve neredeyse bağımsız olarak hükümet ederlerdi.

Celayirliler devrinde Gılan'ın doğrudan Celayirlilere bağlı olduklarına dair bir bilgi yoktur. Mazenderan ise Saltan Uveys devrinde kısa bir süre Celayirli hakimiyetine geçmiş ve bizzat Uveys tarafından atanan hakimler aracılığı ile idare edilmiştir.²²³

Rum Eyaleti, bahsedildiği üzere sadece Büyük Şeyh Hasan devrinde bir süre Celayirli Devleti'ne tabi olmuş ve Şeyh Hasan'ın naibi unvanı ile Emir Eretna tarafından idare edilmiş, daha sonra bağımsız kalmıştır. El-Mâzenderânî'nin kaydına göre Celayirlilere vergi ödediği anlaşılan Rum (Anadolu) eyaletinin hakimi Emir Eretna, Büyük Şeyh Hasan'a tabi idi.²²⁴

Diyarbakır Eyaleti'ne gelince, anlatıldığı gibi İlhanlıların yıkılmasından sonra bir süre bağımsız kalan Sataylı Emir Hacı Togay b. Emir Satay tarafından idare edilmiş, ardından ikiye bölünmüş, bir kısım Celayirlilerin bir kısmı da Çapanlıların tabiiyetine geçmiştir. Hacı Togay'ın ölümünden sonra ise Büyük Şeyh Hasan'ın en büyük oğlu İlkan tarafından topraklarının büyük bir kısmı peyderpey fethedilmiş ve doğrudan merkeze bağlı hale getirilmiştir. Ancak bu bölgeler Sultan Uveys'in ölümünden sonra Celayirli hakimiyetinden çıkmıştır.²²⁵

Celayirlilerin hakimiyetindeki ikinci grup eyaletler ise doğrudan merkeze bağlı olan ve bizzat hükümdar tarafından çıkarılan yarılg ile atanan hakimler tarafından idare edilirdi. Bu eyaletler, Azerbaycan, Arran, Muğan, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'den ibaretti. Bu bölgeler zaman zaman Celayirlilerin hakimiyetinden çıkmışsa da genel olarak onların hakimiyetinde kalmıştır. Irak-ı Acem'in sadece Sultaniye ve Zencan şehirleri sürekli olarak Celayirlilerin hakimiyetinde kalmış diğer şehirleri kısa sürelerle ülke topraklarına dahil edilmiş, ancak bu uzun süreli olmamıştır.

Doğrudan merkeze bağlı olan bu eyaletlerin hakimleri ülkenin itibar ve şöhret sahibi, deneyimli ve başarılı kimseleri arasından seçilirdi. Daha küçük şehir ya da bölgeler ise hakim ya da "Darugaçiler"(darugacı) tarafından idare edilirdi. Celayirlilerden sonra Timurular ve Safeviler'de varolan darugaçilerin asli görevleri buldukları yerlerin korunması olmakla birlikte, buralardaki yargı işlerine de bakarlar, gerekli hallerde başında bulunduğu askerlerle birlikte savaflara katılırlardı. Kimi zaman darugaçilerin yanında, kalenin korunması görevini kale muhafızı anlamına gelen kutval denilen bir görevli üstlenirdi. Ancak darugaçilik ve kutvallığın tek bir şahısta birleştiği de vaki idi. Hakim ve darugaçiler vezirin emri altında ve *Büyük Divan*'a bağlı olarak görev yaparlardı. Eyalet ve şehir hakim ya da darugaçileri genel olarak dört yöntemle tayin edilirdi.²²⁶

²²³ Şabânîkâri, s.331; Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.87-89; Âbrâ, zeyl, s.244; Fasîh-i Havâfl, III/104-105; Mîrhând, V/576; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/241; Degnignes, VI/79; Howorth, III/636; Zeyneloğlu, s.72; İkbâl, s.458; Azzâvî, II/121; Çani, I/289; Van Loon, s.13; Beyânî, s.47-48; Smith, Hurûc u Ürûc, s.185; Minorsky, "Uveys", İA, VIII/134; Zerrinküh, Doabâle-i Rûzgârân, s.259

²²⁴ H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, III/17-18; Nâfiz, Sivas Şehri, s.64; Zambaur, s.55; Cahca, s.52, 353-354; Uzuncarşılı, "Eretna", İA, IV/309

²²⁵ Mustevî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.94; Âbrâ, zeyl, s.250-252; Fasîh-i Havâfl, III/111-112; Çiyâşî, Târîhu'l-Çiyâşî, s.1; el-Mâzenderânî, s.158-162; Mîrhând, V/579-580; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/243; Howorth, III/657; Azzâvî, II/143-144; Beyânî, s.55-56, 190-192; Yıldız, VIII/444; Meşkir, s.243

²²⁶ Yezdî, Zafernâme, I/327-347; Âbrâ, Zeyl, s.272; Mîrhând, VII/48; Hândmîr, Destûru'l-uzerâ, s.379; Nahçevânî, Destûru'l-kütüb, II/132-137; el-Mâzenderânî, s.184; Yakubovski, Altuncrdn ve Çöküşü, s.16, 110; Beyânî, s.199-200; Aka, Timur Ve Devleti, s.115

3.4.2.12.1.Emamet (امانة): Hükümdar bir kimseyi genellikle bir yıllık süre için yıllık çıkarmak suretiye bir bölgenin hükümetine tayin ederdi. Maaşı (mersum) Büyük Divan tarafından karşılanırdı. Bu yöntem daha çok bir vilayet ya da bölgenin herhangi bir sebeple viran olduğu ve hakimim yeniden yapılanmayı ve bayındır hale getirmeyi sağlaması için gönderildiğinde kullanılırdı.²²⁷

3.4.2.12.2.Zimam ve Mukataa (ضمان و مقلابة): Bu tür atamanın süresi de bir yıl idi. Emanet yönteminin aksine bu tür atamalarda hakimim maaşı *Büyük Divan*'dan değil tayin edildiği bölgenin gelirlerinden karşılanması gerekiyordu ve çıkarılan yarığda bu bizzat ifade ediliyordu. Hakim bir yıl sonunda kendi hükümeti dönemindeki gelir ve giderleri özel bir deftere kaydeder ve *Büyük Divan*'a gönderirdi. Göreve atanırken aldığı beratları ve mazbatayı geri verir karşılığında bir tutanak alırdı.²²⁸

3.4.2.12.3.Tamğa Hakimliği (حكومت طمغا): Bir eyalet ya da bölgedeki gümrük ya da diğer gelirlerin toplanması ve merkeze gönderilmesi konularında bir sıkıntı başgösterdiği zaman başvuru olan bir yöntemdi. Sultan tarafından çıkarılan yarığ ile bilgi sahibi ve güvenilir kişiler arasından seçilen bir kişi bahsekonu bozuklukları gidermesi ve işlerin bir düzene sokulması amacı ile tayin edilirdi.²²⁹

3.4.2.12.4.Zirai Eyalet Hakimliği (حكومت ولايت مزروعى): Daha çok zirai üretimi ile önem taşıyan eyaletlerdeki mahsulatin azalması, üretilen malların iyi değerlendirilememesi veya gelirlerinde bir düşüş yaşanması durumunda söz konusu problemleri ortadan kaldırması için bir hakim tayin edilirdi. Bu görevli ya da emrindeki görevliler bizzat çiftçilerin ürünlerini başına giderek ürünlerden alınacak vergiyi belirler ve kaydederlerdi. Çıkarılan yarığda her kesin ürettiği mahsulün onda ikisini hakime vermesi gerektiği bildirilirdi. Bu hakimler de çoğunlukla bir yıllık süre için gönderilirdi.²³⁰

Bunların dışında kimi zaman halkı dindar olan şehir ve vilayetlerin hakimleri dini kesim temsilcilerinden seçilip atanırdı. Örneğin İbna-i Battûta'nın verdiği bilgilere göre Celayirîlerin hakimiyetinin başlarında Nəcəf'ten geçtiği sırada bu şehrin hakimi aynı zamanda şehrin *nakibu'l-şerafi* idi.

İbni Battuta bu konuda şunları söylemektedir:

"... Nəcəf şehrinde ne vergi memurları ne de vali var. Şehrın bütün işleri Nakibu'l-şerafin elinde... Nakibul şeraf Irak padişahı tarafından tayin edilir. Onun padişahın huzurunda büyük bir makamı var. Nakibin seyahati sırasında büyük emirler için adet olan özel teşrifati onun için de uyguluyorlar. Sancaklar ve davullar onunla birlikte yol alıyorlar. Her sabah ve akşam malikanesinin kapısında davul çalınıyor. Şehirde ondan başka hakim yok. Ne sultan için ne de başka biri için halktan vergi alınıyor. Benim bu şehre seyahatim sırasında Nəcəf'in hakimi Nizamuddin Hüseyin b. Taceddin el-Âvi idi.²³¹

Gazan Han devrinden itibaren her şehirde ve vilayette "*Daru's-seyyade*" olarak anılan bir idare teşkil edilmiş ve buraların sorumluluğu "*Nukeba-yi Sadat*" ünvanını taşıyan kimselere verilmişti. Bu kimselerin görevi buldukları bölgelerdeki peygamber soyundan gelen kimselerin şecerelerini tutmak, dini eğitim

²²⁷ Nahcsevâni, Destûru'l-kütüb, II/132-136; Beyâni, s.200

²²⁸ Nahcsevâni, Destûru'l-kütüb, II/132-136-137; el-Mâzenderânî, s.65-67; Beyâni, s.201

²²⁹ Nahcsevâni, Destûru'l-kütüb, II/138-140; Beyâni, s.201

²³⁰ Nahcsevâni, Destûru'l-kütüb, II/140-141

²³¹ İbna-i Battûta, I/221-222

vermek ve onların haklarını savunmak idi. Bu kimseler taşıdıkları sığata binaen toplum içinde muteber ve sözü geçen kişilerdi. Buldukları şehirdeki dini şahsiyetlerin kontrolü de bunlar tarafından sağlanırdı. Merkezde ise ülke genelindeki bütün nakiblerin başkanı durumunda "Nakibu'n-mukebbâ-yi Sadat" ünvanını taşıyan bir şahıs bulunurdu. Bu kimseler de peygamber soyundan gelen kimseler arasından ve sultan tarafından seçilip atanırdı.²²²

3.5.MALİ TEŞKİLAT:

III.5.1.Divan-ı İstifa (ديوان استيفا): Celayirîler devrinde devletin mali işleri, *Büyük Divan*'a bağlı olan ve oldukça geniş ve büyük bir teşkilata sahip olan *Divan-ı İstifa* tarafından idare ediliyordu. Devletin gelir ve giderleri, vergüler ve sair mali işlemleri, *Divan-ı İstifa* tarafından ya da onun nezareti altında gerçekleştiriliyordu. *Divan-ı İstifa* gerek sultan gerekse diğer divanlar tarafından devlet görevlilerine ya da sultan tarafından takdir edilen kimselere verilen maaşların nasıl ve ne şekilde verildiğini de kontrol ederdi. Divan katip ve müşileri bu maaşları düzenli olarak defterlere kaydederek devletin giderlerine işlerdi. Ayrıca *Divan-ı İstifa* da gerekli gördüğü zamanlarda ülkenin muhtelif bölgelerinde meydana gelen sel, yangın, deprem ve bunun gibi afetlerde o bölgede yaşayanlara mali yardımda bulunur veya bir bölgeyi imar etmeleri şartı ile cüzi miktarlarda paraya bir takım kişilere satarak ve bu kişilere vergi muafiyeti tanıyarak oraların bayındır hale gelmesini sağlama yetkisi vardı.²²³

Divan-ı İstifa'nın da kendi içinde ayrı birimleri ve meslek sahipleri mevcuttu.

3.5.1.1.Mustevfi-yi Memalik (مستوفى ممالك): *Divan-ı İstifa* diye adlandırılan mali teşkilatın başında sultan tarafından seçilip atanan "*Mustevfi-yi memalik*" bulunurdu. Mustevfi-yi memalik uhdesinde bulundurduğu makamın önemine binaen mali konularda bilgi sahibi ve deneyimli, daha önce yapmış olduğu hizmetler sırasında kendisini ispatlamış, dürüst ve toplumda itibar gören kimseler arasından seçilirdi.

Ülkedeki vergilerin toplanması, gelir ve giderlerin nasıl gerçekleştiği ve diğer bütün mali konulardan haberdar olması ve bütün mali işlemlerin onun kontrolü altında gerçekleşmesi gerekiyordu. Bu itibarla sultan tarafından çıkarılan yarığlarda başta diğer şehir ve eyaletlerdeki müstevfi, vergi memurları ve diğer mali görevliler olmak üzere hakimler, kadılar, mutasarrıflar, naibler ve diğer tüm kamu görevlileri ve ahaliye bütün mali konularda müstevfi-yi memalike yardımcı olmaları, onun mali konularda uygun gördüğü her konuyu itiraz etmeden kabul etmeleri, kendi sorumluluk sahalarındaki her türlü mali problem ve gelişmeyi derhal haber vermeleri, talep etmesi halinde kendisine ya da onu temsil eden görevliye hesap defterlerini teslim etmeleri gerektiği emredilirdi.

"...بهذا سبب این حکم بر این نفاذ یافت تا امرای الویس و تومانان و اصحاب دیوان

بزرگ و امراء اولکا و هزارجات و صدقات و باسقا قات و ملوک و مشایخ و حکام و

سادات و قضاة و نواب و متصرفان و بتیکچیان و صدور و اعیان و مارف و ارباب و

مشاهیر و عموم اهلای و جمهور متوطنان و لایات ممالک محروسه بر وجه مزبور و نمط

مستور خووجه جلال آلدین شاه را مستوفی ممالک و امین و و نائب و معتمد حضرت

²²² Nahçıvani, Destüru'l-kاتب, II/202-207; Uzunçarşılı, Medhal, s.246-247

²²³ Nahçıvani, Destüru'l-kاتب, II/94, 309-311; Uzunçarşılı, Medhal, s.216; Alizade, Destüru'l-kاتب, II/L; Beyani, s.205,215-216; Yıldız, IX/33

شريفه دانند و دست او در تصرف و تدبير اموال و متوجهات ولايات قوی و مملوق دانند.²³⁴

Nahcevani'de getirilen fermanı örneklerinden anlaşıldığı kadarı ile Müstevî-yi memalik padişahın naibi olarak ülkedeki mali işlerin büyük bir kısmını kendi uhdesinde bulunduruyordu. Onun başlıca görevleri ülkenin gelir ve gider durumunu kontrol altında bulundurmak, memur maaşlarını (mersumat) düzenlemek, ödemek ve kontrol etmek, vergi memurlarını (muhassıllar) belli zamanlarda vergi toplamaları ve mahalli idareciler tarafından toplanmış olan vergileri merkeze getirmeleri için ülkenin muhtelif bölgelerine göndermek, mali defterlerin düzenlenmesine başkanlık ve nezaret etmek, divana ait mali raporları düzenleyerek Büyük Divan'ın başkanı durumundaki vezire ve padişaha sunmak idi.²³⁵

Müstevî-yi memalik'in her şehir ve eyalette bir naibi olurdu. Bu naibler eyalet, şehir ve köylerde divana ait malların, gelir ve giderlerin gözetim ve denetimini yapar, bunları defterlere kaydedirdi. Gelir ve giderlerin ya da mahsulatin artması ya da azalmasının nedenlerini araştırması ve sorulduğunda cevap vermesi gerekirdi. İstifa Divanı tarafından çıkarılan fermanla atanırdı ve maaşları gittikleri bölgenin divan gelirlerinden nakit ya da mal olarak ödenirdi.²³⁶

3.5.1.2. Vilayet Nazırı (تأتون وياسبيخي ولايت): Çoğunlukla gerek merkezden gönderilen gerekse mahallinden görevlendirilen vergi toplama memurları (*Muhassıllar*) devletin kendilerine tanıdığı hak ve yetkileri aşarak halktan fazladan vergi alırlar veya mallarına el koyarlardı. Ya da tam tersi olarak devletin kendilerine vergi muafiyeti, ya da indirimi hakkı tanımadığı kimselere iltimas ederek onlardan vergi almazlar veya almaları gerekenden az alırlardı. Bu tür davranışların önüne geçmek için *Divan-ı İstifa* tarafından vilayetlere vergilerin toplama tarzını kontrol etmeleri, halka haksız yere baskı uygulanmasına ve fazladan vergi alınmasını engellemeleri amacı ile vilayet nazırları tayin edilirdi. Bu nazırlar gönderildiği vilayetlerin hazinelerine nezaret görevi de üstlenirlerdi. Bu görevli, merkezi hükümetin o vilayetteki nazırı durumunda idi ve mahalli görevlilerin tamamı bütün mali konularda vilayet nazırının isteklerini yerine getirmek zorunda idiler. Vilayet Nazırı, kendisinin seçtiği görevlileri kendi sorumluluğundaki vilayetin köy ve kasabalarına göndererek buralardaki durumu da denetlerdi. Bu görevliler gönderildikleri yerlerdeki durumu kontrol ederek vilayet nazırına bilgi vermekle yükümlü idiler.²³⁷

3.5.1.3. Tadil-i Kanun (تعديل قانون): Kimi zamanlarda merkezi hükümet tarafından vilayetlere gönderilen vilayet nazırları da halktan kanunların belirlediği ölçülerin dışında vergi alır veya vergi mükellefleri ile ihtilafa düşer, vergi muafiyeti veya indirmiş tanınmış kimselerden fazla ya da az vergi alırdı. Bu durum halk tarafından merkeze bildirildiğinde İstifa divanı tarafından durumu incelemek, varsa haksızlığı gidererek fazladan alınan miktarı sahibine iade etmek ya da ihtilafları ortadan kaldırmak için gönderilirdi.²³⁸

3.5.1.4. Vergi Tahsildarları: (Muhassıllar) Muhassıllar, yani tahsildarlar adından da anlaşılacağı üzere divan tarafından emrine verilen memurlar ve amillerle birlikte

²³⁴ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/97-98

²³⁵ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/94-105; Beyâni, s.205-206

²³⁶ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/99-104

²³⁷ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/141-145; Beyâni, s.212

²³⁸ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/145-146; Beyâni, s.212-213

bir eyalete görevlendirilir ve kanun çerçevesinde belirlenmiş olan vergileri halktan toplardı. Muhassıllara göreve gönderildikleri sırada gidecekleri bölgenin yetkilileri ve halkına hitaben sultan tarafından Altun Tamğah bir yarlıg çıkarılır ve kendilerine yardım edilmesi istenirdi. Ayrıca bu görevlilere görevleri ile ilgili Altun Tamğah beratlar verilir²³⁹

Kimi zaman muhassıllar kendilerine verilen hak ve yetkilerin dışına çıkarak halktan zorla ya da yanlışlıkla fazla vergi alırlardı. Bu durum ahali tarafından merkeze bildirilir ve haklarının geri verilmesini talep ederlerdi. Devlet böyle durumlarda deneyimli ve bilgüli memurları eyalet ve şehirlere göndererek durumu araştırmasına ve varsa haksızlığın giderilmesini ve fazladan alınan para ya da mahsulün iade edilmesini sağlardı. Bu işleme "İstügrâc-ı Vilâyat" denirdi.²⁴⁰

3.5.2. Defterler (دفتر): Devletin mali anlamdaki bütün kayıtlarının bulunduğu hesap defterleri bu dönemde oldukça önem taşıyor ve bu defterlerin tutulmasına fevkalade bir önem veriliyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere divanların işleri hesapların defterlere geçirilmesine dayanıyordu. Bu defterlerin düzen ve tertibi de yine bu konuda bilgi sahibi olan ve uzmanlaşmış kimseler tarafından sağlanıyordu. Bu kimselere Moğolcada defterdar anlamına gelen "Bitikçi" deniliyordu. Bütün Bitikçiler merkezdeki "Uluğ Bitikçi"ye bağlı idiler. Uluğ Bitikçi başta gelir ve giderler olmak üzere divanın bütün işlerine nezaret etmekte yükümlüydü. Nahcevani'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla her şehir ve eyalette bir bitikçi görev yapıyordu. Bundan da her şehir ve eyalette bir maliye teşkilatının olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.²⁴¹

El-Mâzenderâni eserinin mukaddime kısmında "Ülke ve devlet işleri hesap olmadan batıldır. O olmazsınız memleket işleri zarar görür. Bu nedenle devletin gelir ve giderlerinin tamamının hesap defterlerine işlenmesi gerekir" diyerek bu dönemdeki hesap defterlerinin önemini dile getirmiştir.²⁴²

Nahcevani, İlhanlılarda Gazan Han'a kadar düzenli defterlerin bulunmadığını ve düzenli defterlerin Gazan Han'dan sonra tutulmaya başladığını söylemektedir. İlk olarak devletin gelir ve giderleri ile beytülmalın kaydı için tutulmaya başlanan defterler zaman içinde genişleyerek bütün sahalara yayılmıştır.²⁴³

İstifa Divanı'nın her biriminde devletin gelir ve giderleri günlük, aylık ve yıllık olarak ve muntazam bir şekilde kayda geçiriliyordu. Bu defterler kendi sahasında uzmanlaşmış kimseler tarafından ve önceden belirlenmiş yöntemlerle tutuluyordu. Özel terimleri ve tertibi vardı. Bu defterler türlü sınıflara ayrılmıştı.²⁴⁴

3.5.2.1. Ruznameçe (روزنامه): Gün içinde gerçekleşen mali olaylar divanın o günkü gelirleri ve harcamaları, mali konulardaki bir görevlinin bir göreve gönderilmesi veya tayin edilmesi, gelen ve giden yazılar ve bunun gibi küçük büyük

²³⁹ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/176-177; Uzunçarşılı, Medhal, s.216; Beyâni, s.213

²⁴⁰ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/152-155; Spuler, İran Moğolları, s.341-342

²⁴¹ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/103-106; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XXXV-XXXVI; Hândâhâ Beyâni, Zey-i Târîh-i Resîdî, s.308; Âyeti, s.377; Mansuroğlu, Mecdâd, "Bitikçi", İA, II/657

²⁴² el-Mâzenderâni, s.2; Beyâni, s. 207

²⁴³ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/129-131; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XXXV; Beyâni, s.207

²⁴⁴ Nahcevani, Destûru'l-kâtib, II/129-131; Uzunçarşılı, Medhal, s.216; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/XXXV; Beyâni, s.207

her olay ruznameçe denilen defterlere işlenirdi. Bu işlem divan katipleri tarafından her gün günün bitiminde gerçekleştirilirdi.²⁴⁵

3.5.2.2. Avarece (اورچه): Devletin hakimiyeti altındaki şehir ve eyaletlerden gelen ya da bu bölgelere giden ve Rûznâmeçe'ye işlenmiş olan para miktarı avarece denilen defterlere aktarılıyordu. Ruznameçe'de ayrı ayrı kaydedilmiş olan miktarlar bu defterlere işlenerek kontrol edilmek istendiği zaman avarecede derhal ve toplu bir halde bulunması sağlanıyordu.²⁴⁶

Bu defterler dışında yine farklı amaçlara uygun olarak tutulan Defter-i Kârân-i Memleket, Mevâmir, Tevcihât, Tahvilât, Müfredât ve Câmî u'l-hesâb gibi defterlerde mevcuttu.²⁴⁷

3.5.3. Haraçlar-Vergiler (Tevcihat-Avariz ve Maliyat): Diğer bütün mali ve idari konularda olduğu gibi Celayirîlerdeki vergi sistemi de yaklaşık olarak İlhanlıların vergi sistemi ile aynıydı. Celayirîler devrinde de İlhanlılar'da olduğu gibi halktan ve toplumun diğer kesimlerinden değişik isimler altında çok miktarda vergi ve haraç alınıyordu. Devletin gelirlerini, dış ticarettten elde edilen gümrük gelirleri dışında halktan toplanan vergiler ve savaş ganimetleri ile tâbi devletlerden alınan hediye ve haraçlar (Bac) teşkil ediyordu.

Toplumda üretim kesimini oluşturan çiftçi ve köylüler ile ticaret erbabı bin bir güçlük altında ürettiği ya da kazandığı paranın büyük bir kısmını devlete vergi olarak ödemek zorunda bırakılıyordu. İç kargaşa ve savaşların aralıksız devam etmesi, şehir ve eyaletlerin sık sık el değiştirmesi nedeni ile halktan alınan vergiler gittikçe ağırlaşıyor baskı ve savaşlar nedeni ile boşalan köylerde ve tarım bölgelerinde yaşayan halk devletin ve efendilerinin ihtiyaçlarını karşılayamıyordu.

İktidarın zayıfladığı dönemlerde devletin yasal yollardan aldığı vergilerin dışında, mahalli hakimler ve onların emri altındaki kimseler köylülerden ve ticarethane sahiplerinden, hatta her türlü vergiden muaf olan vakıflardan bile zorla ve işkence ile para ve mal topluyorlardı. Yasak olmasına rağmen gittikleri yerlerde halkın evlerinde konaklıyorlar, onlara getirdikleri maddi külfetin yanında evlerde göz koydukları güzel kız ve kadınlara akıl almadık davranışlarda bulunuyorlar ya da zorla alıp götürüyorlardı. Bu ise halkın tamamen fakirleşmesi ve yaşadıkları bölgeleri terk ederek daha güvenli yerlere gitmesi, böylece tarım alanlarının gerektiği gibi işlenememesi sonucunu doğuruyordu. Merkezi hükümet ise bu tür olumsuzlukların ortadan kaldırılması için merkezden özel görevle malfetişler gönderiyor ve çıkardığı fermanlarla şehir ve eyalet hakimlerinden önem almalarını ve suçlarını cezalandırmalarını istiyordu.²⁴⁸

Haraçlar, tabi devletlerden sabit ve genellikle yılda bir kez alınan vergilerdi. Celayirîler devrinde tabi devlet ya da eyaletlerin merkezi hükümete savaş zamanlarında asker yardımı yapma dışında nakit ya da mal olarak sultanın hazinesine yılda bir kez haraç ödeme yükümlülükleri bulunuyordu.²⁴⁹

²⁴⁵ el-Mâzenderâni, s.31-33; Fakalâ, III/60

²⁴⁶ el-Mâzenderâni, s.104-105

²⁴⁷ el-Mâzenderâni, s.57-58, 111, 122, 153, 173

²⁴⁸ Nahşevâni, Destûru'l-kâtûb, I-1/184-193, II/283-289; Spuler, İran Moğolları, s.337-340; Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.167-171; Alizade, Destûru'l-kâtûb, II/LI-LIV; Piriyev, s.38-92; Hakikat, s.44-45; Vekîlî, s.251-252; Yülcü, IX/84; Meşhûr, s.239; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/245-248

²⁴⁹ Şabânkârcî, s.313,341; Mustevîlî, Zeyl-i Târîh-i Guzide, s.78-82; Âbrâ, zeyl, s.241-242; Fasîh-i Havâfi, III/100; Semerkandî, Matlûb's-sâdeya, I/386-387,401-402; Mîrhând, V/573-574; Hândmir,

Bu dönemde vergiler genel anlamda iki ana başlık altında toplanıyordu.

1-Divan-ı İstifa tahsildarları tarafından toplanan ve devlet hazinesinin gelirlerini teşkil eden genel vergiler.

2-Ruhani sınıf temsilcileri tarafından toplanan ve beyülmalim gelirlerini teşkil eden şerî vergiler.

Başta Nahcevani olmak üzere kaynaklarda behre, toğar (طغر), tamğa (طما), kupçur (توپچور), haraç, ulufe, nüzul, mal ve müteveccihat (mal ve gelirler), tabğur (طبغر), susun, zekat, mumari, cizye, aş, haneşumar, bağşumar, serşumar, bac, sadaka, avariz, cerime, kırırak, nusum-i şahmeği, hakkı'l-tahrir, hakkı'l-takrir, zevayid, surpa ve bunun gibi çok sayıda vergi ve haraç türünden bahsedilmiştir. Elbette bu vergiler ve haraçların tamamı tek bir gruptan veya sürekli olarak alınmıyordu. Her bir meslek sahibi veya toplum kesiminden bazen sürekli bazen de ihtiyaç duyulması halinde tahsil ediliyordu. Çiftçiler ve şehirlerde yaşayan halktan savaş zamanlarında ve olağanüstü hallerde ordu teşkil etmek ve bunun gibi özel nedenlerden dolayı Büyük Divan veya feodal emirler tarafından toplanan vergilere "avariz" ve "tevccihat" adı verilirdi.²⁵⁰

3.5.3.1.Bâc: Türk ve İslam devletlerinde çok eski zamanlardan itibaren kullanılan bu vergi türü İlhanlılar ve Celayirîler devrinde oldukça geniş anlamlarda kullanılmış, bazen vergi bazen de haraçlar için "bac" teriminden istifade edilmiştir. Örneğin Reşideddin, Celayirîler devrinde de cari olan ve Gazan Han döneminde büyük kervan yollarının güvenliğini temin etmek için alınan yol koruma vergisi (*Mâliyât-i Rahdârî*) ve tarım ürünlerinden alınan 1/3 oranındaki "Mevâşî ve Kupçur" vergileri yerine "bac" terimini kullanmıştır.²⁵¹ Aynı şekilde diğer bazı kaynaklarda da "bac" terimi haraç, cizye, tamğa, zekat ve diğer vergilerle birlikte genel bir vergi gibi kullanılmıştır.²⁵²

Ancak Nahcevani'nin eserinden anlaşıldığı üzere "bac" tam olarak yol güvenliği vergisi, yani "*Mâliyât-i Rahdârî*" yerine alınmakta idi ve bu vergiyi kervan yollarının güvenliğini sağlamakla görevli olan "tatağavul" (تاتاغاول) ve "rahdarlar" toplamakla yetkili idiler. Tatağavul ya da rahdarların tayin fermanlarında kervan sahiplerinin *Tatağavul*'a hükümet tarafından bac ödemeleri, bu parayı ödeme konusunda güçlük çıkarmamaları ve onun da tayin edilen miktardan fazla para talep etmemesi emrediliyordu. Bu itibarla tatağavul ya da rahdar aynı zamanda "bacdar" ünvanını da taşıyabiliyordu. Nahcevani'nin kaydına göre kervan sahiplerinin her bir baş deve, katır yük atı, merkep, sığır, koyun, kuzu ve keçi başına yarım akçe bac denilen bir vergi ödemekle yükümlü idiler. Elbetteki bu oran kervan yolunun mesafesine göre de değişiklik gösteriyordu. Örneğin İlhanlılar devrinde İskenderun-Tebriz arasını katedecek olan tacirler her bir baş ticaret malı yüklü hayvan için yol koruma vergisi olarak 50 dirhem ödüyorlardı. Tatağavul aldığı bu paraların bir

Habûb's-siyer, III/240-241; Katûb Ferdî, s.22-23; Muhammed Hasan Han, I/635; Howorth, III/655; Zeyneloğlu, s.71-72; İkbâl, s.457-458; Âzzâvi, II/114,116-117; Van Loon, s.13; Beyânî, s.42-43; Ahmedoğlu, C. Hüseyin, Srednevekoviý Gorod Şemaba, XI-XVII veka, Bakû, 1981, s.31; Fâikî, Azerbaycan, I/493

²⁵⁰ Lambton, Landlord And Peasant In Persia, s.168; Alizade, Destûrî'l-kâtûb, III/LI; Hânbâbâ Beyânî, Zeyl-i Târîh-i Reşîdî, s.310-311; Âyetî, s.378-380 Hakikat, s.46; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/247

²⁵¹ Reşideddin, (Jahn), s.280-283,348; Köprülû, M.Fuad, "Bâc", İA, II/183

²⁵² Hândmir, Destûrî'l-vuzerâ, s.463; Köprülû, "Bâc", İA, II/183; Hakikat, s.45; Pakalın, I/144; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/237,247; Meşkûr, s.239; Fâikî, Azerbaycan, I/423-424

kısmına verilen beratlar gereğince harcar geri kalanını ise *Büyük Divan*'a gönderirdi.²⁵³

3.5.3.2. *Mevaşi ve Kapçur*: Bu vergiler İlhambılar devrinde bağ bahçe, tarım ve hayvancılık gelirlerinden alınan vergi idi. Tarım ürünlerinden "*kalan*" ya da "*kapçur*" adı ile 1-7 dinar arasında nakit ya da mal olarak alınır. Celayirliler devrinde ise nakit para, ürün ya da mal olarak tarım şehirlerindeki tarım ürünlerinden alınan % 20 vergisinden ibaretti. Bu vergi kanun ile belirlenir yılda bir veya iki kez ve 20 günlük bir süre içinde, daha çok sonbahar mevsimlerinde toplanırdı. Vergi memurları kanun ile belirlenen miktardan daha fazlasını alma hakkına sahip değillerdi.

Hayvancılık gelirlerinden alınan vergiye ise "*Mevaşi*" denilirdi. Bu tür vergi daha çok göçebe durumda yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan kimselerden alınır. *Divan-ı İstifa* tarafından görevlendirilen muhassıllar ülkenin dört bir tarafına gönderilir, bu görevliler şehir, kasaba, köy ve bozkırlarda oba oba dolaşarak göçebe halde yaşayan sürü sahiplerinin hayvanlarına tek tek sayarak bunlardan vergi alırlardı. Her bir 100 baş deve, at, merkep, koyun ve sığırdan biri vergi olarak alınır. Göçebelere alınan bu vergi ise yılda bir kez ve daha çok ilkbahar mevsiminde 20 günlük süre içinde tahsil edilirdi.

Bu vergiden tekke ve zaviye şeyhleri, sufiler, bilim ve din adamları muaf tutulur ve vergi memurları bu kimselerden vergi talep edemezler veya kendi başlarına her hangi bir kimseye vergi muafiyeti tanıyamazlardı.²⁵⁴

3.5.3.3. *Vergi Tahsildarları Vergisi*: Köylü ve çiftçiler vergi toplamak için gelen tahsildarlarının, onların hayvanlarının, sayım memurlarının ve vergi memurlarının köy köy dolaştırarak onlara rehberlik eden kılavuzların her türlü yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak ve çoğu zaman onlara türlü hediyeler vermek zorunda idiler. Bunun dışında yine bunların masrafları için her 100 dinar vergiye ilaveten 20 dinar daha ödemek mecburiyetinde idiler.²⁵⁵

3.5.3.4. *Ölçü ve Tahmin Vergisi (Maliyat-i Hezr ve Tahmin)*: *Hezr* kelime anlamı olarak ölçmek ve takdir etmek manasına gelir. Bu vergi yöntemi, vergisi daha önce belirlenmemiş olan tarım alanları için kullanılırdı. Devletin maddi sıkıntıya düştüğü ya da savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu dönemlerde *Divan-ı İstifa* tarafından bir yarığ çıkarılmak suretiyle ziraat ve vergi konularında uzman kişiler görevlendirilerek daha önce vergilendirilmemiş tarım alanlarına başına gider ve ölçme tahmin etme ve mukayese yöntemlerini kullanarak bir tarım alanından alınacak olan vergiyi belirler ve ödenmesi gerekli vergi miktarını kayda geçirirlerdi. Bu muhassılların vergi miktarını oldukça dakik ve adil olarak tespit etmesi, onun tayin ettiği vergi miktarını da mükelleflerin kabul etmesi gerekirdi. Bu tür vergiler alınma yönteminden dolayı bu isimle adlandırılırdı.²⁵⁶

3.5.3.5. *Ağnam Vergisi (Maliyat-i Ağnam)*: Kelime anlamı olarak Arapçada koyun anlamına gelen "*ğnam*" kelimesinin çoğuludur. Bununla birlikte vergi istilahında

²⁵³ Nahçevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/165-169; Toğan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/16-17,39; Lambton, *Landlord And Peasant In Persia*, s.189; Beyânî, s.166,217; Köprülü, M.Fuad, "*Bâc*", İA, II/183-189

²⁵⁴ Nahçevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/149-152, 176-177; el-Mâzenderânî, s.54; Toğan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/19; Barthold, W., "*Ani Kitabesi*", s.531; Lambton, *Landlord And Peasant In Persia*, s.168-169; Beyânî, s.217; Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/247-248

²⁵⁵ Uzunçarşılı, *Medhal*, s.216-217; Beyânî, s.217

²⁵⁶ Nahçevâni, *Destûru'l-kütüb*, II/147-149; Beyânî, s.217

genel bir anlamda kullanılmış ve koyu dışında keçi, deve ve diğer hayvanların tamamından alına vergiyi kapsamıştır. Hayvan ticaretinden alınan vergidir. Osmanlılar'daki *Bâc-ı Ağnam* ile aynıdır. Ticaret malı olarak alınıp satılan her canlı koyundan İlhanelilerin son zamanlarında 1.1/6 dinar, her kesilmiş koyundan 1.1/3 dinar, her canlı sığırdan 5 dinar, her kesilmiş 4 sığırdan ise 12 dinar vergi alınır. Bu vergiler, biri Nevruz'da diğeri de sonbaharda olmak üzere yılda iki kez ödenirdi.²⁵⁷

3.5.3.6. Dükkan ve Pazarlar Vergisi: Bütün şehirlerde her türlü boyacı, derici, anberci, marangoz ve bunun gibi her ticarethaneden ve hayvan pazarı, gıda maddesi pazarları ve diğer her türlü Pazar esnafı vergiye tabi idi. Dükkan sahipleri ve pazar esnafından her 1000 dinar kazançları için 20 dinar vergi alınır.²⁵⁸

3.5.3.7. Tamğa (Gümrük) Vergisi: *Damğa* ya da *tamğa* vergisi istilah olarak "*bac*" ile benzerlik göstermekte hatta çoğu yerde birbirinin yerine kullanılmaktadır. Kimi kaynaklarda "*bac-i tamğa*" ve "*bac-i bozorg*" (*bac-i büzürk*) istilahları ile de karşılaşmak mümkündür. Ticaret yolları üzerinde tesis edilen gümrük bürolarında ihraç veya ithal edilen her türlü malın alım satımından ¼ oranında vergi alınır. Bu vergilere *bac-i bozorg*, şehirlerde meyhaneler de dahil olmak üzere ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerin her türlü alışveriş işleminden ve kesilen hayvanlar için alınan bütün vergilere ise *bac-i tamğa* denirdi.²⁵⁹

3.5.3.8. Köle Ticaret Vergisi: Daha çok Hindistan, Türkistan, Anadolu ve Gürcistan ile yapılan köle ticareti de vergiye tabi idi. Bu tür ticarettten elde edilen her 1000 dinar gelir karşılığında 20 dinar vergi kesilirdi.²⁶⁰

3.5.3.9. Cizye Vergisi: İslam devletlerinde ülkede yaşayan gayri müslimlerden alınan bir vergi türü idi. İlhanelilerde olduğu gibi Celayirîliler devrinde de cizye vergisi iki şekilde alınıyordu. Birinci şekilde örfi uygun olarak *Büyük Divan* tarafından alınır. Bu görev için "*cizye mutasarrıfı*" (متصرف جزية) adı altında görevliler bulunurdu. İkinci şekilde ise imamlar tarafından alınan ve miktarı tam olarak belli olmayan şeri vergi idi. Bu oran imamlar tayin ederdi. Kimi zaman müslüman bir fakiri evinde bir veya birkaç gün barındırma, yedirip içirme şeklinde de tahsil edilebiliyordu. Devlet kendi topraklarında yaşayan gayri müslimlerden yüksek kesimde yer alanlardan kişi başına yılda bir kez 8, orta tabakadan 6, alt tabakadan ise 4 dinar cizye vergisi alır. Bu vergilerden elde edilen gelirler daha çok hayır işlerinde kullanılır. Cizye mutasarrıfları gayri müslimlerden beratlarla belirtilen miktardan fazlasını talep edemezlerdi.²⁶¹

3.5.3.10. Zekatlar: Daha önce de bahsedildiği gibi zekatların toplanması için *Büyük Divan*'a bağlı olan özel bir *zekat amillîği* (عمل ذكوت) mesleği tahsis edilmişti. Dini bir nitelik taşıyan zekat vergisi zekat amillî tarafından toplanır. Zekat amilleri görevlendirildikleri bölgedeki halkın mallarını inceleyerek alınacak olan şer'î zekat miktarını belirler ve bu miktarı alarak *Büyük Divan*'a gönderirdi.²⁶²

²⁵⁷ el-Mâzenderâni, s.176-178; Beyâni, s.218; Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü, I-II, İstanbul, 1993, I/25-26,144-145

²⁵⁸ el-Mâzenderâni, s.183; Beyâni, s.219

²⁵⁹ el-Mâzenderâni, s.58-59,63-64; Barthold, W., "*Anı Kitabesi*", s.531-532; Hâmbâbâ Beyâni, Zeyl-i Târîh-i Reşidî, s.309; Köprülü, M.Fuad, "*Bâc*", İA, II/183-189; Pakalın, I/144-145; Meşkûr, s.239

²⁶⁰ Mâzenderâni, s.177-178; Beyâni, s.218

²⁶¹ Nahçıvânî, Destûr-ı-kâtib, II/243-251,294; el-Mâzenderâni, s.54; Caben, s.186-187; Beyâni, s.220

²⁶² Nahçıvânî, Destûr-ı-kâtib, II/242-243; Beyâni, s.183,220

Bunların dışında av vergisi, sipah vergisi, meyhane ve genelev vergisi, orman vergisi, yargı vergisi, ulak (posta) vergisi, şahne ve ases vergileri adı altında halktan ve ticaret erbabından alınan çok sayıda vergi mevcuttu.²⁶³

Elbetteki bu vergilerin oranları, alımış zamana ve şekilleri yıllara göre farklılık gösteriyor ve devletin paraya ihtiyacı duyduğu dönemlere göre artıp azalıyordu. Bunun dışında istisnai durumlar da ortaya çıkıyordu. Kimi zamanlar bir kimse, grup ya da bölge halkı vergi veya diğer mükellefiyetlerinden muaf tutuluyor veya kendilerine belirli bir süre için ya da ebediyen vergi muafiyeti tanınıyordu. Hatta zaman zaman bir takım doğal afetler meydana geldiğinde vergilerin alınması bir yana bu bölgelere yardımda bulunuluyordu. Elbette bu indirim ya da muafiyetler için özel şartların oluşması gerekiyordu.²⁶⁴

3.5.3.11.Tahfif: Tahfif adından da anlaşılacağı üzere bir kimse, grup ya da bölge halkından alınması gereken vergide indirim yapılması anlamına geliyordu. Sadece bir yıllığına veya ebediyen olmak üzere iki şekilde uygulanıyordu. Bir köy halkı ya da vergi ödemesi gereken kimselerin kuraklık, savaş ve diğer nedenlerle *Divan-ı İstifa*'ya başvurarak o yıl ödeyecekleri vergide indirim veya muafiyet talep ederler ve durumları incelendikten sonra sultan tarafından çıkarılan yarlğ ile o yıla ait vergileri ya tamamen bağışlanır ya da vergi oranında indirime gidilirdi. Tamamen bu hak daha sonra bir olumsuz şartların devam etmesi ve *Divan-ı İstifa*'nın uygun görmesi halinde ebedi tahfife çevrilebiliyordu.²⁶⁵

3.5.3.12.Muafiyet: Muafiyet sadece padişahlar veya hanedan mensubu kimseler tarafından tanınan bir hak idi. Mükelleflerin sultandan talep etmeleri neticesinde sultan veya hanedan üyeleri tarafından bir kimse ya da bir bölgede yaşayan insanların tamamı bir yıllığına ya da ebediyen her türü vergi, haraç ve mükellefiyetten muaf tutuluyordu. Altun Tamğalı bir yarlğ çıkarılmak suretiyle de ilan ediliyordu. Şeyhler, önde gelen din adamı ve sufiler ile bunların emri altında bulunan tekke ve zaviyelerin vakıf gelirleri çoğunlukla her türü vergiden ve mükellefiyetten muaf tutuluyorlardı.²⁶⁶

Sultan Ahmed Celayir'in henüz şehzade iken kendisine sıyurğal olarak verilmiş olan Erdebil'de, Erdebilî Tarikatı'nın şeyhi olan Şeyh Safiyeddin Erdebilî'nin oğlu Şayh Sadreddin Musa ve onun tekkesi için çıkardığı bir muafiyet fermanı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu fermanın vergi muafiyetinin nasıl tanındığı konusunu çıkarmak mümkündür.

²⁶³ Beyâni, s.217-219

²⁶⁴ Nağcevâni, *Destûru'l-kâtüb*, II/293-296; Beyâni, s.220

²⁶⁵ Nağcevâni, *Destûru'l-kâtüb*, II/274-277; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.244; Beyâni, s.220

²⁶⁶ Nağcevâni, *Destûru'l-kâtüb*, II/277-283; Lambton, *Landlord And Peasant in Persia*, s.210-211; Beyâni, s.220

بعضی من مبرور است و بعضی سحر است
آیا باطل است یا حق

نقالا و غیره جماعتی که در این
و در این
و در این
و در این

و مطالبی است - این بعضی است
و در این
و در این
و در این

Handwritten text at the top left: *صلى الله عليه وسلم*

Handwritten text at the top right: *صلى الله عليه وسلم*

Handwritten text on the left side: *صلى الله عليه وسلم*

Handwritten text at the bottom left: *صلى الله عليه وسلم*

Handwritten text at the bottom right: *صلى الله عليه وسلم*

Central rectangular area containing a grid of text, likely a table or list of entries.

Handwritten text at the bottom: *صلى الله عليه وسلم*

كتاب في معرفة ما يقع في
 كونه من الاعمال
 واداءه في ما يقع في
 كونه من الاعمال

كتاب في معرفة ما يقع في
 كونه من الاعمال
 واداءه في ما يقع في
 كونه من الاعمال

كتاب في معرفة ما يقع في
 كونه من الاعمال
 واداءه في ما يقع في
 كونه من الاعمال

Bu fermanın metni şöyledir.

«حکام ونواب وستصرفان و بیتکچیان و... اردبیل وتوابع ونواحی آن بدانند که همواره اعتقاد وتعلق خاطر در باره خاندان و سریدان شیخ الاسلام اعظم، سلطان المشایخ و المحققین، قسوة السالکین، ناصح الملوك و السلاطین، مرشد الخلائق اجمعین، شیخ صدرالحق والمآة والدين ادام الله بركة حیوته الشریفه الی یوم الدین، درجه کمال دارد. در این وقت بر حسب التماس خاطر مبارک شیخ الاسلام اعظم مشارالیه، این حکم یرلیغ نفاذ یانت تا بهمه انواع در ترفیه خاطر مبارک او و سریدان او کوشند، ورعایت جانب ایشان سن کیل الوجوه واجب دانند؛ و چون متوجهات املاک و اوقاف زاویه متبرکه ایشان بموجب [مقرر] ناسه دیوانی، بعضی بمسلمی قدیم مقرر است و بعضی که متوجهات آن بنام سلازمان حواله رفته وحکم یرلیغ نفاذ یافته که جماعت برات داران وجه خود بموجب برات دیوانی با فرع از سریدان مشارالیه نستانند و بمواضع نروند و مطالبتی ننمایند تا زحمت رعایای ایشان نباشد و همچنین فرموده شد که حکام اردبیل مواضع ایشان را دخلاً و خرجاً مقرر و مفروز دانسته، بر آنجا برات ننویسند... و یک دو دکان قصابی و صباغی که تا غایت در آن مواضع معهود بوده نیز... که داخل مال این مواضع شده، برقرار قدیم دانند و چنانکه در مقرر ناسه دیوانی مشروط است بزیادت و نقصان متعرض آن مواضع نشوند، و حراز نفرستند و اگر انکساری واقع شود ایشان نیز بعلمت تحه... و اگر خصوصتی و یا قضیه عرفی واقع شود، رجوع آن بمسیریدان ایشان کنند و... سداخلت نفرمایند و کلمه الحق ادام الله برکته را در امر معروف و نهی منکر مطاوعت نموده، طریق انقیاد مسلوک دارند و بدعت سناهی که تا کنون در شهر اردبیل نبوده مرتفع و منع کلی واجب دانسته، بعلمت فواحش و خماره پیرامون نگردند، اسراء و آینده و رونده بخانه هاء ایشان و سریدان ایشان نزول نکنند، هیچ آفریده ای به هیچ نوع پیرامون غلات ایشان نگردد و چهار پای ایشان با ولاغ نگیرد... در ۲۰ ذی القعدة سنه ثلاث [و] سبعمین و سبعمائه الیالیه... احمد، بدار السلطنه تبریز».

"Erdebil ve ona bağlı kasaba ve nahiyelerin hakimleri, naibleri, mutasarrıfları, bitikçileri ve...²⁶⁷ bileler ki Şeyhulislâm-ı Azam, şeyhlerin ve muhakkiklerin sultanı, salıkların önderi, meliklerin ve sultanların nasihatçisi, bütün yaratılmışların mürşidi, Şeyh Sadru'l-hak ve'l-mille ve'l-dîn [Allah onun şerif hayatını kıyamet gününe kadar devam ettirsin] hanedanı ve müridlerine indimizde daima tam bir itikat ve alakadır. Şimdilerde muşarunileyh şeyhulislam-ı azâmın mübarek iltiması cihetiyle bu yarlıg hükümü sadır oldu ki [her kes] her ne şekilde olursa olsun onun ve müridlerinin mübarek efkârını rahallatmak için çalışsınlar ve bütün cihetlerden kendilerine riayet etmeyi vacip bilsinler. Ve kendilerinin mübarek zaviyelerinin emlak ve vakıflarının gelirleri dîvan mektubu gereğince eskiden beri vergiden muaf olduğundan ve bazılarınun vergileri ise mülazımların adına havale edildiğinden; bu ferman hükümü sadır oldu ki berat sahipleri, dîvan beratı gereğince muşarunileyhin müridlerinden vergi almasınlar, onun bölgelerine gitmesinler ve vergi talep etmesinler ta ki kendilerinin reyasına zahmet olmasın. Aynı şekilde buyuruldu ki Erdebil hakimleri onların bölgelerinin gelir ve giderlerini [vergiden] muaf bilerek oralara berat yazmasınlar. Ve ...²⁶⁸ o bölgenin mülküne dahil olan bir iki kasap dükkânı ve boyahane için de eski hüküm gereğince işlem yapsınlar. Ve dîvan mukarrernamesinde şart kıldığı üzere o bölgenin çoğuna azına itiraz etmesinler ve her²⁶⁹ göndermesinler, eğer bir kusur gerçekleşirse kendileri de tahkik için... Ve eğer bir örfî husumet ya da olay başgösterirse onun müridlerine başvursunlar. Ve ... müdahale etmesinler. Ve "Allah bereketini artursın" kelimesine "emr-i maruf ve nehy-i münker"de itaat ederek itaat yolunu meslek edinsinler. Şimdiye kadar Erdebil'de olmayan olumsuz bidatları tamamen ortadan kaldırmayı ve men etmeyi vacip bilsinler. Fahişelere ve sarhoşlara yol vermesinler. Emirler, gelen ve giden[görevliler konaklamak için] onların evlerine inmesinler. Hiç bir yaratılmış hiç bir şekilde onların ürettiği hububatın etrafında dolaşmasın ve onların hayvanlarını ulak olarak almasın.. 22 zilkade 773 kameri..

Ahmed

Daru's-saltana Tebriz.²⁷⁰

Sultan Ahmed tarafından çıkarılan bu yarlıg, 2.25 m. uzunluk ve 21.5 cm. genişliğindeki deri bir varakanın üzerine talik yazısı ile 19 satır halinde, satırlar arasında 10-14 cm. boşluklar bulunan ve dört²⁷¹ ayrı yerinde Sultan Ahmed Celayir'e ait "Altamğa" vurulmuş olan bir tomara yazılmıştır. Varaka beş yerinden Altamğa ile mühürlenmiştir. Bu nedenle de mührün altında kalan bazı kısımları okunamamaktadır.²⁷²

Sultan Ahmed Celayir bu yarlıgı çıkardığı sırada sultan değil, kendisine suyuğal olarak verilen Erdebil eyaletinin hakimi durumunda idi. Bu itibarla sadece sultanların değil suyuğal sahibi saltanat hanedanı üyelerinin de kendi hakimiyet alanlarındaki vergi mükelleflerine muafiyet hakkı tanıma yetkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Gerek Nahcevani'de yer alan ferman örneklerinden gerekse de Sultan Ahmed'in fermanından anlaşıldığı kadarıyla halk, özellikle de köylü ve çiftçiler vergi

²⁶⁷ Fermanın bir köşesi parçalandığı için buradaki bir veya iki kelime okunamamaktadır.

²⁶⁸ (...) ile gösterilen yerler okunamamaktadır.

²⁶⁹ Herz için bak. vergiler kısmı s.317

²⁷⁰ Kazvini, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/28-29; Beyâni, s.228-229

²⁷¹ Beyâni, (s.229) beş yerine altamğa vurulduğunu yazmaktadır.

²⁷² Kazvini, "Sultan Ahmed Celayir'in Fermanı", I-IV/25; Beyâni, s.228-229

memurlarının ve hükümet görevlilerinin zulüm ve baskısı altında kalıyorlardı. Bu görevliler kendilerine beratlarla verilen hakları aşılıyorlar ve divan tarafından belirlenmiş olan vergilerden daha fazlasını talep ediyor, vermek istemeyenlere karşı şiddet uygulamaktan da geri kalmıyorlardı. Bunun dışında zaten ağır vergiler altında ezilen köylü ve çiftçilerin evlerinde konaklayarak onlara ağır külfetler yükliyorlardı.

Köylü ve çiftçiler çoğunlukla bu durumlarda merkezi hükümete ve sultana başvuruyor ve devlet görevlilerinin haksız uygulamalarını şikayet ediyorlardı. Böyle durumlarda sultan ya da divan tarafından yarlıklar çıkarılıyor ve mahalli idarecilerden haksız uygulamalara, baskıya ve adaletsizliğe engel olmaları isteniyor veya merkezden başka görevliler gönderilerek inceleme yaptırılıyor ve adaletin yerine getirilmesine çalışılıyordu.²⁷³

3.5.4. Para

3.5.4.1. Darphaneler ve Ayarlar Hakimi: (حاكم دار الضرب و ميري): İlhanlılar devrinde olduğu gibi Celayirli devrinde de darphaneler (*Dâru'd-darb*) oldukça geniş ve muntazam bir yapıya sahip idi. Darphanelerin her birinin başında Darphane Hakimi (*Hakim-i Dâru'd-darb*) denilen bir görevli bulunuyordu. Darphane hakimleri sultan tarafından çıkarılan yarlık ile seçilip atanıyordu ve sikkelerin kesilmesine nezaret etmekle de mükellefi. Darphanede çalışan bütün görevliler onun emrinde idiler. Onun bilgisi dışında görevliler külçe halinde olan altın ve gümüşlerin eritme ve kalıplara dökülme işine başlayamazlardı. Darphane hakimi ve diğer çalışanların tamamının maaşları, eğer darphane hakimi emanet yöntemi ile atanırsa "*Büyük Divan*" tarafından gönderilir, Zıman yöntemi ile atanırsa darphane gelirlerinden karşılanırdı.²⁷⁴

Ülke genelindeki bütün darphaneler ve darphane hakimlerinin bağı olduğu "*Ülke Darphaneler ve Ayarlar Hakimi*" sıfatını taşıyan bir kimse bulunuyordu. Ülke Darphaneler ve Ayarlar Hakimi de tıpkı diğer darphane hakimleri gibi sultan tarafından sikke ve darphane konusunda deneyim kazanmış, diğer darphanelerde görev yapmış ve başarılı olmuş kişiler tarafından seçilip atanıyordu. Ülke Darphaneler ve Ayarlar hakimi, diğer darphane hakimlerinden farklı olarak sikke ayarlarını tayin ve ülkenin diğer darphanelerinde basılan sikkeleri kontrol ve kalpazanlıkla mücadele etmekle de mükellefi. Kalpazanlık işlerini araştırır, bu işle uğraşanları tespit eder ve yakalayarak adli makamlara teslim ederdi. Bu kişiler yargılanarak muhtelif şekillerde cezalandırılırdı. Ülke genelindeki darphane çalışanlarını işe alma veya işten azletme yetkisi onun tasarrufunda idi.²⁷⁵

Darphanelerde, gümüş veya altın eriterek kalıba dökülecek hale getiren sebikeciler, (Sebikesaz), darphanedeki işlemleri kaydetmekle görevli olan katipler, sikkelerin kesilme işlemine bütün aşamalarda nezaret etmekle görevli müşrifler, kalıpları hazırlamakla görevli neccarlar, sikke yapımı ile görevli tebb'alar (طبايع), sarraflar, sikkelerin kesim işini yapan kattalar, va nakkaşlar başta olmak üzere çok sayıda meslek sahibi kimse çalışıyordu.²⁷⁶

Tacirlerden satın alınan külçe halindeki altın ve gümüş ile tedavülde kalkan altın ve gümüş sikkeler ile savaşlarda ele geçirilen her türden altın ve gümüş darphanelere getirilerek buralarda eritilir ve tedavülde olan sikkelerin ayar ve

²⁷³ Nağcevanî, Destûru'l-kâtib, II/272-289, 299-302; Clavijo, s.165; Beyânî, s.230-232; Hakikat, s.45

²⁷⁴ Nağcevanî, Destûru'l-kâtib, II/160-162; Beyânî, s.234

²⁷⁵ Reşideddîn, Destûru'l-kâtib, II/1054-1061; Nağcevanî, II/160-162

²⁷⁶ Nağcevanî, Destûru'l-kâtib, II/162; el-Mâzenderânî, 233-234

şekillerine göre yeniden sikkeler haline getirilirdi. Mesela, el-Mâzenderânî, Büyük Şeyh Hasan döneminde 741 yılında Celayirî Devleti hazinelerinde 207.240.000 adet gümüş Gazan sikkeleri ve 4.220.000 adet de üç dinarlık Gazan sikkeleri bulunduğunu kaydetmiştir.²⁷⁷

3.5.4.2. Ayarlar-Ölçüler ve Sikkeler: İlhanlılar devrinde Gazan Han dönemine kadar ülke genelindeki ölçü ve ayarlar oldukça düzensizdi. Her bir eyalet ve vilayette farklı ölçü ve ayarlar kullanılıyordu. Taş ve kilten yapılan tek tip ağırlık ölçüleri kullanılıyordu. Bu ise kalpazanlık ve suistimallere neden oluyordu. Bu nedenle Gazan Han ölçü ve ayarlar konusunda geniş çaplı bir islahat yaparak bütün İlhanlı topraklarında tek bir ölçü ve ayar sistemi getirdi. Taş ve kilin yerine demirden ağırlıklar yapıldı ve bunlara devleti temsil eden kimseler tarafından mübâh vurulması zorunluluğu getirildi. Eski sikkeleri kullanımdan kaldırarak yeni ayarlar ve ölçülere göre altın ve gümüş sikkeler kestirdi. Onun devrinde sikkelerin ağırlığı 2.5 gram olarak tayin edildi.

Bu devrede para ve ağırlık birimleri için *miskal*, *dirhem*, *dinar*, *balış*²⁷⁸ ve tümen terimleri kullanılıyordu. Ancak bunlar arasında daha ziyade dirhem, dinar ve tümen terimleri yaygındı. 10.000 dinar değerinde olan tümen cari bir para birimi değil, sadece nakit hesabı için kullanılan bir terimdi. Bir gümüş dinar 6 dirhem değerinde idi. Bu düzenlemelerle her İlhan devrinde ayrı ayrı ayar ve şekillerde kesilen sikkeler kullanımdan kaldırılmış ve İlhanlı hakimiyetindeki bütün topraklarda tek ayar ve şekilde kesilen sikkeler kullanılmaya başlanılmış, altın borax, ve gümüşü crva ile karıştırmak ve ülke genelinde Tebriz ölçüsünü kullanmak suretiyle de kalpazanlığa karşı önlem alınmıştı.²⁷⁹

Bu devrede coğrafyalara göre küçük farklılıklar göstermelde birlikte bir dinarın ağırlığı 4.231 grama denk geliyordu. Büyük bölümü İlhanlıların, ardından da Celayirîlilerin hakimiyet sahasında kalan İran ve Irak'ta bir miskal altın 20 kırata, bir miskal gümüş ise 12 kırata tekabül ediyordu. Bir altın kırat 0.212, bir gümüş kırat ise 0.247 grama karşılık geliyordu. Bir İran dirhemi ise 3.26 gram idi.²⁸⁰

Bu devrede kullanılan diğer bir ağırlık birimi de "*Mennî*" idi. *Mennî* daha çok eşyalar için kullanılan bir ağırlık birimi idi. VIII/XIV yüzyılın ortalarından itibaren kullanılan ve şeri kurallara göre 130 dirhem ya da 5-6 kg. ye karşılık gelen bu ağırlık daha sonraları yerini günümüzde de kullanılan 3 kg'lık *Tebriz Mennî*'ne bırakmıştır.²⁸¹

Mennî'den daha büyük olan ağırlık ölçü birimi de "*Harvar*" idi. Kelime anlamı olarak "*merkep yükü*" anlamına gelen "*Harvar*" at, katır, ya da merkep yüküne karşılık kullanılıyordu. Gazan Han devrinde yapılan islahatlar sırasında 1

²⁷⁷ el-Mâzenderânî, s.241-244

²⁷⁸ Balış: Geniş bilgi için bak. s.39

²⁷⁹ Resîdeddîn, II/1054-1061; Nahşevânî, *Destûru'l-kütüb*, II/160-162; Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", V/1-4; Barthold, W., "*Anı Kitabesi*", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, V/135-159, der. Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s.526; Spuler, *Iran Moğolları*, s.328-330,332; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.256-257; Râzî, s.327-328; Hermann-Doerfer, "*Ein Persisch-Mongolischer Erlass*", CAJ, IX/1-2, s.16-17; Artuk, İbrahim-Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhir'deki İslami Sikkeler Katoloğu*, I-II, İstanbul, 1976, II/764-765; Hakikat, s.45-46

²⁸⁰ Hinz, Walther, *İslamda Ölçü Sistemleri*, Göttingen, 1953, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s.1,6-7; Hermann-Doerfer, "*Ein Persisch-Mongolischer Erlass*", CAJ, IX/1-2, s.18-19; Artuk, *Teşhir'deki İslami Sikkeler Katoloğu*, II/765

²⁸¹ Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.20-22; Râzî, s.327

harvâr 100 Menn'e karşılık olarak belirlenmişti. Buna "Küçük Harvar" (harvâr-i küçek) deniliyordu. Bu da yaklaşık olarak 83.3 kg ediyordu. Celayirîler dönemine gelindiğinde ise bir harvar 100 Menn yani 288 kg. olarak kabul ediliyordu. Bu ise "Büyük Harvar" olarak adlandırılıyordu.²⁵²

Bu devrede Celayirîlerin hakimiyeti sahasında kullanılan uzunluk ölçü birimleri ise "Göz" ve "Zirâ" idi. "Göz" İran'da günümüzde 104 cm, bilek ve kol anlamına gelen "Zirâ" ise Türkiye'de yaklaşık 65 cm'lik uzunluğa karşılık gelmektedir. Arşın da denilmektedir. Celayirîler devrinde bu ölçülerin kaç cm'lik uzunluğu ifade ettiği bilinmemektedir.²⁵³

Yukarıda da bahsedildiği üzere bu ayar ve ölçülerin denetimi *Büyük Divan*'a bağlı olarak görev yapan muhtesibler (محتسب) tarafından gerçekleştirilirdi. Hakimiyet alanındaki her şehir ve eyalette bir muhtesip bulunurdu ve o dönemde tedavülde olan ve devlet tarafından belirlenmiş olan resmi ağırlık ve diğer ölçü birimlerinin doğru bir şekilde kullanılmasına sağlardı. Satıcıların geçerli ölçü birimleri dışında kendilerine göre ölçü belirleme ve kullanmalarının önüne geçerdi. Haftada bir kez ticarethane sahipleri işyerlerinde kullandıkları ölçüleri muhtesibin emrindeki görevlileri ona gönderirler, o bunların gerçek ölçülere uyup uymadığını tespit ederdi. Bu şekilde halkın satıcılar tarafından kandırılmasının önüne geçilirdi.²⁵⁴

Celayiroğulları Devleti'ndeki para ve sikke konuları da İlhânîların bir devamı niteliğindedir. En son olarak Gazan Han zamanında, Resîdeddin Fazlullah'ın da gayretleri ile para konusunda gerçekleştirilmiş olan geniş çaplı düzenlemeler ve kullanılan sistem Celayirîlere kadar fazlaca bir değişiklik yapılmadan gelmiştir. Ancak devletin ekonomik durumuna göre sikkelerin ağırlıkları zaman içinde değişiklik göstermektedir. Nitekim Ebu Said Bahadır Han devrine gelindiğinde sikkelerin ağırlıklarında önemli ölçüde değişiklik yaşanmış, daha önce 6 dirhem değerinde ve ½ miskal ağırlığında olan bir gümüş sikkenin ağırlığı 1/3 miskale düşmüştü. Yine Gazan Han devrinde 3.70 gram ağırlığında olan altın sikkeler Celayirîler devrine gelindiğinde 3.50 grama gerilemişti.²⁵⁵

Elbette bu tek ölçü sistemi az ya da çok nispi oranlara dayanıyordu. Zira ülkenin muhtelif noktalarında bulunan darphanelerde o devirde sikkeler el yardımı ile imal ediliyordu. Bu nedenle ayrı ayrı darphanelerde ve ayrı kişiler tarafından imal edilen sikkelerin hepsinin aynı şekillerde, çap ve ağırlıkta olması mümkün olmuyordu.²⁵⁶

Sikkelerin birimi bu devirde dirhem ve dinardı. Ancak büyük miktarlar için 10.000 dinar değerinde olan tümen birimi kullanılıyordu. Dinarlar çoğunlukla gümüşten bazen de devletin o sıradaki ekonomik durumuna göre altından basılıyordu. Her bir gümüş dinar üç miskal ağırlığında ve bir miskal altın dinar ise 12 miskal gümüş dinara denk geliyordu. Bir gümüş dinarın değeri altı dirhem idi. Celayirîler devrinde gümüş paralar tedavülde idi. Altın dinarlar ise sadece hediye olarak kesilmekteydi.²⁵⁷

²⁵² Resîdeddin, (Jahn), s.290; Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.17-18; Mu'ın, I/852

²⁵³ Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s.76-79; Pakalın, III/663

²⁵⁴ Nahşevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/224-227; Beyâni, s.189-190; Pakalın, III/305

²⁵⁵ Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I*", I/4-7; Barthold, W., "*Ani Kitabesi*", s.525-526; Spuler, *İran Moğolları*, s.330-332; Artuk, *Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, II/765-766

²⁵⁶ Lane Poole, VI/xliv-lxvii; Beyâni, s.233

²⁵⁷ Barthold, W., "*Ani Kitabesi*", s.525-526; Spuler, *İran Moğolları*, s.327-328; Beyâni, s.234-235; Smith, *Haric u Üric*, s.226; Artuk, *Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, II/765-766

Celayirîlilerden günümüze ulaşan sikkelerin özellikleri ve basıldığı yerlerden anlaşıldığı üzere Celayiroğulları Devleti'nin hakimiyet sahasında ya da onlara tabi olan bölgelerde çok sayıda darphane mevcuttu. Bu darphanelerde Celayirîli sultanları adına çoğunluğu gümüş olmak üzere altın ve bakır paralar kesilmiştir. Celayirîlilerin hakimiyet sahasında bulunan ya da Celayirîli sultanları adına sikke basılan darphaneler şunlardır.

Ermeniye (Erminina, Arminiye), Bağdad, Tebriz, Musul, Şamah, Şirvan, Baiçî, Bakıye, Âmol, Erzurum, Şabran, Berdâ, Sultaniye, Erdebil, Erbil, Zencan, Hemedan, Hille, Halep, Urumiye, Selmas, Alancuk, Kibale, Van, Am, İmadiye, Vasit, Basra, Merağa, Maku, Hoy, Şuster, Asterabad, Kaşan, Şiraz ve İsfahan.²²⁸

Günümüze kadar ulaşan sikkelerden anlaşıldığına göre ülkenin muhtelif noktalarındaki darphanelerde kesilen Celayirîli sikkeleri genel olarak aynı ayar, şekil ve içerikte olmakla birlikte basıldığı darphane ve tarihlere göre ağırlık ve çap (lutar), hatta sikke üzerindeki metinlerde ve nakışlarda küçük değişiklikler meydana gelmiştir. Hükümdarların değişmesi durumunda ise yine sikkelerin metin bölümlerinde ve nakışlarında küçük bir takım farklılıklar gerçekleşmiştir.

Celayirîli hükümdarlarından günümüze kadar ulaşan sikkelere göre bu devir sikkelerindeki ortak ve farklı noktaları şu şekilde tespit etmek mümkündür.

- 1- Bütün Celayirîli sikkeleri Arapça ve Kufî tarzı yazı ile kaleme alınmıştır. İstisna olarak Büyük Şeyh Hasan ve Sultan Uveys Bahadır Han'dan kalma birer sikkede Şeyh Hasan'ın ve Sultan Uveys'in adı Uygur alfabesi ile yazılmıştır.
- 2- Sikkelerin kesildiği darphanenin adı her sikkede farklı yerlerde nakşedilmiştir. Bu isim bazen ortada, bazen de sikkenin çevresinde ya da alt kısmında yazılmıştır.
- 3- Her sikkenin etrafında küçük noktalardan oluşan bir daire ve daha sonra tam bir daire bulunmakta, yazılar bu dairenin ortasında yazılmaktadır. Kimi sikkelerde ise yazılar kare şeklindeki bir çerçevenin içinde yer almaktadır.
- 4- Sünnî devlet ve hanedan sikkelerinde geçerli olan *Dört Halife*'nin adının sikkelere nakşedilmesi geleneğine bütün Celayirîli sikkelerinde de riayet edilmiştir.²²⁹ Ayrıca yine bütün sikkelerde "*Kelime-i şahadet*" yer almaktadır.

Celayirîli sultanları adına kesilen çok sayıda sikke Günümüze ulaşmış ve dünyanın muhtelif müzelerinde korunmakta ya da sergilenmektedir. Bu sikkelerin en çoğu Rusya'da Erimtaj Müzesi'ndedir. Bu müzede dört Celayirîli sultanı adına kesilmiş olan 7'si altın, 2'si bakır ve 215'i gümüş olmak üzere toplam 224 adet sikke bulunmaktadır.²³⁰ Bu sikkeler ve özellikleri şunlardır:

²²⁸ Howorth, III/654,657,659,678; Zeyneloğlu, s.77-78; Âzzi, II/73,140-141; Barthold, V.V., "Ani", IA, I/435; Kırzoğlu, Kars Tarihi, s.443,451; Beyâni, 233-235; Smith, Hürûc u Urûc, s.113; Tabatabâi, Sikkah-ı Şâhân-i İslâmî, giriş

²²⁹ Beyâni, (s.236-237) "*Celayirîliler Şii olmakla beraber sikkelerin tamamının üzerinde ilk aç kalifenin isimleri Ali'nin adı ile birlikte nakşedilmiştir. Bunun nedeni Sünnîlere gösterilen fazla saygıdır. Diğer bir sebebi ise bu devir sikkelerinin İhvanîlardan kopye edilmesidir ki onları (ilk aç kalifenin adını) aynen almışlar ve sadece Ali'nin adını eklemişlerdir*" ifadesini kullanmaktadır. Bu konuya yukarıda muhtelif bölümlerde değinilmiş, Beyâni'nin Celayirîlilerin mezhebi konusunda bilimsel yöntemlerden uzak ve Şii'lik taassubu ile davrandığı konusuna yer verilmiştir. (Geniş bilgi için bak dipnot 51)

²³⁰ Zeyneloğlu, s.76

Büyük Şeyh Hasan Sultanın Adı ya da ünvanı	Kesim veri	Tarihi(h.k)
es-sultânı'l-âdil hülide mulkehu	Şirvan	750
es-sultânı'l-âdil hülide Allahı mulkehu	Şirvan	756
Sultan Uveys Bahadır Han		
es-sultân Şeyh Uveys...	Şabran	762
es-sultân Şeyh Uveys Bahadır Han	Bakü	762
es-sultân Şeyh Uveys Bahadır Han	Tebriz	762,764, 675
es-sultânı'l-aâzam Şeyh Uveys	Tebriz	766, 769,770
Bahadır Han hülide Allahı mulkehu	Nahçıvan	766,769,770
	Hoy	774
	Berda'	770
	Erdebil	???
	Şamahı	???
	Astara	???
	Bakuye	???
	Bakü	???
es-sultânUveys	Nahçıvan	760
es-sultânı'l-âdil hülide mulkehu	Şabran	767
	Bakuye	769
	Şamahı	769, 770,777
		770,777,???
	Berda'	770
	Astara	???
	Bakü	770
es-sultânı'l-âdil hülide Allahı Mulkehu	Şabran	769,770,
	Bakü	770,???
	Şamahı	???
es-sultânı'l-âdil Şeyh Uveys Bahadır Han hülide mulkehu	Şabran	770
es-sultânı'l-âdil Uveys Bahadır Han hülide Allahı mulkehu	Şamahı	770,773
Sultan Celaleddin Hüseyin Bahadır Han fi devleti's-sultânı'l-âzam Celaleddin Hüseyin Han hülide mulkehu	Erdebil	777
	Şabran	777
	Şamahı	777
	Hoy	777
	Merağa	777,778
	Nahçıvan	777
	Urumiye	777
	Selmas	777
	Tebriz	777,778
	Kübal	777
	Berda'	777
es-sultân el-a'zam Celaleddin Hüseyin	Erdebil	779

Han İhlide Ailahu mulkehu	Hoy	779,780
	Tebriz	779
	Berdâ	779
	Naırcıvan	779
	Şamahı	779,780
	Urumiye	780
es-sultân Hüseyin Han	Tebriz	780
Sultan Ahmed Celayir		
es-sultân el-âzam Sultan Ahmed	Tebriz	785,???
Bahadur Han İhlide mulkehu	Bakıye	786,???
	Şamahı	78?
	Erdebil	???
	Hoy	???
	Alancuk	???

Bu sikkelerin tamamının bir yüzünde Celayirli sultanlarının adı, sikkenin kesildiği yer ve tarih, diğer yüzünde ise "Kelime-i şehadet" ve ilk dört halifenin adları nakşedilmiştir.²⁹²

Günümüzde, bahsedilen darphanelerde basılan ve söz konusu özelliklere sahip olan çok sayıda Celayirli sikkesi, başta New York, Washington, Londra, Berlin, Paris, İstanbul, Bağdad, Kahire ve Tahran olmak üzere dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenmektedir.

Celayirli sultanlarından kalan ve gün ışığına çıkarılarak çeşitli müzelerde sergilenmekte olan diğer sikkeler ise şunlardır.

3.5.4.2.1. Büyük Şeyh Hasan Devri Sikkeleri.

Sikke 1²⁹³

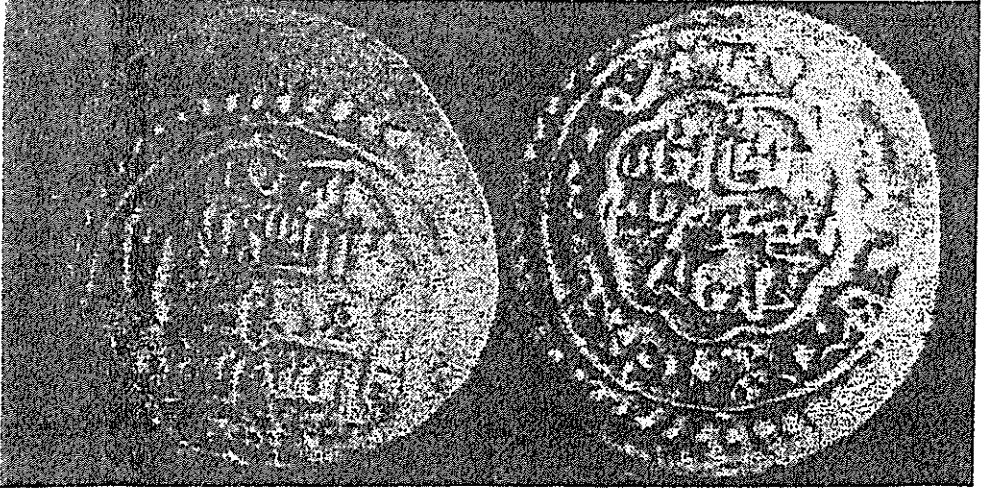
²⁹¹ Zeyneloğlu, s. 77-78

²⁹² Zeyneloğlu, s. 79

²⁹³ Fotoğraf : Mübarak, s. 191; Tabatabâi, Sikkah-ı Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s. 112; Beyânî s. 240-241; Artuk, II/828

- Tür : Gümüş (defikli)
 Çap (Kutur) : 1.9 cm.
 Ağırlık : 13.5 karat (3.6 gram)
 Ön yüz : Tam bir çizgiden oluşan daire içinde kare şeklinde yazılmış Kurik Küfi Hat ile
 Metin : Lâ ilâhe illallah vahdehu la şerike leh
 Karenin Etrafında : Seneti ħamse ve ħamsine ve sebceâmâieh [755]
 Arka yüz : İki noktalardan ikincisi tam bir çizgiden oluşan daireler içinde kare şeklindeki Kurî hat ile
 Metin : Muhammedun resulullah salla Allahu âleyh
 Karenin ortasında : Darb-u Bağdad
 Karenin Etrafında: Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁴

Sikke 2 :

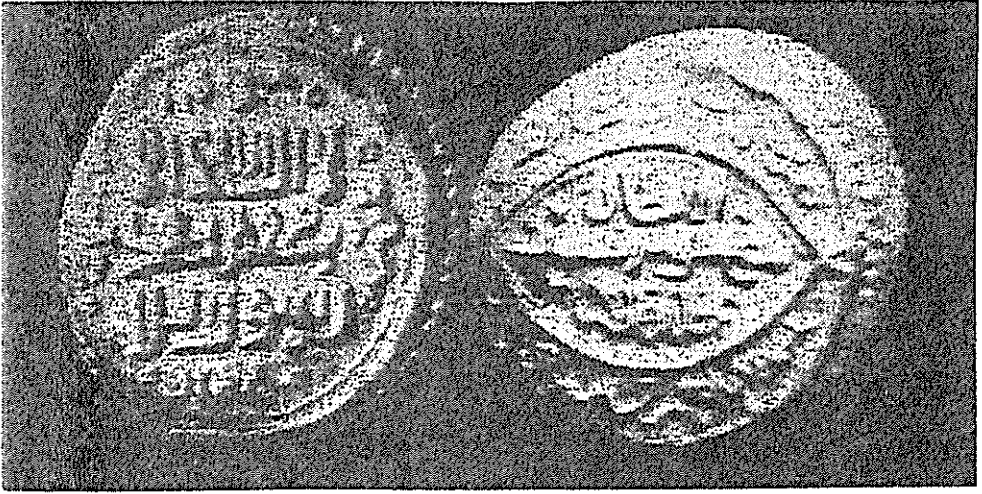

- Tür : Gümüş
 Çap (Kutur) : 1.75 cm.
 Ağırlık : 1.1 gram
 Ön yüz : İki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içindeki dokuz yapraklı bir çiçek motifi içinde,
 Metin : es-sultânu'l-âdil- Şeyh Hasan (Uygur harufatı ile)
 Altında : Hulide mulkehu
 Etrafında : Daireler ile çiçek motifi arasında
 : Duribe Tebriz fi seneti ahadin ve erbâine ve sebceâmâieh[741]
 Arka yüz : İki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içindeki sekiz yapraklı bir çiçek motifi içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah
 Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁵

²⁹⁴ Lane Poole, VI/206; Mübarek, Muhammed, Mûze-i Hümâyün Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloĝu, üçüncü kısım, Mülûk-i Cengizîyye ve İlĥânîyye ve Celâiriyye ve Kırım Hanları, İstanbul, 1313, s.191; Âzzîvi, II/73-74; Beyânî, s.240-241; Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.112; Artuk, Teşhir'deki İslami Sikkeler Kataloĝu, II/823

²⁹⁵ Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.108

Sikke 3

- Tür : Gümüş
 Çap (Kıtır) : 1.6 cm.
 Ağırlık : 1.2 gram
 Ön yüz : İiki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşın iki daire içindeki elips motifi içinde.
 Metin : es-sultân- Şeyh Hasan(Uygur harufatı ile)
 Altında : Hulide mulkehu
 Etrafında : Daireler ile elips motifi arasında, Duribe Erzurum fi seneti selâse erbâne ve acbeâmâich [741]
 Arka yüz : İiki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşın yarım daireler içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Altında : Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁶

Sikke 4

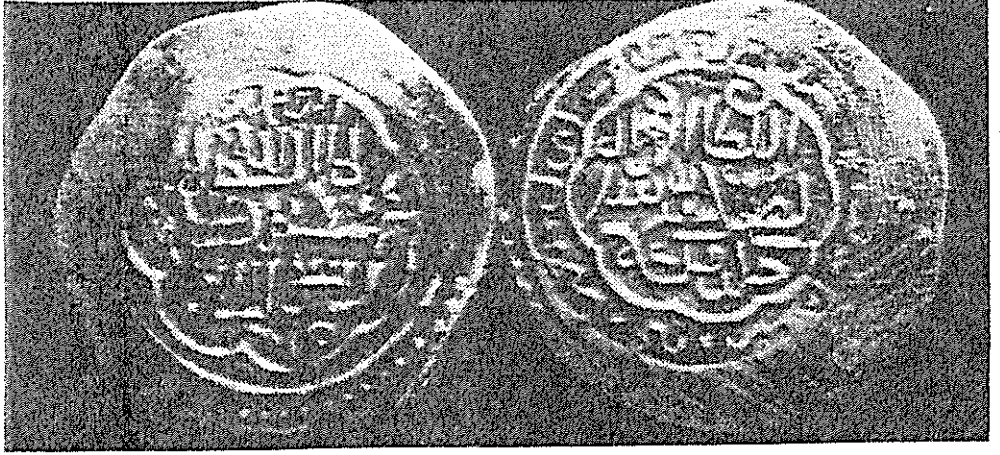

- Tür : Gümüş
 Çap (Kıtır) : 2.50 cm.
 Ağırlık : 5.3 gram
 Ön yüz : İiki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşın iki daire içindeki altı çıkıntılı bir yıldız motifi içinde.
 Metin : es-sultânu'l-ââzam(Uygur harufatı ile)

²⁹⁶ Tabatabâi, Sikkehi-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.103

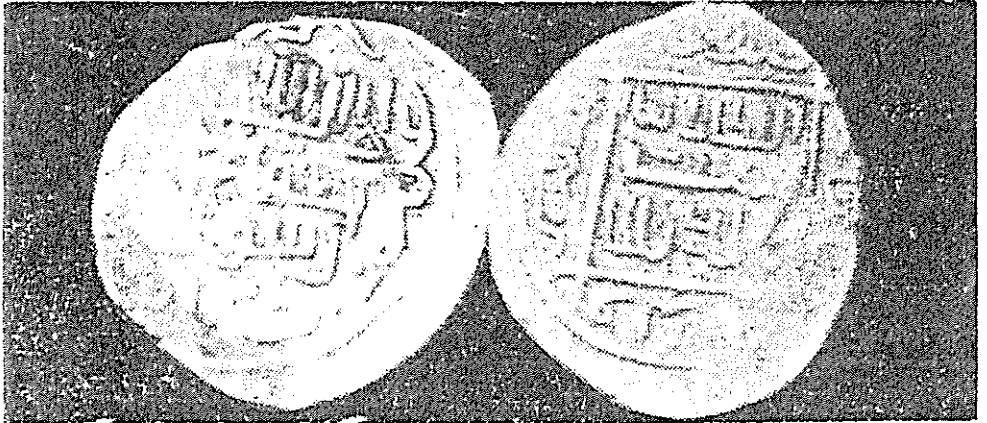
- Altında : Durîbe Arran
 Etrafında : Daire ile yıldız motifinin çıkıntıları arasında kalan boşluklarda
 Durîbe fi seneti ahadîn ve erba'îne ve sebeâmâich [741]
 Arka yüz : İlki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan daireler içindeki sekiz
 yapraklı bir çiçek motifi içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafında : Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁷

Sikke 5

- Tür : Gümüş
 Çap (Kutur) : 2.3 cm.
 Ağırlık : 4.1 gram
 Ön yüz : İlki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içindeki
 dokuz yapraklı bir çiçek motifi içinde.
 Metin : es-sultânî l-âdil- hülîde mülkebî (Uygur harufatı ile)
 durîbe Erdebil-fi seneti esne ve erbâine ve sebeâmâich[742]
 Etrafında : Daireler ile çiçek motifi arasında mühtelif süs motifleri
 Arka yüz : İlki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içindeki
 yedi yapraklı bir çiçek motifi içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Altında : Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁸

Sikke 6

²⁹⁷ Tabatabâi, Sükketü-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.109

²⁹⁸ Tabatabâi, Sükketü-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.109

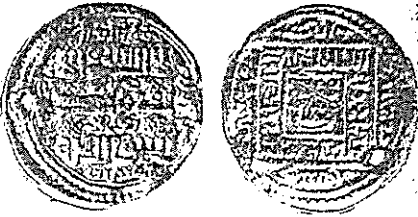
- Tür : Gümüş
 Çap (Kutur) : 1.5 cm.
 Ağırlık : 1.3 gram
 Ön yüz : Tam bir hattan oluşan daire içindeki kare motifi içinde.
 Metin : es-sultânâ l-'âdil- Hulide mulkuhu (Uygur buruzatı ile) Darb-u Bağdad
 Etrafında : Daire ile kare motifi arasında
 : fî seneti esne ve erba'ine ve sebemâiech [742]
 Arka yüz : İki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Altında : Ebubekir, Ömer, Osman, Ali²⁹⁹

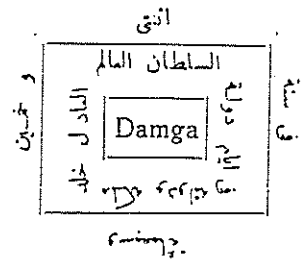
Sikke 7

- Tür : Gümüş
 Çap (Kutur) : 1.8 cm.
 Ağırlık : 2.8 gram
 Ön yüz : İki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içinde ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Altında : Seneti sitte ve hamsine ve sebemâiech [756]
 Arka yüz : İki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içinde ortada
 kare şeklindeki Kırık Kufî Hat ile
 Metin : Muhammedun resûlullah sallie Allahü âleyh
 Karenin içinde : Darb-u Hille
 Karenin etrafında: Ebubekir, Ömer, Osman, Ali³⁰⁰

Sikke 8

كردمان
 الله
 لا اله الا
 ضرب
 محمد
 بغداد
 رسول الله
 عثمان

²⁹⁹ Tabatabâi, Sikkchâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.111

³⁰⁰ Tabatabâi, Sikkchâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.113

Tür	: Altın
Çap(Katır)	: 1.5 cm.
Ağırlık	: 4.20 gram
Ön yüz	: Önce noktalardan sonra tam bir hattan oluşan daireler içindeki tam hatlarla çizilmiş kare motifleri içinde.
Ortada	: Küçük kare motifi içinde damga, büyük kare motifi içinde, küçük karenin etrafında,
Metin	: fi <i>eyyâm-i devleti/ es-sultânu'l-âlim/ el-âdil hülide/ mulkehu ve devletehu</i>
Etrafında	: Daireler ile büyük kare motifi arasında : fi <i>seneti esne ve hamsine ve sebeâmâieh [752]</i>
Arka yüz	: İlk noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşan daireler içinde- ortada altalta sırayla
Metin	: Allah/ lâ ilâhe illa/duribe/ Muhammedun / Bağdad/ resûlullah
Etrafında	: Ebubekir/...../ Osman/ Ali ³⁰¹

Bunların dışında Büyük Şeyh Hasan'a ait yukarıdaki sikkelerle benzerlik taşıyan dört adet gümüş sikke daha bulunmaktadır. 1 numaralı sikkenin aynısı olan bu sikkelerden biri Basra'da 755 h. tarihinde, biri de aynı tarihte Şuster'de kesilmiştir. Bağdad'da kesilen diğer ikisi ise 756 ve 757 h. tarihli'dir.³⁰²

Büyük Şeyh Hasan'a ait olan ve 755/1354 yılında Bağdad'da kesilen bir altın sikke ise Berlin Müzesi sikkeler bölümünde sergilenmektedir.³⁰³

Bunların dışında daha önce kimi kaynaklarda Büyük Şeyh Hasan'ın 741/1340 yılında Mısır sultanı Nasır adına sikke kestirdiğinden bahsedilmiştir.³⁰⁴ Ancak günümüze kadar ortaya çıkarılan Celayirli sikkeleri arasında söz konusu bu sikkelerin bir örneği bulunmamaktadır.

Ayrıca Tabatabâi, biri Tebriz 739 h., biri Tebriz 746 h., biri Merağa 755 h. ve diğeri Amol 742 h. tarihli dört sikkenin daha Büyük Şeyh Hasan'a ait olduğunu yazmıştır.³⁰⁵ Her dört sikkede de Büyük Şeyh Hasan'ın adı bulunmamaktadır. 739/1338-1339 yılında Büyük Şeyh Hasan henüz bağımsızlığını ilan etmemiştir ve bu tarihte Tebriz, Çupanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hakimiyetinde bulunuyordu. 746/1345 ve 755/1354 yıllarında ise Tebriz ve Merağa Çupanlı Melik Eşref'in idaresi altında idi. 742 h. tarihli Amol'da kesilen ikinci sikkenin ise arka yüzünde "Dört Halife" yerine "On iki İmam"ın adı yer almaktadır. Bu sikkede de Büyük Şeyh Hasan'ın adı yer almadığı gibi mezkur tarihte Mazenderan, Celayirliilerin değil, 737/1336 yılından itibaren bu bölgede bağımsızlığını ilan eden Toğatimur Han'ın hakimiyeti altında bulunuyordu. Bu nedenle bu iki sikkenin Büyük Şeyh Hasan adına kesildiği bilgisini ihtiyatla karşılamak gerekir.

³⁰¹ Artuk, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, II/323

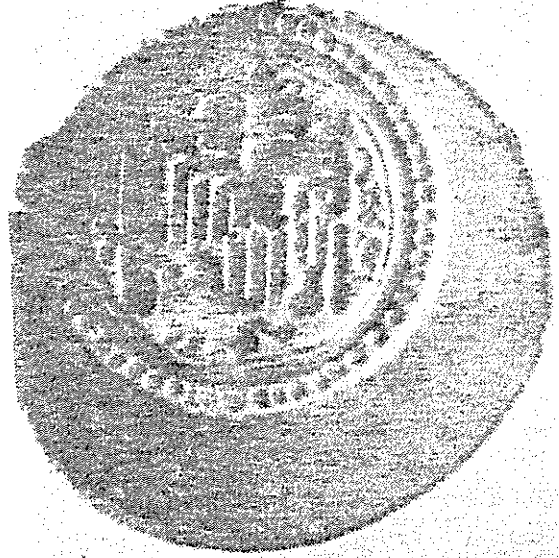
³⁰² Mübarek, s.192-193; Ziya, Ahmed, Meskûkât-ı İslâmiyye Takvimi, İstanbul, 1910, s.97; Azzâvi, II/73-74; Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-ı İslâmi-yi İrân, s.113; Beyânî, s.240

³⁰³ Beyânî, s.236

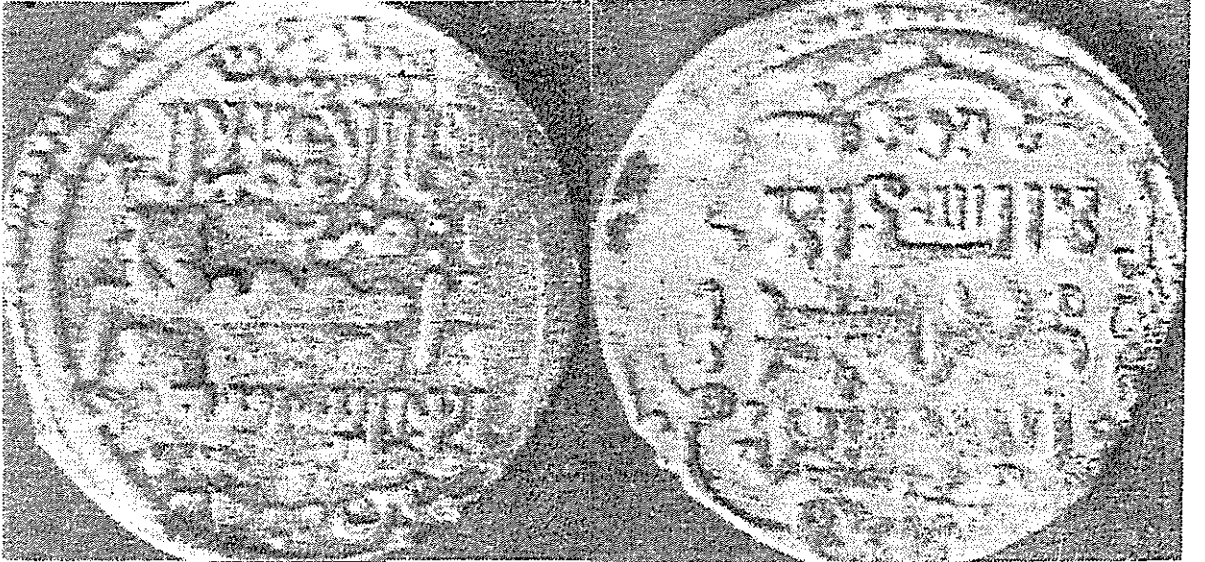
³⁰⁴ İbn-i Haldûn, IV/792; Makrizî, Kitâbu's-sulûk, VI/489-491; Âskallânî, II/96; Howorth, III/646-647; İkbâl, s.359-360; Azzâvi, II/31; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", SAD, I/100; Yuvalı, "Hasan-ı Bucurg", DİA, XVI/312; Yücel, Anadolu Beylikleri, II/7

³⁰⁵ Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-ı İslâmi-yi İrân, s.110-112

3.5.4.2.2. Sultan Uveys Bahadır Han Devri Sikkeleri.

Sikke 1³⁰⁶

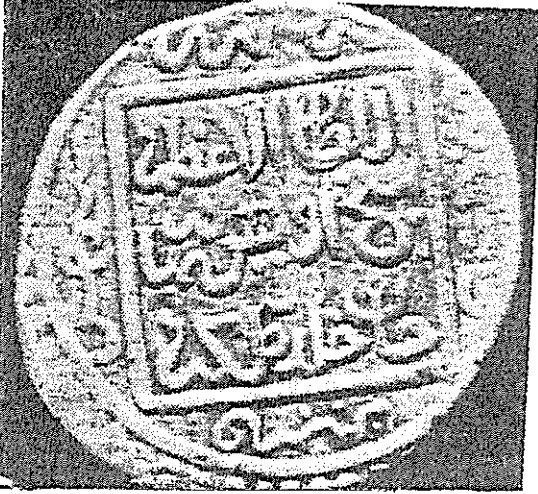
- Tür : Gümüş
 Çap : 1.7 cm.
 Ağırlık : 2.20 gram
 Öa yüz : İki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içinde, üç satır halinde,
 Metin : es-sultânu'l-aâzam Uveys Bahadır Han/ İbulide Allahu mulkehu/
 Darb-u Tebriz
 Arka yüz : Ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedam resûlullah/Ebubekir, Ömer, Osman, Ali³⁰⁷

Sikke 2³⁰⁸ :³⁰⁶ Tahran İran-ı Bastan Müzesi³⁰⁷ Beyâni, s.242-243³⁰⁸ American Numismatic Society of New York

- Tür : Gümüş
 Ön yüz : Ortada
 Mctia : es-sultânu'l-aâdâ/ Darb-ı Bağdad/ Uveys [Uygur harufatı ile]
 Etrafında : Seneti sitte ve sâitine ve sebeâmâih [766] bir yıldız mctifi
 Arka yüz : Ortada
 Mctia : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/ Ebubekir, Ömer, Osman, Ali³⁰⁹

Sikke 3³¹⁰

- Tür : Gümüş
 Çap : 19.30 mm.
 Ağırlık : 2.38 gram
 Ön yüz : Önce noktalarla sonra tam çizgiden oluşan iki daire içinde,
 Mctia : el-vâsik el-meilku'd-deyyân Şeyh Uveys Bahadır Han
 Arka yüz : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/ üribe.../ seneti.....³¹¹

Sikke 4³¹² :

³⁰⁹ Beyânî, s.243-244

³¹⁰ Kahire İslami Sanatlar Müzesi

³¹¹ Beyânî, s.241-242

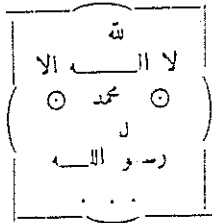
³¹² İran/ Muhammed Nahçevânî Özel Koleksiyonu

- Tür : Gümüş
 Çap : 19.50 mm.
 Ağırlık : 2.38 gram
 Ön yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
 Metin : es-sultânü'l-âzâm Uveys Bahadır Han/ Hulide Allahu mulkehu
 Karenin Etrafında : Tebriz/ seneti hamse ve sittine ve sebeâmâieh [765]
 Arka yüz : Daire içinde
 Metin : Ebubekir, Ömer, Osman, Ali³¹³

Sikke 5³¹⁴

- Tür : Gümüş
 Çap : 17.8 mm.
 Ağırlık : 2.14 gram
 Ön yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
 Metin : es-sultânü'l-âzâm Uveys Bahadır Han/ Hulide Allahu mulkehu
 Karenin Etrafında : Darb-ı Bağdad, seneti..... /..... /ve/ ve sebeâmâieh [7??]
 Arka yüz : Sekiz yapraklı bir çiçek motifi içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/Ebubekir-Ömer-Osman-Ali³¹⁵

Sikke 6

Etrafında :

ابوبكر عمر عثمان علي

الوائق
بالمك الديان

ضرب

شيخ اويس بهادرخان

شيراز

خلد الله
ملكه

Etrafında :

[فی سنة] ست ○ وستین

○ وسبعاً

³¹³ Beyâni, s.245-246;³¹⁴ İran/ Muhammed Nahcevanî Özel Koleksiyonu³¹⁵ Beyâni, s.246-247:

- Tür : Gümüş
Çap : 2.6 cm.
Ağırlık : 3.45 gram
Ön yüz : Noktalı ve düz hatlı iki daire içinde çift çizgili küre biçiminde bir şekil içinde- ortada
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah affica...
Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Noktalı ve düz hatlı iki daire içinde çift çizgili elips biçiminde bir şekil içinde, ortada yedi satır halinde
Metin : el-vâsik bi'l-mulk ed-deyyân/durîbe/Şeyh Uveys/Bahadır Han/Şiraz/ ħulide Allahu mulkehu
Etrafta : Daire ile elips şeklinin arasında soldan sağa [fi seneti] sitte ve sittine ve sebeâmiech [766]³¹⁶
Sikke 7 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
Metin : Be cyyâm-i Devletî's-sultânu'l-aâzam Uveys Bahadır Han/ ħulide Allahu mulkehu ve saltanatahu/darb-ı Bağdad /seneti ismine ve sittine ve sebeâmiech [762]
Arka Yüz : Tamamen silik³¹⁷
- Sikke 8 :
Tür : Gümüş
Çap : 3.5 cm
Ağırlık : 0.75 gram
Ön yüz :
Metin : es-sultânu'l-aâzam Uveys Bahadır Han/ ħulide Allahu mulkehu Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali/ darbu Bağdad sene-i/...../.....
Arka Yüz : Tamamen silik³¹⁸
- Sikke 9 :
Tür : Gümüş
Çap : 1.9 cm.
Ağırlık : 13.50 gram
Ön yüz : Daire içine Kufi Hat ile kare şeklinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Karenin Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Daire içinde ortada
Metin : es-sultânu'l-aâzam Uveys Bahadır Han/ħulide Allahu mulkehu
Etrafta : Darb-ı Bağdad/ seneti ismine ve sittine ve sebeâmiech [762]³¹⁹

³¹⁶ Mübârec, s.197-198; Arınk, Teşhirdeki İslami Sikkelere Katologu, II/829

³¹⁷ Âzzâvî, II/141; Beyânî, s.248

³¹⁸ Beyânî, s.249

³¹⁹ Mübârec, s.194; Âzzâvî, II/140

Sikke 10 :

سنه خمس
 السلطان الاعظم
 شيخ اويس بهادر
 خان خلد ملكه
 [٦٦٥]
 ابو بكر
 لا اله الا
 محمد
 رسول الله
 عثمان

- Tür : Gümüş
 Çap : 1.6 cm.
 Ağırlık : 1.350 gram
 Ön yüz : Ortada- daire içinde sekiz yapraklı çiçek şeklindeki küçük bir nakışla
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafı : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
 Arka yüz : Ortada- daire içindeki kare motifi içinde
 Metin : es-sultânı'l-aâzam Uveys Bahadur Han/şulide Allahi mulkehu
 Etrafı : |Darb-u Bağdad - hamse ve sittine ve sebeâmâieh [765]³²⁰

Sikke 11 :

ضرب بصره
 السلطان الاعظم
 شيخ اويس بهادر
 خان خلد ملكه
 لا اله الا
 محمد
 رسول الله
 عثمان

- Tür : Gümüş
 Çap : 1.7 cm.
 Ağırlık : 1.1 gram
 Ön yüz : İki hatlı daire içinde- ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafı : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ [Ali]
 Arka yüz : İki çizgili daire içinde - beş satır halinde
 Metin : İsnine ve sittine/es-sultân Şeyh Uveys/ Tebriz/Bahadur Han/ ve
 [sebeâ]mâieh 762]³²¹

Sikke 12 :

- Tür : Gümüş-delikli
 Çap : 13 mm.
 Ağırlık : 11 santigram
 Ön yüz : İki çizgili daire içinde- ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafı : Ebubekir, Ömer, Osman, [Ali]

³²⁰ Mübarek, s.195³²¹ Mübarek, s.196; Âzzîvi, II/141

Arka yüz : İki çizgili daire içinde beş satır halinde
Metin : Seneti...../ es-sultân Şeyh Uveys/ duribe...../ Bahadır Han/ ve.....³²²

Sikke 13 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içinde oval bir motif içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûhullah
Etrafta : Daire ile şekil arasında, Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Bir süs motifi içinde
Metin : es-sultânu'l-aâzam Uveys Bahadır Han/ hulide Allahu mulkehu
: Süs motifi ortasındaki üçgen biçiminde şekil içinde: Darb-u Tebriz,
Etrafta : Seneti /ve sittine/ ve sebeâmâieh ve [76?] dir.³²³

Sikke 14 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Sekiz yapraklı bir motif içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûhullah
Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Kare motifi içinde
Metin : es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han
/hulide mulkehu
Etrafta : Kare motif ile daire arasında, .../seneti selase
/ /[773]³²⁴

سنة ١٠٠٠
إلا الله الا
محمد رسول الله
[عشبان]
السلطان الاعظم
شيخ اويس بباد
خان خلد ملكه

Sikke 15 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Sekiz yapraklı bir motif içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûhullah
Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Kare içinde
Metin : es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han/ hulide Allahu mulkehu
Etrafta : Kare ile daire arasında, ...Erbil fi seneti isnine //.....³²⁵

Sikke 16 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Üçgen motifi içindeki kare motifi içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûhullah
Dışında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Ortada- kare motifleri içindeki daire ortasında
Metin : Duribe
Etrafta : es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han/ hulide Allahu mulkehu
Kare dışında : Duribe fi seneti/...../.....³²⁶

³²² Mithbarck, s.198

³²³ Poole, VI/207

³²⁴ Poole, VI/208

³²⁵ Poole, VI/209

³²⁶ Poole, VI/210

- Silkke 17 :
 Tür : Gümüş
 Ön yüz : Kare motifi içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah/durîbe/ Muhammedun/ Erbîl/ resûlullah
 Kare motifiâni çevreleyen daire ile kare motifi arasında
/ Ömer/...../.....
 Arka yüz : Altgen motifi içinde
 Metin : Allah/ ya hayye.../ es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadur
 Han/ Hulide Allahu mulkehu ³²⁷

Silkke 18 :

ابوبكر
 لا الله الا
 محمد
 رسول الله
 ﷺ
 بايام دولة

السلطان الاعظم
 ضرب
 شيخ اويس بهادر
 بغداد
 خان خلد الله ملكه

في سنة التين و

وسلطنة

- Tür : Altın
 Ön yüz : Sekiz düğümlü daire içinde üç satır halinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
 Arka yüz : Tam bir hattan oluşan daire içindeki kare motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-aâzam/ durîbe/ Şeyh Uveys Bahadur/ Bağdad/ Han/
 hulide Allahu mulkehu

Karenin etrafında: Be eyyâm-i devlet-i/ ve saltanatahu/ fi senetin isnîne ve [772] /.... ³²⁸

Silkke 19 :

ابو بكر
 لا الله الا
 محمد
 رسول الله
 ﷺ

السلطان الاعظم

ضرب

شيخ اويس بهادر

بغداد

بهادر خان خلد الله سلطانه

وسبعين

- Tür : Altın
 Ön yüz : Sekiz düğümlü daire içinde üç satır halinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
 Arka yüz : Hilal motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-aâzam/Darb-ı/ (Uygur harufatı ile) Şeyh
 Uveys/Bağdad/ Bahadur Han/hulide Allahu sultanehu
 Etrafta :/ ve seb'ine /..... [777] ³²⁹

³²⁷ Poole, VI/211

³²⁸ Poole, X/128

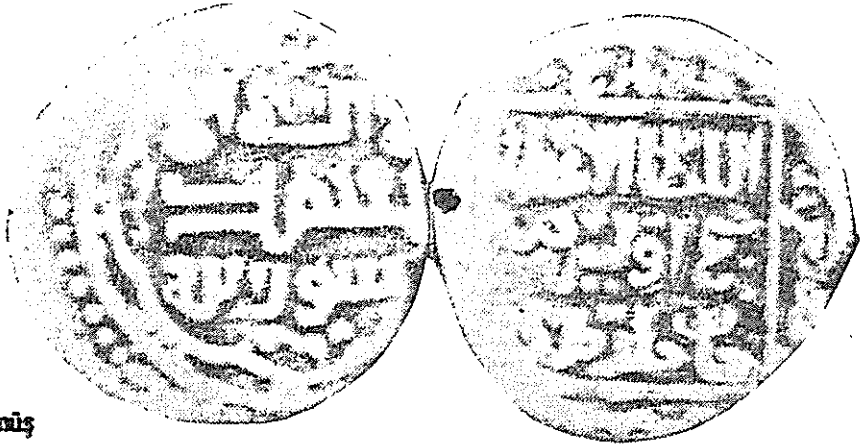
³²⁹ Poole, X/129

Sikke 20	:	الله	الواتق
		لا اله الا الله	بالمملك الدييار
		ضرب	شيخ اويس بهادر
		محمد	خان مغلد الله
		اصفهان
		رسول الله	

Tür	:	Gümüş
Ön yüz	:	Daire içinde
Metin	:	Allah/ la ilâhe...../ dirîbe/ Muhammedun/ İsfahan/ resûlullah
Etrafı	:	Tamamen sîlik
Arka yüz	:	Beş satır halinde
Metin	:	el-vâsik bi'l-mulk ed-diyar Şeyh Uveys Bahadır Han/ hulide Allahu ³³⁰

Sikke 21	:	
Tür	:	Gümüş
Çap	:	18 mm
Ağırlık	:	2 gram
Önyüz	:	ortada
Metin	:	es-sultânü'l-aâzam Uveys Bahadır Han hulide Allahu mulkehu
Etrafı	:	Darb-ı Tebriz seneti
Arka yüz (ortada):	:	Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafı	:	Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali ³³¹

Sikke 22 :

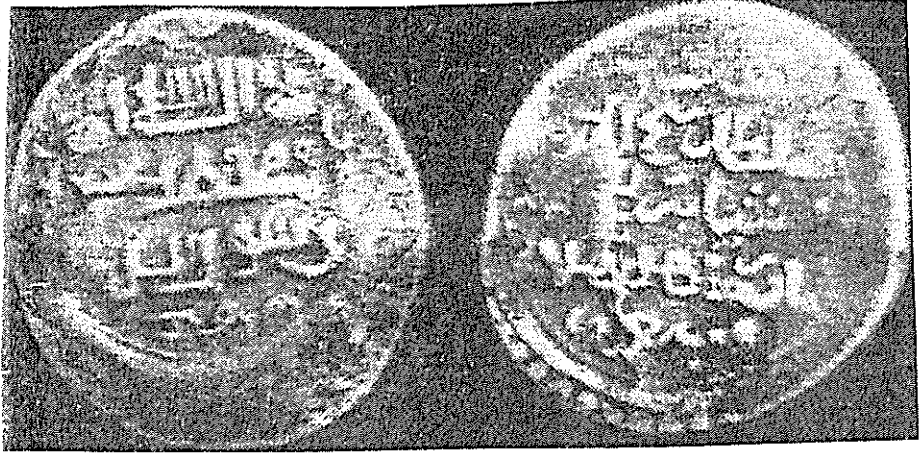
Tür	:	Gümüş
Çap	:	1.7 cm
Ağırlık	:	1.9 gram
Önyüz	:	Ortada kare motifi içinde
Metin	:	es-sultânü'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han hulide Allahu mulkehu
Etrafı	:	Karenin dört tarafında .../süttine/ ve sebeâmâich [76?]
Arka yüz	:	İki noktalarından ikincisi tam bir hattan oluşan iki daire içinde.
Metin	:	Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafında	:	Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali ³³²

³³⁰ Poole, X/130

³³¹ Nahcevanî, Çehel Mekkâ, s.411

³³² Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhin-i İslâmî-yi İrân, s.115

Sikke 23

- Tür : Gümüş
 Çap : 2 cm
 Ağırlık : 2 gram
 Önyüz : İki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşan daireler içinde ortada.
 Metin : es-sultân Şeyh Uveys Bahadır Han hulide Allahu mulkehu
 Altında : Şâbirî? .../...../ ve sebeâmâieh [7??]
 Arka yüz : Tam bir hattan oluşan daire içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³³³

Sikke 24

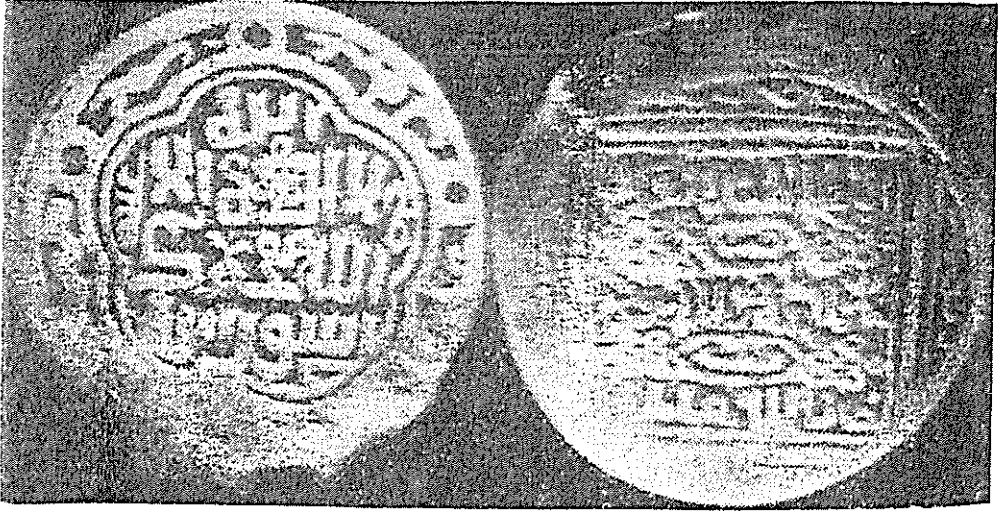

- Tür : Gümüş
 Çap : 1.6 cm
 Ağırlık : 1.8 gram
 Önyüz : Tam bir hattan oluşan daire içinde
 Metin : Beş yapraklı çiçek motifi içinde, Darb-u Tebriz/ üç yapraklı çiçek motifi içinde, es-sultânâ'î- aâzam... hulide Allahu mulkehu / boşluklarda, .../...../ .../ ve sebeâmâieh [7??]
 Arka yüz : Tam bir hattan oluşan daire içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/
 Daha küçük bir daire içinde : hasbîyallah
 Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³³⁴

³³³ Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.115

³³⁴ Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.116

Sikke 25

- Tür : Gümüş
 Çap : 2.5 cm
 Ağırlık : 4 gram
 Önyüz : Üç hatlı bir kare motifi içinde
 Metin : es-sultân el-meîkû'l-âdil Ğâzi el-übûd - İhlîde Aillahu mulkehu
 İki küçük levha içinde. : Darb-u Hüle
 Etrafta : Tamamen silik
 Arka yüz : İki tam hat ile çizilmiş beş yapraklı çiçek motifi içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/sağ tarafta, sallâ/ üstte, Allah/ sol tarafta, âleyh
 Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³³⁵

Sikke 26

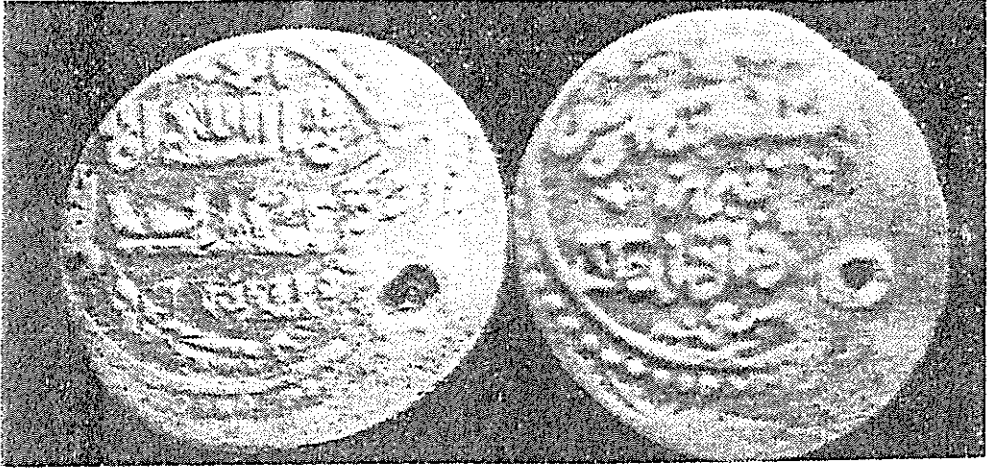

- Tür : Bakır
 Çap : 1.8 cm
 Ağırlık : 3 gram
 Önyüz : Ortada
 Metin : es-sultân Uveys Bahadır- İhlîde mulkehu
 Etrafta : Okunamaz halde
 Arka yüz(ortada) : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafında : Okunamaz halde³³⁶

³³⁵ Tabatabâi, Sikkahâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.116

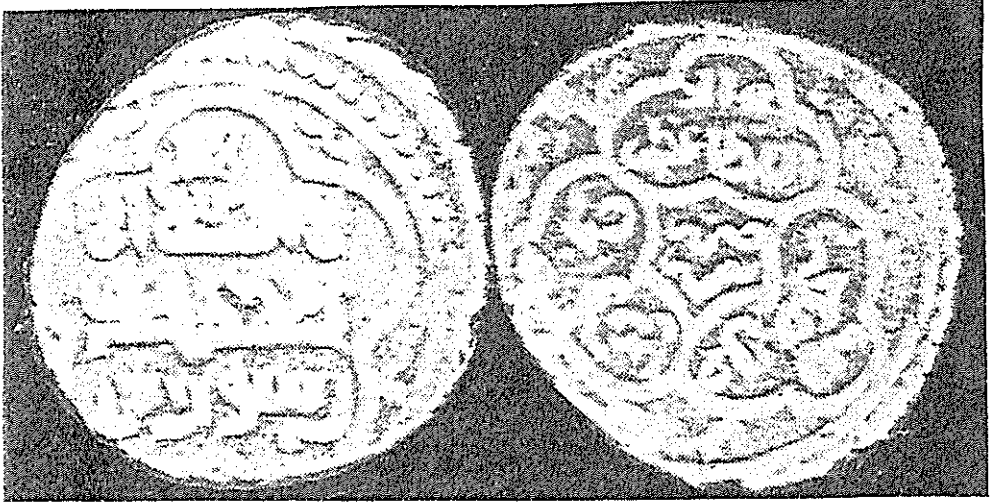
³³⁶ Tabatabâi, Sikkahâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.117

Sikke 27

- Tür : Gümüş (Delikli)
 Çap : 1.9 cm
 Ağırlık : 2.05 gram
 Önyüz : İki noktalardan, ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içinde
 Metin : es-sultân Uveys Bahadır hulide mulkehu
 Altında :Tebriz / / ve seb'âmâich [77?]
 Arka yüz : İki noktalardan, ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içinde.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³⁵⁷

Sikke 28

- Tür : Gümüş
 Çap : 1.8 cm
 Ağırlık : 2.1 gram
 Önyüz : İki noktalardan, ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içinde yer alan üç adet ve ortada bir adet beş yapraklı çiçek motifleri
 Metin : (Ortadaki beş yapraklı çiçek motifi içinde) Darb-ı Tebriz, (Birinci üç yapraklı çiçek motifi içinde) es-sultânu 'l-aâzam, (İkinci üç yapraklı çiçek motifi içinde) Şeyh Uveys Bahadır Han, (Üçüncü üç yapraklı çiçek motifi içinde), hulide mulkehu
 Etrafında : Seb'ine ve seb'âmâich [770]
 Arka yüz : İki noktalardan, ikincisi tam bir hattan oluşan yarım daireler içindeki beş yapraklı bir çiçek motifi içinde.

³⁵⁷ Tabatabâi, Sikkahâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi Irân, s.117

Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafında : Daireler ile çiçek motifi arasında
Metin : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³²⁸

Sâike 29

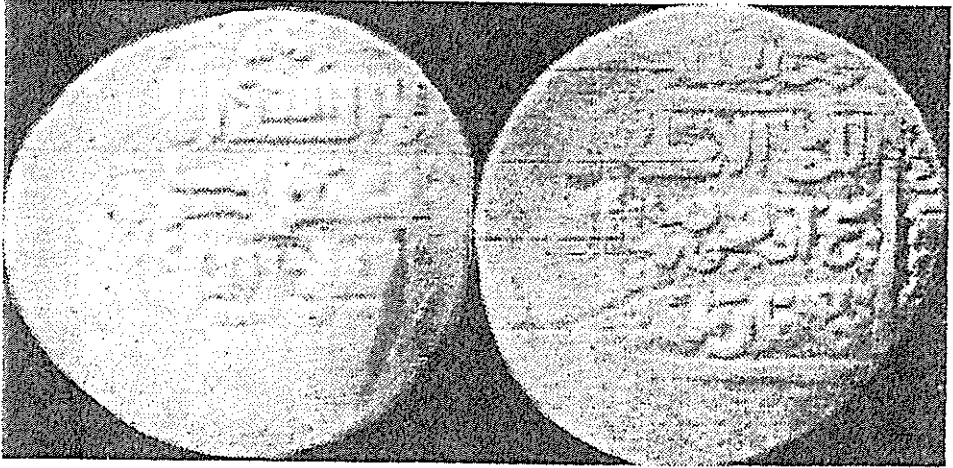

ضرب بغداد
السلطان الاعظم
شيخ اويس بهادر
خان خلد ملكه
سنة ٧٦٢

لا اله الا
الله
محمد
رسول الله
عنه

Tür : Gümüş
Çap : 1.7 cm
Ağırlık : 2.05 gram
Önyüz : Ortada, kare motifi içinde
Metin : es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han *hulide mulkehu*
Etrafında : Darb-u Bağdad seneti ismine ve sittine ve sebeâmâieh [762]
Arka yüz : Kare motifi şeklinde yazılmış Kufi Hat ile
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³²⁹

Sâike 30

Tür : Gümüş
Çap : 1.85 cm
Ağırlık : 2.1 gram
Önyüz : Ortada, kare motifi içinde
Metin : es-sultânu'l-aâzam Şeyh Uveys Bahadır Han *hulide mulkehu*
Etrafında : Darb-u Bağdad seneti/...../ ve sebeâmâieh [???]
Arka yüz : Kare motifi şeklinde yazılmış Kufi Hat ile
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafında : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³³⁰

³²⁸ Tabatabâi, *Sikkah-ı Şâhân-i İslâmî-yi İrân*, s.118

³²⁹ Artuk, *Teşhir'deki İslami Sikkeler Kataloğu*, II/829

³³⁰ Tabatabâi, *Sikkah-ı Şâhân-i İslâmî-yi İrân*, s.118

Sultan Uveys Bahadır Han'a ait olan ve yukarıda anlatılan bu sikkelerle aynı özellikleri taşıyan 19 adet sikke daha bulunmaktadır. Bu sikkeler tarz bakımından aynı olmakla birlikte kesilme tarihi ve yeri, çap ve ağırlıkları bakımından küçük farklılıklar göstermektedir. Kimilerinin kesildiği darphane, kimilerinin ise kesildiği tarihler kısmen ya da tamamen bilinmiş ve okunamaz bir haldedir.³⁴¹

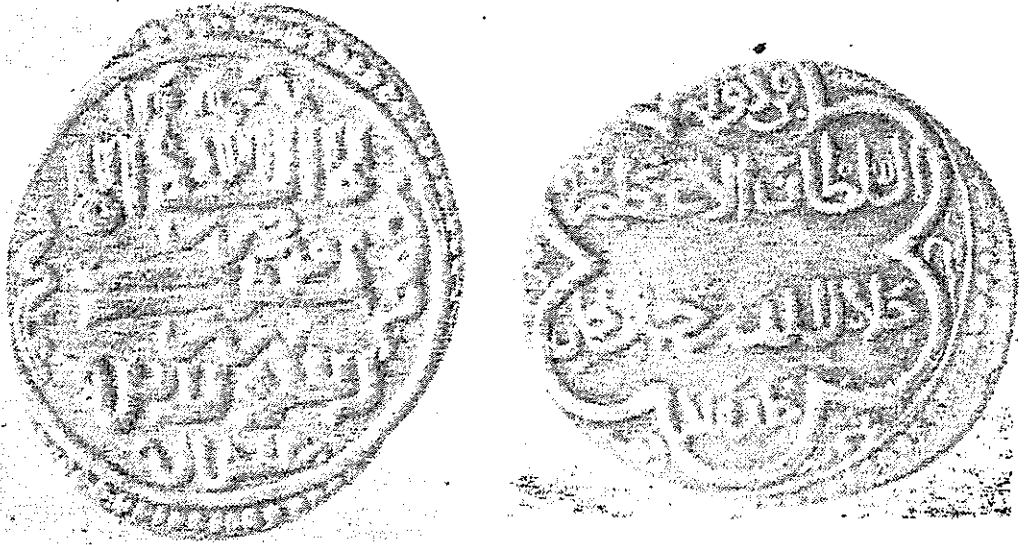
Ahmed Ziya'nın kataloğunda³⁴² da Sultan Uveys Bahadır Han'a ait benzer özellikleri taşıyan ve muhtelif tarihlerde kesilen 25 adet gümüş sikke daha yer almaktadır. Bu sikkelerden üçü Basra'da, dördü Bağdad'da, biri Hille'de, yedisi Vestan'da³⁴³, ikisi Tebriz'de, biri Hemedan'da, biri de Simnan'da kesilmiştir. Geriye kalan altı sikkenin nerede kesildiği ise belli değildir. Sikkelerin bir çoğunun kesildiği tarih de okunamamaktadır.³⁴⁴

Yine St. Petersburg Asya Müzesi'nde bir altın ile bir gümüş ve J. Avenit şahsi koleksiyonunda bir altın olmak üzere Sultan Uveys Bahadır Han devrine ait iki altın ve bir gümüş sikke daha bulunmaktadır.³⁴⁵ Bu sikkelerden gümüş olanı 758 h. yılında Ani'de kesilmiştir.³⁴⁶

Ayrıca Tabatabai, 773 h. yılında Şirvan'da basılmış olan bir sikkeyi daha Sultan Uveys Bahadır Han'a ait sikkeler arasında saymıştır.³⁴⁷ Ancak Şirvanşahlar 768 h. yılında Celayirli Devleti'ne bağlanmış iseler de yapılan anlaşma gereği yükümlülükleri, her yıl haraç ödemek ve savaş zamanlarında asker yardımında bulunmaktan ibaretti. Kaynakların verdiği bilgilere göre Şirvanşahların yükümlülükleri arasında Celayirli sultanları adına sikke bastırmak bulunmuyordu.³⁴⁸

3.5.4.2.3. Sultan Hüseyin Bahadır Han Devri Sikkeleri.

Sikke 1³⁴⁹

³⁴¹ Poole, VI/208-211, X/129; Mübarek, s.194-199; Azzivi, II/140-141

³⁴² Ziya, s.97-98

³⁴³ Kaynakların ve diğer sikke kataloglarına hiç birisinde bu isimden bahsedilmemiştir.

³⁴⁴ Ziya, Meskukat-ı İslamiyye, s.97-98

³⁴⁵ Poole, X/128(dipnot)

³⁴⁶ Kırzoğlu, Anı Şehri Tarihi, s.116

³⁴⁷ Tabatabai, Sikkah-ı Şâhân-ı İslâmî-yi İrân, s.114

³⁴⁸ Geniş bilgi için bakınız Şirvanın fevzi, s.138

³⁴⁹ Tahran, İran-ı Bastan Müzesi

Tür : Gümüş
 Çap : 16 mm
 Ağırlık : 1.70 gram
 Ön yüz : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki daire içinde yer alan altı yapraklı bir çiçek motifi içinde
 Metin : Fî devleti's-sultanı'l-âzam Celâleddin Hüseyin Han/ Hulide Allahu mulkehu

Çiçek motifi ile :
 daireler arasında : Seneti sebâ ve seb'ine ve sebe'mâieh[777]
 kalan boşluklarda:

Arka yüz : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki daire içinde ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Yazının etrafında: Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali³⁵⁰

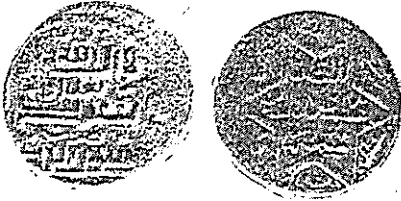
Sikke 2 :

Tür : Gümüş
 Ön yüz : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki daire içinde yer alan altı yapraklı bir çiçek motifi içinde
 Metin : Fî devleti's-Sultanı'l-âzam Celâleddin Hüseyin Han/ Hulide Allahu Mulkehu

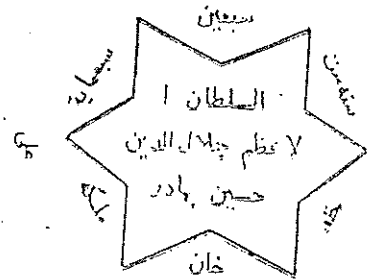
Çiçek motifi ile :
 daireler arasında : seneti/...../.....
 kalan boşluklarda:

Arka yüz : Etrafta
 Metin : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
 Ortada : Duribe Şamaha³⁵¹

Sikke 3 :

ابوبكر
 الله
 لا اله الا
 * بغداد *
 محمد
 * ضرب *
 رسول الله

Tür : Altın
 Çap : 23 mm
 Ağırlık : 9.10 gram
 Ön yüz : Daire içinde beş satır halinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah / Bağdad / Muhammedun / duribe / resûlullah,
 Etrafta : Ebubekir /// Ali
 Arka yüz : Ortada altı çıkıntılı yıldız motifi içinde
 Metin : es-sultânı'l-âzam Celâleddin Hüseyin Bahadur

³⁵⁰ Beyâni, s.253

³⁵¹ Beyâni, s.253-254

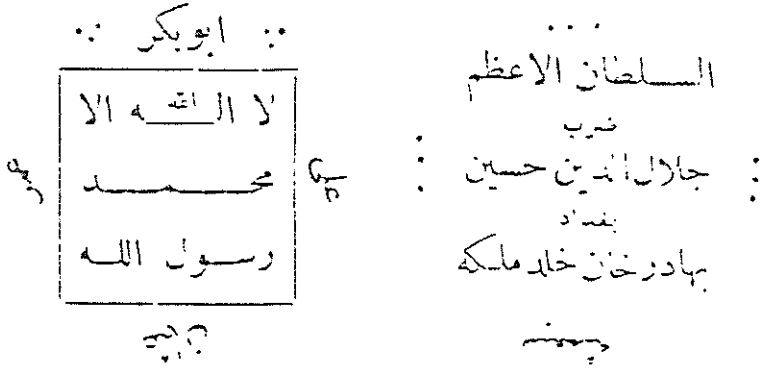
Etrafta yıldız :
motifi dışında : Hulide-Hân- mulkehu-seneti sitte seb'ine sebeamâieh [776]³⁵²

Sikke 4 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki daire içinde yer alan altı yapraklı bir çiçek motifi içinde
Metin : Fî devleti's-Sultânü'l-âzam Celâleddin Hüseyin Han/ hulide Allahu mulkehu

Çiçek motifi ile :
daireler arasında : Darb-u Merağa
kalan boşluklarda:

Arka yüz :
Metin : Ebubekir/ Ömer/ [Osman/ Ali]³⁵³

Sikke 5

Tür : Gümüş
Çap : 16 mm
Ağırlık : 8.50 santigram
Ön yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Ortada daire içindeki dört yapraklı bir süs motif içinde
Metin : es-sultânü'l-âzam durîbe/Celâleddin Hüseyin /Bağdad /Bahadur Han/ hulide Allahu mulkehu
Etrafta :/...../...../seba' miech [7??]³⁵⁴

Sikke 6 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içindeki kare şekli içinde
Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta : Daire ile kare motifi arasında
Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Kare motifi içinde
Metin : es-sultânü'l-âzam/ durîbe/Celâleddin Hüseyin/Basra/Han/ hulide Allahu mulkehu

³⁵² Mübarek, s.200; Artuk, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, II/829-830

³⁵³ Beyânî, s.254

³⁵⁴ Mübarek, s.201

- Etrafta : Daire ile kare motifi arasında
Seneti sebeâ ve sebî'ine ve sebeâmiech [777]³⁵⁵
- Sikke 7 :
- Tür : Gümüş
- Ön yüz : Ortada daire içindeki kare motifi içinde
- Metin : La ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
- Daha küçük bir kare içinde : Darb-u Bağdad
- Etrafta : Daire ile kare motifi arasında
Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
- Arka yüz : Kare motifi içinde
- Metin : es-sultânü'l-âzam/duribe/Celâleddin Hüseyin/Basra/ Bahadır Han /
Hulide Allahu mulkehu
- Etrafta : Daire ile kare motifi arasında
Seneti...../ ve sebî'ine ve sebeâmiech [777]³⁵⁶

Sikke 8

سنة ٦٤٠

لا اله الا الله الا
ضرب

محمد
تبريز

رسول الله
عثمان

في دولة
السلطان الاعظم
جلال الدين حسين خان
خلد مكله

- Tür : Gümüş
- Ön yüz : Daire içinde
- Metin : La ilâhe illallah / duribe / Muhammedun / Tebriz/ resûlullah,
- Etrafta : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali
- Arka yüz : Daire içindeki sekiz yapraklı bir çiçek motifi içinde
- Metin : fi devlet-i's-sultânü'l-âzam Celâleddin Hüseyin Han/ Hulide Allahu
mulkehu
- Etrafta : Daire ile çiçek motifi arasında
Fi seneti.../...../sebeâmiech [777]³⁵⁷

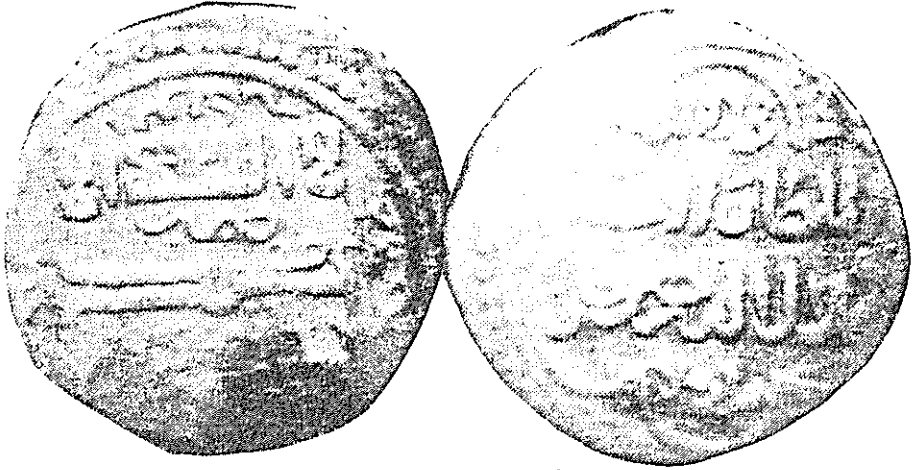
Sikke 9

- Tür : Gümüş
- Ön yüz : Daire içinde
- Metin : La ilâhe illallah /duribe/ Muhammedun //resûlullah,
- Etrafta : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali
- Arka yüz : Daire içindeki sekiz yapraklı bir çiçek motifi içinde
- Metin : fi devlet-i's-sultânü'l-âzam Celâleddin Hüseyin Han
- Ortada : Hulide Allahu mulkehu³⁵⁸

³⁵⁵ Lane Poole, VI/213³⁵⁶ Lane Poole, VI/213³⁵⁷ Lane Poole, VI/215³⁵⁸ Lane Poole, VI/215

- Sikke 10** :
- Tür** : Altın
- Ön yüz** : Daire içinde ortada üç satır halinde
- Metin** : Bi medinetin / Bağdad / es-sciâm
- Etrafta kare çek-**
lindeki hat ile : Muhammedun resûlullah salîe Allahu âleyh
 Daire ile kare şeklindeki hattın etrafında
 Ebubekir / ve Ömer / ve Osman / ve Ali
- Arka yüz**
- Kare içinde** : es-sultânü'l-âzâm Celâleddîn Hüseyin Han/ hulide mulkehu
- Etrafta** : Kare motifinin dört bir yanında: seneti isnine /...../...../ [782]³⁵⁹

Sikke 11

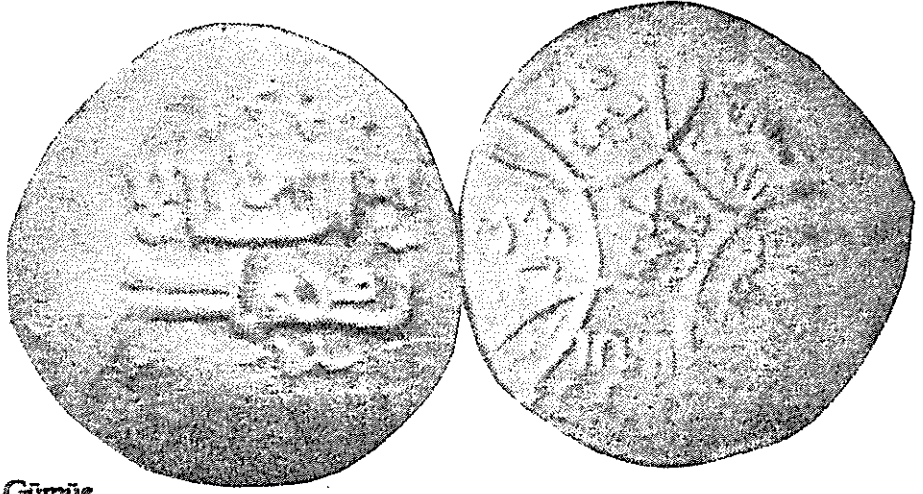

- Tür** : Gümüş
- Çap** : 1.7 cm
- Ağırlık** : 1.5 gram
- Ön yüz** : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki daire içinde yer alan altı yapraklı bir çiçek motifi içinde
- Metin** : Fî devleti's-sultânü'l-âzâm Celâleddîn Hüseyin Han / hulide mulkehu
 Çiçek motifi ile daireler arasında kalan boşluklarda
 Seneti sebca ve seb'ine ve[777]
- Arka yüz** : Noktalardan ve onun içinde düz çizgiden oluşan iki yarım daire içinde.
- Metin** : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / Darb-u Tebriz
- Yazının etrafında**: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali³⁶⁰

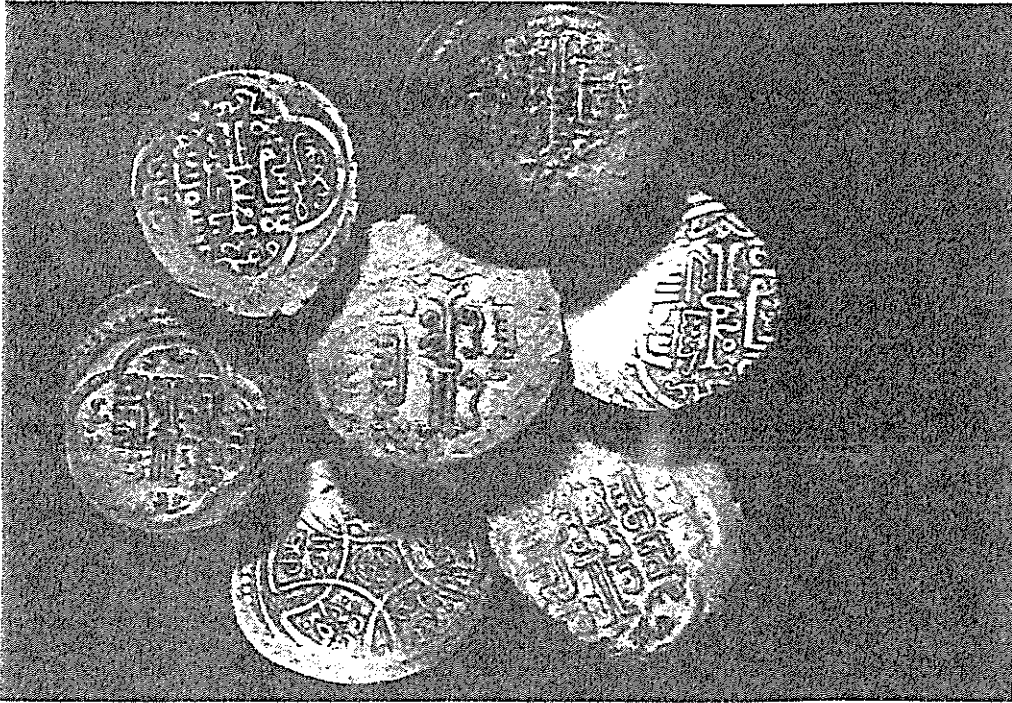
³⁵⁹ Lane Poole, X/131

³⁶⁰ Tabatabâi, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi Irân, s.119

Sikke 12

- Tür : Gümüş
 Çap : 1.5 cm
 Ağırlık : 1.1 gram
 Öa yıldız : Birbiri ile kesişen beş yarım dairenin oluşturduğu beş çukuntılı bir yıldız motifinin boşluklarında
 Mctin : Fî devletihî / es-sultân / el-ââzam / Celâleddîn Hüseyin Han /
 Ortada : Hülîde mulkehu
 Arka yıldız : Ortada
 Mctin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah/ Darb-u Tebriz
 Yazınan etrafında: Ebubekir ///....³⁶¹

Azerbaycan Tarih Müzesi'nde sergilenen Sultan Hüseyin'e ait sikkeler³⁶²

³⁶¹ Tabatabâi, Sikkchâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.119

³⁶² Radzhablı A. - Guseinzade G., Antique and Medieval Coins, Monuments of The Material Culture of Azerbaidjan 3, Bakı, tarihsiz, s. VI

Sultan Hüseyin Bahadır Han adına kesilen ve günümüze ulaşan 11 sikke daha bulunmaktadır. Yukarıda özellikleri verilen sikkelerle benzer özellikler taşıyan bu sikkeler Halep, Vasıt, Bağdad, Bakü, Asterabad, Şamah, Hemedan ve Van'da kesilmiştir ve tarz bakımından yukarıdakilere benzemektedir. Sadece kesildikleri tarih, yer ya da ağırlık ve çap bakımından farklılık göstermektedirler.³⁶³

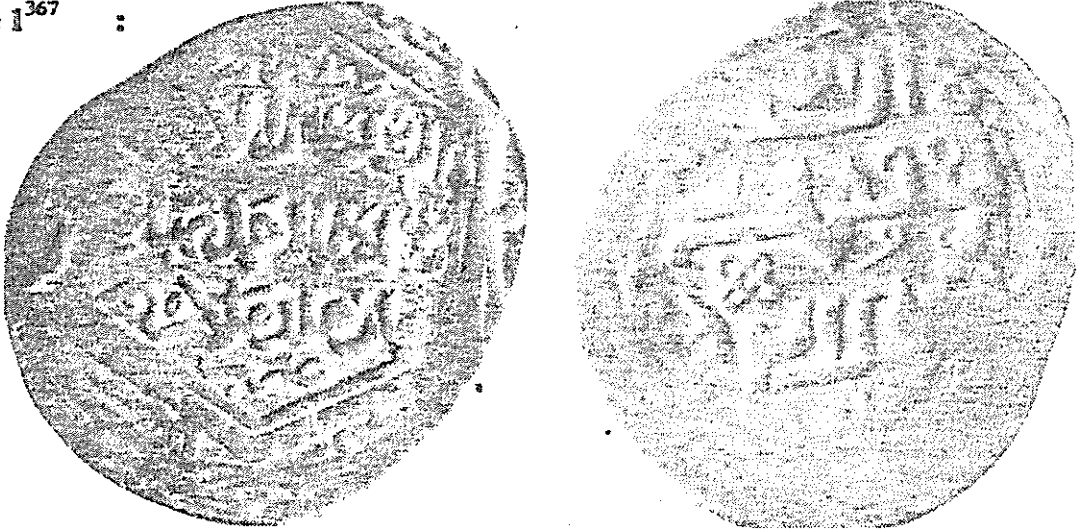
Ayrıca, Azerbaycan Tarih Müzesi'nde sergilenen Sultan Hüseyin Bahadır Han'a ait altı adet gümüş sikke daha bulunmaktadır. Bu sikkeler 777-781 yılları arasında ve Bakü, Bazar, Karaağaç, Kar-kar ve Şabran'da kesilmiştir.³⁶⁴

Bunların dışında Am'da Sultan Hüseyin Bahadır Han Am'da kesilmiş 777 ya da 779 h. tarihli bakır bir sikke daha bulunmaktadır.³⁶⁵

Ahmed Ziya'nın kataloğunda ise Sultan Hüseyin Bahadır Han'a ait 14 adet gümüş sikkeye yer verilmiştir. Yukarıda özellikleri verilen sikkelerle aynı tarzda olan ve muhtelif tarihlerde kesilen bu sikkelerden altısı Bağdad'da, üçü Basra'da, ikisi Hille'de, biri Erbil'de, ikisi ise Musul'da kesilmiştir. Çoğunluğunun kesildiği tarih okunmamaktadır.³⁶⁶

3.5.4.2.4. Sultan Ahmed Bahadır Han Devri Sikkeleri.

Sikke 1³⁶⁷ :

Tür	: Gümüş
Çap	: 16 mm
Ağırlık	: 2.00 gram
Ön yüz	:
Metin	: es-sultânu'l-âzâmu's-Sultan Ahmed Bahadır Han / hulide Allahu mulkehu /duribe Sultaniye
Etrafta	: fi târih-i / / sebeâmiech [777]
Arka yüz	: Çift hatlı altıgen bir şekil içinde ortada
Metin	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali (sülük) ³⁶⁸

³⁶³ Lane Poole, VI/214-216; Howorth, III/639; Mübarek, s.201; Beyâni, s.254-255

³⁶⁴ Radzhablı A. - Guscinzade G., s. VI

³⁶⁵ Kurzioğlu, Kars Tarihi, s.431

³⁶⁶ Ziya, Meskûkât-ı İslamiyye Takvimi, s.98

³⁶⁷ Tahran, İran- ı Bastan Müzesi

³⁶⁸ Beyâni, s.256

Sikke 2	:
Tür	: Gümüş
Çap	: 13 mm
Ağırlık	: 4.86 gram
Ön yüz	:
Metin	: Muğisu emir el-müminin dîn'ullah aâzallahü ensârehu
Etrafa	: seneti sütte [tisi'ine] sebeâmiceh [796]
Arka yüz	:
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / dârü's-selâm Bağdad / es-sultânü'l-âzâm es-sultân Ahmed Bahadır Han / hulide Allahu mulkehu
Etrafa	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali / Darb-u Şamahu ³⁶⁹

Sikke 3

Tür	: Gümüş
Çap	: 19 mm
Ağırlık	: 2.00 gram
Ön yüz	: Önce noktalardan sonra tam bir hattan oluşan hilal motifi içinde
Metin	: es-sultânü'l-âzâmü's-sultân Ahmed Bahadır Han / hulide Allahu mulkehu / Darb-u Makû
Etrafa	: Seneti/...../ sebeâmâieh [7??]
Arka yüz	: Önce noktalardan sonra tam bir hattan oluşan hilal motifi içindeki kalın ve ince iki hattan oluşan aittigen motifi içinde
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafa	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali ³⁷⁰

Sikke 4

Sikke 4	:
Tür	: Gümüş
Çap	: 20 mm
Ağırlık	: 1.36 gram

³⁶⁹ Beyâni, s.257³⁷⁰ Beyâni, s.258-259

Ön yüz :
 Metin : es-sultânu'l-ââzamu's-sultân Ahmed Bahadur Han / hulide Allahu mulkehu / Darb-u Şamah
 Arka yüz-Ortada: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafa : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali³⁷¹

Sikke 5 :
 Tür : Gümüş
 Ön yüz :
 Metin : [es-sultân] el-ââzam es-sultân Ahmed Bahadur Han / hulide Allahu mulkehu / Darb-u Tebriz
 Etrafa : Seneti hamse /...../ [??5]³⁷²

Sikke 6 :
 Tür : Altın
 Çap : 19 mm
 Ağırlık : 14 santigram
 Ön yüz : Ortada
 Metin : Darb-u Bağdad
 Etrafa : Küfi tarzda hat ile kare şeklinde
 Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / Ebubekir/ Ömer / [Osman] / Ali
 Arka yüz : Daire içinde
 Metin : es-sultânu'l-ââzam Sultan Ahmed Bahadur Han / hulide Allahu mulkehu
 Etrafa : Seneti tisi'ine ve [sebea]miech [790]³⁷³

Sikke 7

ابو بكر
 لا اله الا الله
 محمد
 [رسول الله]

.....
 السلطان الاعظم
 شرب
 السلطان احمد بهادر
 ارين
 خان خلد ملكه

Tür : Gümüş
 Çap : 17 mm
 Ağırlık : 13.50 santigram
 Ön yüz : Daire içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah [Muhammedun resûlullah]
 Etrafa : Ebubekir //...../ Ali
 Arka yüz : Kare motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-ââzam / duribe / es-sultân Ahmed Bahadur / Erbül / Han
 hulide Allahu mulkehu
 Karenin etrafında : Seneti hamse /...../...../ [??5]³⁷⁴

³⁷¹ Beyâni, s.257-258

³⁷² Beyâni, s.259

³⁷³ Mübarek, s.202; Âzzâvi, II/307-308; Beyâni, s.260

Sikke 8 :

Tür : Gümüş

Çap : 19 mm

Ağırlık : 13.00 santigram

Ön yüz : Daire içinde

Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah

Arka yüz : Kare motifi içinde

Metin : darb-u / es-sultânu'l-ââzam Ahmed Bahadur / Bağdad / hulide
Allahu mulkehu

Karenin etrafında :/...../ Osman /.....³⁷⁵

Sikke 9 :

Tür : Gümüş

Çap : 16 mm

Ağırlık : 10.00 santigram

Ön yüz : Daire içinde

Metin : Lâ ilâhe illallah [Muhammedun resûlullah]

Etrafta : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali

Arka yüz : Altıgen motifi içinde

Metin : darb-u / es-sultânu'l-ââzam Sultan Ahmed Bahadur Han / hulide
Allahu mulkehu / Tebriz

Altıgenin etrafında :/...../...../...../.....³⁷⁶

Sikke 10 :

Tür : Gümüş

Çap : 15 mm

Ağırlık : 11 santigram

Ön yüz : Ortada

Metin : darb-u Vası

Etrafta : Küfi tarzda hat ile kare şeklinde
Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / Ebubekir / Ömer / [Osman]/Ali

Arka yüz : Daire içinde

Metin : es-sultânu'l-ââzam Sultan Ahmed Bahadur Han / hulide Allahu mulkehu

Etrafta : Seneti/...../.....³⁷⁷

Sikke 11 :

Tür : Altın

Ön yüz : Ortada

Metin : darb-u Bağdad

Etrafta : Küfi tarzda hat ile kare şeklinde
Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / Ebubekir/ Ömer / Osman/ Ali

Arka yüz : Daire içinde

Metin : es-sultânu'l-ââzam Sultan Ahmed Bahadur Han / hulide mulkehu

Etrafta : Seneti/ semânine/ sebeâmiech [78?]³⁷⁸

³⁷⁴ Mübarek, s.203

³⁷⁵ Mübarek, s.204

³⁷⁶ Mübarek, s.205

³⁷⁷ Mübarek, s.206

Sikke 12

ابو بكر
 لا اله الا
 محمد
 رسول الله
 سنة
 السلطان الاعظم
 ضرب
 سلطان احمد بهادر
 اربيل
 خان خلد [1] لله ملكه

- Tür : Gümüş
 Öa yüz : Daire içinde ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafla : Ebubekir / Ömer/ Osman/ Ali
 Arka yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-âzâzâ / Darb-u / Suitan Ahmed Bahadur / Erbil / Han /
 hulide Allahu mulkehu
 Etrafla : Daire ile kare motifi arasında Sene-i hamse / semânine /
 [sebeameeh] [785]³⁷⁹

Sikke 13

سنة
 السلطان الاعظم
 ضرب
 سلطان احمد بهادر
 بغداد
 خان خلد ملكه
 عثمان
 لا اله الا
 محمد
 رسول الله

- Tür : Gümüş
 Öa yüz : Daire içinde ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafla : Ebubekir / Ömer/ Osman / Ali
 Arka yüz : Daire içindeki kare şekli içinde
 Metin : es-sultânu'l-âzâzâ / Darb-u / Sultan Ahmed Bahadur / Bağdad / Han /
 hulide mulkehu
 Etrafla : Daire ile kare arasında Seneti hamse / semânine [sebeam...] [785]³⁸⁰

Sikke 14

- Tür : Gümüş
 Öa yüz : Daire içinde ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafla : Ebubekir / Ömer/ Osman / Ali
 Arka yüz : Önce noktalarından sonra tam hattın oluşan iki daire ortasındaki
 altıgen motifi içinde.
 Metin : Darb-u/ es-sultânu'l-âzâzâ Suitan Ahmed Bahadur Han / hulide

³⁷⁸ Lane Poole, VI/217; Howorth, III/673

³⁷⁹ Lane Poole, VI/217-218

³⁸⁰ Lane Poole, VI/218

mulkehu / Tebriz
Etrafa : Daireler ile altigen motifi arasında
Seneti hamse / semânine / [785]³²¹

Sikke 15 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içindeki kare motifi içinde
Mctia : La ilâhe illallah Muhammedun resulullah
Etrafa : Daire ile kare motifi arasında
Ebubekir / ... / ... / ... /
Arka yüz : Kare motifi içinde
Mctia : es-sultânu'l-âzâm / Darb-u / Sultan Ahmed / Musul / Hulide mulkehu
Karenin etrafında : ... / ... / ... / sebeâmi... [???]³²²

Sikke 16

	على	السلطان الاعظم
	لا اله الا	ضرب
عمر	محمد	سلطان احمد
	رسول الله	موصل
	عمر	خلد [1] لله ملكه

Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içinde
Mctia : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah
Etrafa : Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali
Arka yüz : Kare motifi içinde
Mctia : es-sultânu'l-âzâm / Darb-u / Sultan Ahmed / Musul / Hulide Allahu
mulkehu
Karenin etrafında: Tarihi silinmiştir.³²³

Sikke 17 :
Tür : Gümüş
Ön yüz : Daire içinde ortada
Mctia : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulullah
Etrafa : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali
Arka yüz : Daire içindeki altigen motifi içinde
Mctia : Darb-u / es-sultânu'l-âzâm Sultan Ahmed Bahadur Han / Hulide
Allahu mulkehu / Tebriz
Etrafa : Daire ile kare arasında
Seneti hamse / semânine / [sebeâmâieh] [785]³²⁴

Sikke 18 :
Ön yüz : İki noktaldan ikincisi tam bir hatttan oluşan iki daire içindeki

³²¹ Lane Poole, VI/219

³²² Lane Poole, VI/221

³²³ Lane Poole, VI/224

³²⁴ Lane Poole, VI/224

- altıgen motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-âzam es-sultân Ahmed Bahadur Han / hulide Allahu
 mulkehu / duribe fi Şamah
 Altıgen etrafında :/semânine/sebeimâieh [737]
 Arka yüz : Bir daire içindeki üç oval bölmede
 es-sultânu'l-âdil [Sultan A]hmed Bahadur Han
 Dairenin içinde : hulide mulkehu / Tebriz (Târîhaiz)³⁸⁵

Sikke 19 :

ابو بكر لا اله الا محمد رسول الله ﷺ	السلطان العادل سلطان احمد بهادر خان خلد ملکه (ضرب اوسینیہ ؟)
---	---

- Tür : Gümüş
 Ön yüz : Daire içindeki sekiz yapraklı bir çiçek motifi içinde
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafta : Daire ile sekiz yapraklı çiçek motifi arasında
 Metin : Ebubekir//..... / Ali
 Arka yüz : Bir sîls motifi içinde
 Metin : es-sultânu'l-âdil Sultan Ahmed Bahadur Han / hulide mulkehu / Darb-u
 Erminiyye³⁸⁶

Sikke 20 :

محمد ر ب بغداد علی عثمان	سنة السلطان الاعظم سلطان احمد بهادر خان خلد ملکه ضرب
---	--

- Tür : Altın
 Ön yüz : Ortada
 Metin : Darb-u Bağdad
 Etrafta : Küfi tarzda hat ile kare şeklinde
 Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah / Ebubekir/ Ömer / Osman/ Ali
 Arka yüz : Daire içinde
 Metin : es-sultânu'l-âzam Sultan Ahmed Bahadur Han hulide mulkehu
 Etrafta : Seneti semâne/semânine/ sebeimâieh [783]³⁸⁷

Sikke 21
 Türü : Gümüş
 Çap : 19 mm

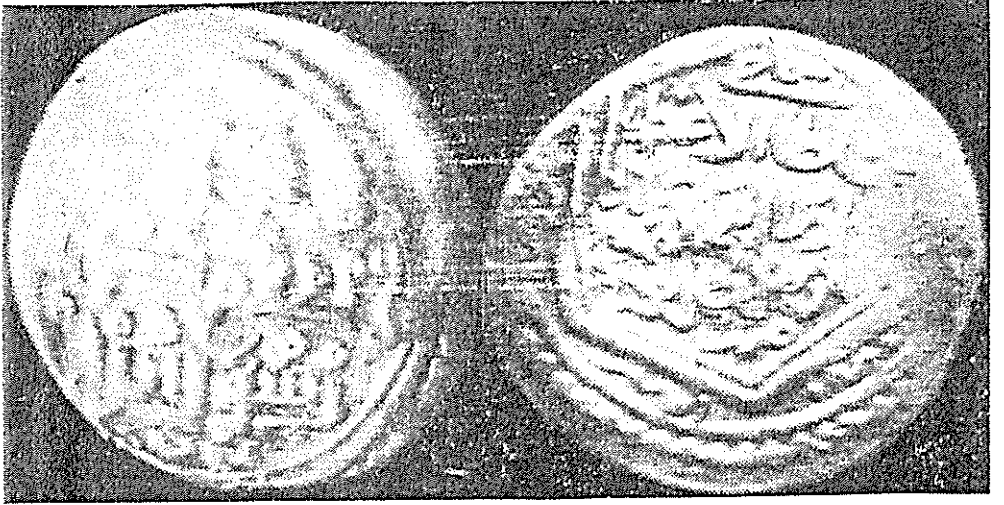
³⁸⁵ Lane Poole, VI/225

³⁸⁶ Lane Poole, VI/226

³⁸⁷ Lane Poole, X/131

Ağırlık	: 2 gram
Öyüz	: Ortada
Metin	: es-sultānu'l-āzam es-sultān Ahmed Bahadır / hulide Allahu mulkehu
Etrafa	: senci.... sebeâmiech
Arka yüz	: Ortada
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafa	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali ³⁸⁹

Sikke 22

Tür	: Gümüş
Çap	: 1.9 cm
Ağırlık	: 1.9 gram
Öa yüz	: İiki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşun iki daire içindeki altgen motifii içinde
Metin	: es-sultānu'l-āzam es-sultān Ahmed Bahadır Han / hulide Allahu mulkehu / duribe fi Şamah
Altgen etrafında	:/ semānine / sebeâmiech [787]
Arka yüz	: İiki noktaldan ikincisi tam bir hattan oluşun iki daire içinde, ortada.
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafa	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali ³⁸⁹

Sikke 23

³⁸⁸ Nahşevāni, Çehel Mevkile, s.411

³⁸⁹ Tabatabāi, Sikkehi-yi Şihān-i İslāmî-yi İrān, s.120

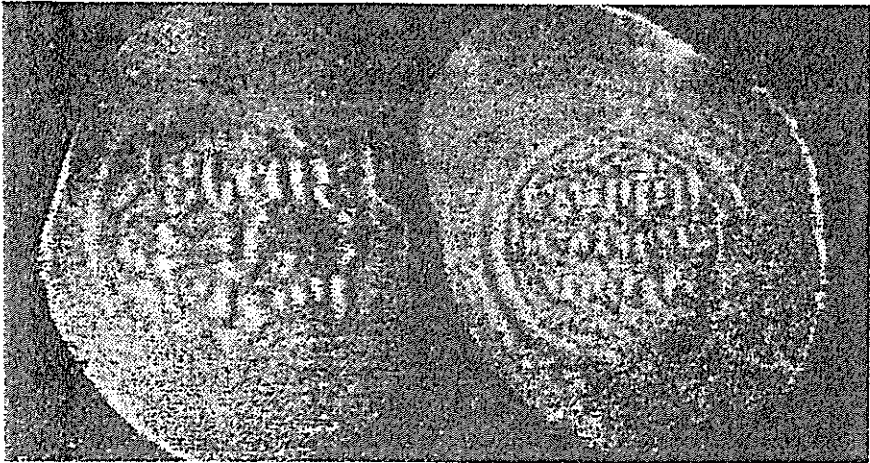
Tür : Gümüş
 Çap : 1.6 cm
 Ağırlık : 2 gram
 Ön yüz : Tam bir hattan oluşan büyük bir daire içindeki küçük bir dairede-ortada
 Metin : es-sultân Ahmed / hulide mulkehu
 Etrafında : İki daire arasında kalan boşlukta
 Metin : Darb-u çehristan-i Tebriz / seneti ... / tis'ine ve sebeânieeh [797]
 Arka yüz : Ortada üç kesişen çizgi ile oluşturulmuş bir yıldız motifinin boşluklarında.
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafıta : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali³⁹⁰

Sikke 24

Türü : Gümüş
 Çap : 2.7 cm
 Ağırlık : 5.2 gram
 Öayüz : ortada
 Metin : es-sultânı'l-âzam Sultân Ahmed Bahadur Han hulide Allahu
 mulkehu / seneti ... / / semânemieeh[8??]
 Arka yüz : Büyük bölümlü sikkik -ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah Darb-u: Merağa
 Etrafıta : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali³⁹¹

Sikke 25

³⁹⁰ Tabatabâi, Sikketü'l-İslâmî-yi İrân, s.120

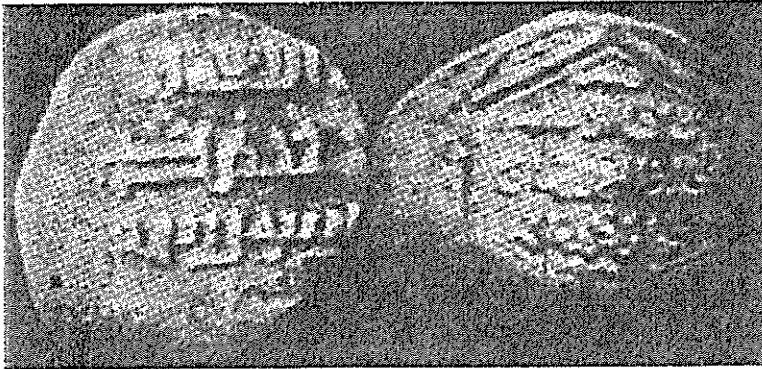
³⁹¹ Tabatabâi, Sikketü'l-İslâmî-yi İrân, s.121

Türü	: Gümüş
Çap	: 2.05 cm
Ağırlık	: 1.5 gram
Önyüz	: Ortada, daire içinde
Metin	: es-sultânu'l-âzam Sultân Ahmed Bahadur Han <u>hulide mulkehu</u> / Darb-ı Tebriz
Etrafında	: Tamamen okunamaz bir halde.
Arka yüz	: Büyük bölümü silik -ortada
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta	: Ebubekir / Ömer / Osman / Ali ³⁹²

Sikke 26

Türü	: Gümüş
Çap	: 1.8 cm
Ağırlık	: 2.1 gram
Önyüz	: İki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan yarım ay şeklindeki daireler içindeki kare motifi içinde alt alta
Metin	: es-sultânu'l-aâzam / Darb-ı / Sultân Ahmed Bahadur Han <u>hulide mulkehu</u> / Bağdad
Etrafında	: seneti
Arka yüz	: Büyük bölümü silik –ortada daire içinde
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta	: Tamamen okunamaz halde ³⁹³
Sikke 27	:

³⁹² Tabatabâî, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.121

³⁹³ Tabatabâî, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.122

Türü	: Gümüş
Çap	: 1.9 cm
Ağırlık	: 2 gram
Önyüz	: Tam bir hattan oluşan daire içindeki altıgen motifi içinde alt alta
Metin	: Duribe / es-sultânu'l-âzam / Sultân Ahmed Bahadur Han / hulide mulkehu / Tebriz
Etrafında	: Fî seneti
Arka yüz	: Büyük bölümü silik –ortada
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta	: Ebubekir/ Ömer/ Osman/ Ali ³⁹⁴

Sikke 23

Türü	: Gümüş
Çap	: 1.9 cm
Ağırlık	: 2.1 gram
Önyüz	: İlki noktalardan ikincisi tam bir hattan oluşan daireler içinde- ortada
Metin	: es-sultânu'l-âzam Sultân Ahmed Bahadur Han hulide mulkehu / Duribe Baku
Etrafında	: Seneti.....
Arka yüz	: Daire içinde- ortada
Metin	: Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
Etrafta	: Tamamen silinmiştir ³⁹⁵

Sultan Ahmed Celayir'e ait özellikleri anlatılan bu sikkelerle aynı üslupta kesilmiş olan ve yaklaşık olarak aynı özellikleri taşıyan 38 adet sikke daha günümüze ulaşmıştır. Bu sikkelerden altısı Tebriz, ikisi Ermenine, on yedisi Bağdad, biri İmadiye, biri Musul, ikisi Vasıt, biri Haleb, üçü Erbil, biri Andes(عندس), biri amlnd (?), biri Hemedan, biri de Şamahu'da kesilmiştir. Çoğunluğunun tarihi ya kısmen ya da tamamen silinmiştir. Çap ve ağırlık bakımlarından küçük farklılıklar bulunmaktadır.³⁹⁶

Ahmed Ziya'nın kataloğunda Sultan Ahmed Celayir'e ait 37 adet sikkeye daha yer verilmiştir. Yukarıdakilerle benzer özelliklere sahip olan ve muhtelif

³⁹⁴ Tabatabâî, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.122

³⁹⁵ Tabatabâî, Sikkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.123

³⁹⁶ Lane Poole, VI/221-226; Howorth, III/678; Mübarek, s.204-206; Beyânî, s.257-262; Artuk, Teşhir'deki İslami Sikkeler Katoloğu, II/830

tarihlerde kesilen bu sikkelerden; 10 tanesi Erbil'de, 11 tanesi Bağdad'da, 3 tanesi Vast'ta, 8 tanesi Hille'de, 1 tanesi Telfer'de 1 tanesi Tebriz'de, 1 tanesi de Haleb'de kesilmiştir. 2 adet sikkenin ise nerede kesildiği belli değildir. Sikkelerin kesildiği tarihlerin çoğunluğu okunamamaktadır.³⁹⁷

3.5.4.2.5.Sultan Veled Devri Sikkeleri:

Sikke 1 :

- Türü : Gümüş
 Çap : 1.5 cm
 Ağırlık : 2.1 gram
 Önyüz : Kalın bir hat ile çizilmiş daire içinde
 Metin : es-sultânu'l-âzam Veled Han hulide hulkehu / **Darb-u** Bağdad
 Arka yüz : Daire içinde- ortada
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafta : Tamamen okunamaz bir haldedir.³⁹⁸

Sikke 2 :

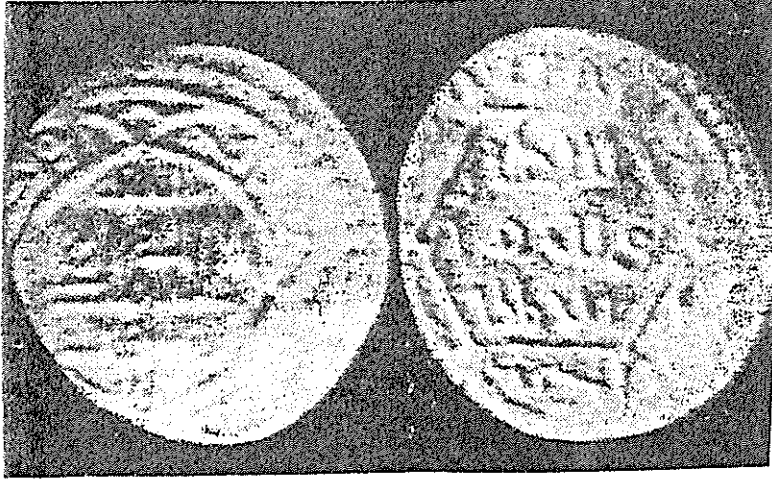
- Türü : Bakır
 Çap : 1.6 cm
 Ağırlık : 2.15 gram

³⁹⁷ Ziya, Meskukat-ı İslamiyye, s.99-100

³⁹⁸ Tabatabâi, Sükkehâ-yi Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.123

- Önyüz : Daire içinde- ortada
 Metin : es-sultânü'l-'âdil Veled... [julide mulkehu
 Arka yüz : Daire içinde- tezyinat amaçlı hatlar
 Metin : Amal³⁹⁹

Sikke 3 :

- Türü : Gümüş
 Çap : 1.5 cm
 Ağırlık : 1 gram
 Önyüz : Noktalardan oluşan bir daire içindeki altıgen motifi içinde
 Metin : es-sultân Veled /julide Allahu mulkehu
 Etrafında : Daire ile altıgen motifi arasındaki bölümde
 Metin : Sene-i erbaâ...
 Arka yüz : Noktalardan oluşan yarım ay şeklindeki bir daire içinde yer alan daha küçük bir dairede
 Metin : Lâ ilâhe illallah Muhammedun resûlullah
 Etrafında : İki daire arasında kalan bölümde
 Metin : Ebubekir / Ömer / Osman / Ali⁴⁰⁰

Ahmed Ziya eserinde Sultan Ahmed Celayir'in oğlu Sultan Tahir'e⁴⁰¹ ait olduğunu söylediği dört adet gümüş sikkeye daha yer vermiştir. Biri 813 hk. Tarihli olan bu sikkelerin kesildiği yerler belli değildir.⁴⁰²

Ancak Sultan Tahir hiç bir zaman Celayirli Devleti tahtına oturmamıştır. Celayirilerde müstakil hüküm süren şehzadelerin hiç birinin kendi adına sikke bastırmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu sikkelerin Sultan Tahir'e ait olması ihtimali az görülmektedir. Ayrıca bahsedildiği üzere Sultan Tahir 806/1403-1404 yılında babası Sultan Ahmed Celayir ile yaptığı bir savaş sırasında ölmüştür. Bu nedenle Ahmed Ziya'nın bahsettiği 813 hk. tarihli sikkenin Sultan Tahir'e ait olması mümkün değildir.

³⁹⁹ Tabatabâi, Sikked-ü Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.124

⁴⁰⁰ Tabatabâi, Sikked-ü Şâhân-i İslâmî-yi İrân, s.124

⁴⁰¹ Ahmed Ziya (Mesbukat-ı İslamiyye Takvimi, s.100) bu adı Sultan Zahir olarak okunmuştur.

⁴⁰² Ziya, Mesbukat-ı İslamiyye Takvimi, s.100

3.6.ADALET TEŞKİLATI. Daha önce de kısaca değinildiği üzere Celayirîler devrindeki adalet sistemini, İlhanılarda olduğu gibi şerî ve örfî hukuk olma üzere ikiye ayırmak gerekir. Hülegü Han ile Moğolistan ve Türkistan'dan Batı Asya ve İran'a gelen Türk ve Moğol kabilelerinin çoğunluğu Celayirîler devrine gelindiğinde İslamiyeti seçmiş olmakla ve adalet teşkilatı daha çok şerî kanunlara ve yazılı İslam fıkıh kurallarına göre şekillenmekle birlikte Moğol kültür ve geleneğinin devamı niteliğindeki "örf" ya da "yasa" da henüz geçerliliğini büyük ölçüde koruyordu. Bu itibarla devleti oluşturan Türk ve Moğol kabilelerinden olan bireyler *Cengiz Han Yasası* ve *Moğol Örfü* kanunlarına göre, yerel halk ise şeriat hükümlerine göre yargılanıyorlardı.⁴⁰³

3.6.1.Yarğu: Batı Asya ve İran'ın Moğollar tarafından istila edilmesi ve İlhanlılar Devleti'nin teşkil edilmesinden itibaren bu bölgelerde İslami kanun ve kuralların yanı sıra Moğolların tabi oldukları Cengiz Han'dan itibaren yürürlükte olan bir takım örf kuralları ve töreler de geçerli olmaya başladı. Hatta özellikle İlhanlıların ilk dönemlerinde uzunca bir süre "örf" ve "töre" şerî hükümlerin önünde gelir bir hale dönüştü.

"Örf" ün adalet sistemini ilgilendiren bölümü "Yarğu" (یا رغو) ya da "Yerğu" (برغو) olarak adlandırılıyordu. *Naḥcevanî* "Yarğu"yu ve onun işleyişini anlatırken:

"چون تمهید قواعد یارغوی از مخترعات نولت جینگیزخان و سلاطین موغول بوده و ایشان در تمسیت ان مبالات بر وجهی کرده اند کی احکام ان را بر قانون راستی مفتن گردانیده و ان را شریعت خود ساخته اند و..."⁴⁰⁴

"*Yarğu kaidelerinin ihdası Cengiz Han Devleti ve Moğol sultanlarının yarattığı şeylerden olduğundan ve onlar onun gelişmesi konusunda mübalağa ederek hükümlerini kanun yerine koyduklarından ve onu kendi şeriatleri yaptıklarından...*" ve başka bir yerde de:

"چون اقوام مغول را بر حسب وضعی که در قلمب داشتند قانونی معین بوده که قضایا را میان ده و شخص بران موجب بقطع می رسانیدند و نمی گذاشتند که بر هیچ طرف حیف و تعدی و زور و زیادتی رود و ان قانون را یارغوناده نام نهاده و همچنانکه اهل اسلام در اختلاف احکام میان طوایف انهم رجوع با شریعت شریفه محمدی علی شارعها افضل اللصلوات و لکمل التحیات می کنند رجوع اقوام مغول نیز بر قضایا با یارغو بوده..."⁴⁰⁵

"*Moğol kavimleri estiden bulundukları konum gereği ilti şahıs arasındaki olayları ona göre somuca bağladıkları ve hiçbir tarafın haksızlık, baskı, zorbalık ve aşırılığa maruz kalmasına izin vermedikleri ve adına yarğuname dedikleri [kanunları olduğu] için, ehli İslamın tayifeler arasındaki ihtilafları gidermek için Şeriat-i Şerife-i Nuhammedi'ye başvurdukları gibi Moğol kavimleri de olaylarda yarğuya müracaat etmektedirler.*" demektedir.

⁴⁰³ Naḥcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II/29-33, 177-186; Yakubovski, *Ahtınorda ve Çölâşî*, s. 116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.248; Togan, *Giriş*, s.386-387; Alizade, *Destûru'l-kâtib*, II/XXXII; Beyânî, s.264-265; Yıldız, IX/88

⁴⁰⁴ Naḥcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II/30

⁴⁰⁵ Naḥcevanî, *Destûru'l-kâtib*, II/32

Yine *Naḥcevanî*'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Moğol kabile bireylerinin yargılandıkları "Yarğu" sisteminin adına "Yarğuname" ve "Cengiz Han Kutadgu Biligi" dedikleri yazılı kanunları ve kuralları vardı. Türk ve Moğol kabile beyleri, üst düzey makam sahipleri, tümen komutanları, binlik, yüzlük, onluk emirleri ve kabile bireyleri "Yarğu" hükümlerine göre yargılanırlardı.⁴⁰⁶

3.6.1.1. Yarğu Emirliği: "Yarğu Divanı" (دیوان یارغو) denilen yargı sisteminin en başında sultan tarafından seçilip atanan "Ordu Yarğu Emiri" (امیر یارغوی اوردی) unvanındaki bir görevli bulunurdu. Yarğu emirlerinin kesinlikle töre ve örfü iyi bilen, tecrübeli budist Moğol Bahşileri (بخشی) ve Moğol veya Türk kökenli kimseler arasından seçilmesi gerekiyordu. Yarğu emirinin, aralarında çıkan anlaşmazlıkları çözmesi için *Yarğu Divanı*'na başvuran Moğol ve Türk kabile beyleri ya da onların emri altındaki kimselerin arasındaki ihtilafları "Yarğuname" ya da diğer bir adıyla *Cengiz Han Kutadgu Biligi*'nde yazılı olan kurallara ve yaşlı Moğol ileri gelenlerinden gördüğü şekli ile adilane bir şekilde çözmesi ve çok iyi araştırma yapmak suretiyle hakıyı haksızı ayırması, bir kimsenin baskı uygulayarak zorbalıkla başka kimselerin hakkına gasp etmesinin önüne geçmesi gerekiyordu. Emri altında *yarğuçiler* (yargıçılar) ve "Yarğu Divanı Katibi" başta olmak üzere çok sayıda görevli bulunuyordu.⁴⁰⁷

3.6.1.2. Bahşi (بخشی): Çince ve Moğolcada "Budist Rahibi" anlamına gelen Bahşi terimini Semerkandî "debir" yani katip ve yazıcı anlamında kullanmıştır. İlhanlılarda Moğol kanunlarına yani yasayı ve töreyi çok iyi bilen ve bunların uygulanmasını gözeten ayrıca bu kanunları kaleme alan kimselere "Bahşi" denirdi. Bahşiler maaşlarını Büyük Divan'dan ve yılda bir kez alırlardı.⁴⁰⁸

İlhanlıların Müslüman olmasından sonra uzunca bir süre gerek yarğu gerekse de şeriat mahkemeleri ile ilgili bütün hükümler ve kanunlar Arap dili ile kaleme alınıyordu. Fakat ayrı dil ve dinlere mensup halkların bu hükümleri ve kanunları tam olarak anlayamaması ve problemler çıkması nedeni ile kanun ve hükümlerin her eyalet ve şehirde o bölgede yaşayan insanların diline tercüme edilmesine, Moğol ve Türk kabilelerinin yoğun oldukları bölgede Moğolca, Arapların yaşadığı bölgelerde Arapça, diğer bölgelerde ise Farsça yazılmasına başlandı. Bu uygulama Celayirliler devrine gelindiğinde de evam ediyordu.⁴⁰⁹

Bahşekonu bu fermanın çıkmasından sonra bahşiler, Moğol ve Türk kabile önde gelenleri ve mensuplarının anlayabilmeleri için kanun ve hükümleri Moğolca ve Türkçe olarak kaleme almaya ve bunların doğru olarak uygulanmasına nezaret etmeye başladılar. Moğol ve Türk kabile mensupları "yarğuname"de yer alan bir hükümün uygulanması konusunda anlaşmazlığa düştüklerinde bahşilere başvurarak onun alacağı karara göre davranırlardı.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/30-32; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.250; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.620; Yıldız, IX/88-89; Meşkir, s.219-222

⁴⁰⁷ Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/29-35; Yakubovski, Altınordu ve Çöküşü, s.116; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.251-253; Beyânî, *Din u Devlet*, II/549

⁴⁰⁸ Reşideddin, (Jahn) s.116,165; Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/39-46; Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s.427; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/38; Spuler, *İran Moğolları*, s.304; Köprülü, M.Fuad, "Bahşi", İA, II/233-234; Beyânî, *Din u Devlet*, II/375; Meşkir, s.220

⁴⁰⁹ Bakınız Sultan Uveys Bahadır Han'ın Fermanı s.298

⁴¹⁰ Naḥcevanî, *Destûru'l-kütüb*, II/39-46; Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s.427; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.219-220; Köprülü, "Bahşi", İA, II/235; Beyânî, *Din u Devlet*, II/549

3.1.6.1.3. Heylihane Kadısı: Yukarıda da bahsedildiği üzere göçebe durumda yaşayan Türk ve Moğol aşiret bireyleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesini "Heylihane Kadısı" olarak adlandırılan yargıçlar sağlıyorlardı. Bunlar obalar halinde yaşayan aşiret fertleri arasında bir anlaşmazlık başgösterdiğinde "yarğınâme"ye göre mahkeme teşkil etmek suretiyle adaleti sağlıyorlardı. Merkezi hükümet uzaktan sadece bunların işlerine nezaret etmekle yetinir herhangi bir müdahalede bulunmazdı.⁴¹¹

3.5.2. Kaza Divanı (ديوان كذا): Celayirli ülkesi sınırları içinde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunu müslümanlar teşkil ettiğinden dolayı adalet sistemi altında "Divan-ı Kaza"da temerküz ediyordu. Bu teşkilat oldukça geniş bir yapıya ve devlet idaresinde diğer kurumlara nazaran fevkalade bir öneme sahipti. Bu önemine binaen de bünyesinde çok sayıda birim ve meslek sahibini barındırıyordu. Bu teşkilat Yarğu Divanı'nın aksine dini bir yapıya sahip idi ve şeriat kanunları çerçevesinde çalışıyordu.⁴¹²

3.5.2.1. Başkadı (تاضي القضاة): Şeri adalet sistemi içindeki mesleklerin en önemlisini uhdesinde bulunduran başkadı ya da zamanın deyimiyile "kâziyu'l-kazâ" Divan-ı Kaza'nın başkanı konumunda idi ve diğer bütün üst düzey görevliler gibi sultan tarafından çıkarılan yarığ ile tayin ediliyordu. Gerek Resîdeddin Fazlullah gerekse Nahçevânî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İlhanlılar ile Celayirîler devrindeki adalet sistemi arasında önemli bir fark yoktu. En önemli farkı "yasa" ve "örf" kurallarının İlhanlılar devrine nazaran etkisini önemli ölçüde kaybetmiş olmasıydı.⁴¹³

Başkadı makamına atanacak olan kimsenin şeriat kurallarını, kuran, sünnet ve fıkah hükümlerini çok iyi bilmesi ve icihad makamında olması gerekiyordu. Ülkenin adalet ile ilgili bütün işlemleri onun kontrolü altında gerçekleşiyordu. Her eyalette ve şehirdeki mahkemelerde temsilcileri vardı. Diğer kadılar da onun emrinde idiler. Bu durumdan sadece Irak-ı Arab istisna idi. Zira Bağdad'da da Tebriz'deki yetkilerin aynısına sahip bir başkadı daha görev yapardı. Bu nedenle merkezdeki başkadı Irak-ı Arab sınırları dahilinde meydana gelen olaylara müdahale edemezdi.

Başkadılara sahip olduğu konum gereği toplumun bütün kesimlerinde, devlet erkam, askeri şahsiyetler ve diğer makam sahipleri ona büyük bir saygı gösteriyorlardı. Makamı ve konumu her ne olursa olsun adli işler konusunda hiç kimsenin başkadı veya onun naiblerini kendi makamına çağırma hakkı yoktu. Başkadının ise ülkedeki adalet sisteminin başındaki kimse olarak her kim olursa olsun hak ve hukukun yerine ulaşmasını ve şeri kurallara göre suçuların cezasını çekmesini temin etmesi gerekiyordu.

Sultanlar, çıkarılan ve ülkenin bütün köşelerine ulaştırılan yarığlarda ülkedeki en küçüğünden en büyüğüne tüm makam sahiplerini ve bütün halkı başkadıya itaat etmelerini, onun vereceği kararlara itiraz etmemelerini, baskı yapmamalarını ve işlerine karışmamalarını emrediyorlardı. Onun ve emrinde çalışan diğer adli meslek sahiplerinin maaşları Büyük Divan tarafından karşılanır ve tayin edildikleri yarığda belirtilen şekilde ve miktarda yılda bir kez ödenirdi.⁴¹⁴

⁴¹¹ Beyânî, s.265

⁴¹² Nahçevânî, Destûru'l-kâtib, II/177-178; Alizade, Destûru'l-kâtib, II/CCXII; Beyânî, Din u Devlet, II/538-541

⁴¹³ Resîdeddin, II/1005-1007; Nahçevânî, Destûru'l-kâtib, II/178

⁴¹⁴ Nahçevânî, Destûru'l-kâtib, II/178-186; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti I", I/38; Uzunçarşılı, Medhal, s.246; Beyânî, s.266

3.6.2.2. Vakıflar Hakimi: Nahcevani'nin eserinde yer alan belgelere göre başkadının diğer bir görevi de Vakıflar Genel Başkanlığı idi. Bunun nedeni vakıfların ve vakıflarla ilgili işlemlerin *Divan-ı Kaza*'ya bağlı olarak yürütülmesi idi.

Başkadı adalet teşkilatındaki görevi dışında ülke genelindeki bütün vakıfların idaresinden de sorumlu idi. Sosyal ve ekonomik anlamda ülke idaresinde son derece önemli olan vakıf müessesesinin taşıdığı hayati öneme binaen başkadı bu görevi de kendi uhdesinde bulundururdu. *Vakıflar Genel Başkanı* ünvanı ile başkadı, ülke genelindeki bütün vakıfların gelir-giderlerini ve mal varlıklarını kontrol, öksüz, yetim ve muhtaçların haklarını güvence altına almak ve mallarının ellerinden alınarak başkalarına verilmesini engellemekte yükümlü idi. Ayrıca vakıf mütevellilerinin ve mübaşirlerin tayin veya görevden azledilmeleri, diğer eyalet ve şehirlere, buralardaki vakıfların denetimi için temsilciler tayin etme yetkisini de taşırdı. Başkadı aynı zamanda bu görevlilerin görevlerini layıkı ile yerine getirip getirmediğini, para ve diğer bütün konulardaki faaliyetlerini çok sıkı ve titiz bir şekilde denetim altında bulundurur, vakıf mal ve gelirlerinde ve harcamalarında bir usulsüzlük olmaması için onların bütün hesaplarını ayda bir kontrol eder, vakıf müteveli heyetlerini tayin eder, vakıf işlerinin idaresinde şerî kanun ve kurallara göre davranılmasını sağlardı. Hiç kimse onun bilgisi ve onayı olmadan en küçük bir vakıf malını dahi bir başkasına veremezdi.

Eyalet ve şehirlerdeki vakıf yetkilileri merkezde başkadı tarafından gönderilen temsilcilere sorumlusu oldukları vakıfların bütün mali kayıtlarını göstermek ve her konuda onları bilgilendirmekle mükellefler.⁴¹⁵

Celayirli Devleti'nde Büyük Şeyh Hasan, Sultan Uveys ve Sultan Hüseyin Bahadır Han dönemlerinde başkadılık ve buna bağlı olarak da vakıflar hakimliği makamları Taceddin Şeyh Ali'nin uhdesinde bulunmuştur.⁴¹⁶

3.6.2.3. Başkadı Naibi ve Vakıflar Genel Hakimi (نائب قاضي التضاوت و حاكم اوقاف): Başkadının sahip olduğu bütün yetki ve sorumluluklarda onun naibi durumunda idi. Onun yerine Adalet Divanı'na (*Divan-ı Kaza*) başkanlık ederdi.

Daha önce de denildiği gibi vakıflar teşkilatı *Divan-ı Kaza*'ya bağlı idi ve başkadının (*Kaziyul-kuzat*) başkanlığı altında idi. Fakat uygulamada ülke genelindeki bütün vakıfların idaresinin kontrolü başkadı naibi ve vakıflar hakimi ünvanını taşıyan bir makam sahibinin uhdesinde bulunuyordu ve başkadıya karşı sorumlu idi. Bu makam sahibi adli işlerin tamamında başkadının naibi idi. Vakıf gelirlerinin toplanması, harcanması, alım satım ve hayır işleri, adalet divanı ve vakıf görevlilerinin görevden azledilmeleri, beytülmalın denetim ve gözetimi, yetim ve vakıf mallarının korunması ve bunun gibi gibi başkadının uhdesinde bulunan görevlerin icrasını gerçekleştirirdi. Başkadının seçilip atanmasında aranılan özellikler onun naibi için de aranır ve adalet divanından çıkarılan ve sultan tarafından mühürlenmiş yarığa ve geniş yetkilerle donatılarak atanırdı.⁴¹⁷

3.6.2.4. Kadı: Merkezde ve ülkenin diğer eyalet ve şehirlerinde görev yaparlar ve davalara bakarlardı. Tıpkı başkadılar gibi sultan tarafından deneyimli, dindar ve dini kuralları iyi bilen kimseler arasından seçilerek atanırlardı. Başkadının emri altında ve onu temsilen görev yaparlardı. Merkezde görev yapan kadıların maaşları *Büyük Divan* tarafından, eyalet ve şehirlerde görev yapanlarınki ise eyalet gelirlerinden

⁴¹⁵ Nahcevani, *Destüru'l-kütüb*, II/207-213

⁴¹⁶ Nahcevani, *Destüru'l-kütüb*, II/180, 211

⁴¹⁷ Nahcevani, *Destüru'l-kütüb*, II/191-202, 208-209; Beyâni, s.266-267

karşılardı. Mahkemelerde davalara bakma dışında görev yaptıkları eyalet veya şehirdeki vakıfların sorumluluğu, vakıf mallarının korunması, nikahların kıyılması gibi konular da onun sorumluluğu altında idi. Bir yerleşim biriminin en yüksek yöneticisinin kadı olduğu zamanlar da mevcuttu. Makamı ne olursa olsun bütün devlet görevlileri adalet, vakıf, ve dini bütün işlerde ve problemlerin ortadan kaldırılmasında ona yardımcı olmak, zorunda idiler. Hiçbir makam sahibi ihtilafların ortadan kaldırılması için onu kendi makamına çağırma, baskı yapma veya işlerine karışma hakkına sahip değildi.⁴¹³

3.6.2.5. Divan Katibi (كاتب دارالافتاء): Görevi adalet divanı ile ilgili bütün dava ve mahkeme senetlerini yazmak, bu senetleri ayrı ayrı defterlere kaydederek gerekli görülmesi halinde arz etmek olan divan katibi tahsilli, deneyimli, bilgili, kalemi güçlü ve daha önce yapmış olduğu görevlerde liyakat ve güvenilirliğini ispat etmiş kimseler arasından seçilirdi. Divanın alım satım işleri ve divana ait malların korunması da onun uhdesinde idi. Divan tarafından verilen maaşının dışında yazdığı her 100 dinar değerindeki senetten 1 dinar para alırdı. *Adalet Divanı* katibinin emri altında dava kararlarının ve diğer yazıların yazılması işlerini yerine getiren diğer katipler de görev yaparlardı.⁴¹⁹

3.6.2.6. Divan Emami (امین دارالافتاء): Divan katibi gibi tahsilli, deneyimli, bilgili ve liyakat ve güvenilirliğini ispat etmiş kimseler arasından seçilirdi. Divan mallarının kayıtlı olduğu belgeler, yetim ve öksüzlere verilecek olan malların ve bu malların kayıtlı olduğu belgelerin korunması ve düzenlenmesi işleri onun sorumluluğunda idi.⁴²⁰

3.6.2.7. Hacac ve Kabalat Müverrihi (مورخ حجج و تہات): Merkezde görev yapan müverrih her vilayet ve şehirdeki adli işlerin kaydını ve tasnifini yapardı. Vilayetlerden ve şehirlerden gelen dava belgeleri, nikah kayıtları ve adli işlemlerle ilgili senetleri ve tarihlerini her şehir ve eyalet için ayrı bir defter tutmak suretiyle bu defterlere düzenli olarak işlerdi. Bu şekilde geriye dönük olarak bir bilgiye ya da kayda ihtiyaç duyulduğunda bu defterlere müracaat edilirdi. Bu nedenle tüm eyalet ve şehirlerde yapılan ve adli sistem ile ilgili olan işlemlerin birer müşhasının müverrihe gönderilmesi gerekiyordu.⁴²¹

Bahsedilen bu meslekler dışında *Adalet Divanı*'na (Divan-ı Kaza) bağlı bir diğer meslek sahibi de Başkadı Naibi ve Vakıflar Hakimi idi. Bu meslek sahibine vakıflar konusunda değinilecektir.

3.6.2.8. Zekat Ammî (عمل زکوة): Adalet Divanı'na bağlı olarak çalışan görevlilerden biri olan zekat amilleri başkadı tarafından görevlendirilerek ülkenin muhtelif noktalarına giderler, buralarda halkın mal varlıklarını tespit ve hesap ederek şerî kanunlara göre zekat vermesi gereken kimselerden yine şerî kanunların belirlediği ölçülerde zekatlarını alır ve divana gönderirdi. Zekatını vermek istemeyen kimselerden ise bu miktarı kanunlara dayanarak zorla alırdı. Aynı şekilde toplanan zekatların hak sahipleri arasında paylaşılması görevi de zekat amillerinin uhdesinde bulunuyordu.⁴²²

⁴¹³ Nahçıevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/186-191

⁴¹⁹ Nahçıevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/237-238; Beyâni, s.267

⁴²⁰ Nahçıevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/238-240; Beyâni, s.267

⁴²¹ Nahçıevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/240-242; Beyâni, s.267

⁴²² Nahçıevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/242-243; Beyâni, *Din u Devlet*, II/541-542

3.6.2.9. Beytülmal İdaresi: İlhanlılar Devleti'nde Gazan Han zamanından itibaren teşkil edilen "*Beytülmal İdaresi*" başlangıçta *Büyük Divan*'a bağlı idi. Daha sonraki dönemlerde ise *Kaza Divanı*'nın kontrolü altında bulunuyordu. Beytülmal idaresinin gelirleri şeriat ve örf olmak üzere iki ayrı yönteme göre alınır. Şerî kanunlara göre beytülmal vergileri kadılar ve imamlar aracılığı ile, örf'e göre ise *Büyük Divan* tarafından görevlendirilen muhassıllar tarafından toplanır ve hayır işlerinde harcanır. Bu idarenin başında "*Beytülmal Mutasarrıfı*" (متصرف بيت المال) adını taşıyan bir görevli bulunurdu. Beytülmal mutasarrıfı, beytülmal gelirlerinin onda birini kendisi ve emri altında çalışan görevlilerin maaşları için kendisine ayırırdı. Her bir vilayetin ayrı bir beytülmal teşkilatı bulunurdu. Bunlar merkezdeki idarenin denetimi altında idiler.⁴²³

3.6.3. Vakıflar: Türklerin İslamiyeti kabulünden itibaren onların sosyal yaşantılarında önemli bir unsur olan vakıflar İlhanlılar ve onlardan sonra Celayirîler devrinde de varlığını ve önemini koruyor ve İslamiyetin bir gereği olarak toplumun her kesimi tarafından önemli bir hayır işleme aracı olarak kabul ediliyordu.

Celayirîlerden önce daha ziyade İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminden itibaren vakıflar eski ihtişamına kavuşmaya, vergi indirimi ya da muafiyetleri tanınmaya başladı. Özellikle hükümdarların emriyle muhteşem büyüklükte vakıflar tesis edildi. Saltanat hanedanı üyeleri, diğer hakim sınıflar ve servet sahibi kimseler mal varlıklarından bir kısmını hayır işleri için harcıyorlardı ve bunun içinde daha çok mal veya mülklerinin belli bir bölümünü vakfetmek suretiyle medreseler, mescidler, hastaneler (*darüşşifa*) ya da aşevleri yaptırarak hayır işliyorlardı. Hemen hemen her cami, medrese ve darüşşifanın bir vakfı ve bu vakıflara bağlı olarak büyük miktarlarda gelir getiren arazi, mal ve mülkü olurdu. Bu şekilde toplum yapısında önemli işlevi olan eğitim, sağlık ve din konusunda hizmet veren teşkilatlar devletten herhangi bir yardım almadan, hatta devletin sırtından önemli oranda bir yükü kaldırarak işlevlerini sürdürüyorlardı. Vakıfların devletin ekonomik yapısına büyük bir katkıları vardı. Zira daha önce de bahsedildiği gibi medrese, hastane, cami ve bunun gibi yerlerde çalışan bütün görevlilerin maaşları bu vakıfların gelirlerinden karşılanırdı. Hatta zaman zaman devletin ihtiyaç duyduğu durumlarda bu vakıf gelirlerinden fazladan vergi alındığı da olurdu.⁴²⁴

Yukarıda anlatıldığı üzere ülkedeki vakıfların tamamının idaresi başkadı ve başkadı naibinin uhdesinde bulunuyordu. Fakat diğer eyalet ve şehirlerde faaliyet gösteren diğer vakıfların her birinin ayrı ayrı yönetimleri, mütevellî heyetleri ve ona uygun olarak idare edildikleri birer vakıfnameleri vardı. Bununla birlikte eyalet ve şehirlerde bulunan vakıfların idarecileri ve görevlileri başta mali konular olmak üzere her konuda aynı zamanda Vakıflar Genel Hakimi ünvanını da uhdesinde bulunduran başkadı ve onun naibine karşı sorumlu idiler ve merkezden görevlendirilen vakıf temsilcilerine idari ve mali konularda hesap verirdi. Ayrıca vakıf gelirlerinin onda birini mütevellî hakkı adı altında merkeze göndermek zorunda idiler.⁴²⁵

Celayirîler devrindeki vakıfların ve bu vakıfların işleyişinin nasıl olduğunu anlamak için Büyük Şeyh Hasan ve Sultan Uveys Bahadır Han dönemlerinin Bağdad Hakimi Mercan Hoca'nın tesisi ettiği vakıflara bir göz atmak gerekir.

⁴²³ Nahşevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/245-248; Beyânî, s. 188-189

⁴²⁴ *Resâledü'd-dîn*, II/997-1004; Âzzâvi, II/85; Beyânî, s. 283-284; Yediyıldız, *Burhaneddin*, "*Vakıf*", I.A, XIII/162

⁴²⁵ Nahşevâni, *Destûru'l-kâtib*, II/209-213

Uzunca bir süre Bağdad hakimliğini uhdesinde bulunduran Mercan Hoca, Bağdad hakimiyeti süresinde bu şehirde sayısız vakıf işi gerçekleştirmiş cami, medrese ve hastaneler (darüşşifa) yaptırarak çok sayıda kervansaray, pazar, arazi, ve mülkü bunlara vakfetmişti. Azzâvî, Mercan Hoca'nın bir kısmı günümüze de ulaşan vakıflarının değerini ve sayısına tesip etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁴²⁶

Mercan Hoca'nın vakıf olarak inşa ettirdiği binalar ve bu mekanların vakıfnamesi yine onun tarafından yaptırılan Mercaniye Külliyesi Camisi'nin duvarlarına devrin Zerrin Kalem (Altın Kalem) adıyla meşhur olan hattatı Ahmed Şah Nakkaş Tebrizi tarafından yazılmıştır.⁴²⁷

Arapça olarak cami duvarlarına kazınan bu vakıfnamede Allah, Hazreti Muhammed (SAV) ve onun ashabına hamd u senadan sonra Mercan Hoca'nın ağzından "...Uzun süreler yeryüzünde doluştum. Arzın enini boyunu katettim. Sağa sola gittim ve denizin ve karanın korkunç bölgelerinde yürüdüm. Sıcığa ve soğuğa girdim ve nihayet bu işler beni gerçeğe yakınlığa getirdi. Sonra anladım ki dünya geçiş ve ahiret karar yeridir. Ve emin oldum ki en iyi yol serveti dağıtmak, en iyi şey halkın kıyamet günündeki hesap ve sorgu için herkesin ona yöneldiği bina ve eser yaptırmasıdır. Muhammed (SAV) buyuruyor ki İnsan öldüğünde fiil ve amelleri ortadan kaybolur. Ancak üç şey baki kalır. Devam eden sadaklar, başkalarının ondan yararlandığı ilim ve onun için dua eden, haramdan kaçan evlat.

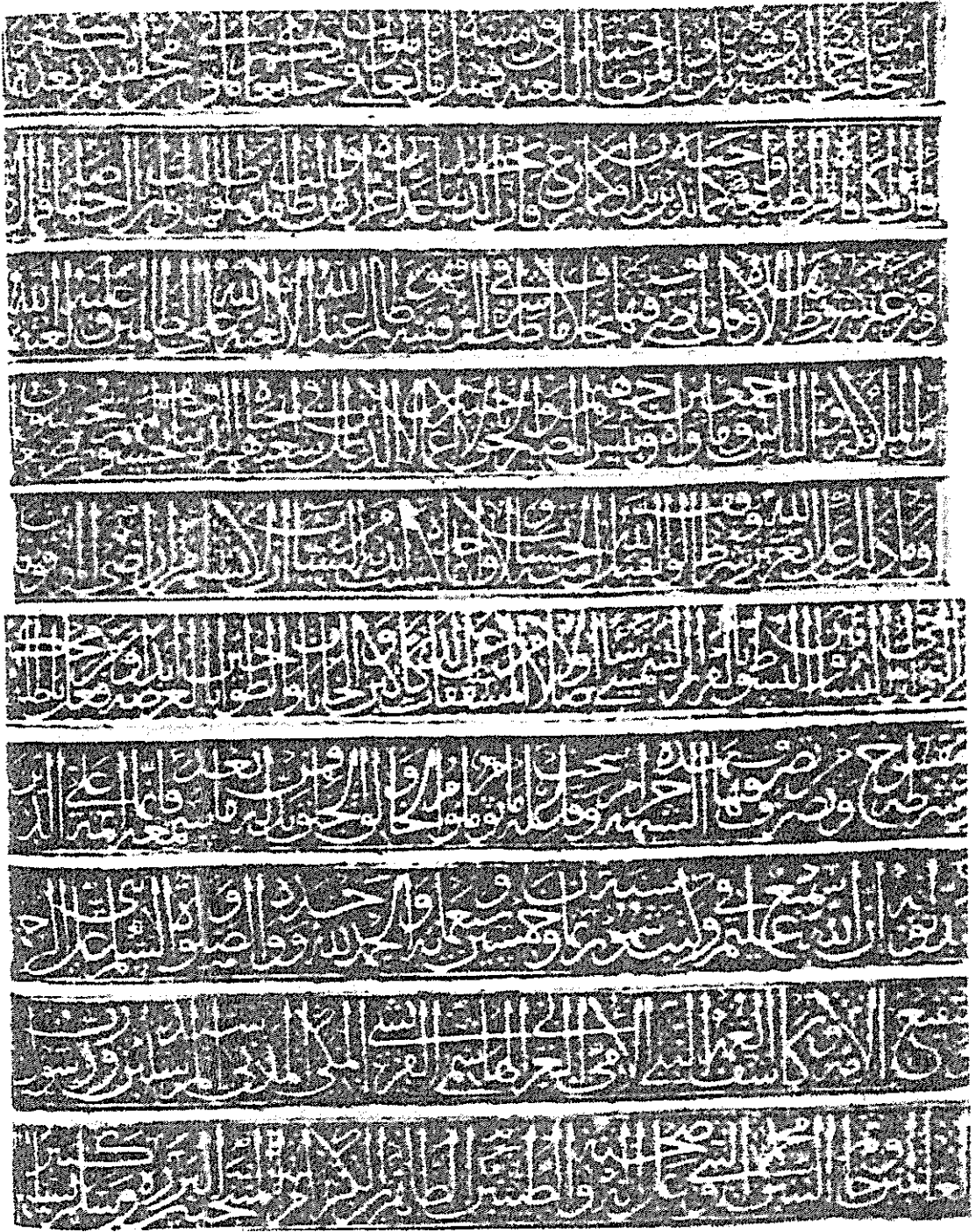
O halde devam eden sadaka bu vakıflardır. Bu amaçla ben pakk ve aydınlık bir düşünce ile ve kalpten bir meyl ile Mercaniye olarak anılan bu binanın ve her biri diğeri ile bağlantılı olan diğerlerinin yapımına şu anda Allahın dergahına ulaşmış ve cennetin en yüksek mekanlarında yer edinmiş olan Sultan-ı azimüşşan Şeyh Hasan Noyan'ın [Allah onun ışığını murlandırsun] zamanında başladım ve onun gözünün nuru olan oğlu, adil ve azimüşşan sultan, saltanat sancağını yukarıda tutan, zirveye taşıyan, merhameti altında Arap ve Türkleri barındıran, Mustafa milleti ve Cengizli Devleti geleneğinin yaşatıcısı ve süsü, Şeyh Uveys zamanında tamamladım. Ve onu bilim, tefsir ve [Allahın onlardan razı olsun] büyük imam Muhammed b. İdris Şafi'i ve İmam Ebu Hanife Numan b. Sabit Kuşî'nin fıkıh ve mezhebi eğitimi alan talebelere vakfettim." ifadeleri yer almaktadır.

Devamında bu vakıfnamayı devrin Bağdad kadılarının mühürledikleri ve vezir ve emirlerin de şahadet ettikleri belirtildikten sonra "...Bu külliyenin masrafları için şehrin muhtelif yerlerindeki pazarlardabulunan toplam 93 dükkân, muhtelif amaçlarla kullanılan 13 aıdıya, biri Hacı Mercanun şahsi malı olmak üzere 7 kervansaray, 4 ev, çok sayıda tarım arazisi, bağlar, 1 yel değirmeni, vakfedildiği" ifade edilmektedir.

Vakıfnamenin devamında "Bu vakıflara müdahale veya el koymanın Mekke gibi ebediyen yasak olduğu ve her zaman böyle kalacağı, zamanın geçmesi ile bu hükmün eskimeyeceği, ortadan kalkmayacağı, bu vakıfların askerlere ve komutanlara kiraya verilemeyeceği, fakat devlete itaatinden emin olunan ve görevi layık ile yerine getireceğinden emin olunan Müslümanlara, hakimler ve İslam kadısının şahadeti ile kiraya verilebileceği, kirasını vermeyen kimsenin sözleşmesinin feshedileceği, bu vakıfların herhangi birinin mülkiyetine geçirilmesinin gayri kamuni olacağı", vurgulanmaktadır.

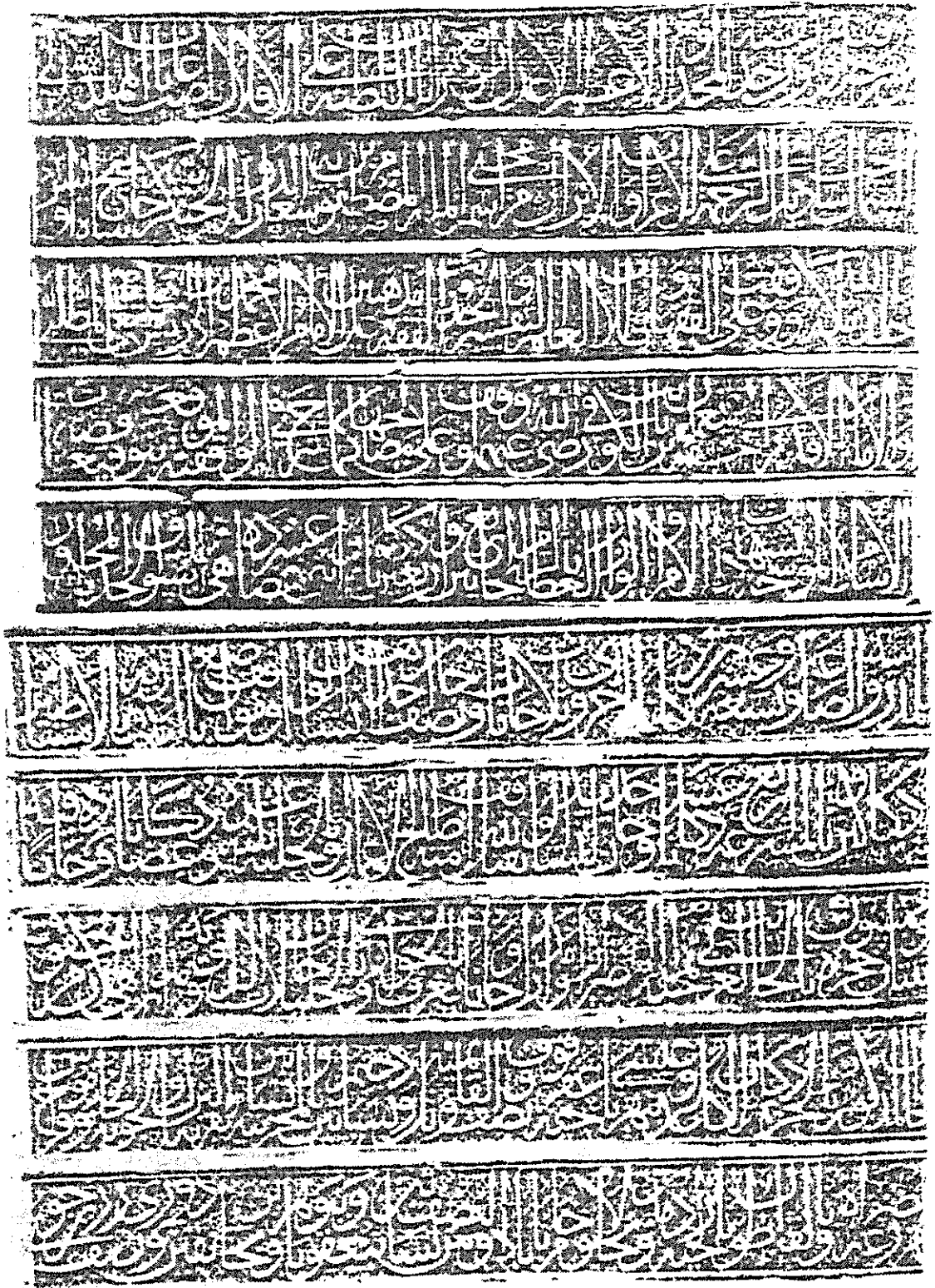
⁴²⁶ Azzâvî, II/84-85

⁴²⁷ Azzâvî, II/84-87; Bejâni, s.283; Baysun, "Bağdad", I.A, II/201

Mihrabın sol tarafında yer alan ve Zerrin Kalem'e ait olan vakıfnamenin bir bölümü

Mercan Hoca vakıfnamede "Kendisinden sonra gelecek olan hakimlere Bağdad başkadısının bu işlerin icracısı olması, bu itibarla da bu vakıfların hukukunu savunma konusunda hakime yardımcı olacağını, vasiyet etmekte, tebasına adil davranan bir hakimin çocuklarına şefkatli davranan bir baba gibi olacağını, bu vakıflarda çalışan kimselerin başka işler için rahatsız edilmemeleri ve onların işlerine karışılmamasını, külliyedeki medresede hiçbir zaman mahkeme teşkil

Mihrabın sağ kısmında yer alan vakıfnamenin bir bölümü⁴²⁸

⁴²⁸ Àzzâvî, II/87-89; Beyânî, s.276-277

edilmemesi gerektiğini, zira bu mekânların ilim ve barışın merkezi olduğunu⁴²⁹ belirtmektedir.

Mercan Hoca ayrıca "Vakıfnamede koyduğu kuralları değiştirecek olan kimsenin Allah katında zalim addedilmesi ve lanetlenmesini ve yerinin cehennem olmasını dilemekte, vakıf mallarından elde edilen mal veya paraya hiç kimsenin el uzatmamasını ve bu işi yapan kimsenin hakkının zayıf olmasını ve gınahkar olacağını, bu mekânların birininin mülkiyetine geçmesinin mümkün olmadığını, bu işin Allah ve insanlar tarafından yasak edildiğini" söylemektedir.

Vakıfnamenin son bölümünde ise vakıfnamenin tarihi 758 h. olarak kaydedilmiştir ve Allaha, peygambere ve onun neslinden gelenlere hayır duada bulunmaktadır.⁴³⁰

Bahsedilen bu vakıfname dışında medresenin eyvan duvarlarına ayrı bir vakıfname daha nakşedilmiştir.

"بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله حق حمد والصلوات والسلام على نبي النبي محمد وآله وصحبه من بعد. يقول الواقف مرجان بن عبدالله بن عبدالرحمن السلطاني الأولجايتي من غير شروط أو تلقى أو تصرف فيها خلاف ما شرطت لمن في الدنيا والآخرة والحق «بالأخسرين أعمالا الذين فعل سعيهم في الحيات الدنيا وهم يحسنون أنهم يحسنون ضعا و أولئك الذين كفروا بآيات ربهم مخبت أعمالهم فلانقيميوم القيامة وزنا» و شرطت أن لا يوجر لكثر من سنة واحدة. ولا يعقد عقد لجاره قبل انقضاء العقد الأول. ولا يوجر من الموقوفات شيء بوجه مرسومات بعض المرتزقة بها ما ذكر فهو ظالم عندالله. و صلى الله على سيدنا محمد نبي الأمي وعلى آله الطيبين الطاهرين وصحبه وسلم و ذلك في شهر سنة ثمان و خمسين و سعمائة. كتب اضعف عبدالله تعالى لحمد شاه النقاش التبريزي لحنن الله اليه في الدنيا والآخرة⁴³⁰

Bu vakıfnamede de aynı şekilde ilk önce "Allaha ve peygambere hamd u sena edilmekte, burayı yaptıran ve vakfedenin Mercan Hoca olduğu zikredildikten sonra medresenin sadece bir yıllığına birine kiraya verilebileceği, kira müddeti dolmadan başka birine kiraya verilemeyeceği bu vakıf gelirlerinden vergi alınamayacağı" ifade edilmekte, sonunda ise tekrar "Allaha ve peygambere hamd u senadan sonra vakıfnamenin tarihinin 758 h yılı ve hattatının adının Ahmed Şah Nakkaş olduğu" belirtilmektedir.

Mihrap duvarında ve kemerde ise:

"بسم الله الرحمن الرحيم في بيوت أئمة الله أن ترفع و يذكر فيها يصبح له فيها بالقدو و الأصل رجل لا تلبينهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله انشأه المنتقر الملك المنان مرجان بن عبدالله بن عبدالرحمن السلطاني الأولجايتي. تقبل الله منه فيالنارين طاعته و صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه الطيبين الطاهرين وسلم⁴³¹

ibaresi yer almaktadır.

Yine medrese mescidinin duvarlarında bir başka vakıfname bulunmaktadır.

انا يخشى الله من عباده العلما و ان الله عزيز غفور. هذه المدرسة رضية البناء مشينة الأرجاء انشأها

⁴²⁹ Azzâvi II/87-90; Beyâni, s.280-281

⁴³⁰ el-Àzzâvi II/91; Beyâni, s.281-282

⁴³¹ el-Àzzâvi II/92; Beyâni, s.282

المفتقر الى غفور به الملك المنان مرجان بن عبدالله بن عبدالرحمن. ابتنا بها في أيام نولت المخدم
المكرم والنويان الاعظم السلطان حسن انا ر الله برهانه وكملة في أيام ايلة ولده والنويان الاعظم
صر الدالة في العالم . سلطان السلطين غيثك الدنيا والدين ومفيت الاسلام والمسلمين الشيخ اويس
لا زال هذا الملك الاعظم ماجاه ومالتا . على ان ينرس فييا منهبي الاممين الهامين والمجتهدين
الا عظمين الامم ابي حنيفة والام محمد بن لدريس الشافعي عليهما الرحمة والرضوان . و ذلك في سنة
ثمان وخمسين وسعما ث . و الحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد و الله وصحبه
لجمعين . بقلم الفقير الله تعالى احمد شاه النقاش تبريزي عفا الله عن تقصيره ⁴³²

Bu kısımda da yine "Bu binayı inşa ve vakfedenin Mercan Hoca olduğu, binanın inşasına Büyük Şeyh Hasan devrinde başlandığı ve 758 h. yılında onun Sultan Şeyh Uveys devrinde tamamlandığı, İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Muhammed b. İdris el-Şâfiî'nin mezhebinden olanlara tahsis edildiği belirtilmekte ve vakıfnamesi yazan kimsenin Ahmed Şah Nakıtaş Tebrizi olduğu" ifade edilmektedir.

Mercaniye Külliyesi ve kitabelerde yer alan söz konusu bu ifadelerden bu devre vakıflarının nasıl olduğu ve nasıl işlediği konusu açıkça anlaşılmaktadır.

Mercaniye Külliyesi'ne ait bu vakıfname dışında daha önce kısaca değinildiği üzere Sultan Uveys, Sultan Hüseyin ve Sultan Ahmed Celayir devirlerinin şeyhülislama ve zamamın önde gelen din alimlerinden olan Hacı Şeyh Muhammed Kececi dergahına bağlı olan bir diğer vakıf ve külliye ait vakıfnameden bazı bölümler de günümüze ulaşmayı başarmıştır.

Sultan Hüseyin Bahadır Han zamanında 782 h. senesinde yazılan ve "Vakfiyye-i Edvabu'l-berr-i Hacı Şeyh Muhammed Kececi" ⁴³³ olarak bilinen bu vakıfname ilk olarak devrin Tebriz şeyhleri, kaduları, fakih ve alimlerinin de bulunduğu çok sayıda ileri gelen ve Sultan Hüseyin Bahadır Han tarafından imzalanmış ya da mühürlenmiştir. Yine elde mevcut bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla bu vakıfname daha sonra 25 cemadielsani 784 h. tarihinde yani, Sultan Ahmed Celayir'in tahta çıktığı tarihte Sultan Ahmed Celayir ve daha sonra Adil Ağa'nın yardımlarıyla bir süreliğine de olsa Tebriz'i ele geçirmeyi başaran Şehzade Bayezid tarafından tasdik edilmiş ve bu vakfin malları konusunda şahadet edilmiştir. ⁴³⁴

3.7.DİVAN-I İNŞA (ديوان انشاء) : İnşa yani yazım sanatı bu devrede başlı başına bir bilim dalı haline gelmişti. Bu itibarla da devlet idaresindeki en önemli ve hassas idarelerinden birini de İnşa Divanı teşkil ediyordu. Sultanların, vezirlerin ve saltanat hanedanı mensuplarının tamamının bütün ferman, siyasi, idari ve diğer bütün yazışmaları bu divan tarafından gerçekleştiriliyor ve bu tür belgeler burada tasnif edilerek korunuyordu. Bu devrede idari ve siyasi yazılar, sultanların ve vezirlerin birbirleri ile yazışmaları ile fermanların her biri ayrı ayrı ve çok özel tekniklerle gerçekleştiriliyor, büyük bir dikkat, beceri ve deneyim gerektiriyordu. Her bir yazışmanın ayrı terimleri, hitap biçimleri ve formları vardı. Münşiler bu kural, terim

⁴³² el-Àzzavi II/93; Beyâni, s.282-283

⁴³³ Aşlı 38 parçadan ve 310 satırdan oluşan bu vakıfnamenin büyük bir kısmı ortadan kaybolmuştur. Günümüze ulaşan küçük bir bölümü ise Tahran'da Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. (el- Karâi, II/537-538)

⁴³⁴ el- Karâi, II/538-540

ve formları çok iyi bilmek ve uygulamak zorunda idiler. Zira özellikle sultanların ferman ve diğer sultanlarla yazışmalarında meydana gelebilecek en küçük bir hata telafisi mümkün olmayan sonuçlara hatta savaflara sebebiyet verebiliyordu. Hatta sultanlar diğer ülke hükümdarlarına yazdıkları mektuplarıyla ve mektuplarında kullandıkları Arapça istihlâhlar, ayetler, hadisler ve şiiirlerle değerlendirilir, birbirlerine üstünlük taslamaya çalışırlardı. Bu nedenle de münşilerinin çok iyi olmasına gayret gösterirlerdi. Ülke idaresindeki her resmi birimde görev yapan münşiler (مُنْشِي): tahsilli, kalemi kuvvetli, deneyimli ve yetenekli kimseler arasından seçilirlerdi. Bu kimselerin iyi derecede Arapça ve Farsçanın yanı sıra Kur'an ve hadisleri de bilmesi, Arapça Farsça istihlâhları, ayet ve hadisleri mektuplarda ve diğer yazışmalarda ustaca kullanmaları gerekirdi.

İnşa ilminin, taşıdığı bu öneme binaen *Naḥcevanî*, Sultan Uveys Bahadır Han'a takdim ettiği "*Destûru'l-kâtib fi Tâyîni'l-merâtib*" adlı eserinin önemli bir bölümünü inşa konusuna ayırmış, eserinde münşilerin vasıfları, münşi olmanın gerekleri, yazıların yazarken dikkat etmeleri gereken hususlar, ve hatta yazı yazmanın zamanı ve kullandıkları aletlerin niteliklerine kadar çok geniş ve detaylı bilgiler vermiştir. *Naḥcevanî* eserinde bununla da yetinmemiş hemen hemen her konuda bir veya birden fazla yazışma örneğini kitabına koymuştur.⁴³⁵

Denildiği gibi sultanlar veya diğer kimselerin mektuplarında kullandıkları üslup ve sanatlar sayesinde amaç ve arzularına ulaşmaları imkan dahilinde idi. Örneğin, yukarıda anlatıldığı üzere Muzafferoğulları Devleti sultanı Şah Şüca ile kardeşi Şah Mahmud aynı anda Sultan Uveys Bahadır Han'ın kızkardeşi Tandu Hatun'a talip olmuş, Şah Şüca kardeşi Mahmud'dan daha yüksek bir makama sahip olmasına rağmen Şah Mahmud, elçisinin kaleme aldığı ustaca mektup ve bu mektubunda kullandığı üslup sayesinde sayesinde Tandu Hatun ile evlenmeyi başarmıştır.⁴³⁶

3.7.1. Münşiyü'l-memâlik (منشى الممالك) : İnşa *Divanı*'nın başında "*münşiyü'l-memâlik*" ünvanına taşıyan bir şahıs bulunurdu. Bu şahsın emri altında çok sayıda münşi ve katip bulunurdu. Ülkenin önde gelen meşhur münşileri arasından seçilerek tayin edilirdi. Münşiliğin bütün kurallarını ve yazışmalar genellikle Arapça ve Farsça gerçekleştirildiği için bu dilleri, bu dillerdeki terimleri, Kur'an ayetlerini ve hadisleri çok iyi bilmesi gerekirdi.

Münşiyü'l-memâlik, aynı zamanda sultanın makam münşisi idi. Sultanın diğer sultanlara yazdığı her türlü mektup, *Divan-ı Âli* (*Divan-ı Saltanat*) ve *Divan-ı Bozorg*'da yazılan bütün hükümler, bizzat münşiyü'l-memâlik ya da onun nezaret ettiği münşiler tarafından yazılırdı. Hiç kimse onun yazdığı metni değiştirme ya da itiraz etme hakkına sahip değildi.⁴³⁷

Münşiyü'l-memâlik'in maaşı her yıl *Divan-ı Âli* gelirlerinden ve sultan tarafından çıkarılan fermanla belirtilen miktarda altın dinar olarak ödenirdi. Ayrıca *Büyük Divan* tarafından tayin edilen vilayet hakim ve murasarnıfları veya diğer üst düzey görevliler inşa hakkı olarak Münşiyü'l-memâlike belli miktarlarda para öderlerdi.⁴³⁸

⁴³⁵ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, I/1/53-101

⁴³⁶ Semerkandî, *Matlûb's-sâdeyn*, I/420-421; Akilî, *Âsârü'l-vuzerâ*, s.326; *Mürşâd*, IV/534; *Hândemir*, *Destûru'l-vuzerâ*, s.254-255; *Çami*, I/259-260; *Bevâni*, s.46

⁴³⁷ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/117-121; *Uzunçarşılı*, *Medhal*, s.220-221

⁴³⁸ *Naḥcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/121

3.2.DİVAN-I EŞRAF: *El-Mâzenderâni*, bu divanın adına diğer divanlar arasında saymakla birlikte işleyişi ve görevleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁴³⁹ *Nağcevanî*'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile bu divanı devletin araştırma ve denetim kurulu olarak kabul etmek mümkündür.

Divan-ı Eşraf'ın başında sultan tarafından güvenilir ve deneyimli kimseler arasından seçilerek yarlıg çıkarılmak suretiyle atanan ve "Müşrifü'l-memalik" ünvanını taşıyan bir görevli bulunuyordu. Bu divan, ülkenin ekonomi ile ilgili işlemlerinde devlet gelir ve giderlerinin araştırılması, kontrolü ve gözetiminden sorumlu idi. Hazinesinin, emirlerin, vezirlerin, hanedan üyeleri ve divan sahiplerinin ihtiyaçlarını belirler ve bu ihtiyaçların temin edilerek kendilerine verilmesini sağlardı. Gelirlerin ve vergilerin hazineye girişi ve makam sahiplerine tahsis edilen paraların doğru olarak harcamp harcanmadığını kontrol ederek bu harcamalarda bir usulsüzlük olmasının önüne geçerdi.

Müşrifü'l-memalik'in emri altında eyaletlerdeki temsilcileri dışında, ülkenin diğer divanlarında görev yapan ve işlerin işleyişine nezaret eden "müşrif" ünvanında kimseler bulunuyordu. Eyaletlerde bulunan müşrifler, hükümet görevlileri ve onların çalışmaları konusunda Müşrifü'l-memalik'e bilgi verirlerdi. Müşrifü'l-memalik'in ülkedeki genel durum hakkında her zaman tam bilgi sahibi olması, bu durumu sultana aktarması ve divana ait bütün ferman ve mektuplarda onun onayının olması gerekirdi. Onun atanması ile ilgili olarak çıkarılan yarlıglarda, vezir, ulus emirleri, inaklar, askeri rütbe sahipleri, divan sahipleri, vilayet hakim, mutasarrıf ve bitikçilerinin görevi ile ilgili olan konularda onun onayını almaları, ona ve temsilcilerine ve yardımcı olmaları, bilgi vermeleri ve mali konulardaki her türlü belge ve gelir gider defterlerini talep etmesi halinde göstermeleri, görevli tayini ve bu görevlilere ödenecek paralarda onayını almaları ve her şehirde görevli naiblerinin maaşlarının vilayet gelirlerinden yılda bir kez ödemeleri emredilirdi. Ülkenin her bir eyaletinde görevli olan müşrifler eyaletin idari ve mali her türlü işine müdabele etme ve işlerin işleyiş şekline nezaret etme yetkisine sahip idiler.⁴⁴⁰

3.9.ULUĞ BITİKÇİ-Yİ MEMALİK: *Bitik* Uygurcada mektup ve yazı, *bitikçi* ise kelime olarak katip-yazıcı anlamına gelmekle birlikte İlhanlı ve Celayirlilerde *bitikçiler* mali sistem içinde oldukça farklı bir rol üstlenmişlerdi. Her eyalette merkez tarafından tayin edilmiş bir bitikçi bulunurdu. Bunların görevleri Sultana ve devlete ait malların ve gelirlerin tespiti, kontrolü ve kaydedilmesi idi. Ancak çok geniş yetkilerle donatıldıkları hatta eyalet valileri ve beylerbeylerinden daha fazla yetkiye sahip oldukları durumlar da mevcuttu. Nitekim Celayirli Tuku Noyan bahsinde anlatıldığı üzere Tuku Bitikçi Noyan Anadolu eyaleti idarecilerinin tamamının fevkinde yetkilerle donatılarak Anadolu'ya görevlendirilmiş ve ilhana ait bütün varlıkların, gelir ve giderleri kayda geçirmesi istenmişti.⁴⁴¹

Devletin merkezinde ise *Uluğ Bitikçi* ünvanı ile ülkedeki bütün bitikçilerin başkanı durumunda olan bir görevli bulunurdu. *Divan-ı Âli* ya da diğer bir adıyla *Divan-ı Saltanat*'a bağlı olan bu görevli aynı zamanda *Uluğ Bitikçiler Divanı*'nın (بیوان الخ بیتیکچی), da başkanı durumunda idi. Sultan tarafından çıkarılan mali içerikli

⁴³⁹ *el-Mâzenderâni*, s.70

⁴⁴⁰ *Nağcevanî*, *Destûru'l-kâtib*, II/111-114; *Uzunçarşılı*, *Medhal*, s.217-218;

⁴⁴¹ *Reşideddin*, II/768; *Kâşânî*, *Târîh-i Olcayta*, s.69; *el-Eherî*, s.134; *Howorth*, III/219; *Van Loon*, s.6; *Togan*, *Giriş*, s.239; *Sümer*, "*Anadolu'da Moğollar*", *SAD*, I/38; *Beyâmî*, s.6; *Spuler*, *İran Moğolları*, s.365; *Yuvalı*, *İlhanlılar Tarihi*, I/144; *Mansuroğlu*, "*Bitikçi*", *LA*, II/657

yarılığların ve kararların yazımı, divana ait mali işlerin takip, kontrol ve kaydından Uluğ Bitükçi sorumluydu. Eyaletlerde bulunan bitükçilerin tayin edilmesi de onun yetkisinde idi.⁴⁴²

Yukarıda sayılan ve ülke idaresinin gerçekleştirdiği bu divanları dışında *Nahcevani*, Nezaret Divanı (ديوان نكارات), Emirlik Divanı (ديوان امارت), Bayrılar Divanı (ديوان بايرت), Beytü'l-mal Divanı (ديوان بيت المال), Kanun Divanı (ديوان قانون), Mezalim Divanı (ديوان مظالم) ve Memalik Divanı (ديوان ممالك) gibi diğer bir kaç divan adı daha zikretmiştir.⁴⁴³ *Nahcevani* eserinde bu divanların adlarına yer vermekle birlikte bu divanların Celayirîler devrinde de varlıklarını koruyup korumadıkları, görevleri, işleyiş şekilleri ve bağımsız ya da diğer divanlara bağlı olarak çalışıp çalışmadıkları yönünde diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3.10.GÜZEL SANATLAR: Abbasîler ve Selçuklulardan sonra İran, Anadolu, Irak ve Azerbaycan başta olmak üzere çok geniş bir bölgeyi kapsıy kavuran ve bu bölgeleri adeta bir harabeye çeviren Moğol istilası sırasında mezkur coğrafyalarda bulunan ve her biri dünyanın sayılı bilim ve sanat merkezlerinden biri olan büyük ve kalabalık şehirlerde büyük bir katliam, yağma, talan ve tahribat meydana geldi. Bu saldırılar sırasında camiler, medreseler, bilim ve sanat eserleri, geçmiş dönemlerin birikimlerini içinde barındıran kütüphaneler yakılıp yıkıldı. Devrin önde gelen bilim adamı, sanatkar, şair ve edipleri ya öldürüldüler ya da Moğol saldırılarından daha az etkilenecekleri noktalara göç ettiler. Moğol istilasından sonra uzunca bir dönem devam edecek olan kargaşa ve dehşet ortamı başladı. Önceki devirlerde önemli derecede gelişme gösteren bilim sanat ve medeniyet seviyesinde bir gerileme yaşandı.

Moğol saldırıları sırasında meydana gelen bu olumsuzlukların dışında onların henüz yerleşik hayata geçmemiş olmaları ve bu coğrafyada yerleşmelerinden sonra da en azından bir süre için bu bölgede gelişmiş olan güzel sanatlara önem vermemeleri de güzel sanatlarda bir fetret devrinin yaşanmasına neden oldu.⁴⁴⁴

Ancak sonuçları her ne olursa olsun bu kargaşa ve dehşet ortamı çok uzun sürmedi. Bağdad'daki Abbasîler Devleti'nin 655/1257 yılında Hülegü Han tarafından yıkılması ve Hülegü Han emrindeki Moğolların İran merkezli olarak Batı Asya'da yerleşmeleri, onların ve onlarla birlikte gelen diğer Türk ve Tatar kabilelerinin de istila ettikleri bölgelerin kültürleri, inançları, dil ve sanatları ile tanışmaları ve zaman içinde bunları benimsemeleri sonucunu doğurdu. Ayrıca Moğol istilası özellikle İran kültür ve sanatında önemli bir devrin de başlamasına neden oldu. Zira Moğollar bir taraftan Batı medeniyetini benimsemeye başlarken diğer taraftan da Doğu kültür ve sanatı ile irtibatlarını koruyarak bu ekolü bu coğrafyaya taşımaya başladılar. Selçuklu ve Abbasi coğrafyasında yaşayan devrin sanatkarları İlhanlıların önemli merkezleri olan Tebriz, Bağdad, Merağa ve daha sonraları da Sultaniye'de toplanmaya başladılar. İlhanlıların Çin sanatı ve kültürüne özel bir ehemmiyet vermeleri

⁴⁴² *Nahcevani*, *Destûru'l-kâtüb*, II/105-108; Uzıncıarslan, *Medhal*, s.219; Beyâni, s.263

⁴⁴³ *Nahcevani*, *Destûru'l-kâtüb*, II/15,117,120,143,270,311; Alizade, *Destûru'l-kâtüb*, II/XXIII

⁴⁴⁴ İkbâl, s.479,496; Wilson, J. Christy, *Histoire de l'Art Persan*, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, Tahran, 1938, s.164; Muhammed Hassan, *Zeki, et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs*, s.60; İkbâl, s.496; Âzzâvi, II/333-338; Lambton, *Landlord And Peasant In Persia*, s.163-164; Wilber, *The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period*, s.3-11; Mişkîti, s.194-195; Beyâni, s.325; Price, *The Story Of Moslem Art*, s.94-95; Meşhûr, s.240

sebebiyle de Cengiz Han'ın Çin'deki fetihleri ve buradaki hakimiyetleri sırasında Çinlilerden Moğollara geçen Çin sanatı ve kültürü Hülegü ve halefleri zamanında İran'a oradan da diğer bölgelere taşınarak buralarda yeni bir sentezle Moğol-İran ekolünü yarattı.

Bu devrede İlhaneliler arasında Moğolistan ve Çin'deki imparatorlarla olan ilişkilerini büyük ölçüde kestilerse de Çin'den getirdikleri sanat ve kültüre ayrı bir önem verdikleri için Çinli işçiler, sanatçı, sanatkâr ve bilim adamlarını Batı Asya'ya getirmek suretiyle Çin ve Türkistan sanatının bu bölgeye aktarılmasında önemli ölçüde etkili oldular.⁴⁴⁵

Çin ve Türkistan sanatının etkileri özellikle mimari, resim, minyatür, çinicilik, heykelticilik, ağaç oymacılığı, dokumacılık, altın dokumacılığı ve diğer sanat türlerinde kendisini gösterdi ve Çin sanatı ve ekolü bu devrede yaygın olarak kullanılmaya, bununla birlikte de eski Çin ve Türkistan sanatında kullanılan motifler İran'da görülmeye başlandı. Ancak Çin ve Türkistan sanatı, daha çok Bağdad, Tebriz ve diğer birkaç önemli merkezde Abbasi, Selçuklu ve Harezmsâhîler devrinde gelişmiş olan Türk-İslam sanatını sona erdirmemi. Bilakis buradaki tarz ve unsurlarla birleşerek yeni bir ekolün ortaya çıkmasına ve Celayirli, Timuri ve Safeviler devrinde zirveye çıkan güzel sanatların alt yapısını da teşkil etti.⁴⁴⁶

İlhaneliler devrinde başlayan ve gelişen bu yeni ve özel ekol Celayirli dönemine kadar, hatta onların dönemi boyunca da devam etti ve bu ekolün asli merkezi onlar zamanında Tebriz ve Bağdad oldu. Tebriz Timur'un istilasından önce her bakımdan fevkalade öneme sahip merkez durumundaydı.

Celayirli sultanları sanatçı, sanatkâr, bilimadamları edip ve şairlerin hamisi olmalarının yanı sıra kendileri de şiir, edebiyat, resim ve hat, hatemcilik (hatemkari), müzik ve bunun gibi sanat dallarında kendi devirlerinin önde gelen kişiler arasında yer almaktadırlar. Devrin kendi dallarında önde gelen sanatkarları Celayirli sultanlarının sarayında her zaman kendileri için yer bulmuşlardır. Hatta kimi araştırmacılara göre Celayirli Devleti siyasi açıdan ziyade sultanlarının kültür ve sanata verdikleri destek ve kültür-sanatın onların devrinde ulaştığı seviye bakımından önem kazanmıştır.⁴⁴⁷

Celayirli devrinde başta resim, minyatür ve hat olmak üzere Türk-İslam sanat dallarının hemen hemen hepsinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle İlhanelilerin ilk zamanlarında doğudan İran ve Azerbaycan'a taşınan Çin ve Uygur sanatı buralarda geliştirilmiş ve tekamül etmiştir. Bu devrede resim ve minyatür dışında özellikle hat sanatı büyük bir gelişme kaydetmiş ve eşsiz eserler yaratılmış, büyük hat ustaları yetişmiştir. Hatta bahsedileceği üzere bizzat Celayirli sultanları da

⁴⁴⁵ İkbâl, s.496; Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.164; Muhammed Hassan, et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs, s.61; Azzâvî, II/333; Dimand, M.S., Muhammadan Art, New York, 1944, Farsçaya çev. Abdullah Farşar, Tahran, 1957, s.47; Togan, "Azerbaycan", İA, II/110; Wilber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.11-17; Mişkîti, s.195,250; Beyânî, s.325; Price, The Story Of Moslem Art, s.96-97; Meşkür, s.240; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/252

⁴⁴⁶ Muhammed Hassan, et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs, s.61-62; Azzâvî, II/333-334; Dimand, Muhammadan Art, s.47-49; Togan, Giriş, s.272 g; Togan, "Azerbaycan", İA, II/110; Mişkîti, s.250-251; Beyânî, s.326-327; Price, The Story Of Moslem Art, s.98; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, I/252

⁴⁴⁷ Semerkandî, Tezkirtü's-Şu'ar'â, s.341-342; Bakıhanov, Gulistan-i İrem, s.76; Muhammed Hasan Han, I/636; Azzâvî, II/334; DMF, "Âl-i Jalayer", I/225; Wilber-Golombek, The Architecture Of Islamic Iran, s.66; Van Loon, s.13; Safâ, III-1/28-29; Cevâdî, II/975; Sümer, "Ahmed Celayir", DİA, II/54

sanatın bu dalları ile ilgilenmişler ve dönemlerinin önde gelen sanatçıları arasında yer almışlardır.

Günümüzde dünyanın büyük kütüphane ve müzelerinde veya özel koleksiyonlarda, bu devirde ya da bu devrin ekolü ile yapılmış olan tasvirli el yazmaları, albümler, minyatürler ve tezyin edilmiş eserler mevcuttur.

Sonuç olarak denilebilir ki Celayirîler devrinde güzel sanatlar ve edebiyat büyük bir gelişme göstermiş ve parlaklık kazanmış tekamül devresini tamamlayarak Timurhular devrine gelindiğinde zirveye çıkmıştır. Öyle ki İlhaneliler zamanında tohumları atılan Moğol -İran ekolünde güzel sanatların en mükemmel eserleri Bağdad, Tebriz, Herat ve İsfahan ekollerinde verilmiş, Celayirî devri ve ekolü İlhaneliler devrini Timurhular devrine bağlayan bir köprü olmuştur.⁴⁴⁸

3.10.1. Resim ve Minyatür: VII/XIII yüzyıl başlarında İran ve Anadolu'yu etkisi altına almaya başlayan Moğol saldırıları ve istilası sonrasında bu coğrafyalardaki eski Abbasi ve Selçukî sanatında meydana gelen değişimler resim ve minyatürçülük alanlarında da etkili olmuştur.

Moğolların bu coğrafyalarda yerleşik hayata geçmeleri sonucunda onların Uzakdoğu'dan ve Orta Asya'dan getirdikleri motifler, resim ve minyatürlere de yansımış, bunun sonucunda da hicri yedinci asrın başlarından itibaren İran ve Anadolu resminde Çin resim sanatının etkileri görülmeye başlamıştır.

Çin resim sanatının izleri başlangıçta süsleme, çini süslemeciliği ve dokumacılık eserleri ile İran'a girmiştir. Daha önceleri eserlerinde çoğunlukla doğa ve bitki motiflerini kullanan ressamın eserlerine, bu devreden sonra Çin resim sanatının o devredeki motiflerinden olan efsanevi canavar, hayvan ve kuş motifleri girmeye başlamıştır. Ayrıca bu devre ekolü ile ortaya konulan resim ve minyatürlerde tarihi destanlardan ve bilimsel eserlerden alınan konular işlenmiş ve savaş, avlanma, nûcum, saray teşrifatı ve diğer sahneler canlandırılmıştır. Fakat daha sonraları bu etki tersine dönmeye başlamış ve İlhanelilerin ilk dönemlerinde daha çok Çin ve Türkistan motifleri ve tarzını içeren resim ve minyatür sanatı bir süre sonra yerel tarz ve motiflerle karışmış ve yeni bir ekolün tohumları atılmıştır. Moğolların Çin'den getirdiği Çinli ressam ve minyatüristler bu bölgedeki meslektaşları ile birlikte yeni bir ekol geliştirmişlerdir. Tebriz ve Bağdad ise bu ekolün merkezleri olmuştur.⁴⁴⁹

3.10.2. Celayirî Minyatür Ekolü: 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılına başlarında İlhanelilerin son dönemlerinde, özellikle son İhlanî Sultanı Ebu Said Bahadır Han devrinde meşhur ressam ve minyatür ustası Ahmed Musa ile başlayan süreçte geliştirilen Tebriz Minyatür Ekolü, Doğu Asya geleneklerinin İslam sanatı üzerinde yaptığı ilk önemli etkiyi gösterir. Başlangıçta çok fazla olan Çin ve Türkistan sanatı etkisi zamanla yerli üsluplar ile birleşmiştir.

Örneğin, New York'ta, Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenen Firdevsi'nin *Şehnâmesi*'nde bulunan bir minyatür (1330-1340) *Tebriz Ekolü*'ne iyi bir örnek niteliğindedir. Şah İsfendiyar'ın cenaze merasimini tasvir eden bu yapıtta

⁴⁴⁸ Semerkandî, *Tezkirü's-Şu'arâ*, s.341-342; Bakıhanov, *Gulistan-i İrem*, s.76; Azzâvî, II/334-335; Togan, *"Azerbaycan"*, İA, II/110; Wüber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Beyânî, s.326-327; Aka, *Timur-ve Devleti*, s.139

⁴⁴⁹ İbn-i Bezzâz, *Sa'îfî's-safâ*, s.714; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-İslâm ind el-Furs*, s.63-67; Wilson, *Histoire de l'Art Persan*, s.165-166; Azzâvî, II/334-335; Togan, *"Azerbaycan"*, İA, II/110; Wüber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Mişkâtî, s.251; Beyânî, s.326-327; Price, *The Story Of Moslem Art*, s.96-102; Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, I/252

İran minyatür sanatında daha önceleri benzeri görülmeeyen bir tarz ve daha çok Moğol tarzı teknikler belirgin olarak görülmektedir.⁴⁵⁰

İlhanlıların ardından bir çok konuda olduğu gibi onların devamı sayılan Celayirîler devrine gelindiğinde Bağdad, Tebriz ve Sultaniye resim sanatının en önemli ve meşhur merkezleri olmuşlardır. Özellikle minyatür büyük bir gelişme göstermiş ve zirveye çıkmıştır. İlhanlılar ile Timurîular devri arasında geçen minyatürün tekamül süreci Celayirîlerin sarayında yaşanmıştır. Minyatürde Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir yeni bir çığır açan sultanlar olmuşlardır.⁴⁵¹

Bizzat kendisi de ressam ve sanatkarların en büyük destekçisi olan Sultan Uveys Bahadır Han devrine gelindiğinde Celayirî sarayında yaşayan ressam ve minyatürçüler minyatürde yeni bir perspektif geliştirerek Tebriz ve Bağdad'da bu hanedanın adı ile anılan *Celayirîli Minyatür Ekolü*'nü yarattılar. Abbasi devrinden itibaren süregelen *Bağdad Minyatür Ekolü* de yerini *Celayirîli Ekolü*'ne bıraktı. Bu devir ekolünde Uzakdoğu ve Orta Asya sanatının etkilerinin yanı sıra İlhanlılar devrinde batılı tüccarlar tarafından İran'a intikal eden Bizans sanatının etkileri de görülmektedir.

Yaklaşık bir asır boyunca sayısız minyatürçü yetiştiren ve eşsiz eserler yaratılan bu karma ekol 15. yüzyılda Timur'un bütün Celayirî topraklarını istila etmesi ve bu hanedanın sarayında yetişen sanatkarlarını Herat ve Semerkand'a götürmesi sonucunda oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldı ve daha sonraları yaratılan Herat, İsfahan ve Şiraz minyatür ekollerinin ortaya çıkmasında son derece etkili oldu. Celayirî devrinin resim ve minyatürü klasik İran Minyatür Sanatı'nın habercisi olarak kabul edilir.⁴⁵²

İlhanlı ve Celayirî dönemi resim ve minyatür sanatının en önemli özelliği minyatür ve resimlerin daha çok kitapların tezyini için kullanılmış olmasıdır. Zira günümüzde dünyanın muhtelif ülkelerindeki müze ve kütüphanelerde Gerek İlhanlı gerekse de Celayirîler devrinden kalan çok sayıda resim ve minyatür daha çok kendilerinden önce telif edilmiş olan divan, mesnevi, dini ya da bilimsel eserlerin yeniden istinsah edilmesi ve bu eserlerin resim ve minyatürlerle tezyin edilmesi suretiyle yaratılmış ve bu sayede günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁴⁵³

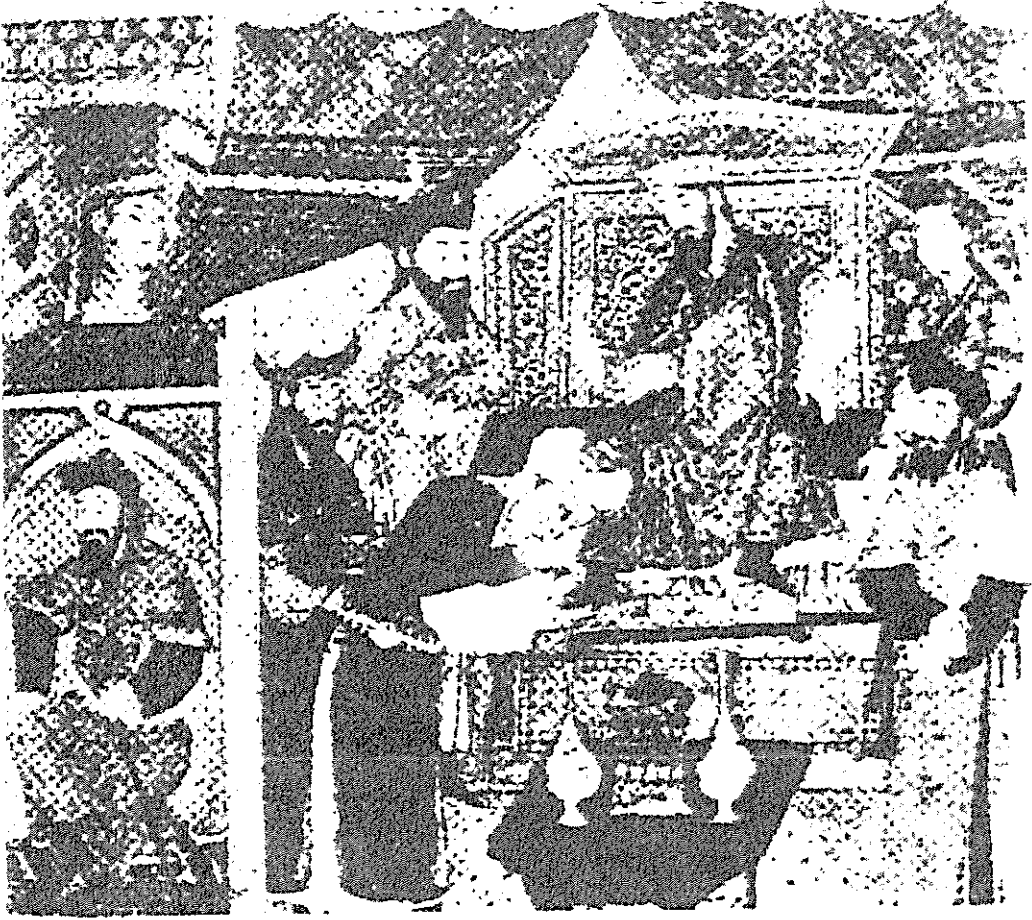
⁴⁵⁰ Wilson, *Histoire de l'Art Persan*, s.165-168; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-Islam ind el-Furs*, s.60-61,70-71; Äzzâvi, II/335-336; Dimand, *Muhammadan Art*, s.50; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Durüdi, İran, "*Cihahât ez Huner-i Minyatür-i İran*", *Mecelle-i Sohen*, IX/895, Tahran, 1346, Beyâni, s.341; Maslenskaya, S., *Persian Art*, Moskova, tarihsiz, Farsça'ya çev. Naser Pür Pirâr, Tahran, 1374 hş., s.11; Çağman, Filiz, "*Ahmed Musa*", *DİA*, II/108-109

⁴⁵¹ Togan, Giriş, s.271,272 g. 386; Wilson, *Histoire de l'Art Persan*, s.165-168; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-Islam ind el-Furs*, s.60-61,70-71; Äzzâvi, II/335-336; Dimand, *Muhammadan Art*, s.50; Mişkîti, s.289,377; Beyâni, s.341; Soucek, P.P., "*Ahmad Müsd*", *Encyclopedia Iranica*, I/632-633; Aka, *Timur ve Devleti*, s.139; Çağman, Filiz, "*Ahmed Musa*", *DİA*, II/108-109; Sümer, "*Ahmed Celayir*", *DİA*, II/54;

⁴⁵² Togan, Giriş, s.271,386; Wilson, *Histoire de l'Art Persan*, s.165-168; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-Islam ind el-Furs*, s.60-61,70-71; Äzzâvi, II/335-336; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66-67; Mişkîti, s.289,377; Soucek, "*Ahmad Müsd*", *Iranica*, I/632; Beyâni, s.341; Aka, *Timur ve Devleti*, s.139; Çağman, Filiz, "*Ahmed Musa*", *DİA*, II/108-109

⁴⁵³ Wilson, *Histoire de l'Art Persan*, s.165-168; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-Islam ind el-Furs*, s.60-61,70-71; Äzzâvi, II/335-336; Togan, "*Azerbaycan*", *LA*, II/110; Durüdi, İran, "*Cihahât ez Huner-i Minyatür-i İran*", *Mecelle-i Sohen*, IX/895, Tahran, 1346 hş., Beyâni, s.341; Maslenskaya, S., *Persian Art*, Moskova, tarihsiz, Farsça'ya çev. Naser Pür Pirâr, Tahran, 1374 hş., s.11; Çağman, Filiz, "*Ahmed Musa*", *DİA*, II/108-109

1- Demotte Şehnamesi: Müellifi bilinmediğinden daha önceleri bu şehnameyi şahsi koleksiyonunda bulunduran şahsın adı ile tammaktadır. İlhanlıların son dönemlerinde Tebriz'de istinsah edilen ve minyatürlerle süslenen bu şehname devrin şaheserlerinden biridir. Eserden günümüze sadece 60 varak ve 55 minyatür⁴⁵⁴ ulaşmıştır. Bazı bölümleri ve minyatürleri dağılmış ve kaybolmuş olduğundan nakkaşının kim olduğu dahi bilinmemektedir. Ancak minyatürlerinin üslubundan eserde birden fazla nakkaşın minyatürü olduğu anlaşılmaktadır. Minyatürlerin boyutları 29 x 40 cm'dir. Sanatsal açıdan önemli ve benzersiz minyatürlerle süslenmiştir. Süslemeleri eski *Tebriz Ekoîü* ile yapılmış olan minyatürlerden daha güzeldir. Bu şehnamede yer alan minyatürler geç Celayirî ekolü minyatürünün önemli örneklerindedir ve bu devre minyatür sanatında bir değişim başlatmıştır. Bununla birlikte bu eserde Moğol, İran ve Çin unsurlarını bir arada görmek mümkündür.⁴⁵⁵

Demotte Şehnamesi'nden Zal'ın Menuçehr Şah'ın huzurunda bulunuşunu tasvir eden bir minyatür.

⁴⁵⁴ Beyânî, (s.332) bu sayıyı 20 olarak vermiştir.

⁴⁵⁵ Muhammed Hassan, *et-Tasvîr fi'l-İslâm ind el-Furs*, s.65; Dimand, *Muhammadan Art*, s.50-51; Mişkîni, s.251-252; Beyânî, s.332

2-**Miracname:** Sultan Uveys'in isteği ile 757-772 yılları arasında Hattat Mevlana Abdullah tarafından istinsah edilen bu eser, Sultan Ebu Said Bahadır Han'ın saray nakkaşı olan ve daha sonraları Celayirli sarayında kendisine seçkin bir yer edinen meşhur minyatür ustası Ahmed Musa'nın⁴⁵⁷ minyatürleri ile süslenmiştir. Topkapı Sarayın'da bulunan *Behram Mirza Albümü*'nde yer alan ve *Miracname*'ye ait olduğu anlaşılan 35x25 cm ebadındaki dokuz minyatürün bir kaçında Ahmed Musa'nın adı kaydedilmiştir. Bu minyatürlerde eserin adına uygun olarak Hazreti Muhammed'in Miracı'nın tüm aşamaları, cennet ve cehennem tasvir etmektedir. Miracname'nin bu nüshası ve içindeki minyatürleri Celayirli devri minyatür okulunun ve hat sanatının önde gelen eserlerinden biridir.⁴⁵⁸

3- **Àcâibu'l-mahlûkât:** Muhammed b. Mahmud b. Ahmed-i Tûsi tarafından Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul adına telif edilmiş olan bu eser, 790/1388 yılında Bağdad'da Sultan Ahmed Celayir'in kütüphanesi için yeni nestalik hattı ile istinsah edilmiş ve çok sayıda resim ile tezeyin edilmiştir. İstinsahı sırasında eklenmiş olan resimler Celayirli dönemi resim sanatının nasıl olduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir. Günümüze kadar ulaşan bu nüsha Paris Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.⁴⁵⁹

Acaibu'l-mahlukât'tan bir minyatür.⁴⁶⁰

4- **Dîvân-ı Hâcû-yi Kirmânî:** Celayirli devri resim ve minyatür sanatının en meşhur ve en önemli eserlerinden bir diğeri de *Hâcû-yi Kirmânî Divanı*'nın el yazması nüshasıdır. Bir Moğol şehzadesi ile Çin imparatorunun kızının aşkının konu edildiği *Humay u Humayun Mesnevisi* ile *Kemalname* ve *Ravztu'l-envar* adlı iki divanı içeren

⁴⁵⁷ Beyânî, (s.332) bu eserdeki minyatürlerin devrin bir başka minyatür ustası Üstad Cüneyd'e ait olduğunu yazmıştır.

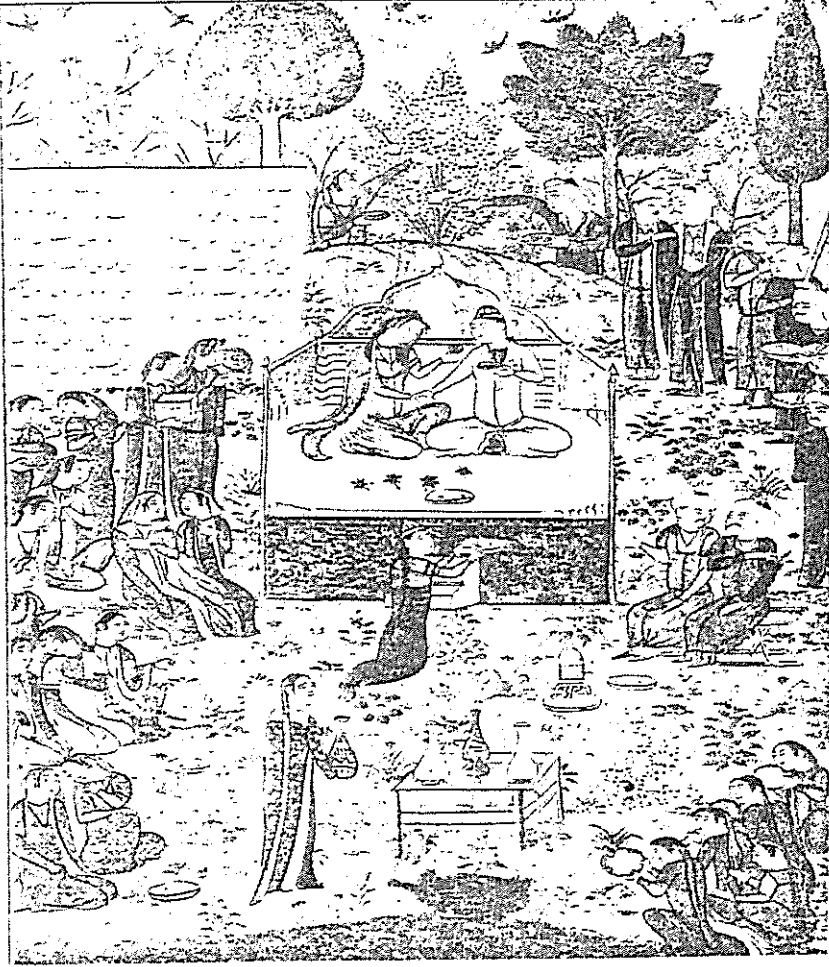
⁴⁵⁸ Soucek, "Ahmad Mûsâ", Iranica, I/632; Beyânî, s.332; Çağman, "Ahmed Musa", DİA, II/108

⁴⁵⁹ Beyânî, s.334

⁴⁶⁰ Fotoğraf: Beyânî, s.335

ve "Bağdad Geç Celayirli Ekolü"nın en güzel bir örneğini teşkil eden bu eser 799/1396-1397 yılında devrin meşhur hattatı Mir Ali Tebrizi tarafından ve nestalik hattı ile istinsah edilmiş ve yine devrin büyük minyatür ustalarından biri olan Üstad Cüneyd tarafından minyatürlerle süslenmiştir.

Sekiz adet minyatür bulunan bu divanda Humay ve Humayun'un düğününü tasvir eden altıncı minyatürde nakkaş Üstad Cüneyd-i Sultani'nin imzası da bulunmaktadır. Bu eserde bulunan minyatürler ile Timurlu devri klasik minyatür sanat eserleri ile büyük benzerlikler bulunmaktadır. İran resim ve minyatür sanatının en büyük ve en tanınmış eserlerinden biri olan bu divan Londra'da British Museum'da sergilenmektedir.⁴⁶¹

Humay u Humayun'dan saray bahçesinde eğlence meclisini
Tasvir eden 799 h. tarihli bir minyatür.⁴⁶²

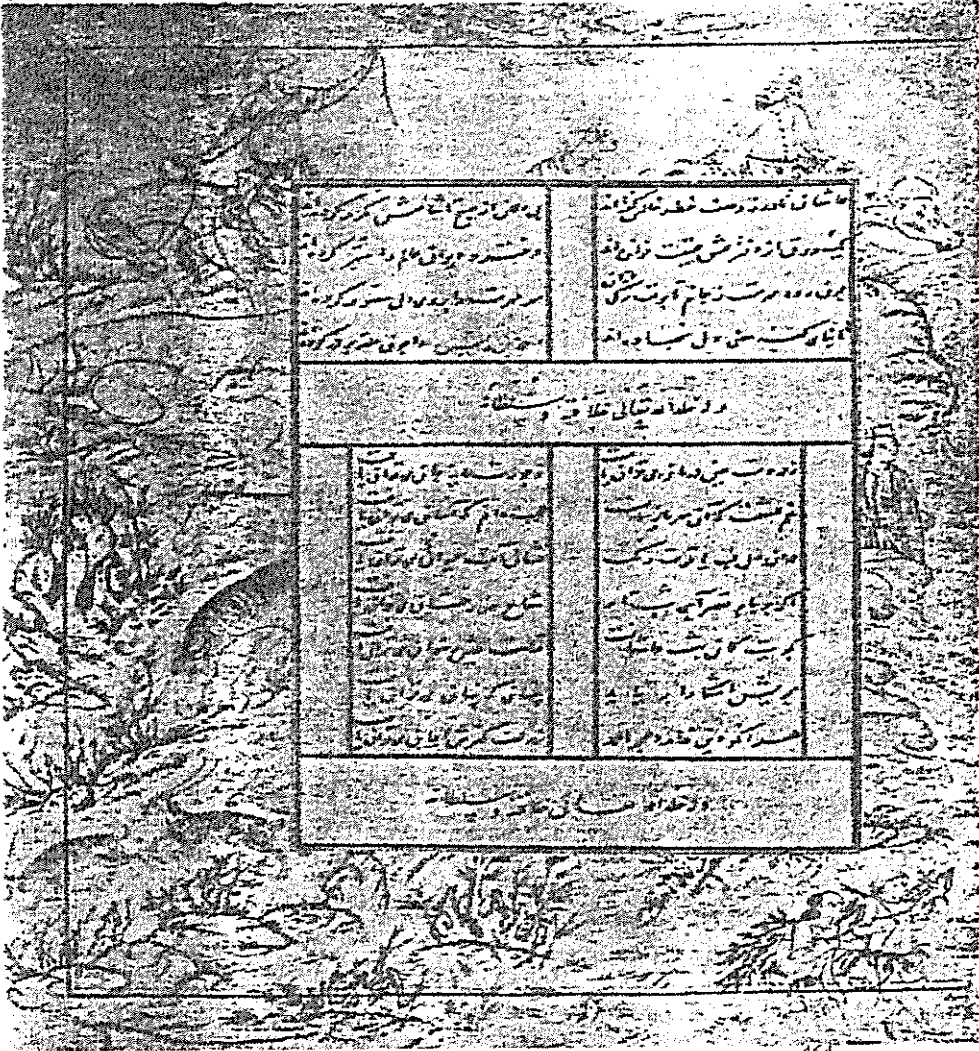
5-Sultan Ahmed Celayir Divanı: Sultan Ahmed Celayir'in şiirlerinden oluşan bu divan nestalik yazısı ve çok nefis bir tarzda istinsah edilmiştir. Minyatürleri son sekiz sayfada yer almakta ve daha çok köy ve çiftçilerin yaşantısını tasvir etmektedir.

⁴⁶¹ Muhammed Hassan, et-Tasvîr fî'l-İslam ind el-Furs, s.69-70; Azzâvî, II/336; Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.168; Dimand, Muhammadan Art, s.53-54; Wilber-Golombek, The Architecture Of Islamic Iran, s.66; Mişkûfî, s.380-381; Beyânî, s.334, 336,338

⁴⁶² Fotoğraf: Muhammed Hassan, et-Tasvîr fî'l-İslam ind el-Furs, s.90

Altuni ve mavi renkler ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Bu eserde kullanılan minyatürler daha önce tezyin edilen eserlerdekinden farklıdır. Bu itibarla bu divanda yer alan minyatürleri *Geç Celayirli minyatür Ekolü*'nün örneklerinden biri ve en önemlileri arasında kabul etmek mümkündür. Bu minyatürlerin Sultan Ahmed'in hocası ve saray nakkaşı olan Hacı Abdülhayy tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir.

Sultan Ahmed Celayir divanında önceki eserlerde görülmeyen yeni bir akım başlatılmıştır. Zira daha önceki eserlerde minyatür ve resimler metin içinde yer alırken bu divandaki minyatürler metin etrafında ve haşiyede bulunmaktadır. Çin-İran uslubu birlikte kullanılmış olmakla beraber özellikle insan tasvirlerinde Avrupa resminin izleri ile karşılaşılması bakımından da ayrı bir özellik taşımaktadır. 808/1405-1406 yılında istinsah edilen bu nüsha günümüzde Washington'da Freer Gallery'de bulunmaktadır.⁴⁶³

Ahmed Celayir'in Divanı'nda yer alan bir minyatür⁴⁶⁴

6-Karma Yazma: Türlü mazmunlar ile nücum, din, ilimler ve kahinlik gibi muhtelif konular hakkında bilgilerin yer aldığı müellifi bilinmeyen bu el yazması nüshada 54 adet minyatür bulunmaktadır. Bu minyatürlerde kuşlar, muhtelif manzaralar, burç

⁴⁶³ Soucek, "Ahmad Mûsâ", Iranica, V/632; Beyânî, s.338; Çağman, Filiz, "Abdülhay Hâce", DİA, V/229

⁴⁶⁴ Beyânî, s.339

sembolleri, devler ve olağanüstü yaratıklar canlandırılmaktadır. Minyatürler, adı bilinmeyen bir nakkaş tarafından Bağdad'da 802/1399-1400 yılında yapılmıştır. Bu devrenin diğer minyatürleri ile karşılaştırıldığında tasvirlerin daha sert ve iptidai olduğu görülmektedir. Bu yazma nüsha günümüzde Axford Bodlein Kütüphanesi'nde sergilenmektedir.⁴⁶⁵

7-Husrev u Şirin: Husrev u Şirin yapıtının günümüzde Washington Freer Galery'de bulunan bu yazma nüshası, Sultan Ahmed Celayir devrinde istinsah ve tezyin edilmiştir. Ali Hasan el-Sultânî tarafından başkent Tebriz'de divan haline getirilmiştir. Bu nüshada bulunan beş adet minyatür yukarıda anlatılan eserler arasında daha çok *Hâcû-yi Kirmâî Divanı*'nda yer alan minyatürlere benzemekte ve ötekiler gibi metin içinde yer almaktadır.⁴⁶⁶

8-Kitâbu'l-bulhân(?) (كتاب البهان): Nücum konusunda yazılan bu eserin minyatürleri kitabın konusuyla ilgili konuları tasvir etmektedir. Telif ve tezyin tarihi bilinmemekle birlikte minyatürlerin üslubundan Celayirli devrine ait olduğu ve bu ekolün temsilcisi bir nakkaş tarafından teyin edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde Bodlein Kütüphanesi'nde sergilenmektedir.⁴⁶⁷

Karakalem: Resim sanatı üsluplarından biri olan karakalem bu devrede ayrı bir önem kazanmış ve önemli bir gelişme göstermiştir. İlhanlılar devrinde az da olsa örnekleri görülmekle beraber karakalem üslubu Celayirli devrinin hakim olduğu sekizinci asırda yaygınlaşmış ve şöhret kazanmıştır. Özellikle Sultan Uveys Bahadır Han resmin bu dalında ün yapmıştır.⁴⁶⁸

3.10.3.Celayirli Minyatür Ekolü'nün Önde Gelen Şahsiyetleri:

1-Ahmed Musa: VIII/XIV yüzyıl minyatür sanatçılarından birisidir. Celayirli devri ve bu devir resim ve minyatür sanatının en önde gelen ustası Ahmed Musa'dır. Başlangıç'ta İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han'ın sarayında onun nakkaşbaşı olan Ahmed Musa, daha sonra Celayirli sarayına girmiş ve çok sayıda eser vermiştir. Resim ve minyatürde yeni bir üslup geliştirerek *Celayirli Minyatür Ekolü*'nün doğmasında ilk adımı atmıştır. Sultan Uveys Bahadır Han'ın hocası Üstad Şemseddin onun talebesidir.

Ebu Sa'idname, Cengizname, Kelile ve Dimne ile *Miracname* adlı yapıtlar onun tarafından resmedilmiştir. Minyatürlerinde Uzakdoğu, Orta Asya ve Batı resim sanatlarının etkisi görülmektedir.⁴⁶⁹

2-Üstad Şemseddin: Ahmed Musa ekolünden yetişmiş ve onun talebesi olmuştur. Sultan Uveys Bahadır Han'ın nakkaşbaşısıdır. Uveys ve devrin bir diğer minyatür ustası Üstad Cüneyd'in hocasıdır. *Firdevsi Şehnamesi*'nin bir nüshasını resmetmiş, ancak Sultan Uveys'in ölümünden sonra bir daha eser vermemiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Beyânî, s.340

⁴⁶⁶ Beyânî, s.340

⁴⁶⁷ Beyânî, s.340-341

⁴⁶⁸ Semerkandî, *Tezkiretu's-su'êrâ*, s. 295; Sâfi, *Letâyifü't-tevâiyif*, s.281; Ğaffârî, *Cihân-ârâ*, s.216; Terbiyet, s.56; Browne, III/163; İkbâl, s.456-459; Râzî, s.335; Azzâvî, II/82; Muşfik, s.7; Beyânî, s.342; Togan, Giriş, s.272g; Minorsky, "*Uveys*", İA, VIII/134; Kâreng, s.626; Zerrînküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s. 258; Fâikî, *Azerbaycan*, I/494

⁴⁶⁹ Soucek, "*Ahmad Mûsâ*", *Iranica*, I/632-633; Beyânî, s.342-343; Çağman, "*Ahmed Musa*", DİA, II/108-109

⁴⁷⁰ Terbiyet, s.239; Togan, "*Azerbaycan*", İA, II/110; Soucek, "*Ahmad Mûsâ*", *Iranica*, I/632; Beyânî, s.343; Çağman, "*Abdülhay Hâce*", DİA, II/108

3-Hace Abdulhavy: Türk kökenli bir Tebrizlidir. *Celayirli Ekolü* minyatür sanatının önemli temsilcilerinden biri olan Hace Abdulhavy, Üstad Şemseddin ve Sultan Uveys Bahadır Han'ın talebesi olmuş ve bizzat sultan Uveys tarafından yetiştirilmiştir. Sultan Uveys'in ölümünden sonra da Celayirli sarayında kalmış ve daha çok Sultan Ahmed Celayir'in himayesini görmüştür. Sultan Ahmed de onun talebesi olmuştur. Timur'un Bağdad'ı fethi sonrasında esir edilmiş ve onun emri ile Semerkand'a gönderilmiş, hayatının geri kalan kısmına Timurlu sarayında geçirmiştir. *İbn-i Arabşah*, Abdulhavy Hace'yi Timurlu devrinin en büyük minyatür ustası olarak kabul etmiştir.

Sultan Ahmed dönemine kadar Celayirli minyatür ve resim sanatında önemli bir değişim yaşanmamıştır. Ancak bu dönemden sonra Hace Abdulhavy ile bir üslup değişimi gerçekleşmeye başlamıştır. Bu nedenle Abdulhavy, *Bağdad Geç Celayirli Minyatür Ekolü*'nün ilk tohumlarını atan kimse olarak kabul edilmektedir.⁴⁷⁰

Sultan Ahmed Celayir ile birlikte *Ebu Saicaname*'nin bir nüshasını resmetmişlerse de bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Abdulhavy Hace'den günümüze kadar onun imzasını taşıyan bir eser ulaşmamış olmakla birlikte yukarıda bahsi geçen Sultan Ahmed Celayir Divanı'nın minyatürlerinin onun tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Bunun dışında İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Behram Mirza Albümü'ndeki minyatürlerden bir ona atfedilmiştir.⁴⁷¹

Semerkandî, onun Timurlu sarayına intisab ettikten sonra Timurlu sarayının ünlü hattatı Mevlana Simî Nişâbüri'den hat dersi aldığı ve özellikle "*Siyat Hattı*"nda önde gelen hattatlar arasında yer aldığı kaydetmiştir.⁴⁷²

4-Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir: Bu devre minyatür ve resim sanatçıları arasında hiç şüphesiz Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir'i de saymak gerekir. Bir kaç kez ifade edildiği üzere sanatın ve sanatçının büyük destekçilerinden biri olan Sultan Uveys Bahadır Han aynı zamanda şiir, resim, hat ve sanatın diğer dalları ile de ilgili idi. Hat, minyatür ve karakalem sahalarında devrinin önde gelen sanatkarlarından biridir. Sultan Uveys Bahadır Han özellikle resim sanatı üsluplarından biri olan karakalem dalında ün yapmıştır. *Vâsîl Kalem*⁴⁷³ de denilen tarz ile çizdiği resimler karşısında dönemin ünlü nakkaş ve hattatları hayran kahr, onun resim ve hattı karşısında acze düşerlerdi.⁴⁷⁴

Celayirli ekolü minyatür sanatının önemli temsilcilerinden biri olan Hace Abdulhavy, Üstad Şemseddin ve Sultan Uveys Bahadır Han'ın talebesi olmuş ve bizzat sultan Uveys tarafından yetiştirilmiştir. Sultan Ahmed Celayir ise Hace Abdulhavy tarafından yetiştirilmiştir. Sultan Uveys Bahadır Han ve Ahmed Celayir

⁴⁷⁰ İbn-i Arabşah, s.470; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66-67; Beyâni, s.343; Togan, Giriş, s.272 g; Aka, *Timur ve Devleti*, s.139; Çağman, "*Abdülhavy Hace*", DİA, 1/228-229

⁴⁷¹ Beyâni, s.343; Çağman, "*Abdülhavy Hace*", DİA, 1/228-229

⁴⁷² Semerkandî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, s.464

⁴⁷³ Kamış kalemlerin en iyilerinden birine verilen addır. Usta kabul edilen sanatkarlar tarafından kullanılırdı. Irak'ın Vasit bölgesinde yetişen kamıştan yapıldığı için bu ad ile anılmıştır. (Pakalin, III/534)

⁴⁷⁴ Semerkandî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, s. 295; Sâfi, *Letâiyü'l-tevâiyil*, s.281; Câffârî, *Cihân-ârâ*, s.216; Terbiyet, s.56; Browne, III/163; İkbâl, s.456-459; Râzi, s.335; Muhammed Hassan, *et-Tasvîr fi'l-İslâm ind el-Furs*, s.70-71; Van Loon, s.13; Azzâvi, II/82,335; Muşfik, s.7; Beyâni, s.342; Togan, Giriş, s.272 g; Minorsky, "*Uveys*", İA, VIII/134; Kâreng, s.626; Zerrinküb, *Donbâle-i Rûzgârân*, s.258; Fâikî, *Azerbaycan*, I/494; Kazvini, *Yad-dâştâ-yi Kazvini*, VII/227

dönemlerinde minyatür alanında çok sayıda eserler verilmiştir. Sultan Ahmed de Timurîlular devrinde üne kavuşan nakkaşlara bocalık etmiştir.⁴⁷⁵

5-Üstad Cüneyd-i Sultani: Sultan Ahmed Celayir ve Hacı Abdülhayy'nın nezaretinde Celayirli sarayında yetişmiştir. Celayirîlerin son dönem bilim adamı ve minyatür ustalarından biridir. Hacı Abdülhayy ile Sultan Ahmed Celayir döneminde *Celayirli Minyatür Ekolü*'nde başlayan değişim Üstad Cüneyd ile zirveye çıkmış ve *Geç Celayirli Minyatür Ekolü* zirveye çıkarak 15.yüzyıl Timurî devri minyatür sanatı üslubu, Herat, İsfahan ve Şiraz Ekoilleri'nin hazırlayıcısı olmuştur. Bu itibarla Üstad Cüneyd, *Klasik İran Minyatür Sanatı*'nın habercisi olarak kabul edilir.⁴⁷⁶

Celayirli devri resim ve minyatür sanatının en meşhur ve en önemli eserlerinden biri ve Londra'da British Museum'da sergilenmekte olan *Hâcî-yi Kirmani Divanı*'nın el yazması müşhasında bulunan minyatürler Üstad Cüneyd'in imzasını taşımaktadır.⁴⁷⁷

3.11.HAT: Resim ve minyatür sanatında olduğu gibi Celayirîler devri, hat sanatının da bir tekamül ve yeni tarzlarının yaratılma dönemi olmuştur. Zira Celayirli sultanları saltanat sürelerinin büyük bir kısmı savaş ve kargaşa ile geçmesine rağmen buldukları her fırsatta kendi dönemlerinin ünlü sanatkarlarını kendi saraylarında toplamaya ve onlara destek vermeye devam etmişlerdir.

Yedinci asırda, İlhanlılar devrinde hat sanatının en saygın ve meşhur şahsiyetlerinden biri olan Yakut Mustâsîmî'nin (ölm. Bağdad 698/1298) yetiştirdiği öğrenciler ve onun üslubunu takip eden hat ustaları, Celayirîler devrine gelindiğinde *Aklam-ı Sitte*'nin⁴⁷⁸ (Altı hat) en güzel ürünlerini sunmuşlardır. Hattat Yakut Mustâsîmi tarafından yetiştirilmiş olan altı kişi daha sonraları "*Altı Usta*" diye ünlenmişlerdir. Bu altı ustadan bir kaç ve onların talebeleri Celayirli dönemde yaşamışlar ve hat sanatının en parlak devrelerinden birini yaşatmışlardır.⁴⁷⁹

3.11.1.Celayirîler Devrinde Geliştirilen Yeni Hat Türleri:

1-Kırık Talik: Yedinci asırda İslam ülkelerinin dört bir yanında mektup ve fermanlar daha çok *Rika* ve *Tevki* hatları ile yazılıyordu. Zira bu iki hat türü diğerlerine nazaran daha kolay ve seri idi. Ancak yine de istenilen seviyede hızlı değildi. Yedinci asrın ortalarında *Rika* ve *Tevki* hatlarının birleştirilmesinden yeni bir hat türü olan *Talik* yazısı ortaya çıktı ve zaman içinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başladı. Öyle ki bu hat türünün yazım hızının fazlalığı, güzelliği ve tezhip sanatıyla uyumluluğu sebebiyle yedinci asır ve sekizinci asır kitaplarının çoğunluğu *Talik Hattı* ile kaleme alındı. Yedinci asrın sonlarından itibaren ise *Talik*

⁴⁷⁵ Semerkandî, *Tezkiretu's-şu'arâ*, s.295,464; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Togan, Giriş, s.271-272; Fezâilî, Habîbullah, *Atlas-i Hat*, İsfahan, 1350 hş., s.328; Soucek, "*Ahmed Mîsâ*", *Iranica*, 1/632; Beyânî, s.343; Çağman, "*Abdülhay Hâce*", *DİA*, 1/228; Sümer, "*Ahmed Celayir*", *DİA*, II/54

⁴⁷⁶ Muhammed Hassan, *et-Tasvîr fi'l-İslâm ind el-Furs*, s.69-70; Âzzâvî, II/336; Togan, Giriş, s.272g; Price, *The Story Of Moslem Art*, s.126; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Beyânî, s.334, 336, 338

⁴⁷⁷ Muhammed Hassan, *et-Tasvîr fi'l-İslâm ind el-Furs*, s.69-70; Âzzâvî, II/336; Dimand, *Muhammadan Art*, s.34; Price, *The Story Of Moslem Art*, s.126; Wilber-Golombek, *The Architecture Of Islamic Iran*, s.66; Beyânî, s.334,336,338

⁴⁷⁸ "*Aklam-ı Sitte*" denilen hatın altı türü: *Silsa*, *Nesih*, *Ruyhâni*, *Tevkîl*, *Rika* ve *Muhakkik*'tir. Farsçada "*Şiş Kalemi*" de denilmektedir.

⁴⁷⁹ İbn-i Kerbelâi, 1/270,370; İkbâlî, s.561-562; Âzzâvî, II/335-337; Price, *The Story Of Moslem Art*, s.126; el-Karâi, 1/568; Mişkînî, s.252-253; Fezâilî, *Atlas-i Hat*, s.211-212,313-314

hattının geliştirilmesi ile "*Kırık Tâlik*" (*Şikeste Tâlik*) hat türü yaratıldı. *Kırık Tâlik* ile yazmak daha kolay ve hızlı idi. Fakat harflerin bitişme şekli nedeni ile okunması oldukça zordu.⁴²⁰

2-Nestâlik: *Kırık Tâlik* hattının yaratılmasından sonra hat sanatındaki gelişmeler ve yenilik hareketleri devam etti. Sekizinci asrın ikinci yarısından itibaren bu kez *Kırık Tâlik* ile *Nesih Hattı*'nın birleştirilmesinden "*Nes-sâlik*" denilen yeni bir hat şekli geliştirildi. "*Nes-sâlik*" terimi de zaman içinde "*Nestâlik*" halini aldı. Devrin ünlü hattatı Mir Ali Tebrizi'nin öncülüğünde geliştirilen ve içinde daha çok İran tarzlarını barındıran hattın bu türü, diğer hat türlerinden gerek yazım gerekse diğer yönlerden daha güzel olarak kabul edilmektedir.⁴²¹

3.11.2. Celayirli Devrinin Ünlü Hattatları ve Eserleri:

1-Ergün b. Abdullah Kâmilî: İlhânîlar devrinin önde gelen hattatı Hacı Yakut Mustâsîmî'nin meşhur altı talebesinden ikincisidir. Gerek İlhânîlar gerekse de Celayirli devrinde bütün ömrünü Bağdad'da geçirmiştir. "*Aklâm-ı Sitte*"nin bütün türlerinde usta olmakla beraber özellikle "*muhakkik*" ve "*reyhan*" türlerinde şöhret kazanmıştır. 750/1349-1350 yılı civarında Bağdad'da ölmüştür.⁴²²

Ergün b. Abdullah Kâmilî 29 adet Kurân-ı Kerim istinsah etmiştir. Bunların dışında hat kitaplarından bir kaç da günümüze ulaşmıştır. Ergün b. Abdullah Kâmilî'den günümüze ulaşan Kurân nüshalarından en değerli olanı *Reyhan*, *Nesih* ve *Rikâ* hatları ile yazılan ve 745 h. tarihini taşıyan bir Kurân-ı Kerimdir. Bu Kurân günümüzde Tahran Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Yine 706, 730, 741 h. tarihli ve Ergün b. Abdullah Kâmilî imzalı üç Kurân-ı Kerim ise İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, 738 h.k tarihli diğer bir Kurân-ı Kerim ise İstanbul Bayezid Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Bunlardan başka onun kaleminden çıkan ve *Silûs*, *Rikâ*, *Nesih* ve *Tevki* hatları ile yazılmış 731 ve 732 h. tarihli birkaç levha da Hindistan, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴²³

2-Ahmed Şah Nakkaş Tebrîzî: *Altın Kalem* (Zerrin Kalem) unvanı ile tanınan Mübarekşah b.Kutub Ahmed-i Tebrîzî, hat sanatının tartışmasız en büyük ustalarından biridir. Hacı Yakut Mustâsîmî'nin meşhur altı talebesinden üçüncüsüdür. "*Aklâm-ı Sitte*"nin her bir türünde eser vermiştir. Sultan Uveys Bahadır Han'ın emri ile Nəcəf'teki Hazreti Ali'nin türbesi için yapılan sanduka üzerindeki kitabe onun tarafından yazılmıştır. Vakıflar konusunda değinilen Mercaniye Külliyesi'nin 758 h. tarihli bütün kitabeleri de onun imzasını taşımaktadır.⁴²⁴ Ayrıca onun hat örneklerini içeren bir kaç levha günümüzde Topkapı Sarayı'nda bulunmaktadır. 758/1356-1357 yılı civarında ölmüştür.⁴²⁵

3-Mir Ali Tebrîzî: Celayirli ve Timurîlular devri hat sanatının önde gelen ustalarından biridir. *Nesih* ile *Tâlik* hatlarını sentezleyerek "*nestâlik*" hattını yaratmıştır. "*Altı Hat*"ın (*Aklâm-ı Sitte*) tamamında eserleri olmakla birlikte şöhretini *nestâlik* hattında sarfettiği çabalar ve verdiği eserler tesisi etmiştir. Nizami

⁴²⁰ Mişkâtî, s.253-254; Fezâilî, Atlas-i Hat, s.403-404; Beyânî, s.343-344

⁴²¹ Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.168; Fezâilî, Atlas-i Hat, s.404-405, 444-445; Beyânî, s.344; Pakalın, II/678

⁴²² İbn-i Kerbelâi, I/270; Fezâilî, Atlas-i Hat, s.316-317; Semsâr, M.Hasan, "*Ergün-i Kâmilî*", DMBİ, V/649

⁴²³ Fezâilî, Atlas-i Hat, s.316-317; Beyânî, s.345; Semsâr, "*Ergün-i Kâmilî*", DMBİ, V/649-651

⁴²⁴ Bu kitabeler hakkında geniş bilgi için bak. s.377-381

⁴²⁵ İbn-i Kerbelâi, I/270,370; Âzzâvî, II/87,336; Fezâilî, Atlas-i Hat, s.317; Beyânî, s.345

Ergun b. Abdullah Kâmilî'nin 745 h. tarihli Kuran-ı Kerim Nüshası⁴⁸⁶

ve Emir Husrev-i Dehlevî'nin hamseleri, Sâdî-yi Şîrâzî'nin külliyyatı başta olmak üzere çok sayıda eseri istinsah etmiştir. Bu eserlerden bir kısmı Tahran'da Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Şirin Kalem olarak da bilinen oğlu Mir Abdullah başta olmak üzere Nestâlik hattında çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Mir Abdullah da babasının izinden giderek Nestâlik hattının tekamülü yönünde çalışmıştır. Mir Ali Tebrizi tarafından 799/1396-1397 yılında Nestâlik ile istinsah edilen Hâcû-yi Kirmânî'nin Humay u Humayun'unun bir nüshası British Museum'da bulunmaktadır.⁴⁸⁷

4-Hacı Muhammed Bend-dûz: Hacı Muhammed Bend-gûr olarak da tanınmaktadır. İlhanlı sultanı Muhammed Hodabende devrinin ünlü hattatı Abdullah Sîreffî'nin

⁴⁸⁶ Fotoğraf: Beyânî, s.345

⁴⁸⁷ Mîrhând (Zeryâb), VI/1164-1165; Terbiyet, s.278; Muhammed Hassan, et-Tasvîr fi'l-İslam ind el-Furs, s.69-70; Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.168; Âzzâvî, II/336; Dimand, Muhammadan Art, s.81; Fezâilî, Atlas-i Hat, s.453-454; Beyânî, s.347-348

talebesidir. İlhanlılar ve Celayirîler devrinden kalma Tebriz'deki birkaç tarihi binanın kitabelerinde onun imzası vardır. Tebriz'de bulunan Kazıyye Medresesi'nin kitabeleri onun tarafından yazılmıştır. Ancak bu medrese ve kitabeleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Timur'un 788/1386 yılındaki Tebriz'i fethi sırasında diğer bir grup ileri gelenle birlikte Timur'un sarayına girmişlerdir. Timur'un, Mısır Memluklu Sultanı Berkuk'a yazdığı aittin sırası ile kaleme alınan mektup Hacı Muhammed Bend-düz tarafından yazılmıştır. Yine Tebriz'deki bazı eski binaların kitabelerini yazan Hattat Hacı Muhammed Mu'ineddin Tebrizî onun talebelerindendir.⁴⁸⁸

5-Abdülhak b. Muhammed b. Halîl: Eide mevcut kaynaklarda bu hattatın hayatı hakkında fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Fakih-i Kirmani'nin *Tarikatname* adlı divanının bir yazma nüshası onun eserlerindedir. 2770 beyit olan bu eseri 14 cemadievvel 794 h. yılında Bağdad'da istinsah etmiştir. Bu nüsha günümüzde Tahran'da "Şura-yi Mill-yi Meclis Kütüphanesi"nde bulunmaktadır.⁴⁸⁹

6-Mevlana Mârûf-i Bağdâdî: Dönemin önde gelen alim ve hattatlarından biridir. Bağdad'da doğmuş ve büyümüştür. Hattın dışında şiir ve diğer sanatlarla da ilgili idi. İlk önceleri Bağdad'da Şehzade Şeyh Ali b. Sultan Uveys'in sarayında yaşıyordu. Sultan Ahmed Celayir'in iktidarı ele geçirmesinden ve 786/1384 tarihinde Bağdad'ı Şeyh Ali'den almasından sonra Mârûf-i Bağdâdî, Sultan Ahmed Celayir'in hizmetine girmiştir. Hattının güzelliğinin yansıra hızlı yazması ile de tanınıyordu. Kaynaklarda günde beş yüz beyit yazabildiği rivayet edilmektedir. Sultan Ahmed Celayir'in sarayında hattatlıkla meşgul olmaya devam eden Mevlana Mârûf, daha sonraları İsfahan'a giderek Mirza İskender'in sarayına girdi. Mirza İskender tarafından saray kütüphanesinde bulunan kitapların istinsahı ile görevlendirildi. Bir süre sonra 818/1415-1416 yılında Şiraz'ın Timurlular tarafından fethi ile onun ününü duymuş olan Mirza Şahrûh tarafından Herat'a gönderilerek bu şehirde bulunan saltanat kütüphanesindeki eserlerin yazımı ile görevlendirildi. Ancak bir süre sonra bir iftira sonucunda Herat Hapishanesi'ne atıldı ve 830/1426-1427 yılında burada öldü. Çoğunluğu divan olmak üzere 15 yazma nüsha onun hattı ile istinsah edilmiştir. Timurlular devrinin ünlü hat ustalarından biri olan Şemseddin Baysunguri Herevî onun talebelerindendir.⁴⁹⁰

7-Salîh b. Ali Râzî: Bu hattat hakkında eide mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak *Nestâlik* hattı ile 800/1397-1398 yılında istinsah ettiği Sultan Ahmed Celayir'in divanı günümüzde İstanbul'da Ayasofya Camii Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁹¹

Bunların dışında kaynaklarda Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir'in de bu devrin önde gelen hattatları arasında yer aldıkları, Büyük Şeyh Hasan'ın devrin önde gelen hat hocası Mevlana Bedreddin Heştrudî'den, Sultan Ahmed'in ise bizzat babası Uveys'ten hat konusunda ders aldığı ve *Aklam-ı Sitte*'nin

⁴⁸⁸ Yezdî, *Zafernâme*, I/288-289; Mirhând, VI/145-146; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/530; İbn-i Kerbelâî, I/369-371; Howorth, III/661; Terbiyet, s.238-239; Fezâîlî, *Atlas-i Hat*, s.322; Beyânî, s.348

⁴⁸⁹ Beyânî, s.348-349

⁴⁹⁰ Mirhând (Zeryâb), VI/1160-1161,1164; Hândmir, *Habîbu's-siyer*, III/616-617; Hasan Beg Rumî, I/193-194,676; Wilber-Colombek, *The Timurid Architecture Of Iran and Turan*, s.69; Cevâdî, II/915,974-976; Fezâîlî, *Atlas-i Hat*, s.328; Hakikat, s.309; Aka, *Mirza Şahrûh ve Zamânı*, s.139

⁴⁹¹ Fezâîlî, *Atlas-i Hat*, s.444

bütün türlerinde hat yazabildiği, özellikle de *Talîk* hattında devrinin ustaları arasında yer aldığı belirtilmektedir.⁴⁹²

3.12.MUSİKİ: Güzel sanatların diğer dallarında olduğu gibi musiki sanatı da Celayirîler devrinde büyük bir gelişme göstermiştir. Celayirî sultanlarının sanat ve edebiyata duydukları yakın ilgi ve devrin önde gelen sanatkarlarına saraylarında yer vermelerinin dışında kendilerinin de birer sanatkar olmaları, diğer alanlarda olduğu gibi musiki sanatının da gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Musiki biliminin devrin meşhur ve büyük musiki adamı Merağalı Abdulkadir sayesinde, Sultan Ahmed Celayir devrinde zirveye çıktığını söylemek mümkündür. Celayirîlerden sonra Timurîular devri musiki sanatını zirveye taşıyanlardan bir kaç da Celayirî sarayından Semerkand'a gönderilen sanatkarlardır.⁴⁹³ Sultan Uveys bizzat kendisi besteler yapmıştır.⁴⁹⁴

Hoca Abdulkadir Meraği: Abdulkadir Guyende olarak da meşhur olan Hacı Kemaleddin Abdulkadir b. Gaybi el-Meraği tüm zamanların önde gelen Türk musiki bilimadamı, bestekar ve icracılarından biridir. Musiki dışında minyatür, şiir, hat ve diğer güzel sanat dallarında da söz sahibi simalardandır. 754/1353 yılında doğmuştur. Musiki ve diğer konularda babası Gıyaseddin Gaybi'den eğitim almış ve daha sonra genç bir yaşta Tebriz'e gitmiştir. Tebriz'de musiki ilmindeki bilgisi ve yeteneği ile devrin hükümdarı Sultan Uveys Bahadır Han tarafından Celayirî sarayına kabul edilmiştir.⁴⁹⁵

Sultan Uveys Bahadır Han devrinde Celayirî sarayında musiki bilimi ile uğraşmaya devam eden ve kendisini kabul ettiren Abdulkadir Meraği, Sultan Uveys'in ölümünden sonra onun yerine geçen Sultan Hüseyin zamanında da Celayirî sarayında kalmaya devam etti ve bu sultan tarafından büyük itibar görmeye ve adını duyurmaya başladı. Nitekim yirmi dört zamanlı "*Derb-i rebî*" usulünü de Sultan Hüseyin'in isteği üzerine tertip etti. Beste türlerinin en zorlarından biri sayılan "*nevbet-i mürettib*"de bir ayda 30 beste yaparak imkansız bir başarıya imza attı. Bunların ilkinde de *Hüseyini* adını verdi. Bu başarıyla büyük bir ün kazandı.⁴⁹⁶

Sultan Hüseyin'in ölümünden sonra ilk önce Bağdad'da hüküm süren Şehzade Şeyh Ali'nin sarayına gitti. Ancak kısa bir süre sonra Sultan Ahmed Celayir'in 786/1384 tarihinde Şeyh Ali'yi ortadan kaldırması üzerine Sultan Ahmed

⁴⁹² İbn-i Bezzâz, *Saffet's-safâ*, s.992; Semerkandî, *Tezkiret'ş-şu'arâ*, s. 295; Sâfi, *Letâiyü't-tevdyif*, s.281; Çaffârî, *Cihân-ârâ*, s.216; Terbiyet, s.36; Browne, III/163; İkbâl, s.456-459; Râzi, s.335; Muhammed Hassan, *et-Tasvir fi'l-İslam ind el-Furs*, s.70-71; Van Loon, s.13; Âzzâvî, II/82; Musfik, s.7; Fezâilî, *Atlas-i Hat*, s.328; Sümer, "*Ahmed Celayir*", DİA, II/54

Beyânî, s.342; Togan, Giriş, s.272g; Minorsky, "*Uveys*", İA, VIII/134; Kâreng, s.626; Zerrinküb, *Doubâle-i Rüzgârân*, s.258; Fâikî, *Azerbaycan*, I/494

⁴⁹³ Semerkandî, *Tezkiret'ş-şu'arâ*, s.342; Hândmir, *Habûb's-siyer*, III/254; Kazvini, *Lubbu'l-tevârih*; Hasan Beg Rumlu, I/74; Şavkânî, I/26; Nevâî, *Esnâd u Mekâtibât*, s.23; Beyânî, s.108; Sümer, *Kara Koyunlular*, s.86; Münecceimbaşı, III/11; Bakıhanov, *Gulistân-i İrem*, s.76; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.464-465; Terbiyet, s.30; Âzzâvî, II/306; Dihhüdâ, "*Ahmed-i Celayir*", *Luğatnâme*, III/1418; Barthold, "*Ahmed Celayir*", İA, I/182; Cevâdî, II/975; Aka, İsmail, *Mirza Şahiruh ve Zamani*, Ankara, 1994, s.214-215; Zerrinküb, *Doubâle-i Rüzgârân*, s.261

⁴⁹⁴ Togan, Giriş, s.272 g

⁴⁹⁵ Fasîh-i Havâfi, III/275; Hândmir, *Habûb's-siyer*, IV/13-14; Hasan Beg Rumlu, I/219; Terbiyet, s.258; Âzzâvî, III/94; Beyânî, s.350; Nevâî, *Ahsem't-tevârih*, I/684; Özcan, Nuri, "*Abdulkadir Meraği*", DİA, I/242;

⁴⁹⁶ Çaffârî, *Cihân-ârâ*, s.216; Münecceimbaşı, III/11; Howorth, III/659; Terbiyet, s.258-259; Nevâî, *Ahsem't-tevârih* I/684; Farmer, H.G., "*Abdulkadir*", İA, I/83; Aka, *Mirza Şahiruh ve Zamani*, s.215; Özcan, "*Abdulkadir Meraği*", DİA, I/242

Celayir'in himayesine girerek onun özel nedimlerinden biri ve ayrılmaz bir dostu oldu. Bu dönemde Celayirli sarayında musiki hayatının en parlak dönemini geçirdi ve Sultan Ahmed Celayir adına otuz zamanlı "*devr-i şahî*" denilen yeni bir usul yarattı. Bu maharetiyle Sultan Ahmed Celayir'den büyük bir hüsnü kabul gördü.⁴⁹⁷

Sultan Ahmed Celayir devrinde de büyük bir itibar gören Abdulkadir Merağî yaklaşık 20 yıl boyunca aralıksız onun hizmetinde bulundu. Sultan Ahmed ile aralarındaki yakınlık öyle bir dereceye ulaştı ki Sultan Ahmed Celayir kendisine "Aziz dostum" şeklinde hitap ediyordu. Nitekim Sultan Ahmed Celayir'in katledildiği sırada Herat'ta Mirza Şahrüh'un yanında bulunan Merağalı Abdulkadir, Sultan Ahmed'in ölüm haberi ulaştığında ve Şahrüh tarafından kendisine onun ölümü hakkındaki düşüncesi sorulduğunda ona karşı olan duygularını ve ölüm tarihini şu rubai ile dile getirmiş ve tarihlenmiştir

بہ نور سپہر نصبت جای ستیز ہند القادر دیدہ ہر دم خون ریز

کان مہر سپہر خسروی را ناگاہ تاریخ وفات گشت قصد تبریز⁴⁹⁸

Ey Abdulkadir gözlerinden her dem kan akıt.

Feleğin dönmesine karşı kavga gürültüye yer yok

Zira ansızın o cihanın efendisi Hüseyin'in ölüm tarihi, onun Tebriz'e kasdettiği tarih(813)⁴⁹⁹ oldu.

Timur'un İran ve Azerbaycan'ı istilasma kadar Celayirli sarayında yaşamını devam ettiren Merağalı Abdulkadir 788/1386 yılında Timur'un Azerbaycan'ı ele geçirmesi üzerine Sultan Ahmed Celayir ile birlikte Bağdad'a gitti. Ancak 795/1393 yılında Timur'un Bağdad'a yönelmesi üzerine Sultan Ahmed'in Mısır'a sığınmak amacıyla Bağdad'dan kaçtığı sırada Timur'un onu takip eden kuvvetleri tarafından Kerbela'da esir düşen Merağalı Abdulkadir, Timur tarafından ihtiramla kabul edilerek hilatlerle ve büyük bir nişan ile Semerkand'a gönderildi.⁵⁰⁰

Bu dönemden sonra gerek Timur gerekse halefleri devrinde bütün Timurlu sultanları tarafından büyük bir itibar gördü ve önemli eserler vücuda getirdi. Bu hanedanın hizmetinde iken Mirza Muhammed'in isteği üzerine iki yüz zamanlı "*derb-i mişteyn*" ve Timur'un torunu Sultan Halil'in isteği ile de sekiz zamanlı "*devr-i kumriyye*" ve Mirza Şahrüh'un hizmetinde iken de yirmi sekiz zamanlı "*devr-i adl*" adlı usulleri geliştirdi. Nihayet 838/1434-1435 yılında Mirza Şahrüh zamanında Herat'ta çıkan bir veba salgınında vefat etti ve buraya defnedildi.⁵⁰¹

İbn-i Arabşah tarafından Timurlu devrinin en önde gelen musiki adamı olarak kaydedilen Merağalı Abdulkadir devrinin bütün musiki makamlarına vakıf idi. Bütün makamlarda beste yapabildiği gibi bahsedildiği üzere kendisi de birkaç makam icat

⁴⁹⁷ Terbiyet, s.259; Beyâni, s.350; Nevâi, Ahsemü't-tevârih V/684; Cevâdî, I/402; Özcan, "Abdulkadir Merağî", DİA, I/242; Sümer, "Ahmed Celayir", DİA, II/54

⁴⁹⁸ Âbrû, Zubdetü't-tevârih, I/402-403; Fasîh-i Havâfi, III/202; Mirhând, VI/583; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/578; Hasan Beg Rumî, I/75; Mîneccimbâş, III/11; Nahçevânî, Mevaddü't-tevârih, s.264; Terbiyet, s.261; Nevâi, Ahsemü't-tevârih I/684

⁴⁹⁹ 619+194 = 813 = قصد تبریز - 194 = قصد

⁵⁰⁰ Âbrû, Zubdetü't-tevârih, I/402; Fasîh-i Havâfi, III/136; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/578; Terbiyet, s.260-261; Browne, III/191; Âzzâvî, III/94-95; Beyâni, s.350-351; Nevâi, Ahsemü't-tevârih V/684; Mu'in, VI/1143-1144; Aka, Mirza Şahrüh ve Zamanı, s.215; Özcan, "Abdulkadir Merağî", DİA, I/242

⁵⁰¹ İbn- Arabşah, s.468; Fasîh-i Havâfi, III/275; Hândmîr, Habîbu's-siyer, IV/13-14; Hasan Beg Rumî, I/219; Terbiyet, s.261-264; Âzzâvî, III/94; Nevâi, Ahsemü't-tevârih V/684-685; Mişkîdî, s.330-331; Aka, Timur ve Devleti, s.141; Özcan, "Abdulkadir Merağî", DİA, I/242

etmiştir. Çok sayıdaki müzik aletini çalmakla birlikte özellikle de ud çalmadaki mahareti ile ün salmıştı. *Saz-ı Kesat-ı Çini*, *saz-ı elvâh*, *saz-ı murassa-i Gayibi* adlı musiki aletlerini icat etmesinin yanı sıra eski birkaç çalgıyı geliştirerek musiki sanatının hizmetine sunması da onun şöhretini artıran önemli unsurlardan biri olmuştur. Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça şürler söylemesi, hattın altı türünde ve minyatürde de usta olması ise onun çok yönlü bir sanatkar olduğunu gösterir. Bütün bu nedenlerden dolayı Merağalı Abdulkadir musiki ilmi konusunda devrinin en önde gelen nazariyeci, bestekar ve icracısı olarak kabul edilmektedir.⁵⁰²

Abdulkadir Meraği'nin sözlü edilen yarattığı usuller dışında günümüze de ulaşan çok sayıda bestesi bulunmaktadır. Ayrıca musiki ilmi konusunda yazdığı *Câmiü'l-elhân*, *Makâsıdu'l-elhân*, *Kenzu'l-elhân*, *Risâle-i Fevâid-i Aşere*, *Şerh-i Kitâbu'l-eşvâr* ve *Zubdetu'l-eşvâr* adlı teîfleri de bulunmaktadır. Bu eserlerden *Câmiü'l-elhân* ve *Makâsıdu'l-elhân*'ı Timurîuların hizmetinde iken Türkistan'da diğerlerini ise Celayirli sarayında yaşadığı sırada yazmıştır. Ayrıca yine *Kitâbu'l-eşvâr* adlı Türkçe kaleme alınmış bir eserinin olduğu da söylenmektedir.⁵⁰³

Denildiği üzere Sultan Uveys Bahadır Han ve Sultan Ahmed Celayir'in kendileri de musiki konusunda devrin sanatkarları arasında kabul edilmektedirler. Kaynaklarda Sultan Uveys'in bir kaç bestesinin olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde Sultan Ahmed Celayir de musiki biliminde ve müzik aletleri konusunda usta idi. Çok güzel keman çalardı. Kendisinin yaptığı bir kaç bestesi vardı. Hatta özellikle musikinin biliminin Sultan Ahmed Celayir devrinde zirveye çıktığını söylemek mümkündür.⁵⁰⁴

3.13.Hatemcilik: Hatem kelime olarak "mühür" ve "yüzük" anlamlarına gelmektedir. Oyma ve kakmacılık sanatının bir türüdür. Celayirîlilerden çok daha önceleri de bu coğrafyada kullanılan bir sanat dalıdır ve Farsça kaynaklarda "hatemsazı", "hatembendi" ve "hatemkari" de denilmektedir. Mermer ya da ahşap bir yüzey üzerine süs motifleri ve geometrik şekiller oyularak oluşan çukurları altın, gümüş, piring, renkli kemik, sedef, fildişi ve diğer birtakım maddelerle doldurmak suretiyle gerçekleştirilen tezyinat sanatına hatemcilik denilirdi. Daha çok mermer taşları oyarak içine renkli mermer, ya da ahşap bir yüzeyi oyarak başka renkteki ahşap maddeleri oluşan boşluklara yerleştirmek suretiyle de gerçekleştirilebiliyordu.⁵⁰⁵

Güzel sanatların bir çok sahasında olduğu gibi hatem işlemeciliği sanatı da Celayirîliler devrinde büyük bir gelişme göstermiş ve yaygın olarak kullanılmıştır.

⁵⁰² İbn-i Arabşâh, s.470; Hasan Beg Rumi, I/219; Âzzâvî, III/94-95; Aka, Timur ve Devleti, s.142; Özcan, "Abdulkadir Meraği", DİA, I/242-243

⁵⁰³ Terbiyet, s.261,264; Âzzâvî, III/95; Nevâî, Ahsem-i-tevârih I/685; Aka, Timur ve Devleti, s.142; Özcan, "Abdulkadir Meraği", DİA, I/243

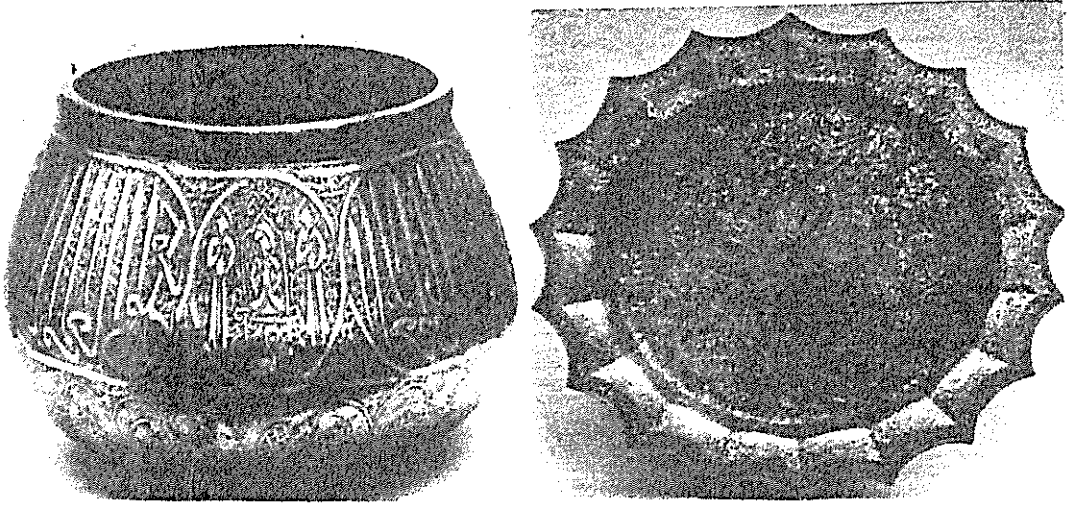
⁵⁰⁴ İbn-i Tagrîberdî, el-Menhecî's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkîru's-süerâ, s.295,342; Hândmir, Habâbu's-siyer, III/254; Sâfi, Letâyifu'l-tevârif, s.281; Kazvîni, Lübbü'l-tevârih, s.261; Câffârî, Cihân-ârâ, s.216; Hasan Beg Rumi, I/74; Şavkânî, I/26; Browne, III/163; Nevâî, Esnad u Mekâtîbât, s.23; Beyânî, s.108; Sümer, Kara Koyunlular, s.86; Mîncecimbaşî, III/11; Bakıhanov, Gulistân-i İrenâ, s.76; Muhammed Hasan Han, I/636; İktâî, s.456-459,464-465; Terbiyet, s.30,56; Âzzâvî, II/82,306; Dihlîndâ, "Ahmed-i Celayir", Luğatnâme, III/1418; Muşfik, s.7; Barthold, "Ahmed Celayir", İA, I/182; Togan, Giriş, s.272 g; Cevâdî, II/975; Minorosky, "Uveys", İA, VIII/134-135; Kâreng, s.626; Zerrinköş, Dönbâle-i Rûzgârân, s.258,261; Fâikî, Azerbaycan, I/494

⁵⁰⁵ Dizmand, Muhammadan Art, s.131-132; Minia, "Hatem", I/1384-1385; Amîzegâr, Habîbullâh, Ferheng-i Dâniş, Tahran, 1375, s.340; Pakalın, I/766; Keyânî, Tezyinat-i Vâbeste be Mânâri-yi İrenâ, s.209-210

Nitekim Sultan Ahmed Celayir hatem işlemeciliğinde de devrinin usta sanatkarları arasında sayılmaktadır.⁵⁰⁶

2.14. Metal ve Mücevher İşlemeciliği: Moğolların İran ve Batı Asya'yı fetihlerinin ilk dönemlerinde bu coğrafyada metal işlemeciliği pek parlak değildi. Bunun nedeni ise ilk Moğol saldırıları sırasında sanatkarların kaçarak Anadolu ve hatta Mısır'a sığınmaları, Moğolların ise metal işlemeciliği konusunda oldukça geri bulunmaları idi. Ancak İlhanlılar devrine gelindiğinde İlhanlı hakimleri tarafından başlangıçtan itibaren metal işlemecileri ayrı bir itibar görmeye başladılar. Bunun nedeni İlhanlı hakimlerinin metal işlemecileri ve işçilerine daha çok silah, zırh ve miğfer yapımında ihtiyaç duymaları idi. Bu itibarla zaman içinde gelişmeye başlayan metal işlemeciliği özellikle Celayirîler devrinde büyük bir gelişme göstererek Timurhuların ilk yıllarında zirveye ulaştı.

Bununla birlikte İlhanlı ve Celayirîlerdeki metal işlemeciliği daha çok süslemecilik ağırlıklıdır ve üslup olarak Musul-Memluk ekolleri ile paralellik gösterir. Ancak özellikle Celayirîlerden itibaren başlayarak kendine has bir takım özellikler kazanmıştır. Bu devreden günümüze ulaşan ve dünyanın muhtelif müzelerinde sergilenmekte olan örneklerden bu durum açıkça görülmektedir.⁵⁰⁷

14. yüzyılın 2. yarısında yapılan bir bakır bir sini ve kazan⁵⁰⁸

Celayirîlerden günümüze ulaşan büyük ve bakır bir tabak da İran'da Tahran Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu tabak Sultan Uveys Bahadır Han adına yapılmıştır. Muhtelif motiflerle çok güzel ve zarif bir şekilde süslenen bu bakır tabağın dört bir yanında ve dört hat halinde Sultan Uveys'in ünvanları nakşedilmiştir. Bu yazılar şunlardır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ İbn-i Tağrıberdî, el-Menhelu's-sâfi, I/256; Semerkandî, Tezkirtu's-şu'êrâ, s.342; Kazvîni, Lubbu't-tevârih, s.261; İbn-i Kerbelâi, I/523; Hasan Beg Rumlu, Ahsenu't-tevârih, I/74; Bakıhanov, Gulistân-i İrem, s.76; Şavkânî, el-Bedru't-tâli, I/43; Terbiyet, s.30; el-Âzzâvi, II/306-307; Zerrînkûb, Donbâle-i Rûzgârân, s. 261; Sümer, "Ahmed Celayir", DİA, II/54

⁵⁰⁷ Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.174; Price, The Story Of Moslem Art, s.95; Dimand, Muhammadan Art, s.151-152

⁵⁰⁸ Fotoğraf: Dimand, Muhammadan Art, ekler

⁵⁰⁹ Beyânî, s.363

Birinci hat:

مما عمل برسم السلطان الاعظم الايلخان المعظم الخاقان الاعدل الاكرم مالك رقاب الامم ظل الله في العالم
معز الدنيا والدين شيخ اويس خلد الله ملكه و سلطانه

İkinci hat:

مما عمل برسم السلطان ظل الله في العالم شيخ اويس بهادرخان و عظم شأنه اعلى
ortadaki dairelerde:

مما عمل برسم السلطان الاعظم الايلخان المعظم الخاقان الاعدل الاكرم مالك رقاب الامم معز الدنيا والدين
شيخ اويس خلد الله ملكه

Dördüncü hat:

الاعظم الايلخان المعظم الاكبر مالك رقاب الامم معز الدنيا والدين شيخ ... خلد الله ملكه و سلطانه في ..
نكره و شأنه

Sultan Uveys Bahadır Han adına yapılan tabak⁵¹⁰

3.15. Altın ve Gümüş işlemeciliği: Celayirliler devir hakkında bilgi veren kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen üretim ve ticaret varlığını geniş ölçüde devam ettiriyordu. Bu devredeki altın ve gümüş işlemeciliğinin detayları hakkında elde mevcut kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmamakla birlikte eldeki bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile altın, gümüş ve mücevher işlemeciliği başta Tebriz olmak üzere ülkenin büyük merkezlerinde yaygın bir şekilde devam ediyordu. Altın işlemeciliği bu dönemde daha çok iki şekilde kendisini gösteriyordu. Bunlardan ilki tezhip, minyatür ve altın dokumacılığı şeklinde idi. El yazması eserler, özellikle de Kurân-ı Kerim yazmaları altının muhtelif şekillerde işlenmesi ile tezhip ediliyordu. Altın bazen ince tabakalar

⁵¹⁰ Fotoğraf: Beyânî, s.364

halinde, bazen de altın sıyu halinde kullanıyordu. Kitapların ciltleri ince varaka ya da toz haline getirilmiş olan altın ile kaplanıyor daha sonra muhtelif kalemler kullanılarak üzerine değişik motifler çiziliyor veya yazılar yazılıyordu. Aynı şekilde kitapların başyeleri kıl kalem kullanılarak altın ile süsleniyordu.⁵¹¹

İkinci şekil ise muhtelif ziynet, süs ve hediyelik eşyalarda kendisini gösteriyordu. Bu tür eşyalar altın ve gümüş ve diğer değerli taşların ustaca işlenmesi ile yapılıyordu. Bu konuda başkent Tebriz ve Suitaniye merkez durumdaydı. Nitekim Clavijo seyahatnamesinde bu konuda şunları söylemektedir:

*"Çin'den deniz yolu ile Hürmüz Limanı'na getirilen çok miktardaki inci, sedef ve diğer bir çok değerli taş Suitaniye ve Tebriz şehirlerine getirilir. Buralarda işlenerek küpe, yüzük ve diğer mücevherata dönüştürülür, buradan pazarlara giderdi. Her yıl sözü edilen aylarda Kaffa, Trabzon, Rum, Suriye ve Bağdad'dan tacirler buralara gelerek alışveriş yaparlardı..."*⁵¹²

Aynı şekilde İbn-i Battûta Tebriz'de gördüğü kuyumcular pazarındaki altın ve gümüş takıların güzelliği karşısında hayrete düştüğünü belirtmiştir. *"...Kuyumcuların bulunduğu bölüme girdiğimde gördüğüm mücevherlerin bolluğu ve güzelliğinden dolayı gözlerim kamaştı. Değerli elbiseler giymiş olan güzel şulamalar bellerine ibrişim kuşak bağlamışlar ve efendilerinin önünde duruyorlar, mücevherleri gelen güzel hanumlara gösteriyorlardı. Hanımlar bu mücevherleri almak için birbirleriyle yarışıyorlar ve çok miktarda satın alıyorlardı..."*⁵¹³

İbn-i Battûta ayrıca, bu devrede cami ve türbelerde altın ve gümüşten yapılmış küçük büyük kandiller, Hazreti Ali'nin Necef'te bulunan türbesinde ise büyük bir ustalikle altın varaklar ve gümüşle işlenmiş çok güzel bir taht, altın ve gümüşten tepşiler (Taşt) gördüğünü ifade etmiş, harem girişindeki dört kapının eşliğinin gümüşten yapıldığını söylemiştir.⁵¹⁴

3.16. BAYINDIRLIK VE MİMARİ: Daha önce de birkaç kez ifade edildiği gibi Moğol saldırıları sırasında Selçuklular ve Abbasiler dönemlerinde çoğunluğu doğunun kültür ve medeniyet merkezleri olarak nam salmış olan şehirleri yağmalanarak yakılıp yıkıldı. İhtişamlı ve güzel yapılar büyük ve ihtişamlı binalarla süslenmiş olan şehirler bu ardi arkası kesilemez saldırılarla birlikte harabeye döndü.

Ancak diğer alanlarda olduğu gibi bu tahribat ve viranelik uzun süre devam etmedi. Moğol İhanlılarının bu bölgelerde yerleşik hayata geçmeleri ile birlikte özellikle de Çazan Han'dan itibaren Olcaytu ve Ebu Said Bahadır Han dönemlerinde, başta İran ve Azerbaycan olmak üzere eski önemli merkezler bu kez de İhanlı hakimleri tarafından imar edilmeye ve bayındır bir hale getirmeye başladılar. Yerle bir edilen şehirleri yeniden inşa ederek camiler, geniş meydanlar, pazarlar, kervansaraylar, su kanalları ve yollar yapturdular.⁵¹⁵

İhanlıların yıkılmasından Celayirli Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süre içinde İhanlı hakimiyet alanında meydana gelen saltanat mücadeleleri arasında

⁵¹¹ İbn-i Battûta, I/220; Beyâni, s.372; Pakalın, I/54

⁵¹² Clavijo, s.167-168

⁵¹³ İbn-i Battûta, I/284

⁵¹⁴ İbn-i Battûta, I/220

⁵¹⁵ Resîdeddîn, II/993-996; Zeyneloğlu, s.79-81; Wilson, Histoire de l'Art Persan, s.174-180; Togan, "Azerbaycan", İA, II/109-110; Wilber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.10-11; Râzi, s.400; Mişkîni, s.194-195; Price, The Story Of Moslem Art, s.94-97; Pope, A. Upham, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, London, 1963, Farçaya çev. Gulambuseyn Sadri Afşar, Tahran, 1373 hş. s.171-172; Vekîlî, s.251-252

yeniden bu coğrafyalarda bir yıkım ve tahribat meydana geldi. Fakat Büyük Şeyh Hasan'ın Irak-ı Arab'da Bağdad merkezli bir hükümet oluşturmasından itibaren Büyük Şeyh Hasan ve eşi Dilşad Hatun'un gayretleri ile özellikle Celayirli hakimiyet sahasında yeniden bir canlanma ve bayındırlık faaliyetleri başladı. Bağdad büyük bir canlılık kazandı ve refah seviyesine ulaştı. Büyük Şeyh Hasan döneminden başlayarak Bağdad yeniden imar edildi ve yapılan yüksek ve büyük binalar, medreseler, pazarlar, camiler, cadde ve meydanlarla süslenerek eski ihtişamına kavuşmaya başladı.⁵¹⁶

Nitekim Çupanlı Melik Eşref'in 748/1347 yılında Bağdad'a saldırısı sırasında yaşanan ve kaynaklarda anlatılan bir olay Celayirlilerin imar ve bayındırlığa verdikleri önemi, buna karşılık Çupanlıların tahripkarlığına açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

"Melik Eşref'in Bağdad'ı kuşatması sırasında onun yakınlarından Emir Ahmed Eyudacı adında Ramlı bir genç vardı. O bir gün Dicle'nin kıyısına gitmişti. İki tarafın askerleri birbirleriyle alay ediyorlardı. Dicle Nehri'nin karşı kıyısından Bağdad askerlerinden biri "Ey zalimler! Azerbaycan'ı cennet haline getirip size verdik. Orayı harap ettiniz. Gelip harap bir halde olan Bağdad'ı imar ettik ve burada oturduk. Artık bizden ne istiyorsunuz?" diye bağırdı. Bunun üzerine Ahmed'in yanında bulunan nedimi "Bizler Rum'da idik ve orada tahribatta bulunuyorduk. Duyduk ki Azerbaycan'ı mamur hale getirmişsiniz. Geldik sizi oradan çıkardık ve oraları tahrip ettik. Şimdi de buraya geldik. Sizleri buradan da çıkarıp harap edeceğiz diye cevap verdi...."⁵¹⁷

Büyük Şeyh Hasan'ın ölümünden sonra tahta oturan Sultan Uveys devri ise Celayirlilerin her yönü ile olduğu gibi bayındırlık ve imar konularında da en parlak devrini teşkil eder. Onun zamanında Celayirli hakimiyet sahası özellikle de Bağdad, Tebriz ve Sultaniye yeniden büyük bir ihtişama kavuştu. Defalarca yaşanan sel baskınları ve depremlere rağmen her defasında Bağdad, Tebriz ve Sultaniye başta olmak üzere şehirler yeniden inşa edildi. Yıkılan binaların yerine daha ihtişamlı eserler yapıldı.⁵¹⁸

Sultan Ahmed Celayir de şehirlerin imarına büyük önem verirdi. Onun emri ile birçok bina ve eser inşa edilmiştir. Timur'un Bağdad'a saldırıp şehri viran etmesinden sonra her defasında Sultan Ahmed geri döndüğünde harabe haline gelen yapıların yeniden tamir edilmesini, burçlar, surlar ve kalenin imarına, halkın oturması için binaların yapılmasını sağladı. Halkın yeniden tarım ve çiftçilikle uğraşmasını, şehrin etrafındaki nahiye ve köylerin de imarı edilmesini sağladı.⁵¹⁹

Aynı şekilde Sultan Ahmed Mısır'daki esaret hayatından dönüp, 808/1405-1406 yılında Tebriz'i Şirvanşah İbrahim Bey'den aldığı sırada Alancuk Kalesi'ni tamamen tahrip edilmiş bir halde buldu. Ahmed Celayir, Alancuk Kalesi'ni daha

⁵¹⁶ İbn-i Tağrıberdi, en-Nücümü'z-Zâhire, X/253; Sâfi, Letâiyü't-terâvîf, s.250; el-Bağdâdi, Gulşen-i Hulefâ, vr. 123; Huart, s.13; İkbâl, s.455-456; Âzzâvî, II/77-80,82-84; Alizade, Destûru'l-kütüb, II/V; Pope, s.171-188-; Beyânî, s.31; Zerrinküb, Donbâle-i Rûzgârân, s.258; Rûdgar, s.54

⁵¹⁷ el-Eherî, s.173; Âbrû, zeyl, s.226; Mustevfî, Zey-i Târîh-i Gozide, s.42; Fasîh-i Havâfi, III/74; Semerkandî, Matlâu's-sâdeya, I/250-251; Mîrând, V/561

⁵¹⁸ Mustevfî, Zey-i Târîh-i Guzide, s.82,92; Âbrû, zeyl, s.244; Fasîh-i Havâfi, III/108; Mîrând, V/577; el-Bağdâdi, Gulşen-i Hulefâ, vr. 123; Huart, s.13-15; Barthold, Tezkire-i Coğrafya-yi Târîhî-yi İrân, s.226; Âzzâvî, II/83,134

⁵¹⁹ Yezdî, Zafernâme, II/275-278; Şâmi, s.225-226; Mîrând, VI/394-395,578; Hândmîr, Hâbü'u's-siyer, III/502-503; Beyânî, s.97-98,108; İkbâl, s.464; Baysun, "Bağdad", IA, II/201

önce bu kaleyi düşmanların eline geçmemesi amacı ile yıktırması olan Kadi İmaduddin'e teslim ederek ondan bedeli ne olursa olsun bu kaleyi yeniden imar etmesi emrini verdi. Ayrıca bir ferman çıkararak bütün bölge emirlerini Kadi İmaduddin'e Alancuk Kalesi'nin onarımı için yardımcı olmakla görevlendirdi.⁵²⁰

امرا و سرداران ولایت نخجوان و اران و مرند و خوی و سر خیابان احشام بدانند که قلعه النجق که در شان اهتمام شماست خراب شده و ما معتمد قاضی عماد الدین را مقرر کردیم که ان قلعه را بحال عمارت باز لورده و وظیفه آنکه از جمیع ولایات مصالح و آنچه مایحتاج باشد بر حسب توجه قاضی مذکور بدهند و لومر و نوحی نو را مطیع باشند.⁵²¹

"Nahçıvan, Arran, Merend ve hoy emir ve komutanları ile aşiret reisleri bileler ki biz harap olan Alancuk Kalesi'ni Kadi İmaduddin'e verdik ve onu imar etmekle görevlendirdik. Vazifeniz bütün vilayetlerde bulunan malzemeleri ve ihtiyaç duyulacak şeyleri mezkur kadının isteğine göre vermek ve onun isteklerine itaat etmektir."

Sultanlar dışında, yine bu devrede devlet erkani, sultan ailesinden bir fert ya da varlıklı kişiler hac farızasını yerine getirmeden önce hayır amacıyla cami, medrese, darüşşifa ya da imarethane gibi eserler de yaptırıyorlardı. Bu tür eserler de şehirlerdeki bayındırlık ve mimarinin gelişmesine önemli katkılar sağlıyordu.⁵²²

Kaynaklarda bu devrede Kubbetü'l-İslam olarak da anılan Tebriz, Azerbaycan eyaletinin en önemli şehri ve Celayirîlerin iki başkentinden biri idi. İlhanlıların da başkenti olduğu için diğer yönlerinin yanı sıra siyasi bakımdan da önem arz ediyordu. Bu nedenle de Celayirîlerin bütün siyasi rakiplerinin en fazla ilgisini çeken bir şehirdi. Bu dönemde kazandığı zenginlik ve ihtişam nedeni ile sadece ülkede değil dünyanın bir çok ülkesinde bilim, sanat ve ticaret bakımlarından tanınıyordu ve özel bir önem taşıyordu. Çok sayıda ve zengin pazarları, zenginliği ve ulaşmış olduğu kültür ve medeniyet seviyesi ile ilgi merkezi durumunda idi. Gerek İlhanlıların gerekse daha sonra Celayirîlerin başkenti olması sebebiyle Tebriz son derece modern ve görkemli yapılarla süslenmişti.⁵²³

Nitekim Celayirîlerin son dönemlerinde Tebriz'i ziyaret eden Clavijo Tebriz'i anlatırken bu şehrin bayındırlığı ve zenginliği ile ilgili olarak şunları söylemiştir.

"...Şehrin dört bir yanında etrafında büyük ve yüksek binaların yer aldığı çok büyük ve geniş meydanlar vardır. Bu binaların kapuları meydanlara açılmaktadır. Kervansaraylar da aynı şekildedir ve bu binaların içinde çeşitli amaçlar için kullanılan çok sayıda dükkan, atölye ve bürolar var.... Tebriz'in dört bir yanında güzel binalar ve camiler görülüyordu. Özellikle mescidler mavi ve altın renkli

⁵²⁰ Hasan Beg Rumî, I/33; Mîrând, VI/543

⁵²¹ Mîrând, VI/543

⁵²² Mustevîlî, Zey-i Târîh-i Gazide, s.73; Âbrû, zeyl, s.239; Semerkandî, Matlûa's-sâdeyya, I/333-334; Mîrând, VI/572; Hândmîr, Habîbu's-siyer, III/240; Howorth, III/656; Âzzâvî, II/104-105

⁵²³ İbn-i Battûta, I/284; Clavijo, s.162, 167-168; Barthold, Tezkire-i Coğrafya-yi Târîhî-yi İnan, s.226; Wüber-Golombek, The Architecture Of Islamic Iran, s.62

çinilerle süslenmişti. Bu camilerde benzerini sadece Türkiye'de gördüğüm billur kaseleler vardı. Anlatılara göre bu binaları eskiden Tebriz halkından çok zengin bir grup servetlerini harcıyarak yaptırmışlardır.⁵²⁴

Tebriz'in başkent olmasından sonra basta Sultan Uveys Bahadır Han devrinde inşa edilenler olmak üzere bu şehirde yapılan sayısız eser uzun yıllar ayakta kalmayı başarmakla birlikte 1193/1779 yılında gerçekleşen büyük Tebriz Depremi'nde tamamen yıkılmıştır.⁵²⁵

Clavijo, aynı şekilde yine Celayirîlilerin önemli merkezlerinden biri olan ve Adil Ağa tarafından bayındır hale getirilen Sultaniye şehri içinde şunları demektedir.

"Sultaniye şehri bir ovada yer almaktadır. Etrafında sur yoktur. Ancak ortasında taştan yapılmış bir kale vardır. Onun burçları ve duvarları mavi çinilerle süslenmiştir ve çok güzeldir. Burçların her birinde birer küçük top mancınığı bulunmaktadır... ortasından çoğu sayıya dolu kanallar geçmektedir. Çoğu zatılmak için getirilmiş mallarla dolu olan çok güzel geniş meydanları ve caddeleri vardır. Bütün mahallelerde tacirlerin konaklamaları için mihmanhaneler görülmektedir. Miran Şah İran naibi olunca Tebriz'deki bütün binaları ve camileri yıktırdıktan sonra Sultaniye'ye gelince aynı işi burada da yaptırdı.⁵²⁶

Bu devrenin mimari özelliklerine gelince, tıpkı diğer konularda olduğu gibi bu devrede bölge İslami mimaride önemli bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Zira İlhanlılar devrinden başlayarak bu dönemde yapılan binalarda Moğolların Çin ve Orta Asya'dan getirdikleri tarz kendisini göstermeye ve yerli üsluplarla birleşerek mimaride Çinli, Moğol ve İslami unsurlar bir arada kullanılmaya başladı. İlhanlı sultanlarının bu dönemde de Çin ve Moğolistan ile irtibatlarının devam etmesi sebebiyle bu üslup etkileşimi Timur'un sekizinci asrın sonlarında bütün Batı Asya'yı etkileyen istila hareketlerine kadar devam etti.

14. yüzyıl başlarından itibaren mimari sanatında çok önemli değişimler yaşanmaya başladı. İlhanlıların yavaş yavaş İslam dinine yönelmeye başlamaları ile birlikte Çin-Moğol mimari üslupları daha çok cami, tekke, türbe ve bunam gibi mukaddes mekanlarda belirgin bir şekilde etki etmeye başlamıştır. Bunda Moğolların geleneklerinden gelen ruhban sınıf temsilcilerine ve mukaddes mekanlara saygı geleneği de etkili olmuştur. Din bahsinde de anlatıldığı üzere İlhanlıların İslamiyeti seçmelerinden sonra da bu saygı geleneği devam ederek İslam dinini sembolize eden mekanlar, gerek İlhanlı gerekse Celayirli sultanları tarafından aynı şekilde saygı görmeye devam etmiş, bu mukaddes mekanlara azamet ve güzellik kazandırmak için büyük bir çaba gösterilmiştir. Bu itibarla üç mimari sanat tarzının birleşiminden yeni bir üslup ortaya çıkmış ve Timur'un ortaya çıkışına kadar da bu özelliğini kaybetmeden devam etmiştir.⁵²⁷

İlhanlılar ve Celayirîliler devrinden kalma yapılara bakılarak İlhanlı mimarisinin Selçuklu mimarisinden büyük ölçüde etkilendiği anlaşılmakta birlikte, bu yapıların mimarisinde Çin-Moğol ve Abbasi-Selçuklu dönemlerinde zirveye çıkmış olan Türk-İslam mimarisinin özelliklerini bir arada bulmak da mümkündür. Örneğin bu devrede inşa edilmiş olan kümbetlerin şekli ve süslemelerinde kullanılan

⁵²⁴ Clavijo, s.162-163; Howorth, III/636

⁵²⁵ Barthold, Tezkire-i Coğrafiya-yi Târîhi-yi İran, s.226; Kâreng, s.26

⁵²⁶ Clavijo, s.167-171

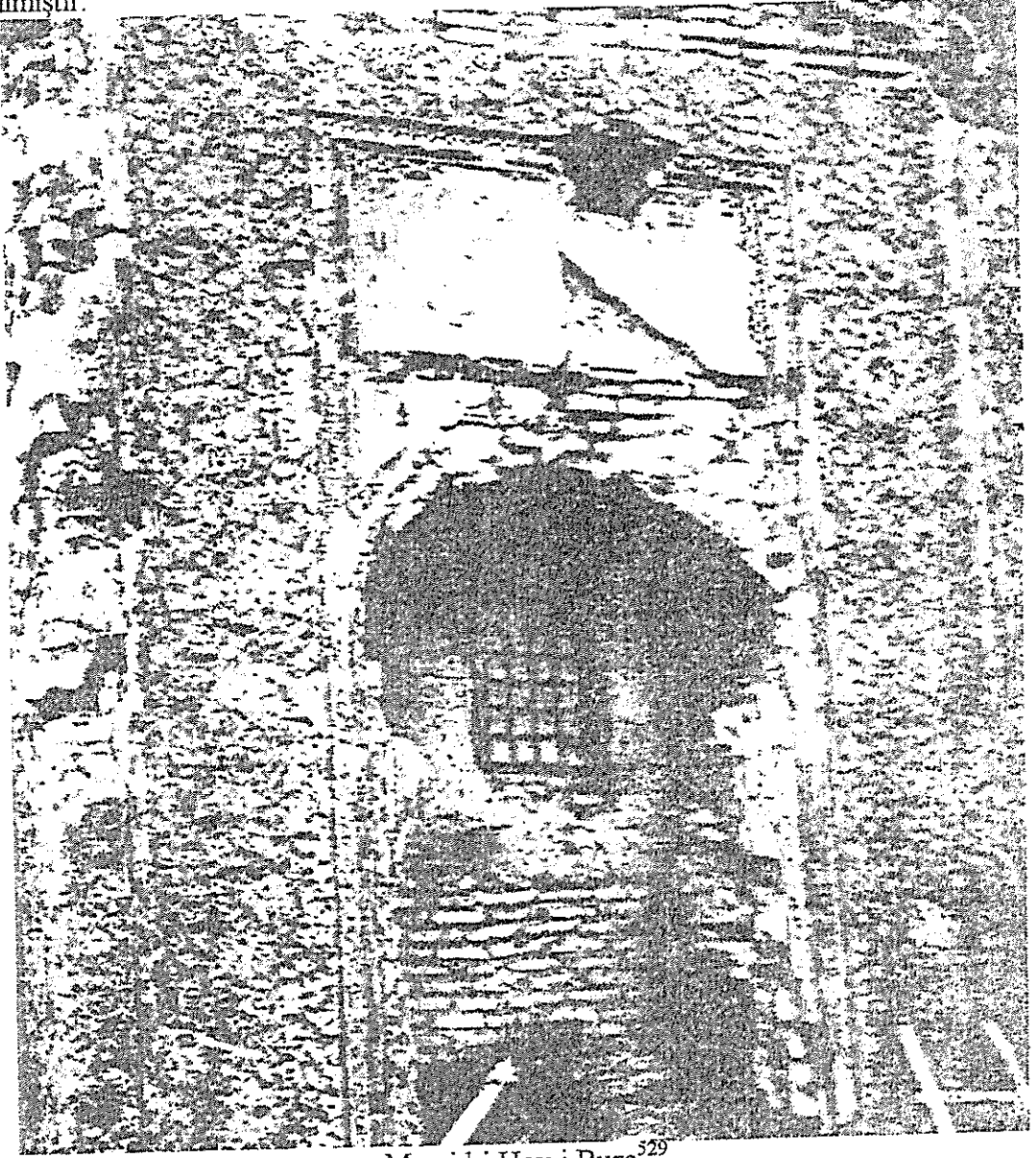
⁵²⁷ Wilber-Colombek, The Architecture Of Islamic Iran, s.67; Wilber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.17-30; Togan, Giriş s.272; Râzi, s.400; Mişkâtî, s.195; Pope, s.171-183; Ecyânî, s.351-352; Zerrinküb, Dombâle-i Rûzgârân, s.252

renkler Çin mabedleri ve Moğolların rengarenk göçebe çadırlarından ve çini mavisinden ilham almıştır. Ayrıca bu devrede mimari ile birlikte çinicilik de ayrı bir parlaklık kazanmıştır.⁵²⁸

Celayirliler devrinde çok sayıda eser inşa edilmişse de özellikle Timur'un saldırıları sırasında ve Clavijo'nun da ifadelerinden anlaşıldığı üzere Timurluların işgali altında olduğu dönemde bütün Celayirli coğrafyası baştan aşağı yıkılıp yıkılmış olduğu için bu dönemden günümüze fazlaca bir eser ulaşmamıştır. Ayrıca değinildiği gibi bu tahribatta ayakta kalmayı başarabilen Tebriz'deki eserler ise 1193/1779 yılında meydana gelen Tebriz Depremi'nde yerle bir olmuştur.

3.17. Celayirli Devri Mimari Eserleri:

1-Mescid-i Hoy-i Burc: Celayirliler devrinden günümüze ulaşan bir iki eser kalmıştır.

Mescid-i Hoy-i Burc⁵²⁹

⁵²⁸ Wilber, The Architecture Of Islamic Iran The Ilkhanid Period, s.30-40,90-91; Togan, Giriş s.272; Râzî, s.400-401; Mişkûfî, s.195; Pope, s.188; Beyânî, s.352

Bu eserlerden biri Hoy-i Burc Türbesi yanında bulunan ve aynı adla adlandırılan camidir. Ancak bu eserin günümüze sadece kalıntıları ulaşmıştır. Merağa'da bulunan beş türbeden biridir. Kitabeleri hâlâ okunabilir durumdadır. Tavam kümbet şeklindedir. Caminin dış cephesi tuğladandır ve bu tuğlalarla eşkenar dörtgen şekilleri yaratılmış, asıl hatlar kabartılı yapılmıştır. İç tezyinatında ise alçı ve çini süslemeciliği kullanılmıştır. Sekizinci asrın ikinci yarısında inşa edilmiştir.⁵³⁰

2-Devlethane: Saltanatının ilk yıllarında Sultan Uveys Bahadır Han tarafından Tebriz'de yaptırılmıştır. Günümüze kadar ulaşmamış olan bu bina adından da anlaşılacağı üzere saray olmasının yanı sıra devlet idaresinin yürütüldüğü ve devlet dairelerinin toplandığı bir bina olarak hizmet veriyordu⁵³¹ Togan Devlethane'nin muhtemelen Tebriz'in şimdiki iç kalesinin olduğu yerde bulunduğunu söylemektedir.⁵³²

Clavijo'nun verdiği bilgilerden, Timur'un Azerbaycan ve İran'ı işgal ettiği dönemde bu eserin büyük ölçüde ayakta olduğu, ancak Tebriz'in Timur tarafından işgalinin ve ardından Celayirli Devlet merkezinin Bağdad'a taşınmasından sonra ticari bir işhamı olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

*"...Bu tür binalardan etrafına dâvâr çekilmiş olan büyük bir saray görüldük. Bu sarayın planı çok güzeldi ve içinde müstakil 20.000 oda ve atölye vardı. Öğrendiğimize göre bu büyük sarayı Sultan Uveys isimli bir padişah, saltanatının başında Mısır Sultanı tarafından haraç ünvanı ile gönderilen ve kendi hazinesinde bulunan bütün varlığını harcıyarak yaptırmıştır. Bu mahal şimdilerde "ikbal evi" anlamına gelen Devlethane adıyla anılmaktadır. Bu sarayın büyük bir kısmı henüz sağlam ve ayakta. Tebriz'in bütün binalarının bu şekilde yapıldığı gibi ayakta olmasını arzu etmek gerekir...."*⁵³³

3-Mercaniye Külliyesi: Vakıflarla ilgili bölümde de değinildiği gibi Mercaniye Külliyesi, bir cami, bir medrese ve bir darüşşifadan oluşmaktadır. Büyük Şeyh Hasan ve Sultan Uveys Bahadır Han devri Bağdad Hakimî Mercan Hoca tarafından Büyük Şeyh Hasan adına inşa ettirilen ve büyük miktarda mal ve mülkün vakfedildiği bu külliye Celayirli devrinden günümüze kadar büyük ölçüde ayakta kalabilen ve bu devrin mimarisi konusunda günümüze ışık tutan en büyük ve meşhur binadır.

İki katlı olarak inşa edilen bu bina oldukça sağlam bir şekilde inşa edilmiş ve bu nedenle de günümüze ulaşmayı başarmıştır. Sütunları geometrik şekillerde yontulmuş taş temeller üzerinde yer almaktadır. Her iki katta da büyük birer namazgah (musalla), minareler ve talebelerin kaldıkları çok sayıda oda bulunmaktadır. Bu şekli ile onu Bağdad Nizamiye Medresesi'nin bir taklidi olarak kabul etmek mümkündür.⁵³⁴

⁵²⁹ Fotoğraf, Beyâni, s.354

⁵³⁰ Beyâni, s.353

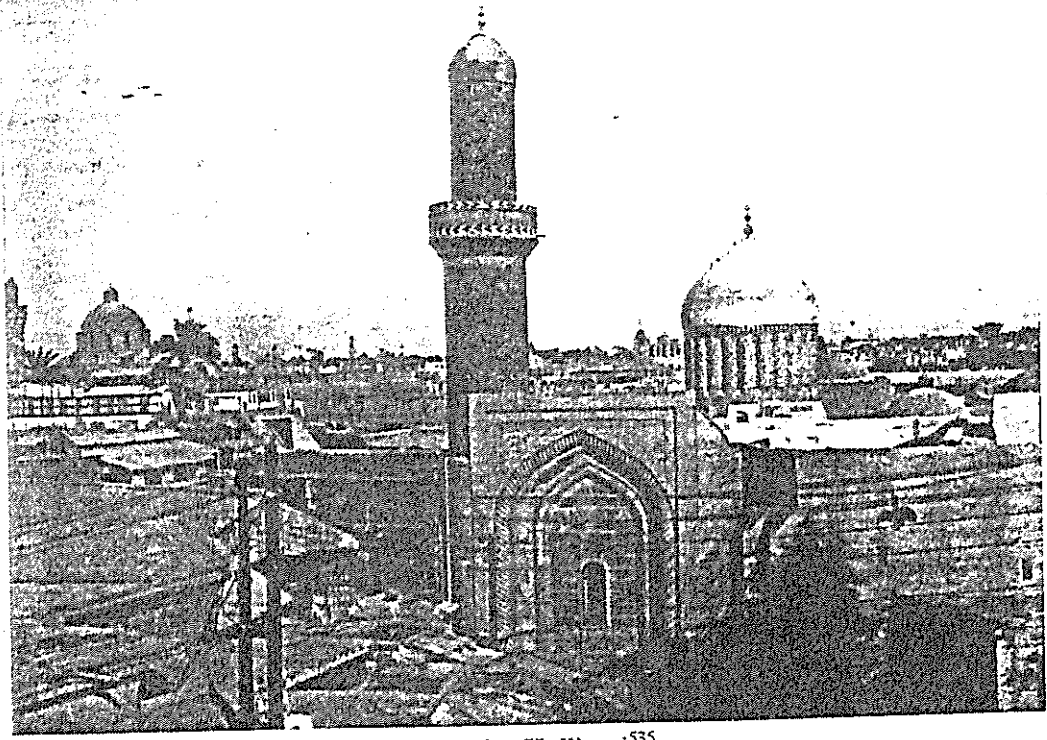
⁵³¹ İbn-i Haldûn, IV/794; Mustevfi, Zeyl-i Târih-i Cuzide, s.106-107; Âbrû, zeyl, s.267-268; Fasîh-i Havâfi, III/118; Mirhând, V/587; Hândmir, Habûb'u's-siyer, III/246; Çaffârî, Cihân-ârâ, s.216; Kazvîni, Lubbu'l-ıcvârîh, s.260; Muhammed Hasan Han, I/636; İkbâl, s.461; Âzzâvî, II/167; Beyâni, s. 66-67; Fâikî, Azerbaycan, I/496

⁵³² Togan, "Azerbaycan", IA, II/110

⁵³³ Clavijo, s.167-171; Howorth, III/636; Barthold, Tezîre-i Coğrafya-yi Târihî-yi İran, s.226

⁵³⁴ Âzzâvî, II/84-86; Fransis, Bağdad, s.15; Wilber-Colombek, The Architecture Of Islamic Iran, s.67; Beyâni, s.355-356; Baysun, "Bağdad", IA, II/201

Caminin üç kubbesi ve önünde bir eyvanı bulunmaktadır. Medresenin karşısında ise Hacı Mercan'ın ölmeden önce kendi emri ile inşa ettirdiği büyük bir kubbesi olan türbesi yer almaktadır ve rengarek çinilerle süslenmiştir. Caminin

Mercaniye Külliyesi⁵³⁵

minaresi sol kısımda ve medresenin üzerinden yükselmektedir.

Medrese binası muhtelif nakışlarla süslenmiş, bütün kitabeleri tuğla üzerine işlenmiş, geometrik şekiller, çiçek ve yaprak motifleri ile süslenmiştir. Kendi alanında bir şaheser sayılmaktadır ve dört bir tarafı çok güzel bir hat ile tezyin edilmiştir. Namazgahın duvarlarının bütün dış yüzeyi süslenmekle beraber kitabe bulunmamaktadır. İç yüzey ise anlaşıldığı kadarı ile bu devrede çeşitli motiflerle süslenmekle beraber zaman içerisinde kaybolmuş daha sonra üzeri çeşitli çinilerle kapatılmıştır.

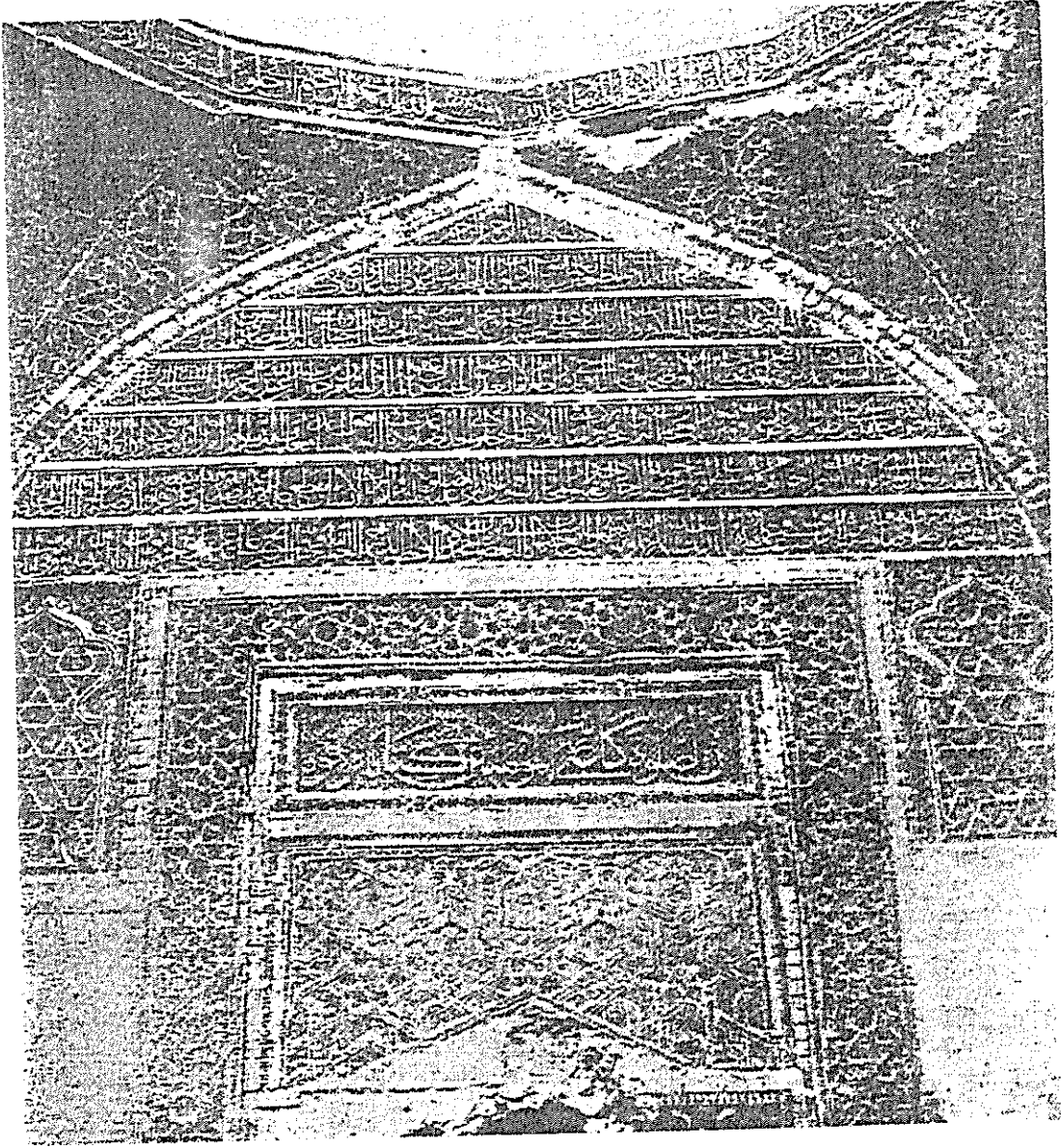
Medrese, Mustansiriyye Medresesi'nin 300 metre güneydoğusunda, Pazar yerinin ortasında yer almaktadır. Binanın ortasında dört köşeli bir avlu ve bu avlunun etrafını medrese odaları çevrelemektedir. Güney kısmında namazgah (musalla) minare ve caminin kubbesi yer almakta, batı tarafından ise avlu kapısı Pazar tarafına açılmaktadır. Pazar tarafındaki kemerli giriş kapısının üzerinde 11 adet süsleme nakış bulunmaktadır ki bunların çoğunluğu silinmiştir.⁵³⁶

Sağ taraftaki avluda, namazgahın karşısındaki ağaç duvarda kırmızı renkli kareler üzerine geniş bir kitabe yazılmıştır ki şunlar yazılıdır.

باسم الله ... انما يخشى الله من عباده العلماء في دولة ولدها النويان الاعظم ناشر العدل في العالمين
السلطين الامير السعيد شيخ حسن نورالله و كملت في ايلة ولده النويان الاعظم غياث الدنيا

⁵³⁵ Fransis, Bağdâd, fotoğraf no: 15

⁵³⁶ Azzâvi, II/36-37; Fransis, Bağdâd, s.15-16; Beyânî, s.356

Mihrap Kitabesi⁵³⁸

Sol avluda namazgahın musalla karşısındaki duvarda muhtelif motiflerle süslenmiş kare şeklindeki tuğla zemin üzerinde üç satır halinde yukarıdaki ile aynı hat ile bir başka kitabe yazılmıştır. İlk ve ikinci satırın yazıldığı zemindeki kare şeklindeki tuğlalardan birkaç tanesi düşmüş, yine birinci ve ikinci satırdaki hattın bir bölümü silinmiştir. Bu nedenle bu kitabenin $\frac{3}{4}$ 'ü okunamamaktadır. Bu kitabede mevcut ve okunabilen kısımlar ise:

بسم الله انشاء المفتقر الى مغفرة الملك المنان مرجان بن عبدالله بن عبد الرحمن السلطاني

⁵³⁷ Beyânî, s.357

⁵³⁸ Fotoğraf: Beyânî, s.357

الاولجاتى تقبل منه فى الدا رين طاعة و صلى الله على سيدنا محمد و الهه الطيبين الطاهرين و صحبه
و سلم

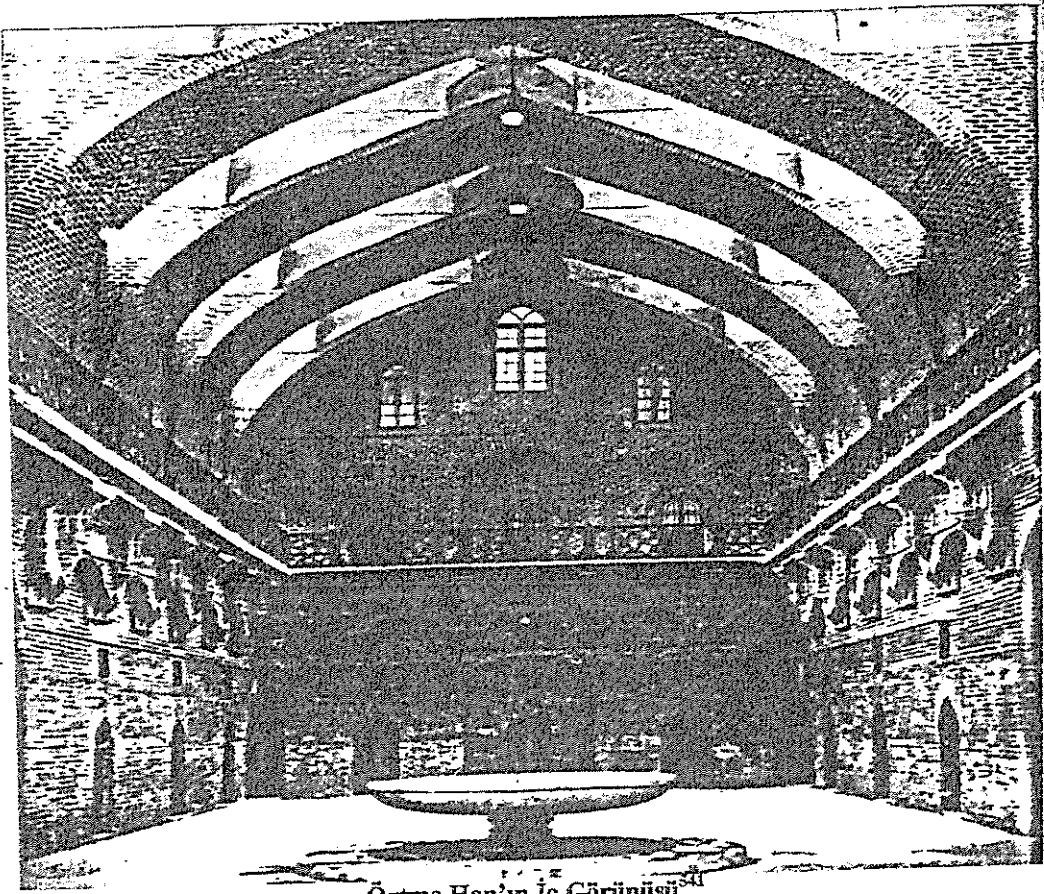
ve:

الذين ظل بسعهمزنا هو وقفا متعزز وحيدى و هن يخاف غائلته و ان لا يؤجر اكثر من روا حنرقه
بها و هن يغير مما ذكر فيهم عند الله ظالم و صلى الله سيدنا محمد النبي الامى و على الهه الطيبين
الطاهرين صحبه و سلم و ذلك فى شهر سنة ثمان و خمسين و سبعمائة كتب اضعف عباد الله تعالى
احمدشاه النقاش تبريزى⁵³⁹

ibareleri bulunmaktadır.

20.yüzyıl başlarında Bağdad'da bu kitabeye benzeyen bir iki parça kırmızı renkli kare şeklindeki tuğla parçaları bulunmuştur. Bu parçalardan birinde "النين كفرو بايات" ibaresi bulunmakadır. Gerek hattı gerekse de taşıdıkları özelliklerden bu parçaların yukarıdaki kitabenin parçaları oldukları tahmin edilmektedir.⁵⁴⁰

Daha önce de ifade edildiği üzere bu külliyesinin inşasına Büyük Şeyh Hasan devrinde başlanılmış ve onun ölümünden sonra Sultan Uveys Bahadır Han devrinde 758 h. yılında tamamlanmıştır.

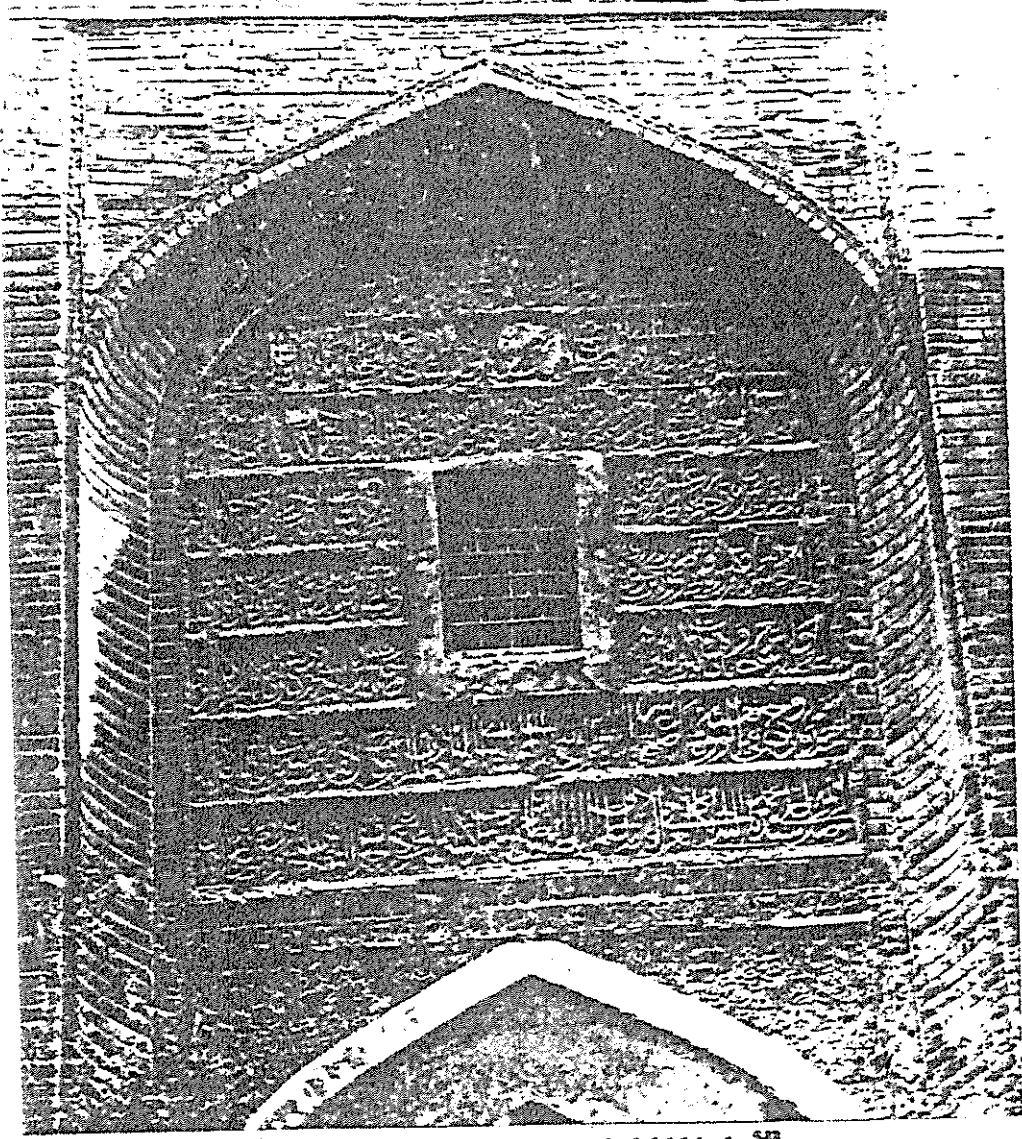
Örtme Han'ın İç Görünüşü⁵⁴¹

⁵³⁹ Beyânî, s.357

⁵⁴⁰ Beyânî, s.358

⁵⁴¹ Fransis, Bağdad, Fotoğraf no:17

4-Örtme Han (الخان الأورطمة): Mercan Hanı (Hân-ı Mercan) olarak da bilinen bu eser de Mercan Hoca tarafından 760/1358 yılında Bağdad'da "Sûk us-selâse" bölgesinde inşa ettirilmiştir. Bir iş hanı olarak yaptırılan ve içinde çok sayıda ticarethane bulunan bu yapı daha sonra "Dârü'l-evkâf" adı ile de anılmıştır. Celayirîler devrinden günümüze ulaşabilen eserlerden biridir.⁵⁴²

Örtme Han'ın giriş kapısı üzerindeki kitabe⁵⁴³

5-Şaister Camii: 13. Abbasi Halifesi el-Müntaz Billah ibn-i Mutevekkil tarafından yaptırılan bu cami muhtemelen Sultan Uveys Bahadır Han tarafından tamir ettirilmiş ya da bir minare yaptırılmıştır. Caminin doğu kısmında kalan duvarına bitişik olarak inşa edilen bu minare oldukça yüksektir ve o dönemde inşa ettirilen camilerin pek azında bu yükseklikte minare görülmektedir. Minarenin camiye bitiştiği alt kısım duvarında bulunan bir taş üzerine Sultan Uveys Bahadır Han'ın adı nakşedilmiştir.⁵⁴⁴

⁵⁴² Francis, Bağdad, s.16,21

⁵⁴³ Francis, Bağdad, fotoğraf no: 13

⁵⁴⁴ Muhammed Hasan Han, I/702

SONUÇ

Orta Asya'da çok sayıda kollara bölünen ve tarih sürecinde farklı isimlerle anılan bir çok Türk kabilesi yaşadıkları coğrafyalardan, değişik sebeplerle başka topraklara göç etmek zorunda kalmış ve gittikleri yerlerde irili ufaklı bir çok siyasi teşekkül oluşturmuşlardır. Bu kabileler kimi zaman müstakil olarak, kimi zaman da diğer kabilelerle birlikte hareket etmişler ve içinde buldukları duruma göre de muhtelif isimlerle anılmışlardır.

Muteber tarih kaynaklarında aslında Türk kökenli oldukları yönünde kayıtlar bulunan, ancak Moğol İmparatoru Cengiz Han ve onun haleflerinin tesis ettiği Moğol imparatorluğu bünyesinde yer almaları ve Hülegü Han ile birlikte Batı Asya'ya gelerek İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar aralıksız olarak İlhanlılarla birlikte hareket etmelerinden dolayı, özellikle Arap ve Fars kaynakları tarafından Moğol olarak addedilen Celayirîliler, sözü edilen kaynaklardan istifade eden tarih araştırmacılarının önemli bir kısmınca da Moğol olarak kabul edilmişlerdir.

Miladi VI-VII. asırlarda dağılmış kabile ve oymaklar halinde Moğolistan'ın doğusunda, Onon ve Kerulen (Keluren-Kerulan) Nehri kıyıları ile Baykal Gölü arasında kalan bölgelerde göçebe bir halde ve çoğunluğu Uygurlara tabi olarak yaşarken, Cengiz Han ve haleflerinin emrine girmiş olan Celayirîlilerden kalabalık bir grup, 651/1253 tarihinde, Hülegü Han ile Batı Asya'ya gelmiş, bu kabile ileri gelenleri, İlhanlıların devletleşme sürecinde rol oynamışlar ve tamamen Türk ve Moğol kabilelerine dayanan İlhanlılar Devleti'ni oluşturan en önemli unsurlardan biri olmuşlardır.

Nihayetinde, İlhanlı Sultân Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1335-1336 yılında ölümünden sonra liyakatsiz ilhanların iş başına geçmesi ve saltanat kavgaları ile yıkılmaya yüz tutan İlhanlılar Devleti'nin kargaşa içinde geçen son dönemlerinde, Celayir kabilesinin en önde gelen şahsiyeti olan ve anne tarafından bir İlhanlı şehzadesi sayılan Celayirli Büyük Şeyh Hasan, bir mirasçı olarak ortaya çıkmış ve uzunca bir süre devam eden saltanat mücadelelerinin ardından 740/1339-1340 yılında, daha sonra İlhanlılar coğrafyasının merkezinde ve önemli bir bölümünde yaklaşık olarak bir asır hüküm sürecek olan Celayirli Devleti'ni kurmuştur.

İlhanlılar Devleti'nin toprakları üzerinde kurulan, bu nedenle de çoğu tarih yazarları ve araştırmacıları tarafından onların devamı olarak gösterilen Celayirli Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra hızlı bir büyüme göstermiş, İram başta olmak üzere Azerbaycan, Anadolu'nun bir bölümü, Irak, Gürcistan ve bugünkü Ermenistan'ın (Ermeniyye) bir kısmını da de içinde alan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur.

İlhanlılar Devleti'nin büyük ölçüde feodal kabile sistemine dayanması ve kabile reislerinin devlet yönetiminde söz sahibi olması nedeniyle Celayiroğulları Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar İlhanlı Devletini oluşturan diğer kabile bireylerinin, saltanat mücadelelerine ve kendilerini İlhanlıların mirasçısı olarak kabul eden diğer hanedanların saldırılarına maruz kalmış, hakimiyet süresinin büyük bir bölümü savaşlar ve kargaşalar içinde geçmiş olmasına rağmen, hicri sekizinci asrın sonlarında, Timur'un İran'da görünmesine kadar geçen süreç içinde, bu coğrafyada siyasi, askeri ve kültürel açılardan etkili olmuştur.

Celayiroğulları Devleti'nin kurucusu Büyük Şeyh Hasan, Ebu Said Bahadır Han'ın 736/1335 yılında ölümünden hemen sonra Anadolu'dan başlattığı saltanat mücadelelerinin sonunda, İlhanlı topraklarının bazen bir kısmına, bazen de önemli bir bölümüne hükmedebilme başarısına ulaşmışsa da uzun süreli bir istikrar sağlayamamıştır. Onun tesisi ettiği devlet daha ziyade, 757/1356 yılında yerine geçen oğlu Sultan Uveys Bahadır Han devrinde olmuştur. Sultan Uveys Bahadır Han devri, Celayirli Devleti'nin siyasi ve askeri bakımlardan en güçlü bulunduğu ve sınırlarının en geniş noktasına ulaştığı devre olmuştur.

Sultan Uveys'in 776/1374-1375 yılında ölümünden sonra devletin başına geçen oğlu Sultan Hüseyin devrinde devlet, feodal kabile beylerinin mücadeleleri ve komşu devletlerin saldırıları ile karşı karşıya kalmış, nihayetinde Sultan Uveys'in diğer bir oğlu olan Sultan Ahmed, ağabeyini ortadan kaldırarak onun yerine oturmuştur. Sultan Ahmed Celayir'in de hükümrانlığının ilk yılları saltanat mücadeleleri ile geçmiş, yerini sağlamlaştırmasından sonra ise Timur'un ortaya çıkışı ile yeniden bir kargaşa ortamına girilmiş ve sonuçta devletin bütün toprakları Timur'un eline geçmiştir. Tüm güçlükler rağmen mücadelesinden vazgeçmeyen ve Timur'un ölümünden sonra topraklarının önemli bir kısmını yeniden ele geçirmeyi başaran Sultan Ahmed'in 813/1410 yılında, Kara Koyunlu kabilesi reisi Kara Yusuf'a yenilerek öldürülmesiyle ise Celayiroğulları Devleti resmen sona ermiştir.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra, onun toprakları üzerinde Celayirilerle çağdaş irili ufaklı çok sayıda devlet ve siyasi teşekkül oluşmasına rağmen, Celayiroğulları Devleti, tarihi ve diğer bakımlardan diğerlerinden daha fazla ön plana çıkmıştır. Bunun nedeni ise, Celayirilerin, İlhanlılar gibi Asya Kitası'nın tarihinde son derece önemli izler bırakmış olan bir devletin asli toprakları üzerinde, yani, İran, Azerbaycan, Anadolu'nun bir bölümü, bugünkü Irak, Ermenistan ve Gürcistan'ı içine alan, jeopolitik öneme sahip bir bölgede kurulmuş olması, hükümdarlarının edebiyat ve güzel sanatlara gösterdikleri ilgi nedeniyle, bu devrede sanat ve edebiyatın hemen hemen her dalının önemli bir gelişme göstermesi, bundan dolayı da tarih yazarları ile şair ve ediplerin, bu devletin tarihine ve hükümdarlarına, eserlerinde geniş bir şekilde yer vermeleridir.

Sonuç olarak denilebilir ki Celayiriler, başta İran olmak üzere Batı Asya'daki Türk-Moğol hakimiyet döneminin yaklaşık bir asırlık kısa bir dilimini oluşturmakla birlikte, kurdukları devletin konumu, hüküm sürdüğü tarih süreci ve hükümdarlarının özellikleri nedeniyle siyasi, askeri ve kültürel anlamda söz konusu coğrafyada etkili olmuşlar ve özellikle de İran'da Türk Moğol hakimiyetinin ve kültürünün devamı ve İran'ın Türkleştirilmesi konularında, İlhanlılarla Timuriular arasında önemli bir köprü olmuşlardır.

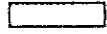
EKLER

I. CELAYİROĞULLARI DEVLETİ HARİTASI*

- Haritada:

alanlar, kuruluşundan yıkılışına kadar çoğunlukla Celayiroğulları Devletinin hakimiyeti altında kalan bölgeleri,

alanlar, belirli sürelerle Celayiroğulları Devletinin hakimiyetinde kalan devletleri ya da tâbi hakimler aracılığıyla idare edilen toprakları belirtmektedir.

* Harita Zeryâb (Historical Atlas Of Iran, harita no: 18)'dan alınmış, Türkçeleştirilmiş, daha sonra kaynaklarda verilen bilgilere istinaden bir takım ekleme ve çıkarımlar yapılmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Bülent YILMAZ 1969 yılında Erzincan'ın İliç ilçesinde dünyaya geldi. 1976 yılında İliç'te başladığı ilkokulu ve ardından ortaokulu aynı ilçede bitirdi. 1986-1987 öğretim yılında da Adana Borsa Lisesi'nden mezun oldu.

1988 yılında kazandığı Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri Ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı'na 1992 yılında tamamladı. 1994 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Araştırma Görevliliği kadrosuna atandı. Aynı enstitünün Fars Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalında 1992 yılında kazandığı Yüksek Lisans eğitimini 1996 yılında tamamlayan Bülent YILMAZ, 1995 yılından bu yana devlet memuru olarak görev yapmaktadır.